

A kora újkor története

Poór, János

A kora újkor története

Poór, János

Publication date 2009-03-31

Szerzői jog © 2009-03-31 János, f.j. Barta; János, Kalmár; László, Kontler; Zoltán, Korpás; Lilla, Krász; Balázs, Lázár; Antal, Molnár; Imre, Papp; János, Poór; István, Rákóczi; István, Soós; Tibor, Szántó György; Judit, Szilágyi Ágnes; Márta, Vajnági

Kivonat

Tartalom

ELŐSZÓ	viii
1. HÁBORÚK, POLGÁRHÁBORÚK, FORRADALMAK	1
1. Ifj. Barta János AZ ITÁLIAI HÁBORÚK (1494–1559)	1
1.1. A háborúk okai, francia ambíciók	1
1.2. Hadviselő felek és haditechnika	3
1.3. A francia-német szövetségtől a Valois-Habsburg rivalizálásig	5
1.4. A háborús színterek kibővülése	9
1.5. A háborúk következményei	11
1.6. SZAKIRODALOM	11
2. Lázár Balázs A HARMINCÉVES HÁBORÚ (1618-1648)	12
2.1. A harmincéves háború hadművészete	12
2.2. A Német Birodalom a harmincéves háború előestéjén	14
2.3. A háború cseh szakasza	15
2.4. A dán szakasz: Wallenstein felemelkedése	16
2.5. A svéd szakasz	17
2.6. A francia-svéd szakasz	19
2.7. A vesztfáliai „békemű”	20
2.8. SZAKIRODALOM	23
3. Szántó György Tibor FORRADALOM ANGLIÁBAN	23
3.1. A Jog kérvénye	24
3.2. Püspökök háborúja (1638-1639)	26
3.3. A hosszú parlament	28
3.4. Katonaszentek	31
3.5. A királyper	32
3.6. Katona-köztársaság	33
3.7. Kié a hadsereg?	35
3.8. Tizenegy körzet	36
3.9. Halogatott restauráció	37
3.10. SZAKIRODALOM	39
4. Kalmár János A SPANYOL ÖRÖKÖSÖDÉSI HÁBORÚ (1701–1714)	39
4.1. A háború kitörésének okai	39
4.2. A szövetségi rendszerek	40
4.3. A háború menete	42
4.4. Az utrechti békerendszer	45
4.5. SZAKIRODALOM	46
5. Poór János AZ OSZTRÁK ÖRÖKÖSÖDÉSI HÁBORÚ (1740-1748)	46
5.1. Jogigények és politikai döntések	48
5.2. A háború kirobbanása	50
5.3. Bajor sikerek	51
5.4. A boroszlói béke	52
5.5. Itália	53
5.6. Németországi változások	54
5.7. Francia hadüzenetek	55
5.8. A második sziléziai háború	56
5.9. A bajor császár halála	56
5.10. A drezdai béke	57
5.11. Az aacheni béke	59
5.12. SZAKIRODALOM	60
6. Ifj. Barta János A HÉTÉVES HÁBORÚ (1756-1763)	61
6.1. Az európai szövetségi rendszerek átalakulása	61
6.2. Katonai előkészületek, haditechnika	63
6.3. A háború kezdeti szakasza, porosz sikerek (1756-1757)	65
6.4. Az erőviszonyok kiegyenlítődése (1758-1759)	68
6.5. Válság és győzelem, Poroszország szerencséje	69
6.6. SZAKIRODALOM	71

7. Soós István A LENGYEL ANARCHIA, LENGYELORSZÁG FELOSZTÁSAI (1772, 1793, 1795)	72
7.1. Az előzmények (1699-1764)	73
7.2. Újabb harcok a trón körül (1763-1764)	75
7.3. Tervek Lengyelország első felosztására	79
7.4. Lengyelország első felosztása	81
7.5. A felosztás lengyel „jóváhagyása”	82
7.6. A felosztás lengyelországi és európai visszhangja	83
7.7. A „megcsonkított” Lengyelország	83
7.8. Lengyelország második felosztása	84
7.9. Lengyelország harmadik felosztása	85
7.10. SZAKIRODALOM	86
8. Kontler László FORRADALOM A PARLAMENT ELLEN: AZ ÉSZAK-AMERIKAI BRIT GYARMATOK ELSZAKADÁSA ÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK MEGSZÜLETÉSE ...	86
8.1. A birodalmi konfliktus	88
8.2. A függetlenség deklarálásától annak kivívásáig	91
8.3. A forradalmi unió	96
8.4. SZAKIRODALOM	101
2. BIRODALMAK, ÁLLAMOK, TARTOMÁNYOK	103
1. Vajnági Márta A NÉMET NEMZET SZENT RÓMAI BIRODALMA	103
1.1. A birodalom neve	103
1.2. Terület és lakosság	103
1.3. Alkotmány, alaptörvények, szokásjogok	104
1.4. A birodalom tagjai	106
1.5. A birodalom oszlopai: a választófejedelmek	107
1.6. Interregnum	109
1.7. A birodalom feje – római király, római császár	110
1.8. A birodalmi gyűlés	112
1.9. Legfelsőbb birodalmi bíróságok	114
1.10. A birodalmi kerületi rendszer	115
1.11. A birodalom felbomlása	117
1.12. SZAKIRODALOM	118
2. Papp Imre KIRÁLYSÁG ÉS RENDISÉG FRANCIAORSZÁGBAN	119
2.1. A tartományi rendi gyűlések	119
2.2. Az általános rendi gyűlés	122
2.3. A királyi kormányzás központi intézményei	124
2.4. A királyi hatalom helyi szervei	127
2.5. A bíraskodás intézményei	129
2.6. SZAKIRODALOM	132
3. Kontler László KIRÁLYSÁG, RENDISÉG ÉS ALKOTMÁNYOSSÁG: KORONA, TANÁCSOK, BÍRÓSÁGOK, PARLAMENTEK ANGLIÁBAN ÉS NAGY-BRITANNIÁBAN	132
3.1. A Tudor-kor: alkotmányos központosítás	134
3.2. A Stuart-kor: az alkotmányos konszenzus zavarai	139
3.3. 1689 után: korlátozott királyság, korlátlan állam	145
3.4. SZAKIRODALOM	147
4. Korpás Zoltán KIRÁLYSÁG ÉS RENDISÉG SPANYOLORSZÁGBAN	148
4.1. A királyi hatalom megerősítése és a rendek	148
4.2. A vallási egység megteremtése	150
4.3. A cortes	151
4.4. Társadalmi rétegek és a korona	152
4.5. A királyi udvar a kora újkorban	154
4.6. A birodalom kormányzása – a királyi alterego	155
4.7. A birodalom kormányzása – poliszinodiális rendszer	156
4.7.1. SZUPRATERRITORIÁLIS TANÁCSOK	156
4.7.2. TERRITORIÁLIS TANÁCSOK	158
4.7.3. KASZTÍLIAI TANÁCSOK	159
4.8. A kormányzat nehézségei – a magántitkár, a kegyenc és a junták	160
4.9. SZAKIRODALOM	161
5. Vajnági Márta AZ OSZTRÁK ÖRÖKÖS TARTOMÁNYOK	162

5.1. Az osztrák örökös tartományok kialakulása	162
5.2. Hamisított főhercegség – a Kis és a Nagy kiváltságlevél	165
5.3. Felosztások és egyesítések	165
5.4. Tartományúr és rendek	166
5.5. Központi igazgatás az örökös tartományokban 1749-ig	168
5.5.1. TITKOS TANÁCS	168
5.5.2. UDVARI TANÁCS	169
5.5.3. PÉNZÜGYIGAZGATÁS	171
5.5.4. HADÜGYI IGAZGATÁS	173
5.6. 18. századi reformok: Haugwitz, Kaunitz, II. József	174
5.7. Ausztria és a Német-római Birodalom	176
5.8. SZAKIRODALOM	176
3. VALLÁSÜGY, VALLÁSI MEGÚJULÁS, VALLÁSHÁBORÚK	178
1. Krász Lilla A REFORMÁCIÓ ÉS A NÉMET VALLÁSHÁBORÚK	178
1.1. A búcsú körüli viták	178
1.2. I. Miksa császár utolsó birodalmi gyűlése, Augsburg, 1518	183
1.3. Gazdaság és politikum: az 1519. évi császárválasztás	184
1.4. A lipcsei disputa, 1519. június 27. – július 14.	185
1.5. Az 1520. év: a kiközösítéssel fenyegető pápai bulla és Luther három nagy reformátori írása	186
1.6. Az új császár első birodalmi gyűlése: Worms, 1521	188
1.7. A lutheri teológia „gyakorlati” következményei, 1521-1524	189
1.8. A lutheri teológia mint politikai gyakorlat: a német parasztháború, 1524-1525 ..	190
1.9. A fejedelmek reformációjától az ágostai hitvallásig, 1525-1530	191
1.10. A schmalkaldeni szövetségtől az augsburgi vallásbékéig, 1531-1555	193
1.11. SZAKIRODALOM	196
2. Papp Imre A FRANCIA VALLÁSHÁBORÚK ÉS A NANTES-I EDIKTUM	196
2.1. A francia gazdaság és társadalom a 16. században	196
2.2. A monarchia és a királyi hatalom	197
2.3. A reformáció	199
2.4. Háborúk és ingatag békék	202
2.5. A nantes-i ediktum	208
2.6. SZAKIRODALOM	210
3. Molnár Antal A TRIENTI ZSINAT (1545-1563)	210
3.1. A zsinat előzményei	211
3.2. A zsinat	212
3.3. A zsinat viszontagságai	214
3.4. A zsinat határozatai	216
3.4.1. DOGMATIKAI HATÁROZATOK	218
3.4.2. EGYHÁZFEGYELMI HATÁROZATOK	219
3.5. A zsinat határozatainak végrehajtása	220
3.6. SZAKIRODALOM	222
4. Molnár Antal A RÓMAI INKVIZÍCIÓ	222
4.1. A középkori inkvizíció	223
4.2. Állami inkvizíciós bíróságok a 15-19. században	224
4.2.1. A SPANYOL INKVIZÍCIÓ	224
4.2.2. A PORTUGÁL INKVIZÍCIÓ	226
4.3. A római inkvizíció intézményrendszere	227
4.3.1. A KÖZPONTI SZERVEZET	227
4.3.2. A VIDÉKI BÍRÓSÁGOK	228
4.3.3. JOGI ÉS TERÜLETI KOMPETENCIA	229
4.3.4. PERRENDTARTÁS ÉS BÜNTETÉSEK	230
4.4. A római inkvizíció tevékenysége	231
4.4.1. AZ INKVIZÍCIÓ ÉS AZ EGYHÁZI VEZETÉS: A FŐPAPOK ELLENI PEREK	231
4.4.2. AZ ITÁLIAI PROTESTÁNS KÖZÖSSÉGEK FELSZÁMOLÁSA	232
4.5. Az inkvizíció, a cenzúra és a Biblia-fordítások	234
4.6. Az inkvizíció és a tudomány	235
4.7. Az inkvizíció és a társadalmi fegyelmezés	237
4.8. Összegzés	237

4.8.1. SZAKIRODALOM	238
4. GYARMATTARTÓK ÉS GYARMATOK	239
1. Rákóczi István A PORTUGÁL TENGERENTÚLI BIRODALOM	239
1.1. Észak-Afrika	240
1.2. Azori- és Madeira-szigetek	241
1.3. A nyugat-afrikai partvonal	242
1.4. A portugálok indiai állama	243
1.5. Brazília	244
1.6. SZAKIRODALOM	245
2. Szilágyi Ágnes Judit A SPANYOL GYARMATBIRODALOM	245
2.1. Európai területek	246
2.2. Afrikai területek	248
2.3. Amerikai területek	249
2.4. Ázsiai, óceániai területek	254
2.5. SZAKIRODALOM	254
3. Papp Imre AZ ELSŐ FRANCIA GYARMATBIRODALOM	255
3.1. 16. századi kísérletek	256
3.2. A gyarmatbirodalom kialakulása a 17. században	257
3.2.1. KANADA	257
3.2.2. A KÖZÉP-AMERIKAI SZIGETEK, DÉL-AMERIKA ÉS AZ AFRIKAI PARTOK	259
3.2.3. INDIA	260
3.2.4. A gyarmatok igazgatása	262
3.3. A gyarmatbirodalom összeomlása és a gyarmati kapitalizmus virágzása a 18. században 263	
3.3.1. AZ ÉSZAK-AMERIKAI GYARMATOK	263
3.3.2. INDIA	264
3.3.3. AZ ÜLTETVÉNYES GYARMATOK VIRÁGZÁSA	265
3.4. SZAKIRODALOM	270
4. Szántó György Tibor ADALÉKOK A BRIT GYARMATBIRODALOM ELŐTÖRTENETHEZ	271
4.1. Brit Birodalom – tervezőasztalon	271
4.2. Késésben	272
4.3. Kereskedő kalandorok kora	273
4.4. A hosszúsági fok	274
4.5. Angol gyarmatok a mai Egyesült Államok területén	275
4.6. Az indiánok kiirtása	276
4.7. Az angol gyarmatok elszakadása	277
4.8. A rabszolgaüzlet	277
4.9. India, a korona legszebb gyémántja	279
4.10. „A cég”	280
4.11. Kitekintés	281
4.12. SZAKIRODALOM	282

A táblázatok listája

2.1. A választófejedelmek és főhivatalaik a 18. század közepén	108
2.2. Népesedési adatok az osztrák örökös tartományokban 1527-1800	163
2.3. Városi népesedési adatok	164
3.1. A zsinattal kapcsolatos fontosabb pápai bullák	212
3.2. A zsinat üléseinek és fontosabb határozatainak kronológiája	216
4.1.	266
4.2. A főbb gyarmati termékek százalékos megoszlása érték alapján	267
4.3. Réunion és Mauritius népességének megoszlása 1788-ban	267
4.4. Franciaország külkereskedelme 1716-ban (millió livre)	269
4.5. Franciaország külkereskedelme 1787-ben (millió livre)	269

ELŐSZÓ

A kora újkor története című kötet nem tűzi célul a kora újkor – a 15. század vége és a 18. század vége közötti – egyetemes történelem egészének a feldolgozását. A korszak részletező bemutatására az utóbbi időben több egyszerűs vagy szerzői kollektíva által írt munka is vállalkozott, és nem a hasonló típusú tankönyvek és kézikönyvek számát akartuk eggyel növelni. Az alábbi kötet egyszerre akar többet és kevesebbet. Kevesebbet, mert kronológiailag nem fedi le a korszak egészét, és nem foglalkozik a kora újkor világ, még az akkori Európa minden egyes régiójával sem. Ennek oka, hogy úgy véljük: a teljességre törekvés még viszonylag nagy terjedelem esetén is leegyszerűsítésekhez vezet. Ha mindenről szólni kell, akkor szinte mindenre csak néhány, az ismereteket kevésbé gyarapító oldal vagy sor juthat. Ezért nem fogja át a kötet a korszak egészét, és ennyiben szerényebb a célkitűzése, mint az ugyanezt az időszakot taglaló monográfiák és tanulmánykötetek többségéé. Másrészt többet akar: a választott témákat a hasonló tematikájú kötetekben megszokottnál és lehetségesnél részletesebben és adatokban jóval gazdagabban tárgyalja.

Az első, Háborúk, polgárháborúk, forradalmak című rész a kora újkor – a térképet folyamatosan átrajzoló – kiemelkedő diplomáciai csatározásait, háborúit és polgárháborúit követi. Az itáliai háborúk, a harmincéves, a spanyol, az osztrák örökösödési és a hétéves háború taglalásán kívül ebben a részben kapott helyet az angol polgárháború és az amerikai függetlenségi háború eseményeinek bemutatása, valamint Lengyelország felosztásainak tárgyalása. A második rész – Birodalmak, államok, tartományok – a Német Birodalom, Franciaország, Anglia/Nagy-Britannia, Spanyolország és az osztrák örökös tartományok kormányzat- és intézménytörténetét taglalja, a magyar nyelvű szakirodalomban hiánypótlóként. A kormányzat- és intézménytörténetet a kora újkor történetét összefoglaló kézikönyvek csak érintik, éppúgy, mint az egyes országok történetét taglaló kis- és nagymonográfiák. A harmadik rész – Vallásügy, vallási megújulás, vallásháborúk – a német és a francia vallásügy és vallásháborúk áttekintése mellett a trienti zsinattal és az inkvizíció, elsősorban a római inkvizíció történetével foglalkozik. A negyedik résznek – Gyarmattartók és gyarmatok – az a célja, hogy egymás mellett mutassa be a portugál, a spanyol, a francia és az angol gyarmatbirodalmat, és ne időrendben vagy egy-egy gyarmati régió történetén (hovatartozásának nehezen követhető változásain) keresztül tárgyalja az Európán kívüli világ kora újkor eseményeit (természetesen csak a gyarmatosítás folyamatára és az „anyaországokkal” való kapcsolat vázlatos bemutatására szorítkozva).

A könyv végén részletes név-, tárgy- és földrajzinév-mutató található. A névmutató tartalmazza a kötetben szereplő személyek életrajzi adatait (ha ismertek), az uralkodók esetében az uralkodás adatait is. A pápák, császárok, királyok és választófejedelmek uralkodási adatai általában az első említéskor az egyes tanulmányokban is megtalálhatók, alacsonyabb méltóságok viselőjénél csak indokolható esetben szerepelnek uralkodási dátumok a szövegben.

A könyvet a szerzők elsősorban egyetemi hallgatóknak, középiskolai és általános iskolai tanároknak szánják, azoknak, akik a fenti témákról többet szeretnének tudni, mint ami a magyar nyelvű szakirodalom alapján többnyire lehetséges. Fontos szempont volt, hogy az egyes írások önállóan, a kötetben szereplő más írások segítségével nélkül is használhatók legyenek. Következésképpen nem törekedtünk arra, hogy a rokon témájú tanulmányokban az ismétlődéseket elkerüljük. Bízunk abban, hogy a kötet, annak ellenére, hogy csak válogat a kora újkor fontos témáiból, a korszak egészének megismeréséhez is segítséget nyújt.

A szöveg gondozásában köszönöm Hegybiró Nándorné és Vajnági Márta segítségét.

Budapest, 2009. február

Poór János

1. fejezet - HÁBORÚK, POLGÁRHÁBORÚK, FORRADALMAK

1. Ifj. Barta János | AZ ITÁLIAI HÁBORÚK (1494–1559)

Alig másfél év telt el azóta, hogy Kolumbusz Kristóf eljutott az Újvilágba, s még kevesebb, hogy Európa hírét vehette a genovai hajós szerencsés visszatérésének vélt indiai útjáról, amikor Itáliát újabb, ezúttal egyáltalán nem biztató hír rázta meg. VIII. Károly francia király (1483-1498) 1494 tavaszán a Nápolyi Királyság elfoglalására gyűjtött sereget, amellyel augusztusban – átkelve az Alpokon, majd szinte az egész félszigetet végigdúlva – a dél-itáliai állam meghódítására indult. Hosszú, 65 évig tartó háborúsorozat kezdődött ezzel, amely nemcsak az itáliai városok gazdaságát vetette vissza, de Franciaországot is súlyos válságba sodorta. Kolumbusz követői, a spanyol konkvisztádorok már régen szétzúzták az amerikai kontinens őslakosságának két nagy államát, az azték (1521) és az inka (1533) birodalmat, Magellán hajói már régen visszatértek első föld körüli útjukról (1519-1522), a török tartósan befészkelte magát a három részre szakított Magyarországon, a Luther által 1517-ben megindított refor- mációs mozgalom Európa jelentős részének vallási képét megváltoztatta, amikor még mindig folyt az Itáliában egykor a franciák által megindított háború. Kirobbantói természetesen régen meghaltak, eredeti résztvevői, mind a személyek – uralkodók és politikusok –, mind az eredetileg érdekelt államok – országok és birodalmak – változtak, a hadi események is túlléptek az Appennini-félsziget területén. Nemcsak valamennyi itáliai állam sodródott bele, hanem – a franciákkal szemben, a Nápolyi Királyság védelmezőjeként – a spanyolok is hamar érintetté váltak benne, örökségük pedig – a háborús érdekeltséget is beleértve – a spanyol korona megszerzése révén a Habsburgokra szállt. Évről évre módosultak a résztvevők politikai kapcsolatai, a szövetségi rendszerek gyakran, szinte az áttekinthetlenségig változó, kusza szövevényét hozva létre. Európa vezető politikusai nem kívánták tudomásul venni, hogy a történelem új korbá lépett, s a magasabb rendű célok helyett továbbra is inkább saját családi, dinasztikus érdekeiket képviselték.

Az itáliai háborúk tárgyalása során a sűrűn módosuló szövetségesi kapcsolatok és a hadi események részletes felsorolása helyett meg kell elégednünk a háború szakaszainak és főbb eseményeinek ismertetésével. Ki kell térnünk viszont a következményekre, amelyek a háborús felek egyikére nézve sem alakultak kedvezően. Hiszen az érdekeltek a kor látványos kulturális-művészeti megújulását, a reneszánsz itáliai térhódítását is elsősorban hatalmi eszközeiknek rendelték alá. Az uralkodók – a háborúban aktív szerepet vállaló pápákat is közéjük sorolva – a legkiválóbb itáliai alkotókkal örököltették meg magukat, míg a „műveltebb” résztvevők a kész műkincsekből igyekeztek – nem mindig törvényes úton – néhány darabot otthonukba juttatni.

1.1. A háborúk okai, francia ambíciók

Az itáliai háborúk sorát VIII. Károly említett támadása indította el. A Valois-családhoz tartozó király jogalapját az egykor az Anjouk által birtokolt nápolyi trónra formált igénye biztosította. (Mind az Anjouk, mind a Valois-k a Capeting-dinasztia férfiági leszármazottai voltak. Az Anjouk VIII. Lajos király [1223-1226] Károly nevű negyedik fiától, a Valois-k III. (Merész) Fülöp [1270-1285] ugyancsak Károly nevű második fiától, IV (Szép) Fülöp király [1285-1314] öccsétől származtak.) A gazdag Nápolyi Királyság a korábbi századokban is többször vonzotta a különféle trónaspiránsokat. Területén a kora középkori bizánci fennhatóságot normann, majd német uralom követte, hogy 1266-ban a francia királyi házból származó Anjouk kezére jusson. E család tagja volt Károly Róbert magyar király (1308-1342), aki fiatalabb fiát, András herceget szeretne volna a nápolyi trónra juttatni. Hiába kötött azonban András Johannával, a királyság örökösnejével házasságot, a nápolyi Anjouk családi viszályainak során, 1345-ben meggyilkolták. Bátyja, I. (Nagy) Lajos király (1342-1382) két hadjáratot (1347/1348, 1350) is vezetett Itáliába, különösebb eredmény nélkül. A magyarországi Anjouk kihalásával utódjuk, a Lajos leányát feleségül vevő Luxemburgi Zsigmond (1387-1437) külpolitikai érdeklődése más irányba fordult. A Nápolyi Királysághoz tartozó Szicília egyébként egy felkelés (az ún. szicíliai vecsernye) révén már 1282-ben spanyol (ara- góniai) uralom alá került. Az itáliai Anjouk 1435. évi kihalása után, 1442-ben V. Alfonz aragóniai király (1416-1458) Nápolyt is megszerezte.

VIII. Károly a francia politika jelentős sikerei után vállalkozott az itáliai hadjáratra. Országa 1453-ban az angolok kiűzésével zárhatta le a százéves háborút (1337-1453). A királyság további új területeket is szerzett (Anjou, Provence). XI. Lajosnak (1461-1483) sikerült meghiúsítania a (szintén Valois-leszármazott) burgund herceg, Merész Károly (1467-1477) elszakadási kísérletét, 1491-ben pedig – amikor VIII. Károly feleségül vette

Annát, Bretagne örökösnejét – gyakorlatilag befejeződött a középkorban sokáig szétagolt Franciaország területi egyesítése. (Egyedül Calais kikötője maradt angol kézen.) A modern, Franciaország szempontjából mindenképpen fontos folyamat azonban az itáliai támadással – a dinasztikus indok érvényesítésével – anakronisztikus, középkorias lépés követte. Ráadásul a dél-itáliai állam területileg is megszűnt a hódítani vágyótól, elfoglalásához az egész itáliai félszigeten végig kellett vonulni. VIII. Károly agresszióját az sem menti, hogy tervei között – szintén a kor politikai gondolkodását tükrözve – nagy, törökellenes kereszties hadjárat is szerepelt, amelynek során a négy évtizede (1453-ban) elbukott Bizánci Császárságot akarta visszaállítani. Ennek feltétele azonban az itáliai hódítás lett volna.

A francia diplomácia több nemzetközi szerződéssel biztosította az európai hatalmak jóindulatát hadjárata idejére (1492-ben Angliával, 1493-ban a Habsburgokkal és Spanyolországgal). Szövetséget kötöttek Lodovico il Moroval (Moro = mór, szere- csen), Milánó Sforza-családbeli hercegevel (1480-1508), aki a támadásra ürügyet szolgáltatva, maga hívta be a franciákat az aragón trónbitorlók ellen. A szövvényes diplomáciában persze mindenki talált magának érvet. Lodovico fejedelem arra hivatkozott, hogy a nápolyi uralkodó 1492-ben titkos szerződést kötött Firenze uraival, a Mediciekkel a Sforzák hatalmának megdöntésére. VIII. Károly hadjárata azonban nem hozott tartós eredményt. A franciák ugyan 1495 februárjában eljutottak Nápolyba, s rövid időre be is rendezkedtek ott, kegyetlenkedéseik, mohó zsákmányéhségük azonban szembefordította velük a helyi lakosságot. Országuktól távol, akadozott az utánpótlásuk is, így hamarosan fel kellett adniuk hódításukat. Visszavonulásukat siettetette a spanyolok megjelenése. A reconquistát (az Ibériai-félsziget visszafoglalását az araboktól) éppen Kolumbusz első útjának évében, 1492-ben sikerrel befejező II. Ferdinánd aragóniai király (1479-1516) Európa egyik legütőképesebb hadseregével rendelkezett. A Nápolyi Királyságban így helyreállhatott az Aragón-dinasztia uralma. A hadjárat tanulságai és következményei azonban messze hatóak voltak. 1495. március 25-én Velencében létrejött a vezető észak-itáliai államok (Velence, a pápaság és Milánó) franciaellenes szövetsége, amelynek serege júliusban Parma mellett csatát vállalt a franciák ellen. Ezt a csatát a francia nehézségség és tüzérsg a hódítók javára döntötte el, a győztesek mégis visszavonulásra kényszerültek. A váratlanul létrejött észak-itáliai egységet (amelyhez a franciákat korábban behívó Lodovico il Moro is csatlakozott) azonban máris veszélyeztette Firenze kiválása. A gazdag toscanai városban a fanatikus Girolamo Savonarola dominikánus szerzetes szenvedélyes prédikációi hatására a lakosság elűzte Piero de Medicit (1492-1494). A barát uralma azonban mindössze 1498-ig tartott. Az új, önmagát demokratikusnak tekintő hatalom arisztokrácia- és pápaellenessége minden fényűzést megtagadó radikalizmusba torkollott, ami nem tudta megnyerni a reneszánsz pompájához szokott polgárok ro- konszenvét. Amikor VI. Sándor pápa (1492-1503) Savonarolát eretnekké nyilvánította, a prédikátor városvezetőt megfosztották hatalmától, és megégették.

VIII. Károly gyermektelensége és más dinasztikus érdekek érvényesülése következtében az 1494. évi hadjárat könnyen folytatás nélküli kalanddá szelídhülhetett volna. Az utód, XII. Lajos (1498-1515) azonban gondoskodott arról, hogy ne így történjen. Ő maga a Valois-k ún. orléans-i ágából származott, amely Milánó korábbi – a Sforzák által elűzött – hercegeivel, a Viscontiakkal állt rokonságban. Hatalmi igényeit bizonyítandó, már trónra lépésekor felvette a „Két Szicília” (Nápoly és Szicília) királyának és Milánó hercegének a címét. Hadjáratának ideológiai előkészítését a párizsi udvarba befogadott milánói menekülteknek – a valóban zsarnoki módon uralkodó – Lodovico il Moro elleni panaszaival teremtette meg. A francia diplomácia ezúttal is igyekezett semlegesíteni a lehetséges ellenfeleket. XII. Lajos szerződést kötött a legfélelmetesebb vetélytárral, Ferdinánd spanyol királlyal, amelyben azonban egyelőre mellőzték a nápolyi trón kérdését. VI. Sándor pápát azzal kötelezte le, hogy a pápa fiát, Cesare Borgiát a franciaországi Valentinois hercegévé nevezte ki. I. Miksa császárt (1493-1519), akit Bianca Sforzával kötött házassága Milánó szövetségesévé rendelt volna, a svájci kantonokkal vívott háborúja kötötte le. XII. Lajos király így az utóbbiakat bátorította, s alkalmanként pénzsegélyekkel támogatta, ennek fejében szabadon toborozhatott katonákat a kantonok területén. Megnyerte VII. Henrik angol (1485-1509) és II. Ulászló magyar király (1490-1516) jóindulatát is.

A harcok 1499 nyarán gyors francia sikerekkel indultak. Győzelmük a szövetséges nélkül maradt Lodovico fejedelem ellen nem lehetett kétséges. Kezükre jutott egy sor lombardiai vár, nekik hódolt Genova is. Lajos király 1500. február 4-én fényes külsőségek között vonult be Milánóba, amelynek élére helytartót állított. Elengedte a „Szerecsen” által kivetett adók egy részét. Uralma azonban nem lehetett tartós. A franciák nem okultak a néhány évvel korábbi nápolyi tapasztalatokból. Berendezkedésüket erőszak, törvénytelenségek kísérték, így helytartójuk hamarosan menekülni volt kénytelen. Lodovico fejedelem a felfogadott svájci zsoldosok élén diadallal térhetett vissza. Alig néhány vár maradt a franciák kezén. A továbbiakat azonban – először a háború során – a svájci zsoldosok döntötték el, akik nem kívántak egymás ellen harcolni, s valamennyien a franciák oldalára álltak. Az ismét meneküléssel próbálkozó Lodovico fogságba esett. A visszatérő francia helytartó pedig nemcsak politikai ellenfeleit sújtotta halállal, hanem saját katonái között is igyekezett szigorú fegyelmet tartani. A hazatérő svájciak még elfoglalták Lugano és Bellinzona városát, s ezzel ellenőrzést szereztek a Szent Gotthárd-hágó déli bejárata felett.

XII. Lajos király figyelme végre Nápoly felé fordulhatott. Újabb egyezséget kötött Aragóniai Ferdinánddal, amely már tartalmazta a Nápolyi Királyság felosztásának tervét is. 1501 nyarán a szövetségesek be is vonultak a királyság területére. Ferdinánd ezúttal saját rokonát, Frigyes nápolyi királyt (1496-1501) árulta el, aki nem sokkal korábban maga kért aragóniai segítséget a törökök ellen. Ellenfelei azonban hamar feledték a korábbi osztozkodás részleteit, és egymás ellen fordultak. Mivel a franciák túlsúlyban voltak, a spanyolok kezdetben védekezésre szorultak. A Nápolyi Királyság felosztásának terve egy időre az észak-itáliai államokat is ráébresztette az idegen uralom veszélyeire. A francia túlsúly Miksa császár féltékenységét is felkeltette, aki maga is részt kívánt szerezni a félszigetből.

A háború 1502 nyarán mégis a korábbi szövetségesek, a franciák és a spanyolok közötti összecsapásokkal folytatódott. A lakosság növekvő ellenszenva a franciákkal szemben a spanyolok erősödő számbeli fölényével kapcsolódott össze. 1503. április 28-án Cerignola mellett, a háború első nagy francia-spanyol összecsapásában Gonzalo de Córdoba, „a Nagy Kapitány” jelentős győzelmet aratott a franciák felett, amit december 29-én újabb diadal követett. A Nápolyi Királyság egésze spanyol uralom alá került. A franciák vereségei nyomán 1504 elején Blois-ban megkötötték a háború első békéjét. XII. Lajos lemondott Nápolyra formált jogáról, Milánóra pedig elfogadta Miksa császár hűbéri felsőségét. A három érdekelt dinasztia szövetségét családi kapcsolattal, I. Miksa és Ferdinánd akkor négyéves unokájának, a későbbi V. Károlynak (1519-1556) XII. Lajos leányával, Claudiával kötendő majdani házasságával is meg kívánták erősíteni. Az egyezség szerint Claudia hozománya Burgundia és Bretagne lenne, Károly pedig Nápolyt kapná anyai nagyapjától. A béke ára tehát nemcsak Itália széttagoltságának fenntartása, hanem Franciaország újabb megosztása lett volna.

1.2. Hadviselő felek és haditechnika

A háború első évtizede sűrítve is bemutatta azokat a visszasságokat és ellentmondásokat, amelyek azután majd végig jellemezték. Bebizonyította, hogy az itáliai városállamok még a nyilvánvaló veszély esetén sem voltak képesek összefogni s valamely valóságos ellenféllel szemben együttesen fellépni. A Nápolyi Királyság monarchikus felépítése persze idegen volt a félsziget északi és középső területének városállamai számára, és nem mutatták az integráció, az egységesülés szándékának jeleit. Igaz, a nagyobb városállamoknak a 15. század végére sikerült magukba olvasztani a korábbi századok apró államcskájának jelentős részét, gyarapodásuk azonban nem csökkentette rivalizálásukat, hanem éppen egymás iránti féltékenységüket és harcukat fokozta. VIII. Károly 1494. évi hadjáratát kihasználva például az akkor szövetséges Milánó elfoglalta Genovát. Savonarola uralmát kihasználva viszont Pisának sikerült elszakadnia Firenzétől. Az integráláshoz nem rendelkezett elegendő tekintéllyel – és még inkább erővel – a pápaság sem. A 15. század végén Lorenzo de Medici – akit Il Magnifico-nak (pompás, nagyszerű) neveztek, s aki 1469-től 1492-ben bekövetkezett haláláig Firenze ura volt – a félszigetet négyhúrú hangszerhez hasonlította, amelyben a Nápolyi Királyság, a Pápai Állam, Firenze és Milánó egyensúlya biztosítja a békét. Területi egyesítésre ő sem gondolt. „Tudván, hogy a Firenzei Köztársaságra és önnön- magára nézve is miféle veszélyekkel járhat, ha a nagy fejedelmek bármelyike hatalmában megnövekedik, minden igyekezetével azon volt, hogy Itália egyensúlya fel ne boruljon” – hivatkozott rá a kor neves firenzei történétírója, Francesco Guicciardini. Firenze ura egyébként mellőzte felsorolásában a két nagy kereskedővárost, Velencét és Genovát, bizonyára azért, mert azok – bár az ellátásukat biztosító és védelmüket szolgáló város környéki területet uralmuk alá kényszerítették – kereskedelmükben és politizálásukban inkább a félsziget határain kívül voltak érdekeltek. Az 1494-ben meginduló háborúba azonban hamarosan ők is belekeveredtek.

A hosszú nyúlt háborúban Itália birtoklásáért idegen hatalmak vetélkedtek. A francia beavatkozás azonnal felkeltette a spanyolok féltékenységét, s a háttérben már felbukkant a császárság is, amely – V. (Habsburg) Károly császárságával a spanyol koronával közös kézbe kerülve – a háború későbbi szakaszában döntően befolyásolta az eseményeket. Az idegenek szövetségi kapcsolatai ugyanakkor meglehetősen ingatagnak bizonyultak. A milánói Lodovico fejedelmet végül az általa néhány évvel korábban behívott franciák fosztották meg véglegesen a hatalmától, és korábbi szövetségesei rabságában halt meg nyolc évvel később.

A háború hadműveletei pedig azt a szintén meglehetősen groteszk átmenetet tükrözték, amely a haditechnikát a 15-16. század fordulóján jellemezte. A korabeli krónikák a hadi eseményeket – legalábbis a kezdeti szakaszukat – valamiféle késői lovagháborúnak tüntették fel, önfeláldozó, katonáikkal szemben nagylelkű hős vezérekkel és bátor, büszke harcosokkal. A csatlakozó nemesurak egymással udvariasak, „lovagiasak” voltak. Vitáikat szívesen döntötték el párviadallal, a rangbéli foglyokat megkímélték, igaz, rendszerint csak váltságdíj fejében adták vissza szabadságukat. A lovagi erények ritka hordozója volt a korabeli krónikák és a romantikus történetírás által felmagasztalt „félelem és gáncs nélküli lovag”, a francia Bayard (igazi nevén Pierre de Terrail). Neki jutott az a megtiszteltetés, hogy későbbi királyát, I. Ferencet (1515-1547) lovaggá üsse. Királyához és hazájához, valamint a már-már avuló lovagi tisztességhez való rendíthetetlen hűsége nemcsak fegyvertársai,

hanem az ellenfél előtt is elismertté tette. Hiába esett többször is az ellenség fogságába, hírneve miatt mindahányszor szabadon engedték. A németek között a császár mellett mindvégig kitartó Landsknecht-(zsoldos-) vezér, Georg von Frundsberg vívta ki kortársai megbecsülését. A lovagi büszkeség azonban társadalmi elkülönüléssel kapcsolódott össze. Amikor 1510-ben Padova ostrománál a német Landsknecht-vezetők felszólították a francia lovagokat, hogy szálljanak le lovaikról, és vegyenek részt a gyalogrohamban, éppen Bayard felelte azt, hogy méltatlannak tartaná, ha nemes lovagoknak holmi vargákkal és szabókkal együtt kellene harcolniuk. A francia lovagok végül mégis hajlandók lettek volna a gyalogos támadásra, ha a német urak is ezt teszik. Erre viszont amazok sértődtek meg. „Mi azért jöttünk ide, hogy lovon harcolva szolgáljuk a császárt” – hangzott a válasz. A gyalogroham pedig végül elmaradt. De nem érvényesült a lovagi jó modor a helyi lakossággal szemben sem. A Nápoly felé vonuló francia lovagsereg már 1494-ben kivívta az itáliaiak ellenszenvét, gögös viselkedésük pedig az ellenállást szította.

Az anyaországoktól távol fekvő félszigetre az érdekelt uralkodók egyébként viszonylag szerény létszámú hadseregeket vezényeltek át, de a kor ellátási viszonyai nem is tették lehetővé a nagyobb seregek egyben tartását. A cerignolai csatában például a spanyolok 6300 (egyharmadában német), a franciák 6 ezer harcossal vettek részt. VIII. Károly 1494-ben itáliai bevonulására fényes lovagsereget toborzott. „Vidám társaság gyűlt itt össze, lelkes ifjú nemesek, akik nemigen hajlanak az engedelmségre” – írta róluk egy kortárs. Ezek az ifjak igazi lovagok módjára örültek a várható izgalmaknak és a zsákmánynak, szívesen csatlakoztak a hadjáratához, amelytől hírnevet, pénzt, érvényesülést reméltek. A cerignolai csatában valóban a hagyományos lovagi hadviselés döntött, a spanyolok győzelmét az sem akadályozta meg, hogy még a csata kezdetén felrobbant a lőporraktáruk, így a tüzéség használhatatlanná vált. Mégis, a franciák hiába vezényelték Európa legnagyobb nehézlóvaságát és tüzéségét Itáliába, ha hadseregükből hiányzott az átütő erejű gyalogság. Ezért már az 1494. évi hadjáratban mintegy kétezernyi svájci zsoldost szerződtettek. A hosszú háborúskodás során egyébként a hadseregek létszáma is fokozatosan – néha több tízezres nagyságrendűre – nőtt.

A kor hadviselésében fontos szerep jutott a gyalogságnak, a svájci kantonok pedig a fegyvernem korabeli legjobbjait tudták kiállítani. Az Alpok hegyi tartományainak lakosai közel kétszáz éve harcoltak a Habsburgokkal függetlenségükért, amit I. Miksa császár éppen az 1499. évi bázeli egyezményben volt kénytelen elismerni. Fegyverük a hatalmas, néha 8-10 métert is elérő lándzsa és a kampós alabárd volt, löfegyverrel csak töredékük rendelkezett. Utóbbiak – mivel a löfegyver használatához lazább együttműködésre, mérsékeltebb fegyelemre volt szükség – a lándzsásoknál és alabárdosoknál kisebb zsoldot kaptak. A svájciak erejüket – jó pénzért – szívesen bocsátották mások rendelkezésére. 1474-1477 között XI. Lajos francia király is sikerrel vette őket igénybe Merész Károly burgundi herceg elleni háborújában. A svájci gyalogosok óriási négyyszögben álltak fel, s lándzsás falanxukkal eredetileg csak a lovasrohamok távol tartására vállalkoztak. Ha valamely lovagnak mégis sikerült bejutnia soraik közé, akkor az alabárdosok lerántották a lováról, és agyonverték. A burgundi háborúban azonban már támadást is indítottak, amelynek a kiváló burgundi lovasság sem tudott ellenállni. A szűkös megélhetést kínáló hegyőriások között a politikai hatalommal bíró kantonok legfőbb exportcikkét a zsoldos katonák jelentették. Kiárúsításukban a legfontosabb szempontot az értük kapható pénz jelentette. Áruk meglehetősen borsos volt, ráadásul otthoni gazdáik arra is vigyáztak, hogy lehetőleg ne kelljen egymás ellen harcolniuk. Az itáliai háborúk hadvezéreit nemegyszer érte meglepetés, amikor svájci zsoldosaik valamely csata előtt elhagyták táborukat vagy azért, mert nem kapták meg a várt pénzösszeget, vagy azért, mert az ellenfél zsoldjában harcoló honfitársaik mellé álltak. A svájci gyalogság akkor kezdett hanyatlani, amikor az itáliai háború későbbi szakaszaiban előtérbe került a löfegyverek használata.

Az Itáliára törő hódítók szívesen fogadtak fel német Landsknechteket is. Ezen szabad zsoldosok vezetői (tisztjei) valóban független vállalkozóknak számítottak, szolgálatba lépésüket – a svájciakkal ellentétben – semmiféle felső hatalom nem irányította vagy korlátozta. Legfontosabb fegyverük ugyancsak a lándzsa volt, de legbátrabbjaik megpróbálták – az ellenfél lándzsáinak erdeje közé bejutva – hatalmas kétélű kardjukkal a hosszú fegyverek hegyét levagdálni, vagy az első sorban állók lábát elkaszálni. Ez a művelet igen kockázatos volt, aki vállalkozott rá, dupla zsoldot kapott. Az itáliai háborúk idején nőtt fel az európai élvonalhoz a spanyol gyalogság, amely előnyben részesítette a kardot, és ügyesen használta a kor technikailag meglehetősen bizonytalan löfegyvereit. A korban használt előlőttöltő kanócos puská (arkebúz) 8-10 kg súlyú volt, célozni és löni csak úgy lehetett vele, ha csövét állványra állították. Ehhez persze előbb meg kellett tölteni, ami a lőpor, a fojtás, az ólomgolyóbis, majd a gyújtó lőpor hosszadalmas behelyezésével és lepréslésével járt. Csak ezután lehetett meggyújtani a kanócot. A spanyolok által az 1520-as években felfedezett muskéta sem volt könnyebb, kovaköves závározata azonban meggyorsította a tüzelést. Utóbbi pontossága is nagyobb volt az elődjénél. Az arkebúz megtöltése egy percnél is hosszabb ideig tartott, a muskétával kb. 40 másodpercenként lehetett újabb lövést leadni. A hosszú töltési idő alatt a puskásoknak védelemre volt szükségük, amit a gyalogság vágó- vagy szűrőfegyvert (kard, lándzsa) viselő tagjai láttak el.

A hadviselésben betöltött fontos szerepük megnövelte a gyalogos katonák öntudatát. Bár társadalmi helyzetük nem érte el a nemesi származású lovagokét, durvasággal, hangoskodással és színpompás öltözékekkel igyekeztek felhívni magukra a figyelmet. A kor társadalmi különbségeket kifejező öltözködési szabályait figyelmen kívül hagyva, de a divatot követve, hatalmas, óriási tollakkal díszített kalapot, valamint színes, hasított ujjú mentét és szintén hasított szárú nadrágot viseltek. A hatást csak fokozhatta, ha a nadrág két szárán a díszítő hasítások nem egy irányba futottak, hanem az egyik száron függőlegesen, a másikon vízszintesen.

A hadseregek elitjét természetesen még mindig a nehézlovasságot alkotó lovag-ság képezte. Nemesi származású tagjai lenézték a gyalogosokat. Fegyvereiket, harcmódorukat nem tartották méltónak magukhoz. De még fájóbb volt számukra a löfegyverek hatékonysága. „Óh, bár sohasem találták volna fel ezt a szerencsétlen szerkezetet – panaszkodott az egyik francia krónikás –, a legjobb lovagokat gyakorta nyomorult szolgák terítik le messziről. Ez az ördög találmánya, hogy tönkretegyen bennünket!” A lovagok egymás közötti jó módorukat nem érvényesítették a gyalogosokkal szemben, különösen, ha azok lövészek voltak. Ha foglyul estek, nem bíbelődtek velük, lekasztolták őket. A kíméletlen lovagi viselkedés a lenézett ellenfelet is megkeményítette. Ők is legyilkolták nemesi foglyaikat, gyakran még akkor is, ha azok busás váltságdíjat ígértek szabadságukért.

Az öntési technika tökéletesedése tette könnyebbé és pontosabbá a korabeli ágyúkat. Az itáliai háborúk idején Európában legfejlettebbnek a francia tüzérség számított. A franciák seregüket korszerű, kerekeken gördülő ágyúkkal egészítették ki. (A korabeli hadseregekben az ágyúkat általában szántalpon vontatták vagy szekereken szállították.) A kerekek lehetővé tették, hogy akár csata közben is megváltoztassák helyzetüket. A töltés persze itt is hosszadalmas volt, még nagyobb problémát okozott, hogy a lövegek hamar felforrósodtak, s hogy sérülésüket (repedés, robbanás) megakadályozzák, időnként pihentetni kellett azokat. A tüzérség tökéletesedése a várépítés jellegét is megváltoztatta, a lovagkor büszke, magas tornyait ágyúkkal sokkal könnyebb volt lerombolni, mint az alacsonyra épített bástyákat vagy a laposan elterülő falakat.

1.3. A francia-német szövetségtől a Valois-Habsburg rivalizálásig

Hiába kötöttek 1504-ben a nagyhatalmak békét, a háborút ezúttal a nyugalomukban megzavart itáliai államok folytatták. Még mikor a francia sereg Nápoly ellen vonult, Rómában meghalt VI. Sándor pápa. Helyére a genovai származású II. Gyula (1503-1513) került, aki a Pápai Állam megrendült tekintélyét igyekezett helyreállítani. Először az elhalt pápa fiától, Cesare Borgiától szerezte vissza az annak birtokába került várakat. Cesare nem bizonyult méltónak arra a feladatra, amelyet az Itália egyesítésében érdekelt politikusok elvártak tőle. Erkölcstelen életmódja, erőszakosságai, gyilkosságai sok ellenséget szereztek neki, így apja halála után gyakorlatilag minden támogatóját elveszítette. Kiszorítása után az egyházfő a Pápai Állam területén Velence birtokába jutott városokat foglalta vissza. Bologna ellen maga vezette seregét, ami a korban – mivel keresztények ellen lépett fel – meglehetősen meglepetést okozott. Hiába hirdette meg, hogy Itáliából minden idegent ki kell űzni, egyelőre nem tudta megakadályozni a franciák további előretörését. Városában, Genovában 1507-ben a franciák kegyetlen eszközökkel vertek le egy ellenük irányuló felkelést, és a kereskedővárost megfosztották függetlenségétől. A Genovával szövetséges Pisát ismét Firenze hódoltatta. Az itáliaiak szemszögéből jogosnak tűnt, hogy a hatalmát fitogtató Velence megakadályozza I. Miksa római császári koronázását. A Habsburg uralkodónak így meg kellett elégednie egy a tiroli – területileg a Német Birodalomhoz tartozó – Trientben (olasz nevén Trento) tartott körmenettel s a választott római császár címmel. Velence büszke lépése azonban ürügyet szolgáltatott arra, hogy féltékeny riválisai – beleértve a nagyhatalmakat is – ellene fogjanak össze. 1508. december 10-én XII. Lajos és I. Miksa megbízottai Cambrai-ban „a törökök és Velence elleni” titkos szövetségre léptek, amelyhez hamarosan a pápaság és a spanyolok is csatlakoztak. A szerződés minden csatlakozónak részt ígért a városállam birtokaiból, a magyar király – csatlakozása esetén – a dalmát tengerpart egykor birtokolt városait kapta volna vissza. A szövetség törökellenes szándéka azonban csak ürügy volt a Velence elleni támadásra, így II. Ulászló király csatlakozása elmaradt.

A széles szövetség ellenére 1509-ben gyakorlatilag csak a franciák és a németek indultak Velence megtámadására. XII. Lajos 28 ezres seregével már tavasszal hadra kelt. A kereskedőváros kb. 33 ezer főnyi – zsoldosokból, görög és albán könnyűlovasokból álló – sereggel rendelkezett. Miksa császár hada azonban csak augusztusban tudott csatlakozni a franciákhoz. A háború pedig ekkorra eldőlni látszott. Sorsát gyakorlatilag egyetlen ütközet döntötte el. Az 1509. május 14-i agnadellói csatában a franciák kitűnő tüzérsége és a svájciak ellenállhatatlan gyalogrohama szinte teljesen megsemmisítette a két részre osztott velencei sereget. A két külső hatalom és a kis itáliai fejedelmek egymással versengve foglalták el Velence szárazföldi birtokait. Az osztozkodásból szinte egyedül a Magyar Királyság maradt ki, részben azért, mert Budán tartottak attól, hogy a velenceiek Magyarország elleni támadásra biztatják a törököt, részben azért, mert a legyőngült országnak amúgy sem volt érdemes bevetni a hadserege. Az osztozkodók vetélkedése a velenceieknek kedvezett. Októberben a szövetségesek a jól megerősített Padova ostromához fogtak. Az ostromot azonban szűk két hét múlva a

franciák és németek között kirobbant konfliktus miatt abba kellett hagyni. I. Miksa a korban hatalmasnak számító, 30 ezer fős sereget gyűjtött össze, amely ellen a város 10 ezres védősereget tudott kiállítani. Igaz, a város javára szólt 60 láb magas védőfala. Az ostromlók a várfalak aláknázásával akartak rést ütni, próbálkozásuk azonban kudarcot vallott, a felrobbanó akna több kárt okozott nekik, mint a védőknek. Ezután próbálta a császár a francia lovagokat bevonni a gyalogrohamba, amit azok – és hozzájuk hasonlóan a német lovagok is – megtagadtak. A sértődött császár – aki különben sem tudta fizetni hatalmas seregét – elvonult, a kárvaltott ostromlók pedig a környék lakosságán töltötték ki bosszújukat, válogatott kegyetlenséggel végezve kiáldozataikat. A massanói barlangba futott kétezer menekültet a barlang szájánál rakott tűz füstjével fojtották meg.

A szövetségesek sikerei ezúttal a pápát kezdték aggasztani. II. Gyula szakított a cambrai-i ligával, feloldotta a Velence ellen kimondott átkot, a spanyoloknak átengedte Nápolyt, és segítségül hívta a svájciakat. 1511-ben kialakított szövetségi rendszere – amelyhez a spanyolokon, Velencén és több svájci kantonon kívül I. Miksa császár és VIII. Henrik angol király (1509-1547) is csatlakozott – a Szent Liga Itália

Felszabadításáért nevet kapta. Bár a liga szinte bekerítette a franciákat, a háború következő éveiben egyik fél sem tudott döntő fölényre szert tenni. A Milánó élére kinevezett új helytartó, a 22 éves Gaston de Foix gróf, a király unokaöccse – akit később „Itália villámának” neveztek – sokáig óvatos, védekező hadműveletekkel csillapította az ellenfél harci kedvét. Csak akkor mozdult ki a biztos falak közül, amikor a pápa és a spanyolok közös serege Bolognát kezdte ostromolni. Ekkor viszont gyors akcióval felmentette Bolognát, szétverte a velenceiek közelben rekedt hadát, és Brescia ostromához fogott. A váratlan lépések során persze nemegyszer kellett szakítania a lovagi hadviselés arisztokratikus elveivel. Brescia ostrománál példát mutatva maga vezette gyalogrohamra a francia lovagokat a nedves, csúszós talajon. A király rokonának senki nem mert ellentmondani. Mindez persze nem akadályozta meg, hogy a sikeres ostromot ne kövesse a város kegyetlen kifosztása.

A vakmerő Gaston de Foix ezután a szövetségesek főerejét akarta csatára kényszeríteni. Ennek érdekében indult Ravenna ostromára. A kedvezőtlen, nedves időben azonban csak lassan haladt, s mire a kiszemelt városhoz ért, a Ronco folyó ívére támaszkodva biztos védőállást épített ki ellene egy erős spanyol-itáliai had, amely létszámában (16 ezer fő) is megközelítette a franciákat (21 ezer fő). Ráadásul a franciáknak Ravennát is figyelniük kellett, nehogy a védők beavatkozzanak a küzdelembe. Tapasztalt alvezérei óva intették a fiatal francia parancsnokot a támadástól, hiszen a spanyol gyalogságot a védekezésben verhetetlennek tartották. Gaston de Foix azonban bízott a franciák erejét jelentő nehézlóvasságban és tűzértségében. Az 1512. április 11-i csatában mindkét fél igyekezett kihasználni tűzérsege erejét. „A fegyveresek és a könnyűlovasság soraiban széles rendet vágott a halál. Siralmas látványt nyújtott a borzalmas jajkiáltásoktól hangos csatatér, ahol egyebet sem látott a szem, mint élettelenül összerogyó katonákat és lovakat, a törzsükről leszakított, levegőben röpdülő fejeket és karokat” – örökölte meg a csata előtti tűzérsegi párbajt Guicciardini. A csata egyébként elsősorban a csupán hosszú lándzsákkal felszerelt német Landsknechteket hozta zavarba, akik közelharcban védtelennek bizonyultak. A fordulatos ütközetet végül a franciák nyerték, elveszítették viszont vezérüket. Amikor Gaston de Foix meggondolatlan döntéssel a spanyol gyalogosokra vetette magát, s azok bekerítették, kísérete kiáltozással, a spanyolok felvilágosításával (annak közlésével, hogy a király rokonával állnak szemben) próbálta menteni az életét. A felbőszült, a lovagi erények iránt érzéketlen spanyolok azonban nem kegyelmeztek neki. Sokan maig Gaston grófban látják az itáliai háborúk leghetesebb hadvezérét. Francia utódai nem tudtak örökébe lépni, különösen, mivel az ellenfelek igyekeztek seregüket megerősíteni.

Új lendületet kapott viszont a pápai politika. 1513. február 21-én meghalt II. Gyula. Gyászmiséjét a Rómában is nagy tekintélynek örvendő Bakócz Tamás esztergomi érsek celebrálta, pápává viszont X. Leó néven (1513-1521) a Medici-család tagját választották. Az egyház új feje ismét a svájciakhoz fordult, akik ezúttal 16 ezres sereget küldtek, s ez képesnek bizonyult visszaszorítani a franciákat. Alig egy évvel a raven-nai vereség után, 1513. június 6-án az észak-itáliai Novara közelében a pápai sereg vereséget mért a franciákra. Prospero Colonna hadvezérnek (aki a ravennai csatában még alvezéri feladatot látott el) sikerült a francia lovasságot egy nehéz talajú területre csalni, ahol akadozó rohamukat a svájci gyalogság visszaverte. Rövidesen elveszett Lombardia, a franciák Milánót is feladták. Ellenfeleik már Franciaországot veszélyeztették. Miksa császár Landsknechtjei Észak-Franciaországra törtek, Calais-nál az angolok is beavatkoztak, s 1513. augusztus 13-án Théroutanne közelében vereséget mértek a franciákra. A francia lovagok ezúttal is meggondolatlanul vágtattak bele az ellenfél ágyútüzébe. Az angolok megbékítése érdekében XII. Lajos király feleségül vette Tudor Máriát, VIII. Henrik király húgát. A svájciakat komoly pénzüsszeggel (400 ezer ezüsttallérral) sikerült visszavonulásra bírni. A pápa és szövetségesei Itália felszabadításának örvendtek, bosszúvágyuk azonban nem engedte, hogy Itáliában valódi béke következzen be. Firenze ellen fordultak, amely a franciák oldalára állt. Az Arno-parti várost sikerült is megadásra bírni.

Nem sokkal utóbb az itáliai harcokat erőltető XII. Lajos is meghalt. Helyére unokaöccse, az alig 19 esztendő I. Ferenc lépett. „Az utolsó francia lovagkirály” a későbbiekben még vereségeit is ügyes, bár nem mindig keresztényi diplomáciai lépésekkel tudta közömbösíteni (pl. azzal, hogy szövetséget kötött I. Szulejmán szultánnal [1520-1566]), egyelőre azonban ifjúi tüze támadásra ösztönözte. Itáliának új francia támadással kellett szembenéznie. A harcok kiújulásával a szövetségi rendszerek egyre áttekinthetetlenebbé váltak. I. Ferenc trónra jutását követően szövetségre lépett a 15 éves Habsburg Károly herceggel, aki akkor még csak Németalföld fejedelme volt, 1516-tól azonban spanyol király, 1519-től a Német-római Birodalom császára lett. A francia király maga vezette át seregét az Alpok hágóin, ahol nemcsak a páncélos lovagok átkelése, de az ágyúk átszállítása is súlyos gondot okozott. Merész vállalkozásával az ismét a pápa oldalára álló svájciakat is sikerült meglepnie. 1515. szeptember 13-án és 14-én Marignanónál került sor az egész itáliai háború egyik legvéresebb csatájára, amelyet szívesen neveztek „a lovagság utolsó diadalának”. A francia lovagok szüntelen rohamát kiváló tüzéségük támogatta, de a svájciak is sokáig állták a rohamokat. A csatát egy frissen érkező velencei sereg döntötte el a franciák javára, a súlyos veszteségeket elszenvedő svájciak hazamenekültek. Hamarosan Milánó is a franciák kezére jutott, a király pedig visszatérhetett hazájába. A vereségbe a pápa is kénytelen volt belenyugodni, I. Ferencnek a Milánó hercege címet adományozta, aminek fejében az elismerte a Mediciek uralmát Firenzében. A pápával 1516-ban kötött bolognai konkordátum révén a király erős befolyást szerzett országa főpapjainak a kinevezésére, aminek révén a pápával sikerült elismertetnie a francia nemzeti (gal-likán) egyház létrejöttét. Itáliában mindenesetre újra a béke látszata köszöntött be.

Az európai hegemoniára törő I. Ferenc ekkor Németország felé próbálta hatalmát növelni. Még élt I. Miksa császár, amikor 1516-ban a birodalmi választófejedelmek körében kezdett korteskedni, hogy a majdani császárválasztáson rá adják szavazatukat. Pénzzel, ajándékokkal megnyerte a Hohenzollern-családból származó I. Joachim brandenburgi örgrófot (1499-1535), annak testvérét, Brandenburgi Albert mainzi érseket (1514-1545), valamint a rajnai palotagrófot, s erős tábort szerzett a Rajna menti lovagok körében is. A francia király megnyerő egyénisége, fiatal kora és rövid uralkodása ellenére elért itáliai sikerei (főleg marignanói győzelme az addig legyőzhetetlennek hitt svájci falanx ellenében) amúgy is sok hívet szereztek neki a reneszánsz lovagi ideálért rajongó korban. A közvélemény tőle remélte egy közeli törökellenes hadjárat megindítását. A Habsburgok firenzei és augsburgi bankházak (utóbbiak közül elsősorban a Fuggerek) hiteleit használták fel saját táboruk kialakítására. Miksa visszaszerezte az elvesztett három választót, és megnyerte a kölni érseket is. Számíthatott II. Lajos cseh-magyar király (1516-1526) szavazatára is. (A cseh király az 1356. évi német Aranybulla értelmében választófejedelmi joggal rendelkezett.) Így Miksa 1519. január 12-i halálát követően a Frankfurt am Mainba összehívott választói kollégium tagjai a június 28-án tartott választáson egyhangúlag V. Károlyt választották meg. Megválasztása véget vetett a két hatalom időleges politikai egyetértésének. Az itáliai háború francia-spanyol viszályból Valois-Habsburg dinasztikus ellentétté szélesedett, amely 1559-ig öt egymás elleni háborúba torkollott (négyet ezek közül még I. Ferenc vezetett), igaz, az újabb háborúk súlypontja csak részben esett itáliai hadszínterekre. A Habsburgok esélyeit növelte, hogy az új német uralkodó nemcsak Spanyolország és Nápoly ura, továbbá Németalföld fejedelme volt, amivel szinte bekerítette Franciaországot, de az ő jövedelmeit gyarapította a frissen felfedezett amerikai gyarmatok arany- és ezüstkincse is. Céljai között szerepelt az egész kereszténységet egyesítő állam (monarchia universalis) megvalósítása, amelynek feladata lett volna az Európát fenyegető Oszmán Birodalom legyőzése.

V. Károlyt nagy céljai megvalósításában egyelőre mégis lefékezte, hogy spanyol trónját kellett biztosítania. Az Ibériai-félszigeten ellenérzést keltett, hogy királyuk németalföldi (flandriai) urakkal és tanácsadókkal vette körül magát. Az 1520-ban kirobbant communeros-felkelésben a vezető szerepet a városok vállalták. Nevét is a városi önkormányzatot, a communát visszaállítani akaró közösségekről kapta. A felkelők rövid időre foglyul ejtették Károly édesanyját, Johannát is, akit a trón valódi örökösének tekintettek. A spanyol lakosságnak azonban csak egy része csatlakozott a felkeléshez, így az hamar kudarcba fulladt. A király győzelme hatalmának megszilárdulását eredményezte. Császári ambícióinak veresége után I. Ferenc király is belső hatalma megerősítésére törekedett Franciaországban. A pápával kötött – már említett – bolognai konkordátum révén az egyházat késztette engedelmességre. A megbízhatatlan zsoldosok helyett állandó sereggel vette körül magát, kiszorította a hatalomból a trónjára veszélyessé váló Bourbon Károly herceget, aki ezután az ellenséghez pártolt. Közben mindkét fél készült a félbeszakított háború folytatására, amelynek ürügye ezúttal is Milánó volt. V. Károly – X. Leó pápával egyetértésben – a Sforza-család egyik tagját, Francescót tette meg Milánó hercegévé. A franciák 6 ezer svájcit szerződtek, amit a kantonok újabb 4 ezer harccsal egészítettek ki. Ez azonban éppen a megbízók számára vált kedvezőtlené, mivel ennyi ember zsoldját nem tudták fizetni. Átmeneti sikerek után, elmaradt fizetségük miatt a svájciak át is álltak a császári oldalra. A spanyol-császári sereg pedig megerősödve 1521. november 19-én egy váratlan éjszakai rohammal elfoglalta Milánót. A következő évben a császáriak egy Milánó melletti csatában hiúsították meg a franciák visszafoglalási kísérletét, pedig utóbbiaknak a háború folytatására sikerült 8 ezer svájcit fogadniuk. Rohamukat azonban a veteránnak számító (47 éves) Georg von Frundsberg Landsknechtjei visszaverték. A franciák ezután egész Lombardiát elveszítették, s a császáriak

pártjára állt az új pápa, a császár korábbi nevelője, a németalföldi (utrecht) származású VI. Adorján (1522-1523) – a 20. század végéig az utolsó nem itáliai pápa – is. A császár szövetségében VIII. Henrik angol király egyenesen Franciaországba tört be. Ahogyan korábban a császári méltóságot, ezúttal – a százéves háborúban is hangoztatott dinasztikus igények alapján – a francia trónt szerette volna megszerezni. A feleknek azonban ezúttal sem sikerült döntésre vinniük az ügyet. A csaták egyikében súlyosan megsebesült Bayard lovag is, akit halálos ágyán sajnálkozó ellenfelei, spanyol tisztek vettek körül.

A császár katonai és politikai sikerei azonban éppen nem itáliai befolyását növelték, hanem a kis és közepes városállamok Habsburg-ellenes érzelmeit váltották ki. Eredőjét persze nem valamiféle hazafias érzésben kell keresnünk. Mindössze arról volt szó, hogy Itáliában megrettentek attól, hogy Károly középkori elődeinek bizonyos császári jogait kívánja majd felújítani. Az ellenfelei között kibontakozó meg- hasonlítás következtében 1524 őszén I. Ferenc király mintegy 23 ezer főnyi seregével újra betörhetett Itáliába, ahol küzdelem nélkül vehette birtokába Milánót. A várost védő katonaság ugyanis a lakossággal együtt elmenekült a terjedő pestisjárvány elől. A császári-spanyol sereg amúgy is alig 9 ezer katonából állt. A király üldözésük és megsemmisítésük helyett október 26-án a Milánótól alig 20 km-re fekvő Paviát kezdte ostromolni. Az ostrom azonban végül balul sült el. A francia tüzérség ugyan több rést is ütött a város falán, a védők azonban rendre visszaverték rohamaikat (összesen 18-at), majd új falat húztak a leromboltak helyére. Az ostrom gyakorlatilag ki is merült a tüzérség lövöldözésében és a rohamokban. Nem került sor aknák ásására, hogy a falakat felrobbantsák, bár ebben valószínűleg a kedvezőtlen talajviszonyok is szerepet játszottak. A franciák a védők kiéheztetésére számítottak, az ostrom elhúzódása azonban az ellenfelüknek adott lehetőséget felmentő sereg szervezésére. 1525. február 3-án meg is érkezett a német Landsknechtekből és spanyolokból álló had, amely további három hét múltán, február 24-én egy meglepetésszerű éjszakai rohamot követően súlyos vereséget mért a franciákra. (A győzelem éppen Károly császár 25. születésnapjára esett.) A paviai csatában a császáriakat Bourbon Károly vezette, a döntő feladatot pedig ismét Frundsberg Landsknechtjei vállalták, sokáig állva a francia ágyúk pusztító tüzét. Igaz, győzelmükhöz az is hozzájárult, hogy a türelmetlen Ferenc király túl korán, a német gyalogság megroppanása előtt parancsolta rohamra lovagjait. A fedezetlen lovagok a rejtekben várakozó spanyol muskétások puskatüzébe rohantak, parancsnokaik az elsők között estek el, magukra hagyva megzavarodott, szétszaladó katonáikat. Súlyos veszteséget szenvedtek a franciák oldalán harcoló, a löfegyverektől idegenkedő svájciak is, soraikat az ellenfél muskétásai már távolról megritkították. A csata, amelyet az utolsó lovagi csatának is szoktak nevezni, bebizonyította, hogy a löfegyverekkel (ágyú, muskéta) szemben egyre kevésbé hatékonyak a középkori kézfegyverek, még a svájciak sűrű lándzsasereje is. Ugyanakkor az új fegyverek fegyelmezettséget, új taktikát kívántak meg, ami nem felelt meg a lovagok türelmetlenségének. A francia seregből végül mintegy 10 ezren estek el, köztük (ahogyan Guicciardini fogalmazott) „vagy húsz nagyúr és számtalan nemesúr”. Elestett Franciaország marsallja, a királyi főlovászmester, több ezerre rúgott a foglyok száma. Fogságra jutott a navarrai király, a savoyai herceg házasságon kívül született fia, több kapitány, egy püspök, akit azonban hamar szabadon engedtek. Fogságba esett maga I. Ferenc király is.

A paviai csata a császár pozícióit javította. V. Károly azonban ezúttal a korban szokatlan mérsékletet tanúsított. Nem kívánta a hűrt feszíteni azzal, hogy a fogoly I. Ferencet megfosztja hatalmától, és VIII. Henriket fogadja el francia királynak. Inkább foglyát akarta engedelmességre kényszeríteni. Miután az az 1526. január 24-i madridi szerződésben lemondott mind itáliai, mind burgundiai igényeiről, továbbá két fiát is túszként hátrahagyta, visszaadta szabadságát. Ferenc azonban – kiszabadulva – azonnal a visszavágásra gondolt. Engedékenységet a kényszerrel magyarázta, s alig néhány hónappal később, május 22-én, a cognaci ligával újra szövetségeseket keresett a háború folytatásához. Ezeket az új pápában, a Medici-házból származó VII. Kelemenben (1523-1534), Firenzében, Velencében és Milánóban találta meg. VIII. Henrik angol király is csatlakozási szándékát fejezte ki. A liga azonban hamarosan elvesztette ideológiai támaszát, a pápát. Rómában ugyanis felkelés tört ki, a pápa az Angyalvárba menekült. Ferenc ahelyett, hogy a segítségére sietett volna, otthon vadászott. A szinte védtelen Rómát Bourbon Károly vezérletével spanyol zsoldosok és német Landsknechtek foglalták el. A régóta nem fizetett katonák féktelen rablással kárpótolták magukat (Sacco di Roma, 1527. május). A zömében a lutheri reformációhoz csatlakozó német zsoldosok dúlásukat vallási érveléssel támasztották alá. A pápában az Antikrisztust akarták megbüntetni. A dúlás heteken át tartott. A pápa is kénytelen volt magát megadni, míg végül a zsoldosaik fegyelmezetlenségétől és kegyetlenségétől megrettent császári hadvezérek maguk segítették elő szökését. A Róma elleni támadás a pénzre alapozott zsoldosrendszer csődjét bizonyította. A fizetetlen katonák nemcsak az ésszerű parancsokat tagadták meg, hanem jobb sorsra érdemes vezéreiket is magukkal ragadták észtelen vállalkozásukba. Róma ostrománál veszítette életét Bourbon Károly, Frundsberget pedig a Landsknechtjeivel való vita során szélütés érte. Elveszítve befolyását zsoldosai felett, még sikerült hazavitetnie magát, hogy megtörve és teljesen eladósodva haljon meg. Vagyonát ugyanis a soha ki nem fizetett zsold megelőlegezésére zálogba adta.

1528 elején a franciák ismét támadást indítottak Itália ellen. Előbb sikerült Rómát felmenteniük, innen Nápoly felé vonultak, amelyet április végén értek el. A város ostromával azonban kudarcot vallottak. A hosszú felvonulás, a távoli helyszín eleve megrikította eredetileg tekintélyes seregüket, a legveszedelmesebb ellenfélnek azonban a seregben kitört pestis bizonyult, amely mintegy 21 ezer embert ragadott el. Meghalt a sereg vezére, Lautrec márki is (eredeti nevén Odet de Foix, Gaston de Foix távoli rokona), halála után pedig serege szétszűllött. I. Ferencnek be kellett látnia nagyravágyó terveinek megvalósíthatatlanságát, s 1529. augusztus 3-án Cambrai-ban békét kötött V. Károllyal. A békét, mivel előkészítésében a király édesanyja, Savoyai Lujza és sógornője, a császár nagynénje, Ausztriai Margit bábáskodtak, a hölgyek békéjének is szokták nevezni. I. Ferenc ismét lemondott itáliai birtokairól és flandriai területi igényeiről (Arras, Lille és Tournai várost beleértve). Vállalta, hogy közvetíti a békét Velencével. Ugyanakkor tekintélyes pénzbeli kárpótlás fejében visszakapta Burgundiát, és törvényesíthette az ellenséghez pártolt Bourbon Károlytól elkobzott területek birtoklását. Tüszként hátrahagyott két fiáért is jelentős váltságdíjat kellett fizetnie, a következő évben pedig feleségül vette Eleonórát, Károly császár húgát. A császári koronázásra Itáliába érkező V. Károlynak a fejedelmek sorra igyekeztek hódolatukat kifejezni. A fényes szertartásra Bolognában 1530. február 24-én, Károly születésnapján került sor. A koronát VII. Kelemen helyezte a fejére.

1.4. A háborús színterek kibővülése

A cambrai-i béke a császár kezére juttatta Milánót és Nápolyt, lekötöztette a pápát, Firenzét és Genovát. Nemi önállóságot csak Velence tudott megőrizni, a földrajzi felfedezések következtében azonban gazdasági jelentősége hanyatlóban volt. A középkori Itália dicsősége a 35 éves háborúskodásban elenyészett. Pedig a viszálykodásnak még nem volt vége, ha súlypontja el is került Itáliából. V. Károly sikerének tartósságát súlyos európai és birodalmi változások veszélyeztették. A birodalom keleti határán 1526-ban elbukott a török ellen szinte már csak az ütközőállam szerepét betöltő Magyarország, s hiába szerzett jogot trónjára a császár öccse, I. Ferdi-nánd magyar király (1526-1564), nem tudta megakadályozni, hogy Szulejmán szultán 1529-ben Bécset megostromolja. Spanyolországot és Dél-Itáliát az Algírt birtokló berber kalóz, Hajreddin Barbarossa földközi-tengeri rabló hadjáratai veszélyeztették. A Német Birodalmon belül pedig a lutheri reformáció fejedelmi hívei – miután az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlésen nem sikerült megegyezésre jutniuk a császárral – szövetkeztek Károly ellen. Az 1531 februárjában létrehozott schmalkaldeni szövetség tagjai másfél évtizedes alkudozás után nyílt háborút indítottak császáruk ellen (schmalkaldeni háború, 1546-1547). A bosszúra szomjas I. Ferenc – aki magát a „legkeresztényibb királynak” titulálta, s saját országában keményen fellépett a protestánsok ellen – mind a szultánnal, mind a birodalmi protestánsokkal kereste a kapcsolatot, és támadásra ösztönözte őket. A törökökkel 1536-ban kötött szövetséget ugyan kereskedelmi egyezménynek álcázták, a Földközi-tengeren azonban a francia flotta katonailag is együttműködött a törökökkel. I. Ferenc fia (a későbbi II. Henrik, 1547-1559) VII. Kelemen pápa támogatásának elnyerése érdekében feleségül vette annak unokahúgát, Medici Katalint, majd – miután 1535-ben Francesco Sforza, Milánó hercege meghalt – a francia király 1536 tavaszán újra Itáliára támadt. (A császár ellen vezetett négy háborújából ezt tekintik a másodiknak.) Elfoglalta a Milánó kapujának számító Savoyát, muszlim szövetségei, az észak-afrikai berber kalózok pedig a spanyol partokat fosztogatták. A kimerült felek azonban ezúttal hamar, 1538-ban tíz évre fegyverszünetet kötöttek. Ferenc – savoyai hódításának elismertetése fejében – ismétlen lemondott Milánó megszerzéséről, s segélyt ígért a császárnak mind a törökök, mind a protestánsok ellen. A két rivális uralkodó személyes kapcsolata is javult. Amikor V. Károly Spanyolországból Németalföldre utazva kivételesen a szárazföldi utat választotta, Franciaországban díszes fogadtatásban részesült. A törökellenes hadjárat megvalósításából persze semmi sem lett, helyette a két fél a flandriai Gent város 1539-es felkelésének leverésében működött együtt.

Mivel I. Ferenc a fegyverszünettel csak lélegzetvételnyi szünetet akart nyerni, az egyetértés ezúttal sem tarthatott sokáig. Bár az indítékok között továbbra is szerepet játszott az itáliai városok és tartományok birtoklása, az egyre kiterjedtebb háború frontjai többnyire elkerültek a félszigetről. Bár a török-francia koalíció 1541-ben Milánót és Piemontot támadta, a franciák 1542-ben Németalföld irányába is támadást indítottak (Ferenc harmadik háborúja). Szövetségesük, Szulejmán szultán 1543-ban Magyarországra vezetett rendkívül eredményes hadjáratot. Ennek a hadjáratnak a során esett el Siklós, Pécs, Esztergom, Tata és Székesfehérvár. Habsburg-oldalon attól féltek, hogy a török ismét Bécs ostromára vonul. A franciák és törökök egyesült flottája ugyanakkor Nizzát foglalta el. A császár kénytelen volt engedményeket tenni a schmalkaldeni szövetségnek, s amikor a németországi protestánsokkal megerősödött, Franciaországra törő serege már Párizst fenyegette, I. Ferenc újra békét kötött (Crépy, 1544. szeptember 14.). A rövid életű béke gyakorlatilag a cambrai-i szerződés megerősítését tartalmazta. A franciák ismét lemondtak Milánóra és Burgundiára formált igényeikről, viszont megtarthatták Piemontot, és ennek fejében újólag támogatást ígértek a császárnak a törökök ellen.

Felszabadult erejét azonban V. Károly végül nem az oszmánok, hanem – a kirobbant schmalkaldeni háborúban – a németországi protestánsok ellen igyekezett felhasználni. A császár eddig a kereszténység egyetemes

zsinatának összehívásával, tárgyalás útján próbált a terjedő protestantizmusnak gátat vetni és a kereszténység egységét helyreállítani. Szándékát azonban hol az egymást váltó, de a császár tekintélyére egyaránt féltékeny pápák, hol a zsinat katolikus túlsúlyától félő protestáns német rendek hiúsították meg. Végül az egyetemes zsinatot a kereszténység egységének helyreállítására őszintén törekvő III. Pál pápa (1534-1549) 1545-re Trientbe hívta össze. A helyszín bizonyos fokig kompromisszumot jelentett, hiszen a tiroli városka – mint említettük – ekkor a Német Birodalomhoz tartozott. A növekvő önbizalmú protestánsok azonban végül erre a zsinatra sem mentek el, ami Károly harciasságát erősítette. A katonai erővel történő megoldásra ösztönözte őt a franciákkal és a törökökkel egyaránt fennálló átmeneti béke, valamint az amerikai kontinensről Spanyolországba áramló nemesfémmennyiség tekintélyes anyagi háttere. A katolicizmus mellett kitartó német fejedelmek mellett sikerült a maga oldalára fordítania néhány protestáns tartományurat is. Miután mintegy 40 ezres sereget sikerült összegyűjtenie, 1547. április 24-én az Elba melletti Mühlbergnél döntő győzelmet aratott a schmalkal- deniek felett. A mühlbergi győzelemmel a német történelemben talán utoljára nyílt lehetőség arra, hogy a császár visszaállítsa foszladozó hatalmát, és birodalmi szinten valósítsa meg az abszolutizmust. A politikai kiegyezés érdekében Károly ideiglenesen fel is függesztette a további hadműveleteket. Merev ragaszkodása a vallási egység fenntartásához, valamint a dinasztikus Habsburg-érdekek előtérbe kerülése azonban végül megghiúsította a megbékülést. Hiába tettek a megegyezés érdekében ideiglenes engedményeket a protestánsoknak (ezt az állapotot nevezték interimnek), a helyzet végül egyik felet sem elégítette ki. Dinasztikus érdekeit előtérbe helyezve V. Károly további súlyos hibát is elkövetett. Bár addig öccsét, Ferdinándot jelölte németországi örökösének (római királlyá is koronáztatta), mühlbergi győzelme után a császárságot is fiára, Fülöpre kívánta hagyni. A császárság és Spanyolország egy kézen való öröklése a Habsburgok európai hegemoniáját szilárdította volna meg, ugyanakkor Németországban is teret engedett volna Fülöp közismert ellenreformációs törekvéseinek. A császár lépése nyomán újrászerveződött az ellenzék.

Pedig a mühlbergi csata évében, 1547-ben az ellenfelek is megrikkantak. Előbb VIII. Henrik, majd I. Ferenc halt meg. Az I. Ferenc halála után trónra került II. Henrik pedig csak évek múlva vállalkozott a császárellenes fellépésre. 1552-ben Lotaringia ellen intézett támadást, s ennek során három birodalmi püspökség (Metz, Toul, Verdun) területét sikerült elfoglalnia. V. Károly ellenállását gyengítette, hogy ugyanebben az évben keleten öccsének a szultán Magyarország elleni támadásával kellett szembenéznie. 1552-ben egy időre a trienti zsinat is feloszlott, s úgy tűnt, hogy munkája nem hoz eredményt. A külső háborúba és belső konfliktusokba belefáradt császár pedig egyre inkább visszavonult az aktív politikától. Öccsére, Ferdinándra bízta a protestánsokkal folyó tárgyalásokat, amelyek végül az 1555. évi augsburgi vallásbékével zárultak. V. Károly 1556-ban Vaucelles-ben még fegyverszünetet kötött a franciákkal, mielőtt lemondott volna trónjáról. Császár utóda, I. Ferdinánd (1556-1564) azonban nem kívánta folytatni az egyre kilátástalanabbá váló háborút. Folytatta azt helyette unokaöccse, II. Fülöp spanyol király (1556-1598), akinek Saint-Quentin és Gravelin- gen mellett kétszer is sikerült legyőznie a franciákat. Mivel ekkor Anglia trónján felesége, I. (Tudor) Mária (1553-1558) ült, az angolok újból belesodródtak a harcokba. Számukra azonban ez kudarcot hozott. 1558-ban a franciák elfoglalták a százéves háború után is angol kézben maradt Calais kikötőjét. A 65 éves háborúskodást az 1559. áprilisában kötött cateaucambrésis-i béke zárta. A franciáknak végleg le kellett mondaniuk minden itáliai (elsősorban Nápolyra és Milánóra vonatkozó) igényükről a spanyolok javára. Ki kellett vonulniuk az 1536 óta megszállva tartott Savoyából és Piemontból. Savoyába visszatérhetett Emmanuele Filiberto herceg, akinek a spanyolok a saint-quentini győzelmet köszönhették, és aki utóbb piemonti területekkel növelte államát. A spanyolokat megerősítették az általuk 1512-ben elfoglalt Felső-Nápoly birtokában. Az 1553 óta francia megszállás alatt álló Korzika viszont visszakert Genová tulajdonába. A franciák megtarthatták Burgundiát, lotaringiai hódításaikat, a három püspökséget és Calais-t. Utóbbiért az angolok kártérítést igényeltek. A békét házassággal pecsételték meg. Az időközben megözvegyült II. Fülöp feleségül vette Valois Erzsébetet, II. Henrik leányát.

A háború utolsó szakaszában egyre kevesebb szerepet játszott az itáliai hadszíntér.

A három birodalmi püspökség elvesztését V. Károly 1554-ben kisebb itáliai győzelemmel próbálta kárpótolni. Itália jelentős része azonban már ekkor is spanyol kézen volt, s maradt is bő másfél évszázadra. A háború kezdetén még tekintélyes városállamok elvesztették politikai jelentőségüket, s a nagyhatalmak játékszerévé váltak. Helyettük a pápák próbálták meg befolyásukat megerősíteni, de ez a törekvésük is illuzórikussá vált. A háború utolsó éveiben pápává választott IV. Pál (1555-1559) gyanakodva fogadta a császárnak a kereszténység egységére ösztönző terveit, amelyekben saját egyházi hatalmának csökkentését látta. Reformterveivel összefért spanyolellenessége s az, hogy rokonait udvarába hívja, és nekik próbálja megszerezni a nápolyi trónt. Igaz, később eltávolította őket, s számos erőfeszítést tett a pápai udvar erkölcsi megtisztításáért. Az általa szabott irányt utódai sem változtatták meg. Közülük IV. Piust (1559-1565) az első reformpápának tartják. Erdemei közé tartozott, hogy 1563-ban eredményesen sikerült lezárnia a trienti zsinatot. A pápaság ezáltal a katolikus megújulás vezető erejévé válhatott.

1.5. A háborúk következményei

Azt, hogy a többször megszakított és újrakezdett háború 1559-ben ténylegesen véget ért, egy tragikus esemény garantálta. II. Henrik francia király a békekötés és leánya házasságkötésének örömeire rendezett lovagi tornán halálos sebet kapott (többnapos szenvedés után halt meg), s csak kiskorú fiúgyermekeket hagyott maga után. Az 1559-ben trónra lépő II. Ferenc (1559-1560) 15, az őt követő IX. Károly (1560-1574) mindössze 10 éves volt. A gyenge kormányzás nem tudott úrrá lenni a protestantizmus franciaországi változatán, az egyre terjedő hugenotta valláson, ami 1562-ben csaknem négy évtizedig tartó belső konfliktushoz, vallásháborúhoz vezetett. A francia királyoknak el kellett felejtetniük itáliai ambícióikat.

A több mint hatvan esztendeig tartó itáliai háborúk végén szinte minden résztvevőt vesztesnek tekinthetünk. A felfedezések fő haszonélvezője, az 1494-ben periferikus helyzetű Spanyolország ugyan a háborúk során nőtt európai nagyhatalommá, hiába sikerült azonban másfél évszázadra megszereznie az Itália feletti uralmat, nem tudott a háborús költségeket kiegyenlítő politikai vagy anyagi előnyökre szert tenni. Hanyatlását a következő századokban nem az itáliai háborúk váltották ki, de a felesleges erőfecsérlés mindenesetre megakadályozta a tekintélyhanyatlás megállítását. Feleslegesnek bizonyultak a német erőfeszítések is. Luther fellépése, a fejedelmek császárellenes szövetsége egyre inkább lekötötte V. Károlyt, akinek a keresztény egység helyreállítását nemhogy európai szinten, de még saját államában sem sikerült megvalósítania. Birodalmának felosztása öccse és fia között ugyanakkor kizárta Németországot a Spanyolország által megszerzett – mégoly kétséges – előnyök birtoklásából. Franciaország katonailag elvesztette ugyan a háborút, de ez a fejlődését mégsem törte meg. Sőt! Kulturálisan még profitált is belőle. A hazatérő nemesek, főleg az arisztokraták – a műveletlen, csak a pénzt értékelő svájci és német zsoldos katonákkal ellentétben –, szívesen hozták magukkal az itáliai reneszánsz művészet egy-egy alkotását, hogy ezzel díszítsék kastélyaikat. A francia gazdaságot nem törte meg sem az itáliai, sem a következő évtizedben az országot sújtó vallásháború. A hegemon törekvésekről azonban jó időre Párizsban is le kellett mondani. A legrosszabbul persze Itália járt. Nápoly és Milánó spanyol tartománnyá süllyedt, s a spanyol uralom a többi államocskára is rányomta bélyegét. A középkor példás gazdagságú vezető territóriumai válságba jutott. Vesztesnek tekinthetjük magunkat, Magyarországot is. Hiába szerepelt a hadviselő felek célkitűzései között rendszeresen a török elleni nagy hadjárat, erre végül a 16. század első kétharmadában nem került sor. Az itáliai ambíciók elvonták a legjelentősebb európai hatalmak figyelmét a török veszélyről, sőt I. Ferenc éppen Habsburg-ellenes lépéseiben használta fel az oszmán hatalmat. Csak bő évtizeddel az itáliai háborúk lezárása után, amikor – a drinápolyi béke megkötését követően – a Porta figyelme a Földközi-tenger felé fordult, fogtak össze a spanyolok és a velenceiek, hogy tengeri csatában verjék vissza az oszmán támadást (Lepanto, 1571). A kereszténység korábban is gyakran csak vélt összetartó ereje – részben a reformáció térhódítása miatt – már elenyészett, s még nem találjuk nyomát a nemzeti érzés érvényesülésének.

Az újkor első nagy európai háborúja mégis – sok vonatkozásban – jelzi a korszakváltást. A háborúk mindig ösztönzik a haditechnika fejlesztését, az új módszerek bevezetését. A lovagi harcmódor háttérbe szorulása, a lőfegyverek terjedése, a mind nagyobb fegyelmet megkövetelő gyalogság kiállítása nemcsak tükrözte a társadalomban végbement változásokat, de maguk is felerősödése irányába hatottak. Gaston de Foix életét kísérői rangjára hivatkozva akarták megmenteni, Bayard halálos ágyánál ellenfelei, a spanyol lovagok sajnálkoztak, de a harcok zömét eldöntő zsoldosok körében már nem váltott ki tiszteletet a lovagok magasabb társadalmi állása. A régi kor alkonyának szemléletes jele lehet, hogy II. Henrik francia király halálos balesete után Franciaországban betiltották a lovagi tornák rendezését.

1.6. SZAKIRODALOM

Bonney, Richard: The European Dynastic States 1494-1660. Oxford University Press, 1991. Guicciardini, Francesco: Itália története (1494-1534). Budapest, Európa Könyvkiadó, 1990. Hajnal István: Az újkor története. Budapest, Révai Testvérek Kiadása, 1936.

Humble, Richard: Warfare in the Middle Ages. New York, Mallard Press, 1989.

Marczali Henrik: A reformatio kora. Budapest, Franklin Társulat – Révai Testvérek kiadása, é. n. Orosz István – Barta János – Angi János (szerk.): Európa az újkorban. Debrecen, Multiplex Media – Debrecen University Press, 2006.

Rázsó Gyula: A lovagkor csatái. Budapest, Tankönyvkiadó, 1987.

Romano, Ruggiero – Tenenti, Alberto: Die Gründung der modernen Welt. Spätmittelalter, Renaissance, Reformation. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 1967.

Schorn-Schütte, Luise: Karl V Kaiser zwischen Mittelalter und Neuzeit. München, Verlag Beck, 2000.

2. Lázár Balázs | A HARMINCÉVES HÁBORÚ (1618-1648)

A 16-17. század fordulóján az európai államok számos belső és külső konfliktussal néztek szembe, amelyek azután elemi erővel lángoltak fel egy, kezdetben lokálisnak tűnő esemény, a cseh rendek felkelése után. A 17. század eleje egész Európában válságjelenségeket hozott felszínre: ezek különösen élesen jelentkeztek a szétaggolt Német Birodalomban. A nemzetközi gazdaság súlypontja áttevődött az Atlantikumra, így a középkor egyik hagyományos kereskedelmi nagyhatalma, a Hanza-városok szövetsége a 16. század végétől hanyatlani kezdett, és a többi német város gazdasági és politikai helyzete is gyengült. Főként a birodalom déli és délnyugati részein tapasztalható az urbanizáció lassulása. Általában elmondható, hogy Németföldön a népesség a 16. század közepétől stagnált. A válságtünetekhez az éghajlatváltozás is hozzájárult: jelentős lehűlés kezdődött a 16-17. század fordulóján. A jeges, behavazott téli tájat jól adják vissza Brueghel festményei. A rossz termések és az állatok elhullása miatti éhínséget kísérő társadalmi nyugtalanság zsidók elleni pogromokhoz és boszorkányüldözésekhez, vallási intoleranciához vezettek. A vallási megosztottságot fokozta a kálvinizmus erősödése a birodalom nyugati és középső területein. A fejedelmek hatalma folyamatosan erősödött, a vallási kérdések összekapcsolódtak a tartományurak szuverenitási törekvéseivel. A birodalom különféle vallási enklávék tarka halmazává vált, amelyben mindenki tartott szomszédjától vagy a császártól. A birodalom lakói, legyenek bár fejedelmek, parasztok, prédikátorok, vándordíjakok vagy polgárok, szinte várták már a kataklizmát, a nyugtalanságot lezáró vihart.

Az 1618-ban kirobbanó harmincéves háború elsősorban német területeket érintett, bár a Német Nemzet Szent Római Birodalmában zajló eseményekkel párhuzamosan számos más hadszíntéren is zajlottak harcok. Ilyen volt a régebbi keletű, de az 1620-as években újrakezdődő holland-spanyol konfliktus vagy a harmincéves háború utolsó szakaszában kirobbanó francia-spanyol háború, amely viszont túlnyúlt a vesztfáliai békén: azt csak a pireneusi béke zárta le 1659-ben.

A háború jellegzetes hadszíntere Németföld volt. A birodalom viselte a háború fő terheit, ezáltal a harmincéves háború a német történeti tudatban hagyta a legmélyebb nyomokat. Ez, tekintve a pusztítás ottani nagyságát, nem meglepő. Maga a háború is inkább egy járvány terjedésére emlékeztetett. Gyakran évekre beszorult egy-egy tartományba, amelyet a szabadjára engedett vagy egyszerűen fizetetlen és ellátatlan katonaság gyakorlatilag elpusztított. Bár mind kirobbanásában, mind a háború végét jelentő vesztfáliai békében fontos szerepet játszott a vallási kérdés, hiszen még a vesztfáliai békeszerződés is jelentős teret szentel a protestáns-katolikus kérdésnek, a harmincéves háború nem vallásháború volt. Erre a legkézenfekvőbb példa a katolikus Franciaország szerepe, amelynek első számú szövetsége a lutheránus

Svédország és számos német fejedelem volt, legfőbb ellensége pedig a spanyol király és a német-római császár (s természetesen német fejedelemségek sora). A harmincéves háború összeurópai szinten inkább nagyhatalmi vetélkedés volt, amelynek fő nyertese Franciaország és kisebb részben Svédország lett, de a német fejedelemségek császárral szembeni jogai is megerősítést nyertek. Ugyanekkor felnőtt néhány olyan középhatalom, mint Bajorország, Szászország, illetve talán a legfontosabb Branden- burg-Poroszország, amelyek a későbbi európai politikában jelentős szerepet játszottak.

2.1. A harmincéves háború hadművészete

Az itáliai háborúk során bebizonyosodott, hogy a lovagi hadviselés a múlté. Az idő a löfegyverrel felszerelt gyalogos katonának dolgozott, amely fegyvernem harcászata a 16. század folyamán gyorsan fejlődött. A löfegyver maga azonban nem sokat változott. Az 1525 körül Spanyolországban kifejlesztett kanócos muskéta egy-két apróbb változtatással együtt a harmincéves háború végéig uralta a csatateret. E mintegy 15-20 font (8-10 kg) tömegű, rendkívül nehezen kezelhető, pontatlan, ám nagy pusztítóerejű fegyver mellett használták még a hasonló szerkezetű, de könnyebb arke- búzt és – főleg a lovasság – a rövid csövű karabélyt, valamint a különböző szerkezetű pisztolyokat. A muskéta megbízhatatlansága, csekély tűzgyorsasága miatt azonban még nagy számban volt szükség pikákkal felszerelt gyalogságra, amely védelmet nyújtott a lövészeknek. A pika számos változatát használták Európában, hol hosszab- bat, hol rövidebbet, átlagos hosszúsága 3,5-4,5 méter között váltakozott. A szálfegyverrel és löfegyverrel felszerelt gyalogosok hatékony együttműködésének megteremtése volt a korszak harcászatának legfontosabb feladata. A spanyol katonai kultúrában 1530 körül megszületett a terciónak nevezett alakzat, amely kezdetben mintegy 3 ezer gyalogost tömörített, pikásokat és muskétásokat egyaránt. Nevezték „burgundi-magyar” harcrendnek is, mivel állítólag először 1532-ben állt fel

így a császári sereg a törökök ellen. A tercio, bár óriási átütőerővel rendelkezett, nem tudta megtalálni a lövészek helyét a harcrendben. A nehézmuskétások általában a lándzsárdó sarkán, a tercio „mandzsettáin” kerültek felállításra, ahol tűzerejük viszont kevésbé érvényesülhetett, míg az arkebúzosok ötsoros mélységben a pikások előtt álltak. Az általában tíz sor mélységben felálló muskétások bonyolult mozgással, az ún. kontramarssal oldották meg a folyamatos tüzelést. A döntést azonban általában a pikásokra bízta, a lövészek pusztán kiegészítő szerephez jutottak. A terciót a spanyolok mellett elsősorban a katolikus államok hadseregei használták, így például a császáriak, a bajorok, de a breitenfeldi csatátérén a protestáns szász választó katonái is terciókat formáltak. A harmincéves háború folyamán a tercio egyre kisebb és rugalmasabbá vált, és a lövészek-pikások aránya is a lövészek irányába módosult, de 1648 után gyakorlatilag eltűnt Európa csatatereiről.

A németalföldi felkelés során fejlődött ki az orániai vagy protestáns harcászat. Orániai Mór és Vilmos Lajos gróf a klasszikus auktorok és saját bőséges hadi tapasztalataik birtokában fejlesztették ki az Egyesült Tartományok seregeinek harcászatát. A tercio helyett taktikai alapegységként a holland haderőben a félezredet alkalmazták, amely jóval kisebb, ám szélesebb és rugalmasabb egység volt, mint a tömör spanyol tercio. A protestáns hadviselésben már számos korszerű elem jelent meg. A katonát alaposan kiképezték, belesulykolták a fegyverfogás szabályait, egyenruhát adtak rá, és a fegyelem szintjét is magasan tartották. A hangsúly immáron egyértelműen a lövészekén volt, akiket alapos kiképzéssel a minél nagyobb tűzgyorsaság elérésére sarkalltak. A protestáns hadművészet továbbfejlesztője, illetve meghaladója, II. Gusztáv Adolf svéd király (1611-1632), maga is az orániai hadi iskola neveltje, az 1630-as évekre hadseregét a harmincéves háború leghatékonyabb fegyveres erejévé fejlesztette. A svéd zászlóalj mindössze 330 főt számlált, de a széles harcrend és a lövészek hatékony kiképzése pusztító erejű sortűzek leadását tette lehetővé. A lövészek három sorban álltak fel a pikások előtt. Remek kiképzésük és könnyebb muskétáik lehetővé tették a folyamatos sortűzeket. Megoldotta védelmüket is, mivel ha az ellenség már közel volt, összűzet adtak le, és behúzódtak a pikások mögé. Az alapos kiképzés révén a manőver harci körülmények között is olajozottan zajlott. Gusztáv Adolf általában három-öt zászlóaljat tömörített egy dandárba. A 17. század végére ebből a svéd harcászból kifejlődött vonalharcászat vált uralkodóvá egész Európában. A pikások azonban lassan eltűntek, mivel a szuronyos puska fokozatosan megoldotta a löfegyveres katona védelmét.

A gyalogság fejlődéséhez hasonló utat járt be a lovasság. Szerepe ekkorra már kiegészítő jellegűvé vált, főleg a lovasok helytelen, túlságosan is szabályozott alkalmazása miatt. A nehéz vértés lovasságot löfegyverekkel szerelték fel, ám a bennük rejlő lendület kihasználása helyett a tercióhoz hasonló óriási, tömör alakzatokban vetették be őket. Roham helyett a lovasok az ellenséges arcvonaltól elől bonyolult körforgásba, karakolba fogtak: az első sor kilőtte fegyverét, hátraügetett tölteni, aztán lőtt a második sor, és így tovább, mígnem az első sor a már töltött fegyverrel ismét sorra került. A csatátérén a lovasság taktikai alapegysége a svadron (escadron) volt. A spanyol és császári hadseregben a svadron jóval nagyobb volt, mint a németalföldi seregben, ahol mindössze 125 lovasból állt.

Gusztáv Adolf a svéd lovasságnál megszüntette a karakolt, a lovasok a sortűz leadása után vágtában rohantak az ellenségre, ezáltal a svéd lovas fegyvernem hatékonyabbá vált, mint a kor addigi legjobb lovassága, a német „pappenheim”. Az 1631. szeptember 17-én vívott breitenfeldi csatában a svéd gyalogság sortűzeivel megingatta a karakolórozó „pappenheimet”, míg a svéd lovasság lendületes rohammal elűzte a császári lovasságot a csatamezőről. A hagyományos vértés lovasság felszerelésén mind az orániai, mind a svéd hadviselés jelentősen könnyített. A szó szoros értelmében vett könnyűlovasság a nyugat-európai hadszíntereken azonban először a császári hadseregben jelent meg. A török elleni harcban megedzett, az oszmán hadviselés számos elemét eltanuló, laza kötelékekben harcoló magyar vagy délszláv katonaelemek fontos kiegészítőjévé váltak az alapvetően nehézkes császári hadseregnek. Felderítésnél, portyázásnál és rajtaütéseknél óriási segítséget jelentettek a reguláris erőknél. A lovasság és a gyalogság közötti átmeneti fegyvernem is megjelent a 17. század elején: ők voltak a dragonosok, akik lóháton közelítették meg az ellenséget, ám gyalogosan, a gyalogság fegyvereivel harcoltak. A későbbiekben egyre inkább egyfajta átmeneti, „középnéhez” lovasságként vetették be őket, gyalogos alkalmazásuk háttérbe szorult.

A tűzérség ebben a korszakban még nem vált önálló fegyvernemmé. A tűzérségi eszközöknek viszonylag széles skáláját ismerték, a tábori lövegek már elnyerték klasszikus formájukat: kerekeken mozgatható, ágyútalpra szerelt, gyújtólukkal ellátott eszközök voltak, de számos, a későbbi egységesítés során eltűnt, különös, nemegyszer meglepő formájú tűzérségi eszközt is használtak. A lövegeket már az általuk kilőtt lövedék súlya szerint csoportosították: a csatatereteken rendszerint 6-12 fontos lövegeket alkalmaztak. A fő probléma inkább a löveganyag alkalmazásának kiforratlanságában rejlett. A csatátérén rendszerint egy tömegben vetették be a tábori tűzérőket. A harcrend felvételekor óriási üteget alkottak a rendelkezésre álló eszközökből, amelyek azonban visszavonulás esetén gyakran teljes egészében az ellenség kezére kerültek. A szervezeti keretek sem alakultak még ki: a tűzérők még nem is számítottak katonának, hanem mesteremberek voltak, akik a legjobban fizető ügyfél szolgálatában dolgoztak. Gusztáv Adolf természetesen a tűzérség fejlődését is elősegítette: a

korábbi, a csatamezőn egy tömegben történő alkalmazás helyett tüzérségét szétszórta a dandárok vagy zászlóaljok térségeiben, így azok közvetlenül tudták támogatni a gyalogsági harcot. A svéd tüzérség a könnyű lövegek révén jóval mozgékonyabb is volt, mint a korszak bármely más tüzérsége. Szervezetileg is betagolódtott a svéd hadseregbe. A várharok, vagyis az állandó erősségek ostroma és védelme jelentette a kor tüzérségének első számú alkalmazási területét. Itt vetették be elsősorban a nagyméretű és pusztító erejű, 30-60 fontos mozsarakat, tarackokat, bombavetőket. A 16. században az ostromtüzérség megjelenése hamarosan megváltoztatta a várak, erődök felépítését: a tornyok helyébe bástyák léptek, eltűntek a lovagvárak magas falai. Az erődök már szinte belesimultak a tájba. A várépítéssel különböző iskolái (ólasz, újolasz, német) mellett a 16-17. század fordulóján Orániai Mór is kidolgozta az ostromok elméletét is. Ennek ellenére a hosszadalmas, nagy anyagi és emberi erőforrásokat igénylő ostromokat igyekeztek elkerülni, egy megerősített helyet inkább rajtaütéssel, hadicsellel vagy egyszerűen kiéheztetéssel próbáltak birtokba venni. A harmincéves háborúban viszonylag kevés módszeres ostromot folytattak, de éppen e háború tanulságai miatt a 17. század végére kialakult raktár- és ellátásközpontú hadviselés lényegét már a megerősített helyek építése, védelme vagy ostroma jelentette.

Az 1660-1670-es évekig, Gusztáv Adolf és Albrecht Wallenstein átmeneti megoldásait leszámítva, az európai hadseregeknél nem alakult ki központi ellátás. A felvonult seregek létszáma már gyakran elérte a 25-30 ezer főt, ráadásul a hadjáratok sokszor évekig elhúzódtak, viszont a hadviselő felek anyagi lehetőségei rendszerint sokkal hamarabb kimerültek. A hadvezérek ekkor vagy megpróbálták saját zsebből finanszírozni a katonák zsoldját és ellátását, vagy rászabadították embereiket a hadszíntér lakosságára. A harmincéves háború majdnem minden borzalma ez utóbbi „módszerre” vezethető vissza. A kora újkori államok már kénytelenek voltak katonák tízezreit fegyverben tartani, de az akut pénzhiány mellett a bonyolult logisztikai kérdésekkel sem tudtak még megbirkózni.

Kezdetben a hadkiegészítést és felfegyverzést sem az állam végezte, hanem nagy hatalmú zsoldos vállalkozók. Az örökös tartományokban a szervező, aki azért általában tapasztalt katona volt, ezredesi császári pátenst birtokában fogott bele egy regiment kiállításába. Elindultak a toborzók, akik piacokon, vásárokon, falvak, városok főterén igyekeztek minél több jó kiállású, fiatal és egészséges jelentkezőt verbuválni. A tisztikart a vállalkozó állította össze. Az alacsonyabb rangú tiszteket maga is kinevezhette, ám kapitánytól felfelé a császár iktatta be a tiszteket, akiket az ezredes terjesztett fel. Az ezreden belül az ezredes egyébként pallosjoggal is rendelkezett, és ő határozta meg az egyenruhát, a felszerelést, a zsold nagyságát. Miután összegyűlt az elvárt létszám (egy gyalogezred általában 2,5-3 ezer főből állt), a hadbíró (soltész) feleskette az újoncokat a hadi cikkelyekre. Majd az ünnepélyes szemle, a mustra következett. A vállalkozó az ezred felállításának költségét rendszerint meghitelezte a kincstárnak. A hasznát általában a hadizsákmányból, hadisarcokból, esetleg birtokadományokból, zálogba vett kamarai birtokokból, címeiktől stb. remélte. A háború későbbi szakaszaiban már egyre nehezebb volt a szükséges emberanyag előteremtése. Az örökös tartományok rendjeitől ekkor az uralkodó meghatározott újonckvótákat követelt. A megszavazott létszámot azután a tartományok előljárói lebontották a községekre, amelyek kötelesek voltak bizonyos számú újoncot biztosítani. A fogdmegek rendszerint éjszaka erőszakkal vitték el katonának a falusi bíró által önkényesen kiválasztott lakosokat. A módszer nagy hátránya volt a szökések óriási száma. A katonának fogott legényeknek csak töredéke érte el az ezredet. Svédország ezért már a 16. század végén kifejlesztett egy újszerű hadkiegészítési rendszert (erről alább lesz még szó).

A háború legfontosabb hozadéka azonban az állandó hadseregek megjelenése volt. A zsoldosok egy részét a háború végeztével már nem eresztették szélnek, hanem békeidőszakban is fennálló alakulatokat hoztak létre. A császár hadseregének legrégebbi, az 1620-as években alapított vértesezredei a számtalan átszervezés és átnevezés ellenére egészen a birodalom összeomlásáig fennálltak.

2.2. A Német Birodalom a harmincéves háború előestéjén

A már a késő középkorban is rendkívül szétagolt birodalom a 16. század reformációs hulláma, majd az augsburgi vallásbéke révén a 17. század elejére vallásilag is megosztottá vált. A protestánsok maguk sem voltak egységesek: a századfordulón lendületet kapott a kálvinizmus. Pfalz, Brandenburg, Hessen-Kassel fejedelmei áttértek az új, reformátusnak nevezett hitre. A délnémet területeken és az osztrák örökös tartományokban a jezsuiták és a kapucinus rend a császárok hol passzív, hol aktív támogatásával az ellenreformáció minden eszközével őrkdtek a katolicizmus felett, és üldözték az „eretnekeket”. A megosztott birodalomban a tartományi fejedelmek ligákba, szövetségekbe tömörültek, amelyek vallási alapon szerveződtek, de a hatalmi érdek bármikor felülírhatta a vallási hasonlóságokat vagy különbségeket. Az 1608. évi birodalmi gyűlés kudarcba fulladt, a török elleni segélypénzeket a már lassan évszázados szokásoktól eltérően nem szavazták meg a protestáns rendek és a birodalmi városok, sőt kivonultak a gyűlésről, megalakítva a Protestáns Uniót.

Elégedetlenségük és fenyegetettségérzetük elsődleges oka a Donauwörth városában egy körmenet miatt kirobbant katolikus-protestáns villongás volt, amelynek során a katolikus bajor fejedelem megszállta a várost, és tartományához csatolta. Az unió vezetőjéül a pfalzi fejedelmet választották, de a protestáns szász választó kívül maradt. Válaszul a katolikus fejedelmek 1609-ben I. Miksa bajor herceg (1597-1651) vezetésével megalakították a Katolikus Ligát, de önállóságuk megőrzése érdekében a császárt kifejezetten kizárták a szövetségből. Ugyanebben az évben a két tömb, illetve a császár fegyveresen is szembekerült egymással a Jülich-Kleve nevű alsó-rajnai kicsiny hercegség örökösödési vitájával kapcsolatban. A vallási és hatalmi érdekek szétválását jól mutatja, hogy a császár a protestáns szász herceg öröklését támogatta a kálvinista pfalzi választófejedellel és Brandenburggal szemben.

Már ekkor általános európai háború fenyegetett, mivel IV. Henrik francia király (1589-1610) kész volt beavatkozni a protestáns német fejedelmek oldalán, ellene viszont a németalföldi spanyol sereg készült felvonulni. A király halála azonban egyelőre elhárította az összeurópai konfliktust. A széttagozott birodalom rendezetlen viszonyai révén hasonló löporoshordója volt Európának, mint a Balkán 1914-ben. A fejedelmek zsoldosokat fogadtak, a városokat megerősítették, mindenki lázasan készült az elkerülhetetlen háborúra. A szikra végül a birodalom egyik távoli részében, a Cseh- Morva Királyságban robbant ki. Abban az országban, ahol a huszitizmus tradíciója révén a reformáció szinte akadálytalanul terjedt. II. Rudolf császár (1576-1612), akinek korábban öccse, Mátyás és a vele szövetkezett magyar, osztrák és morva rendek pusztán Csehország kormányzását hagyták meg, még 1609-ben kénytelen volt ún. felséglevelet kiadni, amelyben garantálta a cseh rendek szabad vallásgyakorlását, illetve a városok szabad templomépítését. A protestáns rendek jogai felett a defenzorok örökötek, akik jogsérelem esetén összehívhatták a rendi gyűlést. A rendezés azonban nem terjedt ki azokra a nemesekre és polgárookra, akik egyházi birtokokon éltek. Az 1610-es évek elején templomaikat lerombolták. Rudolfot hamarosan lemondatták a cseh trónról is, ahol öccse, cseh királyként II. Mátyás (1611-1619) követte, aki szintén nem tudta a békétlenséget megszüntetni.

A cseh protestánsok legnagyobb félelme a Habsburg öröklési rendben a gyermektelen Mátyás után a trónon következő stájer Ferdinánd főherceg hatalomra kerülése volt. A jezsuiták által nevelt, harciasan katolikus Ferdinánd főherceg 1599-ben, amikor a török inváziója fenyegette tartományát, a legnagyobb veszély idején bezáratta a grazi protestáns templomot. Az egyházi birtokon élő cseh nemesek sérelmei miatt a defenzorok 1617-ben összehívták a cseh és a morva rendi gyűlést, amely egy panaszíratot állított össze. A súlyos beteg Mátyás Ferdinánd követelésére visszautasította a panaszíratot, mire 1618. május 23-án a prágai kancellária ablakából cseh nemesek egy csoportja Thurn gróf vezetésével kivetette (defenesztrálta) Martinic és Slava- ta császári tanácsost. A cseh felkelők tudatosan utánozták a husziták által elkövetett 1419-es defenesztrációt. Csodával határos módon mindketten túléltek az esetet. A katolikus propaganda szerint az Úr egyik angyala mentette meg őket, míg a protestánsok szerint egyszerűen egy trágyadombra estek.

2.3. A háború cseh szakasza

A prágai események után a cseh-morva rendek ideiglenes, 30 fős kormányt alakítottak, és lázas hadszervezésbe kezdtek. Elszántságukat demonstrálandó, a császár békéltető követét, Khlesl bíborost fogságba vetették. 1619 tavaszán Alsó- és Felső-Ausztria rendjei és városai szintén fellázadtak az 1619 márciusában trónra lépő II. Ferdinánd császár (1619-1637) ellen. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613-1629) a szultán jóváhagyásával táborba szállt a Habsburgok ellen. Ugyanezen év nyarán a csehek és szövetségeseik körülzárták Bécsset. A Habsburgok szerencsecsillaga hanyatlani látszott, bár Ferdinándot a katolikus többségű választófejedelmi kollégium 1619-ben császárrá választotta. A felkelő cseh-morva-sziléziai rendek viszont elkövettek egy óriási hibát: augusztusban a kálvinista V. Frigyes pfalzi választófejedelmet (1610-1623) hívták meg a trónra. A protestáns fejedelmek egy része ezért inkább a császár mellé állt, vagy legalábbis semleges maradt a kirobbanó háborúban. A szász fejedelem prédikátorai nagyobb dühvel beszéltek a kálvinista Frigyesről, mint a „pápista” császárról. A Protestáns Unió egyenesen megtagadta a közösséget Frigyes csehországi vállalkozásával kapcsolatban, még a pfalzi fejedelem apósa, I. Jakab angol király (1603-1625) is óvakodott a nyílt fellépéstől. Ellenben II. Ferdinánd sokkal ügyesebb diplomáciát folytatott. Maga mellé állította a Katolikus Ligát és néhány nem túl súlyos feltétel mellett vezetőjét, a bajor herceget, Miksát, akinek a legfőbb célkitűzése a pfalzi fejedelemség és azon keresztül a választófejedelmi cím megszerzése volt.

A Habsburgok másik, spanyol ága is hamarosan bekapcsolódott a háborúba. A németalföldi sereg Spinola vezetésével betört Pfalzba, és 1620 nyarán megszállta Frigyes országát. A bajor-császári sereg eközben megtörte az osztrák rendek ellenállását, Bethlen Gábor pedig vonakodott erőit kockára tenni a csehek érdekében. 1620. november 8-án csaptak össze a felkelőkkel Prága kapui előtt, a Fehér-hegyen a császári-bajor seregek a tapasztalt Tserclaes von Tilly generális vezetésével. Ernst Mansfeld gróf, a felkelők parancsnoka az orániai harcrend szerint állította fel erőit, míg Tilly spanyol módon terciókat formált, amelyek a csata elején egyetlen

erőteljes lökéssel áttörték a csehek és szövetségeseik arcvonalát. Képzetlen és gyakorlatlan csapatokkal az orániai taktika nem működött. Másfél óra alatt eldőlt a felkelés sorsa. A rövid uralkodása miatt gúnyosan csak „téli királynak” hívott Frigyes elhagyta az országot, de Pfalzba sem tudott visszatérni, hontalanná vált.

A császári megtorlás kíméletlen volt. A cseh arisztokráciát szó szerint lefejezték. A kivégzések, vagyonelkobzások és száműzések nagy port vertek fel Európában. A magyar rendek köreiben még a későbbi századokban is a „cseh lábra állítástól” tartottak a legjobban. Az elkobzott birtokokat a császár tömegesen adományozta vallon, spanyol, német zsoldosvezéreinek vagy hivatalnokainak, köztük Wallensteinnek. Wallenstein egy kelet-csehországi protestáns kisnemesi családból származott, de egy előnyös házasság érdekében katolizált. A cseh felkelés kitörésekor egy morva ezredet vezetett, ám Olmützben meggyilkolta egyik alvezérét, és a hadikasszá magához véve átállt a császári oldalra. Az uralkodói adományok mellett potom pénzért felvásárolta az elkobzott birtokok jó részét. 1623-ban ismét jó házasságot kötött, midőn elvett egy Harrach grófnőt. Csehország negyede közvetlenül vagy közvetetten Wallenstein-birtok lett.

A felkelés leverése után a Habsburgok uralma tovább szilárdult az örökös tartományokban és a Cseh-Morva Korona országaiban. Ferdinánd 1621-ben oszthatatlannak nyilvánította az osztrák ház birtokait, a főhercegek ezentúl nem örökölhettek külön tartományokat. 1627-től a cseh tartományok rendi gyűlései kénytelenek voltak lemondani a királyválasztás jogáról és befogadni a katolikus egyház képviselőit is.

A háború első szakasza II. Ferdinánd és I. Miksa, vagyis a két legerősebb katolikus uralkodó sikereivel fejeződött be. 1621 májusában Mainzban a császár követelésére a megrettent német fejedelmek kimondták a Protestáns Unió megszüntetését. A korszak hadviselési viszonyai azonban senkinek sem tették lehetővé az egyértelmű győzelmet. Mansfeld gróf és szövetségesei újabb sereget gyűjtöttek a Rajna mentén és Badenben. A háború hamarosan áterjedt a birodalmon kívülre is, ugyanis lejárt a spanyolok és hollandok között 1609-ben kötött fegyverszünet, a harc itt is újakezdődött, kezdetben a spanyolok sikereivel. Spinola generális 1625-ben hosszas ostrom után elfoglalta Breda városát. Svájcban, Veltlin kantonban véres protestáns-katolikus vallásháború kezdődött, amelyben a katolikusokat a spanyolok, a protestánsokat a franciák támogatták. A háborúba ismét bekapcsolódott Bethlen Gábor erdélyi fejedelem. 1621 nyarán Bethlen lovas hajdúi portyáikkal Bécs környékét pusztították, míg a fejedelem ismét Pozsonyt ostromolta. 1621 szilveszterén végül Bethlen Gábor Ni-kolsburgban rendkívül kedvező békét kötött a császárral. Mindeközben Spanyolország és a császár ellen a hatalmát megszilárdító Richelieu bíboros egy angol-holland-francia-dán szövetséget szervezett, illetve bátorította a protestáns német fejedelmeket a háború folytatására.

2.4. A dán szakasz: Wallenstein felemelkedése

A protestantizmus következő bajnoka, a Habsburgok elleni küzdelem zászlóvivője ezúttal a becsvágyó IV. Keresztély dán király (1588-1648) lett. A Hágában 1625-ben megkötött dán-holland-angol szövetség értelmében a király és Mansfeld gróf ismét – főleg angol pénzen – sereget vezethetett a császár ellen. A Habsburgok sem tétlenkedtek. Wallenstein ekkor mutatta meg először szervezőképességét: mintaszerűen működő csehországi birtokaira és saját hadiműhelyeire támaszkodva negyvenezer sereget állított, amely a császárnak jóformán egyetlen tallérjába sem került. Wallenstein ezt a sereget, szemben Mansfeld ad hoc módon ellátott zsoldosaival, a megszállt területek, téli szállások rendszeres adójával élmezse és fizette. Egyidejűleg korlátozta katonái önkényeskedését. Mindezekért cserébe az uralkodó különleges jogokat ruházott rá, hadseregében teljhatalmat élvezett, és a kivetett hadisarcokból tekintélyes nyereségre is szert tett. Hamarosan kiderült, hogy a szervezésen felül a hadvezetéshez is kitűnően ért. 1626-ban a lutteri csatában Tilly segítségével vereséget mért a dán királyra, aki kénytelen volt Dániába visszatérni, majd ősszel Sziléziában is győzött Mansfeld ellen. Az ellátatlan protestáns sereg gyakorlatilag feloszlott. Mansfeld pár ezer katonájával, sarkában Wallensteinnel, Magyarországra szorult, ahol október 2-án egyesült a háborúba immáron harmadszor bekapcsolódó Bethlen Gábor csapataival. Bethlen pár nappal korábban a drégelypalánki mezőn szembekerült Wallensteinnel, ám a császáriak olyan erősnek ítélték Bethlen állásait, hogy inkább nem vállalták a csatát. Az óvatos fejedelem, ahogy általában mindenkién, ezúttal Wallenstein eszén is túljárt. A császári fősereg pestisjárvány miatt kénytelen volt elhagyni az országot, de Mansfeld is távozott, majd még ugyanabban az évben elhunyt. Bethlen megelégedett az elért eredményekkel, és még ugyanezen év decemberében megerősítette a császárral a nikolsburgi békét Pozsonyban. A dán király 1629-ben Lübeckben kényszerült békét kötni a császárral. Rövid ideig a teljes birodalom Ferdinánd, de inkább Wallenstein lábai előtt hevert, aki egyre merészebb terveket szövögetett. Már 1628-ban ostrom alá vette a fontos északi-tengeri kikötőt, Stralsundot, de a dán és svéd flotta ekkor megghiúsította terveit, amelyek egy észak-német tengeri hatalom kiépítésére irányultak. Mindenesetre a cseh nagyrú felvette a „Baltikum és az Óceán generalisszimusa” címet. Wallenstein a császár elhalmozta egyéb, tényleges hatalmat is jelentő címekkel és rangokkal: először Friedland és Sagan hercege lett, majd a dánbarátsága miatt elűzött mecklenburgi fejedelem hercegségét is megkapta zálogbirtokul. Ezáltal önálló

birodalmi tényezővé vált, aki gyakorlatilag saját külpolitikát folytatott. Ez már a katolikus fejedelmek számára is tűrhetetlen volt, akik önállóságukat féltették Wallensteintől. A generalisszimust ugyanis nem feszélyezte semmiféle birodalmi előjog. A liga tagjait ugyanolyan keményen megadóztatta, mint a protestáns államokat.

1629-ben II. Ferdinánd elbizakodottságában nagy hibát követett el: kiadta resti- túciós rendeletét, amelyben elrendelte az 1552-től szekularizált egyházi birtokok visszaadását, és visszavonta I. Ferdinánd (1556-1564) deklarációját is, hogy a tartományi rendek az egyházi fejedelemségekben gyakorolhatják az evangélikus vallást. Az ediktum gyakorlatilag megsemmisítette volna a protestáns fejedelmek uralmát, mivel óriási területek visszaszolgáltatásáról volt szó. Maga Wallenstein is helytelenítette a restitúciós ediktumot, mivel hadseregében szép számmal szolgáltak protestánsok is, akiket egy ilyen radikális döntés könnyen az ellentábor karjaiba kergethetett. 1630-ban Miksa bajor herceg, miután háborús céljait elérte, vagyis megkapta Pfalz egy részét és a választói méltóságot, az ellenzék élére állt, és a protestáns és katolikus fejedelmeket egyaránt képviselve elérte Wallenstein menesztését a császári hadak éléről. A bajorok felvették a kapcsolatot a franciákkal is. Richelieu és Miksa 1631-ben titkos szerződést kötött a Habsburgok ellen, amely azonban a svéd invázió miatt ekkor még nem realizálódhatott. A későbbi szoros bajor-francia viszony kiindulópontja azonban ez a megegyezés volt. Ugyanekkor a bíboros élénk diplomáciai aktivitást fejtett ki egy másik európai protestáns hatalom, a svédek megnyerésére a háborúba való beavatkozásra. Első lépésben francia közvetítéssel Gusztáv Adolf svéd király békét kötött a lengyelekkel. Mivel a teljesen kimerült és megfélemlített protestáns fejedelmektől nem remélhetett támogatást, Gusztáv Adolf francia segélypénzt kapott hadjáratának finanszírozására, továbbá Hollandia anyagi támogatását is élvezhette.

2.5. A svéd szakasz

Hosszú dán fennhatóság után I. (Vasa) Gusztáv (1523-1560) 1523-ban visszaállította az önálló svéd államot. A gyér lakosságú ország viszonylagos társadalmi és vallási homogenitása miatt ideális terep volt egy klasszikus katonaállam megteremtéséhez. A Vasa-dinasztia ki is használta ezeket a lehetőségeket: a tizenötödik életévüket betöltött férfiakról a lelkészek névjegyzéket vezettek, majd a jegyzékekből sorshúzás útján kijelölték a katonai szolgálatra kötelezetteket. Ezáltal a svéd királynak mindig elég katona állt rendelkezésére, akikre nagy szüksége volt a lengyelek, dánok és oroszok ellen a Balti-tenger feletti hegemonia megszerzéséért vívott 16. századi háborúk során. A svédek azonban csak a hadsereg magját képezték. II. Gusztáv Adolf seregében mindig nagy számban harcoltak idegen nemzetiségű zsoldosok (főleg németek és skótok), de a király elsősorban a kiváló harcértékkel és nagy morális tartással rendelkező hazai ezredekre támaszkodott. Az 1632-es lützeni csatában a svéd Kék Ezred gyalogsága a császári lovasság ellen szó szerint az utolsó emberig harcolt, a zászlót körülvevők a csata végére mind egy szálig elesetek. A tisztikart általában svéd nemesek alkották, akik számára az állam szolgálata jelentette kiváltságaik forrását.

A sikerek nem is maradtak el: a svédek 1613-ra fokozatosan megszerezték riválisaiktól Észtországot, Finnországot, Ingermannlandot. 1629-ben kedvező békét kötöttek a lengyelekkel, de a svéd flotta már az Északi-tengeren folyó háborúba is beavatkozott, amikor részt vett az ostromlott Stralsund felmentésében. Rügen szigetén a svédek támaszpontot hoztak létre.

A hágai szerződés nyomán Gusztáv Adolf 12,5 ezer gyalogosból és 2 ezer lovasból álló serege 1630. július 4-én szállt partra Usedom szigetén, az Odera torkolatában. A svéd király, tanulva a háború eddigi szörnyű tapasztalataiból, alaposan megszervezte hadseregének ellátását, ezért először egy stabil hadászati bázist alakított ki Elő- Pomerániában. A császári seregek Tilly vezetése alatt rendkívül lassan gyülekeztek, mivel Wallenstein leváltásával Mecklenburg és Csehország erőforrásai egyaránt kiestek. Gusztáv Adolf 1630 végére fokozatosan megszerezte az Odera teljes torkolatát és Stettin fontos kikötőjét. Miután a svédek bizonyították komoly szándékaikat, az 1631. január 23-i barwaldei szerződés értelmében a franciák évi egymillió livre fizetésére kötelezték magukat, a svéd király pedig ígéretet tett 30 ezer gyalogos és 6 ezer lovas kiállítására „az elnyomott birodalmi rendek helyreállítására”. Richelieu mint a katolikus egyház egyik főméltósága egyetlen kikötést tett az „eretnek” svéd királlyal kötött megállapodásában: a svédek kötelesek voltak a birodalom katolikus alattvalóinak vallásszabadságát tiszteletben tartani.

A svédek a folyó szállítási lehetőségeit kihasználva lassan terjeszkedtek dél felé az Odera mentén. A kivérzett és megfélemlített protestáns német fejedelmek igyekeztek inkább a semlegességre törekedni. A lipcsei konvent mindössze egy függetlenségüket garantáló hadsereg felállítását mondta ki. A császár számára már ez is elfogadhatatlan volt, ezért a regensburgi birodalmi gyűléssel törvénysértőnek nyilvánította azt. Tilly vezetésével mintegy 40 ezer fő vonult 1631 tavaszán a svédek ellen. Hamarosan Gusztáv Adolf német zsoldosokkal megerősített serege elérte a fontos Frankfurt an der Odert, amelyet ostrom alá vett. Mivel ekkorra már a császár egyik legfontosabb tartományát, Sziléziát fenyegette, Tilly kénytelen volt félbehagyni a lázadó protestáns város, Magdeburg ostromát és a svédek ellen vonulni. Gusztáv Adolf azonban ekkor még kitért a csata elől. Tilly

folytatta Magdeburg ostromát, és 1631 áprilisában elfoglalta. A városban borzalmas atrocitások történetek, Magdeburg lakosságának nagy részét a császáriak lemészárolták. Az eddig habozó és kivárási politikát folytató protestáns fejedelmek a város sorsát látva Gusztáv Adolf zászlaja alá siettek, aki közben elfoglalta Frankfurtot. Az őrséget itt is mind egy szálig levágták, és az egyébként protestáns várost kíméletlenül felpredálták. A brandenburgi választó megegyezett a királlyal, hogy jókora hadisarcért cserébe a svéd sereg elkerüli területeit. Ezáltal a háború anyagi alapja is megteremtődött. A szász választó, I. János György (1611-1656) viszont teljes seregével csatlakozott a svédekhez. Gusztáv Adolf 1631 szeptemberére már elég erősnek tartotta magát a csatához, és megindult a Lipcse alatt táborozó Tilly ellen. 1631. szeptember 17-én Breitenfeldnél csapott össze a 47 ezer fős svéd-szász sereg a mintegy 40 ezres császári haddal. Tilly reménykedett benne, hogy jól megválasztott állása elriasztja a svédek a csatától. Nem így történt. Gusztáv Adolf átkelt a két sereg között húzódó Lober-patakon, és támadásba lendült, bár a császári vértések majdnem katasztrófává tették az átkelést. Utána viszont a svédek vertek szét egy túlságosan előremerészkedő terciót. A király előrelátóan az elég alacsony harcértéket képviselő szászokkal külön csatarendet vetetett fel. Valóban, a szászok már a csata elején pánikszerűen megfutamodtak. Később viszont Gusztáv Adolf csapatai taktikai fölényük és nagyobb tűzerejük révén fokozatosan felülkerekedtek a császáriakon. Pappenheim vérteseinek karakolírozását a svéd muskétások vérbe fojtották. Délutánra a svéd jobbszárny a császáriak mögé került, és ez végleg eldöntötte a csatát. Tilly 13 ezer katonája mellett teljes tűzéréjét is elvesztette. Felbomló seregének egy részét fellázadt parasztok ölték meg.

Breitenfeld után a protestáns tábor egy csapásra feltámadt: a szászok benyomultak Csehországba, elfoglalták Prágát is. Gusztáv Adolf szintén feladta addigi óvatos hadviselését, és nagyszabású offenzívába kezdett a Majnától délre fekvő katolikus területek, elsősorban Bajorország ellen. A király ekkorra már nem titkoltan egy svéd főség alatt álló, „evangélikus Német Birodalom” megeremtésén fáradozott, illetve az északnémet tengerparti részek végleges svéd annexióját készítette elő. Az így kismimizett protestáns fejedelmeket Rajna-vidéki egyházi birtokokkal kárpótolta volna. Tilly óriási erőfeszítések árán ismét 40 ezres sereget állított fel, amellyel a Lech vonalán kívánta útját állni a svéd offenzívának. Gusztáv Adolf azonban rövid harc után, amelyben Tilly halálos sebet kapott, kieroszakolta az átkelést, és betört Bajorországba, elfoglalta Münchent, majd bevonult Nürnbergbe. Mindeközben a császár kénytelen-kelletlen újra Wallensteinhez folyamodott segítségért. Az ismét teljhatalmat élvező cseh nagyúr 1632 elején óriási szervezőmunkát végzett. Az új sereg élén először a szászokat vetette ki Csehországból, majd betört Szászországba, hogy a svéd királyt kicsalogassa a bajor területekről. Mivel Wallenstein a svédek hátát fenyegette, a király kénytelen volt ellene vonulni.

Egész Európa lélegzet-visszafojtva várta a korszak két katonai zsenijének összecsapását. Hosszas manőverezés után erre a Lipcsétől 18 kilométerre fekvő Lützen városánál került sor, 1632. november 16-án. A király tartotta magát szokásos agresszív hadviselési stílusához, és ő lépett fel támadóan 17 ezres hadserege élén. Wallensteinnek nagyjából 20 ezer fő állt rendelkezésére. Mikor kora hajnalban Gusztáv Adolf lóra szállt, tisztjei kérték, hogy ezúttal öltön vértet. „Az Úr az én páncélom” – válaszolta erre a király. Az óriási köd eleinte kérdésessé tette az összecsapás létrejöttét, de lassan javultak a látási viszonyok. A csata elején a jól beásott császáriak ellen a svédek több sikertelen rohamot is vezettek. Wallenstein ellentámadást indított, amelyet a király egy vérteszred élén személyesen kívánt elhárítani. A gyors lovon ülő, rövidlátó Gusztáv Adolf véletlenül az ellenséges lovasság kötelékeibe keveredett. A horvátok pillanatokon belül végeztek vele, mielőtt kísérete a helyszínre érkezett volna. Az európai történelem egyik legjelentősebb hadvezére, az újkor hadviselésének egyik megeremtője 38 évesen hunyt el. Halála először csüggedtséget, majd elképzelhetetlen dühöt váltott ki katonáiból. Weimari Bernát állt a csapatok élére, és a svédek óriási küzdelemben felülkerekedtek a makacsul védekező császári csapatokon. A legendás Pappenheim tábornok is elesett. Wallenstein este kénytelen volt visszavonulni. Mintegy 6 ezer katonáját hagyta a csatatéren, míg a svédek nagyjából ennek a felét.

Gusztáv Adolf halálával ismét új korszak kezdődött a háborúban. Oxenstierna kancellár, aki Gusztáv Adolf kiskorú lánya, Krisztina királynő (1632-1654) helyett az államügyeket vivő régenstanács elnöke volt, immáron túlzottan tartotta a birodalmi svéd jelenlétet. Nem volt szó most már evangélikus német császárságról: a svédek Pomeránia birtokáért és a háború előtti vallási status quo visszaállításáért harcoltak. Oxenstierna még Wallenstein mecklenburgi uralmát is elismerte, feltéve, hogy az elűzött északnémet herceget a Würzburgi Püspökséggel kárpótolják. Létrehozta ugyanakkor a protestáns fejedelmek újabb szövetségét, amelyet még a király készített elő. A frank, sváb és rajnai fejedelmek svéd főséggel életre hívták a heilbronni szövetséget. Az 1633. április 9-i szerződésben a svédek egyben megerősítették a barwaldei egyezséget a franciákkal. A szövetség német tagjai vállalták a svéd hadsereg eltartását. A diplomáciai sikerek ellenére Gusztáv Adolf hadvezérei, Horn, Banér tábornok és az Oxenstierna által kinevezett főparancsnok, Weimari Bernát (a szász-anhalti herceg tizenegyedik fia) egymással rivalizáltak, mint afféle újkori diadokhoszok. A franciák aggódva figyelték ezúttal a svédek Rajna menti térnyerését. Richelieu követelte a Rajna mentén a svédek által megszállt városok kiürítését. Bajorországot, mint korábban az északnémet területeket és Szászországot vagy Sziléziát, előzőnlőtték a fosztogató zsoldosok, és a korábban virágzó Duna mentét néptelen pusztává tették. A svéd

hadsereg és szövetségeseik immáron több hadseregben, de igazi összhang és vezér nélkül működtek. Komoly, a császár tartományai ellen irányuló hadjáratra már nem lehetett számítani. Weimari Bernát, megirigyelve Wallenstein mecklenburgi uralmát, a Bambergi és Würzburgi Püspökséget megszállva létrehozta magának a Frank Hercegséget. Mindeközben Wallenstein csehországi birtokaira visszahúzódva hadseregszervezéssel töltötte az időt. A háború és a köszvény azonban az ő erejét is megtörte. Akárcsak az immár tizenöt éves öldöklés többi résztvevője, Wallenstein is a békekötés irányába tett lépéseket. Küldöttjei útján tárgyalásokat kezdett a protestáns hatalmakkal, amelyek során a háború kitörése előtti állapotok visszaállítását szorgalmazta. Erőfeszítéseket tett befolyásának további növelésére Csehországban, de egyre jobban elszigetelődött, hívei száma egyre csökkent. 1634 januárjának végén a császár titkos parancsot adott az árulónak nyilvánított Wallenstein meggyilkolására. Erre végül február 25-én Eger városában került sor, ahol saját nagyravágyó ezredesei, Butler, Leslie és Deveraux végeztek vele és maroknyi hűséges hívével. A generalisszimusz halálhírére a heilbronni szövetség két hadserege is támadásba lépett Bajorország ellen két, egymással rivalizáló, sőt gyűlölködő parancsnok, Horn tábornok (Oxenstierne-ja veje), illetve Weimari Bernát parancsnoksága alatt.

A svédek legnagyobb sikere Regensburg elfoglalása volt 1634 nyarán. Ferdinánd császár ekkor fiát, Ferdinánd főherceget tette meg a császári sereg fővezérének, de ténylegesen a hadat a tapasztalt Matthias Gallas tábornok vezette. A császáriak és a bajorok egyesült serege elfoglalta Donauwörthöt, majd ostromzár alá vonta a fontos protestáns központot, a Wittenberg felé vezető út kulcsát, Nördlingen megerődített városát. Mint a harmincéves háború folyamán oly gyakran, a döntés ebben az évben is őszre maradt: 1634. szeptember 6-án Nördlingen alatt csaptak össze a császáriak a heilbronni szövetség haderejével. Ferdinándhoz és Gallashoz Ferdinánd infáns vezetésével egy 10 ezres spanyol sereg is csatlakozott. Ezzel az erőviszonyok véglegesen a császáriak javára billentek, akik ráadásul kitűnően megválasztott, jól megerődített állásokban várták a támadást. A svédek és szövetségeseik egyik rohamot a másik után indították a sáncok ellen. A meddő attackokban kivértett protestáns erőket azután elsöpörte a spanyol ellentámadás. Megsemmisítő vereséget szenvedtek: Horn fogságba esett, Weimari Bernát megsebesült, a sereg gyakorlatilag felbomlott, miként maga a heilbronni szövetség is. Az ötezer hadifoglyot a kor szokásának megfelelően betagolták a császári seregbe. A legingatagabb protestáns hatalom, Szászország Prágában 1635 májusában különbékét kötött a császárral. II. Ferdinánd ugyanakkor lemondott a restitúciós ediktum bevezetéséről, de az örökös tartományokban elzárkózott a vallásszabadság engedélyezésétől. Az ediktum de facto visszavonásával a háború vége elérhető közelségbe került, bár a heilbronni szövetség kálvinista tagjait a császár és a szászok igyekeztek kizárni a megegyezésből. A francia diplomácia mindent megtett, hogy ne jöjjön létre a Habsburgok számára kedvező béke. Richelieu ezúttal Weimari Bernátot biztatta fel a háború folytatására, akit egy fejedelemség ígéretével rábírt egy a Felső-Rajnáánál francia pénzen felállított sereg vezetésére. Bár a svéd politikusok megosztottak voltak a kérdésben, végül a francia diplomáciai erőfeszítések sikerrel jártak: a svédek kisebb intenzitással bár, de folytatták a háborút. Ugyanakkor Richelieu is belátta, hogy Franciaország már nem maradhat a háttérben. 1635 végén XIII. Lajos (1610-1643) hadat üzent a spanyol királynak.

2.6. A francia-svéd szakasz

A frissen toborzott francia hadsereg az első években komoly hátrányban volt a már évtizedek óta folyamatosan háborúban álló ellenségeivel szemben. A spanyolok németalföldi hadserege 1636-ban már Párizs felé nyomult, ám egy oldaltámadástól tartva, a terciók végül visszavonultak. A svédek ugyanebben az évben betörték a háborúban teljesen kimerült, ezért semlegességre kényszerülő Szászországba, majd egészen Prágáig nyomultak. 1637-ben meghalt a fanatikus II. Ferdinánd császár, és ezzel remény ébredt egy tartós békére. 1638 tavaszán azonban ismét fellángoltak a harcok, ezúttal a Rajna-vidéken: a franciák betörték Elzászba, ahol Bernát herceg csapataival együtt 1639 novemberére hosszas ostrom után megszerezték Breisach városát, a Felső-Rajna-vidék kulcsát. A nagyravágyó herceg megpróbálta saját tartományához csatolni az erődöt, ám ugyanezen év végén feketehimlőben elhunyt. Az erődbe francia őrség települt. 1640 fordulópontra a spanyol monarchia történetében is: Katalónia és Portugália fellázadt, ezért IV. Fülöp (1621-1665) már nem gondolhatott közvetlen katonai beavatkozásra Németföldön. Katalónia rendjei XIII. Lajost választották uralkodójuknak. Ebben az időszakban a svédek és a császáriak között is hullámozott a küzdelem: az északiakat 1639-ben egészen Pomerániáig szorították vissza, de a következő évben a svédek már ismét Szászországban álltak. A tehetséges Torstensson tábornok, aki az

1. as évek elején a svéd tüzérséget irányította, egészen Olmützig nyomult, majd ugyanazon a breitenfeldi csatatéren, ahol Gusztáv Adolf győzött, 1642 októberében ő is megfutamított egy császári-szász sereget, amelyet Lipót Vilmos főherceg és Piccolomini herceg vezetett. A vesztes csata után a főherceg a balszárnny minden főtisztjét lefejeztette, az alacsonyabb rangúakat felakasztatta, a legénységet megtizedeltette, mivel a csatában gyáván viselkedtek.

Lassan a franciák is elsajátították a hadviselés fortélyait. A mindössze 22 éves d'Enghien Condé herceg, a picardiai francia sereg fővezére az ardenneki Rocroi mellett 1643. május 19-én elsöprő győzelmet aratott a spanyolok felett, s ezzel véget vetett a paviai csata (1525) óta tartó spanyol katonai fölénynek.

A dán király, aki féltékenyen figyelte a svédek térhódítását, 1643-ban III. Ferdinánd császár (1637-1657) oldalán beavatkozott a háborúba, de Torstensson serege, amely Morvaországból fordult vissza, gyorsan végzett a dánokkal. IV. Keresztély kénytelen volt békét kérni, a békekötést a Mazarin bíboros vezette francia diplomácia lázas sietséggel tető alá hozta. 1644-ben Torstensson már harmadszorra tört be a birodalomba. Korábban (1642-ben) Krisztina királynő és a francia király szövetséget kötött I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel (1630-1648). Az erdélyiek végül 1644 februárjában szánták rá magukat egy a svédekkel és a Portával egyeztetett támadásra Bécs irányába. Rákóczi elfoglalta Kassát, ám nem bizonyult olyan kiváló hadvezérnek, mint elődje, Bethlen Gábor, és az előrenyomulás megakadt. Torstensson közben megverte Gallas császári seregeit, majd a birodalomban vonult téli szállásra. 1645 márciusában ismét súlyos vereséget mért a Hatzfeldt tábornok által vezetett császári-bajor seregekre a csehországi Jankanál, majd a Duna völgyébe nyomult, és megindult Bécs ellen. A császár és udvara kénytelen volt Prágába menekülni, de a kimerült svéd sereg már nem ért el Bécsig. Rákóczi hadai 1645 nyarán Brünn-nél egyesültek a svédekkel, de hamarosan megszületett a megegyezés a császár és Rákóczi között. A hajdúk néhány hét múlva magára hagyták a svéd sereget, hiába próbálta Torstensson rávenni a fejedelmet a háború folytatására. Decemberben megkötötték a linzi békét, amelyben a magyar protestáns rendek jogait ismét megerősítették. Közben 1645 tavaszán egy francia sereg a hugenotta Turenne marsall vezetésével betört Elzászba, ahol a bajorokkal került szembe. Először vereséget szenvedett Mergentheimnél Mercy tábornok csapataitól, ezért kénytelen volt a Rajna mögé visszahúzódní, de júliusban egyesült Condé erőivel, és a két marsall augusztus 3-án Alerheimnél győzni tudott a bajorok felett, Mercy tábornok is elesett. Novemberben a franciák elfoglalták Triert, Bajorországot egészen az Inn folyóig megszállták, Badennel és Württemberggel együtt. (Turenne és Condé néhány évvel később a Fronde polgárháborújában már egymás ellen harcolt.)

A súlyosan beteg Torstensson után Wrangel gróf lett a svéd sereg parancsnoka.

A svédek és franciák utolsó hadjárata ismét Prága ellen irányult, az ellen a város ellen, ahol harminc évvel korábban az egész háború elkezdődött. A város lakói 1648 októberében rettegvé várták az újabb dúlást. A polgárok felfegyverezték magukat, és felsorakoztak a Károly híd védelmére. De kilenc nap késéssel megérkezett a béke híre, és az ágyúdörgést harangzúgás váltotta fel.

2.7. A vesztfáliai „békemű”

Az egyre értelmetlenebb és kaotikusabb háború befejezésére már 1637-ben felmerült egy általános békekonferencia összehívása. A korszakban azonban nemcsak a hadviselés, a békekötés is rendkívül nehézkesen és lassan haladt előre. A szemben álló felek csak 1641 decemberében a Hamburgban megkötött előzetes egyezségben állapodtak meg a béketárgyalások helyszínéről, a követek jogállásáról és az esetleges közvetítő hatalmakról. A háború menetére a béketárgyalások semmilyen hatással nem voltak, a harcok „zavartalanul” folytak az utolsó pillanatig. Maguk a tárgyalások egyéves helyszíni előkészítés után 1645 júniusában a vesztfáliai Osnabrückben kezdődtek a császár, a svédek és a birodalmi fejedelmek között. A szomszédos Münster- ben pedig a velenceiek és a pápa küldöttének közvetítésével a császár és a franciák között zajlottak, de a spanyol követek is itt tárgyaltak a hollandokkal. A békekongresszus gördülékenységét nagyban hátráltatták a különböző formaságokon folyó viták és az ezt követő sértődések. Anglia, Dánia, Lengyelország és a moszkvai nagyfejedelem kivételével minden európai hatalom képviseltette magát, beleértve a spanyolok ellen fellázadt Katalónia és Portugália követeit, illetve I. Rákóczi György erdélyi fejedelem megbízottjait.

Az osnabrücki tanácskozások egyben birodalmi gyűlésnek is számítottak, bár a császár kezdetben vehemensen tiltakozott a német rendek jelenléte ellen. III. Ferdinánd okos és kompromisszumra hajló követének, Trauttmansdorff grófnak nagy szerepe volt végül ebben a nehéz és sok fél megegyezését igénylő békének a megkötésében. Először 1648 januárjában a hollandok egyeztek meg a spanyolokkal. Mazarin bíboros minden diplomáciai erőfeszítése ellenére az Egyesült Tartományok kiváltak a háborúból. A spanyol király ekkor hivatalosan elismerte a szuverén holland államot. IV. Fülöp kénytelen volt még a köztársaság dél-németalföldi háborús szerzeményeit is elismerni. A münsteri és osnabrücki tanácskozások végül a svédek 1648. nyári csehországi offenzívájának hírére gyorsultak fel. Október 24-én mindkét helyszínen tárgyalássorozatát Münsterben zárták le. A békeszerződésben a birodalomra vonatkozó megállapodásokat a III. Ferdinánd császár és Krisztina svéd királynő, valamint német szövetségesei között megkötött „osnabrücki békeműben” fektették le. Háromféle konfliktus lezárására volt szükség: a vallási kérdés rendezésére, a fejedelmek császárral szembeni jogainak ismételt rögzítésére és a területi viták megoldására.

Bár a vesztfáliai béke alapvetően nagyhatalmak osztozkodása volt hatalmi érdekek alapján, a német belviszályt csak egy általános és mindhárom nagy felekezetet (katolikusok, evangélikusok és a legkényesebb helyzetű kálvinisták) kielégítő vallásbékével lehetett lezárni. A békemű V. és VII. cikkelye ezért aprólékos részletességgel rögzíti a kialakított béke pontjait. A legfontosabb ezek közül néhány alapelv lefektetése volt: a passauai egyezmény (1552) és az augsburgi vallásbéke (1555) képezte a vesztfáliai megegyezés jogi előzményét és alapját. Eszerint a birodalmi rendek között vallási szempontból nem lehet különbséget tenni. Egy másik pont azt is leszögezi, hogy a birodalmi rend nem köteles birtokán eltűrni más vallású alattvalót, de nem is gördíthet más vallású alattvalójának távozása elé akadályt. A békeszerződés döntései által beállt területi változások során más vallású fejedelem uralma alá kerülő alattvalók viszont otthonukban gyakorolhatják vallásukat, de templomot és iskolát már nem létesíthetnek. Elsősorban a katolikusok javára felborult egyensúlyt hivatott helyreállítani az a rendelkezés, amely szerint az 1624-es normaév (Normaljahr) utáni vallási változásokat vissza kell állítani. A vallásilag megosztott birodalmi városokban (például Augsburgban) paritásos elven kell a városi tanácsosokat és tisztségviselőket megválasztani. Általában hitbéli vitás kérdésekben a békeszerződés kimondja azt az alapelvet, hogy a birodalom konventjeiben és bíróságain kizárólag a bevett felekezetek kompromisszuma dönthet. Többségi szavazással vallási ügyekben nem söpörhető le a másik oldal véleménye. Több kisebb jelentőségű kérdést a békeszerződés rendkívül aprólékosan szabályoz, például kijelenti, hogy vegyes vallású területeken az elhunyt máshitűek koporsójáért a mesterembereknek nem szabad felárat felszámítani. A császár egy kérdésben makacsolta meg magát: az osztrák örökös tartományokban elzárkózott bármilyen jellegű vallási engedménytől, illetve sikerült az ottani üldözött protestánsok helyzetének megoldását egy majdani birodalmi gyűlésre elodáznia. Ez alól csak az 1627-ben örökös tartománynak nyilvánított Szilézia volt kivétel: itt az evangélikus nemesek és Boroszló (Breslau, Wrocław) városa szabadon gyakorolhatta hitét, sőt a katolikus városok lutheránus polgárai a falakon kívül templomot építhettek. A békemű vallási pontjai végül hosszasan és aprólékosan állapítják meg a birodalmi bíróságok vallási összetételét. A VII. cikkely szentesítette a protestánsok megosztottságát, amennyiben elismerte a református felekezetet. Kimondja azonban, hogy ha egy fejedelem református hitre tér, alattvalói csak szabad akaratukból követhetik. A császár és a birodalom rendjei kijelentették, hogy más felekezetet viszont már nem tűrnek meg a birodalom területén. A vesztfáliai béke nyomán kialakult vallási határok rendkívül szívósan bizonyultak: csak a második világháborút követő népmozgások rajzolták át Németország felekezeti térképét.

A VIII. cikkely tovább növelte a birodalmi rendek szuverenitását (vagy inkább csak szentesítette a létező gyakorlatot). Kimondta, hogy szabadon léphetnek szövetségre birodalmon kívüli hatalmakkal, vagyis önálló külpolitikát folytathatnak. Ezt mindössze azzal a kitéllel korlátozta, hogy ezen jogukat a rendek nem gyakorolhatják a császár vagy a birodalom ellenében.

Az osnabrücki béke jelentős területi változásokat is rögzített. A szerződés első, érdemi kérdésekkel foglalkozó cikkelye (IV) Pfalz felosztásáról rendelkezett. Felső-Pfalzot és a Chami Grófságot a bajorok kapták a területhez tartozó választói méltósággal együtt. Alsó- vagy Rajna-Pfalz maradt a szerencsétlen sorsú „téli király” (mellékaon szintén Wittelsbach) dinasztiajának kezén, sőt számukra egy nyolcadik választói méltóságot kreáltak, bár a választói kollégiumban a bajorokkal együtt maradt a császár számára kényelmes katolikus többség. Mindkét ág örökölheti a másik területét, ha az férfiágon kihalna. Ebben az esetben viszont a nyolcadik választói méltóságot meg kell szüntetni. A pfalzi kérdés rendezésén kívül a IV cikkely több mint 50 pontban rendelkezett a német államok területi és egyéb jogainak helyreállításáról. A Rajna-vi-déki szabad birodalmi lovagok jogállását szintén ebben a cikkelyben erősítették meg. A békeszerződés kimondta, hogy senki se szenvedjen kárt, ha az 1618 utáni időszakban hűbérét nem újította meg, vagy nem tudta teljesíteni szolgálatait. A háborúban elszenvedett anyagi károkért azonban mindennemű kártérítést kizártnak nyilvánított, és a birodalomban általános amnesztiát hirdetett. A béke rendelkezett továbbá a kereskedelem szabadságának visszaállításáról a birodalomban, illetve a háború alatt húzott vámhatárok eltörléséről.

A VI. cikkely rögzíti a svájci kantonok és városok szövetségének teljes szabadságát és függetlenségét a birodalomtól és annak minden intézményétől.

A X. cikkely egyértelművé tette, hogy amelyik hatalom a háború egyik legfőbb nyertese: Svédország közvetlen és állandó birodalmi hűbérként megkapta Elő-Pomerániát Rügen szigetével, a felső-pomerániai Stettin kikötőjét, Wismar városát. Svéd fennhatóság alá került a Brémai Érsekség és a Verdeni Püspökség is, bár Bréma szabad birodalmi város jogait és a többi Hanza-város jogait tiszteletben kellett tartaniuk. Bréma és Verden birtokában egyaránt urai lettek a Weser és az Elba torkolatának. A svéd királynőnek szavazati joga volt a birodalmi gyűlésben, újonnan megszerzett területein egyetemet alapíthatott. Emellett a XVI. cikkely értelmében hét birodalmi kerület rendjeinek öt évig évi egymillió birodalmi tallér kárpótlást kellett fizetniük a svédeknek. A bajor és az osztrák birodalmi kerület ezt a kontribúciót a császári és a bajor hadsereg számára fizette ki.

Svédország megerősödése mellett jelentős területi nyereséghez jutott az 1618-ban perszonálunió útján létrejött Brandenburg-Poroszország. Ezt nemcsak a háború során kifejtett ügyes szövetségesi politikájának, hanem a franciák azon törekvésének is köszönhette, hogy a megerősödött Svédországgal (és persze a császárral) szemben ellensúlyt képezzenek északnémet területeken. A Hohenzollernek megkapták teljes Hátsó-Pomerániát, Rügenért cserébe a Halberstadti Püspökséget és a Hohensteini Grófságot. Magdeburg és környékének várományosa szintén a brandenburgi választó lett, de tekintettel a gyakorlatilag elnéptelenedett terület értékére, egyelőre inkább pénzbeli kárpótlást kapott. A város és környéke végül 1680-ban került a Hohenzollernek birtokába. Mecklenburg ura, Frigyes Adolf herceg Wismarért cserébe megkapta Schwerin városát, ahol a svédek, majd a császáriak által többször kifosztott tartományáért 200 ezer tallér kárpótlást kapott. Kisebb morzsák jutottak Braunschweig-Lüneburgnak és Hessen-Kasselnek.

A XVI. cikkely rendelkezett a béke végrehajtásáról, amely kimondta, hogy a szerződés aláírása napján a harcokat azonnal be kell szüntetni, a foglyokat szabadon kell engedni. A béke megtartásán a császár örködött, akinek a birodalomba biztosokat kellett kiküldenie a rendelkezések betartása érdekében. Az osnabrücker békemű területi rendezése nem minden esetben bizonyult tartósnak. A meggyengült Svédország már a század végére elvesztette német hídfői nagy részét a Brandenburggal vívott háborúkban.

Münsterben velencei közvetítéssel szintén ratifikálták a békeszerződést XIV. Lajos (1643-1715) és III. Ferdinánd császár között. A szerződésben a franciák elismerték az osnabrücker békemű rendelkezéseit, és ígéretet tettek a megszállt Baden kiürítésére. A már 1552 óta megszállt Metz, Toul és Verdun Püspökség azonban végleg a francia koronához került. Az eddig kvázi független Lotaringia hercegét arra kötelezték, hogy hűbéresköt tegyen a francia királynak. A franciák megszállhatták Piemontot és azzal együtt Itália kulcsát, Pinerolo erődjét is. A legbonyolultabb kérdése a müncheni szerződésnek az elzászi területek rendezése volt. A tartomány ugyanis különféle előjogú rendek, városok, szabad lovagok tarka együttese volt. A francia király megkapta Felső- és Alsó-Elzász birtokjogát Sundgauval és a tíz elzászi birodalmi várossal együtt. A Rajna jobb partján a franciák két értékes hídfőt nyertek: egyrészt birtokába jutottak Breisach erődjének a Rajna alsó folyásánál, másrészt őrseget tarthattak az észak-badeni Philippsburgban, ez utóbbi azonban jogilag maradt a speyeri érsek birtokában. A francia király ígéretet tett, hogy az újonnan megszerzett birtokain fenntartja a katolikusok dominanciáját. A királyság először Richelieu által meghatározott igénye a „természetes határookra” megvalósulni látszott.

A háború Németföldön csak lassan hunyt ki: a csapatok nem tudtak azonnal hazamenni, 1650-ben Nürnbergben még össze kellett hívni egy kongresszust a hadseregek kárpótlási igényeinek rendezésére. A spanyolok Pfalzban 1653-ig csapatokat állomásoztattak, míg végül Besangonért cserébe távoztak. Az utolsó svéd katona 1654-ben hagyta el a birodalmat.

A spanyolok és a franciák között zajló háború lezárására egyelőre nem volt remény. Spanyolország nagy erőfeszítésekkel átmenetileg úrrá lett a katalán felkelésen, de Portugália elszakadását nem tudta elkerülni. A vesztfáliai béke megkötésének utolsó szakaszával egyidejűleg, 1648 nyarán Franciaország a Fronde zűrzavarába hullott, amelyből csak 1656-1657-ben tudott kilábalni. A spanyolok és a hosszú háborúban kimerült császár azonban képtelenek voltak a francia monarchia válságát kihasználni. 1659-ben született meg végül a pireneusi béke, amelyben Franciaország csak kisebb területekhez jutott (itt döntöttek XIV. Lajos és IV. Fülöp lányának házasságáról).

A háború lezárását nem mindenki ünnepelte olyan önfeláldatóan, mint a hadszínterek meggyötört lakosai, akik napokig zúgatták a harangokat, miután a hírmondó kihirdette a békét. X. Ince pápa (1644-1655) az 1648. november 20-án kiadott „Zelo domus Dei” kezdetű bullájában a békét „jogilag nulla értékűnek, semmisnek, erőtlennek és érvénytelennek” bélyegezte. A pápa tudta, hogy világi befolyása immáron semmivé foszlott. A vesztfáliai tárgyalásokon úgy döntöttek vallási kérdésekről, hogy még a katolikus oldal sem volt tekintettel az egyház igényeire. Ezzel szintén lezárult egy korszak, és egy új kezdődött, amelynek a vesztfáliai béke adta a nemzetközi jogi kereteit.

A harmincéves háború során elszenvedett veszteségekről nehéz pontos képet adni, de bizonyos régiók vonatkozásában egyértelműen megállapítható a pusztulás mértéke: Mecklenburg és Szászország egyes régiói, Magdeburg és környéke, Ulm és vidéke, a hadi utak mellett fekvő bajor területek gyakorlatilag teljesen elpusztultak. A későbbi korok becslései alapján az 1618. évi 20-21 millióról az 1648. évre 12-13 millióra csökkent a birodalom lakossága, de más számítások még ennél is kedvezőtlenebb képet mutatnak. Württemberg lakossága például az 1622. évi 445 ezerről, 1639-re 97 ezerre csökkent. A hadseregek nyomában árnyékként jártak a járványok (tifusz, pestis, nemi betegségek) és az éhínség. Nagyarányú, a falvakból a védettebb városokba irányuló népvándorlás is megfigyelhető volt. Németország nagy folyóit, első számú kereskedelmi útvonalait, vagyis a Rajnát, Wesert, Elbát, Oderát idegenek, hollandok, franciák vagy svédek ellenőrizték. A

Rajna-vidék évtizedekre hol közvetlen katonai, hol közvetett politikai függésbe került a francia királytól. A birodalomban számtalan kisebb-nagyobb fejedelemség utánozta a kiépülő pompázatos versailles-i udvart, szipolyozva amúgy is koldusszegény alattvalóit. A birodalom decentralizáltsága immáron visszafordíthatatlanná vált. A Habsburgok erőforrásaik nagyobb részét már a század végére örökös tartományaikra, illetve – szerencsénkire – a török elleni harcra fordították. A 20. század egyik összeurópai problémája, a német frusztráció és a belőle fakadó militarizmus gyökerei szintén visszanyúlhatnak a harmincéves háborút követő gyengeséghez és megaláztatáshoz.

2.8. SZAKIRODALOM

Burkhardt, Johannes: Der Dreißigjährige Krieg 1618-1648. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1992. Csikány Tamás: A harmincéves háború. Budapest, Korona Kiadó, 2005.

Davies, Norman: Európa története. Budapest, Osiris Kiadó, 2000.

Fulbrook, Mary: Németország története. Budapest, Maecenas Könyvkiadó, 1993.

Ghillany, F. W.: Europäische Chronik von 1492 bis Ende April 1865. I. Leipzig, Otto Wigand, 1865. Hajnal István: Az újkor története. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

Lahrkamp, Helmut: Dreißigjähriger Krieg und Westfälischer Frieden. Eine Darstellung der Jahre 1618-1648. Münster, Aschendorf Verlag, 1998.

Ortenbug, Georg: Heerwesen der Neuzeit. Waffe und Waffengebrauch im Zeitalter der Landsknechte.

Bonn, Bernard U. Graefe Verlag, 1984.

Parker, Geoffrey (szerk): The Thirty Years War. London, Routledge and Kegan, 1984.

Újhelyi Péter: Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig 1657-1780. Budapest, MTA, 1914.

3. Szántó György Tibor | FORRADALOM ANGLIÁBAN

G. E. Aylmer fenti kérdéskört taglaló, ma már megkerülhetetlennek és klasszikusnak minősülő fő művének ezt a címet adta: *Zendülés vagy forradalom?* A válasszal azonban adós maradt. „Nem hiszem – írta –, hogy a tények magukért beszélnek.” Úgy vélte, hogy politikai, vallási, katonai, társadalmi és gazdasági kérdések egész sorozatával állunk szemben, az események pedig nem egy adott cél elérésére, hanem egy bizonyos, az angol elitek számára elfogadhatatlan fejlemény, tudniillik a rekatolizáció kizárására irányultak.

A Tudorok évszázadában Anglia népe szorongva tapasztalta, hogy az uralkodók cserélődését a vasárnapi istentisztelet is tükrözi. VIII. Henrik (1509-1547) megteremtette az anglikán egyházat, elvágta a Rómához fűző köteléket, de az ország nem csatlakozott a protestáns államok közösségéhez. Fia, VI. Edward (1547-1553) sietette ugyan a reformációt, de trónra kerülő katolikus nővére, I. Mária (1553-1558) már azon igyekezett, hogy Angliát visszaterelje a katolikus nemzetek családjába. Majd I. Erzsébet (1558-1603) lépett a trónra, s az ő mérsékelt protestantizmusa a század végére meggyökeresedett. Kormányzata egyformán kerülte a konfliktust a katolikus és a radikális, nonkonformista reformerekkel, mert abban közmegegyezés alakult ki, hogy a kicsiny szigetország ne keveredjen sem belső, sem külső vallásháborúba. A deklarált „kálvinista konszenzus” azonban számos sebből vérzett: továbbra is szép számmal éltek Angliában titkos katolikusok, és még többen, akik „új Jeruzsálem” után sóvárogtak. Utóbbiak számára Erzsébet reformációja eszmeileg is, gyakorlatilag is elfogadhatatlanul opportunistának volt. A puritánok jól szervezett tábora csak azt várta, hogy a politikai klíma végre lehetővé tegye számukra ügyük továbbvitelét. A presbi- teriánus, genfi jellegű skót nemzeti egyházban (Kirk) látták a követendő mintát, amelyből a katolicizmus minden mozzanatát kigyomlázták.

1603-ban elhunyt a nagy királynő, s vele kihalt a Tudor-dinasztia. A skót Stuart-ház feje, ott VI., Angliában I. Jakab (1603-1625) még éppen csak úton volt London felé, mikor kézhez kellett vennie az ún. Ezer pap kérvényét (Millenary Petition). Az angol puritán lelkészi kar azonnal erőteljes politikai nyomás alá helyezte a koronázására készülő uralkodót, közben hevesen ostromozta a „babonás szertartásrendet és a püspökök zsarnokságát”. Jakab őszintén megdöbben. Skóciában az egyházi vezetők semmibe vették őt, sőt magát a királyságot is csupán esetleges és mellékes intézménynek nyilvánították. Szószékeikről azt hirdették, hogy az Úr választott népének nem lehet más uralkodója, csakis Jézus, akinek hatalmához képest a világi monarchia

érvénytelen, sőt törvénytelen. Jakab ezt persze nem így látta. Szerinte a fejedelmek az ég akaratából viselik a koronát, dolgukba senki, még a parlament sem szólhat bele. Számos módon érzékeltette, hogy nem szívügye a puritán reformáció, sőt a Rómához való közeledés gondolata sem állt távol a király elképzeléseitől. A Guy Fawkes-féle elsietett pirotechnikai kísérlet kudarcra átmeneti népszerűséghez juttatta Jakabot, hiszen a merénylők vele is végeztek volna. Angliában a katolikusok nyílt restaurációs törekvései egyelőre kudarcba fulladtak. (A katolikus összeesküvéket 1605 novemberében puskaporos hordók telepítése közben fogták el. Fel akarták robbantani a westminste-ri parlament mindkét házát.)

Szögezzük le, hogy Jakab az anglikán egyház fejeként protestáns volt, útkereső kálvinista, aki az egyetemes egyházon belüli feszültségek tompítását is életcéljának tartotta. Leányát 1613-ban V Frigyes pfalzi választófejedelemhez (1610-1632) adta nőül. Arra számított, hogy Frigyes személyében erős európai szövetségesre lel, hiszen vejét a cseh rendek is meghívták országuk trónjára. A katolikus hatalmak azonban a nevezetes fehér-hegyi csatában (1620) legyőzték Frigyes és híveit. A boldogtalan protestáns vitéz mindenét elvesztette. Hágában telepedett le, emigrációban hunyt el. Jakabot elgondolkodtatta az eset. Arra a következtetésre jutott, hogy egyensúly-politikát kell követnie, sőt legjobb, ha két vasat is tart a vallásháborúk emésztő tüzeiben. Ezért fia, a későbbi I. Károly (1625-1649) számára katolikus arát keresett. Anglia és Skócia közvéleménye felhőrdült, a Stuart-házat a puritán hitszónokok pápistaság-gal vádolták. Kijelentették, hogy egyetlen lelkész sem lehet alárendeltje a királynak, hiába utóbbi az egyház feje. A lelkész ugyanis lelkiismeretével csakis Krisztusnak tartozik elszámolással.

1618-ban kitört a harmincéves háború. Angliában úgy tartották, hogy ez a küzdelem a már a Jelenések könyvében megjövendölt Armageddon, az utolsó háború a sötétség (katolikus) erői és a fény (protestáns) bajnokai között.

Jakab uralkodásának kezdete óta súlyos presztízsficattal küszködött. Semmibe vették – kevés híján meg is ölték – Skóciában, gúnyolták Angliában, ahol egyenesen uralkodásra alkalmatlannak tekintették. Ráadásul a puritán angol közgondolkodás éppen a szexuális szabadosságot ítélte el a legkeményebben. A kor értékrendjében a férfiak közötti szerelem, a sodómia megbocsáthatatlan bűnnek számított. Erzsébet házasságon kívüli afférjai vagy éppen apja, VIII. Henrik reformációhoz elvezető testi gerjedelmei nem keltettek komolyabb megütközést. Jakab meghökkentő nyíltsággal vállalt homoszexuális vonzalmait azonban mélységesen megbotránkoztatták alattvalóit. Az indulatok akkor szabadultak el, amikor 1614-ben egy ragyogó szépségű, üres zsebű ifjú köznemes, George Villiers felbukkant Jakab udvarában. A vidéki úrfiból rövidesen Buckingham hercege lett, s a király főminisztereként korlátlan hatalomra tett szert. Az angol politikai nemzet ösztönét megdöbbsent. Jakab politikai tényezővé vált szexuális mássága volt az utolsó csepp a pohárban. Az angol parlamentarizmus az idegen dinasztiában ősi jogainak eltipróját látta. A puritán tábor Antikrisztusnak nyilvánította Buckinghamet és támogatóit. Így válik érthetővé, hogy Jakab fiát, Károlyt biblikus ítélet alapján végzik majd ki, és hogy a királygyilkosságot még a roya- lista oldal történetírása is elkerülhetetlennek vélelmezi.

3.1. A Jog kérvénye

Zendülés? Kezdetben mindenképpen. Buckingham herceg elképesztő sebességű cím- és rangbéli emelkedése a király férfiszerelmének hű tükre. Harmincegy esztendő korára a herceg és szapora rokonsága minden kulcspozíciót megszállt. Gondomár, a kitűnően informált spanyol követ 1620-ban azt jelentette Madridba, hogy Buckingham az uralkodó nevében levelez, országos jelentőségű ügyekben önállóan jár el és tárgyal, döntéseit a parlament ellenkezése sem másíthatja meg. A képviselők heves tiltakozására Jakab sajátos módon válaszolt: nyilvánosan szerelmet vallott. „Jobban szeretem Buckinghamet bárkinél – közölte tanácsában. – Jobban, mint mindazokat, akik itt egybegyűltek. Krisztus Jánost szerette, én meg George-ot. Engem ezért senki sem bírálhat.”

A mértékadó puritán közvéleményt megbotránkoztatta, hogy szeretője védelmében az uralkodó éppen a Szentírásra, Jánosra, sőt magára Jézusra hivatkozik. A Stuart-monarchia ellenzéke napról napra szélesedett. Christopher Hill egyenesen „az udvar és az ország megosztásának” okát látja a románcban, amely „a polgárháború lehetőségét is megalapozta”. 1625-ben elhunyt Jakab, de ez már mit sem számított. Élete utolsó éveiben gügyögő vénember lett, aki már csakis a nyalka hercegeknél talált örömet. Leveleit így írta alá: poor old Dad. „Anglia Salamontját” – így gúnyolták az agg királyt – sem fia, sem a herceg, sem az országnagyok nem gyászolták meg. Károly, az új uralkodó nőül vette a francia király katolikus leányát, Henrietta Máriát, holott előzőleg megesküdött a parlamentnek, hogy semmilyen módon nem közelít a katolikusokhoz. De becsapta a franciákat is, hiszen nekik épp a fordítottját ígérte. Apósa ellen még flottát is küldött a hugenották megsegítésére. Angol hajóhadat azonban évszázadok óta nem ért olyan csúfos vereség, mint Buckingham főadmirálisét. A herceg ugyan ép bőrrel hazavitorlázott Portsmouthba, de ott egy fanatikus puritán katona, John

Felton ledöfte a „Sátán ügynökét”. Tettével csak megelőzte a londoni parlamentet, amely a kalandor politikus perbe fogására és likvidálására készült. A szinte tapintható feszültséget a herceg halálhíre sem csillapíthatta. Az alsóház 1628-ban elfogadta a Jog kérvényét (Petition of Right), amelynek négy szakasza egyetemes alkotmánytörténeti jelentőségre emelkedett. Az első cikkely rögzítette, hogy parlamenti törvény nélkül ezentúl soha senkit nem lehet adó, kölcsön, ajándék, jótékonykodás vagy egyéb hasonló címen megterhelni. A passzus válasz volt a király újonnan felvett szokására: a frissen sorozott újoncokat egyszerűen bekvártélyoztatta a civil polgárok és nemesek otthonaiba, hadi kiadásaira pedig ún. „kölcsönöket” szedtetett. A közvélemény jogosulatlan adóztatásnak minősítette az eljárást.

A Jog kérvényének híres második bekezdése kimondta, hogy szabad embert törvényes eljárás nélkül bebörtönözni nem lehet. A harmadik bekezdés tiltotta a kényszer- kvártélyozás gyakorlatát, a negyedik pedig a király rögtönítélő bíróságait törölte el. Az alsóház tehát Károly értésére adta, hogy az alattvalók tulajdonhoz való joga szent és sérthetetlen, csakúgy, mint személyes szabadságuk. A jogalkotók éppen azért adták a törvénynek a szokatlan hangzású „kérvény” elnevezést, hogy így érzékeltessék: nem új, hanem ősi e törvény, ők tehát a régi angol szabadságok friss megerősítését várják el a királytól.

Károly szentesítette ugyan a Jog kérvényét, viszont tüstént semmibe vette, és az angol uralkodók jogkörére hivatkozva vámszedőket küldött a kikötőkbe. Közölte, hogy a Jog kérvényében nem szerepel a vámoltság tilalma. A képviselők felzúdultak, és újabb sarkalatos dokumentumot szerkesztettek, amely immár kizárta a parlamenti jóváhagyás nélküli adóztatás minden formáját. Károly a törvény kihirdetése előtt fel akarta oszlatni az alsóházat, de a képviselők a helyükön maradtak. Lázadás, zendülés. Károly a vezető hangadókat lecsukatta, a parlamentet pedig 1629 és 1640 között össze sem hívta, nehogy még egyszer számára kedvezőtlen törvény születhessen.

Különös, fojtott csönd telepedett Angliára, de mindabból, ami az 1630 utáni évtizedben történt, egyelőre semmi nem utalt a közelgő kataklizmára. Ki jósolhatta volna meg, hogy rövidesen két Stuartot is letaszítanak a trónról, sőt Károlynak a feje is porba hull? Ki gondolhatta volna, hogy az angol földön megvívott összes csata fele a polgárháború rövidesen beköszöntő időszakára esik majd? Hogy megdől a monarchia, sőt az egyházi rend? Hogy eltörlik a felsőházat? Hogy a zendülés mégiscsak forradalommal terebélyesedik?

A történetírás részletesen és alaposan feldolgozta ezt a viszontagságos korszakot, de a magyarázatok képlekenyebbek, mint valaha. A folyamatok okai maguk is többszörösen összetettek, ellenállnak a leegyszerűsítés, de még a hangsúlymódosítás szándékainak is. Különösen a marxisták osztályharcos és teleologikus történet szemlélete bizonyult hasznavehetetlennek: a konfliktus résztvevőit nem osztálytudatuk osztotta meg. De elavult a klasszikus, liberális „whig” historizálás is, amely az egymásra következő eseményekben minden politikai berendezkedések legnagyobb mértékű, az angol alkotmányos monarchia születési fájdalmainak vélte felfedezni.

És persze napjainkban is számos tétel zúdul ránk. Cáfolatuk sem késik soká. Új elem, hogy többek – Conrad Russell nyomán – Anglia, Írország, Skócia és Wales multikulturális, etnikai és regionális konfliktusaként ábrázolják a Stuartok tragédiáját. Igazuk is van: csakugyan illő lenne végre tekintetbe venni, hogy olyan országok kerültek közös jogar alá, amelyekben eltérő fejlődési pályán kialakult vallási, politikai, jogi, gazdasági és kulturális tradíciók jöttek létre, és amelyekben a politikaformáló körök mereven elvetették az integráció gondolatát. De még ez a gondolatmenet sem magyarázza, hogy miért dőött angol szurony angol emberbe, skót a skótba, ír az írbe.

A mai Nagy-Britannia területén különösen vallási tekintetben a teljes káosz volt jellemző. Hihetetlen módon a reformáció és az ellenreformáció teljes spektrumát megtaláljuk a Stuartok országaiban. Írország katolikus, a másik végletet a skótok szemléltetik harciasan és bigottan presbiteriánus nemzeti egyházukkal. Középen ingadozott az anglikán püspöki rendszer, ez a kálvini teológia és a katolicizmus kényszerházasságából származó, formáját kereső, dogmatikailag torzszülött egyház, amelyet belülről feszített az egyformán türelmetlen puritán és reformellenes szárny élet-halál küzdelme. A három képződmény mindegyike hegemon szerepre törekedett, és elkeseredetten vitázott a társ egyházakkal. És mert Európában dúlt a vallásháború, és mert a protestánsok ügye vesztesre állt, a paranoiásan gyanakvó angol és skót népi közvélemény számára a katolicizmussal való bármily halvány kapcsolat elfogadhatatlannak számított. A Stuart-dinasztia uralkodói rendre katolikus feleségeket hoztak Londonba, ezzel maguk konzerválták a rekatolizációtól való, szinte már apokaliptikus rettegést.

A 17. század eleje már a nyomtatott szó időszaka a brit szigeteken. A mértékadó közszereplők rölapokat, pamfleteket, esszéket írtak és olvastak, önálló véleményük volt, és nézeteiket nem rejtették véka alá. A politikai kultúra errefelé gyorsabban fejlődött, mint az intézményrendszer, amely a kereteket kijelölte. Ez a tény is súlyos

konfliktusok forrása: Károly el akarta némítani és hallgattatni ellenfeleit, így utóbbiak rendre a megnyilvánulás forradalminak tetsző eszközeihez folyamodtak. Közben angolul tanulmányozták a Szentírást.

Anglia a korabeli világ „legcivilebb” állama. Az ország megfelelően kiképzett hadsereg nélkül kapcsolódott be abba a szenvedélyes háborúba, amelyben a résztvevők számára lelkük üdve volt a tét. Az angol „piroskabátosokat” azonban az ún. press- gangek erőszakosan toborozták. Többnyire a kikötői kocsmák elázott törzsvendégei ébredtek arra, hogy öfelsége katonái immár. A garázda naplopóktól még saját dolgos, puritán környezetük is szívesen szabadult volna, így aligha meglepő, ha a szélesebb nemzeti közvéleményt kevésbé rázta meg az angol seregek kudarcosorozata, Cádiz, Rhé és La Rochelle katasztrófája. A dezertáló, hazaszivárgó katonák viszont értelemszerűen Károly parlament nélkül kormányzó, zsarnokinak minősülő rendszerének, az ún. személyes uralom (personal rule) ellenzékéhez csapódtak. Felton az ő hősiük volt, merénylete az ő legmerészebb álmukat valószínűsítette meg.

És mégis, az 1630-tól 1640-ig tartó évtized megtévesztően nyugodt periódus. Felkelésekről, lázadásokról vagy a király közegeinek bántalmazásáról nem tudunk, vallásuk miatt kevesen ültek tömlöcben. Károly szilárdan elhatározta, hogy parlament nélkül kormányozza országait, amelyekben – francia és spanyol mintára – centralizált hatalmat és ezt leképező, püspöki irányítás alatt álló egyházat hoz létre. Ezrek kerekedtek fel és hajóztak át az óceánon, hogy vallási meggyőződésüknek megfelelő módon imádkozhassanak. A hollandokkal szemben Károly nyíltan a spanyolokat támogatta.

A kincstár jogászai középkori, feledésbe merült törvények alapján adóztattak. A politikai struktúra a legjobb úton haladt a francia, spanyol vagy osztrák abszolutista változatok irányába. Végéhez közelített az évtized. Polgárháborúra, a király perbe fogására senki nem gondolt. És miután legfontosabb országában, Angliában a dolgok mindenben az uralkodói elképzeléseknek megfelelően alakultak, Károly úgy vélte, hogy végre szűkebb pátriájában, Skóciában is illő lenne megtörnie a Kirk és a klánok hatalmát, továbbá idősebbnek találta, hogy Írországból is növelje a monarchia bevételeit. Mindkét törekvés súlyos politikai baklövésnek bizonyult.

3.2. Püspökök háborúja (1638-1639)

I. Károly írországi helytartója (Lord Deputy), Thomas Wentworth valamikor maga is a fejedelem ellenzékeként szónokolt a parlamentben. Kényszerkölcsön kifizetésének megtagadásáért még börtönbe is zárták. Károly egyik ügyes politikai manővere volt, hogy opponenseit állásokkal kísértette meg. Wentworthból így lett 1633-ban Írorság helytartója, sőt az Északi Tanács (Council of the North) vezetője, így a skót-angol határvidék is az ő kormányzata alá került.

Wentworth konkrét paranccsal érkezett Írországba. Legalább annyi adót kellett beszednie, amennyi a katonai megszállás költségeit fedezni képes. Az ezen felüli részt megtarthatta. Wentworth hamar megértette, hogy a nincstelen írektől aligha számíthat bevételre, hiszen őket honfitársai már mindenükből kiforgatták. Ezért nekilátott, hogy a megtollasodott protestáns angolok tarsolyán könnyítsen. Ennek érdekében még a helybéli katolikus egyházzal is szövetségre lépett, és arra kötelezte a protestánsokat, hogy tizedet fizessenek az ír egyháznak. Írországból lincshangulat alakult ki. A katolikusok pogromokat rendeztek az angol és skót telepesek körében, Wentworth pedig szemet hunyt az atrocitások felett. Angliában a közvélemény felháborodott, a nyugati megyék népe ír inváziótól rettegett.

Károly sem foglalt állást a Zöld Szigetről érkező hírek kapcsán, így akaratlanul is azt a gyanút erősítette, hogy ír segítséggel akarja rekatolizálni Angliát.

Az uralkodó ebben a hisztérikus légkörben fogott bele skóciai terveinek megvalósításába. Végrehajthatatlan törvényt erőszakolt ki, amely szerint a korona visszavenné az 1540 előtt elkobzott – és szétszogatott – egyházi birtokokat. A skót klánok vezérei azonnal Károly ellen fordultak. De az uralkodó ezúttal sem törődött alattvalói hangulatával. Erődemonstrációra szánta el magát. 1633-ban, nyolc esztendővel azután, hogy Jakab örökébe lépett, felutazott Skóciába, ahonnan hároméves korában jött el. Itt azután angol mintájú koronázási szertartást rendeztetett magának. Népét súlyosan megsértve nem a skót uralkodók ősi esküszövegét mondta el, hanem a gyűlölt angolokét. Nem a tradicionális skót koronázási helyek valamelyikét, Scone-t vagy Stirlinget kereste fel, hanem az edinburghi királyi palotát jelölte ki az esemény színteréül. Nem presbiteriánus módra imádkozott a ceremónián, hanem „katolikusanglikán” rítus szerint. Károly ugyanis már be sem érte a skótok megleckéztetésével, hanem egy füst alatt angol puritán ellenzékének is üzeni akart. Üzent a templomban elhelyezett oltárral, üzent a falra szögezett, keresztet formázó aranyszöttessel. Az oltár és a kereszt ezen a tájon már feledésbe merült látványa leírhatatlan döbbenetet váltott ki. A szimbólumok azt hirdették, hogy Károly nem csupán anglikanizálná a skót pres- biteriánus Kirköt, de egyenesen a teljes katolizáció célja lebeg a szeme előtt.

A skótok ún. Nemzeti szövetséget (National Covenant) alkottak Károly ellenében. 1638-ban Glasgow-ban a klánok népe egy emberként felesküdt arra, hogy Isten ellen való utasítást nem hajtanak végre. A „miséző”, „újító” skót papokat megdobálták, kifütyülték, itt-ott még rájuk is lőttek. A püspökök Angliába menekültek. Egy büszke katonanép nyíltan dacolt uralkodójával. Királyi hívó szó nélkül ült össze Skócia parlamentje és a Kirk Nagygyűlése (General Assembly). A képviselők és a presbiterek megfogadták, hogy megvédik hitüket.

Károly habozás nélkül a katonai megoldást választotta. Anglia és Írország uralkodójaként vallásháborúba indult harmadik országa, tulajdon népe ellen. Sutba dobva minden taktikázást, a pápától és Spanyolországtól kért pénzügyi támogatást. Számított az ír katolikusok segédsapataira is. Mivel tudta, hogy a tíz éve mellőzött londoni parlament úgysem szavazná meg a testvérháború költségeit, a képviselők jóváhagyása nélkül kezdeményezett háborút.

Károly Angliában népfelkelést hirdetett, Wentworthtól pedig tízezer katonát kért.

1. május 22-én a szigetszárságban teljes napfogyatkozás volt. A bibliás nép Isten üzeneteként értékelte a jelenséget, és meg volt róla győződve, hogy Károly akciója nélkülözi az Úr áldását.

A számbeli túlerőben lévő angolok 1639. június 4-én találkoztak a skótokkal, de szinte egyetlen puskalövés nélkül eliszkoltak. Skócia tehát győzött, északon a királyi hatalom összeomlott. Most már az lett a nagy kérdés, hogy vajon Károly Angliában fenntarthatja-e uralmát.

Károlynak sokba került a személyes uralom, ezért fenntartásához egyre több pénzre volt szüksége. Mind gátlástalanabbá vált, sutba dobta az államférfiakra jellemző óvatosságot. Az újabb és újabb, valójában azonban ősrégi, feudális adónemek lassan az ország szinte teljes közvéleményét ellene hangolták. Erdőbírságot szedett olyan területeken, ahol erdő nem is volt, amelyek nemzedékek óta irtásföldek voltak, és amelyeken kalászosok hajladoztak fák helyett. Jogi értelemben a királyi ellenőröknek persze rendre igazuk volt, de Károly ezzel is csupán magának ártott, hiszen az apák, nagyapák generációja idején megszokott s a Tudorok által réges-rég tudomásul vett rendet rúgta fel. Minden háztartási alapkellék: só, gyertya, szappan, posztó, tűzifa ára valamilyen címen adót tartalmazott, ezzel az uralkodó akaratlanul is meglódította az inflációt. Amikor az egyik szappangyártó cég a királytól a többi hasonló piperetermékkel szemben monopóliumot kapott, a lakosság bojkottálta a „pápista szappant”. Egy parlamenti képviselő a monopóliumtulajdonosok teljes körét „ártó férgeknek”, „egyiptomi varangyoknak” nyilvánította.

Ha ilyen szenvedélyes dühöt, ótestamentumi átkozódást váltott ki némely pár pennyvel drágább használati cikk, képzelhető, mekkora felzúdulást gerjesztett az udvar nyílt „katolikus” fordulata. Károly külpolitikai céljai között ugyan prioritást élvezett a boldogtalan sógor, a már említett Pfalzi Frigyes ügyének felkarolása, de ennek érdekében is a spanyoloknál, franciáknál, sőt a pápának kínálta értéktelen szövetségét. Ez a taktika még a katolikusok táborában is ellenérzéseket keltett, és a protestáns Károlyban megbízhatatlan szélkakast láttak. Így is kezelték.

Angliában a katolikusok elleni szigor és a kálvinista doktrína érvényben maradt, ezt tanították a teológiai fakultásokon is. Károly tehát továbbra is olyan egyház legelső méltósága volt, amely szembefordult Rómával. Belföldön és külföldön is hiteltelennek minősült hát az olyan fejedelem, aki Genf szellemiségét és gyakorlatát Róma rituáléjával és dogmatikájával kívánta elegyíteni. Az angol ember fogcsikorgatva beletörődött a többletadóba, de hitének, lelki üdvének védelmében nehezen fogadott el közbenső, ingadozó, öszvér megoldásokat. Háza családi szentély lett, mióta törvény tiltotta a hivatalos szertartásokon kívüli vallási rendezvényeket. Erősödött benne a meggyőződés, hogy az uralkodó: „pápisták barátja”, Róma ügynöke, titkos katolikus, aki a rekatolizációt készíti elő. Károly meg sem próbálta eloszlatni a gyanút, a canter- buryi érsek, William Laud pedig olyan odaadással szolgálta a királyt, hogy a pápa bíborosi stallumot ajánlott neki. Laud egyházának dogmatikai fundamentuma az égi eredetű uralkodói hatalom volt, amelyből a korona az egyháznak is juttat. Ebből viszont az alattvalóknak a korona iránti feltétlen engedelmissége következett. Az elavult engedelmisségtan a forrongó, táborokra szakadt angol papságot éppúgy megosztotta, mint a híveket. Az új puritán nemzedék ugyanis az egyénileg felépített hit üdvözítő erejében reménykedett, nem pedig a világi vagy egyházi hatalom közvetítői szerepében. A 17. századi puritán angol a szabad akarat és a predesztináció nagy kérdéseit kutatta. Válaszait az anyanyelven tanulmányozott Bibliában kereste. Számára a „készen kapott” feloldozás a Krisztussal való katartikus azonosulás misztériumának elmulasztása lett volna.

Károly mintha nem is lett volna tudatában annak, hogy forrongó országaiban a tűzzel játszik. Vallása felől kételyeket támasztott, parlamenti jóváhagyás nélkül uralkodott és adóztatott. Nem oszlatta el, sőt elmélyítette a gyanút, hogy udvara pápista konspirációk fészke. A korszellem számára Károly és Laud érsek tettei és gesztusai az angol érdekekkel nyíltan ellenséges üzeneteknek tűntek. Parlamentarizmus és közjog, puritanizmus és a

nemzeti ügy összekapcsolódó fogalmakká váltak. „Pápistaság” és idegen erők szolgálata: a közgondolkodásban ezek jelentették az országra leselkedő halálos veszélyt, amelyet éppen a király és környezete jelenített meg. Ekképpen a két tábor rohamosan távolodott, mígnem olyan messzire sodródtak egymástól, hogy a párbeszéd reménye is elpárolgott.

Ebben a politikai klímában érte Károlyt az első „püspökháború” csúfos fiaskója. A skótok gyorsan megértették, hogy a nagy déli szomszéd állam népe éppúgy terhesnek érzi a zsarnokuralmat, mint ők. Tudták, hogy ha odalent Károly helyzete stabilizálódna, erőfőlnye révén ismét „elvenné” tőlük vallásukat. És belátták, hogy ha az ötmillió Anglia hadigépezete működésbe lép, biztos katonai győzelmet aratna az egymillió lakosú Skócia fölött. Mindezeket figyelembe véve úgy döntöttek, hogy tovább ütik a vasat. Beköltöztek az északi angol megyékbe. Főhadiszállásuk Newcastle gazdag városa lett. Innen üzenték meg Károlynak Londonba, hogy csakis komoly költségtérítés fejében hajlandók hazatérni. Az ultimátum mélyén okos taktikát fedezhetünk föl: a király csakis akkor tudott volna fizetni, ha összehívja parlamentjét. A skótok logikája helyesnek bizonyult.

Wentworth Írországban serénykedett. Tekintettel arra, hogy ennek az országnak a parlamentjében a jövevény protestánsok többséget élveztek, nemes egyszerűséggel „keresztes hadjáratot” hirdetett ellenük. Tetszett az itteni katolikusoknak az eszme. Beleegyeztek az adók kifizetésébe is, bár maga a pénz sehogyan sem akart összegyűlni. Viszont az írek nekirontottak az ulsteri skótoknak és angoloknak, házaikat felgyújtották, akit tudtak, megölték. Wentworth nem avatkozott a konfliktusba, és Károly is csendben várt. Az angliai közvélemény ettől kezdve Wentwortht katolikusnak és közellenségnek tekintette. Károly három királysága közül kettőben tehát immár forradalmi terror tombolt, miközben a skótok frontot nyitottak magában Angliában.

Károly nem halogathatta tovább a parlament összehívását, sőt Wentworth sem látott egyéb kiutat. Annak ellenére sem, hogy kijelentette: „A királlyal szembehelyezkedő politikusokat addig kell korbácsolni, míg meg nem jön az eszük.”

1640. április 13-án – tizenegy esztendei szünet után – összeült a két ház. Tüstént petíciólavina zúdult a királyra, aki természetesen csupán az adók megszavazását kérte volna a parlamenttől. John Pym, az ellenzék vezére kétórás beszédben sorolta az angol nemzet sérelmeit, a személyes uralom törvényteleniségének jogi bizonyítékait. A király körül teljes ostromgyűrű alakult ki. Skócia és Írország után az Anglia fölötti ellenőrzés is kicsúszott a kezéből. Tárgyalni azonban még szorult helyzetében sem volt hajlandó. Inkább feloszlatta a parlamentet – ezért nevezzük rövid parlamentnek –, sőt bebörtönöztette a hangadókat.

1640 nyarán már Angliában is izzott a polgárháborús hangulat. Az erőszakkal verbuvált újoncok nem akartak a skótok ellen harcolni, viszont csatába indultak az oltlárok, szentélyrácsok, templomi faragványok ellen. Az egyik parancsnok így írt: „A katonákat a puritán gazfickók meggyőzték, hogy minden tiszt pápista. Három napig velük együtt zsoltárokat kellett kornyikálnom, míg meneteltünk. Mert a vallás nekik egyenlő a zsoltárral. Reggel, amikor a katonák közé mentem, kezet ráztak velem, de olyan szívélyesen, hogy azt hittem, merő udvariasságból kitépik a karomat.”

A skótok ilyen körülmények között zavartalanul elfoglalták Northumberlandet és Durhamet. Akár Londonig is elmasírozhattak volna, mert a szedett-vedett puritán angol sereg immár a király erdeiben a király szarvasaira vadászott, börtönökből foglyokat szabadított, ájtatoskodott, de az északi hittestvérek ellen nem óhajtott harcolni.

A tanácstalan bárók Yorkban vészgyűlést rendeztek. 1640. szeptember 24-én dokumentumot fogadtak el. Ebben rögzítették, hogy csakis akkor működnek együtt Károlyval, ha összehívja a parlamentet. És gyűlést tartottak a londoni City pénzmágnásai is. Úgy határoztak, hogy az uralkodónak nem kölcsönöznek, de a parlamentet pénzügyileg is támogatják. Közben Károly követői megalázó tárgyalásokba bocsátkoztak a skótokkal, akik harmadik hónapja vendégeskedtek Angliában. Visszamenőleg napi 850 font értékű ellátmányt követeltek, továbbá kijelentették, hogy békeszerződésüket akkor tekintik érvényesnek, ha a londoni parlament szentesíti. Számukra Károly aláírása fabatkát sem ért. Ezeket az őszi belpolitikai, nem igazán katonai eseményeket nevezi a történetírás „második püspökháborúnak”. Károly ezt is puskalövés nélkül, tárgyalóasztal mellett vesztette el. A megszegyenített, megalázott uralkodónak nem maradt más választása: 1640. november 3-án összehívta az esztendő második parlamentjét, az ún. hosszú parlamentet.

3.3. A hosszú parlament

Az egyetemes historiográfia kedvenc gumicsontja az az eseménysor, amelyet angol (polgári) forradalomnak nevezünk. A zárójel oka, hogy a társadalmi földcsuszamlásnak a polgárság legjobb esetben is csak egyik mellékszereplője volt. Tény viszont, hogy mindkét táborban megtaláljuk az arisztokrácia, a gentry, a papság, az ügyvédek és a városi kézművescéhek reprezentánsait. Számos fontos politikus hol a király, hol a parlament

kötélékében bukkan fel. A családokat is kettéosztotta a konfliktus. Nem gazdasági, nem társadalmi, sőt nem is ideológiai-vallási okokra vezethető vissza a hangadó körök fokozódó radikalizmusa. Kényszerhelyzetet látunk, amelyben az alkotmányos úton elért eredményeket csupán fegyverrel lehetett megvédelmezni. És ha egyszer egy háború kirobban, szükségszerű a tisztikar politikai szerepvállalása. A reformoktól ezért vezetett hadi út az angol köztársaságba.

A hosszú parlament első nagy szakasza 1640 novemberétől 1641 szeptemberéig tartott. A közel egyeztetendő törvénykezési munka az európai reformáció szélesebb kontextusába ágyazódott. Károly északra küldött és a skótok kiverésére toborzott csapatai valójában már a küszöbönálló polgárháború puritán előőrsei. Parancsnokaiknak alig engedelmeskedtek, mert igazi ellenségnek a pápista veszélyt tartották. Anglia ekkorra már számos protestáns gondolkodó zárandokhelye. Még a kor két legtekintélyesebb hitvitázója, Jan Comenius morva püspök és a porosz polihisztor, Samuel Hartlib is Londonba települt. Egy warwickshire-i birtokos nemeshölgy izgatottan írta lányának, hogy a parlament végre „kigyomlálja a bálványimádást és a babonáságot az egyházból, és helyreállítja az Istennek tetsző szertartásrendet és tisztaságot”.

És csakugyan: az alsóházi képviselők többsége Laud püspöki egyházának eltörlését tekintette fő feladatának. A teendőket illetően 1640 őszén még teljes az egyetértés a parlamentben. Fel kell számolni Károly személyes uralmát és annak pillérét, a Rómára tekinető egyházi rendszert. Az ellenzéki vezetők még ennél is sürgetőbbnek tekintették személyes biztonságukat. Úgy érezték, hogy Károly, Laud érsek és Wentworth csak az alkalomra vár, hogy a megaláztatásokért elégtételt vegyen rajtuk. Mihelyst a ládafiába kerülne a hivatlan északi vendégek hadisarca, az uralkodó ellenük fordulna – vélekedtek. Ez a magyarázata, hogy már a hosszú parlament első hetében parlamenti utasításra letartóztatták Wentwortht. A londoni tömegek ujjongtak. 1641. május 12-én koncepció per alapján – „közérdekből” – kivégezték az írországi helytartót. Az ország napokig ünnepelt. Wentworth biztosra vette, hogy az uralkodó kimentíti őt, de Károly feláldozta, sorsára hagyta hűségese főemberét.

A hosszú parlament nyitányát John Pym vezényelte. Már 1629-ben is főszereplő: egyike volt a Jog kérvénye szövegezőinek. Szoros kapcsolatban állt a szervezkedő skótokkal, sőt Yorkban részt vett a főrendek konferenciáján is. Wentworth pörét szintén ő irányította. Pym munkálta ki a korona önkényes adóztatása elleni érvrendszert. Kimutatta, hogy a zsarnoki adók jövőbeli kiküszöbölésének módja a királyi prerogátíva drasztikus szűkítése, sőt az uralkodó által irányított hatalmi szervezet törvényes úton történő szétzúzása. Nemcsak a tisztek kinevezése terén csorbította volna az Angol Koronát megillető ősi jogokat, hanem még a király személyes tanácsadóit is csak parlamenti jóváhagyással javasolta kinevezni. Forradalmi gondolatok. Pym természetesen pontosan tudta, hogy Károly soha nem fogja eltérni a prerogátíva megnyirbálását. Igaza is lett. 1642-ben a parlamentben maga Károly akarta letartóztatni az, úgymond, ellene szervezkedő „főkolomposokat”. Pymet és munkatársait azonban ekkor már a londoni City rejtegette.

A Pym vezette korai hosszú parlament 1641 augusztusára eltörölte az önkényes adóztatás minden változatát, sőt a monopóliumokat is. Megszűnt az uralkodó tanácsaként is működő bíróság, a Csillagkamara Bírósága (Court of Star Chamber), a cenzori jogokat gyakorló királyi egyházbíróság, a Magas Bizottság (Court of High Commission) és az uralkodó katonai jellegű Északi Tanácsa. Törvény írta elő, hogy két parlament között nem telhet el három évnél hosszabb idő (Triennial Act). A parlamentet is immár csak akkor lehetett feloszlatni, ha a képviselők ehhez hozzájárulnak (Dissolution Act).

Károly nem is titkolta, hogy a törvényeket nem fogja tiszteletben tartani, de úgy gondolta, hogy csupán csatákat veszített, ám a háborút még megnyerheti. A realista Pym és társai aligha remélhették, hogy a hosszú parlament jogalkotása csakugyan állandósulhat. A király úgy számított, hogy a kényszer hatására szentesített cikkelyeket rövidesen mindenképpen visszavonja. Ha másként nem, hát fegyverrel.

A távlatokban gondolkodó politikusok, sőt a Londonban dolgozó külföldi diplomaták számára a király nélküli parlamenti munka éppúgy elképzelhetetlen volt, mint a fordítottja: a parlament teljes mellőzöttsége. Tisztában voltak azzal, hogy szellem szabadult ki a palackból. Hogy az események fölötti fokozódó népi kontroll egy ponton már a parlamenti hatásköröket is veszélyeztetheti. Hogy a nincstelenségben a tulajdon újraelosztásának eszméje szükségszerűen felmerül majd. A napi események azonban egyelőre elfedték a jogfilozófiai kérdéseket. Az 1640-es évek elején az angol emberek csupán egy dologban voltak biztosak: kizártnak tartották, hogy a király saját parlamentje ellen fegyverkezze, mint ahogy azt is, hogy a parlament gyűjtsön sereget a felkent uralkodóval szemben.

Károly 1642 nyarán távozott Londonból, hogy újabb törvényeket már ne kelljen aláírnia. Katonáságot verbuvált. A látszatra többé nem ügyelt. 1642. augusztus 22-én zászlóbontó seregszemlét tartott Nottinghamban. Az orkán a Stuartok hadi lobogóját a vár ormáról a vizesárokba fújta.

A hosszú parlament első két esztendejének törvényei nem új országot építettek, és nem is írtak elő másik államvallást. Negatív alkotmányozó program áll előttünk: a képviselők lebontották a koronát megillető prerogátiva mindazon elemét, amelyek Károlynak a parlament nélküli kormányzásra törvényes lehetőséget nyújthattak. De kizárólag azokat. A parlament nem követelt magának új jogköröket, csupán az ősi kötelességeket akarta gyakorolni. Adót megszavazni, törvényt hozni, rendszeresen ülésezni, hogy orvosolni lehessen a sérelmeket, megoldani a felmerülő gondokat, és mindezt szigorúan a fennálló politikai struktúra eszköztárszerein belül.

Stuart Károly azonban elutasította a politizálás bevett angol és skót formáit. A parlament által képviselt politikai nemzet vezetői és mindkét ház testületei, sőt a papság többsége is úgy ítélte meg, hogy Károly fellépésével megszakadt az alkotmányozással épülő angol közjog kontinuitása. Az őr – átmenetinek szánt megoldásokkal – úgy akarták kitölteni, hogy a királyi hatalom legfontosabb elemeit a parlament hatáskörébe utalták. Az angol parlament úgy járt el, mintha törvényes uralkodó hiányában – gondviselészerű kényszer hatására – a képviselő-testület vette volna át az állam irányítását.

A közgondolkodás 1640 táján úgy értékelte a kialakult kaotikus helyzetet, hogy Angliában a reformáció válaszúthoz érkezett. Vagy vissza Rómához, vagy előre a skót presbiteriális rendszer felé. Az átlag angolnak egyik irányba sem akaródzott mennie, de az utóbbit határozottan a kisebbik rossznak tekintette.

Edgehillnél (1642. október 23.) volt az első, Nasebynél (1645. június 15.) az utolsó nagy csata. A két hadi esemény közötti időszak az angolok számára folyamatos riadókészültségben telt. Csetepatének indult, de hatalmas háború kerekedett. Károly országaiban mindenekelőtt vallási jelszavak mozgósították a tömegeket, csakúgy, mint odaát a kontinensen. De mert Angliában a szemben álló felek vagy az uralkodó, vagy a parlament zászlaja alatt kaszaboltak, olykor bizony elsikkadhatott a vita igazi tárgya. Merthogy az ellenfelek is tökéletesen egyetértettek abban, hogy Anglia maradjon királyság. Egyéb államformát elképzelni sem tudtak volna. Legkevesbé a majdani protektorátus modern szabású katonai juntáját.

A háború az Angol Koronához tartozó szigetállamok egész területére kiterjedt. 1642 és 1646 között egyedül Angliában 6-700 kisebb-nagyobb ütközetre került sor. Becslések szerint 80 ezer ember pusztult el a csatatereken. Az ostromokban 10 ezer épület hamvadt el. A városi lakosság egytizede otthon nélkül maradt. A 16 és 50 év közötti angol férfiak egynegyede, 150 ezer ember aktívan katonáskodott. A csatákban tízezrek tusakodtak az életükért. Arányaiban a szigetország több polgárát vesztette el ekkor, mint a tömegpusztító fegyvereket is bevető első világháborúban, amelyet pedig Great War néven őrzött meg az angolok kollektív emlékezete. Ennyit azon szerzők vélekedéséről, akik legszívesebben érdekes epizódnak, netán a helyi milíciák hadgyakorlatának is minősíthető torzsalkodásnak láttatnák az angol polgárháborút. A mintegy 20 ezer főnyi gentry köréből 4-4 ezer harcolt a parlament, illetve a király oldalán. Papok, városi nép, tehetős parasztagdák – mind-mind kardot kötöttek. Fele-fele arányban szálltak a szemben álló felek táborába, de olykor hol ide, hol oda helyezkedtek. 1643-ban Anglia és Skócia politikai és katonai szövetségre lépett Károly ellen (Ünnepélyes liga és szövetség – Solemn League and Covenant). E szövetség afféle közös hadügyminisztériumaként működött a Két Királyság Bizottsága (Committee of Both Kingdoms), amelyben a legkiválóbb tisztek és a legbefolyásosabb politikusok egyeztettek információikat és teendőiket.

1644 júliusáig hol a király, hol a parlament javára fordult meg a hadiszerencse. Július 2-án azonban Marston Moornál a parlamentiek bekerítették és felmorzsolták a royalisták legjobb és legnagyobb seregét. A király lovasságát unokaöccse, Rupert irányította. Rupert herceg hiába volt kitűnő parancsnok és bátor vitéz, a világtörténelem egyik legnagyobb hadvezérével, Oliver Cromwell-lel szemben az is kisebb csoda, hogy élve megúsza. Cromwell ugyanis maga volt a megszemélyesített puritán forradalom.

Ha semmi egyéb, hát Oliver Cromwell pályaképe bizonyítja, hogy a 17. századi Angliában társadalmi forradalom zajlott, a hagyományos értékrend csakugyan felbomlott, a normalitás helyét az abszurditás foglalta el. Cromwell ágrólszakadt walesi ősei a Tudorok királyi kíséretében gazdagodtak meg. Egyházi birtokok kerültek a família kezébe. Oliver apja, Robert Cromwell azonban csak másodszülött volt, így őt is, fiát is a cím nélküli nemességhez sorolhatjuk. Robert gazdálkodásból élt, földjén árpát termesztett, abból sört főzött. Nem hiányolta a lovagi címet, sem a hatalmas vagyont, amelyek mindenestül bátyja örökrészét képezték. Robert Cromwell megvetette azokat, akik Mammon előtt hódolnak. Puritán hitével a talmi pompa nem fért össze. Fia, Oliver, vidéki fiú volt. Tagbaszakadt, erős ifjúvá cseperedett. Szenvedélyesen vadászott. Tanulni nem szeretett. Ló, sólyom, kutya: ezekhez értett a legjobban, ezeket tartotta a legtöbbre. Magától Olivertől tudjuk, hogy felnőttként sűrűn felöntött a garatra, ilyenkor a kocsmai verekedésből is kivette a részét.

Olivernek, Anglia, Skócia, Wales és Írország majdani urának, a későbbi teljhatalmú Lord Protectornak gyakorlatilag nem volt szabad földtulajdona. Parasztagdának tekinthetjük, yeomannek. Naponta keményen

dolgozott béreseivel a Cambridge fölötti lápvidéken a pusztá megélhetésért. Nehezen tűrte a lelki és anyagi megpróbáltatásokat. Pszichoszomatikus tüneteit ma depressziónak, pánikbetegségnek, hipochondriának diagnosztizálnák. Akkoriban melankóliának minősült. Betegségét elmélyíthette a család papja, aki a puritán hitszónokok legfanatikusabb vonalához tartozott. Prédikációiban elsősorban az Úr rettenetes büntetéseit ecsetelte igen szemléletesen. Oliver Cromwell gyermekkorától attól rettegett, hogy pokolra jut. Ez volt az egyetlen dolog a világon, amitől csakugyan félt. 1636-ban végre szerény örökséghez jutott, így érett férfiként visszatérhetett a módos emberek szintjére. Több ideje maradt a Szentírás tanulmányozására, szinte betéve tudta. A Zsoltárok könyvét, Mózes és Pál leveleit emlegette a legsűrűbben. Hite megtalálásának, kegyelemben való részesülésének bizonyosságát 1638 októberében élte át.

Ettől kezdve Cromwell a puritán reformáció előmozdítására, az ügy (the Cause) szolgálatára tette föl az életét. „Nem mondhatom, hogy elrejtí az O orcáját énelőlem. Megadta nekem, hogy világosságot lássak az O világosságában. Sötét helyen egyetlen sugár is bőségesen felüdít – legyen áldott az O neve, hogy bevilágított egy olyan sötét szívbe, mint amilyen az enyém! Ó, sötétségben éltem, és szerettem azt, és gyűlöltem a világosságot, első voltam, a bűnösök elseje. Így igaz: gyűlöltem a kegyességet, de Isten megkönyörült rajtam. Ó, az O irgalmasságának gazdagsága!” A hűgához írt levélből vett idézet talán érzékelteti Cromwellt, de hasonló mentalitású társai világméltóságának sajátos, eksztatikus, „rajongó” fundamentalizmusát. Az 1640-es évek folyamán a Biblia a közbeszéd szerves részévé vált, minden igaz tudás forrásának minősült. Csakúgy, mint az európai reformáció egyéb színterein, Angliában is küszöbönálló fejleménynek tételezték az utolsó ítéletet, a Messiás második eljövételét és a mindent eldöntő ütközetet, Armageddont. Számos szekta hirdette Jézus világi országzászlásának közelségét. Az ún. millenaristák hálózata egész Angliára kiterjedt. Londonban az időszak legnépszerűbb áramlata az ún. ötödik monarchistáké. E gyülekezetek tagjai hittel hitték, hogy Jézus rövidesen minden keresztyén ember szívében otthonra lel. Cromwellre kimutatható módon hatottak ezek az eszmék, de szíve nyitva állt a kvékerek, baptisták, anabaptisták és számos más irányzat tanainak befogadására.

3.4. Katonaszentek

Az angol parlament Cromwell színre lépése idején két táborra tagolódott. Az ún. presbiteriánus többség azt vallotta, hogy Károlyt csak az angol és skót elitek stratégiai szövetsége kényszerítheti az ősi alkotmányos rend tiszteletére. Skót szimpátiáik azonban nem jelentették azt, hogy automatikusan átvették volna a Kirk rendszerét. Beérték volna az angol egyház megreformálásával is.

Velük szemben a számszerű kisebbségben lévő, de rendkívül szervezett tömb tagjai independenseknek nevezték magukat, mert magát az államegyházat utasították el. Eszményük az egyéni vallásgyakorlás volt, amit törvény garantált volna. Az independentens kisebbség szociális összetétele megegyezett a presbiteriánus többség összetételével. Mindkét oldalon találunk bárókat, gentryt, bankárt, papot, városi képviselőket. A két tábor között az a döntő különbség, hogy az independens szárny magát a politikát szakralizálta. Szóhasználatában a problémák vallási, üdvtani, lelkiismereti kérdésekké szublimálódtak.

A presbiteriánus oldal nem ment ilyen messzire. Nem akart belháborút, és iszonyodott a felkent király elleni erőszaktól. Leginkább azonban attól a vallási anarchiától tartott, amelyet az independensek vallásszabadságnak neveztek.

Cromwell és az általa megszervezett vasbordájú elit lovasság azonban nem óvatoskodott, hiszen felfogásuk szerint feladatuk Jézus küldetésének előkészítése. „Átkozott, a ki az Úrnak dolgát csalárdul cselekszi, és átkozott, a ki a fegyverét kíméli a vértől” (Jeremiás 48,10) – íme, ez volt Oliver Cromwell parancsnoki ars poeticája. Amikor az első puskalövések eldördültek, Cromwell tüstént elemében érezte magát. Negyvenhárom esztendő, mikor kardot köt, és beáll az Úr szentjei közé. Yeomanseregét egyszersmind fegyveres egyháznak is tekinthetjük. A katonaszentek – élükön vezérükkel, az angol Mózesrel – Jézus kiválasztott, már ezen a földön kegyelemben részesített bajnokaiként határozták meg magukat, akiken nem fog sem fegyver, sem ármány. Minden harcos felszerelésének része volt egy zseb-Biblia. A cáromkodást pénzbüntetéssel sújtották. A csatában az előre megadott zsoltárokat zengve vagdalkoztak. Az ütközetet az istentisztelet különlegesen ünnepélyes változatának tartották.

„Amikor megpillantottam az ellenséget – írja majd Cromwell –, láttam, hogy felénk jönnek, szép, fegyvermezett rendben. Jönnek, egyre jönnek reánk, szegény tudatlan emberekre. De mosolyogtam, felmosolyogtam az égre, dicsérve az Urat, mert a győzelem felől teljes bizonyosságot éreztem. Íme, a világ nemteleneit és megvetettjeit választotta ki magának az Isten, és a semmiket, hogy a valamiket megsemmisítse.” A Pált (1Kor 1,28) idéző Cromwell a Naseby melletti végső parlamenti győzelem hadijelentésében örjögő kaszabolásról számol be. A király legjobb alakulata, a kék kabátos gyalogság tapodtatnyit sem hátrált. A vasbordájúak egyenként dőfték le

őket, de hősiességük előtt utóbb maguk is kalapot emeltek. Cromwell a mindent eldöntő ütközet eredményét istenítéletnek tekintette.

Stuart Károly háborút veszített. Alattvalói diadalmaskodtak fölötte. Egyetlen választása maradt, hogy kinek adja meg magát: az angoloknak-e, vagy a skótoknak. Taktikusabbnak vélte, ha a skótok fogságába kerül (1646. április 27.). Hiába taktikázott. A skótok nagyobb összeg fejében átadták őt a londoni parlament csapatainak. A Nasebynél aratott győzelem után a hadsereg kezére jutott a menekülő király levelesládája. Kiderült, hogy az uralkodó a katolikus udvaroktól kért és várt fegyveres, valamint pénzügyi segítséget. Cserébe fűt-fát ígért, még országainak teljes rekatolizáció-ját is. Ettől kezdve az independens körök elvi alapra helyezkedtek, és úgy gondolták, hogy a népe ellen háborúzó Károllyal nincs értelme tárgyalni. Az egyetlen ütőképes haderő a vasbordájú hadsereg volt. A király csapatai megsemmisültek, a skótok hazavonultak. A parlament szélnek akarta eresztetni a vasbordájúakat is. Tartott tőlük. A képviselők még a tisztikar amnesztiát kérő petícióira sem válaszoltak, mert egyre csak a királlyal való politikai alkuban reménykedtek. A katonák ebbe természetesen nem törődtek bele, hiszen nem szerettek volna bűnbakká válni. Megszállták hát a fővárost, hogy jelenlétükkel új pályára tereljék a folyamatokat. A harcosok összevegyültek a civilekkel, gyűléseiken bárki részt vehetett. Prédikátoraik hatalmas tömegek előtt hirdették az igét. „Ti vagytok a nép, tiétek a hatalom. Tartsátok meg, el ne eresszétek” – biztatta hallgatóságát William Dell, az egyik népszerű agitátor. Társa, William Bridge pedig azt fejtegette, hogy az olyan fejedelem, aki nem védelmezi, hanem megtámadja alattvalóit, automatikusan elveszti a népfelség által szerződésben reá bízott hatalmát. George Joyce zászlós – korábban szabómester – ötszáz lovas élén foglyul ejtette a parlamenti őrség által őrzött királyt. A zászlós kijelentette, hogy nem magánakcióról van szó, „ő az egész hadsereg nevében cselekedett”. Cromwellék végül persze visszakapták a koronás foglyot, de az eset jól bizonyította, hogy immár a hadseregben is előrehaladt a frakciókra való szakadozás. A katonák vágyait John Lil-burne, a levellerek – egyenlősítők – vezére fejezte ki. „Szinte minden tiszt here és hüllő” – szónokolta. 1647 októberében Putney-ban gyűltek össze a katona politikusok, köztük a leveller szónokok. Kijelentették, hogy a választott képviselők eljátszották hatalmukat, amelyet ők a kard jogán elnyertek tőlük. „Csak a teljes körű választójog hozhatja el Jézus országát, amelyben az embereket éppen a jogok egyenlő mértéke teszi szabaddá. Minden jogok legnemesebbike a vallásgyakorlás szabadsága” – fejtegették. Már hetek óta folytak a viták – időnként Cromwell is felszólalt –, amikor híre jött, hogy Károly, adott szavát megszegve, 1647. november 11-én Hampton Courtból megszökött, és a Wight-szigeten várja, hogy onnan Franciaországba vitorlázhasson. Wight erődjében azonban egy Cromwell-rokon volt a parancsnok. Károly sorsa megpecsételődött.

Cromwell – aki rendszerint jelekre, égi üzenetekre várt – megértette, hogy a hadseregen kívül és belül is véget kell vetnie a meddő és parttalan polémiáknak. A leveller vezetőket puccsszerűen elfogták. Megölték vagy bebörtönözték őket. 1648. január 2.-án a parlament megszavazta, hogy többé senki sem bocsátkozhat alkuba az uralkodóval. Az ismét fellángoló harcokban – az ún. második polgárháborúban – Cromwell már nem ismert könyörületet. A király seregébe besorozott foglyokat elengedte, ám az angol és skót önkénteseket a barbadosi cukornádültetvényekre deportáltatta, ahol rabszolgaként halálra dolgoztatták őket. 1648. december 6-án Pride ezredes már be sem engedte az alsóházba a presbiteriánus képviselőket (Pride's purge). Az alig száztagú ún. csonka parlament az alábbi határozatot hozta:

„Minden igaz hatalom Istentől eredően maga a nép. Az angol nép választott parlamentje a nemzet legfőbb hatalmi szerve. Amit a parlament Alsóháza eldönt, vagy törvénynek nyilvánít, az a törvény erejével bír, ennél fogva pedig akkor is a nép akaratának minősül, ha a király vagy a Lordok Háza nem szentesíti.” E pár sor azóta is a legprecízebb összefoglalása mindannak, amit úgy neveznek: angol forradalom.

3.5. A királyper

A vasbordájú parancsnokok Stuart Károlyt a második polgárháború kirobantásával vádolták. Lepergett az 1648. esztendő. December közepére készült el a vádirat. A forradalom jogászai a jól bevált felségsértés tényállásából indultak ki, de „felség”-en immár nem az uralkodót, hanem az angol népet értették. A történelemben először az angolok ültették a vádlottak padjára felkent királyukat. A történelemben először épült politikai vád közvetlenül a Bibliára. Az angol reformáció drámája a csúcspont felé közeledett.

A tárgyalás főbírájának szerepét John Bradshaw jogtudós játszotta el. Károly mindvégig bátran viselkedett. Nem ismerte el a bíróság illetékességét, de ennek kifejtésére nem nyílt módja, mert nem kapott szót. A katonák a királypörrel akarták megteremtteni új államuk eredetmítosztát, ezért forgatókönyvükbe nem fért bele Károly védekezése. A vádlott helyzetét súlyosbította, hogy nemcsak Anglia uralkodója volt, hanem a letűnt hatalom egyházának a feje is. A puritán szakrális állam törekvéseinek Károly éppen egyházfői minőségében állt útjában. A pontifex-király sorsa tehát már a per előtt megpecsételődött. A bíróság zsarnoknak, árulónak, gyilkosnak és közellenségnek nyilvánította, és ószövetségi hivatkozások alapján vérontással vádolta meg. „És meg ne

fertőztessétek a földet, a melyben lesztok; mert a vér, az megfertőzteti a földet, és a földnek nem szerezhető engesztelés a vér miatt, a mely kiontatott azon, csak annak vére által, a ki kiontotta azt." (4 Mózes 35,33) „Nem vagyunk árulók, sem gyilkosok, és nem vagyunk fanatikusok. Igaz keresztyének és köztársaságpártiak vagyunk, és szilárdan, kitartóan hiszünk a szentség, a kegyesség, a tisztesség és a jog nagy elveiben, amelyek mellett a parlament és a hadsereg elkötelezte magát, és amelyeket magáénak vallott. És hisszük, hogy az egyetemesség nemes eszméje előrébb való a részérdeknél. A közösség javáért harcoltunk. Választójogot adtunk volna minden embernek, és gondoskodtunk volna minden agyonsanyargatott lélek boldogulásáról, ha a nemzet a szabadság helyett nem inkább a szolgátságban lelte volna örömét."

Ezeket a sorokat John Cooke ügyvéd, a királpör közvádolója vetette papírra röviddel azelőtt, hogy lefejezték, felnégyelték és kibebezték a restauráció hóhérai. (Geoffrey Robertson angol jogtudós és jogtörténész, a Hági Nemzetközi Bíróság szakértője részt vett a népére támadó Milosevics, Pinochet és Szaddám Huszein perének előkészítésében. Robertson egyenesen I. Károly tárgyalási jegyzőkönyveiből és John Cooke levezetéséből merítette a modern zsarnokpörök megalapozásához szükséges érveket.) Az angol királyt azonban mégiscsak koncepció perben minősítették bűnösnek, hiszen előbb született meg az ítélet, mint maga a tényállás.

1649. január 30-án olyan hideg volt, hogy a Temze is befagyott. Mégis hatalmas tömeg gyűlt össze. Tízezrek figyelték a képtelen jelenetet. A rendre a legjobb vasborda- jú alakulatok ügyeltek. Délután két órakor sújtott le a bakó. Hóhérbárd végzett hát a monarchiával, hogy egyszersmind világra segítse az angol történelem torzszülöttjét, a katonák köztársaságát. Károly tetemét bebalzsamozták, még a fejét is visszavarrták, majd a koporsót Windsorba vitték, hogy ott eltemessék. Hiába kopogtatták azonban a Térdszalag terem falait, nem találtak megfelelő üreget. Károly végül abba a sírba került, ahol VIII. Henrik aludta örök álmát. VIII. Henrik, az anglikán reformáció elindítója és I. Károly, az angol puritánok vallási forradalmának koronás áldozata tehát egymás mellett pihent tovább. Károly bizalmasa és udvari papja, Herbert püspök úgy megdöbbszant az ízléstelen társítás láttán, hogy el sem mondta szentbeszédét. Inkább magában imádkozott. Időközben a katonák egyébként is betöltötték az anglikán Imakönyvet.

Egy londoni könyvesboltos, George Thomason 1640 óta gyűjtötte a nyomtatott röpiratokat. A British Libraryban őrzött kollekció 18 ezer traktátust számlál. Az elemzők megállapították, hogy az évtized angol szellemiségének alaptónusát Károly kivégzését követően az ún. Ötödik Királyság eljövételét hirdető szekta határozta meg. Maga Cromwell is mélyen hitt Jézus második földi felbukkanásában. Az eszmekör szociális helyzettől függetlenül megérintette a társadalom lelkiismeretét. Az angolok hittel hitték, hogy a tökéletes világ rövidesen, tehát már a királygyilkos nemzedék életében felépül Angliában. Négy birodalom: Babilon, Perzsia, a görögöké és a rómaiaké, íme, összeomlott. Károly halála volt az égi jel: Krisztus ötödik királyságának utolsó akadályja is elhárult. Az ötödik monarchisták a Szentírásra hivatkozva azt hirdették, hogy az államot a mózesi törvények szerint kell berendezni, mert világi törvényekre az országnak többé nincs szüksége. Angliát a zsidók egykori vallási tanácsa alapján újraélesztett Szanhedrinnek kell vezetnie abban az egyébként kurta időszakban, amíg a Londonba költöző Jézus király személyesen is át nem veszi az ország irányítását. Ezt a gondolatmenetet vallották a levellerek, a kvékerek és az ásók (diggerek) is. Ideáljuk leginkább az I. (Hódító) Vilmos (1066-1087) előtti, ősi Angliára emlékeztet, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy Jézus országában többé nem lesz magántulajdon, nem lesz pénz, sem bérmunka, nem lesznek címek, rangok, osztályok. A társadalomban mégis rend honol majd, mert az egyént a Szentlélek belső fénye irányítja az üdvözülés útján.

Csak hogy az új millennium egyre váratott magára. Nem jött el Londonba Jézus király, nem hozta el a tökéletesen berendezett világot, így Cromwellre és az ezredesekre maradt az államszervezés nagy feladata.

3.6. Katona-köztársaság

1649. február 6-án és 7-én formálisan is megszűnt a királyság, a felsőház, a Magántanács (Privy Council) és a királyi hatáskör védelmét ellátó felségjogi bíróságok (prerogative courts). A legfőbb hatalom a csonka parlament lett, de mellé egy negyvenegy tagú Államtanácsot (Council of State) szerveztek, amely a napi ügyeket bizottsági formában intézte. A parlament 1649 májusában törvényt alkotott Anglia államformájáról. A monarchiából tehát törvényi úton is köztársaság lett. A szakrális államban törvény tiltotta a paráznalkodást, házasságtörést, vérfertőzést: ezek a legfőbb bűnnek minősültek, elkövetőjüket kivégezték. Tilos volt átkozódni, káromkodni. Bezárták a színházakat, a kutyák és kakasok viadala is tilos volt. Tilos volt fogadást kötni, sőt labdázni, táncolni és kártyázni. Májusfát sem volt szabad állítani. Ebből következik, hogy a puritán köztársaságot az angolok többsége nehezen tűrte. A fanatikusok és radikálisok szerint az országot továbbra is erkölcsi fertő jellemezte, ezért is várat magára Jézus király. Az átlag angol viszont fájlalta és sérelmezte, hogy a vasbordájú harcosok leölik a harci kakasokat, bedeszálják az ivókat. Úgy érezte, hogy az erkölcs nevében az életöröm szinte minden megnyilvánulásáért büntetés jár.

Ebben a helyzetben az „ezredesek” számára csak egyetlen lehetőség kínálkozott a népharag levezetésére: a háborús helyzet elnyújtása. A jól felszerelt expedíciós hadsereget maga Cromwell vezette Írországba. 1649. augusztus 15-én az angol főparancsnok bevonult Dublinba. Színe elé hurcoltatta az ír főpapokat, és beszédet intézett hozzájuk: „Ti magatok vagytok a Szentírás Antikrisztusa. Vérben fetrengőztetek, ezért az Úr haragja úgy rendeli, hogy önnön véreteket vedeljétek.” Az ószövetségi átkok iszonyú mérszárlások nyitányai voltak. Cromwell az írországi népiertást istenítéletnek nyilvánította.

A csonka parlament csupán Angliában és Írországból törölte el a Stuartok monarchiáját. A szövetséges Skócia belügye maradhatott, hogy az elitek miként válaszolnak a kialakult helyzetre. A skótok nem is az uralkodó kivégzését nehezményezték, hanem azt, hogy Angliában a katonai vezetők nem akarják megszervezni a presbiteri állam-egyházakat. Ezért a mártír uralkodó fiát hamarjában feleskették a nemzeti szövetségre, majd II. Károly néven (1660-1685) kikiáltották Skócia – és Anglia – királyává. Ezzel viszont értelemszerűen megeremélt az immár harmadik polgárháború jogalapja. Cromwell hiába is győzködte a Kirk fanatikussait: „Krisztus kiontott vérére kérek benneteket, ne vessétek el annak lehetőségét, hogy a vallási igazság dolgában talán még sincs igazatok.” A skótok természetesen nem hallgattak az angol vezérre. Nagyon hibáztak. Dunbarnál 1650. szeptember 3-án Cromwell 3 ezer vashordá- jú szentje 11 ezer skót harcos fölött diadalmaskodott. 1651-ben Worcester mellett az északiak teljes hadigépezete összeomlott. Maga II. Károly regénybe illő módon úszta meg a szisztematikus vérengzést. Fejére hatalmas vérdíjat tűztek ki, de valahogy mégis sikerült Franciaországba menekülnie.

Az angol katonák megszállták Skóciát. Eltörölték az ország parlamentjét és bíróságait. A földbérleteket valóságos tulajdonná nyilvánították. Csak a Kirk rendszerét nem alakították át, mert tartottak a skót egyház széles népi befolyásától. Inkább térítőket küldtek fel, akik radikális szektákat alapítottak, így a Kirk harciassága az angol helyőrségek védelmét élvező prédikátorokra terelődött. Különösen a kvékerek befolyása erősödött Skóciában.

A hadsereg addig a pillanatig összennemzeti támogatást élvezett, amíg az országot a rekatolizáció és a katonai bekerítés veszélye fenyegette. A lefejezett Károly fiának angliai trónra lépése azonban meghiúsult, Skócia és Írország immár az angolok lába előtt hevert, sőt a hollandok elleni véres kereskedelmi háborút is az angolok nyerték meg. Cromwell Angliája katonai nagyhatalommá vált. A képviselők azonban mintha sokkal kevesebb hadi sikerrel is beérték volna. Felhagytak a jogalkotói munkálatokkal, mert attól tartottak, hogy a köztársaság jogrendjének kialakításával a parancsnoki elit maradandó uralmát alapoznák meg. Félelmük nem volt indokolatlan. Az ötödik monarchisták radikális szektája egyenesen parlament nélküli kormányzásra mozgósított. „Nem könnyű a törvényeket megváltoztatni, de hát ez nem is rátok, képviselőkre tartozik – írta vezérük, John Rogers. – Ez a munka a szegények feladata. Az ő dolguk, hogy a köztársaság törvényévé tegyék az Úr által a Szentírásban kihirdetett mózesi parancsolatokat.” 1653. április 20-án Oliver „részegnek, korruptnak és paráznának” nyilvánította a csonka parlament tagjait, és harcosaival brutálisan feloszlatta a testületet. Átmenetileg megszűnt tehát a parlament is, így a vallási és politikai rendezés egyesített és legitimálható programja (healing and settling) hamvába holt. Különös, de az ország közvéleménye ezen második katonai puccs tényét is fásultan nyugtázta. „Még a kutya sem ugat utánuk” – jegyezte meg Cromwell. A parlamentből kiebudalt hónapokra utalt.

1653 és 1658 között így egyetlen hatalmi központ kormányozta Angliát, Írországot és Skóciát: a Cromwell-„klán”.

Közkeletű tévedés, hogy a cromwelli rendszer, az ún. protektorátus parlamenti ellensúly nélkül, önkényuralmi módszerekkel igyekezett volna kormányozni. Cromwell mindig is azt vallotta: „Amennyiben jogaink angol és keresztyén mivoltukban nem csorbulnának, a rendezés leghatásosabb módja valamiféle monarchia lenne.” A londoni City hangadó körei és számos gentryszármazású ügyvéd politikus a színpad mögött egyenesen Cromwell megkoronázására készült. A tisztikar is pártolta a gondolatot. A fővezér azonban csak az Angliában nem előzmény nélküli lord protektori címet fogadta el, a koronát visszautasította. „Nem azért romboltuk le Jerikót, hogy újra felépítsük” – mondta. Kétpólusú hatalom kialakításán munkálkodott, ezért már 1653. július 4-én összehívta a 138 tagúra zsugorított „kis” parlamentet. Wales és Írország 6, Skócia 5 képviselőt delegálhatott a testületbe, amelyet a történetírás – gúnyosan – szentek parlamentjének (de kinevezett parlamentnek és barebones-parlamentnek is) nevez. Csakhogy a katonák által kiszemelt politikusok sem a katonaiállam érdekében jártak el. És bár az új törvényhozás tagjait nagyon gondosan válogatták ki, mégsem csupa, úgy mond, „imádkozó sáska” foglalt helyet a parlamentben, hiába állítja ezt a kortárs Edward Hyde, a későbbi Clarendon earl-je, a forradalom krónikása. Még a csakugyan vakbuzgók is hevesen támadták Cromwellt. Egy ötödik monarchista képviselő, Christopher Feake a Lord Protectort vallása „langyosságáért” egyenesen Antikrisztusnak és sárkányfajzatnak nevezte, majd megátkozta. A mérsékelt politikusok viszont a hadsereg azonnali leszerelését követelték. Cromwell harapófogóba került. Minduntalan szembesülnie kellett a ténnyel: hatalmát csupán

katonáinak szuronya támasztja alá. A civilek nem fogadják el őt, s a radikális vallási szárny is ellenségnek tartja. Kénytelen volt felosztatni ezt a parlamentet is, mert programja szempontjából egyik véglet győzelmét sem tartotta elfogadhatónak.

Cromwell eszményi államát a király – vészhelyzetben egy erre alkotmányosan kijelölt személy, például ő maga – és a parlament közösen kormányozta volna, de úgy, hogy a világi hatalom nem terjedt volna ki az egyén lelkiismeretének (ti. vallási meggyőződésének) a felügyeletére. Ez utóbbi elképzelés viszont a radikális szekták számára egyenesen istentagadásnak tűnt, hiszen térítő szenvedéllyel a maguk krédóját tekintették kizárólagos igazodási pontnak. A csendes presbiteriánus többség viszont borzadva figyelte a kisegyházak vetélkedését, és vallási anarchiától rettegett. Ok tehát Cromwelltől azt várták, hogy vessen véget a szektaszabadságnak. A vallási anarchiát egyenesen a közbéke legnagyobb akadályának tekintették. Cromwell azonban éppen a vallásszabadságot tartotta a társadalmi béke előfeltételének. Egyébként is a szekták tagjai alkották a „vasbordájú szentekből” álló hadsereg gerincét, számukra tehát a Lord Protector nemcsak vezérnek, de lelki vezetőnek, főpapnak minősült. Cromwell a maga részéről szintén hittestvéreinek tekintette katonáit és a puritán tanok valamennyi hívét. Akár nyíltan is közbenjárt, ha némely fanatikus prédikátor a börtönben találta magát.

3.7. Kié a hadsereg?

Nem csodálkozhatunk, hogy a magára maradó Cromwell, akit „lanyhaságáért” átkoztak a fanatikuskok, radikalizmusáért viszont a civilek ostromozták, nem alkotmányos eszközökkel kísérelte meg az alkotmányozást. 1653 decemberében egyszerűen „kihirdette” a Kormányzás okmányát (Instrument of Government). A dokumentum Anglia számára rövid és katonásan egyszerű alapszabályokat írt elő. A leglényegesebb mozzanat benne, hogy a végrehajtó hatalom meghatározatlan ideig egyetlen személy kezén összpontosul. Ez a személy – név szerint – maga Oliver Cromwell, aki hatáskörét Lord Protectorként gyakorolja. A védnöki szerep azonban az angolok számára azt is közvetítette, hogy a megoldás átmeneti és rendkívüli. Mihelyst megteremtődne a monarchia helyreállításának feltételei, a protectori intézmény okafogyottá válhatna. És erre utalt, hogy az okmány előírásainak megfelelően egykamarás parlamentet és államtanácsot állítottak fel. A négyszáz tagú parlamentnek háromévente legalább egy alkalommal kellett üléseznie, és az ülésszakot öt hónapnál korábban nem lehetett berekeszteni. Gesztusok, gesztusok. Igaz, két ülésszak között a Lord Protector rendeletek (ordinance) útján is intézkedhetett, de ezek csak akkor emelkedhettek volna törvényerőre, ha a soron következő parlament utólag szentesítene őket. A katonai szabályzatra emlékeztető rendkívüli alkotmány érvénye Skóciára és Írországra is kiterjedt, így a történelemben először a három államot nemcsak egyetlen központból, hanem immár azonos törvények alapján kormányozták. A Lord Protector és az Államtanács együttesen gyakorolta a fegyveres erők fölötti hatalmat.

Kiegyensúlyozottabb és korrektebb megoldást az 1650-es években aligha lehetett volna elképzelni, ám a rendszer mégis gyorsan csődöt mondott. 1654 nyarán sor került az okmány által előírt parlamenti választásokra. Szeptemberben össze is ült az új parlament. Természetesen a Lord Protector nyitotta meg. Megismételte téziseit: a „kis” parlament kudarca után szükségessé vált a vallás sorsdöntő ügyének mielőbbi megoldása, a három kiváló nép – angolok, skótok, írek – gondjainak orvoslása, a hitélet és a tulajdon biztonságának együttes megteremtése. „Hatalmas teher van a vállatokon – mondta Cromwell –, a világ összes keresztyén népének üdve múlik rajtatok.” Cromwell bibliai példázatokkal emlékeztette a képviselőket különleges küldetésük céljaira. Utalt a zsidók egyiptomi fogságára és arra, hogy az ígéret földje csakis azok előtt nyílt meg, akik képesek saját bűneik felismerésére és kigyomlálására. Egyiptom a hallgatóság számára a Stuartok uralmát szimbolizálta, a szétnyíló Vörös-tenger pedig a zsarnok katolikus Károly kivégzését, amely utat nyitott Jézus eljövetele számára.

Az 1655-ben munkához látó parlament képviselőit a régi, 200 fontnyi ingó vagy ingatlan vagyonhoz kötött cenzus alapján választották. Valójában tehát éppen a sokak által „színtiszta” katonai diktatúrának jellemzett protektorátus kezdetén kapta vissza a politikai közszereplés lehetőségét a birtokos osztály. A vidéki nemesség azonban nem óhajtott a hadsereggel együtt kormányozni. Hiába jelentette ki Cromwell, hogy önmagát szó szerint is fővédnöknek tekinti, akinek szerepe nem több, mint az „egyházközség békéjére felvigyázó jó rendőre”. A vezérszónokok egyre csak azt feszegették, hogy a közhatalom forrása nem lehet más, csakis a parlament, ezért a hadsereget le kell szerelni, a protectori tisztséget meg kell szüntetni, a katonai alkotmány pedig érvénytelen, annak ellenére is az, hogy éppen ennek alapján írták ki a választásokat.

Cromwell előtt megint csak nem maradt más út, mint az újabb tisztogatás. Az ellenzékét ismét kiseprűztette az ülésteremből, így a köztársaság első parlamentjéből is csonka parlament lett (1653. április 20.). A képviselők maradéka (első protektorátusi parlament, 1654-1655) előtt Cromwell kifejtette, hogy négy alapelvet minden egyes angolnak tiszteletben kell tartania. Íme, a négy alapelv: az országot egyetlen személy kormányozza, de nem egyedül, hanem a parlamenttel közösen; a parlament nem lehet állandó, minél sűrűbben újra kell választani;

a vallás tekintetében az állam nem avatkozhat be a hívek érzékeny lelkiismeretébe (tender conscience) tartozó, hitbéli ügyekbe; a hadsereget a protector és a parlament közösen felügyeli.

A „maradék” parlament, amelynek tagjai csakis úgy őrizhették meg mandátumaikat, ha felesküdtek a katonai alkotmányra, mégis szembehelyezkedett Cromwell-lel és egész rendszerével. Egyre csak a vallásszabadság mértékét és a haderő fölötti hatáskört járták körbe. Ugyanúgy fölöslegesnek ítélték az állandó hadsereget, ugyanúgy erkölcsi fertőnek minősítették a szektaszabadságot, mint a „megtisztított” hosszú parlament, a feloszlattott csonka parlament vagy éppen a katonák által kinevezett „kis” parlament. Anglia politikaformáló elitjei úgy vélekedtek, hogy nem azért kockáztatták fejüket és jószágaikat, hogy az országban eluralkodjon a vallási anarchia, és hogy a szent puritán ideálok elmerüljenek az, úgymond, erkölcsi fertőben. Képtelenségnek tartották továbbá, hogy egy békeidőben indokolhatatlanul nagy létszámú hadsereg alkotmányellenesen működő hatalmi ág módjára örködjön a lezülles és lelki elkorcsosulás zavartalansága fölött. Bizottság állt föl, amely összeírta az üldözendő vallásokat, szektákat és híveiket. Börtönbe vetették az angol unitáriusok fejét, John Biddle-t, és elfogták, megkínóztatták a kvékerek népszerű prédikátorát, James Nay- lert. Utóbbit a képviselők megkövezés útján öhajtották volna likvidálni.

Cromwell és a katonaszentek tehát végképp szembekerültek a civil társadalom vezetőivel. Úgy látták, hogy a politikai osztályok nem képesek felülemelkedni a hatalomgyakorlást illető szörszálhasogatáson, holott az lenne a kötelességük, hogy a parlamenti hatalommal élve konkrét törvényeket teremtsenek „Új Jeruzsálem” felépítése érdekében, hogy minden módon sietessék Jézus király angliai eljövételét. „Van-e nagyobb képmutatás annál – tudakolta a parlamentben Cromwell –, mint hogy azok válnak a legnagyobb elnyomókká, akik idáig a püspökök rabigája alatt senyvedtek, ám mihelyst megszabadulnak, ők lesznek olyanokká.” 1655. január 22-én Cromwell közölte, hogy a parlament nem élt a lehetőségeivel, nem szolgálta a vallás szent ügyét, és ószövetségi példázatokkal érvelve feloszlatta a testületet. Be kellett látnia, hogy illúziókba ringatta magát, amikor úgy képzelte, hogy a vasbordájú szentek hadserege a hagyományos politikai erőkkel érdekközösségben kormányozhatja Angliát és a társországotak.

3.8. Tizenegy körzet

Az angol közgondolkodásban máig tartja pozícióit az a mítosz, hogy Oliver Cromwell rendszere egy fanatikus és bigott despota rettenetes rémuralma volt. A legújabb kutatások fényében azonban ez a nézet inkább érzelmeket tükröz, adatokkal, tényekkel éppen az ellenkezője bizonyítható. Mindössze egy elszigetelt royalista felkelésre került sor. 1655-ben Wiltshire-ben egy helyi birtokos, John Penruddock itt emelte magasra a Stuartok lobogóját. A lakosságot azonban a legkevésbé sem mozgósította a monarchia ügye, és kíváncsian szemlélték, amint a vasbordájúak kíméletlenül eltiporják a hősies királpártiak maroknyi csapatát. A felkelés három óráig tartott.

A katonák – bár igény lett volna rá – nem üldözték az angol katolikusokat, sem a hozzájuk közel álló anglikánokat. Velük kapcsolatban az egyetlen megszorítás az volt, hogy nem veszélyeztethetik a közrendet. Igaz, az egyházközségek élére csakis olyan papok kerülhettek, akik rendelkeztek a katonáállam pecsétes engedélyével. Jellemző azonban, hogy a vasbordájúak nem bocsátkoztak hitvitákba, sőt az engedély nélküli lelkészeket sem háborgatták. Viszont a Stuart-restauráció egyik első intézkedése volt, hogy papok százait tiltották el a szószéktől. A Lord Protector kormányzatának védőszárnyai alatt a kvékerek és a két baptista irányzat maradandó hálózatot épített ki. A rivalizáló protestáns áramlatok között párbeszéd kezdődött, sőt felekezetek fölötti „testvériségek” szerveződtek. Az ún. Worcestershire Association az anglikán és a nonkonformista egyházak első angol ökumenikus társulása volt. Az alapító, Richard Baxter, akit Angliában ma is szentként tisztelnek, kijelentette: „Országunk végre elindult az úton, amely a szentek világába vezet.”

Cromwell az új Sion megteremtését erkölcsi parancsnak tekintette, és megvalósítása érdekében lázas kísérletezésbe kezdett. A City és az Államtanács tiltakozása ellenére felemelte a határsorompókat a spanyol és portugál inkvizíció által elűldözött zsidók előtt. A Messiás látogatásának gondos előkészítői úgy vélték, hogy az új ezredév, Jézus második eljövele egészen addig várat magára, amíg maga a zsidóság is „meg nem tér”. Ennek ígéretét és szükségszerűségét a Szentírás is rögzíti: „azt mondja az Úr, eljönnek az Izráel fiai, ők és a Júda fiai együtt, sírva jönnek és mennek és keresik az Urat, az ő Istenöket. A Sion felől kérdezősködnék, arrafelé fordítják orcájukat. Eljönnek és odaadják magukat örök szövetségre, a mely felejthetetlen.” (Jeremiás 50,4-5.) Cromwell Siont építő nemzedéke magát tartotta az Úr újonnan kiválasztott népének, és Angliát vélelmezte az ígéret földjének. A millenáris várakozás olyan erős volt, hogy a tábornokok minden módon siettetni igyekeztek Krisztus angliai országlását. 1655 októberében az „ezredesek” tizenegy körzetre osztották fel Angliát és Walest. A Londonból érkező központi utasítások alapján a vasbordájúak rátelepedtek a helyi birtokosság finom patriarchális kapcsolatokból szövődő apparátusaira. Kívülállók, idegenek bukkantak fel tehát ott, ahol az ősi közmegegyezés szerint a központi akaratnak semmi keresnivalója nem lehet. A durva katonai jelenlét, a

folyamatosan növekvő adóterhek, a marcona páncélosok erkölcsnemesítő buzgalma egyre elviselhetetlenebbé tette a vidék életét. Cromwell besúgói hálózata azonban időben jelezte a fokozódó elégedetlenséget. A Lord Protector valószínűleg maga is csupán próbálkozásnak szánta a kantonizációt, és alig egy esztendő múltán befejezettnek nyilvánította a kísérletet. Nem sikertelennek, csak lezártnak nevezte. Kijelentette, hogy a tábornokok kiválóan jó szolgálatot (excellent good service) tettek az ország népének.

A köztársasági Anglia talán legmegdöbbentőbb abszurditása, hogy az elitek a Stuartok visszatérésénél is előnyösebb alternatívának tartották, ha a válság megoldásaként Cromwell, az egykori ágrólszakadt yeoman alapít királyi dinasztiát. A legitim trónörökös, a majdani II. Károly személyesen is harcolt a vasbordájúak ellen. Csodával határos, hogy életben maradt. Látta páncélba öltözött népét, amint zsoltárt zengve lekaszabolja az uralkodó seregeit. Tudta, hogy országaiban körözött bűnözőnek számít, aki kezét emelt a törvényre és a magát a hatalom forrásának tekintő nemzetre. És érezte, hogy az emigrációban elvesztette politikai súlyát, a játszmában nincs több lap a kezében. Tehetetlenül hallgatta az angliai híreket, és biztos volt abban, hogy előbb-utóbb az az Oliver Cromwell alapít dinasztiát, akinek kegyeiért és szövetségéért Európa uralkodói versengtek.

1657. februárban a főtisztek újabb alkotmánytervezettel álltak elő, amelynek már szinte nem is volt „katonai jellege”. A kísérlet lényege abban foglalható össze, hogy a hadsereg önként visszavonulna a politikától, ha fővezérük fejére kerülne a három testvérország koronája. A szövegnek a készítő az Alázatos kérelem és tanács (Humble Petition and Advice) címet adták. Minden módon szeretnék volna kifejezésre juttatni, hogy az immár Európa-szerte tisztelt-rettegett Oliver Cromwell dinasztiaalapítása a képtelen helyzet egyetlen alkotmányos megoldása. Cromwell átérzte felelősségét és döntése politikai súlyát, mégis képtelen volt arra, hogy megkoronáztassa magát. Puritán világképével összeegyeztethetetlennek ítélte a lépést. Valósággal bujkált, és miként egykor I. Erzsébet, akit alattvalói állandóan házasságra ösztököltek, kibúvót keresett, haladékokat kért. Gyötrődött. Ha igent mond, Anglia végre ismét királyság lehet, amelyben az uralkodó és a nemzet végre ismét az ősi módon együtt kormányozhatná az országot (king-in-parliament). Végre megszűnhetne a hadsereg és a tisztikar alkotmányellenes, ráadásul elviselhetetlenül nyomasztó és költséges statáriuma.

Cromwell vívódása azonban nagyon is érthető. Kora, a reformáció gyermeke volt, aki a Szentírásban körvonalazott evangelizációs program eszközének tekintette magát. Egész életében égi sugallatokra, belső hangok irányítására várt. Jelekre, amelyekből az Úr egyetértésére, netán neheztelésére következtethetne. Hitte, hogy istenítélet útján, a gondviselés nyilvánvaló támogatásával számolták fel a vérontó Antikrisztus,

I. Károly zsarnoki monarchiáját. Isten akarata volt tehát, hogy újonnan kiválasztott népe, az angol, ezentúl köztársaságban éljen. Az Úr szemében nyilvánvalóan megbocsáthatatlan bűnnek minősülne, ha ő, Oliver koronát tétetne a fejére. „Mi hát a korona? – mondogatta tisztársainak. – Toll csak az a férfiember fővegén.” „Ami egyszer porba dőlt, azt nincs értelme feltámasztani” – magyarázta a londoni City vezetőinek. A világi uralkodók jelképei hidegen hagyták a katonaszentek vezérét.

Oliver Cromwell abszolút mértékű hatalma meghátrálásra kényszerítette a petíciókkal kilincselő politikusokat. Azzal igyekeztek kárpótolni magukat, hogy a fővédnököt világra szóló pompával újra feleskették, remélve, hogy Európa a ceremóniát mintegy koronázásként ismeri el. A puritán Cromwell hermelinnel szegélyezett bíborpalástot viselt, kezében ott ragyogott a jogar és az országalma. A szertartás forgatókönyve megegyezett a koronázásával. Minden részletet aprólékosan kimunkáltak, hogy legalább „kalapos királyként” jeleníthessék meg a Lord Protectort, a félelmetes, új tengeri nagyhatalom fejét. Cromwellt ettől kezdve öfenségének (His Highness) kellett szólítani.

3.9. Halogatott restauráció

Lepergett az 1657-es esztendő, kezdetét vette 1658, de a katonák köztársasága jöttányival sem került közelebb kitűzött céljaihoz. A vallási reformok és az államszervezés nagy kérdéseinek alkotmányos úton történő rendezése nem haladt. Angliát tartós és súlyos gazdasági válság is gyötörte: 1650 óta egyetlenegyszer sem volt jó az aratás. Az ország jövedelmeit meghaladták a kiadásai. Anglia megszállva tartotta Írországot és Skóciát, valamint terebélyesedő gyarmatbirodalmát. Irdatlan hajóhada is tengeri pénzt emésztett fel. Akadozott a zsoldfizetés, repedeztek a rendszer pillérei, a vasbordájú alakulatok. Cromwell keserves lépésre szánta el magát. Elrendelte a harcosok kényszerkvártélyozását. Pontosan azt tette, amit Stuart Károly a gyűlölt személyes uralom éveiben, és ami a forradalom kirobbanásának egyik fő oka volt. És itt sem állhatott meg. A City bankjait kényszerkölcsönök folyósítására kötelezte. Azokhoz az eszközökhöz nyúlt tehát, amelyek ellen 1640-ben Anglia népe fegyvert ragadott.

Oliver Cromwell életének utolsó fél évéről keveset tudunk. Inasa, John Maidstone szerint a folyamatos intrikák, a családi tragédiák és saját hitbéli kételyei lassan felemésztették lelkierejét. A puritán harcos, Anglia „kalapos királya” 1658. szeptember 3-án hunyt el, de az angolok forradalma továbbra sem jutott nyugvópontra.

Károlyt 1649 januárjában végezték ki. Az új hatalom jogászai „népi istenítéletként” igyekeztek igazolni a példátlan eljárást. A koronás és a kalapos – vagy inkább sisakos – uralkodó halála között csaknem egy teljes évtized telt el. Ha a köztársaság korszaka az angolok számára valóban olyan sokkolóan és tűrhetetlenül despotikus rendszer lett volna, mint amilyennek a royalista szemléletű történetírás lefestette, akkor vajon mi a magyarázata, hogy 1658 szeptemberétől egészen 1660 áprilisáig, közel két évig nem került sor a Stuart-ház restaurációjára? Olyannyira nem, hogy az angol politikai nemzet legbefolyásosabb körői buzgón tovább kísérleteztek a köztársasági formán belül maradó közjogi lehetőségekkel. Csakis akkor szánták el magukat II. Károly visszahívására, amikor minden elképzelés csődöt mondott, amikor az újabb polgárháború réme kísértett. Anglia népe fokozatosan megbékélt Oliver Cromwell rögtönzött rendszerével, mert még a katonák kormányzata is jobban működött, mint I. Károlyé, mert Anglia protestáns nagyhatalommá vált, és mert a fővédnök idején soha nem sejtett fel a rekatolizáció lidérce. A politizáló eliteknek be kellett látniuk, hogy Anglia új urai olyan eredményeket mutattak fel, amelyekről még az idealizált Tudorok sem álmodhattak. Cromwell meghódította Írországot és a zabolázhatatlan Skóciát, ahol immár angol katonák tartották fenn a rendet. A tengereken is az angol flotta lett az úr. Anglia a pápisták elleni világméretű küzdelem frontvonalában harcolt, és ez a tény is őszinte meglepéssel, nemzeti büszkeséggel töltötte el a protestáns ország közvéleményét. Nyilvánvalónak látszott továbbá, hogy a katoná állam elviselhetetlen és illegitim rendszerét még a tisztek sem szánják maradandónak, és hogy a fővédnök fáradhatatlanul keresi a mindenki számára kielégítő megoldást, hogy számára nem hazug frázis a „gyógyítás és rendezés” nagy programja. Maguk is meggyőződhetek arról, hogy a vívódó Cromwell időről időre önként hajította el magát a politikai hatalmat, amely azonban „bumeráng módjára” – ez Trevelyan hasonlata – megannyiszor visszakerekült hozzá. A parlament ugyanis egyelőre nem volt még képes arra, hogy önálló hatalmi központtá szervezze magát, amely többé nem szorul a Lord Protector védelmére, és amely nem csupán rombol, hanem építkezik is.

Cromwell halálát követően húsz hónapos hatalmi válság köszöntött Angliára. Az ország fej nélkül maradt. A fővédnöki cím formálisan örökletesnek minősült a katonai alkotmány szerint, így Cromwell fia, Richard telepedett apja örökébe. „Még a kutya sem ugat, oly nagy a nyugalom” – jegyezte fel az utódlás kapcsán a belügyminiszter. 1659 januárjában a parlament megerősítette Richard Cromwell tisztségében. De immár nem egyhangú szavazással, csupán a családhoz tartozó tábornokok nyomására.

A parancsnokok azonban Oliver Cromwell nélkül nem tudtak mit kezdeni a hatalommal. Az alsóbb tisztikar és a legénységi állomány ismét radikalizálódott, a katonák szállásain a szekták fanatikus prédikátorai felváltva térítettek. 1653-ban a harcosok oszlatták fel a csonka parlamentet, ők vezették be a hadsereg kormányzatát. Ironikus, hogy a végjátékban, 1659. május 7-én is a katonák hívták össze azokat a még életben lévő képviselőket, akik egykoron a csonka parlamentben mandátummal rendelkeztek. Ez a lépés annak a ténynek a nyílt, őszinte, sőt önkritikus beismerése, hogy Anglia politikaformáló tényezői végre kifogytak az ötletekből.

George Monck tábornok volt a Skóciát megszálló angol seregek parancsnoka. Fegyelmet szerző katoná, de gyatra parancsnok. Ott volt Cádiznál, majd Rhé szigeténél, ahol az angolok csúfos kudarcot vallottak. A püspökök háborújában Károly seregében találjuk, amint hanyatt-homlok menekül a skótok elől. Majd a parlamenti erők fogságába esett, a Towerben várta ítéletét. Önként jelentkezett az Írországba induló seregbe. Szerencséjére éppen Cromwell lett a parancsnoka, így végre életében először hadi sikernek is a részese lett. Skóciában a rendfenntartást bízták rá, ezt a feladatot el tudta látni. Amikor a csonka parlament hajdani képviselői 1660 februárjában újból összetalálkoztak (kiegészült parlament), Monckot mind gyakrabban „a haza megmentőjeként” emlegették, a tábornok őszinte meglepetésére. Az utolsó protektor-rátusi parlament – gúnynevé: „összehívott parlament” – kínosan ügyelt az alkotmányos tradíciók betartására. A testület feloszlatta önmagát, hogy ki lehessen írni az új, katonai befolyásolástól mentes, szabad választásokat. A politikusok sugalmazására Monck volt az, aki – igaz, csak szóban – üzent a hollandiai Bredában száműzöttként tengődő II. Károlynak. A tábornok a hatályos törvény szerint nem bocsátkozhatott volna tárgyalásba a kivégzett uralkodó családjával. Az üzenet ezért mindössze ennyire volt: ő, Monck, hajlandó átvenni Károly levelét.

Ám már ennyi is elegendő volt. Károly 1660 áprilisában eljuttatta Monckhoz az ún. Bredai nyilatkozatot (Declaration of Breda). Ebben a majdani uralkodó apja halálos ítéletének aláíróitól eltekintve teljes amnesztiát és vallásszabadságot ígért. A Bredai nyilatkozat így lett a restauráció alkotmányos alapvetése. Májusban összeült az új parlament. A tábornokok sorban lemondtak rangjukról, és alávetették magukat a civil képviselőknek. Alig akadt tiszt, aki elmenekült volna a sorsa elől. Nem, a köztársaság nem a csatatéren esett el. Azok a problémák bizonyultak hatalmasabbnak nála, amelyek megoldására kísérletet tett. A katonák letették a fegyvert a civilek előtt, mert nem akartak újabb polgárháborút.

1660. május 29-én Károly hajója kikötött Doverben. A nemrég még körözött II. Károly csakis azért léphetett angol földre, mert a parlament előzőleg formálisan felkínálta neki apja elárvelt trónját. Tudjuk, hogy Károly egy második Felton merényletétől tartott, de fölöslegesen aggódott. Alattvalói őszintén megörültek neki. Amikor Károly partra szállt, a puritán doveri polgármester a fogadóbizottság tagjaként díszes Bibliát nyújtott át neki. Károly kijelentette, hogy a „Szentírást a világon mindennél jobban szereti”. Az alma nem esett messze a fájától. Az új király is notórius hazudozó volt.

Íme, ismét csak egy Stuart Károlyt találunk Anglia trónján. Nem változott volna semmi? Ellenkezőleg. Ez a trón többé nem volt ugyanaz a trón, miként a királygyilkos Anglia sem volt ugyanaz az ország. A restauráció jószerivel még kísérletet se mert tenni, hogy az órát visszaállítsa. Erre majd II. Károly öccse, a szerencsétlen II. Jakab (1685-1688) szánja rá magát. 1688-ban a dicsőséges forradalomnak elnevezett „engedetlenségi mozgalom” vet majd véget rövidke uralmának, hogy elejét vegye minden további abszolutista és rekatolizációs törekvésnek. Ezért tehát a maga abszurditásaiban sem túlzás, hogy az angolok puritán katona-köztársasága a britek parlamentáris és alkotmányos monarchiájához vezető út fontos állomásának minősül.

3.10. SZAKIRODALOM

Abbott, W. C.: *The Writings and Speeches of Oliver*. Oxford, Clarendon Press, 1988.

Ashton, Robert: *The English Civil War: Conservatism and Revolution 1603-1649*. London, Weiden- feld and Nicholson, 1978.

Aylmer, G. E.: *Rebellion or Revolution? England 1640-1660*. Oxford, Oxford University Press, 1986.

Clarendon, Edward Earl of: *The History of the Rebellion and Civil Wars in England*. Oxford, 1839.

Hill, Christopher: *Az angol forradalom évszázada 1603-1714*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1968.

Hill, Christopher: *The World Turned Upside Down*. London, Penguin, 1975.

Morrill, John (szerk.): *Revolution and Restoration in England in the 1650s*. London, Collins and Brown, 1992.

Russell, Conrad: *The Causes of the English Civil War*. New York, Oxford University Press, 1999.

Scarbrick, J. J.: *The Reformation and the English People*. New York, Basil Blackwell, 1988.

Szántó György Tibor: *Anglikán reformáció, angol forradalom*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2000.

Szántó György Tibor: *Anglia története*. Budapest, Akkord Könyvkiadó, 2003.

Szántó György Tibor: *Oliver Cromwell. Egy katonaszent élete és kora*. Budapest, Maecenas Könyvkiadó, 2005.

4. Kalmár János | A SPANYOL ÖRÖKÖSÖDÉSI HÁBORÚ (1701–1714)

4.1. A háború kitörésének okai

A spanyol monarchia egészben vagy részben való megöröklése érdekében tett diplomáciai erőfeszítések csaknem fél évszázaddal korábban nyúlnak vissza annál, mint amikor ez a kérdés 1700-ban aktuális lett. XIV. Lajos francia király (1643-1715) 1660-ban feleségül vette IV. Fülöp spanyol király (1621-1665) lányát, Mária Teréziát, aki ez alkalommal lemondott a spanyol örökségre vonatkozó mindennemű igényéről a kilátásba helyezett gazdag hozomány fejében. Csakhogy az ígért összeg folyósítása csupán részben történt meg, ami ügyletet szolgáltatót a francia uralkodónak felesége örökséghez való joga feléléstetéséhez. Erre és a brabanti örökösödési jogra – amely szerint az elsőszülött lány öröklési joga megelőzi az utóbb született fiút – hivatkozva próbált meg területeket kiszakítani Spanyol-Németalföldből a maga számára az ún. devolúciós (örökösödési) háborúban (1667-1668). XIV. Lajosnak a spanyol infánsnővel való házasságkötése miatt I. Lipót (1658-1705), a Habsburg-monarchia uralkodója és német-római császár maga is spanyol királylányt, saját unokahúgát vette nőül 1666-ban, hogy adandó alkalommal ezen az alapon is riválisként léphessen fel francia

vetélytársával szemben a spanyol koronaterületekre vonatkozó igényt illetően. Ez azért tűnt aktuálisnak akkoriban, mert 1665-ben, négyévesen az a II. Károly (1665-1700) került a spanyol trónra, akiről szívelégtelensége és egyéb betegségei miatt úgy gondolták, hogy nem lehet sok ideje hátra. A császárnak az első házasságából született gyerekei közül azonban csak egy lány, Mária Antónia érte meg a felnőttkort, akit 1682-ben II. Miksa Emánuel bajor választófejedelem (1679-1706, 1714-1726) vett nőül. I. Lipót csak harmadik feleségének, Pfalz-Neuburgi Eleonórának köszönhetően tudta biztosítani a fiági trónutódlást: idősebbik fiának, Józsefnek (császár: 1705-1711) a Habsburg-monarchiát és a német-római császári méltóságot szánta, az ifjabbiknak, Károlynak (császár: 1711-1740) pedig a Spanyol Királyságot, ha annak öröklése aktuálissá válik. 1679-ben azonban II. Károlyhoz hozzáadták XIV. Lajos unokahúgát, azt remélve, hogy ez a frigy elősegíti a németalföldi háború miatt ellenségessé vált spanyol-francia viszony megjavítását. Minthogy a hercegnő 1689-ben meghalt, II. Károlyt újra megnősítették, aki ezúttal a császárné egyik húgát vette nőül. Mivel a beteg király alkalmatlansága miatt e házasságból sem születhetett utód, a spanyol öröklés kérdése továbbra is függőben maradt.

Az osztrák Habsburgok ekkor – minthogy 1685-ben világra jött I. Lipót kisebbik fia, Károly – már a spanyol örökség egészére igényt tartottak, ezért minden olyan tárgyalástól elzárkóztak, amely annak megosztására irányult. Pedig 1668-ban még, igaz, hogy merőben más családi körülmények közepette, I. Lipót titkos örökösödési megállapodást kötött XIV. Lajossal a spanyol monarchia megosztásáról. Amikor azután 1698-ban a befolyásos madridi politikusok újból napirendre tűzték a spanyol örökség kérdését, akkor a kiskorú József Ferdinánd bajor trónörökös, I. Lipót unokáját jelölték majdani spanyol uralkodónak, azt a herceget, aki a császár első, a spanyol infánsnővel kötött házasságából származó lányának volt a fia. A francia uralkodót pedig többek között a Nápolyi Királysággal és Szicíliával kárpótolták volna a spanyol koronaterületek közül. Minthogy azonban József Ferdinánd 1699 februárjában meghalt, ezen a terven is változtatni kellett. A madridi udvar legbefolyásosabb, kasztíliai politikusainak 1700 októberében a német származású spanyol királyné ellenében is sikerült elérniük, hogy az akaratgyenge II. Károly a Bourbon-dinasztia javára végrendelezze, saját unokaöccsét, Fülöpöt, Anjou hercegét, XIV. Lajos unokáját jelölve utódjának, a még nőtlen, tizenöt éves Károly osztrák Habsburg főherceggel szemben. A spanyol udvar meghatározó személyiségei ugyanis úgy vélték, hogy egyedül a közeli hatalmas szomszéd uralkodó, XIV. Lajos érdekeltsége segíthet megmenteni és egyben tartani a 17. század második felében nagyrészt éppen általa megtépázott nimbuszú spanyol monarchiát. Befolyásuk nyomán a Habsburgok spanyol ágának utolsó uralkodója, II. Károly végrendelete így – a hagyományokkal ellentétben – a „spanyol nemzeti” elvet juttatta érvényre a dinasztikussal szemben.

Szűk egy hónappal e testamentum megszületése után, 1700. november 1-jén meghalt II. Károly. A francia uralkodó nyomban érvényesnek ismerte el végrendeletét, amelynek alapján unokáját V. Fülöp néven (1700/1724-1746) Spanyolország királyává kiáltotta ki, igen nagy reményeket fűzve Franciaország és Spanyolország közösnek képzelte jövőjéhez, ami híres felkiáltásában úgy összegződött: „Nincsenek többé Pireneusok!” Az új spanyol király a következő évben trónra is lépett Madridban.

4.2. A szövetségi rendszerek

1701. szeptember 7-én kötötték meg Hágában az ún. nagy szövetséget, amelynek a Habsburg-monarchia, valamint a tengeri hatalmak, azaz Anglia és a németalföldi Egyesült Tartományok voltak a tagjai. Eredeti célkitűzésük a Bourbon-hegemóniára irányuló törekvéssel szembeni fellépés volt. Ennek részeként a következőképp szerződtek a spanyol koronabirtokok felosztásáról: Spanyolországot V. Fülöp számára tervezték fenntartani azzal a feltétellel, hogy nem egyesítheti Franciaországgal, az itáliai és németalföldi területeket pedig a Habsburgok kapták volna meg. (Bár a császár továbbra is az egész spanyol monarchia megszerzésében reménykedett.) Dél-Németalföld (Belgium) Habsburg-kézre kerülése esetén ugyanis a hollandok biztonságban érezték volna magukat Franciaország felől. Ezen túlmenően a tengeri hatalmak újra birtokba szándékoztak venni a korábban Amerikában birtokolt, s időközben francia megszállás áldozatául esett, a Mississippi mentén elterülő louisianai területet, továbbá ismét szert kívántak tenni mindazon kereskedelmi kiváltságokra, amelyeket II. Károly életében élveztek a spanyol felségterületeken, az óceánon túli gyarmatokra is kiterjedően.

1701-1702 folyamán több német fejedelem is csatlakozott a hágai szövetséghez: Brandenburg-Poroszország, Hannover, Pfalz, Münster, Hessen-Kassel, Baden és még néhány jelentéktlenebb terület uralkodója. III. Frigyes brandenburgi választófejedelem (1688-1713) 1701-ben kapott porosz királyi címéért (1701-1713) cserébe maga ajánlotta fel támogatását a császárnak, s ugyanezt tette I. György hannoveri választó (1698-1727) is, a majdani angol trónra jutás reményében (angol király: 1714-től). Igaz, a német fejedelmek nem számítottak a szövetség teljes jogú tagjának, mert – Poroszországot leszámítva – csupán segédcsapatokat ajánlottak fel, többségüknek a Habsburg-oldalon való kiállása azonban mégis egyértelműen jelezte azt a franciaellenes hangulatot, amely a birodalom nagy részét hatalmába kerítette.

Ez a nijmegeni béke (1678-1679) nyomán alakult így, amely nem akadályozta meg XIV. Lajost abban, hogy történelmi jogra hivatkozva formálhasson igényt bizonyos, a francia határhoz közeli birodalmi területekre: keleten a Mosel és a Rajna közötti területekre, északon Spanyol-Németalföldről a Schelde és a Maas mentén kihalított vidékekre stb. Az utóbbi egyúttal Németalföld déli erőrendszérének birtokba vételét is jelentette, amely ettől kezdve a francia terjeszkedési törekvések katonai támaszpontjaként szolgált. Ennek következtében aztán még olyan jelentős tartományok uralkodói is kénytelenek voltak elismerni a francia király hűbérurasságát, mint a württembergi herceg vagy – birodalmi területet uraló mivoltában – a svéd király. (Ráadásul amikor 1681-ben Strassburgot megszállta, délkeleten ellenőrzése alá vonta a Savoyai Hercegséget is.) Mindezek miatt már az 1688-1689-ben, többek között Spanyolország, Svédország és bizonyos észak-németországi fejedelmek részvételével szerveződött ún. augsburgi liga némely tagjából 1689-ben létrejött az első nagy szövetség a császár, Hollandia, valamint az Orániai dinasztiából származó III. Vilmos angol király (1689-1702) – egyszersmind hollandiai helytartó – között. Az utóbbi nem volt ugyan közvetlenül érdekelt egy védelmi lánc kialakításában, abban viszont annál inkább, hogy az ún. dicsőséges forradalom (1688-1689) nyomán a hatalmától megfosztott elődjének, a katolikus II. (Stuart) Jakabnak (1685-1688) emigrációs menedéket nyújtó, valamint angliai trónigényét továbbra is támogató és annak foganatosítása céljából számára katonai támogatást nyújtó francia uralkodót féken tartsák. E törekvés azonban csak igen részlegesen valósult meg. II. Jakab megsegítése ugyan nem ért célt, viszont az oszmánok elleni magyarországi hadműveletek miatt a császár nem tudott kellő erőt mozgósítani Franciaország ellen, amely 1693-ban és 1694-ben spanyol felségterületen (Katalóniában) mért csapást a Habsburgokra, s 1697-ben Barcelonát vette sikerrel ostrom alá. E hódításokról azonban az akkoriban Rijswijkben kezdődő békekongresszus miatt lemondott, mint ahogy a dél-németalföldi és a Rajna menti megszállt erődöket is átadta, mindössze az elzásziakat tartva meg, valamint – az angol telepesek sikeres megszálló akciói ellenére – az Észak-Amerikában birtokolt területeket. Mindezt azért, hogy megakadályozza egy ellene irányuló nemzetközi szövetség létrejöttét, amely folyamatnak diplomáciai úton is sikerrel állta útját. Savoya uralkodója, II. Viktor Amadeus (1675-1730) számára nemcsak az általa elfoglalt erődöket üríttette ki XIV. Lajos, hanem kilátásba helyezte Milánó tartomány egy részének Spanyolország rovására történő átadását is. A regnáló angol királyt azzal kecsegtette, hogy jogosnak ismeri el a szigetország koronájára vonatkozó igényét, s lemond az emigráns Stuartok támogatásáról. Az egyik leghatalmasabb választófejedelmet, II. Miksa Emánuel bajor uralkodót, a császár vejét pedig azzal sikerült a maga oldalára állítania, hogy a spanyol trón várható megürülése esetén e monarchia területéből jelentős részesedést helyezett kilátásba számára. A pápa támogatását is megszerezte azzal, hogy lemondott a nemzeti egyház létrehozását célzó ún. gallikán artikulusokról.

A rijswijki béke (1697. október 20.) tehát egy, az addigi európai hódításai nagy részéről lemondott, de birodalmi határán az elzászi erődökkel a Német-római Császárság rovására megerősödött és külpolitikai helyzetét tekintve komoly támogatókkal gyarapodott Franciaországot eredményezett. Szilárd nemzetközi pozíciójához hozzájárult az is, hogy Kelet-Közép-Európában a császár hatalma jelentősen kiterjedt. Ezt egyrészt a török elleni háború eredményessége hozta magával, amelynek nyomán a karlócai békében (1699. január 26.), a Temesközt és Belgrádot kivéve, a

Magyar Királyság egésze I. Lipót tényleges uralma alá került, továbbá a Podóliával gyarapodott Lengyelország trónját 1697-ben, franciapárti rivalisa ellenében, a császár által támogatott I. Frigyes Ágost szász választófejedelemnek (1694-1733) sikerült megszereznie (lengyel király: 1697-1706, 1709-1733). Ezzel a két nagyhatalom, a császár fennhatósága alatt álló területek és Franciaország közt újra létrejött az egyensúly, amely egyébként azt is jelezte, hogy a Habsburgok kelet-európai hatalmának gyengítését célzó, az Oszmán Birodalomban, Lengyelországban, az ellenzéki kurucok körében Magyarországon és Erdélyben tett francia diplomáciai erőfeszítések összességében nem hozták meg a várt eredményt.

Az európai egyensúly ellenére a Német-római Császárságban Franciaország közelsége, a múlt kellemetlen tapasztalatai és Elzász birtoklása mégis XIV. Lajos-ellenes hangulatot teremtettek. Ez alól csak Bajorország és a Kölni Érsekség, e két, Wittelsbachok által uralt terület jelentett kivételt, míg a szász választót – immár lengyel királyként – teljesen lekötötte az északi háború (1700-1721), amelynek során újonnan szerzett országát (Lengyelországot) kényszerült védelmezni a trónját veszélyeztető XII. Károly svéd királlyal (1697-1718) szemben. II. Miksa Emánuel bajor választót még I. Károly spanyol király nevezte ki Spanyol-Németalföld kormányzójává. A király halála után, az örökösödési háborúban a bajor uralkodó az e terület feletti uralom megszerzésére törekedett, amihez XIV. Lajostól várt segítséget. József Kelemen kölni választó (1688-1706, 1714-1723) és liege-i püspök, II. Miksa Emánuel fivére, szintén a franciák oldalán állt, akiket a háború során a Rajna, illetve a Mosel menti erődök elfoglalására buzdított.

A nagy szövetség tagjai közül Hollandia készült fel a legjobban a háborúra. Kitűnő állapotban lévő hadserege 1702-ben mintegy 100 ezer főt számlált, amely létszám a későbbiekben még mintegy 40 ezer katonával bővült. Anglia ugyancsak 1702-ben ösz- szesen 40 ezer harcost küldött a kontinensre, amely létszámot a későbbiekben

– igaz, hogy dán és német segélycsapatokkal – sikerült csaknem megkettőznie. Tengeren viszont kétségtelen volt a teljes mértékű angol fölény. A Habsburg-monarchia ezzel szemben tengeri flotta nélküli, erős szárazföldi hatalomnak számított. Hadseregének létszáma Hollandiáéhoz volt hasonló, ám annál rosszabbul fizetett és kevésbé jól szervezett volt.

Az ellenfél Franciaország egymagában akkora katonai erőt tudott felvonultatni, mint a vele szemben állók együttesen: 1705-ben 250 ezer fősre becsülték a hadseregét. Központosított hadszervezete szintén előnyt jelentett. Hadiflottája azonban gyengébb volt Angliáénál. A XIV. Lajossal szövetséges Bajorország francia segítséggel 21 ezer főnyi katonát tudott kiállítani.

4.3. A háború menete

I. Lipót császár elvileg az egész spanyol örökségre igényt tartott családtagjai számára. 1701-ben hadüzenet nélkül küldött sereget Észak-Itáliába. Milánó tartományt akarta elfoglalni, amely még a középkorból eredően német-római birodalmi hűbérterületnek számított, s amelynek szerinte a Habsburg-származású II. Károly halálával automatikusan vissza kellett volna szállnia a császárságra. Válaszul francia csapatok is beavatkoztak V. Fülöp spanyol királyi felségjogának támogatása céljából Lombardiában. A franciák előnyös helyzetben hadakozhattak ott, mivel a XIV. Lajos oldalán elkötelezett II. Viktor Amadeus, Savoya fejedelme, a francia uralkodó unokájának, a spanyol királynak volt apósa. Így aránylag könnyen előrenyomulhattak a Pó völgye felé, annál is inkább, mert XI. Kelemen pápa (1700-1721) szintén őket támogatta.

A harcokba még be sem kapcsolódott Anglia és Hollandia közös uralkodójának, I. Vilmosnak 1702-ben bekövetkezett halála mindkét tengeri hatalmat a háborúba való bekapcsolódásra ösztönözte. Angliát azért, mert XIV. Lajos már az előző évben a szigetország királyává kiáltotta ki a francia emigrációban meghalt II. (Stuart) Jakab fiát, továbbá, mert V. Fülöp – nagyapja kívánságára – 1701 februárjában francia kereskedőtársaságoknak adományozta a busás hasznot hozó gyarmati rabszolga-kereskedelem jogát (asiento). Hollandiát szintén kereskedelmi érdekeinek sérelme készítette cselekvésre, továbbá a várható újbóli francia területi terjeszkedéstől való rettegés, amelynek az előző harminc évben ismétlődően elszenvedője volt. Az újonnan angol trónra lépett Anna királynő (1702-1714) által kinevezett tory-kormány és a vezető holland államférfi, Anthonie Heinsius megállapodott abban, hogy a közös hadműveleteket a kiváló angol hadvezér, Marlborough herceg parancsnokságával hajtják végre. Az angol-holland haderő az Alsó-Rajnátnál és a Mosel mentén kezdett akcióba 1702–1703 folyamán, amelynek során egyre-másra vették birtokba az ottani városokat, nagyrészt a francia párti kölni és liege-i püspök területén. Ezzel megelőzték azt, hogy XIV. Lajos hadereje a birodalom, illetve Hollandia irányában mérhessen csapást. Marlborough mozgékony seregével hosszas városostromok helyett mindenekelőtt harctéri győzelem elérésére törekedett.

Eleinte kedvezőtlenebbül alakult a szövetségesek helyzete a birodalom déli területein, a Felső-Rajnátnál és a Duna közelében. Villars francia marsall 1703-ban, Kehl erődjének birtokbavétele után a Fekete-erdő felől nyomult keleti irányba, azzal a szándékkal, hogy osztrák területen egyesüljön Miksa Emánuel bajor seregével. Ugyanoda tartott Lombardia felől Vendome marsall is az észak-itáliai francia haderő élén. Tervük Bécs megtámadása volt, ami annál inkább sikerrel kecsegtetett, mivel keletről meg II. Rákóczi Ferenc felkelőseregének támogatására számítottak. Bécs ostromára mégsem került sor, mert a bajor választó akkor, 1703 nyarán a Brenner-hágó ellenőrzését ítélte fontosabbnak, s egyébként is beleütközött a heves ellenállást tanúsító tiroli paraszti felkelőkbe. A sikertelen akciót a következő évben megpróbálták megismételni. Csakhogy ekkor az időközben a szövetségesekhez pártolt II. Viktor Amadeus útját állta Vendome újbóli Bécs felé nyomulásának. (Savoya uralkodójának pálfordulását az okozta, hogy XIV. Lajos nem adta át neki Milánót, míg a császár hajlandó volt lemondani számára bizonyos lombardiai hűbérterületekről.) A megváltozott észak-itáliai helyzetben annak sem volt többé akadálya, hogy I. Lipót Bécsbe rendelve onnan Savoia Eugén herceget, és kinevezze az Udvari Haditanács elnökévé. A császári sereg újjászervezésének feladata hárult rá, amit sikeresen végrehajtott. 1704. augusztus 13-án az egyesült bajor-francia haderőre az Augsburgtól északnyugatra lévő Höchstadtnél támadt rá az általa vezetett császári katonaság élén, miután egyesült a Németalföld felől előretörő Marlborough herceg angol-holland seregével. A bajorok visszavonulni kényszerültek, a Blenheimbe (Blindheim) szorult franciák pedig nagy embervesztéssel mellett megadták magukat. Ezt az ütközetet a háború katonai fordulópontjának szokás tekinteni. A szövetségesek hamarosan bevették Ulmot, majd pedig a császáriak egész Bajorországot megszállták, amelynek helyzete a háború végéig változatlan maradt. A Rajnátnál nyugatra lévő erősségek (Landau, Trier és Trarbach) szintén a szövetségesek birtokába kerültek, még ugyanazon év őszén. Ez egyrészt azt jelentette, hogy ezekre támaszkodva indíthattak csapást a Mosel mentén Franciaország ellen, másrészt pedig, hogy annak határáig a birodalom egész területe császári ellenőrzés alá került.

Kezdetben hasonlóképpen teljes sikert hozott a szövetségesek számára az újonnan megnyílt ibériai front is. Itt mutatkoztak meg a legleplezetlenebbül az angolok azon gazdasági törekvései, amelyek miatt beléptek a

háborúba. A szigetország diplomáciája 1703 májusában azt is elérte, hogy az addig spanyol Bourbon és francia szövetséges Portugália átálljon a másik oldalra. Uralkodójának, II. Péternek (1683-1706) a csatlakozása egyszersmind kikötői használatának lehetőségét is biztosította, ami igen lényeges volt az angol flotta számára, hiszen így a viszonylag közeli Lisszabonból kiindulva támadhatta Gibraltárt, Barcelonát, Menorcát vagy éppen Toulont. Mindezen támaszpontok azonban, katonai stratégiai jelentőségükön kívül a földközi-tengeri kereskedelemben betöltött szerepük miatt is fontosak voltak Anglia számára. S hogy ez a szempont egyáltalán nem volt mellékes, azt egy 1703. december végén kötött újabb portugál-angol megállapodás (Methuen-szerződés) is igazolja, amelynek alapján a portugál borok angolai árusíthatósága fejében megnyílt a portugáliai és a braziliai piac az angol textiliák forgalmazása számára. Ez azért is volt fontos a szigetországnak, mert kormánya tilalmazta alattvalói Spanyolországgal és Franciaországgal folytatott kereskedelmét. A Portugáliával kötött megállapodások is tükrözték azt a vezető szerepet, amelyre Anglia a szövetségen belül mindjárt a háború elején szert tett, s amelybe – ha nem is szívesen – a hollandok is beletörődtek. Portugália csatlakozása azonban egy újabb hosszú, ráadásul igen távoli háborús frontot nyitott meg, valamint azon kevésbé reális feltételhez kötődött, hogy a szövetségesek ne kössenek békét Spanyolország nélkül. II. Péter ráadásul magának igényelte a spanyolországi területen majdan végrehajtandó portugál hódításokat, továbbá azt, hogy a Habsburgok jelöltje a spanyol trónra, Károly főherceg, akit 1703-ban Bécsben Spanyolország királyává proklamáltak, Portugáliában szálljon partra, amikor az Ibériai-félszigetre érkezik. A portugál uralkodó ezt országa biztonsága érdekében kötötte ki, azt remélve, hogy jelentős katonai erő fogja biztosítani a főherceg védelmét, amely saját hazájától is távol tartja az ellenséget. Az angolok pedig azért támogatták a Habsburg trónjelöltet, mert segítségük fejében tőle mint reménybeli spanyol királytól szintén jelentős gazdasági előnyöket reméltek. 1704 tavaszán megérkezett Portugáliába Károly főherceg, nyár végén az angol flotta elfoglalta Gibraltárt. A következő év szeptemberében a szövetségesek bevették Barcelonát, majd ezt követően a kasztíliai központosság miatt évszázados sérelmet és gazdasági hátrányt szenvedő Katalónia, Aragónia és Valencia tartomány városai egyremásra mondták fel a Madridban regnáló V. Fülöp helyére való hűségüket, és üdvözölték a tengeri hatalmak és portugálok élén Barcelonába érkező Károly főherceget, aki ott rendezte be az udvarát is. Mivel a többi terület viszont hű maradt a Bourbon-uralkodóhoz, ezért Spanyolország a nemzetközi konfliktuson kívül polgárháború színterévé is vált.

A gyors katonai sikerek – köztük Madrid átmeneti elfoglalása – és a keleti országrész lakosságának lelkesedése az angol kormányzattal is elfogadtatta azt a bécsi szándékot, hogy Károly főherceget segítsék hozzá az egész spanyol monarchia megszerzéséhez. Ez annál is reményteljesebbnek látszott, mert Károly főherceg bátyja, I. József császár még időközben elhunyt apjánál, I. Lipótnál is aktívabb Bourbon-ellenes politikát folytatott, amelynek részeként 1706 nyarán Savoyai Eugénnek sikerült felmentenie Torinót úgy, hogy a franciákat nyugati irányba, az Alpokon túlra szorította vissza. (A következő évben, 1707-ben a császári haderő majd még az ugyancsak a spanyol monarchiához tartozó Nápolyi Királyságot is elfoglalja a Habsburg főherceg számára.) Az ellenfél is elismerte a szövetségesek nagyarányú sikereit: XIV. Lajos külföldi békejavaslatot terjesztett elő Hollandiának, azt remélve, hogy ezzel elvonhatja Anglia oldaláról. Nápolyt, Szicíliát és Spanyol-Németalföldet lett volna hajlandó átadni a Habsburg főhercegnek. A hollandok csak azért utasították el az ajánlatát, mert a portugálokkal kötött szerződés kötelezte őket, s mert az angolok akkor már egész Spanyolország meghódítását tervezték; Spanyol-Németalföld Habsburg-fennhatóság alá kerülése egyébként elegendő garancia lett volna számukra saját határaik biztonságát illetően. Ráadásul 1706. május 23-án Marlborough Namur közelében, Ramillies-nál igen jelentős győzelmet aratott a Villars marsall vezette francia sereg felett, aminek következtében meghódolt Löwen (Leuven), Brüsszel, Antwerpen és Gent, s hozzájuk hasonlóan a brabanti és a flandriai rendek is Károly főherceget mint spanyol királyt ismerték el uralkodójuknak V. Fülöp helyett. Ettől kezdve Miksa Emánuel németalföldi helytartósága is csupán a változatlanul Franciaországhoz húzó vallon tartományok felett érvényesülhetett. Azzal, hogy a szövetségesek Ostende kikötőjét is elfoglalták, Anglia közvetlenebb kapcsolatot tudott létesíteni Dél-Németalfölddel, és immár akadálytalanul szállíthatta manufaktúrátermékeit erre a számára újonnan hozzáférhetővé vált piacra.

Ilyen körülmények között XIV. Lajos titokban ismét békeajánlattal kereste meg Hollandiát. Az Egyesült Tartományok kormányzata úgy ítélte meg, hogy immár lényegében megvalósultak azok a célok, amelyekért annak idején a hágai szövetség létrejött: megtört a francia fölény, hatalmi egyensúlyi helyzet jött létre. Anglia előnyös pozícióra tett szert a Földközi-tenger nyugati medencéjében, a Habsburg-örökség biztosítottá vált Milánó tartományban és Dél-Németalföldön – azaz a spanyol monarchia felosztásával –, miközben Hollandia ütközőterülethez, ún. sorompóhoz jutott. Csakhogy az angolok – saját kereskedelmi érdekeik érvényesítése céljából – a győzelem mámorában immár a spanyol koronaterület egészének a Habsburgok számára való megszerzése mellett kardoskodtak. Ezért a továbbiakban azzal tartották a hadviselő táborában a hollandokat, hogy nem biztosítottak nekik garanciát arra, hogy az ütközőzóna azután is fennmarad, ha majd Károly főherceg ténylegesen is átveszi a Dél-Németalföld feletti uralmat. Emiatt tehát Hollandia – szándéka ellenére – folytatni

kényszerült a háborút. Eredménytelen diplomáciai akcióját követően a francia uralkodó pedig immár a svéd királyt próbálta rávenni arra, hogy indítsa támadást az osztrák tartományok ellen. O azonban nem állt kötélnek.

Közben a Habsburg főherceg spanyolországi helyzete lényegesen megváltozott. A brit flotta meghódította ugyan számára Szardíniát és Menorcát, ennek nyomán azonban Károly végképp az angolok kiszolgáltatottjává vált, akik nem is késtek a számla benyújtásával: a főherceg spanyol királyi minőségében biztosítani kényszerült Anglia számára koronaterületein a rabszolga-kereskedelmi jogot, s át kellett adja neki Menorca szigetét. (A rabszolga-kereskedelmi kiváltság megszerzése egyébként az 1701. évi hágai szövetség megszegését jelentette az angolok részéről, mert eredetileg annak tagjait egyazon mértékben kellett volna, hogy megillessék a gazdasági előnyök.) A franciák pedig az Itáliából kényszerűségből kivont erőiket az Ibériai-félszigeten vonták össze, és 1707. április 25-én Almanzánál ütköztetve kényszerítették az ottani szárazföldi haderő angol főparancsnokát, aki súlyos vereséget szenvedett. Bár a következő évben a magyarországi felkelők 1708. augusztus 3-i trencsényi tragikus vereségét követően I. József újabb császári kontingent vezényelt át a spanyol frontra, az csak arra volt elegendő, hogy mérsékelje öccse angoloktól való függését. Közben Katalónia és Valencia kivételével valamennyi spanyol tartomány lakossága a már trónörökösével büszkélkedő V Fülöp mögött sorakozott fel az „idegennek” minősített portugálok és az erősen katolikus ibériai közegben „eretneknek” tekintett protestáns tengeri hatalmak által támogatott Károllyal szemben, aki nemcsak hogy gyermektelen volt, de a felesége evangélikus fejedelmi családból származott (még ha a későbbi királyné a házasságkötés érdekében persze katolizált is). Ilyen körülmények között a Bourbon-pártiak mozgalma egyenesen „nemzeti” szabadságharcos jelleget öltött.

Az ottani helyzet is hozzájárult ahhoz, hogy a hollandok újra a háborúból való kilépést fontolgatták. Tervüket azonban csak részben szülte a spanyolországi fiasco. Mert másfelől éppen alkalmasnak ítélték az időpontot arra, hogy számukra megfelelő feltételekkel állapodjanak meg. A francia uralkodó ugyanis a németalföldi fronton 1707-1708-ban elszenvedett újabb vereségek, amelyek nyomán a szövetségesek immár országa határán álltak, továbbá az 1709. évi rossz termés és a nyomában kibontakozó éhínség miatt kétségbeesett helyzetbe került. Szinte bármi áron hajlott volna a békére a hollandokkal. Ok azonban az elvárt garanciák miatt az együttes béketárgyaláshoz ragaszkodtak, miként az angolok is. Dunkerque erőrendszereinek lebontását, a tengerentúli Új-Fundlandról való lemondást, a franciák által megszállt városok elhagyását és Spanyolországnak Károly főherceg számára való átadását követelték. Az utóbbi területet két hónapon belül kellett volna kiüríteniük a franciáknak, ezt a feltételt azonban XIV. Lajos igen megalázónak és a többivel együtt teljesíthetetlennek ítélte. Emiatt 1709 tavaszán zátonyra futottak a Hágában kezdődött előbéke-tárgyalások.

A háború folytatódott, amelynek során a szövetségeseknek 1709. szeptember 11-én Mons közelében, Malplaquet-nál csak igen nagy véráldozat árán sikerült kiharcolniuk a győzelmet, ráadásul a többi ütközetben vereséget szenvedtek. Ezért a hollandok ismét a megegyezés lehetőségét keresték, s azzal, hogy a Hannoveri-ház angol trónöröklési jogának elismerését állították igényeik elfogadása feltételül, ezúttal elébe mentek annak, hogy az angolok a háború folytatására kényszeríthessék őket. Reményeikben nem is csalatkoztak: Anglia – 1707. május 1-je, az angol-skót unió életbe lépése óta Nagy-Britannia –, nem akarván az Egyesült Tartományokat a franciák karjaiba taszítani, 1709. október 29-én Hágában olyan határszerződést írt alá, amelyben megígérte a hollandoknak, hogy védelmi céllal helyőrséget vezényelhetnek Lille, Tournai, Valenciennes, Condé és Maubeuge városába, valamint azt, hogy osztozhatnak velük mindazon kereskedelmi előnyökön, amelyeket a spanyol koronaterületekre vonatkozóan szereztek. A Hága melletti Geertruidenbergben a franciákkal kezdődött tárgyalások során Hollandia a Spanyolországról való lemondás fejében Sziciliát és Szardíniát ajánlotta fel a Bourbon uralkodónak, míg a többi szövetséges ennél kevésbé nagyvonalú ajánlatot tett. XIV. Lajos azonban – legutóbbi katonai sikereire építve – ekkor már nem akart lemondani unokája spanyol trónigényéről. Ezért aztán 1710 nyarán ez a kezdeményezés is megszakadt, bár nem végérvényesen. Egy váratlan esemény, I. József császár 1711. április 17-én bekövetkezett halála ugyanis gyökeres fordulatot hozott.

Az elhunyt uralkodó örököse, valamennyi országát illetően, öccse, Károly főherceg volt, aki – tekintve a választófejedelmek többségének franciaellenességét – jó eséllyel pályázott a császári méltóságra is (1711. október 12-én Frankfurt am Mainban VI. Károly néven meg is választották). O, aki már addig is birtokolta a Milánói Hercegséget, a Nápolyi Királyságot, Dél-Németalföldet és az Ibériai-félsziget keleti partvidékét, most egyszeribe még a Habsburg-monarchia egészének, valamint a Német-római Birodalomnak is az uralkodója lett. Ha mindezek után még a spanyol monarchiát – annak tengerentúli területeivel együtt – megszerzi, akkor Európa leghatalmasabb fejedelme lesz, felidézve V Károly (1519-1556) egykori birodalmát. Ezt pedig már az addig őt támogató Anglia és Hollandia sem kívánta, mert mindenekelőtt tengeri kereskedelmi érdekeltségeiket veszélyeztette volna, arról nem beszélve, hogy Európán belül minden más hatalom eltörpült volna a Habsburg uralkodóé mellett, vagyis ezúttal ő borította volna fel a hatalmi egyensúlyt. Amúgy is romlott a tengeri hatalmak harctéri esélye, mert a császárválasztás biztosítása érdekében Károly Németalföldről a Rajnához rendelte a Savoyai Eugén vezette erőket, így Marlbo-rough magára maradt a franciákkal szemben. Az angol kormány

gyorsan reagált az új helyzetre: 1711 nyarán és őszén külön megállapodott Londonban XIV Lajossal. Ez viszonylag könnyen ment, mert a francia uralkodó hajlandó volt teljesíteni tárgyalópartnerre kívánságait. Vagyis azt, hogy megtarthatja Menorcát, Gibraltárt, a rabszolga-kereskedelmi kedvezményt, sőt Új-Fundland átengedését kívül a francia király megígérte Dunkerque kikötői erődjének lebontását is. Ezen felbuzdulva a britek is javasolták szövetségeseiknek a békekongresszus összehívását. Csakhogy Hollandia és a császár nem tartotta ezt időszerűnek, mert a londoni megállapodás az ő igényeiket meglehetősen homályban hagyta, és a teljesítésre vonatkozólag sem határozott meg semmi konkrétumot.

4.4. Az utrechti békerendszer

1712. január 29-én összeült a békekongresszus Utrechtben. VI. Károly és Hollandia azonban nem nyugodott bele abba, hogy Anglia és Franciaország megállapodásához igazodjék. Ezért kényszeredetten bár, de folytatták a háborút. Csakhogy Villars marsall 1712. július 24-én Denainnél érzékeny vereséget mért a hollandokra, amelynek következtében veszélybe került a szövetségesek kapcsolattartási vonala. Ezt követően pedig több erőd francia kézre került. A hollandok kénytelenek voltak belátni, hogy angol támogatás nélkül nincs esélyük a győzelemre, annál kevésbé, mert anyagilag is kimerítette őket a régóta tartó háború. 1713 tavaszán békét is kötöttek hát Franciaországgal – csakúgy, mint Anglia, Poroszország, Savoya és Portugália –, majd V Fülöp Spanyolországával is. Csak a császár próbálta elkerülni az elkerülhetetlent, vagyis, hogy azt megelőzően békét kössön, amíg valamennyi vágya nem teljesül. Egy újabb hadjárat fiascoja – hisz Villars, más ellenfél híján, immár a Rajnához csoportosíthatta át a teljes francia haderőt, miközben az örökös tartományokban heves pestisjárvány pusztított – volt szükséges ahhoz, hogy beláttassa a további katonai akciók értelmetlenségét. Ezután mégis tárgyalóasztalhoz kényszerültek ülni VI. Károly diplomatai, s a következő év március 6-án Rastattban végül a Habsburg-monarchia, szeptember 7-én Badenben pedig a Német-római Birodalom is békét kötött Franciaországgal.

A megállapodások nem hoztak különösebben váratlan eredményt, hiszen lényegében az addigi kétoldalú megállapodásokat szentesítették. A Habsburgok a Milánói Hercegséget, a Nápolyi Királyságot, Szardíniát és Dél-Németalföldet tarthatták meg a felosztott spanyol monarchiából, míg az anyaország a tengerentúli területeivel

I. Fülöp királyságaként a Bourbonok spanyol ágáé maradt, azzal a szigorú kikötéssel, hogy nem egyesíthető Franciaországgal. Sziciliát Savoya kapta meg. Az Egyesült Tartományok ellenőrzése alatt tarthatta a Schelde vidékét úgy, hogy a számára átadott erődökben – a terület uralkodója, VI. Károly költségén – saját helyőrséget tarthatott. Ez jelentette számára a biztos határvédelmet egy esetleges újabb francia invázióval szemben. A legnagyobb nyertes – miként várható volt – Nagy-Britannia lett. Nem is annyira azokkal a földközi-tengeri támaszpontokkal, amelyekre a háború során szert tett, hanem főként a kicsikart, valamennyi spanyol felségterületre kiterjedő kereskedelmi kiváltságokkal, valamint a maga számára Amerikában biztosított gyarmatokkal: Új-Skóciával, Új-Fundlanddal, a Szent Lőrinc-folyó torkolatvidékével, a Hudson-öböllel s a kontinens középső részén elterülő Szent Kristóf-szigettel. Mindezek további új lehetőségek csíráit jelentik majd a szigetország számára. Ugyanakkor Franciaország sem feltétlenül vesztesként került ki a háborúból. Az elfoglalt területeket ugyan nem tarthatta meg, de sokkal kedvezőbb feltételekkel kötött békét annál, mint amelyeneket például 1709-ben remélhetett. Továbbra is az egyik európai nagyhatalom maradt – még ha a hegemoniája véget ért is –, amellyel változatlanul számolni kell majd. Ezzel teljesült az 1701. évi hágai szerződés legfőbb célkitűzése: az Európában addig egyedülállóan erős Franciaországnak saját határain belülre kényszerítésével a kontinensen újra létrejött a vesztfáliai béke (1648) által teremtett, de a 17. század második felében fokozatosan felbomló hatalmi egyensúly.

A változások több vonatkozásban előrevetítették a 18. század későbbi szakaszának Európáját, bizonyos tekintetben a még távolabbi jövőét is. Az immár Bourbonok által uralt két szomszédos ország, Spanyolország és Franciaország, az addigi ellenséges-rivalizáló viszonyt követően, alapjában véve egymás természetes szövetségeseivé vált. Ilyen értelemben tehát valóban „eltűntek” a Pireneusok. A spanyol monarchia európai és földközi-tengeri nagyhatalomból viszont inkább atlanti-tengerentúli hatalommá vált. Ugyanakkor az angol érdekek érvényesülése önmagában mégsem jelentette egyúttal a brit hatalmi túlsúly kialakulását, ám kétségkívül olyan új helyzetet teremtett, amely garantálta Anglia biztonságát, és ezzel megnyitotta számára a zavartalan fejlődés lehetőségét: akadálytalanul növelhette tengeri flottáját, kiterjeszthette tengerentúli gyarmatait, bővíthette kereskedelmi forgalmát. Miközben az európai földrész államainak nemzetközi kapcsolatrendszerében hosszú távon – egészen az

I. világháborúig – érvényre jutott az „európai hatalmi egyensúly” (balance of power) angol elve, ugyanakkor ennek az európai szárazföldre korlátozásával utat engedett a részint más világrészekben, részint a

területszerzés helyett egyre inkább a gazdasági lehetőségek tőkés jellegű kiaknázásában érdekelt brit fejlődésnek.

4.5. SZAKIRODALOM

Bély, Lucien: Les relations internationales en Europe (XVIIe-XVIIIe siècles). Paris, Presses Universitaires de France, 1992.

Del Burgo, Jaime: *La sucesión de Carlos II: un cambio fundamental en la sucesión de la monarquía española*. Pamplona, Gómez, 1967.

Francis, David: The First Peninsular War 1702-1713. London – Tonbridge, E. Benn, 1975.

Frey, Linda – Frey, Marsha (szerk.): *The Treaties of the War of the Spanish Succession. An Historical and Critical Dictionary*. Westport (Conn.) – London, Greenwood, 1995.

Kamen, Henry: The War of Succession in Spain, 1700-1715. London, Weidenfeld and Nicolson, 1969.

León, Virginia – Alvarez-Ossorio, Antonio – García, Bernardo J. (szerk.): La pérdida de Europa. La Guerra de Sucesión por la Monarquía de España. Madrid, Fundación Carlos de Amberes, 2007. (Actas del VII Seminario Internacional.)

Maquart, Marie-Françoise: L'Espagne de Charles II et la France 1665-1700. Toulouse, Presses Universitaires du Mirail 2000. (Amphi 7/Histoire.)

Voltes, Pedro: La guerra de Sucesión. Barcelona, Planeta, 1990. (Memoria de la Historia, 42.)

5. Poór János | AZ OSZTRÁK ÖRÖKÖSÖDÉSI HÁBORÚ (1740-1748)

Az osztrák örökösödési háborúról szóló tanulmányt a Habsburg-dinasztia örökösödési rendjére vonatkozó fontosabb dokumentumok rövid áttekintésével kell kezdenünk.

II. Ferdinánd császár (1619-1637) 1621-es és 1635-ös testamentumai értelmében az uralma alatt álló birtokok egységet képeznek, és az elsőszülöttségi rend (primogenitúra) szerint öröklődnek az ő férfiágán. Ha nem lennének férfi leszármazottai, akkor a birtokok legidősebb öccsére, illetve annak férfi leszármazottaira szállnak. Ferdinánd lényegében apja, II. Károly belső-ausztriai főherceg 1584-es rendelkezését ismételte meg. De ki is egészítette. Az 1635-ös testamentum kiegészítése szerint a primogenitúra szerinti örökösödés és a területek oszthatatlansága a jövőbeni szerzeményekre is vonatkozik.

Az oszthatatlanság igénye érthető. A Habsburgoknál a középkor óta szokás volt a birtokok megosztása a dinasztia különböző tagjai között. II. Ferdinánd fenti testamentumaiban az ő uralkodása alatt újra egy kézre került Alsó- és Belső-Ausztria országcsoporthoz és a majdan visszaháramló és/vagy megszerzendő birtokok kormányzatával és öröklésével kapcsolatos óhajait rögzítette (Felső-Ausztria országcsoporthoz 1665-ben egyesült a többi birtokkal). Az osztrák örökös tartományok egysége tehát majdnem pontosan száz évvel három részre osztásuk után helyreállt. I. Lipót császár (1658-1705) alatt ugyanakkor az osztrák Habsburgok férfiágon már örökös királyai voltak a Cseh-Morva Királyság országainak (Csehország, Morvaország, Szilézia), 1687-ben pedig a Magyar Királyság is elismerte férfiáguk öröklését.

I. Lipót azonban tovább akarta növelni a dinasztia birtokait, pontosabban szólva, a dinasztia birtokai szerinte jelentősen megnövekedtek, amikor a spanyol Habsburgok férfiágon kihaltak. II. Károly király (1665-1700), a spanyol Habsburg-dinasztia utolsó férfi tagja ugyan a trónját 1700-ban a francia V (Bourbon) Fülöpre (spanyol király: 1700/1724-1746), XIV. Lajos francia király (1643-1715) unokájára hagyta, Lipót császár azonban Spanyolországot saját örökségének tekintette (vitatható érveket tudott is felhozni mellette). Elsősorban spanyol „öröksége” sorsának és öröklési rendjének tisztázását szolgálták többek között az 1703. szeptember 12-én kelt okmányok, amelyek azonban spanyol vonatkozásaik nélkül is fontosak az elkövetkező évtizedek történései és az osztrák örökösödés ügye szempontjából.

Mielőtt az okmányokról szólnék, ismétlem, hogy I. Lipót Spanyolországot a magáénak tekintette, és kisebbik fiának, Károly főhercegnek, a későbbi VI. Károly császárnak (1711-1740) akarta juttatni. Ennek hírül adása, illetve rögzítése történt meg az említett okmányok révén. 1703. szeptember 12-én a bécsi császári nyári lakban, a Favoritában 35 titkos tanácsos előtt I. Lipót és József főherceg lemondott Spanyolországról (fia és öccse) Károly főherceg javára. A lemondó okmányt felolvasták, Lipót és József aláírta, majd Károly főherceg (immár spanyol király) aláírt egy külön, az apja és bátyja döntését elfogadó nyilatkozatot.

A nap legfontosabb eseménye azonban nem a nyilvános lemondás és annak elfogadása volt, hanem egy, a nyilvánost megelőző titkos aktus, amelyen csak 11 konferenciatanácsos vett részt, titoktartás fogadalma mellett. Az itt tudtul adott, Lipót és József által aláírt okmány (pactum mutuae successionis) a két főherceg kölcsönös örökösödésének rendjét szabályozta, amelyet Károly főherceg szintén külön okmányban vett tudomásul. A kölcsönös örökösödés rendje szerint József főherceg uralkodik majd az osztrák örökös tartományokban, Csehországban és Magyarországon, Károly főherceg pedig Spanyolországban. (A szerződő feleket nem zavarta, hogy Spanyolországban éppen V. Fülöp uralkodott.) József és Károly birtokait az elsőszülöttség rendje szerint férfi leszármazottaik öröklik. Amennyiben azonban bármelyik főherceg férfiága kihalna, a kihalt ág birtokai a másik ágra szállnak át. Az osztrák Habsburgok és a spanyol Habsburgok birtokai tehát egyesülhetnek, és a továbbiakban férfiágon egy kézen öröklődhetnek. De ez még nem minden. Amennyiben a birtokokat egyesítő ág férfiágon kihalna, a birodalom női ágon – az elsőszülöttség rendje szerint és oszthatatlanul – öröklődik tovább.

Érthető, hogy az örökösödés eme rendjét Lipót császár és fiai titokban akarták tartani, ugyanis ellentmondott a spanyol örökösödés rendjének. Aszerint ugyanis az elhunyt uralkodót a fia, ha nincs fia, akkor a lánya követi. A sors aztán úgy hozta, hogy nem derülhetett ki, milyen bonyodalmakat vethetett volna fel Lipót császár vágyálma.

1705-ben ugyanis meghalt I. Lipót, 1711-ben pedig meghalt I. József. Az osztrák örökös tartományok, Csehország és Magyarország VI. Károlyra szálltak. Semmit nem kellett tennie értük. 1711 őszén a választófejedelmek német-római királlyá is megválasztották. Az 1703-as óhaj szerint természetesen Spanyolország is őt illethetné, de Spanyolországról nem ő döntött. Az 1713. tavaszi utrechti béke Spanyolország királyának V. Fülöpöt ismerte el. Az – akkor már császár, cseh és magyar király – osztrák főherceg, VI. Károly Spanyol-Németalföldet (Belgiumot), Lombardiát, a Stato dei Pre- sidit (toscanai és Elba-szigeti városokat), Nápolyt és Szardíniát kapta a spanyol birtokokból. Károly a békét nem ismerte el, csak a következő évben, 1714 márciusában, a rastatti békében csatlakozott hozzá. Akkor tehát, amikor – egyébként már néhány nappal az utrechti döntés után – az 1713. április 19-i okmány, a Pragmatica Sanctio megszületett, Károly még spanyol királynak tekintette magát.

Az osztrák örökség és az örökösödési háború szempontjából fontos 1713-as okmány az 1703-as titkos családi szerződés publikussá tételét és annak a császár általi rövid értelmezését jelentette. A világ hivatalosan is megtudhatta, hogy a Habsburg örökös tartományok és királyságok I. József 1711-ben bekövetkezett halála után öcs- csére, VI. Károlyra szálltak, és a továbbiakban az ő férfiágán, férfi örökös hiányában női ágán öröklődnek tovább. Csak Károly mindkét ágának kihalása esetén következnek I. József lányai, illetve azok leszármazottai stb. Miután 1713-ban VI. Károlynak nem volt gyermeke, I. Józsefnek viszont éltek lányai, VI. Károly utódának a Pragmatica Sanctio kiadásának napján I. József lánya, Mária Jozefa számított. Addig, amíg Károlynak nem született gyermeke. De született. Előbb, 1716-ban egy fia, aki azonban ugyanabban az évben meghalt. Majd 1717-ben egy lánya, Mária Terézia. Ettől fogva VI. Károly birtokai örökösének ő számított, s miután fia a későbbiekben nem született, az is maradt. Apja öröksége tehát rá várt.

Itt kell utalni arra, hogy – mint azt Gustav Turba részletesen taglalta és bizonyította – az örökösödés rendje egyértelmű volt. Az azt szabályozó 1703-as, a kölcsönös örökösödés rendjéről szóló szöveg (amelyet 1713. április 19-én a világ tudomására hoztak) azonban elég bonyolult volt ahhoz, hogy félre lehessen érteni. És félre is értették. 1719-ben egy Mária Jozefa lemondását taglaló konferencián felvetődött, hogy az 1703-as örökösödési rend esetleg értelmezhető úgy, hogy mindkét férfiág kihalása után előbb József lányága következik az öröklésben. Később a szakirodalom jó részébe is bevonult ez az értelmezési lehetőség. Ez konkrétan azt jelentette volna, hogy VI. Károly fiúörökös nélküli elhalálása esetén a birtokait nem lánya, Mária Terézia öröklí, hanem I. József lánya, a már említett Mária Jozefa. Akik így vélekedtek, tévedtek. De VI. Károly a tévedés ellen is védekezni akart, s megtette ezt József két lányának házasságkötése során.

I. József idősebbik lánya, Mária Jozefa 1719-ben Frigyes Ágosthoz – I. Frigyes Ágost szász választófejedeleme (1694-1733) és lengyel király (1697-1706, 1709-1733, lengyel királyként II. Ágost) fiához – ment feleségül, aki később, 1733-1763 között szász választófejedeleme és lengyel király volt. Mária Jozefa a házasságkötés előtt Bécsben 36 tanú jelenlétében 1719. augusztus 19-én lemondott örökösödési jogáról, s a lemondáshoz képviselője révén csatlakozott leendő férje és annak apósa is. A lemondást 1719. október 1-jén Drezdában

megismételték. A drezdai, tanúk előtt zajló eseményen Mária Jozefa, a férje és az apósa is részt vett, a szász ház tehát újjalag elismerte és szavatolta Mária Jozefa lemondásának érvényességét.

Ezt követően VI. Károly a Pragmatica Sanctiót elfogadtatta örökös tartományaival és királyságaival. Mint Turba hangsúlyozza: nemcsak az 1713. április 19-i okmány elfogadtatásáról volt szó, hanem az említett 1621., 1635., 1703., 1713. és 1719. évi okmányok együtteséről. Károly a Habsburg-birtokok oszthatatlansága és elválaszthatatlansága, a nőági öröklés és a Károly-ág 1719-ben külön megerősített feltétlen elsőbbsége elismerését is kérte birodalmától. Megkapta. 1720-ban elfogadta Alsó-Ausztria, Felső-Ausztria, Stájerország, Karintia, Krajna, Görz, Gradisca, Trieszt és kisebb viták után Tirol. 1721-ben Elő-Ausztria, 1722-ben Vorarlberg és Svábföld, 1725-ben Konsztanz. Már 1720-ban elfogadták a Cseh-Morva Korona országai is: Alsó- és Felső-Szilézia, Csehország és Morvaország. A magyar országgyűlés 1723-ban fogadta el az örökösödés VI. Károly által kívánt rendjét. Némi szűkítéssel: a nőági örökösödést csak VI. Károly, I. József és I. Lipót ágaira terjesztette ki.

Amikor 1722-ben I. József fiatalabb lánya, Mária Amália férjhez ment Károly Albert későbbi bajor választófejedelemhez (1726-1745) és császárhoz (1742-1745), Mária Jozefához hasonlóan lemondott öröklési jogáról, és a lemondást az 1719-es lemondáshoz hasonlóan megerősítette férje és apósa, II. Miksa Emánuel bajor választófejedelem (1679-1706, 1714-1726) is. Mária Amália lemondásának nem volt akkora jelentősége, mint nővére lemondásának. Az ő lemondó nyilatkozata és annak megerősítése ugyanis már azután kelt, hogy a császár által kívánt öröklési rendet a birodalom tagországainak többsége országos/tartományi törvénnyé emelte (már 1722 nyarán megszületett a vonatkozó magyar döntés is). Mária Amália, a férje és az apósa valójában csak megerősítette a korábbi döntéseket.

A birodalmi tagországok garanciájának megszerzése után VI. Károly császár elérte, hogy birodalma öröklési rendjét a mérvadó európai hatalmak is elismerjék. 1732-ben elismerte a Német Birodalom is, bár az ügy tárgyalása során Bajorország, Szászország és Pfalz tiltakozott. (Szászország és Bajorország korábban másként vélekedett.) Az apró bonyodalmak ellenére VI. Károly biztos lehetett abban, hogy célját elérte, tehát halála után birodalma lányára, Mária Teréziára (1740-1780), 1736 óta Lotaringiai Ferenc, későbbi toscanai nagyherceg (1737-1765) és császár (1745-1765) feleségére száll. A birtokok, amelyekről 1740-ben szó volt: az osztrák örökös tartományok, a Magyar Királyság, a Cseh-Morva Királyság, Spanyol-Németalföld, Lombardia, a Mantovai Hercegség, Parma és Piacenza.

A VI. Károly által a spanyol örökösödési háborúban szerzett Nápoly és Szardínia ekkorra elveszett. Szardíniát még 1718/1720-ban elcserélték Sziciliára, a lengyel örökösödési háborúban (1733-1738) elveszett Nápoly, Szicília és a Stato dei Presidi, helyettük kapta VI. Károly Parmát és Piacenzát. (A Mária Terézia férjének juttatott Toscana nem volt az örökség része, s természetesen nem volt az a Német Nemzet Szent Római Birodalma sem.)

5.1. Jogigények és politikai döntések

A bajor választófejedelem és vezető politikusai szerint – függetlenül attól, hogy 1722-ben Bajorország elfogadta az osztrák öröklési rendet, és 1726-ban, apja halálakor Károly Albert megerősítette azt – Bajorországnak joga van VI. Károly csaknem minden birtokának a megszerzésére. Nem Mária Amália esetleges jogai alapján. A bajorok szerint a jogalap I. Ferdinánd császár (1556-1564) egy 1543-as végrendelete és annak 1547-es kiegészítése volt. Az említett dokumentumok (amelyek egyébként Ferdinánd lányágának csehországi és magyarországi örökösödéséről rendelkeztek) a bajorok szerint azt tartalmazták, hogy I. Ferdinánd férfiágának kihalása után a női ág következik a birtokokban. Miután V. Albert bajor herceg (1550-1579) 1546-ban feleségül vette Ferdinánd lányát, Annát (1528-1590), Károly Albert pedig az ő leszármazottjuk volt, Münchenben úgy vélték, VI. Károly öröksége Károly Albertet illeti. Már VI. Károly életében kérték a Bécsben található eredeti okmányok kiadását, amihez VI. Károly végül hozzá is járult, ha a bajorok pontosan előadják jogigényüket. Mielőtt azonban a bajor jogigényt megalapozó irat megérkezett volna Bécsbe, VI. Károly 1740. október 19-ről 20-ra virradó éjszaka meghalt. Ezt követően, 1740. november 3-án Sinzendorf kancellár bemutatta a fenti dokumentumokat Szászország, Poroszország Hannover, Oroszország és Anglia követeinek, másnap pedig a pápai nunciának, Franciaország és Velence követének, illetve a bajor Perusának. Kiderült belőlük, hogy I. Ferdinánd másodszülött lánya, Anna és utódai örökösödéséről (tehát bajor örökösödéséről) csak akkor lehetne szó, ha I. Ferdinánd fiainak nem lennének törvényes leszármazottjai (sem fiúk, sem lányok, tehát mindkét ágon kihaltak volna). 1740-ben azonban nem ez volt a helyzet. VI. Károlynak fia nem, de törvényes lányutódai voltak.

Egyszerűsítsük le a vitát! Münchenben úgy vélték, hogy I. Ferdinánd rendelkezései szerint VI. Károly halála után az osztrák örökség – lévén, hogy I. Ferdinánd fiainak férfiága kihalt – Bajorországot illeti. Tévedtek. I.

Ferdinánd rendelkezései szerint a bajorok esetleg akkor jelentkezhetek volna örökösödési igényrel, ha I. Ferdinánd három fiának mindkét ága kihalt volna, ami nem történt meg. A bajor igényeket tehát elvileg el lehetett volna felejtetni. Mégis, hogy álláspontjának további nyomatékot adjon, a bécsi vezetés köriratot küldött európai követeknek, amelyben tiltakozott Károly Albert követelései ellen, és közölte a végrendelet szövegének vonatkozó, Károly Albert igényeit cáfoló részeit. Vajon elégséges-e a birtokok átvételéhez az, hogy a bajor jogigényt megcáfolták? Mária Terézia remélte, hogy igen.

Szinte azonnal kimentek az utasítások Ausztria franciaországi, angliai, poroszországi és szászországi képviselőihez, de más európai udvarokba is, bejelentve a császár halálát, az új uralkodó trónra lépését, várva, hogy a Pragmatica Sanctiót korábban elismerő hatalmak állják a szavukat. A választófejedelmi udvarokba külön magas rangú személyeket küldtek ezzel a bejelentéssel, a közlésnek és a kérésnek külön nyomatékot adandó. Az európai hatalmak többségéről Bécsben kevesen feltételezték, hogy fellépne Mária Terézia örökösödése ellen. De voltak olyanok is, amelyektől lehetett tartani. S ez utóbbiak között voltak kevésbé jelentős, kis államok, de voltak nagyhatalmak is.

Ilyen kiszámíthatatlan ország volt a kis Szardínia, amelynek királya, Károly Emánuel (1730-1773), éppúgy, mint az apja, II. Viktor Amadeus (szárd király: 1720-1730), jogokkal és szerződésekkel aligha törődött, ha országát gyarapíthatta. Nem várhatott sok jót Mária Terézia Nápoly és Szicília királyától, VII. Károlytól (1734-1759) sem. A nápolyi király, V. Fülöp spanyol király és Farnese Erzsébet fia ugyanis Spanyolországtól függött. Farnese Erzsébet pedig nem bocsátotta meg, hogy korábbi kísérlete – volt ilyen kísérlete – meghiúsult, és nemhogy Mária Terézia, de a fiatalabb Habsburg főhercegnő kezét sem sikerült megszereznie fiai számára. Spanyolországtól talán azért volt kevesebb ok a félelemre, mert földrajzilag meglehetősen messze esett Ausztriától. Sokkal közelebb volt a nemrég, a belgrádi békében megerősödött Oszmán Birodalom, s aligha lehetett tudni, vajon nem akar-e még többet visszaszerezni elvesztett területeiből, ha Mária Terézia másutt konfliktusokba keveredik.

A többi európai országról Bécsben többnyire nem feltételezték, hogy ellenségesen viszonyulna Mária Teréziához. Szászországról azért nem, mert ugyan annak idején ellene szavazott a Pragmatica Sanctio birodalmi garanciájának, de rövidesen elismerte azt. A lengyel örökösödési háború eredményéért pedig, hogy ugyanis II. Frigyes Ágost lengyel király lett, a választófejedelemség Ausztriának is hálás lehetett. Poroszországhoz hagyományosan ambivalens volt Ausztria viszonya, de az 1740-ben trónra lépő II. Frigyesre (1740-1786) Ausztriában szimpátiával tekintettek, s az új porosz királynak kifejezetten jó volt a kapcsolata Lotaringiai Ferencsel. Oroszországban is bizakodni lehetett, hiszen – nemrég – a török elleni háborúban Ausztria gálánsan teljesítette vele szemben szövetséges kötelezettségeit. Miután azonban Anna cárnő (1730-1740) néhány nappal VI. Károly előtt meghalt, és Oroszországban az ott gyakori zavaros időszakok egyike következett, nagy kérdés volt, megalapozott-e a bizakodás.

Angliával és Hollandiával, éppen a két majdani szövetségessel szemben Bécsben fenntartások voltak. Régi, még a spanyol örökösödési háború végére visszanyúló okai voltak ennek, de hűvössé tették a viszonyt a közelmúlt eseményei is. A lengyel örökösödési háborúban az angolok és a hollandok nem segítettek Ausztriának Franciaországgal szemben. Ennek ellenére Bécsben nem feltételezték, hogy Anglia, Hannover és Hollandia kétségbe vonná Mária Terézia örökösödésének jogosságát.

Franciaország várható magatartását tévesen ítélték meg az osztrák fővárosban. Az osztrákokat megtévesztette az, hogy Franciaországgal együtt módolták ki a lengyel örökösödési háborút lezáró békét, s az, hogy a vezető osztrák politikusok közül különösen Sinzendorf és Bartenstein túlzottan is bízott Franciaországban. Úgy vélték, ha Franciaország kiáll Mária Terézia mellett, akkor Ausztriának nem kell félnie Bajorországtól, Spanyolországtól, Szardíniától vagy az „örökséget” esetleg mégis jelentkező Szászországtól. De mi van akkor, ha Franciaország nem áll ki az egyébként általa is elismert Pragmatica Sanctio mellett?

Az első hírek mindenesetre biztatóak voltak Európa minden szögletéből. A bajorok – Bécsben megcáfolt igényeikkel – egyedül nem sok vizet zavartak. Anglia elismerte Mária Teréziát, Hollandia kijelentette, hogy szerződés szerint kötelezettségeit az örökösnővel szemben teljesíti. Károly Emánuel ugyanezt nyilatkozta már novemberben. Később Velence és a pápa is elismerte Mária Teréziát, megnyugtatóan nyilatkozott Frigyes Ágost Szászországból. A porosz király még fegyveres segítséget is ígért, ha szükséges. Nem jött rossz hír a zavaros Oroszországból sem.

Annál inkább Franciaországból. Amikor megérkezett a VI. Károly haláláról tudósító és Mária Terézia elismerését kérő levél, Fleury bíboros (a francia politika nagy tekintélyű, idős vezetője) azzal magyarázta a francia válasz késését, hogy levéltári kutatásokat igényel annak a formulának a megtalálása, hogyan szólítsa meg a francia király a magyar királynőt. Azt persze hozzáfűzte, nincs ok arra, hogy Bécsben gyanakodjanak, és

megismételte, hogy a francia király teljesíteni fogja ígéreteit. Ignaz Wasner ágens azonban már november 12-én azt jelentette Bécsbe, hogy Mária Terézia jobban teszi, ha Istenbe helyezi bizalmát, továbbá a hadseregébe, és megfelelő előkészületeket tesz örökös királyságaiban és tartományaiban. Álláspontját Bécsben a legtekintélyesebb politikusok közül szinte senki sem osztotta.

Aztán annak ellenére, hogy a legálságosabban Franciaország viselkedett, az első csapást II. Frigyes mérte Mária Teréziára.

5.2. A háború kirobbanása

II. Frigyes nem vonta kétségbe a Pragmatica Sanctiót, sőt tudatta Európával, hogy szíven viseli Ausztria sorsát. Bécsnek jelezte: támogatja Mária Terézia ama óhaját is, hogy Lotaringiai Ferenc császár legyen, megnyeri Ausztria ügyének Angliát, Hollandiát és Oroszországot. Akkor, ha megkapja Sziléziát. Egy 16. századi szerződés alapján igényt támasztott Liegnitz, Brieg és Wohlau Hercegségre, és visszajárónak tekintette a 17. század elején elvesztett Jägerndorfot. Megbízottja, Gotter gróf még Bécsben tárgyalt, amikor a porosz csapatok 1740. december 16-án betörték Sziléziába. Lotaringiai Ferenc határozottan közölte, hogy Mária Terézia semmit nem ad át a birtokaiból. A regensburgi birodalmi gyűlés osztrák követé pedig utasítást kapott arra, hogy jelezze: a porosz király békétörő, és felelősségre kell vonni. Franciaországba, Angliába, Oroszországba, Lengyelországba és Dániába december végén levél ment Frigyes szószegéséről és arról, hogy össze kell fogni ellene. Mária Terézia közölte, hogy Ausztria 1741. februárig 30-40 ezer fős hadsereget tud mozgósítani. Ha ezt a sereget szász, hannoveri, hesseni és dán segélycsapatokkal megerősítene, illetve Oroszország és Hollandia tenne arról, hogy a poroszoknak meg kelljen osztaniuk az erőiket, akkor Frigyes le lehetne győzni. A szász választónak azt üzenté, hogy neki mint birodalmi vikáriusnak is fel kellene lépnie Frigyes ellen (de egy 1733-as szerződés szerint is csapatokat kellene küldenie). Senki nem fogott azonban össze senkivel, a sziléziai osztrák főparancsnok, Neipperg pedig inkább óvatosságával, mint határozottságával tűnt ki. Az eredmény: 1741 tavaszára Frigyes szinte egész Sziléziát meghódította, s megerősítette a pozícióit az 1741. április 10-i mollwitzi csata megnyerésével.

II. Frigyes a hadszíntéren még egyedül küzdött az osztrákokkal, de csak a hadszíntéren volt egyedül. A francia király, láttuk, nem találta a formulát Mária Terézia megszólítására, Belleisle marsall azonban, aki az osztrák örökösödési háborúban később is fontos szerepet játszott, már úgy vélte, hogy Ausztriát fel kellene osztani, és szó sem lehet arról, hogy Lotaringiai Ferenc császár legyen. Elképzelése szerint

Franciaországé lenne Németalföld és Luxemburg, a bajor választófejedelemé Csehország és a császári korona. A poroszok kapnák Sziléziát, Szardínia és Spanyolország Lombardiát, Parmát és Toscanát. Mária Teréziának be kellene érnie Alsó-Ausztriával és Magyarországgal, stb. A fenténél egyszerűbb képlet Mária Terézia más leendő ellenségeinek a magatartása.

A szászok még közel egy évig nem fordultak szembe nyíltan Ausztriával, de ők is szép terveket kovácsoltak. Frigyes Ágostban is felvetődött a gondolat, hogy megszerezze magának a császári címet, s tapogatózó lépéseket is tett ebbe az irányba Franciaországban és Spanyolországban, de kiderült, hogy nem számíthat támogatásra. Ennél komolyabb volt az a szándéka, hogy részesedjen valamiképpen az osztrák birtokokból.

A kisstílusú szószegők közé tartozott a Pragmatica Sanctiót korábban szintén elfogadó, nagy hatalmú Spanyolország is, amelynek hirtelen felfedezett jogigényét – hogy ugyanis a spanyol Bourbonok jelentkezhetnek VI. Károly örökségére – Christian August Beck (a későbbi II. József császár [1765-1790] tanára, a trónörökös számára írt, ma is alapműnek tekintett jogtörténeti tankönyvek szerzője) szarkasztikusan intézte el, de a spanyolok fegyverkeztek.

A Mollwitznál győztes II. Frigyes király 1741 tavaszán tehát már nem volt egyedül. Az igényeikkel azonnal jelentkező bajorok, az érdekeiket leplezni mind nehezebben tudó franciák, a vélt igényeiket lassan kinyilvánító szászok és spanyolok ugyanazt akarták: Ausztria meggyengítését és/vagy valamit az osztrák birtokokból.

Aztán 1741. május 28-án a bajorországi Nymphenburgban létrejött egy bajor-spanyol szerződés, amely egyebek mellett arról szólt, hogy a spanyolok támogatják a bajor választó császárrá választását, és esetleges katonai együttműködésről is megállapodtak. Hat nappal korábban ugyanott egy bajor-francia szerződés is létrejött. Eszerint Franciaország 12 ezer gyalogost és 4 ezer lovaszt ad bajor zsoldba, hogy Károly Albert érvényesíteni tudja jogos igényeit Ausztriával szemben. A francia csapatok akkor lépik át a Rajnát, ha a bajor hadsereg létszáma eléri a 30 ezer főt. Szükség esetén azonban a francia király további 14 ezer lovaszt és 6 ezer gyalogost bocsát a bajor választófejedelem rendelkezésére. A külön cikkelek szerint a francia király mindent megtesz azért, hogy a bajor választó megszerezze a császári koronát, stb. A segítség nem volt önzetlen. Ha a francia

seregeknek át kell kelniük a Rajnán, akkor az általuk meghódított területek francia kézen maradnak, amit a leendő császár nem vitathat. Visszaadásukra francia döntéstől függően sor kerülhet, de akkor Franciaország kárpótlást kap segítségnyújtásáért. Ha netán a franciáknak Németalföldön is támadniuk kellene, akkor az ott szerzett területek is francia kézen maradnak. S még nincs vége. Háború esetén a spanyol király felkéri a nápolyi királyt (a fiát), hogy támadjon Milánó és Toscana ellen, s ott szerzett birtokai a kezén maradnak. A bajor választó 12 ezer embert küld Itáliába, serege egyesül a nápolyival. Ennek teljesülése esetén havi 20 ezer aranyat kap. (A szövegből nem egyértelmű, hogy kitől, a spanyol vagy a nápolyi királytól.)

Mindezek alapján érthető, hogy a szerződők a dokumentumot titokban akarták tartani, hiszen az nemcsak Ausztria, hanem a Német Birodalom és Hollandia ellen is bajor-francia-nápolyi támadást helyezett kilátásba, spanyol közreműködéssel. Nem sikerült. Wasner már június 12-én azt jelentette Franciaországból, hogy Münchenben (Nymphenburgban) francia-bajor támadó és védelmi szövetség jött létre, nem sokkal később pedig megjelentek a (május 18-ra datált) szerződés (illetve egy annak tekintett szöveg) nyomtatott példányai is. Belleisle ugyan hamisítványnak nevezte a megjelent szöveget, Európa azonban nem annak tekintette (és nem tartja hamisítványnak a szakirodalom nagyobb része sem, bár van ellentétes vélemény).

1741 tavaszán Ausztria nemcsak a nymphenburgi szerződések miatt aggódhatott. Június 4-én Franciaország és Poroszország között is létrejött egy titkos szerződés. Eszerint Franciaország garantálta Frigyesnek Alsó-Sziléziát, Frigyes kötelezte magát, hogy a császárválasztáskor a szavazatát a bajor választónak adja, aki számára emellett Franciaország katonai segítséget ígért. Voltak persze biztató jelek is Mária Terézia számára. A magyarok kiálltak mellette, és június 25-én Pozsonyban megkoronázták. Biztatóak voltak a júniusi hannoveri szerződések is, amelyekben Anglia pénzt és katonát helyezett kilátásba, s a szerződések maguk után vonták volna Szászország szövetségét is. Holland és esetleg orosz segítségben is lehetett bizakodni. Aztán kiderült, hogy a hannoveri szerződések nagyrészt papíron maradtak, és Anglia inkább a porosz királlyal való megegyezésre ösztönözte Ausztriát. Bécsben hajlottak valamilyen megegyezésre Frigyesel, még Mária Terézia is, de ő, mint le is írta, nem gondolta komolyan, hogy bármit is átadjon a poroszoknak. Amikor pedig már hajlott volna engedményekre, már késő volt.

5.3. Bajor sikerek

Károly Albert csapatai 1741. július 31-én elfoglalták Passaut. A franciák két hadsereget is felállítottak, az egyiket a bajorok megsegítésére, a másikat az Alsó-Rajnátnál, Hannover sakkban tartására. A Károly Albertnek szánt csapatok augusztus közepén el is indultak, s egy részük csatlakozott a Felső-Ausztria ellen harcoló bajorokhoz. Szeptember 15-én Károly Albert bevonult Linzbe, október 2-án pedig hódoltak neki a felső-ausztriai rendek. Mária Terézia elveszítette Felső-Ausztriát, s Károly Albert Alsó-Ausztria és Bécs elfoglalására készült. Különös jelentősége volt tehát annak, hogy 1741 szeptemberében Magyarország gálánosan kiállt királynője mellett, és az országgyűlés katonát és nemesi felkelést ígért, s ígéretét, ha nem is mindenképpen a szeptemberi ajánlat szerint, teljesítette is, amihez azonban idő kellett. A fővárosáért okkal aggódó Mária Terézia megpróbált tárgyalni a bajorok szövetségeseivel, a franciákkal és a poroszokkal. Eredménytelenül. Belleisle marsall október elején nyilvánvalóvá tette, hogy Franciaország nem lép fel a poroszokkal szemben, tehát nem támogatja Szilézia visszaadását és Lotaringiai Ferenc császárságát sem. Látszólag jobban alakult a porosz kapcsolat. Neipperg, a sziléziai osztrák parancsnok és II. Frigyes október 9-én találkozott Kleinschnellendorfban, és titkos szerződést kötöttek. Ennek lényege a következő volt. Frigyes kétheti látszatostrom után megkapja Neissét, s a továbbiakban nem fog többet követelni, mint Alsó-Sziléziát Neissével. Ezek átadásának fejében pedig kötelezettséget vállal, hogy sem Ausztria, sem Hannover ellen nem fog támadóan fellépni. Az említett területeket egy az év végéig esedékes békében fogja véglegesen megkapni Mária Teréziától. A porosz hadsereg egy része 1742 májusáig Felső-Sziléziában maradhat téli szálláson. A jelen lévő Lentulus osztrák hadvezér, Hyndford angol diplomata és Neipperg szavukat adják arra, hogy a szerződés titokban marad. A szerződés révén Ausztria szabadabb lett a bajorokkal szemben, de nem lélegezhetett fel. Károly Albert ugyan elvonult Bécs alól, de Csehországot akarta. Neipperg, a sziléziai főparancsnok parancsot kapott, hogy egyesüljön a Christian Lobkowitz vezette csehországi hadsereggel. Neipperg késlekedett, csak novemberben érkezett Znaimba, ahol Lotaringiai Ferenc vette át tőle a parancsnokságot, és így egyesült a két sereg. Prágát kellett volna megvédeni. Nem sikerült. November végén Prága elesett, december 7-én a bajor választót cseh királlyá választották, december 19-én több mint négyszáz rendi képviselő hódolt neki. A bajor sikerek mögött ott álltak a franciák, szeptemberben Mária Terézia ellenségei közé állt Szászország is (Prágát már bajor, szász és francia csapatok vették be), Frigyes pedig november elején felrúgta a kleinschnellendorfi szerződést, csatlakozott az Ausztria felosztásáról szóló bajor-francia-szász szerződéshez, és külön megállapodott Károly Alberttel, hogy támogatja császári ambícióját.

A sikert sikerre halmozó bajor választót 1742. január 24-én megválasztották, majd február 12-én császárrá koronázták. Öröme azonban nem volt teljes. Ludwig And- reas Khevenhüller vezetésével ugyanis az év végére Felső-Ausztria visszaszerzése és Bajorország megtámadása érdekében új hadsereget szerveztek, amelyben magyar határőr csapatok és Itáliából átvезényelt egységek is voltak. A főparancsnokságot formálisan 1742. januárban Lotaringiai Ferenc vette át (Neipperg korábbi seregének parancsnoka ekkor Lotaringiai Károly volt). Az osztrákok nagy sikereket értek el Felső- Ausztriában és Bajorországban is. Január 24-én visszavették Linzet és Passaut, február 12-én pedig a bajor fővárost, Münchent. Az új német-római császárnak koronázása napján tehát császársága volt, fővárosa azonban éppen nem. Mária Terézia már az év elején deklarálta, hogy nem ismeri el a császárt. Azért sem, mert megsértették. Mária Terézia a cseh választói szavazatot ugyanis átadta a férjének, a választók azonban ezt nem ismerték el, és már 1741 őszén kizárták a követét a császárválasztó tárgyalásokról. Az osztrák sikerek ellenére Bécsben nem nyugodhattak meg.

Még zajlottak Károly Albert választásának eseményei, amikor január 19-én és 20-án II. Frigyes Drezdában találkozott Frigyes Ágost szász választóval és lengyel királlyal, vezető miniszterével, Brühllel, gyóntatójával, Guarinivel és Szász Móriccal. Célja a hadműveletek összehangolása volt, továbbá az, hogy morvaországi és csehországi hadműveletekkel tehermentesítsék Bajorországot. Tárgyalásait alapvetően sikeresnek ítélte, amelyek után Prágán át Olmützbe ment, majd betört Morvaországba, s annak fővárosát – de újra Alsó-Ausztriát is – fenyegette.

Ausztria számára a kérdés az volt, vajon lehet-e egyszerre harcolni Bajorországban, illetve Morvaországban és Csehországban (netán Alsó-Ausztriában), s erről nem voltak egységesek a vélemények. A döntés végül is az lett – s erről Mária Terézia 1742. február 8-án írt Khevenhüllernek –, hogy Bajorországban a hadműveleteket fel kell függeszteni. Lotaringiai Károly és Lobkowitz sikereket ért el Morvaországban, a részben egyesített osztrák seregek célja immár Prága visszahódítása volt. Ha II. Frigyes meg akarná akadályozni, meg kell vele ütközni. Erre a csatára május 17-én sor került Chotusitznál. Arneth szerint, miután a harcmezőt az osztrákok hagyták el, az ütközetet kétségtelenül a poroszok nyerték, a valódi eredmény azonban inkább döntetlennek tekintendő. S szintén Arneth szerint volt a csatának egy nagy tanulsága: a két fél megtanulta tisztelni egymást. Az osztrákok rájöttek továbbá: nem tanácsos a poroszok ellen is harcolni, ha sikereket akarnak elérni Csehországban a franciák, a szászok és a bajorok ellen. Frigyes pedig arra jött rá, hogy nem érdemes az erejét szövetségeseire fecsérelni, hanem saját szerzeményeivel törődve ésszerű kiegyezni az osztrákokkal. Kissé talán leegyszerűsítve, ez a felismerés volt a boroszlói, majd a berlini béke közvetlen előzménye.

5.4. A boroszlói béke

A békekötésnek természetesen voltak más előzményei és mélyebben rejlő okai is, mint az erőket felmérő májusi ütközet. II. Frigyes már áprilisban tárgyalt Lord Hynd- forddal (aki Mária Teréziát képviselte), s már április végén tett Bécsnek – egyébként elfogadhatatlan – kiegyezési ajánlatokat, amelyekben nemcsak Sziléziához ragaszkodott, hanem egyebek mellett Glatzhoz, és csehországi igényeket is megfogalmazott. A lényeg azonban az, hogy a porosz király meg akart egyezni, akkor is, ha Bécsben sokáig – és az előzmények ismeretében okkal – nem hitték, hogy komolyak a szándékai.

Megegyezési hajlandóságát az 1742-es osztrák hadi sikerek mellett erősítette még valami: Angliában 1742-ben Robert Walpole gróf kormányzata megbukott. Az angol külügyek irányítását az Ausztria iránt elkötelezettebb Lord Carteret vette át. Ennek a váltásnak a következménye volt az, hogy 1742. április 13-án az angol parlament 500 ezer fontos segélyt szavazott meg Mária Terézia számára. Nagyon valószínű, hogy főként az angolok várható aktivizálódása sarkallta arra a porosz királyt, hogy elsősorban saját ügyével foglalkozzon, biztosítsa és, ha lehet, gyarapítsa szerzeményeit, ne pedig a Csehországban érdekelt bajorok, szászok és franciák – egyébként szövetségesei – ügyéért hozzon áldozatokat (akik 1742 késő tavaszán egyébként is defenzívában voltak az osztrákokkal szemben). Ez volt a háttere az 1742. június 11-én megkötött boroszlói előbékének.

A béke 16 pontból állt. Lényege: a magyar és cseh királynő lemond Alsó- és Felső- Sziléziáról, Teschen Hercegség, Troppau városa, Hengersdorf uradalom és bizonyos Oppa menti területek stb. kivételével. Hasonlóképpen lemond Glatz Grófságról, ezzel szemben a porosz király maga és utódai nevében megígéri, hogy a magyar és cseh királynő országaira a jövőben nem támaszt további igényt. A katolikus vallás Sziléziá- ban a korábbi állapotában marad, de úgy, hogy a protestánsok vallásszabadsága és az új uralkodó szuverenitása nem sérülhet. A porosz király átvállalja az angol kereskedőknél Sziléziára felvett kölcsönök visszafizetését. A hadifoglyokat mindkét részről szabadon engedik A végleges békét legkésőbb három vagy négy héten belül meg kell kötni. A békébe bele kell foglalni Angliát, Hannover, Oroszországot, Dániát, Hollandiát, Wolfenbüttelt és Szászországot. A boroszlói előzetes békét 1742. július 28-án Berlinben, a lényegét nem változtatva, végleges békévé alakították.

Mária Terézia számára a béke keserű volt, mert fontos tartományt veszített el. De előnye is volt, mert Prága és Csehország visszavételére összpontosíthatott. Júliusban megkezdődött Prága ostroma (az ottani sereg főparancsnoka most éppen Lotaringiai Ferenc volt, öccsétől vette át), de bevételére még várni kellett.

A versailles-i udvar, félve a csehországi francia csapatok vereségétől, és el akarván kerülni Prága esetleges feladásának szégyenét, váratlan, de kényszerű lépésre szánta el magát. Parancsot adott Maillebois marsallnak, hogy az északon állomásozó, Hannoveri sakkban tartó seregével induljon a csehországi franciák megsegítésére. A sereg augusztus 9-én indult el, s jövedele fordulatot hozott a csehországi és a bajorországi helyzetbe. Ausztria számára negatív fordulatot. Kiderült, hogy Mária Terézia nem tud egyszerre minden fronton harcolni. Szeptemberben feladták Prága ostromát, az ottani sereg nagy része elindult Felső-Pfalz felé, és cseh területen egyesült Khevenhüller Bajorországot otthagyó seregével. A Bajorországban maradt, Bernklau vezette sereg azonban nem tudta tartani magát. Októberben a Seckendorf vezette bajorokkal szemben elveszett München. A bajor császárnak újra volt fővárosa. Az osztrákok Schardinget és Passaut tartották meg korábbi szerzeményeikből. Közben Maillebois többször betört Csehországba, majd október végén Pfalzban, nem messze a cseh határtól, táborba vonult. Hogy további betöréseit megakadályozza, Lotaringiai Ferenc a fősereggel szintén bajor területre vonult, és Waidhausnál vert tábor. Maillebois rövidesen leváltották, és Broglie vette át a parancsnokságot (Prágát Belleisle-re bízta). 1742. november elején, miután csapataival átkelt a Dunán, Lotaringiai Ferenc öccsének, Károlynak adta át a főparancsnokságot, és Bécsbe ment. Miután látszott, hogy Broglie szándéka Passau bevételére, ezt kivédendő, Lotaringiai Károly november 21-én egyesült Bernklau seregével Schardingnél. Komolyabb hadműveletekre nem került már sor azelőtt, hogy az ellenfelek téli szállásra vonultak volna. (Lotaringiai Károly is elhagyta a hadszínteret. A parancsnokságot Khevenhüller vette át.)

A harmadik és eredeti célkitűzést azonban nagy sokára siker koronázta. Lotaringiai Ferenc a Prága alatt maradt Festetics erősítésére 12 ezer emberrel odaküldte Lobkowitzot. Festetics József és Lobkowitz csapatai november 7-én egyesültek. Az együttesen mintegy 17 ezer fős osztrák sereg körülbelül azonos létszámú volt az immár Belleisle vezette prágai francia csapatokkal. 1743. január 2-án Prága ismét Mária Teréziáé volt.

A cseh főváros visszaszerzése kétségtelenül nagy fegyvertény és nagy öröm volt a magyar királynő számára, de az 1742-es év eseményeinek felhőtlenül mégsem örülhetett. Igaz, hogy alig volt francia és bajor Csehországban, igaz, hogy már az év elején sikerült visszaszerezni Felső-Ausztria fővárosát, Linzet (és az egész tartományt), de a mérleg másik serpenyőjében is sok minden volt. Egy Wittelsbachot koronáztak német-római császárrá, s nem Lotaringiai Ferecet, 1742 nyarán pedig keserű békét kötött a porosz királlyal: megsérült az általa támadhatatlannak tekintett Pragmatica Sanctio. Mária Teréziának azonban nemcsak Sziléziában, Morva- és Csehországban, Bajorországban és Felső-Pfalzban kellett küzdenie, hanem itáliai pozíciói megmaradásáért is.

5.5. Itália

Itáliában Mária Terézia fő ellensége Spanyolország volt. Farnese Erzsébet nem elégedett meg azzal, hogy Károly fia Nápoly és Szicília királya. Itáliai birtokokat akart másik fiának, Fülöpnek is. A játszmában megkerülhetetlen volt a szárd király, akinek birtokai, Savoya és Piemont stratégiai szempontból fontos helyen feküdtek (Szardínia kevéssé). Károly Emánuel a legkülönbözőbb ajánlatokat kapta a spanyoloktól, a franciáktól és az osztrákoktól is, de miután senki mellett sem akarta és merte egyértelműen elkötelezni magát, Szardínia álláspontja kiszámíthatatlan volt. A szinte követhetetlen ajánlatokat és követeléseket ezért részletesen nem ismertetem. 1741 nyarára Mária Teréziának nagy nehezen azt legalább sikerült megtudnia, mit akar Szardínia: a Pa- viához tartozó vidéket a Pó bal partján, az osztrák fennhatóság alatt álló területeket a Ticino jobb partján, a VI. Károly által Genovának eladott Finalét, továbbá bizonyos genovai területeket. De ez nem minden. Szardínia évi 2,5 millió livre segélyt óhajtott arra az esetre, ha Nizza és Savoya idegen uralom alá kerülne, angol tengeri erők küldését a Földközi-tengerre, továbbá jelentős csapatok tartását lombardiai területen. (A mohóságot az magyarázza, hogy a szárdoknak olyan francia-spanyol ajánlatuk is volt, amelyről Ausztria nem tudott. Nevezetesen, hogy osszák fel az összes osztrák birtokot. Mantova, Parma és Piacenza legyen Fülöp infánsé, Károly Emánuelé meg

Lombardia, egészen az Adda folyóig.) Bécsben túlzásnak tekintették a szárd óhaj, sokkal kevesebbet ajánlottak, de a kis ország mégsem állt át a spanyolokhoz és a franciákhoz. 1741. novemberben spanyol csapatok hajóztak be Itáliába, és bár a szárdok kettős játékot játszottak, tárgyaltak a spanyolokkal és a franciákkal is, 1742. februárban mégis megállapodtak Ausztriával. Eszerint az osztrákok elfoglalják Modenát és Mirandolát, hogy megakadályozzák az Itáliában lévő spanyolok előretörését dél felől, Károly Emánuel pedig készenlétben áll, és ha kell, teljes haderejével segít. A spanyolok, akik már egy szárazföldi sereg küldését tervezték Franciaországon át, érthetően nem lelkesedtek.

Az itáliai osztrák főparancsnok az idős Traun gróf volt. Fiatal segítőket jelöltek mellé, Schulenburgot. A Pápai Államon áthaladó, Montemar vezette spanyol sereg Pesaró-nál egyesült a nápolyi király seregével, s innen indult észak felé (később érkező spanyol seregek is csatlakoztak hozzá). Károly Emánuel és Traun 1742. júniusban elfoglalta Modenát és Mirandolát, és a spanyolok ellen fordult, akik visszavonultak. Főként azért, mert az angolok kikényszerítették a spanyolokkal együtt harcoló nápolyi csapatok visszavonását. Az osztrákok azonban nem tudtak a szárdokkal együtt Nápoly ellen fordulni, mert időközben Savoya felől spanyol csapatok törtek be, és elfoglalták a szárd törzsterületet, Piemontot. A közös dél-itáliai támadás elmaradt, és Traun is északabbra vonult. Mária Terézia elégedetlen volt. Osztrák-angol-szárd szövetségben mindenképpen meg akarta szerezni Nápolyt, északon jelentős területeket engedett volna át a szárdoknak, de a szárdok kiváló pártfogója, Anglia még többet akart adni azoknak, és a közös fellépés meghiúsult. Szeptemberben Mária Terézia arra utasította Traunt, hogy harcoljon egyedül a Gages személyében új parancsnokot kapott spanyolok ellen. Az események lelassultak. Gages 1743. februárban kelt át a Panarón. Traun Camposantónál legyőzte, a győzelmet azonban Ausztria nem használta ki, és a spanyolok visszavonultak korábbi állásukba, Bolognánál.

Itáliában Mária Terézia mérlege katonai szempontból jó volt, de célját, Nápoly meghódítását valójában a szövetséges angolok felemás segítsége miatt nem érte el.

5.6. Németországi változások

1743 telén végre elkezdődtek azok az északi hadműveletek, amelyek beindítását Mária Terézia régóta óhajtott Angliától. Hiszen mi könnyítette volna meg inkább Ausztria helyzetét, mint az, ha legerősebb ellenfele, Franciaország nem koncentrálna délebben, az osztrák törzsterületek ellen az erőit, hanem leköti egy németalföldi, észak-németországi csapatmozgás. Az északi hadművelet – bár ez kis túlzás, inkább csak a seregek felvonulásáról volt szó – 1743. február végén kezdődött, amikor a hannoveriek németalföldi területen átkeltek a Maas folyón, és bevonultak Jülich Hercegségbe. Angol és osztrák csapatok követték őket. Az utóbbiak mintegy 20 ezer főből álltak. Parancsnokuk Aremberg herceg volt, az egész, összesen mintegy 60 ezer fős pragmatische seregé pedig Stair. (A pragmatische jelző a hadsereg céljára utalt: érvényt kell szerezni a Pragmatica Sanctiónak.) Az ügy azonban nem látszott sürgősnek. A „prag-maticusok” csak április közepe körül keltek át a Rajnán Neuwied közelében, a májust pedig békésen eltöltötték Frankfurt és Mainz környékén.

Németország délebbi területein valamivel élénkebben zajlottak az események. Khevenhüller már 1742 őszén megjósolta, hogy elveszhet Bajorország, és mélyen fájlalta, hogy Prága és Csehország visszaszerzése érdekében valóban fel kellett adni.

S mélyen fájlalta Mária Terézia is, bármennyire örült később a jó híreknek, a cseh főváros 1743 eleji visszaszerzésének. Egyetértett Khevenhüllerrel abban, hogy az 1743-as év fő célja Bajorország újbóli meghódítása kell legyen, és nemcsak presztízsszokokból. Ha Mária Terézia akar valamit Sziléziáért, akkor Bajorországból kaphat valamit, és az igény érvényesítéséhez aligha lehet jobb érv annál, mint ha a választófejedelemség újra a kezére kerül. Ehhez először a bajorországi francia csapatokat kellett kimozdítani az állásaikból, és ez, mindjárt látjuk, sikerült is.

Mária Terézia az év eleje óta kérte, márciusban már kifejezetten sürgette Khevenhüllert, hogy kezdje meg a hadműveleteket. A főparancsnokságot a bajorországi erők fölött Lotaringiai Károly kapta. A fővezérséggel való szokásos játék egy újabb állomása ez. Lotaringiai Károly a főparancsnok, Khevenhüller pedig a tanácsadó. Legalábbis forma szerint. A hadműveletek meg is indultak, és nem tartottak sokáig. 1743. május elején a bajorországi Duna-szakasz mentén, illetve az Inn és az Isar közötti szakaszon az osztrákok visszavonulásra kényszerítették a francia csapatokat, a bajorok fölött pedig az Inn-parti Simbachnál győzelmet arattak, amely Bajorország újbóli meghódításának a nyitánya volt.

Mária Terézia a győzelemről Prágában értesült, ahol éppen a koronázására készülődött. A cseh rendek május 11-én hódoltak neki, és másnap került sor a koronázási ünnepségre. Ezt az ünnepséget előzte meg a hír a simbachi győzelemről, s nem ez volt az utolsó jó hír, amelyet Bécsből való távolléte alatt kapott. A távollét ugyanis viszonylag hosszúra nyúlt, Mária Terézia és kísérete hat hétig maradt Prágában. Június 16-án indult haza. Útba ejtette Linzet, az elpártolt, majd visszaszerzett felső-ausztriai fővárost – ahol június 25-én fogadta a rendek hódolatát –, s csak 1743. július 3-án érkezett vissza Bécsbe.

Eközben értesült Browne május 27-i újabb nagy győzelméről, Deggendorf bevételéről. Deggendorf Passau és Regensburg között fekszik a Duna mentén, és bevehetetlennek tűnt. Arneth szerint a győzelemnek önmagán túlmutató jelentősége is volt: kijózanítóan hatott a franciákra. Ez a győzelem megnyitotta a lehetőséget az osztrák fősereg és a még Felső-Pfalzban tartózkodó, Lobkowitz vezette sereg egyesüléséhez is. Majd rövidesen újabb jó hír jött: 1743. június 9-én Bernklau elfoglalta Münchent. Néhány nap múlva az osztrákok már

Augsburg alatt álltak. A fővárosát újra elvesztő Károly Albert császár néhány nappal korábban menekült oda. 1743 nyarára elveszítette egész Bajorországot.

Az osztrákok bajorországi sikereit kétségtelenül megkönnyítette, hogy a franciáknak számolniuk kellett a pragmaticai sereggel. E sereg felett II. György angol király (1727-1760) vette át a parancsnokságot akkoriban, amikor az osztrákok sikeresen dolgoztak Bajorország meghódításán. 1743. június 19-én érkezett az Aschaffenburg környékén állomásozó sereghöz. A táborban sokan sokfélét akartak. György végül úgy döntött, hogy a kb. 36 ezres sereggel (benne 10 ezer osztrákkal) Hanauba megy, ahol már ott volt egy kb. 6 ezer fős hesseni, és várható volt egy kb. ugyanakkora hannoveri csapat is. A pragmaticai sereg június 26-án indult el Aschaffenburgból. A franciák meg akarták akadályozni vonulását, és Noailles herceg főparancsnok mintegy 23 ezer fős csapatot küldött ellene, s elszórtan más francia csapatok is a környéken tartózkodtak. Az angol király által vezetett sereg Dettingennél csatára kényszerült, és győzelmet aratott. Az osztrák Neipperg és Aremberg tanácsainak és katonai tapasztalatainak valószínűleg nagyobb szerepe volt ebben, mint az angol királynak, de a csata kétségtelenül az ő részvétele miatt lett nevezetes. Noailles marsallnak, aki maga is megjelent a csatatéren, már nem maradt más hátra, mint csapatai visszarendelése.

A továbbiakban azonban az osztrákok nagyot csalódtak. Azt remélték, hogy angol, osztrák, hannoveri, holland és egyéb szövetséges csapatok érzékeny csapást mérhetnek Franciaországra, de nem így történt. Ausztriának egyébként nem volt igaza. Inkább hálás lehetett volna az angol királynak és a pragmaticai seregnek akkor is, ha nem váltotta be a Bécsben hozzá fűzött nagy reményeket. Ahhoz, hogy az osztrákok vissza tudják hódítani Bajorországot és Csehországot (Eger 1743. szeptemberi bevételével Csehország is osztrák főség alá került), nagymértékben hozzájárult a pragmaticai sereg pusztája léte, amely mégiscsak több tízezres francia hadsereget kötött le. Azt pedig Mária Terézia már megszokhatta volna, hogy Anglia saját érdekei függvényében képviseli Ausztria és mások érdekeit.

Így volt ez Itáliában is, amelyre vonatkozóan 1743. szeptember 13-án angol-osztrák-szárd szerződés jött létre Wormsban. Károly Emánuel vállalta a Pragmatica Sanctio garantálását, és lemondott minden állítólagos, Milánóra vonatkozó jogáról. Biztosította Mária Teréziát, hogy fegyveres erővel, 45 ezer fővel segít abban, hogy Ausztria itáliai ellenségeit visszaverjék. Mária Terézia ezzel szemben itáliai haderejének 30 ezer főre való felemelését vállalta, amint azt a németországi állapotok lehetővé teszik. (Ne feledjük, ekkor még az osztrákok nem adták fel egy Franciaország elleni összehangolt támadás reményét.) A szerződés értelmében Anglia köteles haderőt tartani a Földközi-tengeren, illetve évi 200 ezer font segélyt fizetni Szardíniának.

Szardínia megkapta a Ticino és a Pó közötti területeket: Vigevano és Pavia vidékét. (A Ticino határfolyóvá lett a Milánói Hercegség és a Szárd Királyság között. De Károly Emánuel a Pótól délre eső részeket is kapott: további paviai területeket, Bobbiót és környékét, Piacenza városát és vidékét a Nura folyóig. Végül, de nem utolsósorban Mária Terézia lemondott azokról a jogokról, amelyek egykor megillettek volna Fianaléra, azért, hogy Szardíniának legyen tengeri kijárata. Károly Emánuel cserébe kötelezte magát, hogy a szövetség hű tagja lesz mindaddig, amíg békét nem kötnek, és nemcsak Itáliában, hanem Németországban is, illetve amíg béke jön létre Anglia és Spanyolország között is. A területi rendelkezések akkor emelkednek jogerőre.

Az első titkos cikkely szerint angol költségen sereget állítanak fel Graubündenben (Svájcban). A második szerint a három szerződő fél korlátok közé kívánja szorítani a Bourbonok hatalmát. Nápolyból és Szicíliából ki fogja őket üzni. Nápolyt és a Stato dei Presidit Ausztria, Szicíliát Szardínia kapja. A harmadik titkos cikkely arról rendelkezett, hogy a szárd király lemondása Milánóról érvényét veszti, ha a Milánót is öröklő Habsburg főhercegnő egy Bourbonhoz menne férjhez.

Közvetlenül a wormsi szerződés megkötése előtt kicserélték az itáliai főparancsnokot. Traun helyét Lobkowitz vette át. Nagyobb határozottságot vártak tőle. 1743. október elején el is indult dél felé, a hónap végén már Riminél állt. (Traun nem ejtették, a csehországi hadak parancsnoka lett.) Az itáliai osztrák tervek azonban nem váltak valóra. Nem sikerült elérni, hogy Szardínia és Anglia támogassa az osztrákokat Nápoly megszerzésében, utána pedig együtt hódítsák vissza Savoyát és forduljanak Franciaország ellen.

5.7. Francia hadüzenetek

Bármilyen különös az eddigiek után, de Franciaország még nem állt hadban sem Angliával, sem Ausztriával. A „probléma” 1744. március 15-én és április 26-án oldódott meg. Előbb Angliának üzent hadat, mert az angol flotta támadta a francia hajókat, és az angolok blokkolták Toulon kikötőjét. Az osztrákoknak meg Elzász és

Lotaringia megtámadása miatt üzentek hadat. Korábban csak a bajorokat segítették, amikor Mária Terézia ellen harcoltak. Bécsben remélték, hogy Angliában a franciaellenes hangokat erősíti az egyébként sikertelen Stuart-

kaland is. Stuart Károly Edward 1744 telén francia segítséggel vissza akarta szerezni angol trónját. Bécsben ismét csalódtak. Bár 1744 tavaszán kb. 40 ezer fős osztrák, angol, holland, hannoveri sereg állt készen Németalföldön, s Lotaringiai Károly egy április 16-i haditanácson javasolta egyesítésüket, májusra azonban kiderült, hogy a Franciaország elleni támadásra nem kerül sor az angolok ellenállása miatt. Ezzel szemben a XV Lajos (1715-1774) vezette főszereg és az azt fedező Szász Móríc (ekkor már francia marsall) vezette sereg május közepén átlépte a francia határt, elfoglalta Menent és Ypernt, júniusban Furnes-t.

Lotaringiai Károly ekkor már a rajnai hadszíntéren volt. Májusban átvette a főparancsnokságot, és Elzászban és Lotaringiában támadta a franciákat. A rajnai osztrák sikerek hatására XV. Lajos úgy határozott, hogy Szász Mórícot Németalföldön hagyva, a sereg nagyobb részét Franciaország keleti határaihoz vezeti. Aligha tehette volna ezt meg, ha az angolok és a hollandok korábban elfogadják Lotaringiai Károly tervét, hogy az egyesített németalföldi csapatokat északról Franciaország ellen kell vezetni.

5.8. A második sziléziai háború

Lotaringiai Károly csapatainak rövidesen vissza kellett vonulniuk a rajnai frontról. 1744. augusztus 14-én ugyanis II. Frigyes mintegy 80 ezer fővel átlépte a cseh határt. Voltak előzmények. 1744 elején tárgyalta már a franciákkal és a császárral, hogy megtámadná Ausztriát. Májusban Frankfurtban szövetkezett a császárral, Pfälzcal és Hes- sen-Kassellel, s a szövetséget bővíteni akarta Oroszországgal, Svédországgal, a Portával, és ott állt mögötte Franciaország is. Júliusban külön bajor-porosz szövetség jött létre arról, hogy Károly Albert lemond a javára Csehország egy részéről. A poroszok szeptember 16-án elfoglalták Prágát, majd Tabort, Budweist és Frauenberget. Október 2-án egyesültek Lotaringiai Károly és a csehországi, Batthyány Károly vezette seregek, és október 22-én csatlakoztak hozzájuk a szászok is. A porosz király visszavonult Szilézia felé, Prága pedig ismét gazdát cserélt. November 26-án az osztrákok elfoglalták. Mária Terézia azt akarta, hogy Lotaringiai Károly ne elégedjen meg csehországi sikereivel, hanem induljon Szilézia ellen. Szilézia visszahódítása azonban nem sikerült. Tél lévén, a szemben álló felek téli szállásra vonultak.

Az 1744-es év mérlege a keleti fronton Mária Terézia szempontjából felemás. Az újra támadó Frigyes kiverése Prágából és Csehországból természetesen siker, a porosz hadsereg legyőzése egy nyílt csatában azonban elmaradt, és Szilézia visszahódítása sem sikerült. Felemásan alakult a helyzet a németalföldi fronton is. A szövetségesek nem törtek be Franciaországba, ellenkezőleg, a franciák hódítottak Belgiumban, s nem használták ki a szövetségesek azt sem, hogy később a francia főszereg a király vezetésével elvonult.

Két fronton pedig a mérleg kifejezetten negatív volt. Miután a rajnai hadszínteret Frigyes betörése miatt ott kellett hagyni, a franciák előretörték, és 1744 novemberében elfoglalták Freiburgot. Nem maradt büntetlenül az sem, hogy a porosz támadás miatt a bajorországi osztrák csapatok nagy részét ki kellett vonni onnan. München, amelynek sorsa feltűnő hasonlatosságot mutatott Prágáéval, október végén szintén gazdát cserélt. Ekkor éppen a bajor választó, Károly Albert császár volt soron, hogy újra birtokba vegye fővárosát (október 23-án vonult be Münchenbe).

S most vessünk egy pillantást az osztrák örökösödési háború déli hadszíntérének 1744-es eseményeire, ahol Ausztria – nem igazán elszánt szövetségesei miatt – kevesebbet ért el, mint amit valójában elérhetett volna.

Lobkowitz 1744. május 24-én bevonult Rómába. Augusztusban egy Browne vezette osztrák csapat sikerrel támadta meg a Róma alatti Velletrit, a nápolyi király főhadiszállását, de a királyt nem sikerült elfogni. Úgy tűnt azonban, hogy Lobkowitznak lenne esélye a spanyolok és a nápolyiak legyőzésére, amikor Bécsből leállították. Azért állították le, mert a franciák és a spanyolok már 1744. márciusban átkeltek a Varon, és megtámadták a Szárd Királyságot, de akkor még visszavonultak Provence-ba és Dauphinéba. Augusztusban azonban már Cuneót ostromolták (Torinótól délre). Ezért – Szardínia és természetesen Lombardia védelmére – rendelte vissza Mária Terézia előbb Lobkowitz csapatainak egy részét, aztán Lobkowitzot is azzal, hogy hagyjon hátra a Pápai Államban vagy Modenában 10 ezer embert, hogy a minden bizonynyal utánaeredő spanyolokat feltartóztassa. Aztán Lobkowitz csak november 1-jén bontott tábor. Az eredmény: a nápolyi király rövidesen bevonult Rómába, a spanyolok valóban követték Lobkowitzot, akinek a főhadiszállása rövidesen már a keleti parton, Pesaróban volt. Időközben szárd és osztrák szempontból örömteli esemény történt. Az ellenség október 22-én feladta Cuneo ostromát. A franciák és a spanyolok rövidesen Savoyába, Nizzába, Provence-ba és Dauphinéba vonultak téli szállásra.

5.9. A bajor császár halála

Az 1745. év meghatározó eseménye Károly Albert halála volt (január 24.). Halála előtt, úgy vélve, hogy a franciák nem állnak ki mellette, felvetette a kiegyezés lehetőségét Mária Teréziával, és erre Bécsben is megvolt a hajlandóság. A császár halálával aztán ismét elérhető közelségbe került Lotaringiai Ferenc császársága is. Megegyezési szándékának Bécs fegyverrel is nyomatékot adott: 1745 kora tavaszán szinte egész Bajorország újra osztrák fennhatóság alatt állt. Ez volt az előzménye az 1745. április 21-én Füssenben kötött békének. Főbb pontjai: Mária Terézia elismerte az elhunyt Károly Albert császárságát, az özvegyét, Mária Amáliát pedig császárnénak ismeri el. Visszaadja Bajorországnak minden birtokát az 1741-es állapotok szerint, és eltekint a bajorok részéről járó kárpótlásoktól. Ezzel szemben a bajor választó, III. Miksa József (1745-1777) maga, örökösei és leszármazottai nevében lemond minden olyan öröklési jogáról, amely ellentmondana a Pragmatica Sanctiónak. Lemond (szintén leszármazottai nevében is) az osztrák főhercegi címről, és csatlakozik a Pragmatica Sanctio birodalmi gyűlési garanciájához. A bajor választó nem támaszt igényt a franciák által elfoglalt Elő-Ausztriára. Elismeri, hogy Mária Terézia gyakorolhatja a cseh választói szavazati jogot a császárválasztáskor. A bajor választó a császárválasztáskor szavazatát Lotaringiai Ferencre adja.

A füsseni béke megkötésével eggyel csökkent Mária Terézia ellenségeinek a száma, és eredményként könyvelhette el, hogy sikerült szorosra fűzni a kapcsolatait a Poroszországgal szemben egyébként érdekalapon legőszintébb szövetségesével, az egy ideig ugyan ellene forduló Szászországgal. Károly Albert halálakor felvetődött ugyanis, hogy legyen szász császára a birodalomnak. Támogatta az ötletet Franciaország és Poroszország is (miért ne, ha ezzel Ausztriának kellemetlenséget lehet okozni). A füsseni béke megkötése után a szászok józan megfontolásból, hosszas tárgyalásokat követően elismerték Lotaringiai Ferenc császárságát (ha megválasztják), és lemondtak Ausztriával szembeni irreális területi igényeikről, amelyeket a tárgyalások során támasztottak.

1745 elején tehát Ausztria szép sikereket ért el a tárgyalóasztaloknál, de nem ért el ilyen szép sikereket a hadszíntereken. Az itáliai fronton nem történtek figyelemre méltó események. Lobkowitz tétlenül táborozott, miközben a Gages vezette spanyolok májusban csatlakoztak Fülöp infáns seregéhez, amely Genova felől készült támadást indítani. Eközben Németalföldön súlyos csapás érte az angol-holland-osztrák-hannoveri szövetségeseket. Május 11-én Fontenoy-nál nagy vereséget szenvedtek Szász Mórictól. A szövetségesek egymást vádolták, Mária Teréziát is bírálata érte, hogy nagyobb erőket kellett volna Németalföldre küldenie. A bírálattal Mária Terézia különösebben nem törődött: elsősorban II. Frigyesel akart leszámolni, és ez a fontenoy-i csata előtt is nyilvánvaló volt. Aztán június 4-én Lotaringiai Károly nagy vereséget szenvedett a poroszoktól Hohenfriedbergnél.

Ausztria a hohenfriedbergi vereség után okkal félt attól, hogy a tengeri hatalmak békét fognak követelni, és még inkább attól, hogy a szász választót (a lengyel királyt) esetleg rá is tudják venni erre. Ezért mindent megtett, hogy II. Frigyes Ágostot megnyerje, és Szászországot meggyőzze arról: folytatni kell a harcot II. Frigyes ellen. Ennek érdekében megerősítették a csehországi (Hohenfriedberg után oda visszavonult) sereget, és odarendelték az Itáliából áthelyezett Lobkowitzot és Aremberget is. Joseph Khevenhüllert pedig Mária Terézia Drezdába küldte, hogy győzze meg a szász udvart. Váratlanul „besegített” az osztrák-szász közeledésbe II. Frigyes, amikor augusztus végén hadat üzent Szászországnak. Ezt követően jött létre egy osztrák-szász szövetség 1745. augusztus 29-én. Eszerint Mária Terézia megígérte, hogy rajnai seregéből mintegy 10-12 ezer embert küld Szászország védelmére, csehországi csapatai pedig (az irreguláris alakulatok is), ha lehet, télen is támadni fogják a poroszokat.

Ausztriának tehát sikerült szorosabbra fonnai a szövetség szálait Szászországgal, ami reményt keltett. Angliától azt kapta, amit szokott. Folyamatos intéseket, hogy egyezzen meg esküdt ellenségével, Poroszországgal, s a megegyezést a buzgó szövetséges titokban elő is készítette. Mária Terézia nem kért Anglia jó tanácsaiból. Le akart számolni II. Frigyesel. S önbizalmát növelte az is, hogy 1745 őszén újra Bécsbe „került” a német-római császárság. 1745. szeptember 13-án Frankfurtban megválasztották, október 4-én megkoronázták Lotaringiai Ferencet.

5.10. A drezdai béke

1745 őszén Anglia mindenképpen arra akarta rávenni Ausztriát, hogy kössön békét Poroszországgal, és ettől az ellenségtől megszabadulva, legyen még oszloposabb tagja az angol-holland-osztrák-hannoveri szövetségnek, amely mindenekelőtt Franciaországgal szemben kell, hogy működjön. Ausztria ezzel szemben maga óhajtott dönteni arról, ki a fő ellensége. Fő ellenséggént továbbra is II. Frigyes mellett „döntött”, XV Lajos Franciaországát mögé sorolta. S Franciaországgal biztató tapogatózások/tárgyalások is kezdődtek egy esetleges francia-osztrák békéről. Sorozatos katonai kudarcok ellenére Bécs 1745 őszén okkal ítélte meg úgy, hogy jó esélyei vannak a porosz király legyőzésére. Reménye volt a megbékélésre Franciaországgal, szilárdabbá vált a szövetsége Szászországgal, s úgy tűnt, hogy szövetségesei között tudhatja végre Oroszországot is. Aztán

kiderült, hogy a szászok ingatagok, könnyen lehet, hogy kiegyeznek a poroszokkal, s jöttek is hírek és álhírek porosz-szász tárgyalásokról. A franciákról meg az derült ki, hogy éppen a legfőbb osztrák célkitűzéssel nem azonosultak, és nem volt szívügyük, hogy a Frigyes által elvett tartományokat Mária Terézia visszakapja.

Ne keressünk tehát logikus magyarázatot arra, miért kötött békét Ausztria és Poroszország 1745 karácsonyán Drezdában – ez történt ugyanis –, hanem tekintsük ezt a kaotikus helyzet és az egymást megfélemlíteni akaró tárgyalófelek mesterkedései véletlenszerű eredményének. Ausztria ugyanis, láttuk, nem akart békét kötni II. Frigyesel. Mikor azonban kiderült, hogy a franciákkal viszont nem lehet békét kötni, a szászokra és az oroszokra meg nem lehet számítani, az angolok pedig mit sem akarnak jobban, mint egy osztrák-porosz békét, Bécsben – ott és akkor éppen – a béke mellett döntöttek. Dönthettek volna másképpen is, ugyanannyi érv és ellenérv szólta volna amellett is. S most lássuk az „eredményt”!

Az eredmény azért van idézőjelben, mert Mária Terézia a Harrach és Podewils által 1745. december 25-én aláírt drezdai békét kénytelen-kelletlen vette tudomásul. A drezdai béke valójában az 1742-es boroszlói és berlini béke megerősítése volt. A bevezetés szerint a két hatalom a békét az 1745. augusztus 26-i hannoveri (angol-porosz) egyezmény alapján/folytatásaként köti meg. Poroszország megmarad Szilézia birtokában úgy, ahogy arról a boroszlói és a berlini béke rendelkezett. Általános amnesztiát hirdetnek. Az ellenségeskedéseknek azonnal véget vetnek, és a csapatokat kölcsönösen kivonják az idegen területekről. A porosz király elismeri császárnak Lo- taringiai Ferencet, és elismeri, hogy Mária Terézia gyakorolhatja a cseh választói szavazatot. Frigyes és Mária Terézia kölcsönösen garantálják továbbá egymás birtokait. De nem egyformán. Mária Terézia Frigyes minden birtokát garantálja, Frigyes ezzel szemben Mária Teréziának csak azokat a birtokait, amelyek a Német Birodalomban fekszenek. Az angol király szavatolja a békét, és azon lesz, hogy megszerezze Hollandia és a Német Birodalom garanciáját is, stb.

Ugyanazon a napon kelt a poroszok és a szászok között kötött drezdai béke is. A két fél helyreállítja a régi baráti kapcsolatokat. Amnesztiát hirdetnek, és véget vetnek ellenségeskedésüknek. Szászország egymillió birodalmi tallért fizet Poroszországnak. A poroszok kiűrik Drezdát, és 14 napon belül egész Szászországot. A választó (és lengyel király) csatlakozik az 1745. augusztus 26-i hannoveri egyezményhez. A szász választó egy külön okiratban lemond továbbá minden olyan jogáról, amelyet mint Habsburg-rokon Sziléziára támaszthatna. Az orosz cárnőt, az angol királyt és Hollandiát felkéri a béke szavatolására, stb.

Azt, hogy a francia béketárgyalásokat nem kell nagyon komolyan venni, jelezték az itáliai történések. A franciák nem békét akartak ott, hanem fel akarták számolni az osztrák pozíciókat. 1745 májusában egyesült Fülöp infáns, a francia Maillebois és a spanyol Gages serege, és augusztus elején felvonult Szardínia ellen. A szövetségesek között ugyan a szokásos módon nem volt összhang (még arról sem, hogy mi legyen a támadás fő iránya). Gages mindenestre rövidesen elfoglalta Parmát és Paviát, december 16-án pedig bevette Milánót. A szárd király kész volt lepaktálni a spanyolokkal és a franciákkal. Azon túlmenően, hogy nem tudtak megegyezni az osztozkodás elveiben, a paktum azért is meghiúsult, mert a drezdai béke után felszabaduló osztrákok nagy erőket indítottak Itáliába. A következő évben visszavették Milánót, a szárdokkal együtt szinte egész Piemontot, áprilisban Parmát, júniusban pedig az osztrákok legyőzték a francia-spanyol csapatokat Piacenzánál. 1746-ban, osztrák szempontból „örvendetes” módon, meghalt a spanyol király. Utóda, VI. Ferdinánd (1746-1759) pedig nem volt elkötelezett abban, hogy féltestvérének, Fülöp- nek itáliai birtokokat szerezzen. A spanyolok és a franciák is kivonták csapataikat, a magára maradt Genova (amely korábban szövetkezett a franciákkal és a spanyolokkal) osztrák-szárd megszállás alá került.

1746 nem a franciák éve volt Itáliában. Északon más volt a helyzet. 1746. februárban kapitulált Brüsszel, májusban a franciák elfoglalták Antwerpent, júniusban Mons erődjét, stb. Már régóta tartott a háború, nem meglepő, hogy mindinkább felvetődött befejezésének igénye. 1746 nyarán tárgyalások kezdődtek az angolok és a franciák között, de még mindkét félnek túl nagy volt az étvágya. Megegyezésre egyelőre nem volt remény. Ha meg nem lehet tárgyalni, akkor háborúzni kell. Érdekes módon most az angolok vettek elő egy tervet, amely régebben Mária Teréziáé volt. A franciákat Franciaországban kellene legyőzni. Északon és délen is meg kellene támadni.

Anglia és szövetségesei között azonban nem először nem volt összhang. Most, amikor az angolok szorgalmazták, Mária Teréziának nem volt „kedve” Franciaország „otthoni” legyőzésére. Az itáliai sikerek nyomán Ausztria ott (Itáliában) akarta inkább rendezni közös dolgait a franciákkal és a spanyolokkal, de mint már szó volt róla, nem engedmények árán. Mária Terézia legfőbb célja 1746 őszén is Nápoly megszerzése lett volna. Ha az angolok hagyták volna. Az angol álláspont szerint azonban egy Nápoly elleni hadjárat nem lenne szerencsés. Az új spanyol király, úgy tűnik, nem ragaszkodik ahhoz, hogy féltestvére, Fülöp államot kapjon Itáliában, azt azonban aligha hagyná, hogy másik féltestvérétől elvegyék Nápolyt.

1746. szeptemberben Mária Terézia parancsot adott a Dél-Franciaország elleni támadásra. Tanácsosabbnak látszott engedni az angol óhajnak, mint esetleg szembesülni egy osztrákoktól függetlenül megkötött angol-francia békével. Osztrák és szárd sikerek után – a Browne vezette sereg már Antibes ostromára készült – jelentősen meggyengítette az osztrákokat az, hogy december elején Genovában felkelés tört ki ellenük, és kiűzték őket. Jóllehet Browne még nem adta fel terveit, a franciák fölénybe kerültek. A francia parancsnokságot Belleisle vette át, akihez flandriai francia csapatok érkeztek, és a spanyolok is parancsot kaptak az együttműködésre. 1747. februárban Browne visszavonult.

5.11. Az aacheni béke

Már 1746 nyarán is zajlottak eredménytelen békétárgyalások, komolyabbak 1746 őszén kezdődtek Bredában. A tárgyalásokat azonban nem elsősorban a kompromis- szumkészség, hanem az elvtelen és kicsinyes alkutervek jellemezték, és 1747 májusában eredménytelenül véget értek. Ha a tárgyalások zátonyra futottak, egy időre újra a fegyverek vették át a főszerepet, de megoldást azok sem hoztak. Itáliában 1747 nyarán váltakozó eredménnyel zajlottak a harcok az osztrák-szárd és a spanyol-francia szövetségesek között (szokásos módon a szövetségesek közötti viták sem maradtak el). Az északi fronton a franciák domináltak, nagy sikerük volt a július 2-i lafelti győzelem (Maastricht közelében).

1746 nyarától a békevágy érezhetően felélénkült. Arneth szerint mindenekelőtt a franciáknak köszönhetően, akik a lafelti csata után a győztes pozíciójából léptek fel. Szintén Arneth szerint főként az motiválta őket, hogy immár nemigen tudtak volna választ adni arra a kérdésre: ugyan miért is vesznek részt még mindig a már hét éve tartó osztrák örökösödési háborúban? A császárságot ugyan annak idején sikerült megszerezniük Károly Albert számára, annak korai halála után azonban Lotaringiai

Ferenc lett a császár, amit Franciaország 1745-ben éppúgy nem akart, mint 1740-ben, de 1745-ben már nem sikerült megakadályoznia. A szövetséges Szászország rég elpártolt, Poroszország pedig kétszer is békét kötött Versailles megkérdezése nélkül (Boroszló-Berlin, 1742; Drezda, 1745), és ugyanígy kötött békét Bajorország is (Füßsen, 1745). Az egyébként ingatag Szardíniát reménytelen kísérletek ellenére sem sikerült elcsábítani angol és osztrák szövetségétől. Tisztában voltak Franciaországban továbbá azzal is, hogy Ausztriának 1746 nyara óta hatalmas szövetségese volt, miután I. Erzsébet cárnővel (1741-1762) Pétervárott igen előnyös szerződést kötött. 1747. május 25-én pedig örök időkre meghosszabbította a Portával a belgrádi békét, arra sem volt tehát sok remény, hogy a törököt Ausztriára lehetne „szabadítani”. Ami pedig a spanyol és a nápolyi Bourbon-rokonokat illeti, tudni való volt, hogy szintén békét akarnak. Valójában tehát a további háborúskodás céltalannak tetszett. Főként ez állhatott a felhorgadó francia békevágy mögött. A béke megkötése azonban az egymásra gyanakvó felek között, ahol a szövetségesben gyakran kevésbé lehetett bízni, mint az ellenségben, még több mint egy évig tartott. A szinte követhetetlen alkutervektől eltekintve, nézzük a végeredményt.

Az aacheni béke egyfelől Ausztria, Anglia, Hollandia és Szardínia, másfelől Franciaország, Spanyolország, Genova és Modena között jött létre. Bevezetése szerint felvirradt végre a nap, amelyen az isteni gondoskodás nyomán visszaáll Európa nyugalma. Lássuk a cikkelyeket!

A szemben álló felek között szárazföldön és vízen véget érnek az ellenségeskedések. Általános amnesztiát hirdetnek, mindenki visszakérül a háború előtti birtokaiba és javaiba. A béke alapjául a vesztfáliai és az azóta kötött békék szolgálnak. A hadifoglyokat mindkét részről váltságdíj nélkül szabadon bocsátják. Az európai és az Európán kívüli hódításokat hat héten belül visszaadják. Ugyanilyen határidővel kapja vissza korábbi birtokait Hollandia és Ausztria (Németalföldön), Szardínia (Savoyában és Nizzában), a Modenai Hercegség és a Genovai Köztársaság. Mária Terézia és Károly Emánuel Parmáról, Piacenzáról és Guastalláról lemond Fülöp spanyol infáns javára, azzal a kikötéssel, hogy ha Fülöp valamikor nápolyi király lenne, vagy fiúutód nélkül halna meg, akkor a hercegségek Ausztriára és Szardíniára szállnak vissza. A francia király hat héten belül visszaadja németalföldi hódításait. Az Európán kívüli területátadásokat minél sürgősebben le kell bonyolítani. Addig is, amíg a Breton-foki szigetet az angolok átadják a franciáknak, Anglia (biztosítésként) két tekintélyes túszt küld Párizsba. A (bárhon) átadandó területekről származó jövedelmek a terület átadásáig annak aktuális tulajdonosát illetik. Az új tulajdonosnak át kell adni a levéltárakat és a dokumentumokat is. A szárd király megmarad régi és újabb birtokainak tulajdonjogában. A rabszolga-kereskedelemre vonatkozó 1713. március 26-i szerződést megerősítik. Dunkerque szárazföldi erődjét megmarad. Az angol-spanyol pénzügyi követelések és egyéb ügyek elintézését biztosokra bízzák. Megerősítik az 1718. augusztus 2-i londoni szerződés azon pontját, amely biztosítja a Hannoveri-ház jogát az angol trónra, és kizárja abból a Stuartokat. A hannoveri választó (az angol király) és utódai németországi birtokait garantálják. Minden hatalom garantálja az 1712. április 19-i Pragmatica Sanctiót, kivéve azt, amit abban a jelen békeszerződés módosít. A Sziléziai Hercegség és Glatz Grófság Poroszországhoz lesz.

A békeszerződést az érintett nyolc országnak egy hónapon belül kell ratifikálnia. 1748. október 18-án csak Anglia, Hollandia és Franciaország képviselője írta alá, a többi később. Anton Wenzel Kaunitz, Mária Terézia későbbi államkancellárja október 23-án. Nem véletlen, hogy Kaunitz Ausztria nevében a békét csak később írta alá.

Ahhoz képest ugyanis, ami ellen fél évvel korábban tiltakozott, alig történt változás. Ausztria nem kapta vissza Wormsban elvett területét Szardíniától, bele kellett törödni, hogy Fülöpnek államot kreáltak Itáliában, fel sem merülhetett Nápoly megszerzésének lehetősége, s nem a Mária Terézia által akart módon garantálták II. Frigyesnek Szilézia és Glatz birtokát.

Bécset nem vigasztalta, hogy mindezzel szemben minden hatalom elismerte a némiképpen megcsonkított Pragmatica Sanctiót. Pedig vigasztalhatta volna. 1740-1741-ben Mária Teréziát nem az fenyegette, hogy apja birtokaiból elveszíti Sziléziát, Glatzt, Parmát, Piacenzát és Lombardia egy részét, hanem az, hogy a Habsburg Birodalom eltűnik Európa térképéről. Poroszország lerohanta Sziléziát, a bajor választófejedelem elfoglalta Csehországot, mögéjük állt Európa legerősebb állama, Franciaország (egy ideig Szászország), s Habsburg-birtokok rovására akart államot kreálni fia számára Farnese Erzsébet Itáliában. Nem tűnt irreálisnak, hogy Mária Teréziának az osztrák örökös tartományok egy részével és Magyarországgal kell beérnie. S azzal is csak akkor, ha a magyarok nem állnak be a sorba, és – az európai hatalmak többségét követve, szerződést szegve – nem fordulnak ők is szembe 1722-1723-ban elismert örökös királynőjükkel. Ausztria szerencséjére a magyarok gáláns kiállása mellett kiállt mellette Anglia is. S Anglia „hozta” Hollandiát, kizárólag a szigetország tartotta benn a szövetségben az ingatag Szardíniát, és az angolok tartották kordában Poroszországot, Franciaországot és Bajorországot. Nem Ausztriával szembeni elvi elkötelezettségből tették ezt, hanem saját érdekükben, ami azonban a tényen nem változtat. Az angol-holland-hannoveri hadseregek és Anglia segélyei nélkül, ismételjük, Mária Terézia birodalma eltűnt volna a térképről. Mária Terézia tehát szerepet tévesztett, amikor – ahelyett, hogy hálás lett volna a nem önzetlen angol segítségért – rendre sérelmezte, hogy szövetségese előnytelen alkukra kényszerítette. Szerencsésebb lett volna tudatosítania magában, hogy az angol és az osztrák érdekek csak részben estek egybe, s akkor méltatlankodás helyett talán örülni tudott volna annak, hogy részben egybeestek. Mária Terézia keserűségét az aacheni béke fölött enyhíthette volna továbbá az is, hogy a béke megkötésekor már három éve a férje, Lotaringiai Ferenc volt a német-római császár. Részben a sors hozta így, mert 1745-ben váratlanul meghalt VII. Károly Albert császár, de bárhogy legyen is, rövid megszakítás után visszakerült a császárság az immár Habsburg-Lotaringiai-dinasztia birtokába, s ott is maradt a Német Nemzet Szent Római Birodalmának fennállásáig, 1806-ig.

1748-ban tehát a Habsburg-birtokok kis kivétellel egy kézen, s egy nő, Mária Terézia kezén voltak. Majdnem úgy, ahogy 1713. április 19-én VI. Károly császár eltervezte, és több mint két évtizedes kitartó munkával Európa döntő többségével elfogadtatta. A Német Birodalom élén pedig veje, Lotaringiai Ferenc állt, szintén úgy, ahogy egykor VI. Károly eltervezte. Ám azért, hogy nagyrészt minden úgy maradjon, ahogy volt, illetve úgy alakuljon, ahogy VI. Károly tervezte, nyolc évig szóltak a fegyverek Sziléziában, Ausztriában, Csehországban, Bajorországban, Szászországban, a Rajna vidékén, Németalföldön és Itáliában. De miután az aacheni béke egy fárasztó háború lezárásával egyidejűleg nem oldotta fel a feszültségeket az egymással szemben álló (és egymással szövetséges) hatalmak között, a szövetségi rendszerek „átszervezése” után rövidesen egy új háborúban küzdöttek egymással az osztrák örökösödési háború főszereplői: a hétéves háborúban.

5.12. SZAKIRODALOM

Arneth, Alfred: Maria Theresia's erste Regierungsjahre. I-III. Wien, 1863, 1864, 1865.

Beer, Adolf: Zur Geschichte des Friedens von Aachen im Jahre 1748. In: Archiv für österreichische Geschichte, Bd. 47. 1871.

Der Oesterreichische Erbfolge-Krieg. I-VIII. Wien, 1896-1905.

Ghillany, F. M.: *Europäische Chronik von 1492 bis Ende April 1865.* I. Leipzig, Otto Wigand, 1865. Heigel, Karl Theodor: *Der Oesterreichische Erbfolgestreit und die Kaiserwahl Karls VII.* Nördlingen, Beck, 1877.

Poór János: Az osztrák örökösödési háború. Budapest, Maecenas Kiadó, 2006.

Salamon Ferencz: *A magyar királyi szék betöltése és a Pragmatica Sanctio története.* Pest, 1866 Turba, Gustav: *Die Grundlagen der Pragmatischen Sanktion.* I-II. Leipzig – Wien, 1911, 1912. Turba, Gustav: *Die pragmatische Sanktion mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stephanskronen.* Wien, 1906.

Weiss, J. B.: *Maria Theresia und der österreichische Erbfolgekrieg 1740-1748*. Wien, Prandel & Ewald, 1863.

6. Ifj. Barta János | A HÉTÉVES HÁBORÚ (1756-1763)

A hétéves háborút a hazai történetírásban általában az osztrák örökösödési háború párjaként, mintegy folytatásaként szokták kezelni. Ez nem csoda, hiszen érdemben nem változtak a résztvevők, nagyjából azonos maradt az összecsapások tétje, s mivel a Habsburg-államnak nem sikerült az örökösödési háborúban elszenvedett kudarcát – Szilézia elvesztését – kiküszöbölnie, a hétéves háborúnak a korábbi háborúval szinte mindenben megegyező végeredményét is kellő érdektelenséggel szoktuk kezelni. Amennyiben a két háború között valóban elfogadjuk a folytonosságot, szerencsésebbnek vélhetjük a német (porosz) történetírás terminológiáját, amely – az osztrák örökösödési háború két szakaszát egymástól elválasztva – 1740-1763 között három sziléziai háborúról tud (s így a mi hétéves háborúnk ezek közül a harmadikként szerepel). Az osztrák örökösödési és a hétéves háborút még jobban összeköti, hogy a hazai történetírásban kevésbé ismert és alig méltatott frontján, az angolok és a franciák gyarmati háborújában a hadi események valóban szinte szünet nélkül folytak.

A 18. század időben oly közel álló két háborúját azonban végül – az európai eseményeket figyelembe véve – mégsem csak a közöttük eltelt nyolc év szünet választotta el egymástól. 1748 és 1756 között mind a részt vevő országokban, mind a nemzetközi szövetségi rendszerekben lényegi változások történtek. Az pedig, hogy az 1763-ban a Habsburg Birodalom és Poroszország között megkötött hubertusburgi béke lényegileg nem változtatta meg az 1748. évi aacheni békében elfogadott határokat, ezúttal nemcsak a bécsi udvar – a korábbi háborúra oly jellemző – felkészületlenségén múlt, hanem ebben ezúttal Mária Terézia (1740-1780) balszerencséje is közrejátszott. Jelentősebb változások történtek ugyanakkor az angol-francia erőviszonyokban. A franciák az 1763-as párizsi béke nyomán veszítették el kanadai és afrikai gyarmataikat, s megrendült indiai pozíciójuk is.

Maga az osztrák örökösödési háborút lezáró, nyolc évvel korábbi békekötés nem értékelhető egyértelműen a Habsburg-ház vereségeként. Mivel az azt megelőző évtizedekben az utolsó férfi Habsburg uralkodónak, VI. Károly császárnak (1711-1740, magyar királyként III. Károly) Európa legtöbb uralkodójával sikerült elfogadtatnia a leányági örökösödést kimondó Pragmatica Sanctiót, Mária Terézia trónigényét kevés országban vonták kétségbe. Ezek közé tartozott a bajor udvar, ahol a Wittelsbachok – I. Ferdinánd császár (1556-1564) csaknem 200 éves végrendelete alapján – szinte az egész Habsburg-monarchiát maguknak követelték. A versailles-i udvarban Belleisle herceg marsall, az osztrákellenes párt vezetője a Habsburg-birtokok feldarabolására tett javaslatot. Eszerint Csehországot és a császári koronát a bajor választófejedelemnek, Sziléziát Poroszországnak, az itáliai tartományokat a spanyol és a szárd-piemonti dinasztiáknak kellett volna juttatni. Az osztozkodásban Franciaország Osztrák-Németalföldet (Belgiumot) nyerte volna. A tervek szerint Mária Teréziának meg kellett volna elégednie Magyarországgal és az osztrák tartományok feletti uralommal. A háborút végül megindító, alig néhány hónappal korábban trónra lépő II. Frigyes porosz királynak (1740-1786) a fentiekhez képest viszonylag szerény igényei voltak. Ő nem vonta kétségbe Mária Terézia trónigényét, mindössze a Habsburg-állam gazdaságilag legfejlettebb tartományát, Sziléziát kívánta elragadni. Ezért vonakodik a porosz-német történetírás a háborúra az „örökösödési” elnevezést használni, inkább a „sziléziai” jelzővel helyettesíti. A porosz király különben még azzal sem nagyon törődött, hogy a háború megindításához hangzatos történeti érveket keressen.

Ellenfelei nagyra törő célkitűzéseikhez képest Mária Terézia viszonylag szerencsésen került ki a nyolc évre elhúzóódó örökösödési háborúból. Le kellett mondania Sziléziáról Poroszországnak, Parmáról és Piacenzáról Fülöp spanyol infáns, a Milánói Hercegség egy részéről a Szárd Királyság (Savoya) javára. Ez utóbbiak ellenében viszont szaktáptá a franciák megszállása alá került Osztrák-Németalföldet. Megőrizhette viszont az osztrák és cseh tartományokat, valamint Magyarország koronáját. A bajor és francia tervek kudarcot vallottak. A bajor Wittelsbachoknak még a VI. Károly halála után átmenetileg megszerzett német-római császári címet sem sikerült megőrizniük. A birodalom koronája Károly Albert (császárként VII. Károly, 1742-1745) halála után Mária Terézia férjének, Lotaringiai Ferencnek a fejére került (1745-1765). Az 1748-as békekötésben ugyanakkor benne volt az újabb háború lehetősége. Bécsben Szilézia elvesztését vereséggént élték meg. Ahogyan a királynő édesapja, VI. Károly császár szinte élete végéig nem tudta feladni a spanyol korona megszerzésére irányuló álmait, leánya sem tudott lemondani a gazdag tartomány visszaszerzésének szándékáról. A császári politikát szinte az aacheni békétől kezdve a reváns szándéka vezérelte.

6.1. Az európai szövetségi rendszerek átalakulása

Az osztrák örökösödési háború azt is bizonyította, hogy a diplomáciai szerződések – mint például a Pragmatica Sanctio nemzetközi elfogadtatása – kellő hatalmi alátámasztás nélkül értéktelenek. Újfajta külpolitikára volt szükség, amelynek meghatározó személyiségévé Anton Wenzel Kaunitz gróf vált. A morvaországi tartományi kapitány fia Szászországban, Itáliában és Franciaországban folytatott tanulmányokat. 1741-ben, alig 31 évesen a torinói (szárd) udvarban lett követ. Mária Terézia figyelmét az aacheni békekongresszuson játszott szerepével keltette fel. Ennek hatására lehetett 1749-ben a Habsburg-politikában fontos szerepet játszó Titkos Konferencia tagja. Diplomáciai tapasztalatai alapján már ekkor a tengeri hatalmak (Anglia, Hollandia) szövetsége helyett a Franciaországhoz való közelítést javasolta. Ezért is nevezhette ki a királynő 1750-ben Ausztria párizsi követévé. Miután 1753 májusában hazarendelték, a királynő államkancellárrá, a külügyek legfőbb irányítójává nevezte ki. Kaunitzot egyébként sokan a 18. század legnagyobb diplomatájának tartják. Négy császárt szolgált ki, miközben a francia szellem (és a francia divat) odaadó hívévé vált. Párizsban egy ideig Rousseau-t alkalmazta titkáráként, rajongott a francia színházakért, de piperkőc öltözködésében is a francia divatot követte.

Neki sikerült meggyőznie a királynőt, hogy Ausztriának többé nem ellensége Franciaország. A külpolitikai irányvonal átalakítása súlyos belső feszültségekkel is járt. A királynőnek szakítania kellett a régi vezetőgárda számos, többségében még édesapjától örökölt tagjával (Corfiz Anton Ulfeld gróf, Johann Christoph Bartenstein báró), akik helyére Kaunitz emberei kerültek. De ellenezte a francia szövetséget I. Ferenc császár, Mária Terézia férje is, aki csakis a franciák térdre kényszerítésétől várhatta ősi tartománya, a franciák által bekebelezni szándékozott Lotaringia visszaszerzését.

Poroszország megerősödése és 1748. évi sikere a császári hatalom fölött Franciaországot is nyugtalanította. A franciák fő ellenfelévé persze egyre inkább Anglia vált. Amerikai gyarmataik védelmére csatlakoztak 1744-ben az angolokkal a tengerentúlon háborúzó spanyolokhoz. Csatlakozásuk azonban nem hozott érdemleges sikert, sőt a harcokban több támaszpontjukat (köztük a Szent Lőrinc-folyó bejáratát őrző Louisbourgot is) elvesztették. Az 1748-ban Aachenben kötött béke az amerikai földrészen mégis a korábbi állapotot állította vissza. A két hatalom telepeseinek nyugati irányú terjeszkedése, valamint kereskedelmi érdekeik ütközése miatt azonban a gyarmati ellentétek nem szűntek meg. Mindkét fél új erődítmények emelésével igyekezett pozícióit erősíteni. Az angolok a franciáknak visszajuttatott Louisbourg ellensúlyozására megalapították Halifax városát (1749), a franciák Québec tartományból dél felé indulva, az Ohio folyó völgyének elfoglalására készültek. Mindez folyamatos, de kisebb összetűzésekhez vezetett, amelyek 1754-ben szélesedtek jelentős méretűvé. 1755-ben az angolok és a franciák már több komoly csatát vívtak az amerikai földrészen. Bár az Újvilágban harcoló, néhány ezer főre rúgó csapataikat a telepések és a két hatalom között megoszló indián őslakosok is támogatták, az összecsapásokban részt vevők létszáma messze elmaradt az európai hadszíntér seregeinek nagyságától. Nem igazán futottak be nevezetesebb pályát az itt parancsnokló hadvezérek sem, bár az amerikai történetírás nem mulasztja el megemlíteni, hogy a telepések között ekkor kapott jelentősebb szerepet George Washington, a függetlenségi háború későbbi vezetője.

Az európai szövetségi rendszerek átalakulását meggyorsította II. György angol király (1727-1760, egyúttal a németországi Hannover választófejedelme) aggodalma, hogy német tartományát orosz támadás éri. Az angol kormány 1755 őszén Oroszországgal kötött szerződést, amelyben utóbbi vállalta, hogy egy esetleges háborúban hadisegély fejében megvédi Hannover. London ultimátumszerű átiratban követelte Bécsből is, hogy vállaljon garanciát a nyugati német tartomány védelmére, amit Bécsben elutasítottak. Kaunitz ennek hatására fogadtatta el 1755. augusztus 19-én a császári udvar vezető politikusaival az új szövetség tervét, hogy ezután a kivitelezéshez fogjon.

Ahogy Bécsben nehéznek bizonyult a szövetséges megváltoztatása, úgy nem volt problémamentes ugyanez Versailles-ban sem. XV. Lajos király (1715-1774) hajlott volna a megegyezésre, de az udvarban tekintélyes Habsburg-ellenes hangulat uralkodott. Az előző háborúban katonailag nem túl sikeres Habsburg-hadseregétől ugyanis aligha várhatták el, hogy ősi ellenségüket, Angliát sakkban tudja tartani. Kaunitz párizsi követsége idejéből származó kapcsolatait igyekezett felhasználni, sőt Georg Adam Starhemberg gróf követet arra bízta, hogy nyerve meg a királynál döntő befolyással rendelkező Madame Pompadourt. Utóbb II. Frigyes egyik művében azt állította, hogy maga Mária Terézia is levélben fordult volna a királyi kegyencnőhöz. (A porosz király a három szoknyás – Mária Terézia, I. Erzsébet orosz cárnő [1741-1762] és Madame Pompadour – összeesküvéséről írt.) Vádaskodása nem volt igaz, tény azonban, hogy a királynő nem próbálta megakadályozni Kaunitzot a diplomáciai eszközök igénybevételeiben. A királyi kegyencnő közreműködésének valóban jelentős szerepe volt XV. Lajos megnyerésében. Kaunitz úgy nyilatkozott róla, hogy „csak az ő lelkesedésének és eszének köszönhető, ami eddig a két udvar között végbement”. A szövetség létrejöttékor pedig az államkancellár rávette királynőjét, hogy gazdag ajándékkal honorálja a kegyencnő közbenjárását.

Az eseményeket II. Frigyes váratlan diplomáciai lépése siettette. A porosz király igyekezett biztosítani a brit kormányt, hogy nincs szándékában Hannoverre támadni, s ennek garantálására 1756. január 16-án

Westminsterben egyezményt (konvenciót) kötött az angolokkal. Frigyes rendkívül büszke volt diplomáciai sikerére, mert úgy vélte, hogy az angol szövetség mellett a franciák barátságát is megtarthatja. Párizsban viszont úgy megdöbbenek az egyezmény hírére, hogy az osztrákbárát párt elől minden akadály elhárult. Május 1-jén Versailles-ban létrejött a francia-osztrák védelmi szerződés, amely Bécsnek biztosította a franciák segítségét egy esetleges porosz támadás esetén. Ausztria ennek ellenében a várható angol-francia konfliktusban semlegességet vállalt. A korábbi háború résztvevői tehát ezúttal is szembekerültek egymással, csak éppen szövetségeseiket cserélték ki. A váratlan szövetség létrejötte ezúttal az angolokat lepte meg. A bécsi angol követ, Robert Keith lord – még a ver-sailles-i egyezmény létrejötte előtt – diplomatához nem illő, nem túl udvarias hangnemben kért magyarázatot Mária Teréziától Starhemberg gróf versailles-i tárgyalásai miatt. A westminsteri egyezményen felháborodott királynő azonban meglehetősen indulatosan utasította vissza a számonkérést. Az angolok tehát fenntartották a porosz szövetséget, amely – mivel Londont elsősorban Hannover védelme érdekelte – szerény katonai támogatást hozott Poroszországnak, ugyanakkor viszont jelentős pénzbeli segéllyel járt. Igaz, ennek folyósítását évente megújított szerződéssel kellett biztosítani.

A kör 1756. március 13-án egy Szentpétervárott megkötött osztrák-orosz szerződéssel vált teljessé. Reményt keltően alakult a bécsi udvar kapcsolata Szászországgal és Svédországgal is, ami bekerítéssel fenyegette Poroszországot. A háborús kezdeményezést azonban most is II. Frigyes ragadta magához. Miután a porosz király hiába kért nyilatkozatot Mária Teréziától, hogy nem támad Poroszországra (illetve az annak részét képező Sziléziára), 1756. augusztus 29-én megtámadta a háborúra egyáltalán nem készülő, legsebezhetőbb szomszédját, a semleges Szászországot. (A porosz hadsereg teljes létszáma 143 ezer fő volt, a támadásban 61 ezer fő vett részt, amivel Szászország mindössze 18 ezer katonát tudott szembeállítani.) A hadüzenet, sőt bármiféle figyelmeztetés nélküli támadás ellenkezett minden jogi megfontolással vagy szabályozással. A történetírásban máig nyitott kérdés, hogy a kezdeményezés átengedése a bécsi udvar határozatlanságának volt-e a következménye, avagy Mária Terézia – támadó szándékát leplezve – tudatosan hátrította-e a felelősséget a poroszokra. Tény, hogy míg a porosz király személyesen irányította a háborús előkészületeket, addig a királynő a háborús fenyegetettség ellenére sem mulasztotta el, hogy férjével együtt Magyarországra utazzon vadászni. Igaz, a Szászországot ért támadás hírére erőltetett tempóban tért vissza Bécsbe, hogy megfelelő válaszlépést tehessen. (Férje azonban ekkor nem tartott vele.) A háborúra közel egy évtizede készülő osztrák kormányzat mindenestre elszámította magát. Az udvarban azt várták, hogy a poroszok Csehországba fognak beütni, ahonnan majd szövetségeseik segítségével vissza tudják őket szorítani. Szászország megtámadása a porosz királynak juttatta a kezdeményezést. Megerősítette viszont az ellenfelek poroszellenességét. A porosz királyt sokáig fenntartás nélkül dicsérő francia filozófus, Voltaire ezúttal episztolában bélyegezte meg volt barátját.

Szászország megtámadásával vette kezdetét a hétéves háború. A szövetségi rendszerek átalakulása valóban nem változtatott azon a tényen, hogy a harcoló felek elsősorban most is saját ellenlábasaikkal küzdöttek meg. II. Frigyes a háború során hiába követelte az angoloktól, hogy küldjenek flottát a Baltikumra, amely megvédené keleti tartományait az oroszokkal és a szintén beavatkozó svédekkel szemben, de a Habsburgok is hiába várták Közép-Európában a francia segélycsapatokat, azokat Németország nyugati felén a kisebb német fejedelemségek angolok által pénzelt hadseregei foglalták le. A feleknek saját erejükre támaszkodva kellett bizonyítaniuk, hogy háborús készülődéseik eredményesek voltak. A háború eseményei egyébként számos – részben európai, többnyire németországi, továbbá észak-amerikai, indiai és afrikai – hadszíntéren játszódtak le, részletes ismertetésükre természetesen nem vállalkozhatunk. Alaposabban csak a Közép-Európában lezajlott osztrák-porosz összecsapás eseményeit fogjuk ismertetni.

6.2. Katonai előkészületek, haditechnika

A hagyományok és a hadseregek felkészültsége a poroszok javára szólt. Európai szinten is kiemelkedő rangú hadseregük – és vele a porosz militarizmus – alapjait I. Frigyes apja, I. Frigyes Vilmos, a „káplárkirály” (1713-1740) vetette meg. Ő alakította ki 1733-ban a folyamatos létszámutánpótlás biztosítása érdekében az ún. „kantonális rendszert”, amelyet fia nemcsak fenntartott, hanem fejlesztett is. Az állam területét kantonokra osztották, amelyeknek a hadsereg egy-egy meghatározott ezredének utánpótlását kellett biztosítaniuk. (Egy kanton 5-8 ezer háztartást foglalt magában.) Ezzel megszűnt az alkalmi toborzások bizonytalanságára való támaszkodás. A fiatalok katonai célú összeírása, a sorozottak kiképzése és gyakorlatoztatása békeidőben is folyt, az állomány tagjai azonban az év nagy részében (9-10 hónapon át, egymást váltva) „szabadságon” voltak, amikor mindenkinek vissza kellett mennie lakóhelyére, és be kellett kapcsolódnia a termelőmunkába. Ez idő alatt fél zsoldot kaptak, ami az őket foglalkoztató birtokosoknak is előnyös volt, hiszen munkabérüket alacsonyan lehetett tartani. A porosz hadvezetés tehát nem várt arra, hogy háború esetén kelljen a lakosság életkorából adódóan fegyverfogásra alkalmas korosztályait besoroznia és kiképeznie, hanem a dolgozók elébe menve, alattvalói jelentős részét előre felkészítette a hadimesterségre. A civil lakosság sem mentesült –

békeidőben sem – a súlyos katonai terhek alól (hadiadó, fuvar, tüzérségi vontatás, munka a katonai célú építkezéseken).

A néhány hónapos kiképzés egyébként rendkívül szigorú volt, a vétkeseket hírhedten súlyos büntetéssel sújtották. A fegyelemre a kor háborúit ismerve minden hadseregben szükség volt. Az ütközetek során elszenvedett óriási veszteségek nem lehettek vonzóak a katonajelöltek számára. A 18. századot az ún. vonalharcászat jellemezte. A csaták az egymással szemben, két párhuzamos vonalban, 3-3 sorban felálló és egymáshoz lassan közelítő ellenfelek lövészváltásával kezdődtek. A folytonos haladás és az alakzat megőrzése megakadályozta, hogy a katonák bármiféle fedezéket keressenek. Tüzelés közben a sorok váltogatták egymást, hiszen a 4,5-5,5 kg súlyú előltöltő puskák újratöltése bonyolult folyamat volt. Modern kísérletek azt igazolják, hogy a korabeli fegyverek komoly pusztítóerővel rendelkeztek, hátrányukat inkább pontatlanságuk jelentette. Amennyiben kevés találat esett, több sortűz is leadtak, és az ellenfelek akár 50 méterre is megközelítették egymást. Nem volt tehát közömbös, hogy milyen szervezeten tudják egymást váltogatni a sorok, és milyen gyorsan tudják újratölteni fegyverüket a katonák. Egy jól kiképzett katona 3-5 lövést tudott leadni percenként. A tiszteknek kellett eldönteniük, hogy milyen távolságban adnak parancsot a tüzelés beszüntetésére és a szuronyrohamra. A feltűzött szuronyal a puskák közel kétféleeserű szálfegyver volt, amely egy esetleges lovasrohammal szemben is hatékony lehetett. Ilyenkor a gyalogságot négyzetbe állították, hogy a kifelé meredő szuronyok acéltüskéjének ne lehessen nekivezetni a lovasrohamot. A vonalharcászatban a győzelem záloga a gyorsan és fegyelmezetten végrehajtott sortűz és a harci alakzatok rutinszerű felvétele, majd mindenáron való megtartása volt. Ezt kíméletlen kiképzéssel érték el. Békeidőben a legénység végletesen kiszolgáltatott volt tisztjeinek, a háborúk során azonban sokan szökéssel próbálták elkerülni a tragikus sorsot.

Poroszországban nem vonhatta ki magát a katonáskodás alól a nemesség sem, amely a tisztikart adta. A nemesifjakat kadétiskolákban képezték a hadi szolgálatra, aminek révén azonban megőrizhették társadalmi kiváltságait, sőt további kedvezményekhez jutottak. Ez tette a viszonylag szerény vagyonú junker-birtokos réteget érdekeltté a tiszt állások betöltésében. Sajátságos tény, hogy a porosz hadsereg tiszt állománya – az odaadó nemesi részvétel, a szakszerű felkészítés ellenére – nem tudott önállóan gondolkodni, sikeres hadműveleteket folytató vezetőket kinevelni. Okát talán nem is annyira a tehetség hiányában, mint inkább a király mindenre ránehezedő, mások kezdeményezését letörő egyéniségében kell keresnünk. II. Frigyes katonai téren kétségtelenül rendkívül tehetséges, áttekintőkészségével, gyors döntéseivel, a kockázat vállalásával rendszerint ellenfelei fölé kerekedő egyéniség volt. Hiányzott viszont belőle bármiféle kompromisszumkészség. Nem tűrt ellentmondást, nem fogadott el tanácsot, nem volt hajlandó beismerni tévedéseit, hibáit. A felelősséget kudarcai esetén sem vállalta, mindig bűnbakokat keresett. Hatalmát öccseivel szemben is érvényesítette. Elvárta tőlük, hogy csatlakozzanak a sereghez, de ha parancsait nem megfelelően teljesítették, keményen megbíráta, néha a tisztek előtt meg is alázza őket.

Az osztrák örökösödési háborút követően II. Frigyes igyekezett országa katonai erejét tovább növelni. 1748-ban új szabályzatot kapott a gyalogság. Minden ősszel hadgyakorlatot tartottak, amelyen a király kipróbálhatta új taktikai elképzeléseit. A korábbi egyenes vonalú felállás helyett Frigyes seregének ferde (átlós) felállását vezette be, amelyben a szárnyakat erősítette. Begyakorolták az egységek gyors és váratlan mozgását, amivel a porosz sereg Frigyes későbbi háborúiban számos meglepetést okozott ellenfeleinek. A katonaság ellátására az uralkodó külön hivatalt alapított, amely az egyenruhát, a fegyvereket, az élelmezést, valamint a takarmányt biztosította. A porosz ipar összességében gyengének bizonyult a hadsereg igényeinek ellátására. Fejletlenségét az állam ipartámogatással igyekezett pótolni. Állami műhelyekben öntötték Berlinben és a sziléziai Boroszlóban (Breslau, Wrocław) az ágyúkat, készítették a Berlin melletti Spandauban és Potsdamban a kézfegyvereket. Berlinben löpőmalmok is működtek. Mindez mégis kevésnek bizonyult, a hiányt főleg Angliából és Hollandiából származó importtal pótolták. A porosz hadsereg a korban modernnek számító kézfegyvereket kapott. Bár a lovasságnak is volt löfegyvere, Frigyes esetében a pontatlan lövöldözés helyett a gyors lovasrohamokat pártolta. Ezekben a lovasok szabályával támadtak az ellenségre. Frigyes uralkodása idején egyébként legtöbbet a tüzérség fejlődött. Az 500-1000 méter lőtávolságú ágyúkkal golyót, kartácsot, robbanógránátot egyaránt lőttek. A drága fegyverek mellett a katonaság egyenruhája viszonylag egyszerű, takarékos volt. Posztóanyagát a porosz állam tartományaiban gyártották.

A második sziléziai háborút követően Frigyes elméleti hadtudományi munkát is készített (A háború általános elvei), amelyet 1753-ban adott át tábornokainak, teljes titoktartásra kötelezve őket a tartalmát illetően. Legfontosabb elvként a gyorsaságot követelte meg minden téren (a hadsereg felvonulásában, az arcvonali kialakításában, a taktikai manőverek végrehajtásában, fegyverhasználatban). A munkában ugyanakkor jelentős hangsúlyt fektetett a dezertálás megakadályozását célzó intézkedésekre. Nem tanácsolta az éjszakai menetelést, a táboroknak nagyobb erdőségek közelében való elhelyezését, előírta viszont, hogy a tábor körül éjszaka sűrűsítsék a lovas járőröket, a katonákat pedig csak csoportosan engedjék a táboron kívülre, például vízért. „A

magam részéről soha nem indítanék éjszaka támadást, mert a sötétség rendetlenséghez vezet, és a katonák csak akkor teszik kötelességüket, ha szem előtt vannak, s félnek a fenyítéstől" – vélte.

Szilézia visszaszerzésére készülve, az örökösödési háborút követően a császári udvar is széles körű reformpolitikába fogott. Pénzügyi hátterét a Friedrich Wilhelm Haugwitz gróf által kezdeményezett, 1748-1749-ben bevezetett adórendszernek (benn a nemesség megadóztatásának) kellett biztosítania. A Haugwitz-reform ugyanakkor széles körű közigazgatási átalakítással is járt. Az újonnan felállított Directorium in publicis et cameralibus egyesítette a köz- és a pénzügyigazgatás eddig különválasztott feladatait. Hatékonyabbá tették a középfokú igazgatást is. A reform katonai részét 1749-től kezdődően az örökösödési háború utolsó szakaszában sikereket ért Leopold Joseph Daun gróf tábornok hajtotta végre. Bár az ekkor 44 éves tábornok előmenetelén nagyot lendített, hogy Fuchs grófnőnek (Mária Terézia nevelőnőjének) a leányát vette feleségül, tevékenysége alapján sem bizonyult érdemtelennek a bizalomra. Nemcsak ügyes teoretikus volt, de a világban is nyitott szemmel járt, s rátermett szervezőnek mutatkozott.

Daun mindenekelőtt a kiképzést egységesítette. Az új szabályok vaskos köteteket töltöttek meg, amelyekben rajzokkal illusztrálták a vezényszavakra adandó kiképzési, menetelési és harci műveleteket. Szó volt arról is, hogy porosz kiképzőtiszteket hívnak meg, erre azonban végül nem került sor. Az előző háborúban állandósuló létszámlhiány miatt tervezték a porosz típusú összeírás és sorozás bevezetését is, ennek bonyolultságával azonban a hétéves háború előtt nem tudtak megbirkózni. Bevezetésére csak a háborút követően került sor. A tiszti utánpótlás biztosítására az 1717-ben felállított, több fegyvernemet kiszolgáló ún. mérnökakadémia mellett 1751-ben Bécsújhelyen, az egykori Babenberg várban új tiszti akadémiát alapítottak. A 200 fős hallgatóság felét nemesifjakból, másik felét tisztek gyermekeiből kellett felvenni. Bár a modern hadvezetés a nagy tömegben mozgatott egységeket részesítette előnyben, az osztrák hadviselés erősségét gyorsan mozgó, könnyű alakulatai, a lovas huszárok és a gyalogos pandúrok jelentették. Előbbiek végezték a felderítést, adták a felvonuló csapatok kíséretét, biztosítását, és hajtották végre a rajtaütéseket. A porosz sereg nem tudott velük egyenrangú egységeket szembeállítani. A gyalogosok a közelharcban vitézkedtek. A tüzérséget Wenzel Liechtenstein tábornagnak, az itáliai hadszíntér veteránjának tervei szerint újították fel, nagyrészt a főúr saját költségén. A hadsereg létszámát 177 ezer főre tervezték, a háború kezdetére azonban ezt nem sikerült elérni. Az újjászervezett hadsereg legnagyobb dicséretét II. Frigyes mondta ki, amikor az osztrákokat a háború későbbi szakaszában – kabátjuk színéről – „fehér ruhás poroszoknak” nevezte. 1756-ban azonban ez a sereg még nem volt igazán harcra kész. Egységei szerte a monarchia tartományaiban állomásoztak, létszámgondokkal küszködtek, felszerelésük – beleértve a fegyvereket is – igen gyakran hiányos volt.

6.3. A háború kezdeti szakasza, porosz sikerek (1756-1757)

Miután a porosz sereg Szászországra támadt, Mária Terézia felajánlotta, hogy a szász hadsereg vonuljon Csehországba. A szász kormányzat azonban nem akarta elhagyni országát, így az osztrák seregnek kellett volna Szászországba vonulnia. A királynő által a csehországi csapatok élére állított fővezér, az ír katolikus családból származó, de már Ausztriában született Maximilian Ulysses Browne tábornok első feladata a főleg Észak-Csehországban, Szilézia megtámadására előkészített sereg átcsoportosítása volt. Ezt követően azonban kb. 34 ezer fős seregét hiába próbálta meg bejuttatni Szászországba. A lépéselőnybe jutott poroszok szeptember közepére szinte az egész országot elfoglalták, október 1-jén pedig kb. 30 ezer fős seregük már Csehország területén, az Elba menti Lobositznál mért súlyos vereséget a császáriakra. Kudarcba fulladt Browne második áttörési kísérlete is, amelynek során október 11-én mindössze a Szászország határán fekvő Bad Schandauig jutott el. A bekerített, hidegtől és éhségtől gyötört szász sereg – a felszerelésüket vesztett katonák jelentős része a puszta földön aludt – október 15-én kapitulált a poroszok előtt. Ezzel Szászország ellenállása teljesen összeomlott. A választófejedelem, II. Frigyes Ágost (1733-1763, lengyel királyként III. Ágost) Lengyelországba menekült, felesége, Mária Jozefa (I. József császár [1705-1711] idősebbik leánya, Mária Terézia királynő unokatestvére) Drezdában maradt, és néhány hónap múlva meghalt. A szász hadsereg katonáit II. Frigyes erőszakkal a porosz seregbe olvasztotta, sőt a civil lakosságból is újoncokat soroztak. Utóbb persze sokan dezertáltak közülük, és a császári seregbe próbáltak átállni. Semmi sem akadályozta meg viszont azt, hogy a poroszok saját céljaikra használják fel a gazdag választófejedelemség erőforrásait. Frigyes lefoglalta az államkincstárt, leszereltette és Poroszországba szállíttatta a szász gyárak felszerelését, számos adóval terhelte meg a lakosságot. A háború költségeinek fedezésére pénzrontáshoz folyamodtak, azaz csökkentették a pénzürmék ezüsttartalmát, ami már 1756-1757 telén áremelkedést váltott ki mind Poroszországban, mind Szászországban.

Frigyes agressziója ellenfeleit látszott erősíteni. A birodalmi gyűlés 1757. január 29-én birodalmi háborút hirdetett a béke megszegője ellen. 1757. május 1-jén az addig védelmi célú osztrák-francia egyezséget támadó szövetséggé változtatták. Franciaország elfogadta Poroszország felosztásának a tervét, a Habsburgok pedig –

ameny- nyiben sikerült volna visszaszerezniük Sziléziát – készek lettek volna lemondani Osztrák-Németalföldről. Május 19-én Bécs Oroszországgal kötött egyezséget Poroszország elleni katonai fellépésre. A poroszellenes koalícióhoz Svédország is csatlakozott. II. Frigyesnek így elvileg négyfelől kellett volna támadásra számítnia. Ellenfelei, Bécs szövetségesei közül azonban sem Franciaország, sem Oroszország nem volt még felkészülve a háborúra. Így az új sorozásokkal 100 ezres létszámúra duzzasztott porosz sereg áprilisban négy oldalról is akadálytalanul támadhatott Csehországra. Browne tábornok arra akarta rávenni az időközben fővezérré kinevezett Lotaringiai Károly Sándort (a történetírásban a Budát visszafoglaló azonos nevű hercegtől megkülönböztetésképpen szokták Károly Sándornak nevezni), hogy egyenként tartóztassák fel a porosz hadoszlopokat, de nem ért el eredményt. A porosz király ezúttal is látszólag könnyedén tudta hódoltatni Csehországot. Május 6-án – az utánpótlási vonalak biztosítására hátrahagyottak miatt 64 ezer főre fogyatkozó seregével – Prága mellett legyőzte Lotaringiai Károly ugyancsak kb. 60 ezer főt számláló seregét. (A csatában halálos sebet kapott Browne tábornok, de Frigyes is elveszítette egyik tehetséges parancsnokát, Kurt Christoph Schwerin tábornagyot.) A csatában ugyan a poroszok vesztesége (14 ezer 500 fő elesett, legalább 3 ezren dezertáltak) meghaladta az osztrákokét (13 ezer 500 fő), utóbbiak serege azonban szinte teljesen szétzilálódott. Az együtt maradtakat a csatában könnyebben megsebesült Károly Sándor herceg Prágába menekítette. A leszakadók összegyűjtésével az udvarban a korábbi katonai reform végrehajtóját, Daun tábornagyot bízták meg. Daunnak több mint 50 ezer főt sikerült összegyűjtenie, akikkel Prága felmentésére indult, és június 18-án Kolinnál váratlan vereséget mért a poroszokra. Ezúttal a tapasztalat és megfontoltság felülkerekedett Frigyes vakmerőségén. A császári sereg ugyanis jól védett állásokban várta ki a poroszok támadását. Hiába vezette az utolsó rohamot személyesen a király, Daun lovassága, amelyben számos átvált szász szolgált, visszaverte azt. A II. Frigyes felett aratott első katonai győzelem emlékére Mária Terézia saját nevével magas kitüntetést alapított (Mária Terézia-rend), amelynek első nagykeresztjével Daun tábornagyot jutalmazta. Ugyanezt a kitüntetést kapta Nádasdy Ferenc gróf tábornok is, aki az általa vezetett lovasrohammal ugyancsak jelentős szerepet játszott a kolini győzelemben.

Kolini veresége után a porosz király felhagyott Prága ostromával, és serege nagyobb részével kivonult Csehországból. Utóvédként azonban egy kisebb csapatrészt legidősebb öccse, Ágost Vilmos (aki a király gyermektelensége miatt a trón várományosa volt) vezetésével hátrahagyott az ellenség feltartóztatására. Ágost Vilmos azonban nem tudta ellátni feladatát, s hamarosan kénytelen volt visszavonulni, magára vonva bátyja haragját. Frigyes levelében hűtlenséggel és ostobasággal vádolta, s azt írta, hogy az ő halála után (azaz majd királyként) annyi ostobaságot csinálhat, amennyit csak akar, életében azonban ezt nem tűri el tőle. Személyes találkozásukkor pedig – leváltva parancsnoki tisztéről – tábornokai előtt szégyenítette meg. A királyi hercegből így bűnbak lett, neki kellett viselnie a király átgondolatlan döntésének következményeit. Ágost Vilmos egy év múlva meghalt. Halála nem megaláztatásának volt a következménye, megakadályozta viszont abban, hogy képességeit valamikor is bizonyíthassa.

Időközben Bécs szövetségesei is felkészültek a háborúra. Frigyesnek a Kelet-Poroszországra támadó oroszok ellen kellett vonulnia, akiktől augusztus 30-án Grofi-Jägersdorfnál újabb vereséget szenvedett. Pomerániába svédek, Turingiába franciák nyomultak be. Ha Mária Terézia serege élén valóban tehetséges hadvezér állt volna, a maga javára fordíthatta volna a háborút. A császáriak azonban – a döntő összecsapás kikényszerítése helyett – Sziléziába vonultak, ahol Károly Sándor Schweidnitz városának hosszadalmas ostromához fogott. Halogatása természetesen elégedetlenséget váltott ki mind Bécsben, mind a szövetségeseik körében, amit a fővezér meglepetésszerű akcióval kívánt leszerelni. Alig 3500 emberrel Berlin ellen küldte Hadik András altábornagyot, akinek a huszárai – messze a porosz seregek hátába kerülve – október 16-án elérték és megsarcolták a porosz sereg által gyakorlatilag fedezetlenül hagyott ellenséges fővárost. A védelemmel megbízott porosz egységek az udvarral együtt Spandauba menekültek. A berlinieknek 225 ezer tallérjukba került a látogatás (a sarc eredetileg 600 ezer tallér lett volna), ami – a porosz sereg közeledésének híre miatt – másnap éjszaka már véget is ért. Egy anekdotászerű történet szerint Hadik királynője számára két tucat Berlin címerével díszített női kesztyűt is kért a sarc részeként. A gyors távozás miatt azonban ezek átvétele felületesen sikerült, s csak utólag derült ki, hogy a 24 darab kesztyű mind bal kézre való volt. Sikere nyomán azonban Hadik is megkapta a Mária Terézia-rend nagykeresztjét, sőt tekintélyes pénzjutalmat is, hogy a berlini zsákmányolástól eltiltott katonáit kárpótolhassa. A 47 éves Hadik Andrásnak ez volt az első katonai sikere.

Berlin átmeneti elfoglalásának katonai jelentősége alig volt. A könnyű győzelmekhez szokott porosz királynak vereségei hatására mégis tudomásul kellett vennie, hogy a két háború között ellenfelei is sokat tanultak a hadművészet terén. Első sikereik ellenére a poroszok a hétéves háborúban mégsem tudtak olyan látványos katonai fölényre szert tenni, mint az osztrák örökösödési háború folyamán. Frigyes – tehetsége és technikai fölénye folytán – persze csatái többségét most is sikeresen vívta meg. Szerencséjére a háború kezdetén a francia-osztrák szövetségben nem volt zavartalan az együttműködés. Még 1757 folyamán két külön csatában sikerült legyőznie ellenfeleit. Először november 5-én a türingiai Rofibachnál a Berlin megtámadására készülő, közel kétszeres túlerőben lévő francia sereget verte meg olyan fölényrel, hogy szinte egész seregét a keleti frontra

vezényelhette. A Németországban gyűlölt franciák felett aratott győzelem egyúttal megítélésén is változtatott. Győzelmének különösen a protestáns tartományokban örültek, ahol az osztrák-francia szövetségben az erőszakos rekatolizáció veszélyét vélték felfedezni. (Az angol szövetség viszont a lakosságban a protestánsokkal való együttműködést igazolta.) Az alattvalók meggyőzésében nagy szerepet játszott a porosz propaganda, a birodalomszerte terjesztett röpiratok. Mind népszerűbbé váltak a Frigyeset és a poroszokat dicsőítő, Mária Teréziát és a franciákat csúfoló dalok. A Szászországra támadó agresszorból nemzeti hős lett, először kezdték Nagy Frigyesnek nevezni. A feledékeny közvéleményt alig érdekelte, hogy érvényben maradt a birodalmi háború, és Frigyes a – különben rosszul szervezett s rosszul felszerelt, helyenként önmaga karikatúrájává váló – birodalmi sereg ellen is harcolt. A porosz király tekintélynövekedésével párhuzamosan hanyatlott Mária Terézia megbecsültsége, akinek szemére vetették, hogy idegenekkel, elsősorban az ősi ellenségnek tekintett franciákkal szövetekezett.

A hétéves háborúban elért porosz sikerek okai között a hadtörténetírás nagy szerepet tulajdonít az uralkodó személyes hadvezetésének, a tanácskozások mellőző azonnali, gyors döntéseinek. Az, hogy Mária Terézia nem állt hadserege élére, nő voltából következik. Az viszont, hogy a háború idején egyszer sem kereste fel hadseregét, az utazásoktól nem idegenkedő királynő esetében mégis nehezen érthető. A háború első hónapjaiban ebben terheessége is akadályozta. Miután azonban 1756. december 8-án megszülte tizenhatodik gyermekét, nem vállalt több terheességet. 39 éves kora nem akadályozta az utazásokban, amelyekről tartományaiban továbbra sem mondott le. Nem kereste fel a sereget férje, Ferenc császár sem, aki persze aligha remélhetett katonai babérokat, hiszen hadvezéri próbálkozásai az 1737-1739. évi török háborúban – amikor apósa, VI. Károly császár fővezéri kinevezéssel próbált neki tekintélyt szerezni – kudarcot vallottak (és hadvezérként nem alkotott maradandót az osztrák örökösödési háborúban sem). József főherceg mutatott volna hajlandóságot a személyes jelenlétre, őt azonban fiatalsága miatt (a háború kitörésekor ugyan csak 15 éves volt, a háború végén azonban már 22) édesanyja, a királynő nem engedte a harctérre. Problémát okozott, hogy a fővezéri poszt betöltésénél Mária Terézia a kor társadalmi rangot és családi kapcsolatokat előnyben részesítő, hierarchikus elvét követte. A tapasztalt tábornokok helyett sógorát, Lotaringiai Károly Sándort nevezte ki fővezérré. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a királynő ne viselte volna szívén a háború ügyét. Úgy vélte, uralkodói mivolta megengedi, hogy a katonaság ügyeibe is beleszóljon. Tanácsai és utasításai persze időnként kicsinyes dilettantizmusba hajlottak, mint például amikor annak eldöntését kérte tábornokaitól, hogy a legénységnek a hideg ellen köpenyt vagy pokrócot adjanak-e, vagy amikor a tisztjé porció mennyiségéről kívánt dönteni.

Hosszas ostrom után Károly Sándornak végül sikerült elfoglalnia Schweidnitzet (november 13.), majd Szilézia fővárosát, Boroszlót is. Bécsben ismét nagy örömmel fogadták a sikerek híré, pedig közben Frigyes főserege megint Szilézia földjére érkezett. A jelentős számbeli fölényben lévő, a birodalmi csapatok által is támogatott császári seregtől (66 ezer fő és 210 ágyú a 39 ezer főnyi, 167 ágyúval rendelkező porosz sereggel szemben) Bécsben feltétlen győzelmet vártak, így a máskor oly óvatos királynő is támadásra biztatta sógorát. A győzelemtől az udvarban a háború gyors befejezését remélték. A kezdeményezést azonban ezúttal is a porosz király ragadta magához. A csata előestéjén – szokásától eltérően – tanácskozásra hívta vezérkarát, majd december 5-én, alig egy hónappal a rofibachi győzelmet követően, a Boroszló- közeli Leuthennél a háború legvéresebb csatájában legyőzte a császáriakat. A ferde (átlós) hadrendben felállított porosz gyalogság előretolt jobb szárnya visszavetette a császáriak bal szárnyát. Károly Sándor nem tudott idejében a védelmükre megfelelő erőt átcsoportosítani, így a menekülőket felmorzsolta a porosz lovasság rohama. A császári sereg egyharmada elesett vagy fogságba került. A poroszok kezére jutott az osztrák ágyúállomány több mint fele, továbbá 46 zászló, 9 ezredlobogó. A halottak között 4 császári tábornok volt. Pedig a hamar beálló sötétség még kedvezett is a veszteseknek, leplezve demoralizálódásukat, futásukat. A porosz katonai hagyomány szerint a harci zaj elcsendesedésével a porosz seregben valaki egy protestáns korált kezdett el énekelni, amihez szinte az egész sereg csatlakozott. Frigyes leutheni győzelme a közel kétszeres túlerő felett legendássá vált, fél évszázad múlva Napóleon is dicsérte érte a porosz királyt. Mária Teréziának viszont fel kellett mérnie sógora felelősségét a vereségben, s miután az magától nem mondott le, elmozdította, és Daunt állította a helyére. A tőle megszokott diplomáciai érzékkel azonban a változtatást nem a herceg kudarcával indokolta, hanem azzal, hogy a közvélemény a fővezért okolja a vereségért, s ő (mármint a királynő) az igaztalan vád erősödésétől szeretné megmenteni. Károly Sándor Bécsbe került, s testvére, a – hadműveletektől magát távol tartó – császár katonai tanácsadója lett.

Frigyes győzelme nyomán hamar elesett mind Schweidnitz, mind Boroszló. A poroszok Szilézia birtokában vonulhattak téli szállásra. A leutheni győzelem híre biztosította az angolok anyagi támogatását. Az 1758. április 11-én kötött egyezmény értelmében az angol kormány évi 670 ezer font (5,3 millió tallér) támogatást nyújtott a poroszoknak. Ez a támogatás segítséget jelentett a megrendült porosz pénzügyek helyreállításához. 1758 májusában Frigyes – miután az általa megszállt területeken végrehajtott kényszersorozásokkal, a hadifoglyok beöltöztetésével hadseregét 55 ezer főre növelte – Morvaországba tört be. Bécsben már a császárváros porosz ostromától tartottak, a porosz invázió azonban elakadt Olmütz (Olomouc) ostrománál. Sőt, miután június végén

a skót származású Ernst Gideon Laudon tábornoknak sikerült rajtaütnie egy utánpótlást szállító porosz kocsioszlopon, ahonnan 15 ágyút, 4 ezer kocsit zsákmányolt és 1500 hadifoglyot ejtett, Frigyesnek fel kellett hagynia a város ostromával. Ez az előző év végén szerzett helyzeti előnyének elvesztését jelentette. Kudarcát megint nehezen viselte. Ezúttal Johann Friedrich Balbi mérnök ezredest tette meg bűnbaknak, akit azzal vádolt, hogy a tűzérőség nem nyújtott elég támogatást az ostrom során. Balbi hiába védekezett azzal, hogy az ágyúkat túl távol állították fel a várostól. Bécsben fellélegezhettek.

6.4. Az erőviszonyok kiegyenlítődése (1758-1759)

Leutheni győzelme után Frigyesnek ismét a fenyegető oroszok ellen kellett vonulnia, akik – miután elfoglalták Kelet-Poroszországot, a fővárost, Königsberget is beleértve – az Oderáig jutottak. Félő volt, hogy egyesülnek az osztrákokkal. Az augusztus 25-i zorndorfi véres csata (a 37 ezres porosz sereg vesztesége 12 ezer, a 44 ezres oroszé 19 ezer fő volt) katonailag ugyan döntetlenül végződött, az orosz előrenyomulást azonban végül sikerült megállítani s ezzel megghiúsítani egyesülésüket az osztrákokkal. A királynak azonban máris vissza kellett fordulnia, mert Daun – Szilézia helyett – ezúttal Szászországba tört be, s Drezdát fenyegette. A két sereg Bautzen közelében, Hochkirchnél került szembe egymással. A császáriak most is számbeli, több mint kétszeres fölényben voltak, 78 ezer katonájuk állt szemben 30 ezer porosszal. Daun habozó taktikáját ismerve Frigyes mégis reménykedhetett a győzelemben. Tábornokait azzal buzdította, hogy reméli, az osztrákok jobban félnek tőlük, mint a hóhértől. A császári sereg alvezérei, Laudon és Franz Moritz Lacy tábornokok azonban éjszakai támadásra beszélték rá a fővezért. A meglepetés sikert hozott, Laudon bekerítette a porosz jobb szárnyat, a porosz gyalogság egyharmada elveszett, a porosz tábor egésze – 100 ágyúval, 30 zászlóval és más hadijelvényekkel együtt – a császáriak kezére jutott. A skót származású James Keith és Franz von Braunschweig tábornagy elesett, Moritz von Anhalt tábornok súlyos sebbel került osztrák fogságba. Az október 14-i, hochkirchi győzelem híre már másnap, október 15-én, a királynő névnapjának estéjén Bécsbe érkezett, amikor az uralkodócsalád gyermekei lefekvéshez készülődtek. Mária Terézia azonban sürgősen összegyűjtötte a kis főhercegeket és főhercegisasz- szonyokat, hogy a hálóingbe öltöztetett, lebontott hajú gyermekekkel együtt ünnepelhessen. A felnőttek ezután még a kastély kápolnájában a bécsi érsek által celebrált Te Deumot is hallgattak.

A császáriak – korábbi eredménytelenségükhöz képest váratlan – sikereiket többek között az osztrák seregben végbement szervezeti és személyi változásoknak köszönheték. Az osztrák hadvezetés az örökösödési háborúban elszenvedett kudarcok okait igyekezett megfejtetni és hadseregét a porosz hadviselés ellen felkészíteni. A császári hadvezetésben is adódott néhány tehetséges tábornok (Daun, Hadik, Laudon, Lacy), akik ugyan nem feltétlenül rendelkeztek Frigyes képességeivel (s még kevésbé annak korlátlan uralkodói-fővezéri hatalmával és erőforrásaival), háborús tapasztalataikat felhasználva azonban szívesen próbálkoztak a poroszokéhoz hasonló váratlan eszközökkel vagy vették igénybe a könnyűlovasság huszáros támadásait. Az osztrák hadvezetés azonban – távlatilag – ritkán tudott élni az alkalmi sikerekkel. A császári sereg fegyelme is alatta maradt a poroszokénak. Nemegyszer előfordult, hogy valamely – már-már győztesnek számító – csata közben a támadók az ellenfél üldözése helyett az elesetteket kezdték fosztogatni, lehetőséget adva a poroszoknak a sikeres ellentámadásra.

Az osztrákok a hochkirchi győzelmet sem használták ki általános támadásra. Daun tisztjeivel együtt a királynő névnapját ünnepelte. A veszteségeit, főleg tábornokait gyászoló Frigyesnek így elég ideje jutott arra, hogy maradék seregével rövid időre Sziléziába vonuljon vissza. Mikor azonban Daun Drezdát kezdte ostromolni, visszatért, és elűzte a császáriakat. Az ostrom során felégették a külvárosokat. Frigyes még mindig többségben lévő győzelmei közé tehát csak ritkábban csúszott be néhány vereség. Még 1758 vége előtt azonban újra veszélyessé vált a helyzete, amikor Oroszország – elfoglalva Kelet-Poroszországot – közvetlenül Brandenburg ellen fordulhatott. 1759 hasonlóképpen baljós előjelekkel indult a porosz király számára. Katonái java része odaveszett az előző évek hadjárataiban, és mindjobban érezte hatását országa gazdasági kimerülése is. Egyre nyomasztóbbá vált a hadszíntéren ellenfelei számbeli fölénye. Az ő 124 ezer főnyi hadseregével és az Észak-Németországban harcoló 71 ezer fős hannoveri, brit, hesseni és braunschweigi szövetséges seregekkel 140 ezer osztrák, 97 ezer francia, 70 ezer orosz, 12 ezer svéd és a kb. 17 ezer főt számláló birodalmi hadsereg állt szemben. Akadoztak az állami bevételek. Az oroszok által megszállt Kelet-Poroszország gabonája és adója nem folyt be. Amikor Németország nyugati felén a franciák – a Frigyes-sel szövetséges német erőket legyőzve – január 2-án elfoglalták Frankfurt am Main, elmaradtak a Poroszországhoz tartozó nyugati német tartományokból (elsősorban a Mark, Kleve, Geldern grófságokból) származó jövedelmek is. Frigyes egyre inkább védekezésre kényszerült. Július elején újra felmerült az osztrák és az orosz csapatok egyesülésének a veszélye. A király – ezt megakadályozandó – Frankfurt an der Oder közelében csatát kezdeményezett, de augusztus 12-én Kunersdorfnál súlyos vereséget szenvedett a mégis egyesülni tudó osztrák-orosz seregtől. Frigyes közel állt ahhoz, hogy fogságba essen, s életét csak futással menthette meg. 50 ezres serege, amely 18

ezer főnyi veszteséget szenvedett, gyakorlatilag szétesett. Az egész porosz tűzéréség – 172 ágyú – az ellenség kezére jutott. (A 80 ezer főnyi osztrák-orosz sereget Laudon vezette.) A király ezúttal gyalogságát vádolta, pedig azok az osztrák gyalogság több támadását visszaverték, mielőtt meghátráltak volna az ellenség lovassága előtt.

Frigyes államára további fenyegetést jelentett, hogy a nyugat felől érkező német birodalmi seregnek szeptember 4-én sikerült elfoglalnia Drezdát. Nagyobb sereg híján Frigyes csak azt tudta megparancsolni Friedrich August Finck vezérőrnagynak, hogy Szászországban, az ellenség hátában hajtson végre hadműveleteket. A tábornok azonban november 21-én Maxen falunál 14 ezer főnyi seregével kapitulálni kényszerült Daun előtt. (A vezérőrnagy sem kerülhette el, hogy bűnbak legyen. A háború után egyéves börtönbüntetésre ítélték.) Szászország a birodalmi sereg birtokába jutott.

1758-1759 eseményei megrendíteni látszottak a poroszokat. Frigyesnek ugyan ismételtelen sikerült hadseregét kiegészítenie, de ennek során mind saját tartományában, Brandenburgban, mind Szászországban és Mecklenburgban már 14-15 éves gyerekeket is soroztak. A kiképzetlen újoncok természetesen nem tudták pótolni a békeidőben évekig gyakorlatoztatott elődeiket. A lakosságot a folyamatossá váló sarcolások sújtották. A pénzrontás az angol segélyként érkező nemesfém érmékre is kiterjedt: a porosz pénzverdébe kerülve gyenge nemesfém tartalmú pénzt vertek belőlük. Nehéz helyzetében Frigyes hajlandóságot mutatott a békekötésre. Szándékát szövetségesei, az angolok is támogatták, s erre biztatták a franciák is. A porosz király békeszándéka azonban nem párosult engedményekre való hajlandósággal. Lemondás helyett inkább szerény területi nyereségben reménykedett. Londoni követének írt levele szerint nemcsak Sziléziát kívánta megtartani, de Alsó-Lauszitzban részt szeretett volna kapni Szászországból is, amelynek visszaadta volna az önállóságát. A békekötés azonban végül nem az ő makacsságán bukott el, hanem két női uralkodótársán, Mária Terézián és Erzsébet cárnőn (1741-1762). Ok azt remélték, hogy a következő évben végső vereséget mérhetnek a mindkettőjük által gyűlölt porosz királyra, s Mária Terézia ezáltal visszaszerezheti Sziléziát.

6.5. Válság és győzelem, Poroszország szerencséje

Frigyesnek 1760-ban újra háborúra kellett készülnie, amely meglehetősen ellentétes katonai eredményekkel folytatódott. Júniusban Laudonnak Sziléziában sikerült legyőznie egy kisebb porosz sereget. Júliusban Frigyes megostromolta Drezdát, s mivel elfoglalni nem tudta, ágyúzással lángokba borította a várost. A pusztítás nem kímélte a belváros műemlékeit sem. A Kreuzkirche félig lerombolt tornyát a kor városképeket festő neves művésze, Canaletto is megörökítette. Az oroszok újabb közeledésének hírére Frigyes Szilézia felé vonult. Daun a nyomába eredt, s Liegnitznél sikerült is bekerítenie a poroszokat, kapitulációra szólítva fel a királyt. Frigyes azonban – kihasználva a császári arcvonal meggyöngyülését – augusztus 15-én kitört. Szeptemberben egy császáriakból és oroszokból álló sereg ismét Berlingig jutott. A porosz főváros néhány napra újra az ellenség kezére került, s ezúttal az oroszok sarcolták meg. A császári szövetségeseeknek Potsdam megszállása jutott. Mária Terézia parancsára Frigyes palotájában nem okoztak kárt, sőt a poroszok későbbi felmérése szerint onnan semmit nem vittek el, a fegyvergyárat azonban lerombolták. (Ott-tartózkodásuk idején a palota elé huszárokból álló őrség került.) Brandenburg felé vonult a francia sereg is, amely legyőzte az angolokat, és elfoglalta Hannovert. A Berlin védelmére siető Frigyesnek azonban november 3-án Torgaunál, az Elba mellett ismét sikerült legyőznie Daun seregét. Pirruszi győzelmét (50 ezres seregéből 17 ezer embert veszített) azonban ezúttal ő sem tudta kihasználni. Daun serege a telet Szászországban tölthette. Frigyes helyzete szinte kilátástalannak tűnt. 1761-ben nem tudta megakadályozni Laudon sziléziai és Daun szászországi manőverezéseit, amelyek azzal az eredménnyel jártak, hogy az osztrákok és az oroszok az év végén porosz területen vonulhattak téli szállásra. A poroszok szerencséjére az osztrák és orosz csapatok együttműködése általában nem bizonyult eredményesnek. Tábornokaik ritkán tudták összehangolni hadműveleteiket.

1760-ig úgy tűnt, hogy az osztrákok legfeljebb nehezíteni tudják II. Frigyes diadalát, de megakadályozni nem. Hiába került az új fővezér, Daun a nagyobb összecsapásokat, hiába aratott több ütközetben is győzelmet, a csaták többségéből most is a poroszok kerültek ki győztesen. Sikereket értek el Frigyes szövetségesei, az angolok is. 1758-ban és 1759-ben két alkalommal is sikerült megakadályozniuk, hogy a franciák a szigetország ellen tengeri inváziót hajtsanak végre, s hogy áttörjék az észak-amerikai francia gyarmatok ellen felállított angol tengeri blokádot. 1758-ra a franciák elvesztették afrikai gyarmataikat, amelyek a rabszolga-kereskedelem révén voltak különösen jövedelmezők. 1759-re a brit flotta kisöpörte a tengerekről a francia hajókat, és ezáltal teljesen elszigetelte a francia gyarmatokat az anyaországtól. Hiába győzték le a franciák 1760-ban Québec közelében az angolokat (április 28.), ez a háború a tengeren dőlt el. Az angoloknak sikerült elfoglalniuk Québecet, majd Mont-Realt, Indiában Bengáliát. Az idősebb William Pitt a poroszok pénzügyi támogatását is fontosnak tekintette. Frigyes győzelmei nagy hatással voltak rá, így a parlament évente megújította a poroszoknak szánt támogatást. (Pitt kijelentése szerint Kanadát Németországban kell megnyerni.) Amikor azonban Poroszországon

a kimerültség jelei kezdtek mutatkozni, s szaporodtak a király katonai kudarcai, Anglia 1761 decemberében nem újította meg a segélypénzekre vonatkozó egyezményt. A britek, miután biztosították Kanada birtoklását, Nyugat-Afrikában pedig elfoglalták a franciák valamennyi gyarmatát, amúgy sem látták többé szükségét európai szövetségesnek. Az angolok 1762-ben megkezdték béketárgyalásaikat az ugyancsak kimerült és a harcokat befejező Franciaországgal, ami november 15-én fegyverszünet, 1763. február 10-én pedig Párizsban béke megkötéséhez vezetett. Az 1761 őszen kétségbeejtő katonai helyzetbe került, nemzetközileg elszigetelődött Frigyes arra tett kísérletet, hogy a törököket Ausztria elleni háborúra bírja, de nem járt sikerrel.

Frigyes végső vereségét egy váratlan fordulat akadályozta meg. 1762. január 5-én meghalt Erzsébet orosz cárnő, s a helyére lépő III. Péter cár (1762. január-július) – anyai ágon I. Péter (1689-1725) unokája, apai ágon a holstein-gottorpi német hercegi család sarja – II. Frigyes odaadó hódolójaként azonnal beszüntette a Poroszország elleni hadműveleteket, és nemcsak békét kötött a királlyal (május 5.), hanem támadó jellegű szövetséget is (június 19.), amelynek keretében 20 ezer főnyi orosz segélycsapatot ígért. Közvetítésével májusban létrejött a porosz-svéd béke is. II. Frigyes teljes erejével az osztrákok ellen fordulhatott, s felszabadultak az eddig az oroszok által megszállva tartott területek adói is. A helyzeten már az sem változtatott érdemben, hogy a III. Pétert hamarosan megbuktató (s talán meg is gyilkoltató) felesége, II. Katalin (1762-1796) visszavonta a Frigyesnek küldött orosz katonai segítséget. A háborút azonban ellene nem folytatta. A Sziléziába visszatérő porosz király július 21-én újabb győzelmet aratott a szövetséges nélkül maradt osztrákok felett. A burkersdorfi csatában egy váratlan húzással ismét meg tudta lepni ellenfeleit. Három ékszerű oszloppal támadt a vonalban felálló, szárnyaikat megerősítő osztrákok ellen, akik vereségüket követően végleg kivonultak Sziléziából. Szászország egy ideig még a birodalmi sereg ellenőrzése alatt maradt, Frigyes sikerének értékét azonban ez nem mérsékelte. 1762 decemberében a szászországi Hubertusburg vadászkastélyában megkezdődhetek a béketárgyalások, amelyek nyomán 1763. február 15-én a Habsburg Birodalom, Poroszország és Szászország békét kötött egymással.

A hubertusburgi béke Európában területi változtatás nélkül zárta le a hétéves háborút. Hiába próbálta Ausztria a tárgyalások során kialakítani Szilézia bizonyos részének (legalább Glatz Grófságnak) a visszaadását, Poroszország végül az egész tartományt megtarthatta. A királynőnek ígéretet kellett tennie, hogy csapatai három héten belül kivonulnak az általuk még megszállt területekről, amivel szemben a poroszok Szászország kiürítését ígérték. Elrendelték mindenféle hadiadó és katonai hozzájárulás beszedésének megszüntetését. A felek kölcsönösen ígéretet tettek a hadifoglyok és túsok azonnali és váltságdíj nélküli szabadon bocsátására, továbbá a kényszerrel besorozottak hazaengedésére. A porosz király szavatolta a sziléziai katolikusok szabad vallásgyakorlását. Mindkét fél a két állam közötti kereskedelem helyreállítását és támogatását szorgalmazta, s megegyeztek egy közeli kereskedelmi szerződés megkötésében. A területi igényről való lemondás fejében Mária Terézia legfeljebb Frigyes ígéretével vizsgálgatható, hogy a porosz király választófejedelemi szavazatát fiára, Józsefre fogja adni. (Erre egyébként 1764. április 3-án került sor, amikor Józsefet Frankfurtban római királlyá választották.)

A 18. század legköltségesebb és addig legvéresebb háborúja csak a tengerentúlon eredményezett területi változásokat. Az angolok, franciák és spanyolok által megkötött párizsi béke értelmében Nagy-Britannia megszerezte a franciáktól Kanadát, a spanyoloktól Floridát. Az angolok és franciák afrikai és indiai konfliktusai következtében a több kontinensre kiterjedő hétéves háborút voltaképpen a 18. század világháborújának is tekinthetjük. Európában erről persze csak kevésbé vehettek tudomást, hiszen a politikusok azzal voltak elfoglalva, hogy helyreállhatott az európai erőegyensúly, habár az erőviszonyokban itt is némi változás következett be. Poroszország elsőrendű nagyhatalommá emelkedett, s nőtt Oroszország politikai befolyása is. Franciaország tekintélyét viszont erősen megtépázták vereségei, teret adva az ancien régime egyre hangosabbá váló belső kritikáinak.

Az európai határok változatlansága sem tudta azonban elleplezni a háború okozta súlyos pusztulást. A lakosság nemcsak a hadszíntereken és a hadak útvonalába eső területeken pusztult, hanem a súlyos adók, sarcok, a katonaság kiegészítése érdekében folytatott valóságos embervadászat következtében is. Poroszország szinte katasztrofális állapotba került. 1756-ban számlált 4 millió lakosa a háború végére egytizedével megfogyott. A lakosságszökkenés mérsékeltebben érintette a nyugati tartományokat, míg az állam középső tartományainak (Brandenburg, Magdeburgi Hercegség) vesztesége az átlag körül alakult (2,3 millióról 2,1 millióra). A szomorú átlag a Kelet-Porosz- országot sújtó, szinte teljes pusztulással jöhetett létre. Az ostromok, a csaták során városok, falvak pusztultak. Súlyos károkat szenvedett a gazdaság. A rossz pénz és az áruhiány inflációhoz vezetett. Akadozott az ellátás. „Senki nem műveli a földet, nincs élelem a lakosság számára” – fedezte fel utazása közben az alattvalói sorsával egyébként nemigen törődő II. Frigyes. Súlyos veszteségek érték a poroszok által megszállt Szászországot, a franciák hadműveletei során hadszíntérré változott nyugati német, valamint a svéd betörések és a német fejedelemségek belháborúi során hadműveleteknek kitett – tanulmányunkban nem érintett – Északi- és Balti-tenger melléki területeket. Németországot a harmincéves

háború óta nem érte hasonló pusztulás. Az élet normalizálódására éveket, a gazdaság helyreállítására évtizedeket kellett várni.

Nem csoda, ha Németország lakossága a békekötés hírére megkönnyebbült. Elégedettségnek azonban ez aligha volt tekinthető. A határok változatlansága azt a hitet erősítette, hogy a háború teljesen értelmetlen volt, és csak azért tartott olyan sokáig, mivel a két ellenséges uralkodó személyes vitáját képes volt országa végkimerüléséig folytatni. Megítélésükben azonban változás következett be. Míg 1744-ben – az osztrák örökösödési háború során – keveseket zavart, hogy a Németországra támadó franciák ellen sikereket elérő Mária Teréziát II. Frigyes hitszegő módon hátba támadta, addig most a királynő francia szövetségét egyfajta árulásnak minősítették. Frigyes, aki Szászország elleni támadásával most is semmibe vette a nemzetközi jogot, az ezúttal is Németországra támadó franciák elleni győzelmével hőssé vált. A protestánsok emellett a hit védelmezőjét, a filozófusok az új szellem terjesztőjét látták benne. A porosz király és állama tisztelete persze az utókor visszavetítő szemléletében erősödött meg, amikor kiderült, hogy a porosz állam lesz majd a német egység megteremtője. A protestánsok védelmezőjeként Frigyes Angliában is meglehetősen népszerű lett. A szigetországban több, a háború alatt nyílt vendéglő viselte cégérén a „Poroszország királyához” vagy a „Protestáns hőshöz” feliratot. Mária Terézia tekintélye ezzel szemben lehanyatlott. Többé nem a csinos fiatalasszonyt látták benne, aki hősieen védi örökségét mohó ellenfeleivel szemben, hanem maga vált kapzsi, erőszakos személyiséggé, aki Franciaország és Oroszország szövetségében akarta bosz- szuját kielégíteni egy német uralkodóval szemben.

A Habsburg-monarchia viszonylag könnyen túl tudta tenni magát a háborún. Emberveszetése a lakosság összlétszámához képest nem volt jelentős, a hadi események országai közül egyedül Csehországot érintették, így a gazdaság pusztulása sem volt tragikus. A háborús jelek az árak emelkedésében és az állam növekvő pénzhiányában, majd adósságában mutatkoztak. Nem változtatott a háború a bécsi udvar életvitelén sem. Megmaradt a pompa, József trónörökös házasságkötését 1760 októberében éppen olyan fényesen ünnepelték meg, mint tették volna azt békeidőben. A királynő nem hagyta magát befolyásolni, a pénzügyi nehézségek ellenére meg akarta mutatni országnak-világnak, milyen fényűzésre képes a császári udvar. A békekötést követően a porosz király igyekezett helyreállítani a jó viszonyt Mária Teréziával, de a királynő erre nem mutatott készséget. Nem változott lesújtó véleménye Frigyesről, akit háza (értsd: családja) és országa öselleniségének bélyegzett.

Magyarország – mint a Habsburg-monarchia alkotóeleme – természetesen részese volt a hétéves háborúnak. Ez a háború azonban kevesebb nyomot hagyott történelmi tudatunkban, mint a Mária Terézia trónját megvédő előző összecsapás. Nem előzte meg a királynő olyan segélykérése, mint 1741-ben, amit akkor nemcsak a rendek felajánlkozása követett („életünket és vérünket”), hanem jelentős hadsereg kiállítására és felszerelésére vonatkozó országgyűlési határozat is. Meghirdették a nemesi felkelést is. A rendeket akkor nemcsak a fiatal (és csinos) Mária Terézia személyes ráhatása ösztönözte a segítségre, hanem a Bécszet és eleste esetén Magyarországot is fenyegető idegen betörés. 1741-ben Pozsonyban az országgyűlés követi láthatták a Dunán ágyúkat szállító uszályokat, amelyeken a Délvidékről a nem sokkal korábban végződött török háborúban használt fegyvereket vontatták a császárváros védelmére. Az „életünket és vérünket” jelenet korabeli metszeteken és későbbi impozáns festményeken köszön vissza ránk. A hétéves háború hadi eseményei azonban nem fenyegették Magyarországot. A porosz sereg Bécszet sem látszott veszélyeztetni, a kizárólag az ország védelmére felhasználható nemesi felkelés meghirdetésére 1756-ban ezért nem kerülhetett sor. Igaz, a konfliktust kerülendő, a királynő a hétéves háború éve alatt nem hívta össze az országgyűlést. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a magyarság ne vállalt volna részt ebben a háborúban. Zömében hadicélokot szolgált az ország adója, számos magyar fiatal szolgált a császári hadseregben. Hadik berlini portyájának híre bekerült történelemkönyveinkbe és köztudatunkba. A magyar katonák távoli hadszíntereken tanúsított hősiessége és áldozata azonban már nem tudta megihletni sem a 18. század, sem az utókor művészeit. Emléküket legfeljebb a helyi hagyományörző csoportok ápolják, mint Debrecenben az éppen 1756-ban, a háború kirobbanásakor felállított, sokáig a környék fiataljaiból toborzott 39-es gyalogezred katonáit.

6.6. SZAKIRODALOM

Arneth, Alfred: Maria Theresia und ihre Zeit. I-X. Wien, Wilhelm Braumüller k. k. Hof- und Universitätsbuchhändler, 1863-1879.

Groehler, Olaf: Die Kriege Friedrichs II. Berlin, Deutscher Militärverlag, 1968.

Koschatzky, Walter (szerk.): Maria Theresia und ihre Zeit. Zur 200. Wiederkehr des Todestages. Salzburg – Wien, Residenz Verlag, 1980.

Lisznai Lajos – Tölli László: A 39. császári és királyi gyalogezer története 1756-1918. MH 5. Debrecen, Bocskai István Könyvtár Lovászkiadó kiadása, 2006.

Lodge, Richard: *Great Britain and Prussia in the Eighteenth Century*. Oxford University Press, 1923.

Mikoletzky, Hans Leo: Österreich. Das große 18. Jahrhundert. Wien – München, Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1967.

Mittenzwei, Ingrid: Friedrich II. von Preußen. Eine Biographie. Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1980.

Plumb, J. H.: *England in the Eighteenth Century*. Harmondsworth, Penguin Books, 1985.

Reinhold, Peter: Maria Theresia. Wiesbaden, Insel Verlag, 1957.

7. Soós István | A LENGYEL ANARCHIA, LENGYELORSZÁG FELOSZTÁSAI (1772, 1793, 1795)

Az európai történettudományban immáron több mint két évszázada éles viták tárgya, vajon Lengyelország 18. században történt felosztásaiért (1772, 1793, 1795), a lengyel-litván állam végzetes sorsáért maguk a lengyelek, az ingatag lengyel belpolitikai és társadalmi-gazdasági helyzet vagy a korabeli európai hatalmi konstelláció, illetve maguk a felosztásokat végrehajtó európai nagyhatalmak voltak-e felelősek. A 18-19. századi történetírás, elsősorban a felosztó hatalmak historikusai nagy általánosságban a felosztások elsődleges okát a lengyel nemesi köztársaság, a Rzeczpospolita fokozatos hanyatlásában, a majd két évszázadon át húzódó belső anarchiában és megosztottságban látták. Továbbá abban, hogy a lengyel állam nem volt képes lépést tartani az európai felvilágosult abszolutista államok fejlődésével. Ehhez járult még a lengyel mágnáscládok túlságosan nagy politikai és gazdasági hatalma a királyi uralom rovására, vagy éppenséggel a lengyel országgyűléseken (sejm) szintén elsősorban a mágnások és a körük csoportosult köz- és kismemesség által már a 17. század óta előszeretettel és folyamatosan alkalmazott, a politikai és társadalmi reformokat akadályozó liberum veto rendszer.

A felosztások okai között szokták emlegetni a szomszédos nagyhatalmaknak, Oroszországnak, Poroszországnak és a Habsburg Birodalomnak a lengyel államra gyakorolt politikai és katonai nyomását. Ehhez kapcsolódóan már a kortársak körében is általánosságban elterjedt az a vélemény, hogy a felosztásokban, illetve Lengyelország szuverenitásának elvesztésében Európa nagyhatalmainak új politikája öltött testet. Ennek első alapvető megnyilvánulása volt a „három fekete sas”-nak az 1932. évi lengyel trónöröklési rend kimenetelében, valamint a trónöröklés miatt kirobbant lengyel örökösödési háborúban (1733-1738) játszott meghatározó szerepe. A trónöröklési viszály ugyanis elindította azt a folyamatot, amelynek során Oroszország nagyhatalmi céljainak megfelelően egész Lengyelországot saját hatalmi érdekszférájába kívánta vonni, és Poroszországot és Ausztriát is hozzá tudta ehhez a koncepcióhoz kapcsolni.

Az európai és lengyel történettudomány a Lengyelország felosztásaihoz vezető út kiépítésében egyaránt Oroszország meghatározó szerepét szokta általában kiemelni, mindenekelőtt azt hangsúlyozva, hogy az orosz hatalom a 17. század végétől kezdve, de főleg a 18. század első felében protektorátusi politikájával megakadályozta Lengyelországban az átható társadalmi, gazdasági és vallásügyi reformokat, és tudatosan a lengyel állam gyengítésén munkálkodott. Vagyis az orosz befolyás révén azoknak a sajátosságoknak a megerősödése következett be, amelyek a lengyel belpolitikai fejlődést lelassították. Oroszország szerepének megítéléséhez kapcsolódik egy másik gyakran hangoztatott álláspont, amely szerint a porosz és osztrák felosztási törekvések eredetileg a cári nagyhatalom expanziós törekvéseihez köthetők.

Az említett, bizonyos fokokig egyoldalúnak tűnő és vitatható koncepciók képviselői mindazonáltal egy sor fontos tényezőt figyelmen kívül hagytak. Az újabb vizsgálatok például rámutattak arra, hogy a 17. században és a 18. század első felében aligha beszélhetünk specifikus lengyel fejlődésről, mivel a lengyel Rzeczpospolita hanyatlását nem önmagában, hanem a 18. századi európai kontextusban kell elemezni. Azt a történetírók által gyakran hangoztatott „vádát”, hogy a lengyel belső politikai és társadalmi fejlődés nem hordozta magában a politikai-társadalmi és gazdasági reformok bevezetését, illetve megvalósítását, részint cáfolják az első felosztásig a lengyel társadalmat pozitívan érintő központi intézkedések, részint pedig az a fejlődés, amely az 1791. májusi alkotmányig vezetett. Kérdés persze, vajon az abszolutizmus Lengyelországban egyáltalán a modernizáció szükséges fázisát jelentette-e, és vajon nem inkább a májusi alkotmány nyomán megszületett nem abszolutista lengyel köztársaság volt-e, illetve lett volna-e valójában a modernizáció letéteményese. Ami pedig a

Poroszországgal, Oroszországgal és Ausztriával szemben felhozott vádakat illeti, a kutatások kimutatták, hogy a felosztási tervek nem kizárólag az említett három nagyhatalom politikájában érhetők csak tetten, hanem a 18. században az ilyen elképzelések a korabeli diplomácia, diplomáciai manőverek szerves részeit alkották.

Annak megértése végett, hogy feltárjuk, milyen okok, milyen belső és külső körülmények eredményezték együttesen Lengyelország felosztásait, röviden vázolnunk kell az előzményeket.

7.1. Az előzmények (1699-1764)

A 18. századi litván-lengyel államot a kortársak egy része az „anarchia köztársaságaként” emlegette. Mennyiben tartható valóságnak ez az állítás, és milyen tényekre alapozódik?

I. (Sobieski) János király (1674-1696) még életében szerette volna a lengyel királyi trónt legidősebb fiának, Jakobnak biztosítani, de szándékát a főnemesi ellenzék megghiúsította. A lengyel arisztokrácia inkább idegen országból származó uralkodót kívánt az egykori Jagelló- és Vasa-dinasztia trónján látni. A számos idegen jelölt közül végül a szász Wettin-uralkodóház egyik tagjának, I. Frigyes Ágost szász választófejedelemnek (1694-1733) sikerült a lengyel főrendek támogatásával trónra kerülnie. Az új király – lengyel királyként II. (Erős) Frigyes Ágost (1697-1706, 1709-1733) néven – már uralkodása kezdetén megkísérelte nagy hírű elődjének a politikáját folytatni, különös tekintettel a lengyel főnemesi ellenzék hatalmának a visszaszorítására és egyidejűleg abszolutisztikus királyi uralom kiépítésére. Próbálkozásai azonban kellő hatalmi bázis és belpolitikai támogatottság hiányában sorra megbuktak a lengyel rendek ellenállásán.

II. Ágost belpolitikai kudarcait külpolitikai téren kívánta ellensúlyozni. Célja az volt, hogy Lengyelország egykori, 16-17. századi nagyhatalmi pozícióját visszaszerezze, és magához ragadja a vezető szerepet Kelet-Európában. Királyságát gyarapítandó, Livóniában próbált meg a svédekkel szemben területeket nyerni. A nagy északi háború (1700-1721) első szakaszában Oroszországgal és Dániával szövetségben az Észtország és Livónia meghódítására irányuló hadjáratában azonban vereséget szenvedett XII. Károly svéd királytól (1697-1718), aki 1701 júliusában kiszorította a szász-lengyel sereget Livóniából, és megszállta Kurlandot. A következő évben pedig a svéd csapatok bevették Varsót, majd fényes győzelmet arattak Ágost hada felett. XII. Károly a következő évben ismételt vereséget mért a lengyel királyra, s ennek az lett a következménye, hogy a Lengyel Királyság szinte teljes területe svéd ellenőrzés alá került.

A svéd uralkodó nyomására a lengyel rendek 1704. február 14-én letaszították trónjáról II. Ágostot, és helyébe a svéd uralkodó jelöltjét – akit a lengyel főnemesség egyik csoportja is támogatott –, Leszczyński Szaniszló poznańi vajdát választották „ellenkirállyá” 1704. július 12-én. I. Szaniszló (1704-1709; 1733-1736) uralmát a svédek tartották fenn. A lengyel rendek ún. sandomierzi konföderációba tömörült része is ellene fordult, és 1705 decemberében szövetséget kötött I. Péter orosz cárral (1689-1725).

I. Ágost király megpróbálta elvesztett trónját visszaszerezni, de a következő év elején (február 13-án) vereséget szenvedett XII. Károlytól. Ennek következményeként az altranstádti béke (1706. szeptember 24.) értelmében le kellett mondania a lengyel trónról, és el kellett ismernie Leszczyńskit királynak.

Időközben I. Péter, újjászervezve haderőit, benyomult Észtországba, Livóniába és Kurlandba, majd 1703-ban megalapította az orosz hatalom új fővárosát, Szentpétervárt. A cár a háború második szakaszában, amikor XII. Károly Moszkva ellen indult, 1708 őszén visszavonulásra készítette a svédek, majd 1709. július 8-án a poltavai ütközetben döntő vereséget mért XII. Károly seregeire. A svéd támogatást nélkülöző „ellenkirály”, I. Szaniszló külföldön, Franciában talált menedékre, ahol lánya, Mária később XV. Lajos francia királlyal (1715-1774) kötött házasságot. II. Ágost 1709. augusztus 8-án semmisnek mondta ki az altranstádti békét, és Oroszország támogatását élvezve visszatért a lengyel trónra. A nagy északi háború harmadik szakaszában Oroszországgal szövetségben részt vett I. Péter Nyugat-Pomeránia ellen indított hadjáratában.

II. Ágost uralkodásának második fázisában sem adta fel azt a korábbi elképzelését, hogy a lengyel nemességgel szemben, amely a liberum veto alkalmazásával minden királyi reformtörekvést megghiúsíthatott (így például többek között a liberum veto korlátozását), abszolutisztikus uralmat építsen ki, azaz a Rzeczpospolitát erős, központosított királysággá alakítsa át. Ezzel szemben Felician Konstanty Szaniawski wrocławsi püspök, II. Ágost egyik tanácsadója egy Nagy-Britanniához hasonló alkotmányos monarchia megteremtése mellett szállt síkra. Elutasította a liberum veto elavult intézményét, és az Angliában már jól bevált többségi szavazási rend (pluralitas votorum) bevezetését javasolta. A püspöknek és a hozzá hasonló, politikailag műveltebb főnemeseknek ezt a hatékony alkotmányreform megvalósítását célzó szándékát azonban a lengyel mágánok egyes csoportjai még csírájában elfojtották, és a királyi hatalom gyengeségét saját hatalmuk kiépítésére, illetve megerősítésére igyekeztek minden eszközzel kihasználni.

A főnemesi pártoknak a hatalmi pozíciókért folytatott versengése még inkább kiélezte a lengyelországi belső politikai és társadalmi feszültségeket, amelyeket II. Ágost képtelen volt csillapítani. Ekkor terjedt el az a nézet, miszerint Lengyelországot az anarchia/zűrzavar tartja fenn (Polska nerziqdem stoi). Sőt a királynak a trónját fenyegető lázadással is meg kellett küzdenie, amelyen csak orosz segítséggel tudott felülkerekedni. Ezek az arisztokratikus érdekszövetséget képező oligarchikus csoportosulások szoros kapcsolatban álltak az orosz cárral, akinek érdeke volt a lengyelországi belső anarchia fenntartása és a Lengyelország feletti külpolitikai protektorátus megőrzése.

II. Ágost ebben a helyzetben – elsősorban a belső ellenzék megnyerése érdekében – 1717 februárjában a szejm összehívására kényszerült. A lengyel történelemben „néma szejmként” bevonult eseményen senkit sem engedtek szóhoz jutni. A királynak sikerült a szejmmel megszavaztatni az állandó hadsereg fenntartásához szükséges állandó adó bevezetését, ugyanakkor kénytelen volt a királyi gárda létszámát 1200 főre csökkenteni. Litvánia és Lengyelország (azaz a korona) állandó hadseregének létszámát 24 ezer főben állapították meg. A lengyel nemesség többsége azonban nem fogadta el az állandó hadsereg létrehozásának gondolatát, mivel egy erős központi haderőben a királyi abszolutizmus hatalmi eszközét látta.

II. Ágost egyidejűleg megpróbálta uralmát külpolitikailag is megerősíteni, illetve országát az orosz gyámság alól kivonni. XII. Károly svéd király halála után ugyanis attól tartott, hogy I. Péter cár a birodalmával szomszédos országokra nézve egyre nagyobb mértékben terjeszti ki majd hatalmát. Ennek elhárítására egy osztrák-brit-szász terv született, amelynek értelmében a lengyel nemesi köztársaságot mintegy Oroszország elleni „barrierére” kívánták tenni, hogy a további esetleges orosz incidenseket megakadályozzák. A terv alapján Bécsben 1719. január 5-én a három érdekelt fél megkötötte az egyezményt. Ezt követte az osztrák-szász szerződés, amelyet a szász választófejedelemnek I. József császár (1705-1711) lányával, Mária Jozefával kötött házassága is megerősített. I. Péter, aki időközben kivonta Lengyelországból és Mecklenburgból az 1710 óta ott állomásozó csapatait, 1720-ban Potsdamban szerződést kötött I. Frigyes Vilmos porosz királlyal (1713-1740), amelyben az utóbbi kötelezettséget vállalt arra, hogy Lengyelországban a jövőben is fenntartsák a nemesi köztársaságot, valamint annak alkotmányát és intézményeit (köztük mindenekelőtt a liberum vetót), továbbá a reformokat megakadályozzák. A potsdami konvencióhoz 1724-ben Svédország, 1726-ban a Habsburg Birodalom is csatlakozott.

A lengyel nemesi aranszabadság (zlota wolnosc) első ízben lett nemzetközi egyezmény része. A porosz-orosz garanciaszerződés egyúttal az orosz hatalmi pozíció közvetlen biztosítását is jelentette. Ennek első kézzelfogható eredménye lett, hogy Vaszilij Lukics Dolgorukij herceg varsói orosz követ a liberum vetóval 1720. február 20.-án minden nehézség nélkül meggátolta a köztársaságnak a bécsi szövetséghez történő csatlakozását. Nem sokkal később a királyi udvar belső ellenzéke, élén Mazó- via vajdájával (Stanislaw Chom[^]towski), Szentpétervárott és Moszkvában tett „nagy követjárásával” döntő mértékben hozzájárult Oroszország lengyelországi befolyásához. Ezzel II. Ágostnak az a törekvése, hogy az orosz szupremáciát távol tartsa az országtól, végérvényesen zátonyra futott. Az orosz cár saját „pártjának” számító, megerősödött lengyel arisztokrata opposíció pedig egyértelművé tette a király és udvara szűk mozgásterét.

A királyi hatalom meggyengülése II. Ágost uralmának utolsó harmadában annyira nyilvánvalóvá vált, és a köztársaság tekintélye olyan mélyre süllyedt, hogy a lengyel állam I. Péter fenyegetésére azonnal kész volt elismerni az északi háborút formálisan lezáró nystadti békekonferencia döntéseit. II. Ágost a békeszerződést követően a szomszédos országokhoz közeledve megkísérelte megerősíteni az uralmát. Ezzel azonban csak azt érte el, hogy kivívta I. Péter ellenszenvét. 1724-ben, majd 1726-ban azonban az orosz cári hatalommal szemben diplomáciailag sikerült Svédországot, illetve Ausztriát maga mellé állítani, és mindkét hatalomtól garanciákat szerezni Lengyelország számára a „lengyel szabadság” és a lengyel alkotmány fenntartása érdekében. Ezekkel a nemzetközi biztosítékokkal a kezében II. Ágost ismét kísérletet tett dédelgetett tervének megvalósítására, az abszolutista királyi uralom kiépítésére. Sőt mindennek érdekében közvetlenül halála előtt (1732) a porosz udvar katonai segítségét igénybe kívánta venni, s ennek fejében a Királyi Poroszországnak és Kurlandnak Nagy-Lengyelország egyes részeit is felajánlotta.

II. Ágostnak a királyi hatalom megszilárdítására irányuló bátortalan és minden realitást nélkülöző próbálkozásai ugyanúgy zátonyra futottak, mint a belpolitikai problémák megoldását célzó törekvései. Különösen kiélezett volt a helyzet a konfeszió- szionális kérdések miatt. A jezsuita rend, amely 51 kollégiumában mintegy 20 ezer nemesi ifjat oktatott, időközben meghatározó szellemi és egyházi hatalommá nőtte ki magát az országban, erősítve a katolikus egyház befolyását. Az 1717-ben a grodnói szejmen hozott disszidenstörvény az evangélikus lakosok vallási elnyomását eredményezte, mivel kimondta, hogy az 1632 után épült protestáns templomokat le kellett rombolni. A katolikusok fölényét és hatalmát erősítette továbbá a cz[^]stochowai Szűzanya képének ünnepélyes megkoronázása is.

Az ún. disszidensek és „nemuniáltak” mindazonáltal 1717 után is egy sor privilégiumot élveztek, hivatalokat viselhettek, ellentétben a Habsburg Birodalom örökös tartományaiban és országaiban élt protestánsokkal és ortodoxokkal, akiket általánosságban csak skizmatikusokként tartottak nyilván, és az állami közigazgatási hivatalok viseléséből kizárták őket.

1733-ban meghalt II. Ágost. Halála után ismét fellángoltak a trónutódlási küzdelmek. Kijelölt utódja, fia, II. Frigyes Ágost szász választófejedelem (1733-1763) VI. Károly német-római császár (1711-1740) és Anna orosz cárnő (1730-1740) támogatását élvezte. A lengyel mágánások egyik csoportja, a Potockiak és a Lubomirskiak is mellette álltak ki. Velük szemben a litván Czartoryskiak (a „Familia”) vezette mágánscsoport a száműzetésben élő Leszczyński Szaniszlót kívánta ismét a lengyel trónon látni. Leszczyńskit elveszített koronájának visszaszerzésében veje, a francia király, XV. Lajos is hatékonyan segítette. A lengyelországi francia követ megbízottainak sikerült a két szemben álló párt vezetőit Leszczyński ügyének megnyerni, és sorra járták a vajdaságokat, hogy meggyőzzék az országgyűlési követeket Szaniszló király megválasztásáról. A királyválasztási kampány eredménnyel járt, és az összehívott szejm 1732.szeptember 12-én a Varsó melletti Wola mezején 12 ezer szavazattal újra a lengyel trónra emelte Leszczyńskit.

A jelölteket támogató két csoport között háború tört ki, amely lengyel örökösödési háború néven vonult be az európai történelembe. Az orosz udvar támogatását élvező szász hadsereg benyomult Lengyelországba, 1734 júliusában elfoglalta Gdanskot (Danzig), ahonnan Szaniszló csak álruhában tudott elmenekülni. Az orosz segítség biztosította II. Ágost fia számára a lengyel trónt, aki már 1733-ban III. Ágost néven szintén Lengyelország királya (1733-1763) lett. Az 1735. október 5-én Bécsben megkötött francia-osztrák ideiglenes békeszerződés értelmében (az örökösödési háborút véglegesen a szintén Bécsben aláírt béke zárta le 1738-ban) Szaniszló lemondott trónigényéről, de megtarthatta a lengyel királyi és litván nagyfejedelmi címet. Kárpótlásul megkapta Lotaringia, Bar és Commercy hercegségeket azzal a feltétellel, hogy halála után ezeket Franciaországhoz csatolják. Szaniszló Lunéville-ben pompás udvart vezetett, amely a korabeli európai szellemi élet egyik központja volt.

II. Ágost uralkodásának három évtizede alatt a királyi központi hatalom tovább gyengült. A királynak azok a próbálkozásai, hogy a szejm hatékonyságát növelje, a királyi városok helyzetén javítson, a jobbágyság terheit csökkentse, és a helyi bíráskodást megreformálja, a mágánások pártjai és a köznemesség ellenállása miatt rendre kudarcot vallottak. A mágánások közül csak a Czartoryskiak álltak a király mellé, és kísérletet tettek bizonyos kincstári és katonai reformok bevezetésére, de a liberum veto fegyverével szemben tehetetlennek bizonyultak. Jellemző, hogy 1736 és 1763 között egyetlen országgyűlést sem tudtak eredményesen befejezni.

Lengyelország a 18. század közepére fokozatosan a különböző politikai és gazdasági érdekeket képviselő mágán pártok, elsősorban a Potockiak és a Czartoryskiak hatalmi „játékszerévé”, valamint a világi és egyházi szövetségek (konföderációk) tárgyává vált. A konföderációk, amelyeket általában a főurak és a köznemesség egyik vagy másik csoportja elsősorban az uralkodóra történő nyomásgyakorlás céljából hívott életre, uralták a politikai életet. Ezek egyik típusát, a generális konföderációt magának az uralkodónak a részvételével hívták össze. Másik típusát (lengyelül rokosz) viszont éppen a király ellenében hozták létre. A nemesség a régi arany szabadság jelszavát hangoztatva kiépítette saját helyi hatalmi szerveit. A szejm helyett az általa irányított tartományi gyűlések, a szejmikek, a nemesi szuverenitást kifejező hatalmi szervek szabták meg a közigazgatási egységek működését.

7.2. Újabb harcok a trón körül (1763-1764)

A lengyel nemesi köztársaság a belső széthúzás, a hatalmi harcok következtében II. Ágost uralkodásának utolsó hónapjaiban, 1763-ban szinte polgárháborús helyzetbe sodródott. Ágost halála után az ellentétek, különös tekintettel az új király megválasztására, az egyes hatalmi csoportosulások és érdekkörök között még feszültebbé váltak.

Az utolsó lengyel királyválasztás megfelelt annak a diplomáciai konstellációnak, amely a hétéves háború után azzal fenyegetett, hogy Európa nagyhatalmait és államait két táborra osztja. Oroszország nagy hatalmú minisztere, Nyikita Ivanovics Panyin gróf 1762 és 1764 között többször is kísérletet tett az ún. északi rendszer, azaz egy Nagy-Britanniát, Svédországot, Szászországot, a lengyel-litván államot, Poroszországot és természetesen Oroszországot magában foglaló szövetség létrehozására. Ezzel szemben a francia államtitkár, Étienne Francois de Choiseul egy ún. déli rendszer megteremtésén fáradozott, amelyben Franciaországot, Spanyolországot, az itáliai államokat és Ausztriát kívánta egyesíteni. Mind Franciaország, mind Ausztria számára igen fontos volt, hogy a Lengyelország feletti orosz protektorátust gyengítse vagy akár meg is szüntesse, és az orosz hatalmat lehetőleg a Dnyeper mögé szorítsa vissza. Az 1764-ben lezajlott lengyel

királyválasztás ezzel lényegében részint Franciaország és Ausztria, részint Oroszország nagyhatalmi politikájának fontos részét képezte.

A Rzeczpospolita politikai pártjai és csoportosulásai igazodtak ehhez az európai hatalmi konstellációhoz. A hazafiak pártja, amelyet a Potockiak, a Branickiak, a Wiel- horskiak, a Krasinskiak, a Mokronowskiak és a Radziwillek alkottak, a francia hatalmi koncepció mellett sorakozott fel. A pártot képviselő mágánscsaládok a francia diplomáciával közösen megpróbálták az Oszmán Birodalmat, Svédországot és lehetőség szerint Poroszországot is egy oroszellenes koalícióra rábírní. Jelöltjük a már 75 éves Jan Klement Branicki, az első lengyel katonai akadémia megalapítója, nagy- hetmanként a lengyel koronahadsereg parancsnoka, művészetpártoló mecénás volt, aki a lengyel nemesi nemzet széles köreiben nagy tekintélynek örvendett.

A hazafiak elképzeléseivel szemben fellépő ellenpárt, amelynek a Czartoryski és a Poniatowski családok képviselői voltak a vezetői, Oroszország támogatását élvezte. II. (Nagy) Katalin (1762-1796), miután férjének, III. Péter cárnak (1762. január-július) a meggyilkoltatása után magához ragadta a hatalmat, még III. Ágost halála előtt, 1762. augusztus 2-án a korábbi angliai lengyel követési titkárnak, későbbi szeretőjének, Stanislaw August Poniatowskinak odaígérte a lengyel koronát. A három Czar- toryski fivér legszívesebben a „Familia” egyik tagját látta volna a lengyel trónon, de hosszas huzavona után végül is támogatták a velük rokonságban álló Poniatowski jelölését. II. Katalinnal együtt akciótérít dolgoztak ki, amely szerint kb. 20 ezer fős orosz sereg vonul be Lengyelországba Poniatowski megsegítésére, és egyúttal két generális konföderációt hoznának létre.

A francia és Habsburg uralkodó nem tudta megíúsítani ezt a tervet, mivel II. Frigyes porosz király (1740-1786) időközben (1764. április 11-én) egyetértett II. Katalin és a Czartoryskiak elképzelésével. A porosz-orosz megállapodás amellet, hogy támogatta Poniatowski jelölését, közös garanciát is biztosított a lengyel szabadság, azaz a liberum veto rendszerének megörzésére, valamint a disszidensek (az ortodox és a protestáns vallásúak) jogainak fenntartására, illetve a katolikusokkal való egyenjogúságukra. Ugyanakkor minden alkotmányos változást vagy változtatást Oroszország jóváhagyásától tett függővé. A porosz-orosz szövetség, amelynek egyértelműen Ausztria-ellenes éle volt, rögzítette azt is, hogy egy harmadik hatalom beavatkozása esetén kölcsönösen 12 ezer fős sereggel fogják egymást segíteni. Ezen túlmenően, amennyiben Ausztria benyomulna Lengyelországba, Poroszország szintén felvonulna egy kb. 20 ezer fős haddal a nemesi köztársaság területén Oroszország támogatására.

Az orosz udvar számára a porosz szövetség a lengyel királyválasztás idején igencsak értékesnek bizonyult, mivel Ausztriát nyugalomra intette, és egy esetleges beavatkozástól visszatartotta. Franciaország a porosz-orosz szövetség ismeretében a lengyel királyválasztás kérdésében nem kívánt egyértelműen állást foglalni. Az a kb. 20 ezer fős orosz sereg, amely a hétéves háború vége óta Kowno (Kaunas) környékén állomásozott, még az ún. konvokációs szejm (azaz az interregnum idején összehívott országgyűlés) összeűlése előtt (1764. május 7.) bevonult a lengyel állam keleti területére. Segítségükkel a Poniatowskiak és a Czartoryskiak az ellenfél, Branicki csapatait Varsó kiűrésére kényszerítették (1764. május 8.), és August Czartoryskit 1764. augusztus 16-án megválasztották főkörmányzóvá (general-regimentarius). Közben Karol Radziwill, a hazafiak másik vezére Litvániában, Slowin mellett döntő vereséget szenvedett az oroszoktól és az őket támogató, a „Familiának” elkötelezett Mihal Józef Massalski tábornok csapataitól (1764. június 18.).

Időközben II. Katalin Lengyelországba küldte Nyikolaj Vasziljevics Repnyint, akinek a cári udvar felhatalmazásával – nem kis pénzzel – sikerült a szejm tagjait megvásárolnia, hogy a cárnő jelöltjét válasszák meg Lengyelország új uralkodójának. Részint az orosz katonai sikereknek, részint Repnyin buzgólkodásának köszönhetően a Czartoryskiak a Varsó melletti Wolában 1764. szeptember 6-án és 7-én egyhangú szavazással (per unanimatem votorum) minden nehézség nélkül a lengyel királyi trónra emeltethették a 32 éves Stanislaw August Poniatowskit, aki II. Szaniszló Ágost (1764-1795) néven vonult be a lengyel és az európai történelembe. Az új király megkoronázására az addig szokásoktól eltérően nem Krakkóban, hanem a varsói Szent János-székesegyházban került sor 1764. november 25-én. Szaniszló Ágostot, II. Katalin kegyeltjét az európai udvarokban parvenűnek tartották. Ez az európai politikai közvélemény által alkotott sommás ítélet mintegy figyelmen kívül hagyta a lengyel király sokoldalúságát, széles körű műveltségét, nyelvtelhetségét. Szinte az összes fontosabb európai nyelven írt és beszélt a lengyelen, a litvánon és a latinon kívül. Egész fiatalon jártasságra tett szert az európai diplomáciában, elmélyült az államelméleti irodalomban Cicerótól Leibnizen, Locke-on át Mon- tesquieu-ig és Rousseau-ig. Uralkodása idején mindvégig behatóan tanulmányozta az Amerikai Egyesült Államok alkotmányát, és elismeréssel nyilatkozott az amerikai köztársasági államformáról. Tisztelete jelöl palotájának egyik szobájában felállította kedvenc amerikai államférfijának, George Washingtonnak a szobrát. Az ideális kormányzási formát Nagy-Britannia és saját hazája alkotmányos monarchiájában látta. Kiváló műízléssel rendelkezett. A művészetek iránti szeretete azonban mértéktelen költsézésbe csapott át. Az építkezésekre fordított pénzek nemegyszer a királyi Lengyelország éves adóbevételeit is meghaladták, és uralkodását követően hatalmas adósságokat hagyott a lengyel államra.

Szaniszló Ágost uralkodásának kezdetén kénytelen volt alávetni magát a Czartoryski politikájának. Az öt trónra segítő szejm utolsó ülésén (1764. december 20.) például a „Familia” elérte, hogy a király ellenkezése ellenére a generális konföderációt állandónak mondták ki. Ezzel a kikényszerített döntéssel mintegy ki kívánták zárni a liberum veto rendszerét, ugyanis a konföderációs kötelekkel a többségi döntés intézményét valósították meg. Ezt a rendszert nemcsak az országgyűléseken tették kötelezővé, hanem a tartományi gyűléseken, a bíróságokon és a különböző kormányzati bizottságokban is. Még a királyválasztást megelőzően a konvokációs szejmen sikerült a Czartoryski fivéreknek két bizottság felállítását elfogadtatniuk (1764. június 5.). Ezeknek az ún. kincstári komisszióknak a fő feladatát abban látták, hogy tevékenységükkel megnöveljék a lengyel állam bevételeit, és kidolgozzák a gazdaság fellendüléséhez szükséges terveket. Nem sokkal később két hadi bizottságot is létrehoztak a Litván Nagyhercegség, illetve a korona alatt álló területek számára (1764. december 12.).

Szaniszló Ágost kénytelen-kelletlen végül elfogadta a fenti döntéseket, és úgy tűnt, hogy II. Katalin sem emel kifogást ellenük. Az orosz cárnő persze nem gondolt arra, hogy kegyeltje kedvéért feladja azokat az előnyöket, amelyeket számára a Rzeczpospolita-ban uralkodó anarchia kínált. Ennek érdekében az oroszországi lengyel politika egyik kényes kérdésére, a disszidensekre és a vallási problémákra irányította a figyelmet. Megbízta tehát Georgij Konyisszkij érseket, hogy terjessze a vallási panaszokat a szejm elé. Az országgyűlés hosszú vitákban megtárgyalta az 1765. július 27-én beterjesztett panaszokat, különösen a disszidenskérdést.

Szaniszló Ágost a vallási ügyekben nem tudott egyértelmű álláspontot kialakítani. Tehetetlennek mutatkozott a konfesszionális kérdések körül kialakult feszültségek lecsillapításában is, midőn a szejmben Kajetan Soltyk krakkói püspök egy nyilatkozatot fogadtatott el „a szent római katolikus hit védelmében” az ortodoxokkal és a protestánsokkal szemben, és az 1717-ben, 1733-ban, 1736-ban és 1764-ben kiadott, a katolikusok előjogait megerősítő vallási rendeleteket – „teljesen és mindörökké” – ismételtelen megújította.

A gyenge kormányzás, a belső ellenzék megerősödése, a Czartoryskiak elfordulása az uralkodótól, a politikai és vallási megosztottság és ellentétek azt eredményezték, hogy az ország 1766 végére, 1767 elejére ismét az anarchia állapotába süllyedt.

1767-ben sorra alakultak meg a különböző érdekeltségű fegyveres konföderációk. Előbb vallási mozgolódásokra került sor: Torunban a protestánsok, a litvániai Slupsk-ban pedig az ortodoxok fogtak fegyvert. Ezeknél sokkal nagyobb jelentőségű volt a Radomban létrehozott konföderáció, amely szinte az egész országra kiterjesztette befolyását, és generális konföderációvá alakult át. A konföderáció célkitűzéseit illetően nem volt egységes. Radikálisabb tagjai, elsősorban a litván Radziwillek azt tervezték, hogy megfosztják trónjától a királyt. Mások beérték volna reformjai megszüntetésével. Megint mások csak a katolikus egyház „megmentéséért” kívántak sikraszállni.

A szejm említett döntéseit a cári udvar nem kis rosszállással fogadta. II. Katalin azonnal mozgósította a Rzeczpospolita disszidens nemességét. Repnyinnak, a varsói orosz követnek sikerült is néhány száz ortodox nemest a lengyel állam ellen felbujtania. A disszidensek a tartományokba vezényelt orosz csapatok nyomására és nem utolsósorban az orosz kormányzat jelentős pénzügyi támogatása mellett disszidens konföderációt hoztak létre (1767. március 20-24.). Ezzel egy időben Sluckban egy litván konföderációt is megalakítottak. Ez később Torunban folytatta munkáját az egykori porosz tábornok, Georg Wilhelm von der Goltz irányítása alatt. Mindkét konföderáció számos, főleg vallási sérelmet fogalmazott meg a lengyel kormányzattal szemben, és a toruni konföderáció joggal számíthatott az evangélikus Európa, mindenekelőtt Poroszország támogatására. II. Fügyes azonban nem osztotta a toruni vallási panaszokat, sőt olyan kijelentést tett, amellyel igencsak meglepte a korabeli protestáns uralkodókat. Ugyanis a lengyel állam valláspolitikáját ugyanolyan toleránsnak minősítette, mint a hollandét. A disszidensek érdekében tett orosz lépéseket pedig egyenesen a lengyel köztársasággal szembeni agresszióknak nevezte.

Az oroszok által támogatott disszidensakció tehát balul ütött ki. II. Katalin a kényes helyzetből úgy próbált kikerülni, hogy mozgósította a katolikus lengyel nemeseket, akik rövid idő alatt 24 republikánus konföderációt hoztak létre. Repnyin herceg, aki fenyegető és erőszakos fellépéseivel jelentős mértékben korlátozta a király mozgásterét, rávette Szaniszló Ágostot, hogy csatlakozzon a radomi konföderációhoz. Miután pedig rendkívüli, ún. konföderációs szejmet hívatott vele össze, elfogatta és vásra verve az oroszországi Kalugába deportálta az ellenzéki konföderáció ott megjelent vezéreit (a krakkói és kijevei püspököt, Krakkó vajdáját és a Dolin sztarosztját).

A varsói konföderációs szejm (1767. október 5.-1768. március 5.) Repnyin nyomására már első ülésén átruházta a végrehajtó hatalmat egy 70 tagból álló delegációra vagy rendkívüli bizottságra, amelyben a katolikusok mellett hét evangélikus képviselő, továbbá Poroszország, Nagy-Britannia, Dánia és Svédország lengyelországi követei

is helyet kaptak. A delegáció elfogadta az ún. kardinális törvényeket, köztük a nemesség privilégiumainak megerősítését, a liberum veto fenntartását, a királyválasztás szabadságát. Ezzel, legalábbis egy időre, minden további reformkísérletnek elejét vették, és az országban visszaálltak az 1717-es anarchikus állapotok.

A delegáció egyúttal kidolgozta a lengyel-orosz szerződést (1768. február 27.), amelyet a szejm néma ülésén jóváhagytak (1768. március 5.). A szerződés 2. cikkelyében a kölcsönösség látszata alatt biztosították az orosz garanciát a köztársaság területi épségéért. (Ez a garancia négy évvel később azonban egyáltalában nem akadályozta meg sem Oroszországot, sem pedig a szerződést ellenző Poroszországot abban, hogy felosszák Lengyelországot.) A 3. cikkelyben a vallási kérdéseket szabályozták. Ezenkívül egy külön toleranciaegyezményt is kidolgoztak, amelyben biztosították a disz- szidensek jogait. Ezekért nemcsak Oroszország, hanem Nagy-Britannia, Svédország és Dánia is garanciát vállalt. A római katolikus vallás megtartotta ugyan uralkodó egyházi jogait, de elveszítette addigi felségjogait, így például az evangélikus vallás fölött. A toleranciaegyezménnyel a lengyel nemesi köztársaság példát mutatott, amelyet a kortársak később II. József császár (1765-1790) 1781-ben kiadott türelmi rendeletéhez képest is jelentősnek tekintettek. A vallási garanciáknál fontosabb volt azonban az az Oroszország számára is jelentős határozat, amely a királyi méltóságon kívül a disszidens nemesek számára a jövőben biztosította a köztársaság összes hivatalának betöltését. A vitás vallási ügyek kivizsgálására, illetve rendezésére egy vegyes bíróságot hoztak létre, amelyben paritásos alapon az érintett felekezetek es- küdtjei foglaltak helyet. A szerződés 5. cikkelyében II. Katalin garantálta az 1573-tól 1763-ig kibocsátott lengyel alkotmányok, illetve alkotmányos jogok, köztük a liberum veto megőrzését.

Repnyn „áldásos” működésének következményeként úgy tűnt, hogy a cári udvar megerősítette lengyelországi pozícióit. A bel- és külpolitikai fejlemények azonban hamarosan a lengyel politika átértékelésére készítették II. Katalint. 1768-ban ugyanis a Lengyelország területén állomásozó cári csapatok által elkövetett kegyetlenkedések hatalmas felzúdulást keltettek a lengyel nemesség egy részének körében. Még be sem fejezte működését a konföderációs szejm, amikor a podóliai Barban 1768. február 29-én új konföderáció jött létre (amely bari konföderáció néven vonult be a lengyel történelembe) „Lengyelország vallásának és szabadságának védelmére” Jan Krasinski marsall, Michal Krasinski püspök, József Pulaski és fia, Kazimierz vezetésével és olyan mágnáscládok támogatásával, mint a Potockiak és a Sapiehák. A kb. 6 ezer főt számláló konföderációs csapatok néhány hónapon át (1768. február 29.-június 20.) szinte egész Podóliát és Volhinia egy részét az uralmuk alatt tartották.

A konföderáció jelszavai között egyaránt megtalálhatók voltak az anarchikus republikánus és a szarmata szellemiségű eszmék, valamint a katolikus hitvallás melletti erőteljes elkötelezettség, amely utóbbit a Szent Kereszt lovagai nevű ezred felállítása is jelez. A háború során egyre több konföderációs csapat tüzte zászlajára a francia felvilágosodás jelszavait, elsősorban Gabriel Bonnot de Mably és Jean-Jacques Rousseau elveit. A konföderáció 1770. október 22-én interregnumot hirdetett meg, és egy Oroszországtól független lengyel király megválasztása mellett szállt síkra. A felkelőket támogatta Franciaország, amely csapatokat küldött a francia forradalom idején majd nagy hírnévnek örvendő Charles Francois Dumouriez vezetésével (1770. augusztus 15.).

A konföderáció tevékenysége ugyanakkor jelentős ellenállást váltott ki az ellenőrzése alá vont területek, elsősorban Ukrajna parasztsága és a kozákok körében. Az ún. koliivcsinalázadásnak, amely hátba támadta a konföderációt, kb. három hét leforgása alatt mintegy 200 ezer lengyel katolikus és zsidó lakos esett áldozatul. A lengyel lakosság körében az a hír terjengett, hogy a kegyetlenkedésekben és embertelenségekben az orosz csapatok is tevékeny részt vállaltak. A felkelést a lengyel seregek hasonlóan kegyetlenül verték le. A felkelés egyik vezetőjét (Iván Gonta) a lengyelek elevenen nyúzták meg, és testét felnégyelték. Közben a nemesi köztársaság területén állomásozó mintegy 26 ezer fős orosz sereg a bari konföderáció egyik nagy ellenfelét, Branicki hetmant támogatva, ellentámadásba ment át, és a Dnyeszter innenső partjára szorította a konföderációs csapatokat.

A Porta azonban váratlanul a konföderáció segítségére sietett, és parancsot adott az isztambuli orosz követ letartóztatására, ami hadüzenettel ért fel (1768. október 6.). A cári kormánynak így most egyszerre kellett a bari konföderáció és a török ellen harcolnia. Az orosz udvar azonnal elrendelte seregeinek mozgósítását és a támadást, de a törökök kemény ellenállása miatt arra kényszerült, hogy a lengyel köztársaság területén állomásozó csapatait – 10 ezer fő kivételével – kivonja és a török elleni háborúban vesse be.

Az új katonai helyzetben, mivel a törökök elleni háború nagyszámú orosz haderőt kötött le, II. Katalin nem tudott elegendő katonát küldeni sem a konföderáció ellen, sem pedig az időközben Krakkóban, Ó-Lengyelországban és Litvániában kitört újabb felkelések felszámolására. A bari konföderáció 1769-ben Dél-Lengyelországban, Bialában megalakította ún. tábornokságát (generalnosc). Az új helyzet kedvezett a bari konföderációnak, amely korábban Krakkó kapitulációjával (1768. augusztus 22.) súlyos vereséget szenvedett az

oroszoktól. A bari konföderáció az orosz csapatok részleges kivonása után, ha csak egy kis időre is, de fellélegezhetett, és rövid idő alatt 20 ezer embert tudott mozgósítani az oroszokkal és Szaniszló Ágost hadaival szemben.

A konföderációs erők ezt követően jelentős sikereket értek el Kis-Lengyelország- ban és Vörösorországban. Kazimierz Pulaski megpróbálkozott Lemberg (Lwów) bevételével (1768. május 26.-június 1.), a várost azonban nem tudta elfoglalni. Megszerezték viszont a lengyel katolicizmus központjának számító Cz[^]stochowát, amely csaknem két éven át a konföderáció főhadiszállása volt. 1769-ben Szaniszló Ágost a testvérét, Andrzej Poniatowski herceget Bécsbe küldte, és azt kérte, hogy az osztrákok vonuljanak be a Szepességbe, és ideiglenesen szállják meg a Lengyelországgal határos területeket, ahol a konföderációs csapatok egy része állomásozott. Ausztria készséggel teljesítette a kérést: csapatai benyomultak a térségbe.

1771-ben a bari konföderáció seregei Lengyelországban Kazimierz Pulaski vezetésével, Litvániában pedig Michal Oginski hetman katonai sikereinek köszönhetően átmenetileg fölénybe kerültek. A konföderáció célkitűzéseit azonban keresztülhúzták az orosz-török háborúban időközben bekövetkezett események. A törökök felett aratott orosz győzelmek ugyanis lehetővé tették a cári udvar számára, hogy jelentős mértékben növelje a Rzeczpospolita területén állomásozó csapatainak számát. Alek- szandr Vasziljevics Szuovorov tábornok, az orosz hadsereg ifjú főparancsnoka, magához ragadva a kezdeményezést, nagy erővel ellentámadást intézett a konföderáció csapatai ellen, és két csatában is vereséget mért rájuk. Az oroszok azonban csak nagy nehézségek és jelentős veszteségek árán tudtak felülkerekedni. Miután a krakkói királyi várat négy hónapi ostrommal bevették (1772. április 23.), elfoglalták a konföderáció erőinek utolsó fellegvárát, a cz[^]stochowai Jasna Góra kolostort (1772. augusztus 18.). A konföderáció néhány tagja végső elkeseredésében ekkor merész tette szánta el magát. Jan Kuzma (álnevén Kosinski, Kuzminski) vezetésével arra tett kísérletet, hogy Varsóból elrabolja Szaniszló Ágost királyt. A terv azonban kudarcba fulladt.

7.3. Tervek Lengyelország első felosztására

Poroszország és Ausztria elérkezettnek látta az időt, hogy Lengyelország hatalmi státusát jelentősen csökkentse, egyes területeit birtokba vegye, és befolyását a térségben megnövelje. A bari konföderáció és ezzel egyidejűleg a Porta ellen harcoló cári udvar ezzel szemben eleinte nem osztotta két vetélytársa elképzeléseit, hanem kitartott Lengyelország területi integritása mellett.

Poroszország részéről már 1656-ban, 1720-ban és 1733-ban felmerült a gondolat a Rzeczpospolita feldarabolására. II. Frigyes 1752-ben írt politikai végrendeletében Lengyelországot articsókához hasonlította, amelyet „levelenként fogyaszt el az ember”. 1768-ban írott testamentumában pedig felvetette, hogy a Királyi Poroszországot és Ermland püspökséget egyesítse, és szárazföldi összeköttetést hozzon létre Kelet-Poroszország felé.

Lengyelország felosztásának vagy legalábbis területi „megcsonkításának” terve nem hiányzott az orosz hatalmi politika tervei közül sem. 1763-ban, III. Ágost halálakor az orosz hadikollégium elnöke, Zahar Grigorjevics Csernyisev úgy vélte, hogy Oroszországnak meg kell szereznie a lengyel Livóniát, továbbá a Polocki, a Vityebsz- ki és Mszcsiszlavi Vajdaságot. Mihail Illarionovics Voroncov orosz államkancellár pedig az új lengyel uralkodó megválasztása körüli belső ellentéteket és megosztottságot értékelve kijelentette: „Lengyelország minduntalan káoszba süllyed; az ország nem érdemli meg, hogy az európai hatalmak közé sorolják, amíg megtartja jelenlegi alkotmányát.”

Lengyelország felosztásának ügyét érdekes módon II. József császár szorgalmazta a leginkább, aki már 1768-1769-ben felvázolta Ausztria annexiós terveit (ezekhez az udvari könyvtáros és történetíró, Kollár Ádám Ferenc szolgáltatta a történeti dokumentumokat és az ezeken alapuló érveket). Úgy vélte, a lengyel polgárháború komolyan fenyegeti a Habsburg Birodalom határait. Ezért kapóra jött számára Szaniszló Ágost kérése, és seregeit bevonultatta a Szepességbe, és a tizenhárom, 358 évvel azelőtt a lengyel-litván államnak elzálogosított szepességi várost a Magyar Királyságba reinkorporálta (1770. december 27.). A Habsburg Birodalom csapatai ezt megelőzően elfoglalták Nowy Targot és Nowy Sączot, és II. József a Felső-Visztulától délre fekvő terület (itt voltak Európa leggazdagabb sóbányái) kinevezett osztrák kormányzóját a visszacsatolt terület kormányzója (administrator terrae reinkorporatae) címmel ruházta fel.

II. Frigyes kihasználta II. József türelmetlenségét. Elérkezettnek látta az időt, hogy megvalósítsa régóta dédelgetett tervét: megszerezze Lengyelország egyes területeit. 1769. február 2-án Berlinben Rochus von Lynar gróf dán diplomata tervezetet terjesztett a porosz király elé, amelyben azt javasolta, hogy Ausztria és Poroszország nyújtson támogatást Oroszországnak a török elleni háborújában, s a támogatás fejében Ausztria megkapná Galiciát és Lemberget, Poroszország pedig megszerezné a Királyi Poroszország, Ermland és Gdansk

feletti protektorátust. Oroszország a háborús költsége fedezésére tetszés szerint jutna Lengyelország valamelyik részéhez. A javaslat azonban Oroszország valószínűsíthető ellenzése miatt papíron maradt.

Ausztria bevonulását a Szepességbe II. Frigyes fenntartással fogadta, és úgy értelmezte, hogy a Habsburgok ezzel a lépésükkel jelentősen megnövelnék hatalmukat a térségben, és veszélyeztetik a porosz érdekeket. A hatalmi konstelláció átgondolása érdekében II. Frigyes tárgyalásokat javasolt II. Józsefnek. A császár elfogadta az ajánlatot, és Anton Wenzel Kaunitz osztrák államkancellár, valamint több más osztrák államférfi társaságában – 1769. augusztus 25-28-án a sziléziai Neissében – találkozott a porosz uralkodóval és Henrik porosz herceggel, a porosz külügyek irányítójával. A tárgyalásokon tisztázták az osztrák csapatok szepességi bevonulásának ügyét, és II. József megnyugtatta II. Frigyeset afelől, hogy Ausztria ezzel nem veszélyezteti a Porosz Királyságot.

A két uralkodó még Neissében elhatározta, hogy a két dinasztia közötti kapcsolatok erősítése végett újabb találkozóra kerüljön sor. A találkozót, amely 1770. szeptember 3-án a morvaországi Neustadtban zajlott le, időközben az oroszoknak a törökök ellen vívott háborúban aratott győzelmei, valamint az 1770. évi osztrák katonai tevékenység és a lengyelországi területelcsatolások is indokolták. II. Frigyes a porosz hatalmi érdekeket szem előtt tartva kifejtette, hogy a lengyel nemesi köztársaság jelentősen meggyengült, és ez már a nemzetközi helyzet stabilitását veszélyeztetheti, és nyíltan Lengyelország felosztása mellett foglalt állást. Kijelentette továbbá, hogy az önkényes elcsatolásoknak, mint amilyeneket Ausztria végrehajtott, csak törvényes felosztással lehet véget vetni. Ezért megbízottját, Henrik porosz herceget 1770 őszén azzal az utasítással küldte a cári udvarba: vegye rá II. Katalint Lengyelország felosztására.

A cárnő II. Frigyesnek a lengyel ügyben kifejtett elképzeléseit eleinte határozottan elutasította. A lengyel felosztás terve azonban nem került le a napirendről. Ezt Henrik herceg Szentpétervárott ismételt előhozta, amikor a lengyel belső rend helyreállítására irányuló kísérletek zátonyra futottak. Az orosz politika álláspontja a lengyelkérdésben csak akkor változott meg, amikor Oroszországnak a török elleni háborúban nem várt sikerei kiváltották Ausztria ellenségeskedését, ami jelentősen megnehezítette a cári udvar számára, hogy a bari konföderációt katonailag leverje. II. Katalin az Ausztriával már-már elkerülhetetlennek látszó fegyveres konfliktus miatt most a poroszokhoz fordult támogatásért. A cárnő a szentpétervári porosz követnek megígérte, hogy kész II. Frigyes lengyelországi annexiós terveit elismerni, illetve azokat a lengyel állam általános „pacifikálásának” keretében teljesíteni.

Oroszország ezután Ausztriával próbált megegyezni. A tárgyalások azonban nehezen haladtak előre, mivel Mária Terézia (1740-1780) halogatta a döntést a lengyel ügyben, hogy tudniillik „Ausztria katolikus nővére” ellen jogtalanságot kövessen el. „Milyen joggal rabolhatunk ki egy ártatlant – vetette fel aggodalmasan a kérdést –, akit védelmezni és támogatni mi mindig készen álltunk.” A bécsi udvarban egyúttal aggályokat fogalmaztak meg, hogy a lengyelkérdés rendezésével Poroszország túlságosan is megerősödhet Ausztria rovására. A lengyel ügy sok kellemetlen órát és lelkiismereti problémát okozott Mária Teréziának, amelyet nem tudott összeegyeztetni uralkodási és kormányzási elveivel. A uralkodónő, hogy a kényelmetlen döntések alól mentesüljön, a lengyelkérdést teljes egészében fiára, II. József császárra, Kaunitz államkancellárra és Franz Moritz Lacy tábornokra bízta, akik készek voltak kihasználni a lehetőséget, és kidolgozták a felosztási projektumokat a szövetséges Porta és az „ártatlan” Lengyelország rovására. II. József volt az első, aki a Szepességet megszálló csapatokat előreküldte a lengyel vajdaságok megszállására.

Az orosz diplomácia időközben 1772. február 17-én egyezséget kötött a poroszokkal, és csatlakozott Lengyelország felosztásának tervéhez. Mária Terézia még mindig nem volt képes elfogadni a felosztás gondolatát. „Nem látom elegendőnek azt az okot, hogy egyedül maradjunk, és nem húzzunk hasznát, mint a többi két hatalom. Sőt még tisztességes ürügynek sem szolgálhat két igaztalan bitorlóhoz csatlakozni, minden jogi alap nélkül, egy harmadiknak teljes megrontására. A fejedelemnek sincs több joga, mint a magánembernek: államának nagysága és ereje nem jó számba ott, ahol mindannyian számadással tartozunk.” Úgy látta, hogy a Habsburg Birodalom a felosztással soha nem nyerhet annyit, mint vetélytársai. „Inkább arra törekedjünk, hogy a többinek követeléseit csökkentsük, semhogy velük egyenlőtlenül osztozzunk. Inkább tűnjünk gyengéknek, mint nem becsületeseknek. – Áldozzuk fel magunkat, és ne veszítsük el kicsi haszon miatt jó hírünket és becsületünket Isten és az emberek szemében. – Minden felosztás jogtalan, és reánk nézve káros. Szégyellem magamat, nem is merek mutatkozni. – Midőn országaimra tartottak igényt, igaz ügyemre és Isten segítségére támaszkodtam. De most, midőn a jog nincs részünkön, hanem ellenünk van, nincs nyugtom. Szívem nem szokta meg magát vagy másokat megcsalni, kétszínűséget öszinteségnek tartani. Mindenkorra elvész hűségünk és jó hírünk: mi pedig az uralkodónak legnagyobb kincse és igazi ereje.”

Mária Terézia végül, minden aggodalmaskodása ellenére, 1772. március 4-én a

Lengyelország felosztása ügyében elébe terjesztett iratra saját kezűleg írta rá: Placet, azaz tetszik. Ezzel végérvényesen hozzájárult a lengyelprobléma rendezéséhez. Belátta, hogy az adott helyzetben nem lehetett más választása: „Csak a törökök gyengesége és az a tény, hogy nem várhattunk segítséget Franciaországtól és Angliától; s a félelmem, hogy Oroszországgal és Poroszországgal háborúba keveredünk, a nyomor, az éhség, a halálozás, amelyek országainkban uralkodnak, mindez végül erre a lelketlen lépésre kényszerített, ami kormányzásomat beárnyékolja, és szomorú napjaimat megmérgezi.”

Mária Terézia mindazonáltal élete végéig lelkiismeret-furdalást érzett a felosztás miatt. Többször is hangoztatta, hogy a felosztás „tíz évet elvett az életéből”, és nem tudott „megnyugodni e két hatalom nagybodásába, sem abba, hogy mi is [ti. az osztrákok] osztozzunk velük”. Együttal folytonosan másokra hárította a felelősséget. Így elsősorban Lacy tábornokra, akit osztrák részről a felosztás fő kidolgozójának vélt: „Önnek köszönöm ismét e nagy hasznát, ha ugyan az. Bizonyos, hogy Ön készítette a tervet, Ön mert annyit követelni, és ezáltal megszerezte az államnak e hasznát, anélkül hogy belemélyedt volna azon kérdésbe: igazságos-e az ügy, vagy nem?” A Habsburg uralkodónő igen aggódott a felosztással megerősödött Porosz Királyság miatt, különös tekintettel II. Frigyes hatalmi törekvéseire, amelyek szerinte állandó fenyegetést jelentettek a Habsburg Birodalomra. „Poroszország királya mindig is a mi legádázabb ellenfelünk volt, és mindig az is marad. (...) Poroszország legutóbbi gyarapodása a legrosszabb valóságos baj, ami bennünket érhetett, és amit nekünk mindenáron meg kellett volna kísérelnünk elkerülni, illetve akadályoznunk. (...) Ha ehhez az alapelvhez tartottuk volna magunkat, és ahelyett hogy a zavarosban halásztunk, hogy Lengyelország néhány szegényes területét megkapjuk, és hogy szükségtelenül magas összegekért egy jelentős hadsereget vonjunk össze Magyarországon, s megelégedtünk volna azzal, hogy egy hadsereget tartsunk fenn, amely készen állt arra, hogy bevonuljon Sziléziába abban az esetben, ha a porosz király arra készülne, hogy Lengyelországban beavatkozzon; és ahelyett, hogy mi az Oroszország és a magas Porta közötti pártatlan közvetítő egyszerű feladatára szorítkoztunk volna; és nekünk ezen egyszerű, céltudatosabb és tisztességes magatartással kétségtelenül sikerült volna elérnünk, hogy megakadályozzuk Lengyelország felosztását, s mindkét érdekelt fél elismerését kivívnunk és Európában tiszteletünket növelnünk.”

Mária Terézia, ha már mégis igent kellett mondania, a felosztásból a legnagyobbat akarta. Nem véletlenül jegyezte meg mefíszói cinizmussal az osztrákokról az ősi ellenfél, II. Frigyes a berlini osztrák követnek: „De jó étvágyuk van.” A királynő viselkedéséről pedig maró gúnnyal nyilatkozott: „Katalin és én egyszerűen kalózkodunk; de arra kíváncsi lennék, hogyan tudta elrendezni a királynő az ügyet győn- tatójával. (...) Sírt, amikor hűlt; és minél inkább sírt, annál többet hűlt.”

A három nagyhatalom alig öt hónap leforgása alatt mindegyikük igényét kielégítő egyezményt dolgozott ki. Eszerint Poroszország a Királyi Poroszországot, Kujáviát és Chelmnót kívánta megszerezni. Oroszország lengyel Livóniára, a Polocki, Vityebsz- ki, Mszciszlavi és Minszki Vajdaságra tartott igényt, egyúttal fenntartotta fennhatóságát Kurland fölött. Ausztria II. József és Kaunitz államkancellár Új-Lengyelország déli részének nagyobbik felére, a sziléziai határ menti Bialától egészen a Dnyeszterig, azaz a török határig húzódó területre akarta rátenni a kezét.

7.4. Lengyelország első felosztása

A Lengyelország felosztásáról Bécsben 1772. augusztus 5-én megkötött szerződést elsőként II. Frigyes ratifikálta Berlinben (1772. augusztus 21.). Őt a ratifikálásban II. József és Mária Terézia (1772. augusztus 28. és 29., Bécs), majd végül II. Katalin (1772. szeptember 22., Szentpétervár) követte.

Az egyezmény bevezetőjében a felosztó hatalmak a Rzeczpospolita területi felosztásának indokai között elsősorban a Lengyelországban régóta uralkodó széthúzást, az ebből fakadó szélsőséges anarchiát hozták fel, amely már-már az ország széthullásával fenyegetett. Az anarchia a szomszédokat, a Habsburg Birodalmat, Poroszországot és Oroszországot is fenyegette, ami a maguk védelmében akár indokolhatta is beavatkozásukat.

A három nagyhatalom közül Oroszország jutott a legnagyobb területhez, kb. 84 ezer km²-hez. Megszerezte Livónia lengyel részét, fehérorosz területet, köztük a Polocki és a Minszki Vajdaság egy részét, valamint a Vityebszki és a Mszciszlavi Vajdaságot. Ez Lengyelország területének 12,7%-át jelentette. Az említett területeken az 1772. évi revízió alkalmával kb. 1 millió 256 ezer, többségében katolikus és zsidó vallású lakos élt.

A kiterjedésére nézve második legnagyobb területet (11,8%-ot) a legnagyobb lélekszámú népességgel Ausztria kapta: Kelet-Galíciát (Krakkó nélkül), Lodomériát (Vöröroroszország) és a 13 székesvárosi várost (utóbbiakat Ausztria Oroszország egyetértésével már 1771-ben megszállta). Az elcsatolt területeket, ahol az 1774. évi

összeírás szerint kb. 2 millió 669 ezer lakos élt, Galícia és Lodomériai Királyság néven az osztrák örökös tartományokhoz kapcsolták.

Poroszországnak jutott a legkisebb, de legértékesebb, 35 ezer 600 km²-nyi terület (kb. 5%), mintegy 580 ezer (más adatok szerint 356 ezer) lakossal. II. Frigyes megszerezte Nyugat-Poroszországot Gdansk és Torun nélkül (e két város szabadságát Nagy-Britannia nyomására II. Katalin garantálta), az Ermlandi Püspökséget, a Net-zerületet stb. Poroszország ezzel elszakította Lengyelországtól a Visztula alsó folyása menti területet. A felosztási aktust II. Frigyes úgy tekintette, hogy Poroszország „Lengyelország testét oltáriszentséggé vete magához”.

Bár a II. Frigyesnek juttatott terület a legkisebb volt, mégis ő nyerte a legtöbbet, mivel az elcsatolt terület összekapcsolta Brandenburgot a Porosz Királysággal: most már anélkül lehetett Berlinből Königsbergbe utazni, hogy a Hohenzollernek államát az utazó elhagyta volna. Ezen túlmenően II. Frigyes elzárta a kijáratot a lengyelek előtt a Baltikumhoz. 1772. április 18-án kiadott rendeletében ragaszkodott ahhoz, hogy a Poroszországhoz csatolt területeket mint egységes részeket tekintsék. A porosz miniszterek ettől kezdve előszeretettel ruházták fel őt a „Poroszország szuverén királya” címmel. Ezzel megerősíteni kívánták azt a tényt, hogy a jogi státus szerint a Porosz Királyság olyan területekből áll, amelyek 1657-ig közvetve vagy közvetlenül a lengyel állam részei voltak.

A poroszok által annektált területeken a középkor óta kb. kétötöd részben németek laktak. II. Frigyes számára az új tartomány megszerzése nem csupán a Hátsó-Pomeránia és Kelet-Poroszország közötti területi kapcsolat létrejötte vagy az orosz hatalom távol tartása miatt volt fontos, hanem azért is, mivel az annexióval megszerezte a lengyel kereskedelem négyötöde feletti ellenőrzést. Így 1775-től csak vámokból több jövedelemhez jutott, mint az egész lengyel köztársaság éves jövedelme. A poroszok „uraivá lettek Lengyelország minden termésének, egész kivitelének” – jegyezte meg nem kis önteltséggel II. Frigyes. Az 1773. szeptember 18-án kötött porosz-lengyel szerződéssel pedig az elcsatolt területek lakói egyszer s mindenkorra megszabadultak a lengyel függéstől.

Kérdés, vajon a Habsburgok is hasonlóan „jó üzletet” csináltak-e? Jogi és erkölcsi értelemben biztosan nem. II. József, aki anyjával ellentétben kezdetől fogva a felosztás híve volt, azzal a gondolattal is eljátszott, hogy Galíciát Sziléziára cserélje. Demográfiai tekintetben a területek annexiójával a szláv népesség arányát növelték a németek rovására a birodalomban, és ez éppen olyan időpontban történt, amikor a birodalmi iskolapolitikával a német nyelv terjesztését tűzték ki célul. Mindazonáltal a katolikus lengyelek a Habsburg Birodalom számára nem jelentettek különösebb problémát, egészen 1918-ig lojális alattvalók maradtak.

A felosztó hatalmak egy titkos egyezményben biztosították maguk számára a területi szerzeményeket, és ígéretet tettek arra, hogy azokat megőrzik birtokukban még akkor is, ha más események miatt nem jutnának egyezségekre. II. Frigyes a felosztást olyan történelmi példának tekintette, amely a korábban más-más érdekeket követő, sőt szemben álló „három nagyhatalom között békés úton zajlott le”. A szerződésből a legnagyobb hasznot azonban kétségtelenül Poroszország húzta, amely kitűnő diplomáciájának köszönhetően elkerülte a katonai megoldást, és tökélet tudott kovácsolni II. József országgyarapító mohóságából és II. Katalin ideiglenes vívódásából.

Ausztria és Poroszország a szerződésekben neki juttatott területeket katonailag azonnal megszállta. A porosz csapatok „elővigyázatosságból” saját „kordonjukat” az igényelt területek határán túl mintegy 100 km-rel kitélték. Azaz az 52 városon és 1300 falun kívül újabb területeket csatoltak el Lengyelországtól. Sőt II. Frigyes időközben megpróbálta a megkötött egyezményeket módosítani. Gdansk kérdésében „hidegháborút” indított azzal a céllal, hogy a szabad várost és területét Poroszországhoz csatoltassa. E hatalmi vágyának azonban II. Katalin gátat szabott.

7.5. A felosztás lengyel „jóváhagyása”

Az ún. felosztási vagy ratifikáló szejm 1773. április 19-én ült össze Adam Poninski marsall vezetésével. A három felosztó hatalom nyomására, amelyek már egy-egy erős kaszányát tartottak fenn Varsóban, a szejm május 10-én egy delegációt hozott létre, amelyet felhatalmazott arra, hogy megkösse a három nagyhatalommal a felosztási szerződéseket. Sem a szejm radikális követői, sem a király, Szaniszló Ágost erőfeszítései nem tudták meggátolni, hogy Lengyelország első felosztása történelmi tényé váljék. Erre egy konföderáció jött létre, majd egy bizottság. Szaniszló Ágostot meggyőzték, hogy csatlakozzon ehhez a bizottsághoz, és ő alá is írta a felosztási egyezményt. A bizottság szeptember 18-án hagyta jóvá, a szejm pedig 1773. augusztus 21-én, szeptember 13-án és 18-án, majd 30-án tartott ún. néma ülésein ratifikálta az egyezményeket.

A három nagyhatalom diktátumával szemben a követek nem tudtak élni a liberális veto törvényének alkalmazásával, mivel a szjezm konföderációs alapon hívták össze, és az ennél fogva a szavazati többség elve szerint járt el. A nagyhatalmak nem voltak szűkmarkúak azokkal szemben, akik a felosztást lengyel részről készek voltak elismerni és az országban elismertetni. Így mindenekelőtt az elnöklő Adam Poninski, akinek feladatává tették a felosztási egyezmény elfogadtatását, havi 3 ezer aranydukát fizetést kapott. A három nagyhatalom és Lengyelország között húzódó pontos határokat újabb egyezményekben 1776-ban rögzítették.

7.6. A felosztás lengyelországi és európai visszhangja

Az első felosztás, amelyet a diplomáciatörténet művelőinek egy része a népek joga elleni eljárásnak értelmezett, új korszakot nyitott a nemzetközi kapcsolatokban. A 18. század kezdete óta szinte általános gyakorlattá vált, hogy a diplomaták bizonyos tartományokat, városokat fenntartások nélkül csereberéltek, miközben folyton az európai egyensúlyra hivatkoztak. Tehették ezt anélkül, hogy bárki részéről bármiféle tiltakozásra került volna sor. Így volt ez Lengyelország első felosztása esetében is.

A kortárs lengyelek egy része szigorúan elítélte és megvetette mindazokat, akik nevüket adták ehhez a szégyenteljes aktushoz, így az ún. kollaboránsokat (katolikus püspökök, magas rangú katontisztek és mágánások). Velük szembeállították a becsületet és az egyezményt élesen elutasító lengyelek kisebbségben maradt táborát, így mindenekelőtt Tomasz Soltyk szenátort, aki, hogy ne kelljen kézjegyével ellátnia az egyezményt, lemondott hivataláról: „Inkább ülök börtönben, és vágják le a kezemet, mint hogy aláírjam hazám halálos ítéletét. Az a lengyel, aki beleegyezik országa feldarabolásába, Isten ellen való bűnt követ el. És mi szenátorok (...) tettétársai leszünk.” Tadeusz Rejtan, Nowogródek képviselője, megtépve ruháját és a szjezm üléstermékének padlójára vetve magát, könyörögve kérte a szjejmben a képviselőket, utasítsák el az egyezmény ratifikálását: „Krisztus vérére könyörgök hozzátok, hogy ne vegyétek magatokra Júdás szerepét; gyilkoljatok meg engem, tapossatok meg, de ne öljétek meg szülőföldeteket.” Rejtan hét évvel később megbomlott elmével öngyilkos lett.

Az európai hatalmak, illetve uralkodók közül csupán a spanyol király emelt vétőt a felosztási egyezmény ellen. A kortárs európai tudóstaadalom néhány kiemelkedő képviselője szintén tiltakozásának adott hangot. Edmund Burke angol államférfi és filozófus szerint az egyezménnyel „Oroszország cárnője most megreggelizett. Vajon hol támad kedve majd megebédelni?” Honoré Mirabeau francia államférfi és író A Porosz Királyság története című művében a felosztási szerződésekről úgy nyilatkozott, hogy azt „lehetetlen és helytelen” lenne igazolni, s „ezek csupán szervilis békét hoztak Európának”. A svájci publicista és politikai író, Jacques Mallet du Pan Az európai politikai egyensúly veszélyeztetése című művében „korunk szégyenének” nevezte a felosztást, határozottan úgy vélte, hogy az utókor is így fogja majd azt emlegetni.

7.7. A „megcsonkított” Lengyelország

A felosztás után a Rzeczpospolita 712 ezer km²-nyi területéből kb. 527 ezer 100 km² maradt meg 7 millió 79 ezer lakossal. A lengyel nemesi köztársaság területének kb. egyharmadát (27,8%-át, kb. 202 ezer 900 km²-t), össznépességének pedig 38,6%-át (kb. 4 millió 481 ezer főt) veszítette el.

Az első felosztással lelassult a lengyel állam és társadalom modernizálásának folyamata, amelyet a szomszédos nagyhatalmak veszélyesnek ítélték. A felosztások egyik lehetséges alternatíváját, nevezetesen Lengyelországnak mint stabilizáló tényezőnek a megerősítését, a felosztásokban részt vevő nagyhatalmak egyike sem tartotta fontosnak és lehetségesnek.

Lengyelország a veszteségek ellenére kb. a Franciaországéval azonos területtel rendelkezett. A maradék országban a szjejm által kiküldött delegáció, amely 1775. április 11-ig ülésezett, átfogó reformokat vezetett be. Ezek következtében jelentősen nőttek az állam adóbevételei. A királyi kincstárba évenként mintegy 25 millió zloty folyt be. A hadsereget, amelynek létszámát 30 ezerre emelték, porosz mintára átszervezték. Tovább működtek az 1764-ben felállított országgyűlési bizottságok.

1775. április 11-én egy központi kormányzati testületet, Állandó Királyi Tanácsot (Rada Nieustajqca) hoztak létre, amelynek munkájában 18-18 szenátor, illetve tartományi köznemesi származású követ vett részt. A tanács elnöki tisztét a király töltötte be, akinek két szavazata volt, de ezzel a kiváltságával csak válságos helyzetben élt. A tanácsot öt ügyosztályra (kül-, bel-, igazság-, pénz- és hadügy) osztották fel. A belső ügyosztálynak rendelték alá az 1765-től minden nagyobb városban működő jó rend bizottságait (commissiones boni ordinis). Ezek a bizottságok véget vetettek a nemesi túlkapásoknak, és megreformálták a királyi városok gazdasági és politikai

alkotmányát. Határozatot hoztak egy állandó, 30 ezer fős hadsereg felállításáról és az ehhez szükséges adók kivetéséről is.

A parasztság is élvezte a reformok előnyeit. Már a reformokat jóval megelőzően, 1767-ban felfüggesztették a földesuraknak azt a jogát, amelynek birtokában döntöttek a parasztok életéről és haláláról, 1773-tól pedig néhány földbirtokos személyes szabadságot adott jobbágyainak, mások pedig megváltással biztosították a jobbágyok szabadságát. A parasztok panaszait, amelyeket a királyi tartományi kormányzók túlkapásai ellen nyújtottak be, független bíróságokkal vizsgáltatták ki. Nem véletlen, hogy e rendelkezések következtében az orosz területekről 1773 és 1788 között mintegy 300 ezer paraszt menekült Lengyelországba. A liberális paraszttörvény Andrzej Hieronim Franciszek Zamoyski főkancellár és Józef Wybicki, a lengyel nemzeti himnusz szerzőjének nevéhez fűződik.

A liberális reformok sorában nagy jelentőségűek voltak a konfesszionális rendelkezések. Ezek nyomán ugyanis a vallási feszültségek az országban fokozatosan csökkentek, illetve háttérbe szorultak. Az 1768-ban kiadott türelmi egyezményt kevés változtatással 1775-ben beemelték az új liberális alkotmányba, jóllehet ennek nemzetközi érvényét a nagyhatalmi felosztás eltörölte. A disszidens nemesek visszatértek az országgyűlési kollégiumokba és a bíróságokba.

A reformok közül talán a legnagyobb hatású az iskolarendszer újjászervezése volt. Egy 1773. október 14-én kiadott rendelettel felállították a Nemzeti Köznevelési Bizottságot, amely az egész lengyelországi iskolarendszert az alsófokú oktatástól az egyetemekig felügyelte. A társadalmi és kulturális reformok, amelyeknek II. Katalin szabad utat engedett, egy időre megmentették a nemesi köztársaságot. Oroszország 1775-ben garantálta a nemesi lengyel nemzet „örökös” területi egységét.

Oroszország az 1780-as évek végén háborúba keveredett a Portával (1787-1792) és Svédországgal (1788-1790), és így külpolitikailag eléggé lekötött volt ahhoz, hogy protektorátusát a köztársaság felett katonailag is gyakorolhassa. Ebben a helyzetben Szaniszló Ágost politikai alkut kínált II. Katalinnak: egy orosz-lengyel szövetség fejében hajlandó lett volna a háborúban részt vett lengyel sereg számának növelésére, cserébe viszont részt kért a fekete-tengeri orosz kereskedelem hasznából. A cárnő, mivel számított a háborúban a lengyel hetmanok teljes támogatására, határozottan visszautasította a lengyel király javaslatát, kijelentve: „Nincs szükség arra, hogy a király és miniszterei személyes elképzeléseit megfontoljuk, és az alkotmányt is mostani formájában kell megőrizni. Mert igazság szerint Oroszországnak semmi haszna vagy szüksége arra, hogy Lengyelország tevékenyebb szerepet vállaljon.”

A cárnő fenti válasza mintegy tükrözi az első felosztással jelentős erőket veszítő Lengyelországnak az európai politikai életben betöltött másodlagos szerepét és függő helyzetét. Ezt még eklatánsabban tárják eléink a varsói brit nagykövet 1788-ban írt sorai: „A felosztás óta a mai napig Lengyelország nem ura saját történelmének, és nincs politikailag önálló léte. Kereskedelmétől megfosztották, szövetségese nincs egy se, s nincs elég belső ereje, sem megfelelő bevétele ahhoz, hogy az idegen uralmat lerázza magáról, s mivel minden oldalról igen hatalmas monarchiák szorongatják, a jelek szerint csak csendben várhatja, hogy kimondják rá az ítéletet, amely nyomán csupán üres váz marad belőle (...). Ily sors vár tehát arra az országra, amely okos kormányzás mellett Európa vezető hatalmai közé emelkedhetett volna.”

Ilyen körülmények között ült össze a négyéves szejm (1788. október 6. – 1792. május 29.). Az ezen hozott reformok, amelyeknek alkotói szellemileg rokonszenveztek a francia forradalom eszméivel, a kormányzati törvény, illetve az új alkotmány megalkotásában csúcsosodtak ki (1791. május 3.). Ez az új konstitúció a francia forradalmi alkotmányok (1791 és 1795 között) számára is mintául szolgált. Megvalósították Mon- tesquieu-nak a hatalommegosztásról szóló elméletét, és egy modern szellemiségű, az országgyűlésnek felelős minisztérium kezébe helyezték a kormányzást. Az addigi választókirályságot az örökletes királyság váltotta fel. A szász választófejedelmet Sza- niszló Ágost örökösének nevezte meg, és a lengyel trónt örökletesen a szász uralkodóházra hagyta. Az alkotmány a hatalom gyakorlását és a törvényhozó hatalmat a királyra és egy államtanácsra, egy kétkamarás királyi tanácsra ruházta át. Felfüggesztette a liberum vetót. Az egyhangú szavazás elve helyett pedig a többségi döntésen alapuló elvet vezette be. A király – jóllehet korlátozott mértékben – amellet, hogy megerősítette privilégiumaikat, választójogot adott a királyi városok polgárainak, lehetőséget biztosítva ezzel számukra az országgyűlésen való részvételre. A nemesi birtokokon élő parasztokat ugyanolyan jogi védelemben részesítették, mint amilyent már a királyi és egyházi birtokok jobbágyai élveztek. Az alkotmányban végül megtiltották bármilyen jellegű konföderáció létrehozását.

7.8. Lengyelország második felosztása

Az új alkotmányról szóló manifesztum Oroszország heves ellenzését váltotta ki. A cári udvar különösen sérelmezte a jobbágyság jogi védelmét, amely szerinte az oroszországi jobbágyi állapot fenntartását fenyegette. II. Katalin támogatásával a lengyelországi főnemesek oroszbarát része létrehozta a targowicei konföderációt (1792. május 14.), hogy Oroszországgal szövetkezve felszámolja a négyéves szejm által bevezetett reformokat. Az ún. hetmanpárt 1792. május 27-én szövetségre lépett az orosz cárnővel, hogy orosz támogatással megsemmisítsék az 1791. évi alkotmány eredményeit. A cári csapatok május 18-án betörték Lengyelország területére. A Rzeczpospolita Józef Antoni Poniatowski herceg és Tadeusz Kosciuszko vezetése alatt ellenálló seregei nem tudták feltartóztatni az orosz haderőket, és június 18-án Dubienkánál vereséget szenvedtek. Az események hatására Szaniszló Ágost király kapitulált az orosz csapatok előtt, és csatlakozott a targowicei konföderációhoz. Az új alkotmányt felfüggesztették. A targowicei konföderáció úgy vonult be a lengyel történelembe, mint a nemzeti árulás jelképe.

Lengyel híveinek legnagyobb megdöbbenésére, akik hittek az orosz garanciákban, II. Katalin cárnő 1792 folyamán egyezsége lépett II. Frigyes Vilmos porosz királlyal (1786-1797), amelynek értelmében elhatározták Lengyelország második felosztását. Ezt követően az orosz és porosz követek a targowicei konföderáción kinyilvánították: a lengyelországi jakobinus szellem elfojtása és a szomszéd államok biztonsága érdekében Oroszország és Poroszország úgy határozott, hogy szükség van Lengyelország további területi csonkítására.

Miután 1792 májusában felfüggesztették az 1791. évi lengyel alkotmányt, a porosz király kezdeményezte a második felosztást. Erről 1792. augusztus 7-én Oroszországgal szerződést írt alá. A felosztási egyezmény megkötésére Oroszország és Poroszország között 1793. január 23-án került sor. Ausztriát a franciaországi hódítás során szerzett területekkel kívánták kárpótolni. Ausztria kimaradt ebből, mivel Poroszországtól teljesen elhidegült (a törökök támogatása miatt). A felosztás elismertetésére Grodnóba országgyűlést hívtak össze, amely azonban vonakodott jóváhagyni az újabb felosztást, egyre halogatta az ország területi kisebbitésének elismerését. Erre az orosz csapatok 1793. július 22-én elfoglalták a szejm épületét, és kikényszerítették az aláírást. A szejm „néma ülésen”, nem először történelme során, orosz nyomásra elfogadta az elcsatolásokat. A Lengyelország és a két nagyhatalom közötti egyezményt 1793. szeptember 23-án írták alá. Lengyelország előbb az Oroszországgal kötött felosztási szerződést ratifikálta, nem sokkal később pedig a porosz szerződést is elismerte.

Az egyezmény értelmében Oroszország megszerezte Litvánia keleti részét, Ukrajnát, Podóliát, Volhínia mintegy felét, a Polocki és a Minszki Vajdaság még lengyel kézen volt maradékát, Feketeoroszország és Brzesk egy részét stb. Összesen mintegy 228 ezer 600 km²-nyi területet, az ott élt 3 millió 550 ezer 600 lakossal együtt. Oroszország ezenkívül kikényszerített Lengyelországtól egy ún. uniós egyezményt, amelyben kimondták, hogy a cári hatalom seregei bármikor szabadon bevonulhatnak Lengyelországba. Továbbá amennyiben Lengyelország a jövőben háborút indítana, és a külső hatalmakkal bármilyen szerződést kötne, ezek megerősítésének a joga Oroszországot illeti meg.

A porosz király annak a segélynek a fejében, amelyet a francia forradalom elleni háborúban a koalíciónak nyújtott, „költségtérítésként” kb. 58 ezer 400 km²-t csatolhatott el, mintegy 1 millió 136 ezer főnyi népességgel. Az elszakított területek közé tartoztak Cz[^]stochowa, Poznan, Kalisz, Gniezno, Dobrzyn, tódz, Plock, Gdansk, Torun városok, Brzesk másik fele stb. A szerzemények összefoglaló neve: Dél-Poroszország. A lengyel nemesi köztársaság a második felosztással középállam szintjére zsugorodott. Összesen kb. 240 ezer km² területe maradt meg 3 millió 468 ezer 800 lakossal.

A döntés ellen 1794. március 24-én Tadeusz Kosciuszknak, az amerikai függetlenségi háború hős tábornokának és Józef Antoni Poniatowski hercegnek a vezetésével nemzeti felkelés tört ki. II. Katalin úgy vélte, eljött az idő, „hogy nemcsak az utolsó szikrát, de a hamuból minden lehetséges újrалlobbanást megakadályozzon”. Ezt a nézetet II. Ferenc német-római császár (1792-1806) is osztotta, ezért Oroszország a kérdésben nem Poroszországgal, hanem Ausztriával kereste a kapcsolatot, mivel a porosz szövetség nem járt volna előnyökkel számára. II. Frigyes Vilmos porosz király ugyanis, attól tartva, hogy Lengyelország újbóli felosztásakor üres kézzel fog távozni, úgy határozott, a lengyel felkelést saját erőivel fogja leverni, hogy így magának döntő befolyást szerezzen a lengyelkérdésben.

7.9. Lengyelország harmadik felosztása

Miután mindhárom nagyhatalom tevékeny részt vállalt a felkelés leverésében, mindegyik bejelentette az igényét Lengyelország végső területi felosztására és ezzel a lengyel Rzeczpospolita megszüntetésére. Ausztria és Oroszország 1795. január 3-án megegyezett Lengyelország felosztásában. Az erről kibocsátott nyilatkozatban kijelentették: Lengyelországban a rend és a nyugalom fenntartásának egyetlen eszköze az, hogy az ország megmaradt részeit egymás között felosszák. Az egyezményhez Poroszország 1795. október 24-én csatlakozott.

Oroszországnak jutottak az addig még lengyel kézen lévő litvániai területek, Szamogitia nagy része, Feketeoroszország és Volhínia maradéka, valamint podlasiei, kurlandi és semigaliai területek stb. (kb. 146 ezer km², 1 millió 338 ezer lakossal). Ausztria megkapta Nyugat-Galíciát Krakkóval, Sandomierzt, Lublint, Radomot, podlasiei, mazóviai és brzeski területeket stb. (kb. 51 ezer km²-t, 1 millió 98 ezer lakossal). Poroszország megszerezte Új-Kelet-Poroszországot (Mazóvia megmaradt részét Varsóval, a Visztula, a Bug és a Nyeman közötti területeket) Új-Sziléziát (a Krakkói Kerület kis része), kb. 43 ezer km²-t, 1 millió 42 ezer főnyi népességgel.

A szerződés záradékában a felosztó hatalmak kijelentették: „Most, hogy [Lengyelország] politikai szerveit sikeresen felszámolták, és annak fényében, hogy szükségessé vált, hogy a Lengyel Királyság létének még az emlékét is eltöröljék, a Magas Szerződő Felek megegyeznek abban és vállalják azt, hogy soha nem sorolják fel címeik között (...) a Lengyel Királyság nevét vagy címét, amely nevet ettől fogva mindörökre eltörölnek (...).” Ezzel a felosztással a kilenc évszázada fennállt lengyel állam megszűnt létezni.

Egy hónappal a felosztásról szóló egyezmény megszületése után Szaniszló Ágost király 1795. november 15-én lemondott trónjáról. 1798. február 12-én bekövetkezett haláláig a három nagyhatalom által neki juttatott évi 200 ezer aranydukátból élt eleinte Grodnóban, majd Szentpétervárott.

7.10. SZAKIRODALOM

Beer, Adolf (szerk.): Die erste Teilung Polens. I-III. Wien, 1873.

Cigielski, Tadeusz: Das alte Reich und die erste Teilung Polens: 1768-1774. Stuttgart, Steiner Verlag, 1988. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte, Mainz, Beiheft 17.)

Cigielski, Tadeusz – Kądziela, Lukasz: Rozbiory Polski: 1772-1793-1795. Warszawa, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1990.

Davies, Norman: Lengyelország története. Budapest, Osiris Kiadó, 2006.

Kaplan, Herbert Harold: The First Partition of Poland. New York, Columbia University Press, 1962.

Müller, Michael G.: *Polen zwischen Preußen und Russland. Souveränitätskrise und Reformpolitik 1736-1752*. Berlin, Colloquium-Verlag, 1983.

Müller, Michael G.: Die Teilungen Polens: 1772, 1793, 1795. München, Beck Verlag, 1984.

Müller, Michael G.: Nordisches System. Teilungen Polens. Griechisches Projekt. Russische Außenpolitik 1762-1796. In: Hellmann, Manfred – Zernack Klaus – Schramm, Gottfried (szerk.), *Handbuch der Geschichte Russlands*. 2/2. Stuttgart, Hirsemann Verlag, 1988, 567-623.

Müller, Michael G.: Rozbiory Polski: historia Polski i Europy XVIII wieku. Poznań, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2005.

Ring Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” *A nemesi köztársaság válságának anatómiája*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2001.

Zernack, Klaus: *Polen und Russland. Zwei Wege in der europäischen Geschichte*. Berlin, Propylaen Verlag, 1994.

8. Kontler László | FORRADALOM A PARLAMENT ELLEN: AZ ÉSZAK-AMERIKAI BRIT GYARMATOK ELSZAKADÁSA ÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK MEGSZÜLETÉSE

Az amerikai Alapító Atyák a kongresszus által 1776. július 4-én elfogadott Függetlenségi nyilatkozatban a Föld hatalmai közötti „különálló és egyenrangú helyre” jelentették be igényüket. Ez az igény viszonylag új volt ekkor: a gyarmatosok még az 1774-es kontinentális kongresszuson is az egyenlők birodalmának alkotmánya alatt, brit alattvalókként követelték az anyaország polgáraihoz hasonlóan történeti alapon élvezett jogukat. De

az előzmények, amelyek odáig vezettek, hogy a természetjog elvont elveire apellálva szuverén nemzetként határozzák meg önmagukat, legalábbis az 1760-as évekre nyúlnak vissza, amikor a brit kormányzat végleg feladta a kolóniák igazgatásában korábban érvényesülő – a jeles ír származású parlamenti szónok és politikai gondolkodó, Edmund Burke kifejezésével – „üdvös hanyagság” politikáját.

Burke ugyan a 18. század első felének gyakorlatára utalt, de ez a politika a gyarmatok alapításának hőskorában gyökerezett, amikor az uralkodói kiváltságlevéllel felruházott (és a személyes szabadság és önkormányzat hagyományos, öröklött angol jogaival eleve rendelkező) gyarmatosok anyaországhoz való viszonyát lényegében csak a merkantilista gazdaságpolitika határozta meg. Ennek köszönhetően a korai időktől kezdve belső ügyekben az angol ősi alkotmány elvei alapján önigazgató entitásként tekintettek telepeikre, amelyek fölött a metropolisz rendelkezik ugyan valamiféle általános, védnöki hatáskörrel, konkrét utasításainak legitimitásához azonban szükséges, hogy a periféria elfogadja azokat. Így volt akkor is, amikor London II. Károly (1660-1685) alatt első ízben nyúlt adminisztratív eszközökhöz a kolóniák ellenőrzésére: a Lords of Trade and Plantations, a Titkos Tanács (Privy Council) által felállított kereskedelmi és gyarmatügyi hivatal francia típusú központi irányítást vezetett be a kormányzók jelentéseinek gyakorításával, a választott gyarmati gyűlések hatáskörének szűkítésével, magánkolóniák királyi kézbe vonásával. De így volt akkor is, amikor 1689 után kiderült: az anyaország politikai küzdelmeiben a koronával szemben felülkerekedő parlament által létrehozott Board of Trade and Plantations felfogása a kolóniák és az anyaország viszonyáról nemigen különbözik elődjétől, csak éppen a parlamenti szuverenitás új keletű eszméjét igyekezne érvényesíteni ebben a viszonyban is. A gyarmatosok ezt kezdetől fogva azzal utasították el, hogy a gyarmatok és az anyaország közötti egyetlen „polgári kapocs” az uralkodó, akinek a felségjoga eredeti kiváltságai forrása, egy olyan korszakból, amikor a parlament tekintélye csekély volt, a gyarmatok viszont rendelkeztek saját „parlamentekkel” – s mivel ezek viszonyát az előbbihez tételen soha nem szabályozták, azt tartanak érvényesnek magukra nézve a parlament diktátumaiból, amit akarnak.

A tizenhárom észak-amerikai gyarmat státusáról, igazgatásáról és az anyaországhoz fűződő alkotmányos viszonyáról folytatott vita tehát nem volt új jelenség az 1760-as években. Ami új volt, az a központ felismerése, hogy a gyarmatok súlya a megelőző másfél évszázados fejlődés során túlságosan is megnövekedett ahhoz, hogy az irányukban mutatott „hanyagság” folytatódjék. A 18. század elején a gyarmatok népessége egyhuzada volt Nagy-Britannia és Írország népességének. 1770-ben 2 millió lakossal ez az arány már egyötöd volt: a gyarmatok a brit világ olyan jelentős alkotórészévé emelkedtek, hogy Benjamin Franklin azt jósolta, a birodalom centruma rövidesen az óceán túloldalára tolódik át. A népesség nyomása erős migrációs késztetést eredményezett, különösen annak nyomán, hogy a hétéves háború tengerentúli „kiadása”, a „francia és indián háború” kiszorították a térségből a rivális franciákat és spanyolokat. A gyarmati kormányzatok csak ügyvel-bajjal tudták ellenőrzésük alatt tartani a gombamódra szaporodó településeket és tudtak megküzdenni az őslakosokkal kialakult konfliktusok során elkövetett kölcsönös atrocitások spiráljával. Ugyanakkor 1745-től virágzott a gyarmati kereskedelem – értéke két évtized alatt mindkét irányban több mint kétszeresére növekedett –, ami az agrártermékek áremelkedése mellett a 95%-ban még mindig mezőgazdaságból élő amerikaiak vagyosodását eredményezte. A demográfiai és gazdasági mozgások fellazították a gyarmati társadalom paternalista struktúráit: a kistermelő gazdálkodók függése az ültetvényes arisztokrácia által kínált piacoktól és hiteltől lazult, s önállóságukat erősödő politikai érdeklődéssel, vallási disszidenciával juttatták kifejezésre. Intenzívebb lett a gyarmati gyűlésekbe való választásokon a vetélkedés, s csökkent az anglikán hívek száma. A konzervatívok a hatóságok – köztük a 3 ezer mérföldnyire lévő londoni hivatalok és a király – erőtlenségét okolták.

A század közepén mind több brit tisztviselőt is aggasztott az a kiáltó ellentét, amelyet egyfelől a gyarmatok életének dinamizmusa és sokrétű feszültségei, másfelől az így-úgy összetákolt brit birodalmi igazgatás ütőképessége (azaz ennek hiánya) között felismertek. Ráadásul az 1763-as párizsi béke a meglévő gyarmatok felügyeletén kívül szükségessé tette a franciáktól és spanyoloktól szerzett területek megszervezését is, mindezt akkora államadósság mellett, amelynek csupán a kamatai évi 5 millió fontra, a békeévekben szokásos költségvetés kétharmadára rúgtak. A korona által kibocsátott 1763-as proklamáció mindenestre rendelkezett három új királyi kormányzat (Kelet- és Nyugat-Florida, valamint Québec) létrehozásáról és arról, hogy az Appalache-hegységen túli terület alakuljon indián rezervátummá, ahol magánszemélyeknek tilos földet vásárolniuk – ettől remélve a béke fenntartását és azt, hogy a gyarmatosok vándorlása az új északi és déli területeket veszi célba. A zűrzavart azonban csak fokozta, hogy a Pontiac-féle indián felkelés kitörése nyomán sietve meghúzott határok nem vették figyelembe a betelepülés és a prémkereskedő állomások már létező realitásait, és a gyarmatosok földéhsége amúgy is csillapíthatatlan volt. A légvonalban számítva is vagy ezer mérföldnyi észak-amerikai határvidéknek a franciákkal és az indiánokkal szembeni biztosítását (meg a kalandor telepésekkel, csempészekkel, banditákkal való elbánást) e körülmények között nem lehetett „békeköltségvetésből” finanszírozni: becslések szerint a háborúk előtti erők megkettőzésére, mintegy 10 ezer főnyi állandó hadsereg állomásoztatására lett volna szükség a gyarmatokon. Ezenközben a megelőző évtizedek

alatt tollasodó gyarmatosok tökéletesen érzéketlenek voltak az anyaországi kormányzat nehézségei iránt, s London számára vérforraló módon még a hajózási törvények rendelkezéseit is igyekeztek minden eszközzel kijátszani.

8.1. A birodalmi konfliktus

Az 1760-ban trónra lépő III. György (1760-1820) éppen ezekben a gyarmatbirodalom szempontjából sorsdöntő években határozta el, hogy ideje megszabadulni az elődeit tanácsaikkal irányító hatalmas whig miniszterek gyámkodásától, s a whig- tory acsakodást és pártos intrikát a korona és az ország iránti hűségre váltani – akár azon az áron, hogy a parlamenti politika konvencióival szakítva, a kormányalakításnál személyes híveit részesíti előnyben a parlament által támogatott vezetőkkel szemben. Mindez Angliában éveken át tartó politikai instabilitással – tüntetésekkel, zavargásokkal, vitriolos pamfletekkel és újságcikkkel – járt. Az előző emberöltő stabil és hosszú életű whig kormányainak időszaka után most viszonylag rövid életű kabineteknek kellett (volna) túlük telhetően konzervens módon elérni, hogy a gyarmatosok utólag részt vállaljanak a háború terheiből, s hozzájáruljanak a helyőrségek fenntartásának új költségeihez. A módszer a hajózási törvények szigorúbb hatósági ellenőrzés melletti betartatása, régi adó- és vámrendelkezések felelevenítése és újak kibocsátása volt. A király politikai mentorát és skót kegyencét, Lord Bute-ot az adminisztráció élén váltó George Grenville, a háttérből kezdetben az idősebb William Pitt (Chatham earl) által irányított Augustus Grafton, majd Frederick North kormányainak (1763-1765, 1766-1770, illetve 1770-1782) intézkedései, s a tiltakozásokra tett válaszlépések készítették elő a gyarmatosokkal kiobbant fegyveres konfliktust.

Az 1764-es Cukortörvény (Sugar Act) a 17. századi hajózási törvények szellemében fogant, s az utódjuk volt, amennyiben a csempészet letörését célozta. Ennek érdekében a gyarmatokra behozott cukor vámját csökkentette, viszont újakat vetett ki textilekre, borra, indigóra, kávéra, s a korábbiaktól eltérően kimondottan a bevételnövelésre, nem csupán a kereskedelem szabályozására tört. A vámtiszteket nagyobb hatáskörrel ruházták fel, védelmüket megerősítették, s a vámügyekben illetékes tengerészeti bíróságok joghatóságát is kibővítették. Mindez még mindig belül maradt a gyarmati kereskedelem fölött gyakorolt hagyományos ellenőrzés korlátjain. Grenville kormányfő azonban meg volt győződve arról, hogy a keletkező jövedelem elégtelen lesz (amiben jól kalkulált), s 1765 februárjában a parlament elé terjesztette javaslatát, hogy minden nyomtatványt és jogi iratot (újságokat, röpiratokat, biztosítási kötvényeket, diplomákat, sőt játékkártyákat is) illetékbélyeggel kell ellátni. A márciusban túlnyomó többséggel elfogadott Illetéktörvény (Stamp Act) zajos tiltakozást váltott ki a gyarmatosok körében. Bár az efféle megoldás Angliában 1694 óta ismert volt, s a gyarmati gyűlések is hagyatkoztak rá az 1750-es években, a parlament közvetlenül a gyarmatokra még soha nem rótt ki adót. Megszületett a híres „nincs adózás képviselő nélkül” jelszó és a massachusettsi Samuel Adams és Patrick Henry vezetésével a Szabadság fiai (Sons of Liberty) mozgalom. Tevékenysége valamennyi gyarmatra kiterjedt, tagjai tüntetéseket szerveztek, s olykor erőszakkal is megfélemlítették az illetékbélyegeket árusító brit ügynököket. 1765 októberében a gyarmatok képviselői kongresszuson hangolták össze a brit kereskedelem embargójára vonatkozó terveiket, egyúttal kérvényt is intézve a parlamenthez a törvény visszavonására. Ekkorra, júliusban a Grenville-adminisztráció helyét már a gyarmatosok iránt békülékenyebb Charles Watson-Wentworth, Rockingham márkí kormányja foglalta el, amely 1766 márciusában vissza is vonta a törvényt (azzal az indokkal, hogy az nem képes beváltani a hozzá fűzött kincstári várakozásokat, és kárt okoz a brit kereskedelemnek) – igaz, egy másik törvényben (Declaratory Act) leszögezve, hogy a parlament minden körülmények között teljhatalommal rendelkezik a kolóniákra vonatkozó törvényhozás terén.

Ez az ellentmondásos, a régi tisztázatlanság állapotához visszakanyarodó politika tarthatatlan volt – végső soron már a gyarmatok számára sem volt kielégítő. A brit intézkedéssorozat 1767-ben a Grafton-kormány pénzügyminisztere, Charles Townshend nevéhez fűződő kincstári program bevezetésével folytatódott, amely visszatért a hagyományosabb, közvetett adóztatáshoz: az új törvények (Townshend Acts) illetéket róttak ki az üveg, a papír, a festék, a tea amerikai behozatalára; s mivel az 1766-ban befolyt jövedelem még mindig csak egytizede volt az Amerikában állomásozó haderő költségének, a végrehajtó apparátust is megerősítették. Rendelkeztek a közvetlenül a kincstárnak felelős bostoni központi vámhatóság felállításáról; a gyarmati kormányzókat a gyűlések szigorú ellenőrzésére szólították fel, s arra, hogy ne hagyjanak jóvá a népképviselő kiterjesztését vagy a törvényhozás mandátumát meghosszabbító törvényeket; a kolóniák jelentőségének némileg megkésett felismerése nyomán kizárólag amerikai ügyekkel foglalkozó államtitkári posztot hoztak létre. Már a takarékosság jegyében a nyugati határvidéken magas költségen állomásozó csapatok egy részét a partvidéki városokba vonták vissza, ahol az 1765-ös Beszállás- lási törvény (Quartering Act) a gyarmatosokat kötelezte befogadásukra és ellátásukra. Ezzel azonban nemcsak a határvidéken fokozódott a kaos, hanem egyre nőtt a polgári lakosság körében a brit szándékokkal kapcsolatos gyanakvás is. Röpiratok és újságcikkek minősítették jogtalannak a pusztán jövedelemszerzés céljával kirótt adókat, és szólítottak fel a brit áruk bojkottjára – nem is eredménytelenül: 1770-re a brit import kétharmadnyival csökkent.

A helyzet a legforróbb Massachusettsben volt, ahol a képviselőház 1768 februárjában körlevelet intézett a többi gyarmati gyűléshez, a Townshend-féle vámokat alkotmányellenesnek minősítve. Miután a frissen kinevezett államtitkár, Wills Hill, Hillsborough gróf hasztalan utasította a házat a levél visszavonására, Francis Barnard kormányzó feloszlatta azt. Válaszképpen felbőszült hazafiak a patrióta vezetők szavára fegyverrel zaklatták a hatóságokat, mire a brit kormány csapatokat küldött, amelyek 1768. október 1-jén meg is érkeztek, s csak idő kérdése volt, hogy a 4 ezer főnyi katonaság jelenléte a 15 ezres kikötővárosban mikor szakítja el a pattanásig feszült húrt. 1770. március 5-én egy maroknyi katona idegei felmondták a szolgálatot, s a vámház előtt az őket provokáló tömegbe lőttek. Az öt polgári áldozattal járó bostoni mészárlás a várost végérvényesen a gyarmati ellenállás szimbólumává avatta, miközben – s ezt a britek is tudták – a kormány tehetetlenségének nyílt beismerésével volt egyenértékű. A birodalmi igazgatás átszervezésének terve romokban hevert: a gyűlések és a kormányzók alig álltak szóba egymással; a gyarmati lapok nap mint nap utasították el a brit uralmat; csöcselék lepte el a városok utcáit, s itt-ott a vidéken is kóborolt; vámtisztek vitáztak kereskedőkkel, hajósokkal, királyi kormányzókkal, miközben a helyi politikában betöltött szerepük teljesen lehetetlenné tette a kereskedelmi rendelkezések hatékony és méltányos végrehajtását. A vámreformok nyomán a kincstárba befolyó összeg (1770-ben mindössze 21 ezer font) eltörpült a brit üzleti érdekeket a bojkott miatt ért veszteség (mintegy 700 ezer font) mellett.

A hivatalba lépő North-kormány a Townshend-féle programot nagyrészt elvetette, csak a tea vámját őrizte meg belőle mint „a parlament főhatalmának jelképét és a kolóniák kormányzására vonatkozó jogának kinyilatkoztatását”. Jóllehet ezután vagy két éven át a felszín viszonylag nyugodt volt, s a politikusok az óceán mindkét partján az 1763 előtti állapotokhoz való visszatérést sürgették, aligha volt visszaút: az elmúlt évek tapasztalata által táplált kölcsönös gyanakvás és neheztelés nem lehetett többé eloszlatni. Az ugyancsak Samuel Adams kezdeményezésére, lényegében a kolóniák közötti kapcsolattartás céljával létrejött „levelezőbizottságok” (corresponding societies) széles körben emlegették a brit jogsértéseket, s 1773 végére az újságok szórványosan, de nyíltan feszegették a függetlenség kérdését is. Mivel a North-kormány ragaszkodott a parlamenti szuverenitáshoz, a konfrontáció elkerülhetetlen volt, de az alkalmat egy olyan intézkedés szolgáltatta, amelynek eredetileg kevés köze volt a vitához. Az 1773 májusában kibocsátott Teatörvény (Tea Act) a Kelet-indiai Társaságnak kizárólagos jogot biztosított az amerikai teaforgalmazásra, azzal a céllal, hogy a társaságot megmentse a csődtől. Ez ugyan a gyarmatosok számára leszállította a tea árát, viszont radikálisainak alkalmat nyújtott arra, hogy újólag rámutassanak a fennálló teavám alkotmányellenességére; s mivel a társaság a monopoljogot továbbadhatta kivételezett gyarmati kereskedőknek, a körön kívül rekedtek haragra gerjedtek. Bostonban 1773. december 16-án a Szabadság fiainak mintegy ötven, mohawk indiánnak öltözött tagja szállt fel a kikötőben veszteglő három hajóra, s a tengerbe hányta azok 342 ládányi, 10 ezer font összértékű rakományát. Londonban nemcsak a tisztviselői kar, hanem a szélesebb közvélemény egy része is megtorlásért kiáltott – ahogy North fogalmazott: „most kell tekintélyünket érvényesíteni, vagy adjuk föl örökre”. A bostoni teadélután a gyarmati közvéleményt is megosztotta egy időre, mivel a szeszélyes pusztításon sokan megütköztek. A parlament által válaszul 1774 tavaszán jóváhagyott Tűrhetetlen törvények (Intolerable Acts) – másképpen Kényszerítő törvények (Coercive Acts) – aztán ismét összezárták a sorokat.

Ez utóbbiak közül a Törvény a bostoni kikötőről (Boston Port Act) 1774. június 1-jei hatállyal elrendelte, hogy zárják le a bostoni kikötőt mindaddig, amíg az elpocsékolts rakomány tulajdonosait nem kártalanítják. A Törvény Massachusetts kormányzatáról (Massachusetts Government Act) lényegében megsemmisítette a gyarmat alapítólevelében garantált önkormányzati jogokat azáltal, hogy a kormányzó mellett működő tanácsot királyi, a lényeges igazgatási és bírói hivatalokat pedig kormányzói kinevezéshez kötötte. A Pártatlan igazságszolgáltatásról szóló törvény (Act for the Impartial Administration of Justice) lehetővé tette, hogy szolgálati vétségrel vádolt királyi tiszteket és hivatalnokokat Angliában állítsanak törvényszék elé. Az új Beszállásolási törvény (Quartering Act) ismét utasította a helyi adminisztrációt, hogy szükség esetén magánházaknál biztosítsanak szállást a katonáknak. Végül formálisan nem, de fogadtatását tekintve ide tartozik a Québec Act, amely 1774 júniusában a francia Kanadától megszerzett, dél felé megnövelt területű Québec kolónián helyreállította a francia polgári jogot – ezzel igencsak megbonyolítva az angol telepesek bevándorlásának feltételrendszerét – és egyenjogúsította a katolikusokat, ami a túlnyomórészt francia népesség iránt nagylelkű és felvilágosult gesztus volt, viszont felháborította a szomszédos területeken a „pápista összeesküvéstől” még mindig rettegő angolszász gyarmatosokat.

A kezdeti gyarmati ellenállás, mint láttuk, nem tűzte eleve célul a függetlenséget, hanem megelégedett tiltakozó gyűlésekkel, deklarációkkal, szervezetek létrehozásával, amelyek – egyre határozottabb, mindinkább erőszakkal is párosuló – akcióikkal a terhes rendelkezések visszavonását akarták elérni. A birodalmi vitában a szuverenitás helyével kapcsolatban felvonultatott érvek logikája azonban kezdettől fogva a különválás felé mutatott. Az illetéktörvény-kongresszus, majd a gyorsan burjánzó amerikai pamfletirodalom az angolok és bármely nép kétségbevonhatatlan, alapvető jogaként határozta meg azt, hogy személyesen vagy képviselőik által adott hozzájárulásuk nélkül ne lehessen adót kivetni rájuk. Nyíltan megmondták: ezt nem úgy kell érteni, hogy a brit

alsóházban képviseletet követelnek – a körülmények, a távolság okán ez lehetetlenség volna –, hanem úgy, hogy csakis azok az általuk ismert és megválasztott személyek képviselik és adóztathatják őket, akik saját törvényhozó gyűléseikben ülnek. Az érvek színes változatossága ellenére ebben a pontban a gyarmatosok egyetértettek. Hasonló változatosság uralkodott a másik oldalon is, de a parlament adóztatási joga mellett sikraszálló angol propagandisták ugyanígy egyetértettek abban, hogy az amerikaiak, akár a brit nemzet azon kilenczede, akik soha nem vesznek részt a képviselők megválasztásában, a „virtuális képviselet” rendszere által a parlamenti törvények hatálya alatt állnak – hiszen a parlament tagjának éppen az a hivatása, hogy a direkt választói vagy választókerületi érdekeken felülemelkedve, netán épp azok ellenében, össznemzeti, sőt összbirodalmi szempontok mérlegelésével alakítsa ki álláspontját. A valóságos képviselettől megkülönböztetett virtuális képviselet eszméjéből fakad a parlament főhatalma, szuverenitása.

Ez a felfogás valamelyest összhangban volt azzal, ahogyan a történelmi esetlegesség alapján a brit képviseleti rendszer sok évszázadon át kialakult és valóságosan működött, de képtelenségnek tűnt azon realitások felől szemlélve, amelyekre az amerikaiak alapozták a „tényleges” képviselet iránti elkötelezettségüket. Ha Manchester és Birmingham nem küld képviselőt a parlamentbe, abból nem az következik, hogy ezt Amerika se tehesse, hanem az, hogy e mostanra fontossá lett városoknak képviseletet kell biztosítani (ahogyan az egy-egy újonnan létrehozott városka esetében a gyarmatokon szinte automatikusan történt) – mondotta James Otis már 1765-ben. Az álláspontok nyilvánvalóan összeegyeztethetetlenek voltak, s az következett belőlük, amit Thomas Hutchinson massachusettsi kormányzó 1773-ban úgy fogalmazott meg: a parlament főhatalma és a kolóniák teljes függetlensége között nincs középút, mert lehetetlenség, hogy egyazon államban két önálló törvényhozás létezzék. A képviselőház azt válaszolta, ha így áll a dolog, akkor bizony „függetlenek vagyunk”.

Mindennek háttérében a politikai kultúra egészének és magának a politika felfogásának a markáns szétágazása állt. Jóllehet a 18. századi amerikaiak ugyanazt az irodalmat forgatták az angol alkotmány történetéről és elméletéről, mint angol kortársaik, mást olvastak ki belőle, mint azok többsége. Számukra a tapasztalat azt mutatta, hogy a brit politika korrumpálódott és kommercializálódott, a protekcionizmus és a befolyási hálózatok martalékvá vált, maga alá temette a pénztőke, a részvénytőke és az államadósság, eltávolodott eredeti elveitől, amelyeket immár csak ők, a gyarmatosok képviselnek hitelesen, leszámítva azt a radikális, republikánus vagy country whig kisebbséget, amely az anyaországban mindvégig megmaradt a nagypolitika peremvidékén. Ami azonban az ő szemükben az angol alkotmány szellemének ápolását jelentette (ennek letörése pedig zsarnoki ármányt), az brit perspektívából forradalmi eszmének tetszett – abban az értelemben is, hogy a rossz emlékü, Cromwell diktatúrájába torkolló 17. század közepi köztársasági kísérletet idézte fel. Az amerikaiak ugyanakkor egyértelműen a humanisták és 17. századi angol követői (James Harrington, a költő John Milton, Algernon Sidney) által felelevenített és 18. századi utódaik (John Trenchard, Thomas Gordon) által is ápolat régi római, Cicero és Sallustius műveiben rögzített köztársasági eszmény letéteményeseinek tekintették magukat, amely idealizálta a szabad (azaz mások befolyásától független) és erényes (azaz mértékletes egyszerűségben élő és a közjót mindenek elébe helyező) gazdálkodó polgárt – s mindez egybecsengett a puritán küldetéstudatban, a választott nép toposzában megnyilatkozó identitásválasztással is. Társadalmuk vidékies, provinciális karaktere, életvitelük csiszolatlansága a republikánus kormányzat kilátásainak szempontjából éppenséggel előnyösnek tetszett, s ebből a perspektívából nem mint az európai civilizáció peremén élő primitív népségre, hanem mint egyenlő polgárok közösségére, büszkén tekinthettek önmagukra. A republikanizmus, bár nem táplált illúziókat az emberi természet morális szilárdságával kapcsolatban, nem osztotta azt a felfogást sem, amely még a nagy 18. századi angol alkotmányjogász, William Blackstone klaszikus munkájában is visszaköszön, amely szerint az önkorlátozásra képtelen, bűnös ember természettől fogva alattvaló, s a biztonság és a rend a monarchikus elv által megtestesített hierarchia függőségi láncolattal, államegyházi rendszerrel és állandó hadsereggel való körülbástyázásán múlik. A köztársasági elv alulról remélte a rend biztosítását: attól, hogy fokozta a polgár vállára nehezedő erkölcsi terhet, a közjó iránti elkötelezettséget várva el tőle, s szakadatlanul az ebben megnyilvánuló erényre buzdította – amint az az amerikai forradalom retorikájában bőségesen dokumentálható. A köztársasági polgár nem lehetett más, mint hazafi.

1774 végére a gyarmatok nagy részén a királyi kormányzók tehetetlen álmélkodással nézték, ahogy a republikánus értelemben politikai öntevékenységre ébredő amerikaiak élete fölött új, informális kvázikormányzatok kezdik átvenni az irányítást: kinevezések fölött diszponáltak, milíciát szerveztek, a kereskedést szabályozták, adósok és hitelezők között közvetítettek, szavazókat manipuláltak, adókat róttak ki, engedélyeket adtak ki, felügyelték a bíróságokat. E kormányzati intézmények között voltak községi és megyei bizottságok, tartományi és gyarmati kongresszusok s végül a gyarmatok első kontinentális kongresszusa, amely 1774. szeptember 5-én ült össze Philadelphiában.

A kongresszuson Georgia kivételével mind a 13 gyarmat képviseltette magát, összesen 55 küldöttel, akiket néhány esetben a gyűlések delegáltak, de több helyen a városok és megyék konvenciója vagy éppen a levelezőbizottság végezte el a jelölést. A kongresszus hangadói – a massachusettsi Patrick Henry és az Adams

unokafivérek, Samuel és John, továbbá a virginiai Richard Henry Lee – vezetésével elfogadta irányadónak a radikális Suffolk megyei (tkp. bostoni) határozatokat, amelyek a kényszerítő törvényeket alkotmányellenesnek minősítették, és nyílt ellenállásra szólítottak velük szemben. Nyomatéku elhatározták az adó visszatartását, az angol áruk bojkottját és – az önvédelem szükségességére számítva – a nép felfegyverzését és a milícia gyakorlatozását. A kongresszus utóbb lényegében ezeket az ajánlásokat némileg tovább pontosítva saját határozataiként is megszavazta, miközben hangsúlyozta – még mindig – a gyarmatosok angol alattvalóként élvezett egyenlő jogait, a koronának és csak a koronának való alávetettségét, és elutasította a parlament autoritását a kolóniák belügyeiben. Hogy a kongresszus egyelőre nem volt felkészülve a függetlenségre, azt mutatja, hogy egyetlen szavazaton múltott a pennsylvaniai Joseph Galloway uniótervének további vitája – s esetleg elfogadása –, amely a gyarmati önkormányzat megőrzésével, a király által kinevezett és visszahívható főkormányzó alatt egységes gyarmati adminisztrációval és a parlamenttel kölcsönös ellenőri szerepkört betöltő gyarmati nagytanáccsal az egyetlen komoly konzervatív kiegyezési kísérlet volt. A kongresszus áldását adta az újonnan létrejött – s addig a közéletben marginális helyzetű foglalkozási, vallási és etnikai csoportok bevonásával a népi politizálás új formáinak hirtelen megjelenéséről is tanúskodó – helyi hatóságok működésére, éberségre szólított az amerikai szabadság ellenségeivel szemben, s a Kontinentális szövetség (Continental Association) létrehozásával igyekezett érvényt szerezni a bojkottnak.

Eközben az anyaországban a kormány hajthatatlansága végleg fölébe kerekedett a whigek Rockingham környezetéhez tartozó szárnya által képviselt békülékenységnél. A North-kormány 1775 elejétől katonai beavatkozásra készült, s mire az első által feloszlásakor, 1774 októberének végén tervbe vett második kontinentális kongresszus ugyancsak Philadelphiában 1775. május 10-én összült, kitört a fegyveres harc. Még mindig abban a meggyőződésben, hogy csak néhány lázító által vezetett csöcselékkel van dolga, s hogy Boston elszigetelésével az egész mozgalom dugába dől, Thomas Gage tábornok, a massachusettsi brit csapatok parancsnoka április 19-én a friss polgárőrség Concordi raktárainak lefoglalására indult, s fel is dúlta azokat, miközben azonban Lexington és Concord mellett is mindkét oldalon számos áldozattal járó csetepatéba bocsátkozott a farmerekkel és egyéb polgári személyekkel kiegészülő milicistákkal. Ettől kezdve Massachusetts nyílt lázadásban állt, s június 17-én Bunker Hillnél lezajlott a háború első igazán komoly ütközete is, amelyben a John Burgoyne tábornok vezette brit csapatok súlyos emberesztése a lenézett, indián módra harcoló milicistákkal szemben alig felmérhető jelentőségű tapasztalattal szolgált. A katonai eseményekről érkező hírek hatására a szomszédos New England-i gyarmatok is mozgósították miliciájukat, s a konfrontációra való készülődést mutatja, hogy ennek során, még májusban a Champlain-tó vidékén stratégiai fontosságú erődöket (Ticonderoga, Crown Point, St. John) foglaltak el, és tetemes mennyiségű muníciót szereztek – ezáltal komolyabb ellenállás nélkül.

Mindazonáltal a kongresszus még 1775. július 5-én is hűségéről biztosította III. Györgyöt az Olajág-petícióban (Olive Branch Petition), egyben az ellenségeskedés megfékezésére kérve a királyt; a következő napon elfogadott, a nagyvilághoz szóló Nyilatkozat a fegyverfogásról (Declaration on Taking Arms) pedig a dühödt miniszteri zsarnoksággal indokolva az ellenállást, és magabiztosan nyilatkozva annak kilátásairól, egyúttal leszögezte, hogy a gyarmatoknak nem áll szándékukban az elszakadás, és készek méltányos feltételek mellett békét kötni. Közben azért lépéseket tett egy kontinentális haderő megszervezésére a vagyonos ültetvényes és a virginiai milícia ezredese, a tábornokká kinevezett George Washington főparancsnoksága alatt, a tartós ellenállásra való felkészülés jegyében ajánlást adott ki a gyarmatoknak, hogy minden felnőtt férfit szervezzenek be a milíciába, s hitellevelek kibocsátásával megkezdte a háború papírpénzalapú finanszírozását. A kongresszus emellett bizottságokat nevezett ki az indiánokkal való békés kapcsolatokról és a külső támogatásról folytatandó tárgyalásokra, hajóhadat és haditengerészetet, valamint – élén Franklinnal – postaszolgálatot létesített. Nem kellett persze nagy jóstehetség ahhoz, hogy előre lássák, ami augusztus 23-án bekövetkezett: III. György lázadónak nyilvánította a gyarmatokat (majd átvenni sem óhajtotta az Olajág-petíciót). Ezt követően a parlament őszi-téli ülésszaka az ellenzék élén, de meggyőző többséggel ellensúlyozott tiltakozása mellett jóváhagyta a kormány által már a nyár folyamán kidolgozott tervet a nagyszabású katonai beavatkozásról. Ehhez 1776 áprilisáig 20 ezer főnyi hadsereg átszállítását irányozták elő, Gage javaslatának alapján először New England pacifikálására. Igaz, 1775 végére a hadi cselekmények enélkül is kiterjedtek északon Kanadáig, délen Virginiáig és a két Karolináig. Mielőtt a kilátásba helyezett brit haderő megérkezett volna, Washington végrehajtotta első komoly fegyvertényét: 1776 márciusában a csapatai által körbezárt Bostonból evakuálták a William Howe vezette „piroskabátosokat”, ami azt jelentette, hogy a tizenhárom gyarmaton átmenetileg nem maradt számottevő brit haderő.

8.2. A függetlenség deklarálásától annak kivívásáig

E stratégiaailag kedvező légkörben került sor a Függetlenségi nyilatkozat kidolgozására és elfogadására. Abban, hogy ez a lépés megtörtént, a teljes elszakadástól még a tényleges háború megindulása után is némiképp

vonakodó, a koronához a parlamenttel folytatott vita közepette is jobbra hú amerikai közvéleményt döntően befolyásolta Thomas Paine 1776 januárjában megjelent, rövid három hónap alatt 120 ezer példányban elfogyott, még az év végéig huszonöt kiadást megért, Józan ész (Common Sense) című röpirata. Paine, az angol fűzőkészítő, iskolamester és elbocsátott adóhivatalnok csak 1774 végén érkezett az Újvilágba, de ő volt az, aki a meggyőzés hagyományos, erősen stilizált, latin idézeteivel és irodalmi utalásaival a művelt gentleman ízlésvilágát tükröző módszereit feladva, új olvasói rétegeket szólított meg, s mondta el nekik, hogy a kialakult helyzetért nem csupán a parlament, hanem a jó király és az egész brit politikai rendszer felelős, és az egyetlen, elkerülhetetlen megoldás a függetlenség kimondása. Az uralkodó bírálatát általában a monarchikus államforma kritikájával összehangolva – anélkül, hogy különösebben mélyenszántó politikafilozófiai fejtegetésekbe bocsátkozott volna – a természetes emberi jogok eszméjét a republikánus kormányzat melletti elkötelezettséggel kombinálta. 1776 tavaszán a gyarmatok törvényhozó gyűlései egyre-másra hatalmazták fel küldöttjeiket, hogy a függetlenség mellett foglaljanak állást a kongresszusban, ahol június 7-én a virginiai Richard Henry Lee indítványozta, hogy a kolóniák nyilvánítsák ki szabadságukat és függetlenségüket, tárgyaljanak külföldi hatalmakkal a szövetségkötésről, és dolgozzák ki uniójuk tervezetét. A kongresszus – a középső gyarmatok némelyikének kezdeti ellenkezését legyűrve – bizottságot jelölt ki a nyilatkozat megszövegezésére, amelynek a végső változat szerzője, Thomas Jefferson mellett John Adams, Benjamin Franklin, Robert R. Livingston és Roger Sherman voltak a tagjai.

A kongresszus 1776. július 4-én fogadta el a Függetlenségi nyilatkozatot (eltávolítva belőle Jefferson piszkozatának egynegyedét, beleértve azt a szakaszt, amely még a rabszolga-kereskedelemért is III. Györgyöt okolta – igaz, meghagyva a királyt a gyarmatosok minden sérelmében való részesség miatt ért bírálatot). A nyilatkozat John Locke szerződéselméletének tömör összegzéséből kiindulva három részben „hozza nyilvánosságra azokat az okokat, amelyek [a kolóniákat] elszakadásra késztetik”. Konkrét, lokális érvénye mellett a felvilágosodás emberjogi eszményeinek összefoglalásával azonban univerzális jelentésre tett szert – még ha megszövegezőinek és megszavazóinak nagyobb része világosan látta is, hogy például a rabszolgaság gyakorlata szöges ellentétben áll mindazzal, amit a nyilatkozat rögzít, és amiről az amerikai forradalom szól. Az első rész – lényegében filozofikus bevezető – a kormányzat „magától értetődő” elveit szögezi le, amelyek szerint az egyenlőnek teremtett emberek az élethez, a szabadsághoz és a boldoguláshoz fűződő, elidegeníthetetlen természetes jogokkal rendelkeznek, s a kormányzat célja és rendeltetése ezek megőrzése. A kormányzat hatalma a kormányzottak beleegyezéséből származik, s ha megbízatásának céljait elhanyagolja, netán megghiúsítja megvalósításukat, azok szabad akaratukból átalakíthatják vagy elbocsáthatják. A második rész a dokumentum jogi centruma: azokat a tetteket sorolja fel és ítéli el, amelyekkel a brit korona, a birodalom részeit összefűző egyetlen kapocs megsértette a szerződéses viszonyt. A parlamentről, amelynek tényleges autoritása a nyilatkozat szerint soha nem is volt a kolóniák fölött, most nem esik több szó: a gyarmatok eddig is panaszt emeltek a parlament és a királyi miniszterek illetéktelen hatalomgyakorlása ellen, de elfogadták a korona iránti kötelező hűséget – ez az, amit ezúttal felmondtak. A harmadik rész nyomatékosan megismétli, hogy „ezen egyesült gyarmatoknak jog szerint szabad és független államokká kell válniuk”.

Ekkorra a brit kormányzók és hivatalnokok távozásával, a lojalisták kizárásával a gyarmati adminisztráció gyakorlatilag teljesen összeomlott, illetve átadta a helyét a már említett kezdeményezéseknek, amelyek informálisból formális igazgatássá léptek elő. A gyarmati törvényhozó gyűlések tartományi kongresszusokká alakultak, s a kontinentális kongresszus 1776. májusi javaslata alapján hozzáláttak „a nép tekintélyéből táplálkozó” kormányzati rendszereik kidolgozásához. A Függetlenségi nyilatkozat elfogadása pedig kiváltképp hozzájárult az amerikaiak politizálásához – bizonyos szempontból nem a forradalom csúcspontját, hanem éppenséggel annak kezdetét jelentve, hiszen célja nemcsak a brit zsarnokságtól való megszabadulás volt, hanem a zsarnokság újjáéledésének megakadályozása. A kétszintű – gyarmati, illetve most már állami és szövetségi – alkotmányozás útjában többféle akadály állt, kezdve mindjárt az alkotmány pusztá fogalmával, amely még a 18. században is jobbra nem írott alaptörvényt jelentett, hanem a fennálló berendezkedés – a törvények, szokások, intézmények – összességét; nem elvont jogelveket rögzített, amelyekhez az állam működésének alkalmazkodnia kell, hanem azt, ahogyan az meg van alkotva (amiből persze adódtak normatív következtetések). Az amerikaiak azonban már a 17. századtól ragaszkodtak ahhoz, hogy az alapításuk alkalmával kibocsátott kiváltságleveleik gátat képeznek a királyi hatalommal szemben, s az új állami alkotmányoknak hasonló szerepet szántak: azt, hogy a kormányzat hatáskörének és a polgár jogainak tömör összegzésével előre rajzolják ki egy új rendszer körvonalait, játékszabályait. Ez pedig azt jelentette, hogy az alkotmányos alapelveket ki kell emelni a napi kormányzás gépezetéből, és fölébe kell helyezni annak – azaz magát az alkotmányozás aktusát kell nyomatékosan megkülönböztetni a közönséges törvényhozástól. Ha ezt világosan látták is az alkotmányozók, a gyarmatok átalakítása egy monarchikus birodalom alárendelt és a birodalmi adminisztráció által egymástól elkülönülve kezelt tagjaiból független, önrendelkezéssel bíró szövetségi köztársasággá olyan (az egyes államok és az egységes nemzet szintjén is megoldandó) összetett feladat volt, amely hatalmas kihívást jelentett mindegyik kormány számára. Egyszerre kellett alkalmazkodniuk a polgáraik számára elfogadható politikai

értékekhez és az egyes államok társadalmi szerkezetéhez, és eléggé hatékonyan működniük mind a háború folytatásához, mind a legitimitásukat megkérdőjelező jelentős kisebbség engedelmességének kicsikarásához.

Ami az új állami alkotmányokat illeti, létrehozásuk módja változatosan, többnyire nem egészen következetesen tükrözte a fenti elképzeléseket. Volt, ahol – mint Rhode Island vagy Connecticut esetében – a gyarmati charta alkalmasnak tűnt arra, hogy technikai megoldásokkal, egyszerűen a királyra való utalások törlésével idomítsák a köztársasági rendszer követelményeihez. De itt is, csakúgy, mint az esetek többségében, a folyamat szokványos törvényhozói eljárás keretében zajlott le: a gyarmati gyűléstől összetételében gyakran alig eltérő tartományi kongresszus, illetve annak egy bizottsága szövegezte meg a dokumentumot. Csak négy államban (Pennsylvania, Maryland, Delaware és Massachusetts) vonták le az alaptörvény és a státútum közötti fogalmi megkülönböztetésből adódó eljárásrendi következtetéseket, amennyiben az alkotmányozás feladatának elvégzésére külön konvenciót választottak, amely csak az utóbbi kettőben oszlatta fel magát dolgvégeztével, hogy átadja helyét az általa kidolgozott szabályok szerint megválasztott és működő normál törvényhozásnak. Az új államok többsége 1776 folyamán elfogadta az új alkotmányt, de Georgia és New York csak 1777-ben következett, míg Massachusettsben a folyamat eltartott 1780 októberéig.

Tartalmi szempontból az új állami alkotmányok elvi megalapozásául általánosságban a népszuverenitás eszméje és a hatalmi ágak szétválasztásának Montesquieu nyomán híressé vált doktrínája szolgált. Előbbit általában az alkotmányhoz csatolt „jogok nyilatkozatával” erősítették meg; az utóbbi kimondott célja az volt, hogy megakadályozzák a végrehajtás olyasféle beavatkozását a törvényhozói és főleg a bírósági folyamatokba, amely vélekedésük szerint az angol rendszert tönkretette. A végrehajtás tisztségviselőit és mindazokat, akik a kormány fizetségében álltak, kizárták a törvényhozásból – ez egyszer s mindenkorra lehetetlenné tette az angol típusú kabinetkormányzást –, és az új állami kormányzóktól számos jogosítványt megvontak vagy a törvényhozó gyűlések kezébe csoportosítottak át (ezek közé tartozott például kormányhivatalnokok kinevezése, a választókerületek létrehozása, a törvényalkotás vétója, törvényszékek felállítása, városi törvényhatósági jogok adományozása – helyenként még a kegyelmezés is). A kormányzókat tanácsokkal vették körül, korlátozták hivatali idejüket és újraválaszthatóságukat, és vád alá lehetett őket helyezni.

A további részleteket illetően aztán az alkotmányozás során követett eljáráshoz hasonló sokszínűség uralkodott: az egyes államok konvenciói igen eltérően találták, illetve alkották meg a Függetlenségi nyilatkozatban kereken – de bővebb kifejtés nélkül – meghirdetett, az amerikai retorika velejéhez tartozó egalitarizmus és a hierarchikus társadalmi valóság közötti egyensúlyt. Sokan vélték úgy, hogy a természetes egyenlőség csak annyit jelent, hogy mindenkinek függetlennek kell lennie mások önkényes ellenőrzésétől, ugyanakkor az egyszerű népnek világosan tudnia kell, hogy nem képes önmagát kormányozni; mások szerint a nép éppen eléggé tisztában van saját érdekeivel ahhoz, hogy kormányozza magát. A függetlenségi harc körülményei között sokat számított, hogy az elit több fontos szempontból függővé vált társadalmi alárendeltjeitől: a sikeres politikai ellenállás az alsóbb rétegeknek a vezetők támogatására mutatott hajlandóságán múlt. A radikálisok Pennsylvániában aratták a legnagyobb sikert, ahol a kormányzói hivatalt mindenestül eltörölték, s a kormányzat minden alkotórésze a törvényhozó gyűléstől vált függővé; a 21 éven felüli adófizetők és ezek felnőtt fiai nemcsak választójoggal rendelkeztek, hanem hivatalt is viselhetek; minden vallási próbáról lemondtak. A másik végletet Dél-Karolina és különösen Maryland konzervatív alkotmányai képviselték, ahol a politikai részvételt súlyos vagyoni feltételekhez kötötték. Utóbbiban a felnőtt férfilakosságnak csak 70%-a bírt választójoggal, 20%-uk volt választható a képviselőházba, 10%-uk a szenátusba (Pennsylvania és Georgia kivételével mindenhol kétkamarás törvényhozás alakult), s mindössze 2%-ukból lehetett kormányzó.

A függetlenség kimondására vonatkozó döntéssel egyidejűleg a kongresszus az államszövetség tervét is felvetette, s az egyes állami kormányzatok megalakításával párhuzamosan valóban meg is kezdődött a nemzeti unió létrehozása, jóllehet ez az elszakadásnak csak az egyik lehetséges kimenetele volt. 1774 előtt az egyes kolóniákat egymáshoz nem, csak a birodalom egészéhez fűzték alkotmányos szálak, így a közösség egészen új rétegének megeremtésére volt szükség. A közös háborús erőfeszítés, az összehangolt központi irányítás szükségessége sokat nyomott a latban, de önmagában nem volt elég. Ha létezett is valamiféle homályos amerikai azonosságtudat, a lojalitás tárgyát képező haza az amerikaiak számára az ekkorra évszázados tradíciókkal, szimbólumokkal rendelkező Virginia vagy Massachusetts, Pennsylvania vagy Georgia volt. A Függetlenségi nyilatkozatot ugyan a kongresszus tizenhárom „egyesült” amerikai állam nevében hirdette ki, de egyúttal „szabad és önálló államoknak” minősítette őket, amelyek „teljes hatalommal rendelkeznek arra, hogy (...) mindazt megtehessék, amit szabad államok jogszerűen megtehetnek”. Bár az unióról széles körben beszéltek, 1776-ban valójában kevés amerikai tudta elképzelni egy földrésznyi köztársaság létrehozását. A kongresszus számára azonban autoritása érvényesítéséhez hosszabb távon nélkülözhetetlen volt valamiféle jogalap. Akár a tartományi konvenciók, szükségből jött létre 1774-ben, rövid időn belül mégis rendkívül széles körű politikai, katonai és gazdasági hatalmat ragadott magához az amerikaiak fölött: hadsereget tartott, pénzt

bocsátott ki, idegen hatalmakkal tárgyalt, stb. A függetlenség kimondásával nyilvánvaló volt, hogy szükség van az államok tartósabb, legitim uniójára.

Bár az államszövetség első tervezeteit már 1776 nyarán kidolgozta egy John Dickinson vezette bizottság, az első szövetségi alkotmány, a Konföderációs cikkelyek (Articles of Confederation and Perpetual Union) végső szövege csak 1777 folyamán készült el, s a kongresszus jóváhagyására csak 1777. november 15-én, heves vita után került sor. Életbelépéséhez azonban szükség volt arra, hogy mindegyik állam ratifikálja, ami 1781 márciusáig váratott magára – így a kongresszus egészen addig mégiscsak közmegegyezés alapján, alkotmányos szentesítés nélkül gyakorolta a forradalmi kormány funkcióit. A cikkelyek gyakorlatilag a status quót emelték törvényerőre: laza unió jött létre, amelyben a kongresszusnak sokféle megbízatása volt, de ezek végrehajtására korlátozott hatalommal rendelkezett. A brit parlamenttel vívott csatározások után az államoknak nem volt igénye az erős központi kormányzat, amelynek hatalmát annál is szűkebbre szabták, mint amit korábban a parlament esetében még elfogadhatónak tartottak. A kongresszusnak teljes körű felhatalmazása volt a kül- és hadügyek, valamint az indiánokkal fenntartott kapcsolatok terén; felügyelete alá tartozott a pénzkibocsátás és a postaszolgálat, s döntőbíróként léphetett fel az egyes államok közötti vitákban. A döntéshozatalhoz közönséges ügyekben egyszerű szótöbbség elegendő volt, de fontosnak ítélt kérdésekben a cikkelyek legalább kilenc állam egyetértését, alkotmánymódosításhoz pedig teljes egyhangúságot írtak elő. Az uniós tudatot erősítette, hogy minden állam minden polgára jogosulttá vált a többi állam polgárai által élvezett előjogokra és mentességekre, az államok tiszteletben tartották egymás jogi eljárásait, és teljesen szabaddá vált az államok közötti utazás. Ugyanakkor a kongresszus nem bírt tényleges végrehajtó hatalommal rendelkezéseinek betartatására – évente választott elnöke csak formális államfői szerepet játszott –, nem vethetett ki adókat, s bár az államok közötti vámhatárokat elvben eltörölték, a kereskedelem szabályozása is az ő hatáskörükben maradt, lényegében a végső törvényhozó hatalom egészéhez hasonlóan. Szövetségi bíróságokat sem hoztak létre.

Az Amerikai Egyesült Államok kifejezést tehát a Konföderációs cikkelyek szó szerint fogták fel: szorosan együttműködő, de szuverén államok közösségeként. Érthető, hogy a háborús körülmények között a legelső cél az unió tető alá hozása volt, nem pedig részleteinek (várhatóan sok vitával és mély megosztottsággal járó) kidolgozása, de az is, hogy így a Konföderációs cikkelyek kidolgozása és az amerikai alkotmány elfogadása közötti időszak miért vonulhatott be kritikus évek néven az amerikai történelembe. A helyi érdekek ereje ugyanakkor még a cikkelyek állami ratifikálását is késleltette. Az ilyen érdekek közé tartozott a kongresszusi képviselő kérdés: a népesebb államok érthetően az arányos, a többiek viszont az államonkénti képviselőket szorgalmazták az egykamarás kongresszusban. Végül az előbbieket kényszerültek engedni. Hasonló viták kereszttüzében állt a közös kincstárhoz való állami hozzájárulás mértéke, amit viszont végül a népességi arányok szerint határoztak meg. Az államok közötti rivalizálást a legvilágosabban a nyugati földek kérdése hozta a felszínre. A Konföderációs cikkelyek nem ruháztak a kongresszusra semmiféle rendelkezési jogot az Appalache-hegység és a Mississippi közötti területek fölött. Míg egyes államok (így Virginia és Massachusetts) régi chartájukra hivatkozva jogot formáltak ezek ellenőrzésére, másoknak nem volt ilyen hivatkozási alapjuk, s Maryland és Rhode Island kezdeményezte, hogy e földeket vonják közös nemzeti (azaz szövetségi) rendelkezésbe a kongresszus autoritása alatt. A legtöbb állam enélkül is beadta a derekát, és ratifikálta a cikkelyeket, de Maryland kitartott mindaddig, amíg Virginia, a legnagyobb nyugati földdarabra igényt tartó állam 1781 januárjában át nem ruházta azt az unióra (azzal a feltétellel, hogy ott új államok alakulnak majd).

Az alkotmányozási folyamattal párhuzamosan azonban mind intenzívebben zajlott a fegyveres harc, s ha az egyik oldalon a tényleges forradalmat nem a pusztá függetlenség, hanem éppen az alkotmányozás jelentette, úgy a másikon az utóbbi nyilvánvalóan értelmét veszítette volna a függetlenségi harc kudarcával. Mint láttuk, a brit csapatok komoly veszteségei az első összecsapásokban meggyőzték a kormányt arról, hogy jóval többről van szó, mint a New England-i csöcselék lázadozása, azaz egyszerű rendőri ügyről, s ez félresöpört minden ellenvetést a kolóniák katonai térdre kényszerítésével szemben. Ennek a felismerésnek a jegyében Boston kiürítése után, a Függetlenségi nyilatkozat elfogadása körüli hetek folyamán immár Howe főparancsnoksága alatt több mint 30 ezer főnyi, jelentős flotta által támogatott és jól felszerelt brit szárazföldi haderőt vontak össze New York államban azzal a céllal, hogy New Englandet elvágják a többi lázadó államtól, s Washington seregeire döntő csapást mérjenek.

Az elképzelés nem volt reménytelen: a második világháború előtti történelemben a legnagyobb létszámú, professzionális brit expedíciós haderő (egész Észak-Amerikát és 30 ezernyi hesseni zsoldost is tekintve véve mintegy 80 ezer katona) és a világ legnagyobb hadiflottája állt szemben a semmiből teremtet, mindössze néhány ezer fős, az egyes államok által kiállított, változó létszámú milíciával kiegészített kontinentális hadsereggel, amelyet többnyire tapasztalatlan amatőrök vezettek – Washingtonnal az élen, aki, határvidéki gyalogsági ezredes lévén, aligha értett tömeghadsereg mozgatásához, és életében nem vezényelt ostromot erődített hely ellen. A létszám és a képességek hiányosságait azonban a másik oldalon olyan hátrányok egyenlítették ki, amelyek kétszáz tettek a brit sikert még a háború kezdetén is, amikor pedig a legnagyobb volt

az esélye a lázadás leverésének. A 3 ezer mérföldnyi távolság szétzilálta a britek kommunikációs és utánpótlási láncát; s mindenekfelett a háború jellege merőben eltért attól, amihez csapataik a 18. század nagy háborúiban hozzászórtak. A terület nagysága és a terepviszonyok megnehezítették a hagyományos manőverezést, a hatalmi szervezet decentralizáltsága pedig lehetetlenné tette a döntő csapást: nem volt idegközpont, amelynek szétzúzása megbénította volna a lázadókat. A brit tábornokok csatára akarták készíteni Washington, de nem tudták, hogyan csinálják; Washington viszont világosan mérte fel, hogy az amerikaiak esélye a védekező háborúban, lehetőleg mindennemű kockázat kerülésében rejlik. Bár önmagát nem gerillavezérnek tekintette, s mindvégig hivatásos haderő létrehozásán munkálkodott, csapatainak tevékenysége jelentős mértékben az ellenfél zaklatásából, kisebb csetepatékból állt, és messzemenően támaszkodhatott a lakosság támogatására – amit a britek soha nem mértek fel eléggé, ezért folyamatosan alábecsülték a lázadók kitartását, és túlbecsülték a lojalizmus erejét.

Az utóbbi valóban nem volt elhanyagolható: John Adams szerint a lakosság egy- harmada ehhez a táborhoz tartozott, ami nyilván túlzás (mai történészek ezt az arányt egyötödre teszik), mindenesetre a háború nyolc éve alatt vagy 20 ezer amerikai harcolt öfelsége regimentjeiben (s még néhány ezren a helyi lojalista milíciák- ban), és 60-80 ezren elhagyták Amerikát a háború alatt vagy után (bár egy részük később visszatért, és beilleszkedett az amerikai társadalomba). Sok volt azonban a vonakodva harcoló katona vagy az amerikai bevetést kereken megtagadó tiszt a brit oldalon is. Összességében a függetlenség az amerikaiak számára egyszerre volt egyértelműbb cél és hevesebb vágy, mint a visszahódítás az angolok számára, akiknek azt is figyelembe kellett venniük, hogy győzelmük önmagában nem állíthatta helyre a birodalmi harmóniát – ezért a tábornokok minden kormányzati eltökéltség ellenére egyszerre látták magukat a hódító és a kompromisszumot ajánló békeszerző szerepében. Nem is eredménytelenül: Howe 1776. őszi offenzívájával nemcsak New Jersey jelentős részét vonta ellenőrzése alá (aminek nyomán a kongresszus is áttette székhelyét Philadelphiából Baltimore-ba), hanem mintegy ötezren fogadták el (köztük a Függetlenségi nyilatkozat egy aláírója) kegyelmi ajánlatát.

Ez azonban egyszersmind az amerikai háborús kilátások mindenkor mélypontját jelentette. Washington győzelmei Trentonnál és Princetonnál 1776-1777 fordulóján helyreállították a patrióta harci morált. Jóllehet az elkövetkező hónapok váltakozó sikerű küzdelmeiben Washington többször kisebb vereséget szenvedett Howe-tól, aki így megvalósította a forradalmi főváros, Philadelphia elfoglalásának stratégiai célját, ez a siker kétes értékűnek bizonyult. Washingtonnak ugyanis sikerült megakadályoznia, hogy Howe seregei segítséget nyújtsanak a Kanadából csapataival dél felé mozgó Burgoyne tábornoknak. Utóbbi lassú előrenyomulása addig tartott, amíg a Ticonderoga-erőd visszafoglalása után Saratogánál szembe nem találta magát a Ho- ratio Gates vezette amerikai erővel, amelyek előtt két véres csata után, 1777. október 17-én letette a fegyvert.

Saratoga fordulópontot jelentett, amennyiben végképp bebizonyította, hogy a reguláris angol hadakkal sikerrel fel lehet venni a harcot, és érzékeltette, hogy Amerika megtartása meghaladhatja a britek erejét. Mindez komoly mentális muníciót jelentett, fontosabbak voltak azonban a diplomáciai következmények: Franciaország végleges elkötelezettsége az amerikaiak oldalán, ami az Egyesült Államok hivatalos létének elismerésével volt egyenértékű. Ez azért is életbe vágó volt a forradalmárok számára, mert a brit kormány – nyomban felismerve Saratoga jelentőségét – 1778 elején békeajánlatot tett az 1763-as status quo (azaz az amerikaiak minden, a Függetlenségi nyilatkozat előtti követelése) alapján, ami még ekkor is sok hazafit gondolkodásra készíthetett volna. A brit ajánlat ugyanakkor kapóra is jött az 1776 óta nem hivatalos követként Párizsban tárgyaló Franklinnek, amennyiben rájátszhatott az angol-amerikai megbékéléstől tartó francia aggodalomra. Így az 1776 májusa óta tartó titkos támogatásra – hadianyaggal, amerikai kalózkok befogadásával francia kikötőkbe – 1778. február 6-án formális szerződés pecsétje került, s a szerződés értelmében Franciaország kereskedelmi kedvezményeket és katonai segítséget nyújtott az Egyesült Államoknak; a két fél egyben garantálta, hogy tiszteletben tartja egymás amerikai birtokait. 1779 folyamán Franciaország szövetségeseként Spanyolország is hadba lépett a hétéves háborúban elvesztett Gibraltár és egyéb birtokok visszaszerzésének reményében, majd amikor a brit kormány hadat üzent a franciákkal és az amerikaiakkal továbbra is kereskedő Hollandiának, az amerikai függetlenségi háború világméretűvé szélesedett. Mindez a csaknem valamennyi európai tengeri hatalmat egyesítő Fegyveres Semlegességi Liga (League of Armed Neutrality) létrejöttével (1780-ban orosz kezdeményezésre) azt is jelentette, hogy Nagy-Britannia a 18. század folyamán első ízben nemzetközi elszigeteltségbe került.

Az új helyzetben megváltozott a brit stratégia is. A békülékeny Howe-t a könyörtelenebb Henry Clinton váltotta fel a főparancsnoki poszton, s a hadműveletek súlypontját délre helyezték át – részben, mert sokat vártak az ott erősebb lojalistáktól, részben, mert a Bourbon-hatalmakkal való globális küzdelem érdekei is ezt diktálták. A brit visszavonulás Philadelphiából alkalmat adott Washingtonnak arra, hogy próbára tegye a hadsereg egységességének és fegyelmének megszilárdításáért tett erőfeszítések sikerét. Az 1778. júniusi monmouthi csatát, noha a veszteségeket tekintve döntetlen volt, a kongresszus győzelemként könyvelte el, mivel a kontinentális sereg ezúttal európai típusú ütközetben állta a sarat. A hátralévő háborús évek küzdelmeinek mérlege: a harctéren döntetlenközeli eredmények, kisebb vagy akár súlyosabb szövetségi vereségek, sőt területi

veszteségek közepette is a hátszágra támaszkodó szívós amerikai ellenállás az egyik oldalon, és lankadó brit lendület a másikon. Washington északon csak arra szorítkozhatott, hogy ne adjon alkalmat Clintonnak egy döntő győzelemre, miközben tehetetlenül nézte a kezdeti brit sikereket délen: 1778-1779 folyamán Savannah elfoglalását és a királyi kormányzat Georgia állambeli helyreállítását. 1780-ra is két jelentős amerikai kudarc nyomta rá bélyegét: Charleston feladása Benjamin Lincoln fegyverletétele nyomán, és a saratogai hős, Gates csúfos veresége a dél-karolinai Camdennél. A tendencia 1780 végétől vett látványos, s mint kiderült, végleges fordulatot, amikor a déli seregek vezetője, Charles Cornwallis tábornok elhatározta, hogy a fokozatos pacifikáció politikáját feladva, a brit erő demonstrálásának jegyében áthelyezi a hadszínteret Észak-Karolina, majd onnan Virginia területére. A gerilláktól is folyamatosan zaklatott haderő egyre-másra szenvedett kisebb-nagyobb veszteségeket a Nathaniel Greene vezette illékony amerikai seregtől – de ezekben a hónapokban tüntette ki magát Lafayette márkí is –, miközben Cornwallis hasztalan unszolta Clintont, hogy New York helyett Virginiát tegye meg legfőbb hadműveleti központnak. Mivel az amerikai-francia szövetséges flottának éppen 1781-ben átmenetileg sikerült kikezdenie az atlanti partok mentén a brit tengeri fölényt, amelyen 1778 óta lényegében az egész brit stratégia nyugodott, eljött az alkalom, amelyre Washington és Rochambeau gróf egyesült csapatai vártak: Cornwallisnak a virginiai Yorktownnál elszigetelt hadseregét evakuálni sem lehetett, így az 1781. október 19-én fegyverletételre kényszerült.

A fegyveres szembenállás és az elszórt összecsapások a következő hónapokban is folytatódtak – ehhez a briteknek még mindig 30 ezres reguláris sereg állt rendelkezésére Amerikában –, de a valódi hadműveletek véget értek, s bár a vereség nem készítette azonnali tárgyalásokra az angol kormányt, mindenki tudta, hogy Yorktown az amerikai függetlenséget jelenti. A North-kormány 1782 márciusáig tartotta magát, amikor azonban a parlament már ellenszavazat nélkül fogadta el a határozatot arról, hogy bárki, aki az észak-amerikai kontinensen a támadó háború folytatását javasolná vagy megkísérelné, öfelsége és az ország ellensége. A hivatalba lépő, Rockingham vezette kormány eltökélt szándéka volt a háború befejezése és a mielőbbi rendezés.

A háború megnyerése után az amerikaiaknak – akik számára a már nem harcoló, az elmaradt fizetés és a rossz ellátás miatt lázadó hadsereg fenntartása egyre elviselhetetlenebb teher volt – a békét már nem az ellenséggel, hanem a szövetségesekkel szemben kellett megnyerni: a francia szövetség a különbékét kizárta, Franciaország azonban a spanyolokkal szemben is kötelezettséget vállalt azok háborús céljainak elérésére. Ráadásul ugyan mindkét Bourbon-monarchia erősen áhította a brit oroszlán megalázását, egy erős amerikai köztársaság felemelkedése egyiknek sem volt ínyére, különös tekintettel a spanyoloknak a republikánizmus elburjánzásától féltett délamerikai gyarmataira és a Mississippi völgyével kapcsolatos terjeszkedési terveire. Ilyen körülmények között valóságos bravúr volt a John Adamsból, Franklinból és John Jayból álló amerikai küldöttségtől, hogy a párizsi béketárgyalásokon partnereik egymás iránti féltékenységére játszva, rendkívül kedvezően sikerült megállapítani az új unió határait és az egyéb békefeltételeket. A francia-amerikai szövetség lazulásának lehetőségére utalva nemcsak a függetlenség elismerésére vették rá a briteket, hanem arra is, hogy igen nagyvonalúan megvont határokat adják áldásukat: nyugaton a Mississippiig, délen a 31. szélességi fokig, északon nagyjából a mai kanadai határig nyújtózott az új köztársaság, amelynek elismerték a jogát az Új-Fundland partjainak mentén és a Szent Lőrinc-folyó torkolatvidékén folytatott halászatra is (ami még a konfliktus kirobbanása előtt vált vitatott kérdéssé). Az amerikaiak ígéretet tettek a lojalisták elkobzott jószágainak visszaszolgáltatására. A franciákat Franklinék azzal vették rá ennek az előzetes szerződésnek az elfogadására, hogy ártalmas lenne, ha a britek megneszelnék a szövetségesek közötti nézeteltérést; a brit-amerikai béke kilátása viszont a spanyolokat bírta rá arra, hogy lemondjanak Gibraltárról, és cserébe beérjék Kelet- és Nyugat-Florida visszaszerzésével. Ezek voltak az 1783. szeptember 3-án egyidejűleg megkötött versailles-i angol-francia és angol-spanyol, illetve a párizsi angol-amerikai békeszerződés főbb pontjai.

8.3. A forradalmi unió

A függetlenségi harc körülményei között az új országban felgyorsult az új társadalom alakulása. Ennek szimbólumaként fogható fel a demográfiai növekedés, amely nem állt meg. A mintegy 25 ezres háborús veszteséget sokszorososan kompenzálta, hogy a korai házasságok és a jövővel kapcsolatos várakozások, a folytatódó bevándorlás következtében az 1780-as években minden más évtizednél nagyobb arányban – 41%-kal, több mint egymillió fővel – nőtt az amerikai népesség. Ami a várakozásokat illeti, arról gondoskodott a konföderációs politika. A nyugati területekkel kapcsolatos 1781-es kompromisszum előírta, az 1783-as békében megállapított határvonal pedig lehetővé is tette, hogy a meglévő tagállamok és a Mississippi közötti tágas vidéken új köztársasági államok jöjjenek létre; arról pedig a kongresszus által 1784 áprilisában elfogadott Területrendelet (Territorial Ordinance) gondoskodott, hogy ezek a kívülről igazgatott területek a megfelelő népességszám elérése esetén saját törvényhozással rendelkezzenek, majd egyenjogú tagállamként kérhessék felvételüket az unióba. 1787 júliusában ezeken a feltételeken némileg szigorított az Északnyugati rendelet (Northwest Ordinance), de a lényegen nem változtatott. Mindez merőben új elvi alapokra helyezte

kolonizációs politikát jelentett, messzemenő strukturális következményekkel: a kora újkori európai gyarmatosítás lényegéhez tartozott a metropolisz és a provincia, birodalmi központ és peremvidék szövetvényes alá- és fölérendeltségi viszonya, az Egyesült Államok nyugati irányú terjeszkedésébe azonban eleve kódolták az egyenrangúság elvét. Igaz, amellet, hogy a földek birtokbavétele, felparcellázása és kiürítése a kongresszus egyedüli bevételi forrása volt, a folyamat leginkább a telekspekulánsoknak kedvezett, a telepések áradatát az anyagi boldogulás és a polgári méltóság egymással összefonódó kilátása hajtotta nyugat felé.

A republikánus egalitarizmus – az amerikai történelem legmarkánsabb eszméje – veleje az egyenrangúságként felfogott egyenlőség volt. Ez a felfogás megnyitotta az érvényesülés csatornáit a tehetséges kevesek előtt, egyúttal bizalmat jelentett a közember józan esze iránt, amely képessé teszi arra, hogy felismerje az integritást és az érdemet azokban, akiket érdekeik képviselésére választanak. A republikánus egyenrangúság gondolata megfért a társadalmi megkülönböztetés fennmaradásával: Washington egy ízben a kérődző sokaságról, Adams az emberiség közönséges csordájáról beszélt, és sokan haboztak az indiánok, a feketék, sőt – még mindig – a nők egyenrangú emberi mivoltának kérdésében, de a különbségeket hajlamosak voltak Locke uralkodó szenzualista filozófiája nyomán nem az értelem, hanem az érzékelés képességében megmutatkozó eltérések számlájára írni. A tiszta lappal induló emberek között az egyéni tehetség és a nevelkedés összjátéka teremthet természetes – nem pedig, mint korábban a származás, mesterséges – arisztokráciát: lényegében a 18. század legfelkavaróbb nyugati eszméje volt az új amerikai társadalom ideológiai cementje.

Az ideológia összetettsége párhuzamos volt a realitásokéval. A forradalom kikezdte a hagyományos hierarchiát, és kiszakította az embereket szokásrendi kötöttségeikből, anélkül hogy a társadalmi rend összeomlását eredményezte volna; átszervezte kormányzathoz és egymáshoz való viszonyukat, és kétségbe vont mindennemű autoritást, anélkül hogy hirtelen szétzúzt volna a társadalmi intézményeket. Ennek bonyolult gazdasági háttére is volt. E téren a háború közvetlen következménye természetesen kedvezőtlen volt: a korábbi kedvezményes brit cserekapcsolatok megszakadása az északi államoknak a hajóépítési és szállítási megbízások, a bálnavadászat piacának elvesztését jelentette, a délieknek pedig azt, hogy más felvevő után kellett nézniük hagyományos terményeik, a dohány, a rizs, az indigó számára. A háború azonban a pusztítás mellett konjunktúrát is jelentett – a nyolc év alatt 200 ezren harcoltak a kontinentális hadseregben és a milíciákban, de mellettük a brit és a francia csapatokat is kellett élelmezni, ruházni, szállásolni, szállítani –, s miközben szétzilálta a régi csereviszonyokat, a vagyonszerzés új csatornáit nyitotta meg. A kereskedők a gazdasági tevékenység pereméről annak középpontjában találták magukat, méghozzá úgy, hogy a korábbiaktól eltérően a forgalom zömét a belső, nem pedig a külső piac szívtá fel. A belkereskedelem súlyának növekedése ösztönözte az út- és csatornahálózat elhalványult, de a folyamat kétoldalú volt: a szárazföldi hátsószág nélküli, korábban virágzó kikötők jelentősége elhalványult. A kongresszus által kibocsátott papírpénz és az egyes államok kötvényeinek elértéktelenedése ugyan elszabadította az inflációt (az arany vagy ezüst egydolláros papírpénzben már 1781-ben 167-et ért), ami érzékenyen érintette a hitelezőket, valamint a bérből és állandó jövedelemből élőket, ugyanakkor piacserkentő hatásával éppen a gazdaság legaktívabb, sűrű adásvételt bonyolító elemeinek kedvezett, s számtalan gazdálkodót és kisiparost segített hozzá, hogy kitörjenek az egyszerű csere és a személyes patrónus számára való termelés béklyójából. Ugyanezek az iparosok viszont immár nem patriarchaként rendelkeztek segédjeik és tanoncaik fölött, hanem bérfizető munkáltatókká váltak – ami azt is jelentette, hogy az előbbieket és az utóbbiak érdekei egyértelműbben elkülönültek, konfliktusaik világosabban kirajzolódtak (s ezek megoldására az alkalmazottak 1786-ban nyúltak az amerikai történelemben első ízben a sztrájk eszközéhez).

A társadalmi szereplőknek ez a növekvő önállósága és integritása nem párosult a vagyoni egyenlőség növekedésével. Éppen ellenkezőleg: a vagyonmegosztás a forradalom után lényegesen egyenlőtlenebb volt, mint annak előtte, ami általában a pénz társadalmi viszonyokban játszott szerepének eluralkodását hozta magával. A vagyonos ember büszke lehetett szerény eredetére: 1784-ben egy dél-karolinai politikusról dicséretként írta a sajtó, hogy „nincs más kapcsolata vagy barátja, mint amit a pénze szerzett neki” – érzékletesen jelenítve meg a társadalmi attitűdökben végbement fordulatot. Az öröklött tekintély alól emancipált gondolkodást azonban a spontán folyamatok mellett az amerikaiak aktívan is igyekeztek ösztönözni, annak a felvilágosult eszmének a jegyében, amely szerint – ahogy a massachusettsi alkotmány fogalmazott – „a nép jogainak és szabadságainak megőrzéséhez szükséges, hogy a bölcsesség és a tudás, valamint az erény általánosan elterjedjen körükben”. A függetlenségi nyilatkozat utáni negyedszázad folyamán az addigi kilenc főiskolai (college) szintű oktatási intézet huszonötöre egészült ki, s jóllehet az állami közoktatási rendszer létrehozására ugyancsak a forradalmi korszakban született átfogó tervek megvalósulása a 19. századig várattott magára, ekkor gyökerezett meg az állam polgárai nevelésével- oktatásával kapcsolatos általános felelősségének és kötelességének republikánus eszméje. A tudásszomj azonban nemcsak a formális iskolázási lehetőségek bővülésében, hanem a különféle tudós társaságok, magán- és közkönyvtárak szaporodásában és abban is megnyilvánult, hogy az országot valósággal elárasztották a legkülönbözőbb nyomtatott termékek: az 1800 előtt Amerikában publikált könyvek háromnegyede a 18. század utolsó harmadában jelent meg, s az 1786-1795 közötti években huszonnyolc folyóirat indult – több, mint az egész gyarmati korszakban.

A gondolkodás és a tudás emancipálódása persze afféle fél-felvilágosodással is járt: a közember újságokból, kalendáriumokból, előadásokból szerzett ismeretei felületesek voltak, de éppen a republikánus egalitarizmus sugallta róla, hogy ér annyit, mint a főiskolán tanultak. A felvilágosodás által nagy nehezen kijelölt határvonal vallás és babonáság, tudomány és áltudomány, természet és természetfeletti között ebben a helyzetben elmosódott: az asztrológia, a jövődőlés egyenrangú volt a gravitáció vagy az elektromosság tanulmányozásával, az Izrael elveszett hét törzséről való laikus spekuláció pedig az északnyugati indián sírdombok eredetének tudós kutatásával. Az igazság efféle demokratizálódása a vallási kultúrában is éreztette hatását az akadémiai teológiát és mindennemű egyházi hierarchiát mellőző szekták és utópikus vallási csoportok robbanásszerű elszaporodásában. A népi vallásosság – látomásokkal, próféciával, érzelmi átfűtöttséggel – a 17. század óta nem tapasztalt intenzitással visszaköltözött az amerikai mindennapokba. A szellemi és spirituális szférában zajló emancipációs folyamat ugyanakkor ajtót nyitott a teljes jogú állampolgárként egyelőre nem elismert nők státusának megváltozása előtt. A sajtóban, esszéikben és pamfletekben nők nyilatkoztak a nemek egyenlőségéről; az új köztársaságok elismerték a nők jogát a váláshoz, férjük távollétében a szerződés-kötéshez és az üzletvitelhez; a vallási élet kifejezetten feminizálódott, az új szekták bátorították a női prédikálást, némelyik pedig minden tisztségre vonatkozóan elismerte a nemek formális egyenjogúságát.

A függetlenségnek és a forradalomnak, mint láttuk, az egykori gyarmatosok között is voltak vesztesei, akik mindazonáltal az egyenrangúak társadalmának részeit alkották, s veszteségeik nem foghatók azokéhoz, akik ezen kívül maradtak. Az Appa-lache-en túli vidékkel kapcsolatos amerikai álomban nem volt hely az ottani őslakosok tízezreinek számára. Bár a kongresszus 1787-ben ígéretet tett arra, hogy az indiánok „földjét és tulajdonát soha nem fogják beleegyezésük nélkül elvenni”, az Északnyugati rendelet magától értetődőnek tekintette, hogy a terület a telepeseké, s ennyiben a köztársaság nem csak a fentebb összegzett, mondhatni, progresszív módon mutatta meg birodalmi arcát. A fehér telepes messziről csodálta az indián szabadságát, de míg annak számára ez a szabad kalandozást és vadászatot jelentette, az amerikai férfi szabadsága a megművelt parcella birtoklásában állt. Az indián harcos a föld művelését az asszonynépre hagyta, ami a fehér gazdálkodó szemében annyira természetellenesnek tűnt, hogy nemigen ismerte el, hogy az őslakosok egyáltalán folytatnak földművelést – márpedig a földhöz való jussnak őszintén éppen ez volt az alapja. Ennyiben az Egyesült Államok terjeszkedése mentalitásában és ideológiájában híven követte a kora újkori monarchiák gyarmatosító vállalkozásait – egészen a nyugati partig. Az indiánok helyzetét nem könnyítette meg, hogy számos törzs a háborúban az angolok szövetségese volt, így ellenség gyanánt, azaz a hódítás jogának alapján is el lehetett járni velük szemben. S jóllehet a konföderációs kormány próbálkozott azzal, hogy az indiánokkal kötött szerződések útján rögzítse az általuk átengedett földek határait, eleve illuzórikus volt az a várakozás, hogy a nyugat betelepítése rendezetten megy majd végbe: a szerződések betartatására a kongresszusnak nem volt ereje, az egyes államok nemigen vettek tudomást róluk, a telepesek pedig gyakran a drágán ajánlott földek helyett a szerződéses jogok megsértésével saját szakállukra parcelláztak – a kölcsönös vérontás megíósolható következményével. A hierarchikus, a rendi struktúra maradványait őrző Brit Birodalomban az indiánok számára sajátos státusú alattvalóként lehetett és volt hely. Az amerikai köztársaság nem ismert alattvalókat, csak egyenlő polgárokat, amivé azonban az indián nem válhatott. Az Egyesült Államok függetlensége, amely azzal kezdődött, hogy az 1783-as békeszerződésben Nagy-Britannia átengedte neki az indiánok lakta területek fölötti szuverenitást, előrevetítette az őslakosság katasztrófáját.

Ambivalensebb volt a forradalom hatása az észak-amerikai kontinens másik hátrányos helyzetű etnikai csoportjának, a fekete rabszolgáknak a sorsára. Az egyik oldalon a mintegy félmillió tömeget érintő rabszolgaság intézményének fennmaradása – sőt az elkövetkező évtizedek során nagyarányú kiterjedése – a szabadság és egyenlőség retorikáját magas szinten űző forradalmi korszak legkiáltóbb és legképmutatóbb következtetlensége volt. Másfelől azonban a forradalom mégiscsak kikezdte azt a társadalmi és szellemi légkört, amelyben a rabszolgaság évezredek óta lényegi kritika nélkül fennállhatott. A gyarmatosok szemében a rabszolgaság magától értetődően szerves része volt a monarchikus társadalom természetes rendjének – amelyben az élet durva volt és olcsó –, mint a szabadság és függőség megannyi formáját és státusát felmutató hierarchia legelső lépcsőfoka. A republikánus egalitarizmus és az állampolgárság eszméje és gyakorlata azonban egyszerre kérdésessé tette a személyes függőség minden formáját, s az amerikaiak történelmük során első ízben kénytelenek voltak a rabszolgaságra mint rendellenességre tekinteni – s ha meg akarták tartani, legalább megmagyarázni és indokolni. Egyesek, mint James Otis, már a Függetlenségi nyilatkozat előtt rámutattak a szabadelvű retorika és a rabszolgaság közötti ellentmondásra, amelynek feloldására a kontinentális kongresszus első kísérlete 1774-ben a rabszolga-kereskedelem eltörlésére vonatkozó ajánlás volt. Ezt feltucatnyi északi állam nyomban meg is tette, miközben a philadelphiai kvékerek 1775-ben megalapították a világ első rabszolgaság-ellenes társaságát. Hamarosan másutt, még délen is alakultak hasonlóak, míg a háború folyamán az északi államok és Maryland felszabadították a hadsereghez csatlakozó feketéket. Az önálló birtokos gazdálkodókból álló társadalom víziójának jegyében a kongresszus az 1780-as években betiltotta a rabszolgaságot az újonnan szervezett északnyugati területen. Az elkövetkező évtizedekben a feketék maguk is mind invenciózusabban

alkalmazták a forradalom nyelvét a rabszolgaság bírálatában, s a felszabadított afroamerikaiak száma 1810-re az északi államokban elérte az 50 ezret. Mégis, a forradalom vezéralakjainak (az ellentmondásokat fokozandó, beleértve azokat a délieket, akik maguk is rabszolgatartók voltak) az a várákozása, hogy a rabszolgaság intézménye az új légkörben magától elhal, minden Amerika jövőjével kapcsolatban táplált illúziójuk közül a legkeservesebben nélkülözte a realitásokkal való kapcsolatot. Délen a rabszolgaság túlságosan mély gyökeret eresztett ahhoz, hogy törvényhozói vagy bírói úton felszámolható lett volna, s hamarosan szerves részévé vált annak a külön identitásnak, amelyet a korábbiaktól eltérően a déliek egyre tudatosabban vállaltak.

Az 1780-as évek politikai napirendjén azonban egyelőre természetesen nem a különállás, hanem a konföderáció egységének és erejének biztosítása szerepelt. A konföderációs kongresszus – nem utolsósorban azért, mert többszöri próbálkozásra sem sikerült keresztülvinnie, hogy 5%-os behozatali illetékkel önálló állandó bevételhez jusson – megannyi javaslata, határozata, intézkedése futott zátonyra a tagállamok vonakodásán vagy ellenállásán, különösen azután, hogy felszabadultak a közös háborús erőfeszítés nyomása alól. Az államok egyre-másra ragadták magukhoz a szövetségi adósság finanszírozását – amitől korábban azt várták, hogy az unió összetartó ereje legyen –, s ezzel a hitelezőket a tagállami szuverenitás további növelésében tették érdekeltté. Eközben csökkent azok befolyása, akik – Alexander Hamilton kifejezésével – kontinentális szellemben gondolkodnak. A kritikus évek során a forradalom számos vezetőjében megerősödött az a felismerés, hogy éppen a forradalom által a népesség széles rétegei előtt megnyitott gazdasági és közéleti érvényesülési lehetőségek következtében az egész republikánus kísérlet veszélybe került. Ahogy James Madison fogalmazott, az államok törvényhozásában „a lokalitás szelleme maga alá gyűri a közösség érdekeit”: a választókerületek túl kicsik, s az újabban az anyagi gyarapodás szelétől is megérintett, egyszerűbb emberek közül verbuválódó képviselők hajlamosak egyrészt túlságosan a maguk és közvetlen választóik érdekeit szem előtt tartani (ami ellentétes a republikánus erény követelményével), másrészt egyfajta demokratikus despotizmust gyakorolni. Fennállott a veszélye, hogy a politika parokiális érdekérvényesítéssé degradálódik, illetve – az érdekek változatosságára tekintettel – káoszba süpped. „Százhetvenhárom zsarnok éppolyan elnyomó, mint egy” – írta Jefferson Virginia kapcsán 1785-ben, hozzátéve: „a választói despotizmus nem az a fajta kormányzat, amiért küzdöttünk”. A konföderáció tehetetlenül figyelte, ahogy az államok – vélt vagy valós – kereskedelmi érdekeiket olyan vámpolitikával védik, amely esetenként kedvezőtlenebbül érintette társaikat, mint Angliát vagy Franciaországot. Közben az Egyesült Államok nemzetközi tekintélye apadóban volt; a britek az északnyugati és vermonti határvidéken indiánokkal paktáltak, és szeparatista mozgalmakat bátorítottak, akárcsak a Florida és az Ohio folyó közötti területen a spanyolok, akik a Mississippit is elzárták az amerikai kereskedők előtt. Egy kompromiszszerű szerződés terve, amely ezért cserébe megnyitotta volna a spanyol piacot az amerikaiak előtt, megghiúsult a déliek vonakodásán, akik ragaszkodni akartak a tengeri kijáráshoz – jól példázva azokat a részleges érdekeket, amelyek hosszú távú féltékenykedést szültek, rövid távon pedig az unió összeomlásával fenyegettek.

Ilyen körülmények között 1787-re az ország legtöbb politikai vezetőjében egyidejűleg merült fel az állami alkotmányok revíziója – a mérleg nyelvének visszabillentése a törvényhozás népi oldaláról a kormányzók és általában a végrehajtás, a szenátusok és a bíróságok javára – és a Konföderációs cikkelyek reformja, legalábbis az adóztatásra és a kereskedelem szabályozására való korlátozott hatalom biztosítása a kongresszus számára. Ami az előbbit illeti, 1790-re új, konzervatívabb alkotmánya volt Pennsylvániának, Dél-Karolinának és Georgiának, s hamarosan követte őket New Hampshire, Delaware és Vermont. Az unió alkotmány reformjára 1787 májusára összehívott konvencióról azonban kezdetben nagyon kevesen gondolták, hogy a hitelrendszer, a kereskedelem és a külügyek terén mutatkozó gondok orvoslásán messze túlmenően olyan új alkotmányt dolgoz ki, amely teljesen átalakítja a központi kormányzatot, és radikálisan meggyöngíti a tagállamokat.

Meggondolva a forradalmárok mélyen gyökerező bizalmatlanságát a központosított kormányzati hatalom iránt, ez igen figyelemreméltó fejlemény volt, amelyet nem magyaráznak eléggé a Konföderációs cikkelyek nyilvánvaló hiányosságai. Megértéséhez szükséges az a korábban említett, elterjedt jelenség, hogy a tagállami törvényhozás kiszámíthatatlanul, visszaélésektől terhes, a joguralom eredeti elképzelésével olykor ellentétes módon működött. Ugyanakkor a tagállamok krízishelyzetekben aligha várhattak segítséget az uniótól. Ezen szempontok összefonódását példázta az egykori milíciakapitány, Daniel Shays vezetete mozgalom, majd fegyveres lázadás Massachusettsben 1786-1787 fordulóján. Shays mozgalma a háttország eladósodott és anyagi gondokkal küzdő farmereinek lázadása volt a megemelt adók és a zömében bostoni pénztőkések hitelezői ellen. Míg a fegyveres lázadókat könnyen szétszórták, Shaysnek a törvényhozásban többségbe került hívei keresztülvitték az általa szorgalmazott könnyítéseket – ezzel, mint egy bostoni újság írta, a választók lehetővé tették, hogy maga a lázadás hozzon törvényt. A központi kormányzat újjászervezése nemcsak a Konföderációs cikkelyek gyöngeségeit volt hivatott korrigálni, hanem az államok demokratikus despotizmusát is.

A Philadelphiában 1787. május 25-től ülésező 55 küldött 12 tagállamot képviselt (az autonómiáját féltve őrző Rhode Island távol maradt). Viszonylag alacsony átlagéletkoruk (42 év) ellenére a politikai elit tapasztalt tagjai

voltak, viszont az előző nemzedéknél talán kevésbé élt bennük az erős központi adminisztráció iránti gyanakvás. Előzőleg kétharmaduk szolgált a kongresszusban, egyharmaduk a kontinentális hadseregben; több mint felüknek volt főiskolai végzettsége, foglalkozásukra nézve túlnyomórészt ügyvédek, emellett bankárok, kereskedők, földbirtokosok, hajótulajdonosok voltak – a természetes arisztokrácia tagjai, akik közül sokan rendelkeztek állampapírokkal, foglalkoztak telekspekulációval, és vagy 15-en tartottak rabszolgákat. A nagyok közül többen hiányoztak. Jefferson és John Adams Európában tárgyalt, Samuel Adams betegeskedett; Jayt nem választották meg, Richard Henry Lee és Patrick Henry viszont nem vállalta a megbízatást. Az üléseken elnöklő, de a vitákban visszafogott szerepet játszó Washington és a rangidős Franklin helyett az erős központi (nemzeti) kormányzatot szorgalmazó Madison (Virginia) és Hamilton (New York), az ezzel egyetértő, de az államok jelentőségét megőrizni kívánó John Dickinson (Delaware) és George Mason (Virginia), valamint a kongresszus hatáskörét a konföderáció szerkezetének megtartása mellett növelni akaró Roger Sherman (Connecticut) és Elbridge Gerry (Massachusetts) voltak a fő hangadók.

A legszervezettebb és egyik legbefolyásosabb küldöttség, a virginiai nevében Edmund Randolph kormányzó terjesztette a konvenció elé a nemzetiek (nationalists – tudniillik az erős nemzeti kormányzat hívei) tervezetét, amely a leginkább Madison erőfeszítéseinek gyümölcse volt, s amely módszeres átalakítást ígért: olyan kormányzati rendszert, amely többé nem önálló köztársaságok konföderációja, hanem saját jogán létező szövetségi köztársaság. A terv sokak számára számos részletében és egészében véve is túl radikálisnak tűnt, s William Paterson New Jersey-i küldött június közepén benyújtotta az államáról elnevezett ellentervezetet, amely voltaképpen csak kiigazította volna a Konföderációs cikkelyeket. Bár Madisonéknak sikerült meggyőzniük a konvenció többségét, hogy ez utóbbit utasítsák el, és az alkotmányt a virginiai tervezet alapján dolgozzák ki, ennek vitája során a nemzetiek is néhány engedményre kényszerültek. Ezek közé tartozott annak a feladása, hogy a szövetségi törvényhozás hatásköre vonatkozzon „minden olyan esetre, amelyek fölött az egyes államoknak nincs hatalma” (ehelyett az alkotmány tételesen felsorolta a kongresszus hatáskörébe tartozó területeket); az állami törvényhozás kongresszus általi vétőjéről való lemondás (ehelyett megtiltotta, hogy az államok olyan szuverén jogokat gyakoroljanak, amelyekkel az 1780-as években kritikus következményekkel éltek); s leginkább az, hogy nem sikerült a törvényhozás mindkét házában keresztülvinniük az arányos képviselő-eszméjét (a szenátusba végül mindegyik állam két-két tagot delegálhatott). A föderalisták – ahogyan az alkotmány hívei jó érzékkel kezdték magukat nevezni – azonban alapjában véve megnyerték a központi kormány jellegével kapcsolatos csatát.

Az 1787. szeptember 17-én (39 küldött aláírásával) elfogadott alkotmány végleges szövege eredetileg 7 cikkelyből állt, amelyekhez utóbb 22 módosítást (amendment) csatoltak. Alapelvei: a szövetségi elv (föderalizmus), a hatalmi ágak szétválasztása, a polgári szabadságjogok, a demokrácia és a népszuverenitás. Az első három cikkely a hatalmi ágakról rendelkezik. A törvényhozó testület az Egyesült Államok kongresszusa, amelynek csak alsóházát, az akkor 66 fős képviselőházat választották közvetlenül (2 évente, általános választójog alapján, a 25 éven felüli állampolgárok közül), a szenátust az egyes államok törvényhozó gyűlései (a 30 éven felüliek köréből, 6 évenként). A végrehajtó hatalmat az alkotmány a 4 évente (elektorok útján, a 35 évnél idősebbek köréből) választott elnökre ruházta, akinek hatalmi jogosítványai sok tekintetben meghaladták az angol királyét – hiszen a felségjogokra emlékeztető államfői hatásköre mellett egyúttal kormányának is a feje volt, s a törvényhozásból kizárt miniszterei nem a kongresszusnak, hanem közvetlenül neki tartoztak felelősséggel. Ugyanakkor a szenátus kétharmados szótöbbséggel visszautasíthatta az elnöki vétőt, sőt eltávolíthatta magát az elnököt is, akit köteleztek arra, hogy évente tartson beszámolót a nemzet állapotáról. Nem kapta meg az elnök a hadüzenet és a békekötés jogát sem, amely a kongresszust illette. Az alkotmány 3. cikkelye a bírói hatalom függetlenségéről és a Legfelső Bíróság (Supreme Court) felállításáról rendelkezett, a 4. pedig, az ún. Államközi szívélyességi egyezmény (Interstate Comity Clause) az államok egymáshoz való viszonyát szabályozta (beleértve új tagállamok felvételének lehetőségét), megállapítva, hogy azok elismerik egymás törvényeit, jogi eljárásait, s polgáraik jogosultak a többi államban biztosított jogok élvezetére. Az 5. cikkely az alkotmánymódosításhoz szükséges eljárásról szól, kiküszöbölve a Konföderációs cikkelyek legnagyobb nehézséget okozó rendelkezését, az egyhangúság követelményét: az új rendszerben a kongresszus kétharmada kezdeményezhette s az államok háromnegyedének egyetértése törvényerőre emelhetette a módosítást. Már 1791-ben sor került az első tíz alkotmánymódosítás elfogadására: ezek alkotják az amerikai Jogok törvényét (Bill of Rights), amely a polgári szabadságjogokat rögzíti. Az alkotmány 6. cikkelye leszögezi a szövetségi alkotmány és törvények, szerződések elsőbbségét az egyes államokéval szemben. Végül a 7. cikkely kimondja, hogy az alkotmány életbelépéséhez a 13-ból 9 tagállam megerősítése szükséges. Erre elsőként Delaware-ben került sor (1787. december 7.); a kilencedik állam New Hampshire volt (1788. június 21. – de ha a New York-i szavazás egy hónapra rá elutasít, az alkotmány ugyan érvényes, de egy földrajzilag kettészakadt unióra); a tizenhárom egykori gyarmat közül utolsóként Rhode Island csatlakozott az unióhoz (1790. május 29.).

A philadelphiai konvenció által létrehozott szövetségi kormányzat több ponton szöges ellentétben látszott állni 1776 eszméivel. Az új alkotmány erős központi kormányt alapított, amelyben az elnök és a szenátus rendkívül

széles körű hatalommal rendelkezett. Emellett egyetlen, az egész kontinenst átfogó, az egész amerikai társadalom eltérő érdekeit egyesíteni hivatott köztársaságot hozott létre, ami a hagyományos és a korabeli állambölcsélet szerint merőben lehetetlenség volt: az erény gyakorlásához szükséges társadalmi kohézió csak kis területen koncentrált, viszonylag homogén arculatú közösségekben tűnt megvalósíthatónak – mint Hollandiában, Svájcban, az itáliai városállamokban. Általános vélekedés volt, hogy ha egy nagy kiterjedésű, komplex társadalmi szerkezetű ország kísérli meg a köztársasági rendszerre való áttérést, az eredmény nem lehet más, mint Angliában a 17. század közepén. A ratifikációs viták során az antiföderalisták nem haboztak felvonultatni ezeket az ellenvetéseket, kiegészítve azzal, amire a birodalmi konfliktus során a britek is hivatkoztak: egyetlen társadalomban sem létezhet egyszerre két törvényhozás, s a központi kormányzat előbb-utóbb megsemmisíti majd az egyes államok szuverenitását – amit a maguk részéről ugyancsak nemkívánatosnak tartottak.

A föderalisták válaszát Madison, Hamilton és Jay fejtette ki Publius írói néven a New York-i lapokban 1787 októbere és 1788 júliusa között megjelentetett Föderalista iratokban (Federalist Papers). Ennek lényege nem a szuverenitás doktrínájának tagadása volt, hanem annak áthelyezése a kormányzati intézményekből a nép egészébe – ami viszont nem állt ellentétben 1776 elveivel, hiszen az angolokkal szemben az amerikaiak éppen azt nem voltak hajlandók elfogadni, hogy képviselőik megválasztása a továbbiakban elhomályosítja saját polgári létezésüket. Az elmúlt évtizedre rányomta bélyegét az embereknek a hivatalos kormányzaton kívüli, politikai célok megvalósítására kifejtett aktivitása; a közelmúlt legfigyelemreméltóbb újításai – a törvényhozói beavatkozástól védett írott alkotmány fogalma, az alkotmányozó konvenciók és a ratifikáció gyakorlata – elméletileg megmagyarázhatatlan volt a nép szuverén mivoltának koncepciója nélkül. Ez a koncepció a föderalisták számára nem azt az évezredes bölcsességet jelentette, hogy minden kormányzati hatalom forrása a nép, hanem azt, hogy a végső hatalom mindig is a nép kezében marad, amelynek a kormányzat csak időben és hatáskörében korlátozott ágense. Az állami és a szövetségi kormányzat minden egyes része, a képviselőházaktól a szenátorokon és a kormányzókon keresztül az elnökig, önmagában véve csak részleges képviselője a népnek. A társadalom és a kormányzat viszonyának ez az új felfogása tette lehetővé a föderalisták számára annak a megmagyarázását is, hogyan lehetséges a köztársaság nagy területen élő, heterogén társadalomban. A közösség nem lehet olyan parányi, hogy örökre immunis maradjon az érdeellentétekkel szemben – példa erre a kicsiny Rhode Island, amelyet a tizenhárom állam közül a leginkább bénítottak a klikkharcok. A különérdekek és a pártutés hatékony semlegesítése éppen a politika színterének a nemzet egészére való kiterjesztésétől várható, aminek következtében azok annyira megsokasodnak, hogy kölcsönösen kioltják egymást. A nemzeti politika szférája egyfajta szűrőként is működik, amely a választókerületek megnagyobbodásával tágabb teret enged a kiválóság feltűnésének, viszont beszűkíti a demagógia lehetőségeit.

Jóllehet a föderalisták egyik fontos szándéka a populista politika forradalom által elszabadított erőinek megfékezése volt, az alkotmány védelmében alkalmazott nyelvezetük és a felvonultatott elvek határozottan a népi, demokratikus politika birodalmából származtak. Míg az alkotmány elitista elemeit igyekeztek palástolni, voltaképpen nem utasították el a demokratikus választói politikát, csak – az önmagukra osztott szerep szerint – a forradalom vadhajtásait igyekeztek lenyesni. Osztották a széles körű amerikai egyetértést a kíváncs kormányzat szigorúan republikánus jellegével kapcsolatban, s a legkomolyabban gondolták, hogy az alkotmányt „mi, az Egyesült Államok népe” rendeli el (bár az ő perspektívájukban a nép az állami kormányzatok alternatíváját jelentette). Érvelésük meg is győzte az amerikaiakat arról, hogy országuk nagyságának záloga az erős központi kormányzat, s hogy ennek megalapítása nem mond ellent a forradalom eredeti céljainak. Ami azonban az amerikai politika hosszabb távon kialakuló arculatát illeti, ott az ellenpárt ugyancsak a realitásokban mélyen gyökerező nézeti érvényesültek, immár alaposan kiterjesztett értelemben: a törvényhozó mint az érdekek versenyén fölülemelkedő pártatlan döntőbíró klasszikus republikánus eszméje hanyatlásnak indult, s teljes legitimitást szerzett a kompetitív érdekcsoport- és pártpolitizálás, a részérdekek – gazdasági, vallási, etnikai, területi csoportok érdekeinek – kampánytémává emelése és nyílt képviselése a törvényhozásban.

A konföderációs korszak kongresszusa utolsó ténykedéseként New Yorkot jelölte ki az új kormányzat székhelyéül, választásokat írt ki, majd 1788. október 10-én feloszlatta önmagát. Az Amerikai Egyesült Államok független állami létéhez vezető út utolsó állomásaként 1789 márciusában összeült az új törvényhozás, április 30-án pedig elfoglalta hivatalát az elektori kollégium által egyhangúlag az USA első elnökévé választott George Washington.

8.4. SZAKIRODALOM

Bailyn, Bernard: The Ideological Origins of the American Revolution. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1967.

Bonwick, Colin: The American Revolution. Charlottesville, University Press of Virginia, 1991.

Ferling, John: *A Leap in the Dark. The Struggle to Create the American Republic*. Oxford, Oxford University Press, 2003.

Hamilton, Alexander – Madison, James – Jay, John: A föderalista. Értekezések az amerikai alkotmányról. Budapest, Európa, 1998.

Jennings, Francis: *The Creation of America. Through Revolution to Empire*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

Lévai Csaba: *A republikanizmus-vita. Vita az amerikai forradalom eszmétörténeti háttéréről*. Budapest, L'Harmattan, 2003.

Lévai Csaba (szerk.): *Új rend egy új világban. Dokumentumok az amerikai politikai gondolkodás korai történetéhez*. Debrecen, Multiplex Media, 1997.

Rakove, Jack N.: *The Beginnings of National Politics: An Interpretive History of the Continental Congress*. New York, Alfred Knopf, 1979.

Rakove, Jack N.: *Original Meanings: Politics and Ideas in the Making of the Constitution*. New York, Vintage Books, 1996.

Urbán Aladár: *Köztársaság az Újvilágban. Az Egyesült Államok születése, 1763-1789*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.

Wood, Gordon S.: *The Creation of the American Republic, 1776-1787*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1969.

Wood, Gordon S.: *The American Revolution. A History*. New York, The Modern Library, 2002.

2. fejezet - BIRODALMAK, ÁLLAMOK, TARTOMÁNYOK

1. Vajnági Márta | A NÉMET NEMZET SZENT RÓMAI BIRODALMA

„A Német Birodalom több állam konföderációja egy közös fő alatt, amelynek célja az egymás közötti béke és nyugalom megtartása és a külső ellenségek elleni közös védelem” – magyarázta a Német Nemzet Szent Római Birodalmának lényegét a 18. század végén Carl Gottlieb Svarez államjogi professzor a porosz trónörökösnek. A birodalom bukásától a 20. század közepéig meglehetősen negatívan ítélte meg a történetírást ezt a béke fenntartására és védelemre szövetkező konföderációt, egy etnikailag, politikailag és vallásilag széttagolt, gyenge központi hatalommal rendelkező, anakronisztikus, halódó állammonstrum képét rögzítve a köztudatban. Az 1950-1960-as évektől azonban egyre több értékesnek ítélt jellemzőre találtak a történészek a németek régi birodalmában (Altes Reich), és az 1980-1990-es években felerősödő rehabilitációs folyamat nyomán egyes történészek egyenesen az Európai Unió előképét vélték felfedezni benne. Az alábbiakban elsősorban az alkotmány- és intézménytörténeti vonatkozásokra koncentrálnak mutatjuk be a Német-római Birodalom 16-18. századi fejlődését, röviden kitérve a szükséges középkori előzményekre és a birodalom felbomlásának körülményeire.

1.1. A birodalom neve

A birodalom neve több mint nyolc évszázados fennállása alatt lassan alakult ki, és folyamatosan változott. Hagyományosan I. Ottó (király: 936-962, császár: 962-973) 962-es császárrá koronázását tartják számon a Német-római Birodalom megalapításaként (más álláspontok Nagy Károly 800-ban történt császárrá koronázásától [császár 814-ig] vagy a 843-as verduni szerződéstől datálják a birodalmat), aki akkor a fenséges császár (imperator augustus) címet vette fel, és bár később rövid ideig használta az imperator augustus Romanorum ac Francorum titulust, hamarosan visszatért a rövidebb változathoz. Kezdetben a birodalom (imperium) kifejezést csak a császár (imperator) uralma alá tartozó terület megjelöléseként használták. Az állam római birodalomként (imperium Romanum) való említésével először II. Konrád császár (1024-1039) idejében találkozunk. A szent birodalom (sacrum imperium) kifejezés az I. (Barbarossa) Frigyes (1152-1190) kancelláriája által kiadott oklevelekben jelent meg, és a „szent” jelző vélhetően arra utalt, hogy a szentnek tekintett császárhoz tartozó dolgok és így állama is szentnek tekintendő. Az imperium Romanum és a sacrum imperium megnevezéseket a következő időszakban egymás mellett, felváltva használták, és csak II. (Hollandiai) Vilmos király (1247-1256) alatt kapcsolták össze őket. Az így létrejövő Szent Római Birodalom (Heiliges Römisches Reich, Sacrum Romanum Imperium) titulus volt a következő évszázadokban a hivatalos nyelvben használt legünnepibb kifejezés a birodalom megnevezésére. A „német nemzet” rész csatlakozott legkésőbb a névhez: először III. Frigyes (1440-1493) uralkodása idején kezdték használni, első hivatalos említése egy 1486-os törvényszövegben olvasható. A 17. század államjogi tudásainak nyomán terjedt el az a téves értelmezés, hogy a Német Nemzet Szent Római Birodalma (Heiliges Römisches Reich deutscher Nation, Sacrum Imperium Romanum Nationis Germanicae) megnevezés azt jelenti, hogy az antik Római Birodalom feletti uralmat a német császár, a német nemzet vette át. Az álláspont tarthatatlanságával már a 18. század közepén tisztában voltak, és inkább a helyes értelmezésre helyezték a hangsúlyt. Eszerint a „német nemzet” kifejezés arra utal, hogy a Szent Római Birodalom törzsterülete Németországot foglalja magában, tehát egy lokális szűkítést jelent. A 18. század második felében nem is nagyon használták már ezt a hosszú nevet, és amikor II. Ferenc császár (1792-1806) 1806-ban leköszönt a császári trónról, akkor nyilatkozatában a Német Birodalom (Deutsches Reich) koronáját tette le.

1.2. Terület és lakosság

A Német-római Birodalom legnagyobb kiterjedését a 15. század végére érte el. A következő három évszázadban azonban területe folyamatosan csökkent. Több régiója kivált, és önálló államként folytatta életét (Svájc, Hollandia), más területek pedig különböző békeszerződések dinasztikus egyezkedéseinek estek áldozatul (pl. Elzász, Lotaringia).

A birodalom magját a német nyelvű területek, azaz a későbbi kismémet állam és Ausztria képezték. A 16. század elején határai északon az Északi- és a Balti-tengerig húzódtak, szárazföldön pedig a dán király uralma alatt álló

Schleswig Hercegséggel volt szomszédos. Ezek a határok a kora újkor folyamán nem változtak, mint ahogy a keleti határok is állandóak maradtak. Itt a Lengyel Királysággal Hátsó-Pomeránia, a Brandenburg keleti tartományát képező Neumark, valamint Szilézia mentén volt határos. Délkeletre haladva Morvaország, majd az osztrák örökös tartományok közül Alsó-Ausztria, Stájerország és Krajna választották el a Magyar Királyságtól. Délnek fordulva a Velencei Köztársasággal volt határos Krajna, Karintia és Tirol mentén, magában foglalva Trientet és környékét is. A korszak elején a birodalom hűbéri fennhatósága számos észak-itáliai területre kiterjedt, így Toscanára, Modenára, Mantovára, Parmára, Milánóra. A délnyugati határsáv Savoyánál kezdődött, majd a Burgund Szabadgrófság (Franche-Comté), Elzász, Lotaringia és Németalföld mentén haladt északnak a tengerig.

A főbb területi veszteségek délen és nyugaton érték a birodalmat. Az észak-itáliai területek (Reichsitalien) feletti fennhatóság hamar megszűnt, annak ellenére, hogy a birodalom fennállása alatt végig hangoztatta rájuk támasztott igényét. Közülük legtovább, 1801-ig Savoya maradt a birodalom tagja. A déli változások Svájc kiválásával folytatódtak. Bár a svájci kantonok felett a birodalmi igazgatási szervek fennhatósága már az 1499-es bázei béke alapján megszűnt, Svájc függetlenségét de jure csak az 1648-as vesztfáliai békében ismerték el. A nyugati, Franciaországgal szomszédos határszél volt kitéve a legintenzívebb támadásoknak, és a kora újkor alatt itt következett be a legtöbb változás. A 16. század végétől egyre inkább kiváltak a birodalom kötelékéből a Németalföld északi részén megalakuló Egyesült Tartományok (Hollandia), bár Svájchoz hasonlóan csak 1648-ban lett hivatalosan független. Szintén a vesztfáliai békében ismerték el a három lotaringiai püspökséget, Metz, Verdun és Toul Franciaország részének, jóllehet 1552 óta annak fennhatósága alatt álltak. Elzász nagy része, a tíz ottani birodalmi város ugyancsak 1648 óta tartozott Franciaországhoz, az utolsó hiányzó részt, Strassburgot 1681-ben szerezte meg XIV. Lajos (1643-1715). A Burgund Szabadgrófságot 1618-ban, majd 1661-ben szállták meg francia csapatok, míg végül az 1678-1679-es nijmegeni béke ezt a területet is Franciaországhoz csatolta. 1736-ban, a lengyel örökösödési háború (1733-1738) béketárgyalásai során a lengyel tróntól megfosztott Leszczyński Szaniszló (lengyel király: 1704-1709 és 1733-1736) Lotaringia és Bar hercegségeket kérte kárpótlásként. A terület ura, a későbbi I. (Lotaringiai) Ferenc császár (1745-1765), aki ekkor már Mária Teréziának, az osztrák birtokok örökösének jegyese és hamarosan férje, hajlandó volt lemondani atyai örökségéről, és ő a Toscanai Nagyhercegséget kapta meg önfeláldozásáért (1737-től vette át a területet). Lotaringia a felső-rajnai birodalmi kerület része maradt 1766-ig, amikor is Szaniszló halála után a hercegség vejére, XV. Lajos francia királyra (1715-1774) szállt. A nyugati határ utolsó módosulása az 1801-es lunéville-i békében következett be, amikor a határsávot egészen a Rajnáig tolták el.

Mivel a birodalomban nem készültek népszámlálások a 15-17. század során, a lakosság nagyságára vonatkozóan csak becslésekre támaszkodhatunk. Ezek alapján a 16. században a birodalom közel 1 millió km²-es területén (a Cseh-Morva Korona országaival és az osztrák tartományokkal együtt számítva) mintegy 16-18 millió ember élt. A lakosság száma a harmincéves háborúig folyamatosan növekedett, s a háború előestéjén a birodalom kb. 20-21 millió lelket számlált. A háború következtében a birodalom összlakosságának nagyjából egyharmadát veszítette el, vagyis a népesség 13-14 millióra esett vissza. A veszteség azonban különböző mértékben érintette a birodalom egyes területeit: míg Tirol vagy a Holsteini Hercegség területét egyáltalán nem sújtotta a háború, addig Württembergben, Pomerániában vagy Mecklenburgban a lakosság 80%-a pusztult el az 1618 és 1648 közötti időszakban. A 17. század második felében a népesség ismét növekedésnek indult, és többek között a lakosság vándorlásának köszönhetően a birodalmon belüli népsűrűségi adatok lassan kiegyenlítődtek. A táplálkozási szokások és az egészségügyi helyzet javulásával párhuzamosan a 18. században a birodalom lakossága is látványos növekedésnek indult. Egy a mainzi főkezelési levéltár adatait is alapul vevő becslés szerint 1795-ben kb. 27,5 millió lakosa volt a birodalomnak (Cseh- és Morvaországgal, Sziléziával együtt, Savoya nélkül). A lakosság döntő többsége, közel 85%-a világi birtokokon élt, 11% pedig egyházi birtokokon. Alacsony volt a városlakók aránya, mindössze 2,8%. A fennmaradó nagyjából 1% birodalmi lovagi birtokokon vagy birodalmi falvak területén lakott.

1.3. Alkotmány, alaptörvények, szokásjogok

A birodalom alkotmányán (Reichsverfassung) a kora újkorban írott és íratlan birodalmi törvények, szokásjogok és szerződések összességét értették. Ez az alkotmány rugalmas volt, mivel az idő múlásával újabb és újabb dokumentumokkal gyarapodott, egyes elemei (pl. választási kapituláció) pedig folyamatos változásnak voltak kitéve. Az alkotmányon belül különös jelentőséggel bírtak az állam berendezkedését és működését meghatározó birodalmi alaptörvények (Reichsgrundgesetze). Mivel az alaptörvények felsorolása gyakorlatilag szerzőnként változik, most csak a mindenütt előforduló, az alkotmányfejlődés szempontjából fontos elemekre térünk ki.

A birodalom legelső alaptörvényének az Aranybulla (Goldene Bulle, Aurea Bulla) számított, amelyet IV. Károly császár (1346-1378) bocsátott ki a birodalmi rendek 1356 januárjában és decemberében Nürnbergben, illetve

Metzben tartott gyűlésén. A 31 fejezetből álló dokumentumot hét eredeti példányban készítették el, és a ráfűggesztett aranypecsétről nevezték el. Az Aranybulla, tartalmát tekintve, a korabeli szokásjog kodifikálását jelentette, ily módon stabilizáló tényezőt képezett a birodalom működésében. Jelentősége abban rejlett, hogy egyértelműen és kötelező jelleggel szabályozta a királyválasztás rendjét, megerősítve ezzel a választómonarchia intézményét, valamint szabályozta a birodalom működését az interregnumok idejére. A birodalom fejének a választófejedelmek által megválasztott római (német) királyt tette meg, aki a pápai koronázás után viselhette a császári címet. A római király azonban már a választás erejénél fogva megkapta az uralkodói jogköröket, az uralkodást is a választás időpontjától kezdték számolni, ami a választás alkotmányjogi jelentőségét jelzi. A pápának ily módon nem volt beleszólása a birodalom uralkodójának kiválasztásába. A személyről való döntés joga az Aranybullában megnevezett hét választófejedelmet illette meg, akiknek előjogait és kötelességeit szintén itt határozták meg. Az Aranybulla egészen 1806-ig érvényben maradt.

Az örökös birodalmi béke (Ewiger Landfrieden) az 1495-ös wormszi birodalmi gyűlésen született meg a birodalmi reformmunkálatok részeként. Ezzel a törvénnyel a birodalomban dúló belháborúknak kívánták elejét venni, amelyek a középkori jogrendben meglévő, a sérelmekért fegyveres úton való elégtételt lehetővé tevő ún. Fehderecht (Fehde = viszály) alapján robbantak ki. A belháborúk helyi szintű korlátozására korábban több német államban születtek ún. tartományi békék (Landfrieden). Az 1495-ös béke az egész birodalomra vonatkozott, és megtiltotta, hogy a birodalom bármely rendje, tagja vagy alattvalója a másikat megtámadja, kirabolja, területén hadsereggel átvonuljon vagy állomásozzon. Tiltotta továbbá mások kastélyainak, városainak, piacainak, erődítményeinek, falvainak stb. megostromlását, felgyújtását. A vitás kérdések rendezését a birodalmi béke őrzésének érdekében létrehozott Birodalmi Kamarai Bíróság (Reichskammergericht) elé utalta, és kötelezte az érintett feleket, hogy konfliktusaikat békés eszközökkel rendezzék. A békét megszegők békétörőknek minősültek, és birodalmi átkot (Reichsacht) mondtak ki rájuk, azaz minden birtokuktól megfosztották őket, és a birodalom területén bárki szabadon megölhette őket. Büntetéssel sújtották továbbá azokat a személyeket is, akik a békeszegőket bármilyen módon segítették, élelmet adtak, menedéket nyújtottak vagy tanácsokat adtak nekik. A birodalmi békét a birodalmi gyűlés (Reichstag) az évszázadok során több határozatában is megerősítette, valamint a császári választási kapitulációban minden uralkodó kötelezte magát annak védelmére.

Az 1555. szeptember 25-én a birodalmi rendek és Ferdinánd római király (császár: 1556-1564) által kibocsátott augsburgi vallásbéke a vallásháborúk lezárása és a két bevett felekezet helyzetének rendezése miatt emelkedett az alaptörvények közé. A vallásbéke lehetővé tette a világi birodalmi rendeknek, hogy eldöntsék, a katolikus vagy az ágostai hitvallást követik-e. Minden más felekezetet kizártak a vallásbéke kedvezményeiből, és a katolikus egyházi rendekre sem vonatkozott a szabad vallásválasztás. Utóbbiak csak egyházi tisztségükről való lemondás után térhettek át az ágostai hitre. Az alattvalóknak uruk vallását kellett követniük (cuius regio, eius religio), ám a kivándorlási jog (ius emigrandi) lehetővé tette, hogy az úri jogokat nem sértve, a másik vallást követő földesúr birtokára költözzenek. A két vallás követőinek szabad vallásgyakorlatot engedélyeztek, megtiltották, hogy bárki saját vallására kényszerítsen egy birodalmi rendet vagy annak alattvalóit, hogy vallása miatt bárki ellen erőszakkal lépjenek fel. A vallási vitákat békés úton kellett rendezni, a peres ügyekben eljáró bírónak pedig felekezeti megkülönböztetés nélkül kellett eljárniuk.

Az 1648. október 24-én Münsterben és Osnabrückben megkötött vesztfáliai béke ratifikálása, 1649 óta örökös birodalmi alaptörvénynek számított. A béke, miközben kétségtelenül tovább erősítette a rendeket a császárral, a helyi hatalmakat a központival szemben, biztosította a birodalom föderatív berendezkedését, és a következő közel 160 évben a legkitartóbban védelmezett alaptörvénnyé vált. A béke területi rendelkezései – mint láttuk – új határokat szabtak a birodalomnak. Az osnabrücki szerződés legjelentősebb szakaszai a birodalom berendezkedésére vonatkozó szabályozások (nyolcadik választófejedelemség felállítása, birodalmi városi kollégium egyenrangúsága stb.), amelyek meghatározták a császár és a birodalmi rendek kapcsolatát. A rendek megkapták a jogot, hogy önálló szövetségi politikát folytassanak, ám a szövetség nem irányulhatott a császár vagy a birodalom ellen. Fontosak továbbá a vallási rendelkezések, amelyek beemelték a reformátusokat az augsburgi vallásbékébe, és 1624-et tették meg normaévnek, vagyis a harmincéves háború után az egyházi ügyek rendezésekor az akkori állapotokat kellett figyelembe venni. A birodalmi szerveknél (pl. bíróságok) a béke vallási paritást írt elő, és a katolikus többségű birodalmi gyűlésben megtiltotta, hogy vallási kérdésekben szavazattöbbséggel döntsének. A vesztfáliai béke után 155 évig nem volt új alaptörvénye a birodalomnak.

A birodalom utolsó alaptörvénye 1803-ban a rendkívüli birodalmi deputáció legfőbb határozata volt (Reichsdeputationshauptschluss), amely jelentősen átformálta a birodalom arculatát. A határozat szentesítette az 1801-es lunéville-i béke azon rendelkezését, amely a Rajna bal partja mentén fekvő területeket Franciaországhoz csatolta. A birtokaiktól megfosztott birodalmi rendeket a Rajna jobb partján kárpótolták, elsősorban a szekularizált egyházi, illetve a közvetlen birodalmi jogállástól megfosztott (Mediatisierung) világi birtokok terhére. A Mainzi Érsekséget, a Német és Máltai Lovagrend birtokait kivéve szekularizálták az egyházi

területeket, megszüntettek továbbá 112 birodalmi rendi uradalmat, közöttük 2 egyházi választófejedelemséget, 19 érsekséget és 44 birodalmi apátságot. Az 51 birodalmi városból 45-től elvették korábbi jogállását, csak Augsburg, Lübeck, Frankfurt am Main, Nürnberg, Bréma és Hamburg maradhatott továbbra is birodalmi város. A választófejedelmi kollégiumban két méltóságot eltöröltek, egyet átszerveztek, négy újat létrehoztak, így a létszám tízre emelkedett. Az átalakítások haszonélvezői a nagyobb világi fejedelemségek voltak, amelyek gyakran nagyobb kárpótlást kaptak, mint amennyi veszteséget elszenvedtek. A választófejedelemséggé avasztált Badeni Orgrófság például 450 km²-es és 30 ezer fős veszteségért 2 ezer km²-t és 240 ezer fős lakosságot kapott kárpótlásul. A határozattal legtöbbet a császár veszített. A birodalmon belüli támaszainak számító kis fejedelemségek helyén középállamok jöttek létre, és a birodalmi gyűlés hagyományosan császárhű katolikus többsége protestáns túlsúlyba fordult.

A kora újkorban nagy jelentőséget tulajdonítottak az alaptörvények legváltozékonyabb elemének, a császári választási kapitulációnak (kaiserliche Wahlkapitulation). Ez egyfajta szerződés volt a birodalom feje és a választófejedelmek között, amely lefektette az uralkodó jogait és kötelességeit, tisztázta a birodalmi rendekhez fűződő viszonyát. A császári választási kapitulációra a római királlyá választott személynek megválasztása után, de még császárrá koronázása előtt esküt kellett tennie. Az eskütellet a megválasztott római király minden császári jogkört megkapott. A szerződés egyoldalú volt, mivel a megválasztott személynek minden pontot feltétel nélkül el kellett fogadnia, a választófejedelmek viszont semmilyen kötelezettséget nem vállaltak benne. A választási kapituláció formáját tekintve egyházi gyökerekkel rendelkezik, ahol már a középkorban általánossá vált az egyházi fejedelmek megválasztásakor a választás feltételeinek rögzítése. Világi vonatkozásban a 11. század vége óta lehet találni eseteket, amikor a választófejedelmek együtt vagy egyenként egyezséget kötöttek a királyjelölttel, s trónra emelése fejében bizonyos előjogokat, kiváltságokat kértek tőle. Ezek a szerződések azonban többnyire figyelmen kívül hagyták a birodalom érdekeit, a választók egyéni ambícióit támogatták, és megkötésükre akkor nyílt lehetőség, ha az erőviszonyok a választóknak kedveztek. Az első császári választási kapituláció 1519-ből származik, amikor a választók a későbbi V Károly (1519-1556) és I. Ferenc francia király (1515-1547) közötti rivalizálás idején elég erősek voltak ahhoz, hogy elfogadtassák Károllyal a császári hatalom szerződéses korlátozását. Ez a dokumentum szolgált a birodalom megszűnéséig a választási kapitulációk alapjául. A szerződés szövege érintett külpolitikai (pl. háború, béke, szövetségekötés), belpolitikai (pl. adományozás, birodalmi átok kimondása, kiváltságok megerősítése), vallási (pl. a pápa és a kereszténység védelme), gazdasági (pl. adók és vámok kivetése, pénzkibocsátás), igazgatási kérdéseket (pl. hivatali nyelv, hivatalok betöltése), és a császárt számos kérdésben a választófejedelmek jóváhagyásához (pl. birodalmi gyűlés összehívása, bizonyos hűberek adományozása) köthette. A kapituláció elfogadásával az uralkodó vállalta, hogy nem teszi örökletessé a császári címet, valamint hogy a birodalmi alaptörvények betartásával fog kormányozni. Bár a szerződés nem tartalmazott szankciót arra az esetre, ha a császár megszegné a pontjait, a birodalmi rendek elég erősek voltak ahhoz, hogy leglényegesebb elemeit betartassák. Mivel minden uralkodó számára új választási kapituláció készült, és az 1711-ben megszövegezett állandó kapitulációra (Capitulatio perpetua) nem támaszkodtak, ez volt a birodalmi alkotmány legváltozékonyabb, ugyanakkor legaktuálisabb eleme. A császári választási kapitulációk jelentősége egyrészt abban rejlik, hogy megmutatják a birodalmi rendek császársággal szembeni törekvéseinek súlypontjait és tendenciáit, másrészt abban, hogy ezek a kapitulációk jelentették a birodalmi alkotmány írásba foglalását.

Az alaptörvények között szokták felsorolni továbbá a Birodalmi Udvari Tanács (Reichshofrat) és a Birodalmi Kamarai Biróság legújabb rendtartását, a wormszi konkordátumot (1122), a III. Frigyes császár és V. Miklós pápa (1447-1455) által kötött, a birodalmi egyházat érintő pápai jogokat és szabadságokat lefektető Német konkordátumokat (Concordata Germanica, 1447), a birodalmi rendek katonaiállítási és adófizetési kötelezettségét megállapító wormszi birodalmi matrikulát (Reichsmatrikel, 1521), az 1555-ös végrehajtási rendtartást (Reichsexekutionsordnung) és az utolsó birodalmi végzést (Jüngster Reichsabschied, 1654). Egyes jogtudósok néhány békét is alaptörvénynek tekintettek, mivel rendelkeztek a birodalom határainak megváltozásáról (pl. nijmegeni béke: 1678/1679, rijswijki béke: 1697).

Fontos szerepet kaptak a birodalom alkotmányos életében a tételes törvényben vagy szerződésben ki nem mondott birodalmi hagyományok vagy szokások (Reichsherkommen, Reichsobservanz). Hagyományról vagy szokásjogról akkor beszéltek, ha a joggyakorlás során hasonló esetekben, hasonló körülmények között azonos módon jártak el, ami jelenthette egy eljárás ismétlődését vagy éppen rendszeres elmaradását. Normává csak akkor válhatott, ha a császár és a birodalom tudtával és támogatásával alkalmazták, s az érintettek nem tiltakoztak ellene.

1.4. A birodalom tagjai

A 18. század végére a birodalom több mint 300 kisebb-nagyobb egyházi és világi államból tevődött össze. Ezek voltak a birodalom tagjai (Reichsmitglied), amelyeknek egy része közvetlenül a császárnak volt alárendelve (reichsunmittelbar), mások viszont a tartományurak hatalma alá tartoztak (reichsmittelbar). A területek rangjukat, kiterjedésüket, népességüket, uralmi formájukat tekintve változatos képet mutattak. Vezető szerepet a nagy kiterjedésű, magas lélekszámú, általában ősi dinasztiák kezén lévő világi fejedelemségek játszottak. Közülük is kiemelkedett a kora újkor császárainak többségét adó Habsburgok területkomplexuma. A Bécs-központú Habsburg-állam- alakulat a Német Birodalmon belüli területeken túl felölelt perszonál- vagy reálunióval hozzá kapcsolódó birodalmon kívüli területeket is, és a 18. század végére birodalmon belüli lakossága megközelítette a 8 milliót. A birodalmon belül Ausztria nagy riválisa a Porosz Királyság volt, amelynek Berlinből kormányzó protestáns uralkodói, a Hohenzollernek 1701 óta viselték a királyi címet. A birodalmon belüli és kívüli területekkel szintén rendelkező Poroszország lakossága a 18. század végén 6 millióra becsülhető. A Wittelsbach-dinasztia a 17. század közepe óta két választófejedelemséget birtokolt. A család pfalzi ágának tagjai székhelyüket Heidelbergben, illetve Mann-heimben tartották, és a 18. században mintegy 228 ezer alattvalóval rendelkeztek, míg a München fővárosú Bajorország nagyjából 1,2 millió lelket számlált. A Wettin- házról származó, székhelyüket Drezdában tartó szász hercegek uralma alatt 1-1,5 millió ember élt, a Hannover fővárosú Braunschweig-lüneburgi Választófejedelemségben pedig, ahol a Welf-dinasztia kezében volt a kormányzat, 800 ezren laktak. Utóbbi két választó jelentőségét növelte, hogy a 18. században a szász hercegek a lengyel, a braunschweigiek pedig az angol királyi címet is viselték. A sorban a közép nagyságú, nagyjából 100-600 ezer lakosú államok következtek (pl. Hessen-Kassel, Württemberg stb.). Ezeket a fejedelemségeket, hercegségeket, tartománygrófságokat, örgrófságokat is régi fejedelmi és főnemesi családok irányították. Tovább színezték a térképet a kis- és törpefejedelemségek (pl. Pfalz-Neuburg, Sachsen-Coburg stb.). Ezeknek lélekszáma 100 ezer fő alatt maradt, de játszottak bizonyos politikai és kulturális szerepet.

Sajátos jelenségek voltak az egyházi fejedelemségek, amelyeknek urai, a fejedelmi püspökök (Fürstbischof), illetve fejedelmi apátok vagy prépostok (Fürstabt, Fürst- probst) egyrészt tartományurak, másrészt egy egyháztartomány vezetői vagy egy kolostor előjárói is voltak egyszerre. A legjelentősebbek itt is a választófejedelemségek voltak, a mainzi 303 ezer, a trieri 231 ezer lakossal (a 18. század végén). A püspökök és érsekek nagy részét a káptalan vagy a konvent választotta, így lényegében sok apró választómonarchiáról volt szó. Bár az egyházi fejedelemségek csekély szerepet játszottak katonai szempontból, jelentősen hozzájárultak az adókhöz, legfőbb védelmezői voltak a birodalom berendezkedésének, fővárosaik kulturális központok voltak.

Szintén kis kiterjedésű, közvetlenül a császárnak alárendelt birtokokkal rendelkeztek a birodalmi grófok (Reichsgrafen), bárók (Reichsherren) és prelátusok (Reichspra- laten). Mivel gyakran viseltek magas egyházi, katonai vagy állami hivatalokat, fontos szerepet kaptak a birodalom történetében. A birodalmi gyűlésben a fejedelmi kollégiumban kaptak helyet, ahol fontos támaszai voltak a császárnak.

A császári klientúrához tartozott továbbá a birodalmi lovagság (Reichsritterschaft). A lovagoknak – mintegy 350 családról van szó – apró, ősi nemesi birtokai Svábföldön, Frankföldön és a Rajna mentén helyezkedtek el. Bár közvetlenül a császár alá tartoztak, és birtokaik felett tartományúri hatalommal rendelkeztek, nem voltak tagjai a birodalmi gyűlésnek. A lovagok nem fizették a birodalmi adókat, birtokaikra nem terjedt ki a kerületi rendszer, nem voltak részei a birodalmi hadseregnek, csak a császár felkérésére teljesítettek katonai feladatokat. A birodalmi lovagok a 16. századtól 3, frank, sváb és rajnai lovagi kerületbe (Ritterkreis) szerveződtek. A kerületek lovagi kantonokból (Ritterkanton) épültek fel, amelyekből összesen 15 darab volt. Mindegyik kanton élén egy lovagi előjáró (Ritterhauptmann) állt.

A birodalmi városok (freie Reichsstadte) is közvetlenül a császárnak, illetve a birodalomnak voltak alárendelve. Nagyságuknak és gazdasági potenciáljuknak megfelelően eltérő súlyuk volt a birodalom életében. A nagyobbak lakossága a 18. század közepére megközelíthette a 100 ezret (pl. Hamburg: 97 ezer lakos, plusz 25 ezer a környező területeken), másoké az ezret sem érte el (pl. Buchhorn: 800 lakos). Számuk a kora újkor alatt folyamatosan csökkent: míg 1521-ben 85 birodalmi városról tudunk, a vesztfáliai béke után számuk 51-re csökkent, 1803 után végül 6 maradt.

1.5. A birodalom oszlopai: a választófejedelmek

A választófejedelmek (Kurfürsten) alkották a birodalmi fejedelmek azon csoportját, akiknek kizárólagos jogukban állt megválasztani a birodalom uralkodóját. Az Aranybulla erre hét választófejedelmet, három egyházit és négy világit jogosított fel: a main- zi, a trieri és a kölni érseket, a cseh királyt, a szász herceget, a brandenburgi örgrófot és a rajna-pfalzi palotagrófot. A választók köre a kora újkor folyamán többször módosult. Először 1623-ban, amikor II. Ferdinánd császár (1619-1637) kiátkozta V. Frigyes pfalzi választót (1610-1623), aki támogatást nyújtott az ellene lázadó cseh rendeknek, sőt a cseh királyi koronát is elfogadta. A császár a választói méltóságot minden jogosítványával együtt I. Miksa bajor hercegre (választófejedeleme: 1623-1651),

Frigyes rokonára ruházta át. Ekkor Miksa személyre szólóan kapta meg a méltóságot, és csak 1628-tól vált örökölhetővé utódai számára. Pfalznak idővel megbocsátottak, és a vesztfáliai békében létrehozták számára a nyolcadik választófejedelemséget. Legközelebb 1692-ben emelte választói rangra – a katolikus választók tiltakozása ellenére – I. Lipót császár (1658-1705) Braunschweig-Lüneburg (Hannover) hercegét, Ernő Ágostot (választófejedeleme: 1692-1698) a pfalzi örökösödési háborúban (1689-1697) nyújtott segítségével, amit azonban csak 1708-ban ismert el a birodalmi gyűlés. A Wittelsbachok bajor ágának kihalásakor (1777) a pfalzi és a bajor választói cím IV/II. Károly Tivadar választó (pfalzi: 1742-1777, bajor-pfalzi: 1777-1799) kezén egyesült, így a létszám nyolcra csökkent. A választói testület utolsó és igen jelentős átalakítására 1803-ban került sor. Megszüntették a kölni és a trieri választói méltóságot, a mainzi pedig az újonnan felállított Regensburg-Aschaffenburg Fejedelemségre ruházták. Létrehoztak négy új méltóságot a salzburgi nagyherceg, a württembergi herceg, a badeni örgróf és a hessen-kasseli tartománygróf számára. Ebben az összeállításban azonban a testület a birodalom 1806-os megszűnése miatt sosem kapott feladatot.

A választók jogait és kötelességeit az Aranybulla határozta meg. A választófejedelmi birtokok a primogenitúra elve alapján öröklődtek, és oszthatatlanok voltak. Ezek a rendelkezések megakadályozták a választófejedelmi területek elaprózódását és ezzel a választói méltóságok számának növekedését, valamint a kettős királyválasztásokat. A választók saját birtokaikon legfőbb bírók voltak, az őket megillető privilegium de non appellando alapján pedig ítéleteik ellen alattiak nem fellebbezhettek a legfelsőbb birodalmi bíróságokhoz, és a joghatóságuk alá tartozó ügyeket a császár nem vonhatta magához. Rendelkeztek pénzverési és -kibocsátási joggal (Münzregal), 18 éves koruktól számítottak nagykorúnak, az ellenük elkövetett erőszakos cselekmények felségstírtásnak számítottak. Ok viselték továbbá az ún. birodalmi főhivatalokat (Erzamt, archiofficia), amelyek az uralkodó koronázási szertartásán róttak rájuk különböző feladatokat (lásd a táblázatot). A mainzi érsek volt a németországi főkancellár (Erzkanzler, archicancellarius), a trieri érsek a galliai és arelái királysági, a kölni érsek az itáliai főkancellár, a cseh király a birodalmi főpohárnok (Erzmundschenk, archipincerna), a szász herceg a birodalom főmarsallja (Erzmarschall, archimarescallus), a brandenburgi örgróf a birodalom főkamara (Erzkammerer, archicamerarius) és a pfalzi gróf a birodalmi főétekgőgő (Erztruchsefi, archidapifer). Utóbbi főhivatal 1623-tól a bajor herceg viselte, és Pfalz 1648-ban a birodalmi főkincstartói hivatal (Erzschatzmeister, archithesaurarius) kapta meg. Később Pfalz és Bajorország között nehezen követhető cserékre került sor, amelyekbe a 17. század végétől Hannover is bekapcsolódott. Végül 1777-ben rendezték a kérdést, amikor Károly Tivadar, Pfalz és Bajorország választója megkapta a főétekgőgő, Hannover pedig a főkincstartói hivatal.

2.1. táblázat - A választófejedelmek és főhivatalaik a 18. század közepén

Választófejedeleme	Főhivatal	Helyettes	Feladat a koronázáson
Mainzi érsek	németországi főkancellár (Erzkanzler durch Germanien, archicancellarius per Germaniam)	nincs	részt vesz a koronázási szertartásban
Trieri érsek	galliai és arelái királysági főkancellár (Erzkanzler durch Gallien und Arelat, archicancellarius per Galliam et regnum Arelatense)	nincs	részt vesz a koronázási szertartásban
Kölni érsek	itáliai főkancellár (Erzkanzler durch Italien, archicancellarius per Italiam)	nincs	részt vesz a koronázási szertartásban
Cseh király	főpohárnok (Erzmundschenk, archipincerna)	Limpurg grófja	az első korty italt viszi a császárnak

BIRODALMAK, ÁLLAMOK,
TARTOMÁNYOK

Rajna—pfalzi palotagróf	főkincstartó (Erzschatzmeister, archithesau- rarius)	Sinzendorf grófja	pénzt szór a nép közé
Szász herceg	főmarsall (Erzmarschall, archimarescallus)	Pappenheim grófja	zabot visz a császári istállóknak
Brandenburgi örgróf	főkamarás (Erzkammerer, archicamerarius)	Hohenzollern hercege	törülközőt és mosdótálat visz a császárnak
Bajor herceg (1623)	főétekgfogó (Erztruchsefi, archidapifer)	Waldburg grófja	az első falat húst viszi a császárnak
Braunschweig-lüneburgi herceg (1692/1708)	nincs	nincs	nincs

A választók a birodalom politikai életében különös jelentőséggel bírtak, a korban gyakran nevezték őket a „birodalom oszlopainak” (Saule des Reichs). Fent részletezett jogállásuk folytán a birodalom legelőkelőbb urai voltak, ők alkották a birodalmi gyűlés első kollégiumát is. Joguk volt ezen túlmenően saját választófejedelmi gyűléseiken (Kurfürstentag) megvitatni a birodalom ügyeit, egymással szövetségeket (Kur- verein) köthettek. Egyre növekvő mértékben korlátozták a császárt, aki bizonyos felségjogainak gyakorlásában a választók egyetértéséhez volt kötve. Ezeket a jogokat és kiváltságokat a császárok választási kapitulációikban – amelyeket a választófejedelmek dolgoztak ki – mindig megerősítették. Kivételt jelentett a választók között a cseh király, mivel ő 1708-ig csak a római király megválasztásának erejéig vett részt a választói testület munkájában. Ekkor azonban „visszatért” a választófejedelmi kollégiumba, s minden más választói feladattól kivette a részét. A visszatérést részben az indokolta, hogy 1708-ban a birodalmi gyűlés jóváhagyta a protestáns Braunschweig-Lüneburg hercegének választófejedelmi státusát, így a cseh választó bekapcsolódása a munkába ellensúlyozhatta az újonnan bekerült protestáns tagot.

Különleges alkotmányjogi szerepe volt a birodalomban a mainzi választófejedelemnek. Már az Aranybulla kivételes helyzetbe emelte azzal, hogy rábízta a római király választásának levezénylését. A mainzi érsek kötelessége volt a császár halála után összehívni a választókat új király választására, s az összeülő testület tanácskozásain is ő elnökölt. A kora újkorban számos alkalommal a koronázási szertartást is a mainzi érsek végezte. További jelentős feladatok hárultak rá mint a birodalom németországi főkancellárjára. Ebben a minőségében ő volt az elnöke a kezdetben a birodalmi és az osztrák örökös tartományi ügyekben is illetékes Birodalmi Udvari Kancelláriának (Reichshofkanzlei). Itt állítottak ki minden olyan iratot, amely a császár nevében született, és a kancellár (vagy helyettese, az alkancellár) ellenjegyzését igényelte. A főkancellár nevezte ki a császári székhelyen (többnyire Bécs, ideiglenesen Prága, München, Frankfurt am Main városában) működő kancellária tényleges vezetőjét, az alkancellárt (Reichsvizekanzler). Szintén a főkancellár őrizte a császári pecsétet, és ő kezelte a birodalmi levéltárat (Reichsarchiv) is. Következő fontos feladatkör volt a birodalmi gyűlések központi irányító szervének, a birodalmi direktóriumnak (Reichsdi- rektorium) a vezetése. Emellett a mainzi érsek elnökölt a választófejedelmi kollégium ülésein csakúgy, mint a választófejedelmek saját összejövetelein. Joga volt továbbá vizitációkat tenni a Birodalmi Udvari Tanácsnál és a Birodalmi Kamarai Bíróságnál, illetve hatáskörébe tartozott a birodalmi posta (Reichspost) védelme. Bár a korszak második felében (különösen az Osztrák Udvari Kancellária 1620-as létrehozása után) jelentősége csökkent, alkotmányjogi szempontból a mainzi érsek, választófejedelem volt a császár után a birodalom második embere.

1.6. Interregnum

Azt az időszakot, amikor a Német Birodalomnak nem volt uralkodója (sem római királya, sem római császára), interregnumnak nevezték. Az 1254-1273 közötti Nagy Interregnum után a kora újkorban két jelentősebb uralkodó nélküli időszak volt; először egy 466 napos III. Ferdinánd halála (1657. április 2.) és I. Lipót megválasztása (1658. július 18.) között, majd 454 napon át, VI. Károly haláltól (1740. október 20.) VII. Károly megválasztásáig (1742. január 24.). A Nagy Interregnum zavaros időszakának tapasztalatai alapján ez az állapot nemkívánatosnak számított a birodalomban, és igyekeztek elkerülni azt (lásd római király választása). Amikor azonban mégis előállt, két birodalmi vikárius (Reichsvikar), azaz helytartó vette kezébe a birodalom irányítását. Az Aranybulla rendelkezése alapján – a szokásjogot megerősítve – a két vikárius két választófejedelem, a szász herceg és a rajna-pfalzi palotagróf volt. Miután a harmincéves háború során a pfalzi választói jogosítványokat,

így a helytartói tisztet is a bajor hercegre ruházták, majd a vesztfáliai békében létrehozták Pfalz számára a nyolcadik választófejedelemséget, III. Ferdinánd (1637-1657) halálakor vita indult Pfalz és Bajorország között a helytartói méltóság hovatartozásáról. Míg a pfalziak az Aranybullára hivatkozva, addig a bajorok az átruházott választói jogok alapján követelték maguknak a vikáriusi címet. Ekkor a másik vikárius szava döntött: Szászország a bajorok jogát ismerte el. A vita rendezésére az 1673-ban I. Lipót által összehívott konferencián nem sikerült megoldást találni. A torzsalkodás 1724-ig tartott, amikor a május 13-án megkötött Wittelsbach-házi unióban II. Miksa Emánuel bajor (1679-1726, 1706 és 1714 között kiátkozva) és III. Károly Fülöp pfalzi választófejedeleme (1716-1742) megállapodott a vikáriusi hivatal együttes viselésében. Ezt a megoldást azonban a birodalmi gyűlés nem fogadta el, és a gyakorlatban sem bizonyult működőképesnek. Végül 1745-ben a felek megállapodtak abban, hogy Bajorország kezdésével felváltva töltik be a helytartóságot. A megállapodás 1777-ben veszítette érvényét, amikor a bajor Wittelsbachok kihalásával a családi birtokok és méltóságok Károly Tivadar választó kezén egyesültek.

A vikáriusi címért folytatott küzdelem megérthető, ha tudjuk, hogy interregnum idején a két vikárius gyakorlatilag valamennyi császári jogkört gyakorolhatta a saját igazgatása alá tartozó területeken. A birodalmat ugyanis az Aranybulla a vikáriusok között kettéosztotta, mégpedig úgy, hogy a szász herceg irányította a szász jog alá tartozó területeket (Szászország, Vesztfália, Hannover, Alsó-Németország), a pfalzi választó pedig a frank jog alá tartozókat (Frankföld, Svábföld, a Rajna vidéke, Fel- ső-Németország). A két ősi jogrend alapján történő megkülönböztetés, különösen a birodalom területének növekedése után, korántsem volt egyértelmű, egyes területek hovatartozásáról a 18. században is viták folytak.

A kora újkorban a császár elhalálása után a vikáriusok közös pecsétet küldtek a Birodalmi Kamarai Bírósághoz (az egyetlen birodalmi szervhez, amely az interregnum alatt is folyamatosan működött), és intézkedéseiket e közös pecséttel erősítették meg. Mint említettük, a vikáriusok lényegében minden császári jogkört gyakorolhattak, legtöbb intézkedésük azonban akkor vált véglegessé, ha az új császár később megerősítette azokat. A vikáriusok dönthettek bizonyos egyházi javadalmak betöltéséről, korlátozott jogköreik voltak a hűbér-adományozás terén, beszédtek a birodalmi jövedelmek, amelyeket a birodalom szükségleteire kellett fordítaniuk, illetve a megfelelő időben át kellett engedniük a császárnak. Jogaik közé tartozott továbbá a birodalmi pénz védelme, városi kiváltságok adományozása, a kegyelmi jogkör gyakorlása, korlátozott lehetőség a nemesítésre. Elrendelhettek moratóriumot, törvénytelen gyermekeket törvényesíthettek, kiskorúakat pedig nagykorúvá nyilváníthattak. A birodalmi vikáriusok tevékenysége a császár halálakor kezdődött, és az új római király választási kapitulációra tett esküjével véget ért.

1.7. A birodalom feje – római király, római császár

A Német-római Birodalom egyedülálló volt a kora újkor államai között abban a tekintetben, hogy az élén álló uralkodót minden esetben választották. Bár Európában másutt is lehetett a rendeknek királyválasztó joga (Csehországban 1627-ig, Magyarországon 1687-ig), ám a birodalom egészen bukásáig megőrizte választómonarchia jellegét, és fel sem merülhetett a császári cím örökletessé tétele. Az Aranybullából tudjuk, hogy a birodalom fejét, a római királyt (aki megegyezett a német királlyal) a választófejedelmek választották és koronázták meg, és ezzel teljes jogú uralkodója lett a Szent Római Birodalomnak. Ahhoz, hogy a császári címet is viselhesse, Rómába kellett utaznia, hogy a pápa császárrá koronázza. Akit a pápa nem koronázott meg, annak be kellett érnie a római/német királyi címmel, de hangsúlyozandó, hogy jogosítványok tekintetében nem volt korlátozva. Ezt a középkori gyakorlatot I. Miksa császár (1493-1519) 1508. február 8-án Trientben kelt deklarációja változtatta meg, amelyben felvette a választott római császári címet (erwählter Römischer Kaiser). Ez azt jelentette, hogy a kora újkorban a császári cím viseléséhez a pápai koronázás helyett elegendő volt a megválasztott római királyoknak Németországban megkoronáztatni magukat. Mivel azonban I. Miksa célja – a deklaráció szerint – nem a pápa szándékos mellőzése volt, hanem a császári hatalom megerősítése, az uralkodó hivatalos megnevezése választott római császár volt, csak informális helyzetekben lehetett elhagyni a választott jelzőt. Utoljára V. Károly érezte szükségét, hogy a németországi koronázás mellett (Aachen, 1520) a pápával is császárrá koronáztassa magát (Bologna, 1530). A németországi koronázásokra az Aranybulla által kijelölt királykoronázó városban, Aachenben (1486, I. Miksa; 1520, V. Károly; 1531, I. Ferdinánd), néhány esetben Regensburgban (1575, II. Rudolf; 1636, III. Ferdinánd; 1653, IV. Ferdinánd), Augsburgban (1690, I. József), legtöbbször azonban Frankfurt am Mainban (1562, I. Miksa; 1612, Mátyás; 1619, II. Ferdinánd; 1658, I. Lipót; 1711, VI. Károly; 1742, VII. Károly; 1745, I. Ferenc; 1764, II. József; 1790, II. Lipót; 1792, II. Ferenc) került sor.

Az Aranybulla lehetőséget adott arra, hogy ha „a szükség úgy kívánja”, a választók még a császár életében (vivente imperatore) válasszanak római királyt, jövőendő császárt. Ilyenkor a római királyt ugyanúgy megválasztották és megkoronázták, a megválasztott személy ugyanúgy esküt tett a választási kapitulációra, ám

továbbra is a római királyi címet viselte, és semmilyen kormányzati jogkört nem kapott. Kivételt jelentett ez alól, ha a császár valamilyen konkrét kormányzati feladattal bízta meg őt (pl. V. Károly 1531-ben megválasztott és megkoronázott öccsét, Ferdinándot). A császár életében annak utódául választott római király a császár halálakor automatikusan, minden külön eljárás nélkül annak örökébe lépett. Ily módon elkerülhető volt az interregnum. Ugyanakkor a császárnak ilyen esetekben lehetősége nyílt befolyást gyakorolni az utód személyének kiválasztására, s többek között így sikerült a Habsburgoknak 300 éven át megszakítás nélkül elnyerni a császári koronát. A császári cím azonban nem vált örökletessé, amit bizonyít, hogy minden császár trónra lépését törvényes választás előzte meg, illetve hogy 1742-ben minden Habsburg-erőfeszítés ellenére a Wittelsbach-dinasztiából származó Károly Albert bajor választó (választófe- jedelem:1726-1745, császár: 1742-1745) nyerte el a koronát. A kora újkor folyamán nyolc alkalommal fordult elő, hogy a császár életében választottak római királyt (1486, I. Miksa; 1531, I. Ferdinánd; 1562, II. Miksa; 1575, II. Rudolf; 1636, III. Ferdinánd; 1653, IV Ferdinánd; 1690, I. József; 1764, II. József).

A választófejedelmek királyválasztó gyűlését a mainzi érsek, akadályoztatása esetén a trieri érsek volt köteles összehívni a császár halálhírének vételétől számított egy hónapon belül. Ha a trieri érsek is elmulasztotta volna kötelességét, a választófejedelmeknek önként kellett összegyűlniük. Az értesítések kiküldésétől számított három hónapon belül a választóknak vagy személyesen kellett megjelenniük a választóvárosban, Frankfurtban, vagy pedig egy megfelelő meghatalmazással ellátott követséget kellett küldeniük maguk helyett. A választók vagy követeik ünnepélyes bevonulása után hosszadalmas tárgyalások kezdődtek, amelyek során megállapodtak a választási kapituláció pontjairól, a választási és koronázási ceremóniák részleteiről. A választásra a frankfurti Szent Bertalan-templom választókápolnájában (Wahl- kapelle) került sor, ettől csak háború vagy járvány esetében lehetett eltérni. (A kora újkorban öt alkalommal volt más helyszíne a választásnak: 1531-ben Köln, 1575-ben és 1636-ban Regensburg, 1653-ban és 1690-ben Augsburg.) A választók vagy követeik rangsorrendben adták le szavazatukat, elsőnek a trieri, aztán a kölni érsek szavazott, majd a cseh király, a bajor herceg, a pfalzi gróf, a szász herceg, a brandenburgi örgróf, végül a braunschweigi herceg (18. század közepi állapot). Utolsónak a gyűlésen elnöklő mainzi érsek adta le a voksát. Szavazni szóban lehetett, és a szavazatok többségét megkapó személy lett a római király. A megválasztottnak ekkor személyesen meg kellett esküdnie a választási kapitulációra, hogy gyakorolhassa az uralkodói jogköröket. A választást követően általában 1-3 héten belül sor került a koronázásra is. A ceremóniát a mainzi vagy a kölni érsek vezette le, attól függően, hogy melyikük territóriumán került sor a koronázásra. Frankfurt a mainzi érsekhez tartozott, így kivételnek tekinthető, hogy 1742-ben Kelemen Ágost kölni érsek (1723-1761) – az éppen megkoronázandó Károly Albert bajor választó fivére – végezte a koronázást.

A koronázást nagyszabású ünnepség követte Frankfurtban a városháza, a Römer előtt, ahol a választófejedelmek mint főhivatalnokok vagy – és ez volt a gyakoribb – helyetteseik, az örökös hivatalnokok teljesítették az Aranybullában foglalt kötelességeiket (lásd a táblázatot a 175. oldalon). Először a főmarsall léptetett lovon a téren felhalmozott zabrakáshoz, egy füles ezüstedénnyel merített belőle, és a császárhoz vitte. Ezzel szimbolikusan gondoskodott a császári istállóról. Ezután a császári asztal ellátása következett: a főkamrás ezüstpálcával vizet és egy törülközőt vitt a császárnak, a főétekfogó egy darabot a téren felállított alkalmi bódében sült ökör húsából, végül a főpohárnok vitt egy kupa bort az új császárnak a téren lévő, kétfejtű sast formázó szökőkútból. Eközben a főkincstartó lóra szállva egy erszényből pénzt szórt szét az ünnepségre összesereglett frankfurtiaknak. Ezek végeztével sor került a pazar koronázási lakomára.

A német-római császár jogköreit három csoportba lehet sorolni: császári felségjogok (Reservatrechte, iura caesarea reservata), korlátozott felségjogok (beschränkte Reser- vatrechte, iura caesarea reservata limitata), birodalmi gyűléssel közösen gyakorolt jogok (Komitialrechte, iura comitalia). A császári felségjogok azon császári jogköröket jelentették, amelyek gyakorlásában a császár teljes önállóságot élvezett. Ezeket a jogszabványokat sehol sem sorolták fel pontosan, de az biztos, hogy a legkevésbé jelentősek tartoztak közéjük. Idetartozott az alacsonyabb rangú birodalmi hűbérek (pl. birodalmi lovagi birtokok) visszaháramlás utáni újraeladományozása, a rangemelés, a jegyzők kinevezésének joga, ülnökök delegálása és elnökök jelölése a Birodalmi Kamarai Bíróságba, a kamarabírók kinevezése. A császár adományozhatott egyetemi kiváltságokat, tudományos címeket és fokozatokat, privilégiumokat. Jogában állt diszpenzációkat kimondani, nagykorúsítani, törvénytelen gyermeket törvényesíteni, elsősorban a saját birtokaihoz tartozó egyházi intézmények esetében az egyházat védelmezni. Megillette a ius primarium precum (a koronázás után elsőként megünnepülő egyházi javadalomba új személy kinevezése), a kenyérlevelek adományozásának joga (Recht der Panisbriefe, vagyis jogában állt elrendelni, hogy egy kolostor vagy apátság lássson el ruházattal, élelemmel, itallal egy elszegényedett laikust annak élete végéig), bizonyos jogok a pápaválasztásnál és egyházi hivatalnokok kinevezésénél. A korlátozott felségjogok olyan jogkörök voltak, amelyek gyakorlásában a császár a választófejedelmek egyetértéséhez, jóváhagyásához volt kötve. Ezek a jogok a választófejedelmek különleges szerepének tanúsítványai. Bár nincsenek sehol tételesen feljegyezve, de a császári választási kapitulációk tanulmányozásával figyelemmel kísérhető a csoport folyamatos bővülése. A császárnak a választók

jóváhagyását kellett kérnie többek között a császárra visszaháramlott magasabb rangú hűbérek újra-eladományozásához, a birodalmi gyűlés összehívásához, birodalmi rendek birodalmi átok alá vonásához, valamint a legfontosabb birodalmi pénz-, vám- és kereskedelemügyi rendelkezések kihirdetéséhez. Végül a birodalmi gyűléssel együtt gyakorolható jogok következnek, amelyek a birodalmi gyűlés és a császár egyetértését igényelték. Ebbe a körbe tartozott a legtöbb hagyományos felségjog, legteljesebb felsorolásuk a vesztfáliai béke osnabrücki szerződése VIII. cikkének 2. paragrafusában olvasható. Idetartozott a törvényhozás, az adók és vámok kivetésének és megemelésének, valamint a hadüzenet küldésének joga. A rendekkel közösen kellett dönteni békék, szövetségi és egyéb nemzetközi szerződések megkötéséről, katonák toborzásának és beszállásolásának elrendeléséről. Szintén a birodalmi gyűléssel egyetértésben kellett határozni arról, ha a birodalmi rendek uralma alatt álló területeken új erődítményeket akartak létrehozni a birodalom nevében, vagy ha a már meglévőkhöz örséget akartak kirendelni.

1.8. A birodalmi gyűlés

A birodalom törvényhozó és ügyintéző szerve a birodalmi gyűlés volt, amelyen a császár és a birodalmi rendek vehettek részt. Birodalmi rendnek azon személyek és testületek számítottak, akiknek ülési és szavazati joguk volt a gyűlésben. Kivételes csoport volt köztük a birodalmi lovagság, amely birodalmi rendi volta ellenére sem szavazati, sem részvételi joggal nem rendelkezett. A birodalmi rendek köre a 16. század elejére kristályosodott ki. Az 1521-es birodalmi gyűlésen készült el a mérvadónak tekintett birodalmi matrikula, amely felsorolta a birodalmi rendeket, és meghatározta a birodalmi hadsereg számára teljesítendő katonaállítási és anyagi kötelezettségeiket. Számuk a században változott: 1521-ben 383, 1755-1760 körül 237, 1792-ben 294 birodalmi rendet tartottak számon.

A birodalmi gyűlés előzményeit a középkori választófejedelmi és udvari gyűlésekben kell keresni. Csak a 15. század végi nagy birodalmi reformmozgalom során sikerült elérni a birodalmi gyűlés intézményesítését, és hivatalosan az elsőt 1489-ben tartották. A 15. század végi szabály szerint birodalmi gyűlést évente össze kellett hívni, ám ez a gyakorlatban nem működött. Később tízévente legalább egyszer össze kellett hívni, majd a vesztfáliai béke úgy rendelkezett, hogy olyan gyakran kell birodalmi gyűlést tartani, ahogy a szükség kívánja. 1489 és 1663 között 40-45 alkalommal hívták össze a birodalmi rendeket. A helyszín mindig egy birodalmi város volt, az augsburgi vallásbéke után lehetőleg olyan, ahol mindkét bevett vallás gyakorlása nyilvános volt. A 16. században tartottak birodalmi gyűlést Augsburgban, Freiburgban, Konstanzban, Kölnben, Nürnbergben, Speyerben, Regensburgban, Trierben, Wormsban, a század végétől azonban Regensburg lett az állandó helyszín. A birodalmi gyűlések néha csak pár hétig tartottak, máskor azonban hónapokig üléseztek a rendek.

A császárnak vagy a római királynak nem kellett személyesen megjelennie a birodalmi gyűlésen. Kivételnek tekinthető, hogy I. Miksa megjelent az 1495-ös wormsi, V Károly az 1521-es, szintén wormsi, I. Ferdinánd az 1532-es regensburgi, III. Ferdinánd pedig az 1653-1654-es regensburgi birodalmi gyűlésen. A gyakorlat szerint az uralkodót egy császári főmegbízott (Prinzipalkommissar) képviselte, aki mellé két társmegbízottat (Konkommissar) adtak segítségül. A rendek is küldhettek maguk helyett követet, sőt szavazatuk érvényesítését rábízhatták egy másik birodalmi rend követére, ha azonos kollégiumban szavaztak.

A birodalmi gyűlés háromkamarás volt, három ún. kollégiumból állt össze: a választófejedelmi kollégiumból (Kurfürstenkollegium), a fejedelmi kollégiumból (Fürstentumkollegium) és a birodalmi városi kollégiumból (reichsstädtisches Kollegium). Az első, a választófejedelmi kollégium tagjai a választófejedelmek voltak, létszáma tehát kezdetben 7, 1649-től 8, 1708-tól 9, 1777-től 8, 1803-tól 10 volt. A kollégium elnöke a mainzi érsek, birodalmi főkancellár volt. Ő vezette a kollégium üléseinek jegyzőkönyvét, és a rangsorrendben történő szavazáson ő adta le utolsónként a szavazatát.

A második, a fejedelmi kollégiumban kaptak helyet a birodalmi fejedelmek, grófok, urak és prelátusok. A kollégium egy egyházi és egy világi táblára oszlott, a terem jobb oldalán ültek az egyházi, bal oldalán a világi rendek. A vesztfáliai béke után, amely a birodalom intézményeiben felekezeti paritást írt elő, a gyűlésben létrejött az ún. keresztstábla (Querbank), amelyen az ágostai hitvallású püspökök foglaltak helyet. A kollégiumban az elnöki tisztelet Ausztria, illetve Salzburg felváltva töltötte be. A 18. század végén a fejedelmi kollégiumban összesen 100 szavazat volt, amit a területi alapú képviselőlet révén sikerült állandósítani. Ez azt jelentette, hogy a szavazatokat a birodalmi rendi jogállású területekhez kötötték. Így ha valaki három birodalmi rendi jogállású területtel rendelkezett, három szavazata volt, ha viszont egy birodalmi rendi területet hárman birtokoltak, hárman adhattak le egy szavazatot. Kivételt csupán néhány olyan birodalmi rend jelentett, akik a középkorban a család által viselt magas hivatalok révén jutottak birodalmi rendi jogálláshoz, s így esetükben a jogállás a hivatalhoz, nem a területhez kötődött (Personalisten). Míg a birodalmi fejedelmek egyéni szavazattal (Virilstimme) rendelkeztek, amelyekből összesen 94 volt, a grófokat és prelátusokat 6 táblába (kúriába), a sváb prelátusi, a sváb grófi és nemesi, a rajnai prelátusi, a wetterauai grófi és nemesi, a frank grófi és nemesi, illetve a

vesztfáliai nemesi táblába sorolták. Ezeknek a tagjai közösen rendelkeztek 1-1, összesen 6 kuriális szavazattal (Kurialistimme). A szavazatokat az egyházi és a világi tábla tagjai felváltva adták le, míg az egyházi rendek el nem fogytak, utána a világiak egymás után adták le a voksokat. A szavazást az egyéni szavazattal rendelkező fejedelmek kezdték, utánuk következtek a kuriális szavazatok. A szavazás szóban és írásban is történhetett. A döntés szavazattöbbséggel született meg.

A harmadik kollégium a birodalmi városi kollégium volt, ahová a birodalmi rendi jogállással rendelkező városok küldhették el követeket. A kollégium létszáma a kora újkor folyamán a birodalmi városok hanyatlásával párhuzamosan csökkent. 1521-ben számuk 85 volt, a vesztfáliai béke után már csak 51, az 1803-as határozat pedig 6 birodalmi várost hagyott meg jogállásában. A kollégiumban a városokat a rajnai és a sváb táblába sorolták be. Minden város egy szavazattal rendelkezett, és a két tábla tagjai felváltva adták le a szavazatukat. A kollégium elnöki tisztét mindig az a város töltötte be, ahol éppen a birodalmi gyűlést tartották, és ez volt az, amelyik szavazáskor utolsóként adta le a vétomat. Bár testületként már a 15. század végén megjelentek, a birodalmi városok eleinte csak tanácskozási joggal rendelkeztek. Szavazati jogukat 1582-ben ismerték el, ám a birodalmi gyűlésben sokkal inkább az első két kollégium egyetértését tartották fontosnak. A vesztfáliai béke biztosította számukra a döntési szavazatot (votum decisivum), azaz ekkor ismerték el a három kollégium egyenrangúságát.

A birodalmi gyűlést a császár hívta össze, de a helyszínről és az időpontról a választófejedelmekkel is egyeztetnie kellett. A birodalmi gyűlés a három kollégium együttes, ünnepélyes keretek között megnyitott ülésével és a követek meghatalmazásainak felolvasásával, hitelesítésével kezdődött. Ezután a császár vagy megbízottja felolvasta a proposíciókat, vagyis a birodalmi gyűlés napirendjét. A császárnak kevés beleszólása volt abba, mely témák kerüljenek terítékre, a tárgyalás sorrendjét azonban maga határozhatta meg. A kezdeményezés joga a császárt illette, aki személyesen, udvari rendeletben vagy a főmegbízott révén terjeszthette elő a proposíciókat. A napirendi pontokon kérvény (supplicatio) beadásával lehetett módosítani, amit a birodalmi rendek is megtehettek. Ezután az indítványokat megszövegezték, majd a birodalmi gyűlés egészét koordináló, a mainzi érsek mint főkancellár irányítása alatt álló birodalmi direktórium vitára bocsátotta őket. Az egyes ügyek részletes megtárgyalása a kollégiumok saját ülésén történt, közös vitát nem tartottak. A vita lezárásaként a kollégiumok egy-egy határozatot (conclusum) hoztak, és megküldték a másik két testületnek egyeztetés céljából. Amikor a választófejedelmi és a fejedelmi kollégiumnak sikerült közös álláspontot kialakítani, akkor született meg a kettős határozat (conclusum douorum), és a birodalmi városi kollégium csatlakozásával a hármass határozat (conclusum trium). A kollégiumok a tárgyalások eredményét ajánlás (Reichsgutachten) formájában terjesztették a császár elé, aki ratifikálta a dokumentumot. A megerősített szöveg volt a határozat (Reichsschluss, Reichsrezess). A birodalmi gyűlés végén a gyűlés során hozott összes határozatot összegyűjtötték, sorba rendezték, és a császár hangosan felolvasva vagy császári dekrétum megküldésével kihirdette azokat (promulgatio). Az összegyűjtött, rendezett és kihirdetett határozatok összességét birodalmi végzésnek (Reichsabschied) nevezték. A végzés több határozatból álló, tematikus egységei voltak a birodalmi törvények (Reichsgesetz). A birodalmi gyűlés állandósulása előtt, az 1613-as gyűlést leszámítva, valamennyi Reichsabschied kibocsátásával végződött. Utoljára az 1653-1654-es birodalmi gyűlésen született végzés (Jüngster Reichsabschied, recessus novissimus imperii), mivel az 1663-1664-es birodalmi gyűlés 1806-ig megszakítás nélkül ülésezett.

A vesztfáliai béke megkötése után a vallási kérdésekben való eljárás annyiban módosult, hogy ezekben az ügyekben nem a többségi elv alapján, hanem a bevett felekezetek megegyezésével kellett döntést hozni. Ennek nyomán két testület alakult meg 1653-ban: a Corpus Evangelicorum és a Corpus Catholicorum. Előbbi a szász választófejedelem vezetése alatt a nevében jelzett evangélikus, valamint a református rendeket tömörítette, akiknek vallási egyenjogúságát a vesztfáliai béke ismerte el. A Corpus Evangelicorum rendszeres üléseivel, határozott fellépésével a protestáns érdekek hatékony képviselője volt a birodalmi gyűlésben. Ezzel szemben a katolikus rendeket összefogó, a mainzi érsek vezetése alatt működő Corpus Catholicorum jóval lazább szervezetű volt, és üléseket is csak elvétve tartottak, hiszen a katolikus többség és katolikus császár miatt nem volt igazán szükségük komolyabb szerveződésre.

1662-ig a birodalmi gyűlések közötti időszakokban birodalmi deputációk (Reichsdeputation) kezébe helyezték a birodalmi ügyintézkést. A deputáció a császár és a birodalom által választott rendi ügyintéző testület volt, amely a birodalmi kerületekkel (Reichskreis) együtt felügyelte a birodalmi béke megőrzését. A deputáció gyűléseire (Reichsdeputationstag) a választófejedelmek, változó számú birodalmi fejedelem, két birodalmi gróf, egy birodalmi prelátus és hat birodalmi város voltak hivatalosak, illetve küldhették el képviselőiket. Ily módon a birodalmi gyűlés mindhárom kollégiuma képviseltethette magát. A deputáción belül a választófejedelmek külön testületet alkottak, a többiek együtt üléseztek Ausztria elnöke alatt. A birodalmi gyűlés állandósulásával a deputációk funkciójukat veszítették, és 1662 után már csak ún. rendkívüli birodalmi deputációk felállítására került sor (außerordentliche Reichsdeputation, megkülönböztetésekké a korábbi, a birodalmi gyűlések között

működő rendes – or- dentliche – deputációktól). Ezek egy-egy bel- vagy külpolitikai ügy elintézésére alakultak, és szintén mindhárom kollégium képviselőit magukban foglalták. Különös jelentőséggel bírtak közöttük a békeszerződések tárgyalásai során működő békedelegációk, illetve az 1802. augusztus 24-én felállított rendkívüli deputáció, amely a következő év elején a Reichsdeputationshauptschluss elfogadásáról döntött.

A birodalmi gyűlésen azon ügyeket tárgyalták meg, amelyeknek eldöntéséhez a császár és a rendek közös döntése volt szükséges (lásd iura comitalia), itt zajlott a legtágabb értelemben vett törvényhozás. Határoztak többek között háborúk indításáról, békék, szerződések megkötéséről, a birodalmi hadsereg kiállításáról, beszállásolásáról, a birodalmi erődtímenyek sorsáról. A birodalmi gyűlésen döntött az adók kivetése is. 1495-ben I. Miksa szorgalmazására bevezették a közönséges fillért (ge- meiner Pfennig), amelyet minden 15 év feletti alattvalónak fizetnie kellett a Birodalmi Kamarai Bíróság és főleg az oszmánok és franciák elleni háborúk finanszírozására. Az adó beszedését azonban képtelenek voltak megszervezni, így a közönséges fillért 1505-ben eltörölték. A későbbiekben a török elleni háborúk során a császár töröksegély (Türkenhilfe) formájában igyekezett támogatást szerezni a rendektől. Ez lehetett azonnali segély (beeilende Hilfe), amikor a védekezéshez szükséges eszközöket a rendek azonnal rendelkezésre bocsátották, vagy tartós segély (beharrliche Hilfe), amely hosszabb ideig tartó, átfogó támogatást jelentett. A töröksegély keretében a rendek vagy birodalmi csapatok kiállítását ajánlották meg (védekező jelleggel), vagy a katonai határvonal kiépítésére és fejlesztésére szavaztak meg építési pénzt (Baugeld), de az is előfordult, hogy idegen zsoldosok finanszírozására ajánlottak meg összegeket. Másik fontos adó a birodalomban a Römermonat volt, amely a wormszi matrikula alapján a birodalmi rendekre kirótt hadiadót jelentette 1521-1806 között. Eredetileg a birodalmi rendeknek kötelességük volt kíséretet biztosítani a római királynak, amikor Rómába utazott császárárrá koronáztatni magát (Romfahrt). A szokás elhalása után az összeget, amelyet a rendek a kíséretre fordítottak volna, a hadipénztárba utalták át, emiatt az adó jogosságát a korszakban folyamatosan vitatták.

Amikor 1663-ban újabb birodalmi gyűlést hívtak össze, senki nem gondolta, hogy 143 évig fog tartani. A gyűlés lényegében a birodalom bukásáig, 1806 augusztusáig ülésezett, és a történetírásba az állandó birodalmi gyűlés (immerwahrender Recih- tag) néven vonult be. A gyűlés a regensburgi városházán nyílt meg, és két rövidebb időszakot leszámítva ott is működött. Először 1713-ban vonultak át a rendek Augs- burgba a Regensburgban dühöngő pestis elől, majd VII. Károly császár helyezte át a gyűlés székhelyét Frankfurt am Mainba 1742 és 1745 között. Mivel a gyűlés folyamatosan zajlott, a császár és a rendek részéről is általánossá vált a követküldés szokása, és hamarosan küldöttgyűléssé alakult át az összejövetel. A császárt helyettesítő főmegbízotti tisztelet 1748-tól folyamatosan a Thurn und Taxis hercegek töltötték be, akik kellően gazdagok voltak ahhoz, hogy a szükséges állandó császári reprezentáció költségeit magukra vállalják. Szintén a szakadatlan ülésezésből fakadt, hogy az állandó birodalmi gyűlés időszakában már egyetlen birodalmi végzés sem született. A gyűlésen elfogadott intézkedések megmaradtak tehát birodalmi határozat formájában, ami természetesen nem vont le kötelező érvényükből.

1.9. Legfelsőbb birodalmi bíróságok

A kora újkorban két legfelsőbb birodalmi bíróság működött, a Birodalmi Udvari Tanács, amely a császár nevében hozta ítéleteit, és a kifejezetten rendi jellegű Birodalmi Kamarai Bíróság. A Birodalmi Udvari Tanács előzményei az I. Miksa és V. Károly császár idején működő udvari tanácsokban (Hofrat) keresendők. A későbbi I. Ferdinánd császár – akinek V. Károly már a húszas évek közepén átadta az osztrák örökös tartományok kormányzatát – saját udvari tanácsot állított fel, amely V. Károly haláláig a császári Udvari Tanáccsal konkurálva tevékenykedett. Ferdinánd Udvari Tanácsának hatásköre mind az osztrák örökös tartományokra, mind a birodalomra kiterjedt, és kormányzati, igazgatási és bírósági hatóságként egyaránt működött.

A Birodalmi Udvari Tanácsot Ferdinánd 1559-ben hozta létre, és ekkor a birodalmi és örökös tartományi ügyeket egyaránt kezelte. Ez a tanács egy császártól függő kollegiális szerv volt, s elsősorban igazságszolgáltatási tevékenysége révén nyert jelentőséget. Ez volt az a legfelsőbb bíróság, amelyen keresztül a császár mint a birodalom legfőbb bírója gyakorolta jogait. Székhelye a császári székhely volt. Tagjai az elnöki tisztelet viselő császáron kívül az alelnök, a birodalmi alkancellár és 18 tanácsos voltak, de a létszám egyes időszakokban elérhette a 30 főt is. A tanács tagjait a császár nevezte ki, kivéve a birodalmi alkancellárt, akinek kinevezése a birodalmi főkancellár hatáskörébe tartozott. A tanács tagokat német származású személyek közül válogatták, és hat tag evangélikus vallású volt. A vesztfáliai béke értelmében a paritás elvének megfelelően a tanács felének kellett volna a protestánsok közül kikerülnie, ám a szerv fennállása alatt ez sosem valósult meg. A Birodalmi Udvari Tanács tagjaival szemben idővel elvárás lett, hogy jogi ismeretekkel rendelkezzenek. A tanács tagjai két táblára oszlottak. Az ún. úri táblába (Herrenbank) tartoztak a nemesség soraiból kikerülő tagok, az ún. tudóstáblába (Gelehrtenbank) pedig a jogi ismeretekkel is rendelkező szakemberek. A tanács

eljárásrendje szerint utóbbiak végezték az ítélezés érdemi részét. Amennyiben a tanács nem tudott határozatra jutni egy adott ügyben, úgy a császár személyesen döntött a kérdésben.

A Birodalmi Udvari Tanács foglalkozott egyrészt a közvetlen birodalmi rendek büntetőügyeivel, a jogszolgáltatás megtagadása miatt benyújtott panaszokkal. Ebben a tekintetben hatásköre ütközött a Birodalmi Kamarai Bíróságéval. A Birodalmi Udvari Tanácshoz tartoztak másrészt a hűbérjogi kérdések, voltak bizonyos jogosítványai a császári privilégiumok és felségjogok területén. Utóbbiak közé tartozott, hogy vétót emelhetett birodalmi törvények ellen, joga volt törvényjavaslatokat kezdeményezni, felfüggeszthette a korábban kimondott birodalmi átkot. Ennek a szervnek a kizárólagos hatáskörébe tartoztak továbbá a birodalomhoz tartozó itáliai területek ügyei is.

Évente mintegy 2-3 ezer beadvány érkezett a Birodalmi Udvari Tanácshoz, elsősorban a birodalom déli (katolikus) területeiről. Ez közel tízszer annyi volt, mint a Birodalmi Kamarai Bírósághoz beérkező panaszok száma. Ezt a tágabb hatáskörön túl az is indokolhatta, hogy eljárásrendje megegyezett ugyan a Birodalmi Kamarai Bíróságéval, ám alacsonyabb létszáma miatt sokkal gyorsabban és költségkímélőbben működött. Fontos továbbá, hogy a Birodalmi Udvari Tanács a császár nevében ítélezett, így határozatainak könnyebb volt érvényt szerezni.

A Birodalmi Kamarai Bíróság előzménye a középkori Királyi Kamarabíróság (Kö- nigliches Kammergericht) volt. Mivel utóbbi székhelye az uralkodó tartózkodási helyével együtt változott, a jogszolgáltatásban komoly fennakadásokat okozott, ha az uralkodó sokat tartózkodott birodalmon kívüli birtokain. Ennek orvoslására, valamint a birodalmi béke őrzésére az 1495-ös wormsi birodalmi reform keretében felállították a Birodalmi Kamarai Bíróságot, amelyet nagymértékben függetlenítettek az uralkodótól. Egyrészt úgy, hogy állandó székhelyet jelöltek ki számára a birodalmon belül. Kezdetben Frankfurtba helyezték a bíróságot, ám székhelye többször módosult (Worms, Augsburg, Nürnberg, Regensburg, Esslingen stb.). 1527-től Speyerben, majd 1689-től 1806-ig Wetzlarban működött. Másrészt a Birodalmi Kamarai Bíróság összetételében és tevékenységében jelentős szerepet kaptak a birodalmi rendek. Ez a szerv, mivel kevésbé függött az uralkodótól, interregnum idején is zavartalanul működött, rendtartásai (a jelentősebbek 1495-ben, 1555-ben, 1654-ben születtek) birodalmi alaptörvénynek számítottak. A bíróság finanszírozására évente kétszer fizetendő kamarai adót (Kammerzieler) vetettek ki.

A Birodalmi Kamarai Bíróság első ülését I. Miksa császár személyesen nyitotta meg 1495. október 31-én Frankfurt am Mainban. A bíróság élén egy császár által kinevezett, a közvetlen birodalmi nemesség soraiból kikerülő kamarabíró (Kammerrichter) állt. Feladata, mivel jogi végzettséggel nem kellett rendelkeznie, adminisztratív jellegű volt: vezette a bíróságot, kiutalta a tárgyalandó ügyeket a bírósági ülnököknek (Assessor), elnökölt a nyilvános audienciákon. A tanácskozásokat 4 elnök (Präsident) irányította, akiket a császár jelölt ezekre a pozíciókra, és akik közül – különösen a vesztfáliai béke után – 2 katolikus, 2 protestáns volt. Hasonlóan ügyeltek 1648 után a meghatározott felekezeti arányszám betartására az érdemi munkát végző ülnökök delegálásakor, akik között 26 katolikus és 24 protestáns volt. Az ülnökök száma a bíróság bő 300 éves fennállása alatt többször változott, a kezdeti 24-ről 50-re, majd 54-re emelkedett. Az ülnököket a császár, a választófejedelmek, valamint a birodalmi kerületek delegálták. Az egyes ügyeket különböző létszámú tanácsokban tárgyalták meg, amelyek meghatározott napokon üléseztek. Jelentéktelenebb esetekben is legalább 4 ülnök vizsgálta a problémát, de a nagy horderejű ügyek kedvéért néha a bíróság valamennyi tagja részt vett a tanácskozáson.

A Birodalmi Kamarai Bíróság első fokon és legfelső fokon ítélezett a birodalmi béke megszegői, valamint a közvetlen birodalmi rendek ellen irányuló eljárásokban. Fellebbviteli fórumként szolgált a birodalomban mindazon területeken, amelyeknek ura nem rendelkezett legfelsőbb bírói hatalommal (vagyis privilegium de non appe- landóval, lásd választófejedelmi kiváltságok). Ide fordulhattak az alattvalók, ha a helyi bíróságok megtagadták vagy sérelmesen hosszan késleltették számukra a jogszolgáltatást. A Birodalmi Kamarai Bíróság a 18. században évente 2-300 ügyben járt el, ami messze elmaradt a másik legfelsőbb bíróság, a Birodalmi Udvari Tanács ügyszámától. Az ügyek túlnyomó többsége az északi protestáns területekről érkezett, ahol szívesebben fordultak a felekezeti paritás elvét figyelembe vevő, kifejezetten rendi bírósághoz.

1.10. A birodalmi kerületi rendszer

A birodalmi kerületek (Reichskreise) a kora újkor elején létrehozott területi-politikai egységek voltak, a birodalmi gyűlés mellett ezek működésén keresztül valósult meg a birodalmi alkotmány. Már a 14. században születtek különböző elveken nyugvó kerületi beosztások, ám hosszú távon működésképtelennek bizonyultak. Bár I. Miksa 1486-os reformelképzeléseiben is szerepelt egy tartós kerületi rendszer kiépítése, az első beosztás csak az 1500-as augsburgi birodalmi gyűlésen készült el. Ekkor 6 kerületet alakítottak ki: frank, bajor, sváb,

felső-rajnai, alsó-rajna-vesztfáliai, szász. Ez a beosztás nem terjedt ki a választófejedelemségekre és az osztrák örökös tartományokra, amelyeket csak az 1512-es módosításkor tagoltak be, és amelyekkel együtt 10 kerület jött létre: burgund, osztrák, sváb, frank, bajor, alsó-szász, felső-szász, felső-rajnai, alsó-rajna-vesztfáliai, rajnai (pfálzi) választói. Továbbra sem vonatkozott a beosztás a birodalmi lovagok birtokaira, Cseh- és Morvaországra, Sziléziára, Svájcra, az itáliai területekre, valamint a Német Lovagrend birtokaira. A birodalmi kerületeknek két fő feladatuk volt: örködték az 1495-ös birodalmi béke felett, valamint végrehajtották a birodalmi gyűlés rendelkezéseit és a legfelsőbb bíróságok ítéleteit. A birodalmi kerületek szerepet kaptak a 16. század elején a birodalmi kormányokban (Reichsregiment), 1507-től javaslatot tehettek a Birodalmi Kamarai Bíróság ülnökeinek egy részére. Működésüket az 1555-ös Reichsexekutionsordnung szabta meg.

A kerületek belső életét a kerület tagjainak száma és rangja határozta meg. A birodalom nyugati, középső és déli részén, ahol sok nagy hatalmú, birodalmi rendi jogállású tagja volt a kerületeknek, eredményesen működő önzagatási egységekké nőttek ki magukat, ellentétben azokkal a kerületekkel, ahol egy fejedelem szava volt a döntő (pl. osztrák kerület). A kerületekben a birodalom kisebb hatalmú tagjai is politikai súllyal bírhattak, de a nagyobb rendek, különösen a választófejedelmek megjelenése mindig a kisebb hatalmak kiszorulását vonta maga után (főleg 1648 után vált gyakorivá). Több helyen nehezítette a rendszer működését, hogy a határok politikailag, kulturálisan összetartozó területeket szeltek át. Befolyásolták továbbá a reformáció után a kerületek életét a felekezeti viszonyok. A 18. század végén protestáns többségű volt a felső-szász (99,6%), az alsó-szász (98,5%) és a felső-rajnai (75%) kerület, katolikus többségű az osztrák (92%), a bajor (97,6%), a burgund (majdnem 100%) és a rajnai választói (78%) kerület. A sváb, a frank és az alsó-rajna-vesztfáliai kerületekben a felekezetek aránya kiegyenlített volt.

A kerület belső életéhez hozzátartozott a saját kerületi hivatalok (Kreissamter) betöltése és működtetése. Az egyik legrégebb kerületi hivatal volt a kerületi főnök (Kreishauptmann, Kreisoberst/Kreisobrist), akik eleinte a kerületi haderő parancsnokaiként a birodalmi béke megtartásáért feleltek saját kerületükben. A hivatalt az 1555-ös Reichsexekutionsordnung állandósította. A kerületi főnök volt a végrehajtó hatalom megtestesítője a kerületben, továbbra is felelt a birodalmi béke megőrzéséért és a Birodalmi Kamarai Bíróság ítéleteinek keresztülviteléért. A kerületi főnököt a kerületi gyűlés választotta általában nagyobb tekintélyű tagjai közül. Munkáját helyettese és 3-6 tanácsos segítette, akik szintén a kerületi rendek közül kerültek ki. A kerületi gyűlés összehívásának feladata két fejedelemre hárult (Kreisschreiber), akik közül az egyik egyházi, a másik világi személy volt. Erre a tisztségre legtöbbször nagy tekintélyű, valláspolitikai szempontból mérsékelt személyeket neveztek ki, sőt a reformáció hatására előírták, hogy a vallásilag vegyes kerületekben a világi személy evangélikus legyen. A kerületi titkár (Kreissekretarius) feladata volt a kerületi gyűlések jegyzőkönyvének vezetése, a követek meghatalmazásának felolvasása, a hivatalos kerületi dokumentumok megfogalmazása, a kerületi kancelláriában (Kreiskanzlei) dolgozó kan- cellisták felügyelete.

A birodalmi kerületek legfontosabb, legfelső normaadó szerve a kerületi gyűlés (Kreistag) volt. Ezen az ülési és szavazati joggal rendelkező kerületi rendek (Kreis- stande) vehettek részt. A rendek körét a kerületi matrikulában (Kreismatrikel) tartották számon. A kerületi rendi jogállás nem volt azonos a birodalmi rendi jogállással, a kerületi gyűlésen tehát nem birodalmi rendek is részt vehettek. Így például a birodalmi lovagság tagjai, ha rendelkeztek kerületi rendi birtokkal, teljes joggal vehettek részt és szavazhattak a kerületi gyűlésen.

A kerületi gyűlésen a rendek vagy személyükben jelentek meg, vagy követet menesztettek maguk helyett. A személyes megjelenés egyre ritkább volt, hamar kialakult, hogy a rendek meghatalmazottat (Bevollmachtigte), küldöttet (Deputierte) vagy követet (Gesandte, választófejedelmek esetében envoyé) küldtek maguk helyett. A rendek és képviselőik mellett a gyűléseken részt vehettek egyéb személyek is, általában csak megfigyelőként. A császárnak joga volt például jelentősebb birodalmi ügyek esetén megbízottat (Kommissar) küldeni a kerületi gyűlésre. Sűrűn élt a császár ezen jogával a törökellenes harcok, a harmincéves vagy a XIV Lajos elleni háborúk idején. A kora újkor végére állandó elemmé vált a császári kerületi követ (kaiserlicher Kreisge- sandte) intézménye. A 18. századra szokássá vált továbbá, hogy a kerületi gyűlésekre külföldi hatalmak (Anglia, Franciaország, Oroszország, Hollandia) és jelentősebb német államok (Poroszország, Bajorország) is elküldték diplomataikat.

A kerületi gyűlések felépítése változatos képet mutatott. A legkiforrottabb rendszerrel a sváb kerület rendelkezett, ahol 5 táblába oszlottak a rendek: az egyházi fejedelmi, a világi fejedelmi, a prelátusi, a grófi és úri, valamint a városi táblába. 4 táblás volt a frank és a felső-rajnai kerület gyűlése: az első táblát az egyházi fejedelmek, a másodikat a világi fejedelmek, a harmadikat a grófok, a negyediket a városok alkották. Szintén 4 táblába rendeződtek a vesztfáliai kerületi rendek a következőképpen: prelátusok, fejedelmek, grófok, városok. A bajor kerületben mindössze 2 táblát, 1 egyházit és 1 világit különböztettek meg, a rajnai választói kerületben pedig 1 kerekasztalt tartottak. Az alsó- és felső-szász kerületek gyűléseiben nem alkottak táblákat, az osztrák és

a burgund kerületben még csak kerületi gyűléseket sem tartottak soha. A táblák léte gyakran pusztán formális volt, hiszen a szavazatát mindenki egyénileg adhatta le.

A kerületi gyűléseket a gyűlések összehívására jogosult két fejedelem hívta össze. A meghívókat a gyűlés kezdete előtt 4-5 héttel kézbesítették, de gyakran még a kerületi gyűlések végén megállapodtak a következő összejövetel kezdetéről. Az összehívás rendszeressége változó volt, a sváb kerület volt az egyetlen, ahol békeidőben kötelező volt évente egy gyűlést tartani. A gyűlések időtartama sem volt kötött. A

1. század elején rövid ideig, általában pár napig tartottak, a 18. században azonban már gyakoriak voltak a hetekig, hónapokig, sőt évekig tartó kerületi gyűlések. Sokszor előfordult, hogy az egyes kerületi gyűlések párhuzamosan zajlottak, különösen amikor a császár által kiadott feladatot kellett végrehajtani. A kerületek saját gyűlései mellett ritkán sor került ún. általános kerületi gyűlésre (Generalkreistag), amely több vagy minden kerület együttes gyűlését jelentette. A kerületi gyűlések színhelyéül egy-egy város nagyobb kolostora vagy városi tanácssterme szolgált. A napirenden egyrészt a kerületet, illetve az egyes kerületi rendeket érintő ügyek szerepeltek. Foglalkoztak vallásügyi panaszokkal, a rendek közötti vitás ügyekkel, a matrikula módosításával, a birodalmi bíróságok ítéleteinek végrehajtásával. Lépéseket tettek a kerület fennmaradását és fejlődését szolgáló témákban: döntöttek rendészeti, egészségügyi, kerületi biztonsági kérdésekről, útpépítésekről, szabályozták egyes termékek importját és exportját, stb. Másrészt itt határoztak a több kerületet és a birodalmat érintő ügyekben is: előkészítették a császárválasztásokat, a birodalmi gyűléseket, intézkedtek a birodalmi határozatok végrehajtásáról, kijelölték a Birodalmi Kamarai Bíróság soraiba delegálandó kerületi ülnököket, megszervezték a birodalmi adók beszedését, foglalkoztak a birodalmi béke több kerületben történő megszegésével, a birodalmi bíróságok ellen beérkező panaszokkal.

A birodalmi kerületek egyik legfontosabb feladata az adóügyek kezelése volt. A legtöbb helyen működött valamilyen kerületi pénztár (Kreiskasse), s a kerületi pénzügyi igazgatás tekintélyes mennyiségű hivatalnoknak (könyvelő stb.) adott munkát. A kerületi rendek joga volt a kerületi adók beszedése (ius collectandi). A kerületi adók központi helyet foglaltak el a kerületek alkotmányában. A kerületi matrikulák határozták meg a rendek hozzájárulásának formáját (pénz- vagy terményadó) és mértékét. Szintén a kerületeknek kellett gondoskodniuk a birodalmi adók (töröksegély, Römermonat) begyűjtéséről. Ritkán előfordult, hogy a rendek megegyezése, illetve a hadijog alapján rendkívüli adót vetettek ki.

A másik jelentős kerületi feladatkör a hadügy volt. A kerületeknek kellett megoldaniuk a kerületi haderő kiállítását, felfegyverzését és fenntartását. Jelentősen megemelkedtek ezek a költségek, miután békeidőben is tartottak fenn bizonyos létszámú hadsereget. A kerületi gyűlés osztotta szét rendjei között a birodalmi gyűlés által megállapított katonaállítási és anyagi hozzájárulási kötelezettséget. Az 1521-es wormszi matrikula 4 ezer lovas és 20 ezer gyalogos kiállítását írta elő a kerületeknek, az 1681-1682-es birodalmi hadialkotmány (Reichskriegsverfassung) viszont már összesen 40 ezer fő, ezen belül 12 ezer lovas és 28 ezer gyalogos katona kiállítását rendelte el. A kerületek nem egyenlő arányban vállaltak részt a katonaállításból. A 17. század végén kiállítandó 40 ezer katonának például mintegy 20%-át az osztrák kerület adta, míg a jóval gyengébb frank kerület 7,2%-kal, a bajor pedig mindössze 5,7%-kal járult hozzá a birodalmi hadsereg kiállításához.

1.11. A birodalom felbomlása

A Német-római Birodalom felbomlása hosszabb folyamat eredménye volt, amelyre katalizátorként hatottak a francia forradalom és a napóleoni háborúk eseményei. Bár

I. Lipót (1790-1792) a reichenbach-i egyezményben (1790) és a pillniti nyilatkozatban (1791) még képes volt kiállni az abszolutista tábor mellett, a forradalmi háború gyors expanziója hamar világossá tette, hogy a birodalom sem külső, sem belső integritását nem képes megőrizni. A főleg Ausztria és Poroszország rivalizálása miatt feszültté váló belső viszonyok a hadszíntéren sorozatos vereségekkel párosultak. Végül Poroszország az 1795-ös bázeli béke megkötésével tíz évre kivonta magát a háborúból, és bár Ausztria folytatta a küzdelmet, sorozatosan kudarcot vallott. Jelentősséggel bír az eseménysorban az 1797-es Campo Formio-i béke, amelynek titkos záradékában II. Ferenc császár kötelezte magát, hogy egy jövőbeni, a birodalommal kötendő békében bele fog egyezni a Rajna bal partjának Franciaországhoz csatolásába. Ezt végül az 1801-es lunéville-i békében rögzítették, és a birtokaiktól megfosztott birodalmi rendeket igyekeztek a birodalomhoz tartozó jobb parton kárpótolni. Tovább fokozta az erjedést az 1803-as Reichsdeputationshauptschluss, amelynek rendelkezései új rendet adtak a birodalomnak, és erőteljes szekularizációt indítottak el. A következő évben (1804) II. Ferenc császár – Napóleon újdonsült örökletes császárságát (1804/1815) ellensúlyozandó – felvette az örökletes osztrák császári címet, amely azonban már csak a Habsburgok országaira vonatkozott. Végül 1806. július 12-én 16 birodalmi rend (Bajorország, Baden, Württemberg, Berg és Kleve, Hessen-Darmstadt, Nassau-Weilburg, Hohenzollern-

Hechingen, Hohenzollern-Sigmaringen, Salm-Salm, Salm-Kyburg, Isenburg-Birstein, Arenberg, Liechtenstein, von der Leyen és Regensburg-Aschaffenburg) elhatározta, hogy kiválik a birodalomból, és Napóleon protektorátusa alatt megalapítja a Rajnai Szövetséget. A rendek augusztus 1-jén közzétették a birodalmi gyűléssel, hogy kilépnek a birodalomból, és minden birodalmi címről és rangról lemondanak. Napóleon ekkor ultimátumot küldött II. Ferenc német-római császárnak, amelyben deklarálta, hogy a továbbiakban nem ismeri el a Német-római Birodalom alkotmányát, és követelte, hogy Ferenc augusztus 10-ig mondjon le a német-római császári címről. Ferenc osztrák császári címét azonban továbbra is elismeri. Ferenc nem várta meg a határidőt, 1806. augusztus 6-án közleményt adott ki, amelyben lemondott a német-római császári címről, és ezzel a Német Birodalom története befejeződött. A birodalom végét bejelentő nyilatkozatot egy császári herold olvasta fel a bécsi Hofburg közelében álló Kirche zu den neun Chören der Engel erkélyéről.

A Német-római Birodalom a kora újkorban egy olyan konföderációt alkotott, amelynek tagjait – különösen 1648 után – egy közös béke- és jogrendszer, valamint néhány közös intézmény (császár, birodalmi gyűlés, legfelsőbb bíróságok, kerületi rendszer) kötötte össze. Ez képezte az alapját a birodalom tagjainak többségében élő közösségtudatnak, identitásnak. A birodalom mindvégig megőrizte föderatív jellegét, ellenállt azon kísérleteknek, amelyek egyetemes birodalommal alakították volna, de nem fejlődött Franciaországhoz hasonló modern nemzetállammá sem. Erényei közé tartozott, hogy képes volt kedvező feltételeket teremteni a politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális sokszínűségnek, hatékonyan rendezni a reformáció nyomán kibontakozó vallási ellentéteket. A birodalom kora újkori történetében meghatározó tényező volt az uralkodó és a birodalmi rendek dualizmusa, küzdelme és együttműködése, amely végső soron a császári (központi) hatalom fokozatos csökkenéséhez, a helyi hatalmak erősödéséhez vezetett. Ugyanakkor a túl sok egymásnak feszülő érdek megnehezítette a tárgyalások és a kompromisszumkeresés útját. Ennek következtében a korszak végén a birodalom már nem tudta megakadályozni hatalmasabb tagjait abban, hogy saját hatalmi érdekeik mentén politizáljanak. Az érdekellentétek lehetetlenné tették egy olyan hadsereg megszervezését, amely hatékonyan ellen tudott volna állni a nyugatról érkező, modern hódító seregeknek, valamint kerékkötőivé váltak a kor követelményeinek egyre kevésbé megfelelő, merev alkotmányos struktúra megreformálására irányuló törekvéseknek. A francia forradalom kirobbanása után a birodalom felbomlása csak idő kérdése volt. Számítottak rá a kortársak is, akik 1806-ban rezignáltan vették tudomásul, hogy a több mint 800 éves Német-római Birodalom eltűnt Európa térképéről.

1.12. SZAKIRODALOM

Aretin, Karl Ottmar von: *Das Alte Reich, 1648-1806. I-IV* Stuttgart, Klett-Cotta Verlag, 1993-2000. Conrad, Hermann (szerk.): *Recht und Verfassung des Reiches in der Zeit Maria Theresias*. Köln – Opladen, Westdeutscher Verlag, 1964.

Dotzauer, Winfried: *Die deutschen Reichskreise (1383-1806). Geschichte und Aktenedition*. Stuttgart, Steiner, 1998.

Hartmann, Peter Claus: *Das Heilige Römische Reich deutscher Nation in der Neuzeit 1486-1806*.

Stuttgart, Philipp Reclam jun. GmbH & Co., 2005. (Reclams Universal Bibliothek Nr. 17045.) Hartung, Fritz: *Die Wahlkapitulationen der deutschen Kaiser und Könige. Historische Zeitschrift*, 107 (1911), 306-344.

Herbers, Klaus – Neuhaus, Helmut: *Das Heilige Römische Reich. Schauplatze einer tausendjährigen Geschichte (843-1806)*. Köln – Weimar – Wien, Böhlau Verlag GmbH & Cie, 2005.

Hofmann, Hanns Hubert (szerk.): *Quellen zum Verfassungsorganismus des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation 1495-1815*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte der Neuzeit. 13.)

Neuhaus, Helmut: *Das Reich in der frühen Neuzeit*. München, Oldenburg, 1997. (Enzyklopädie deutscher Geschichte, Band 42.)

Schindling, Anton – Ziegler, Walter (szerk.): *Die Kaiser der Neuzeit, 1519-1918. Heiliges Römisches Reich, Österreich, Deutschland*. München, Beck Verlag, 1990.

Zeumer, Carl: *Heiliges römisches Reich deutscher Nation. Eine Studie über den Reichstitel*. Weimar, Hermann Böhlau Nachfolger, 1910. (Quellen und Studien zur Verfassungsgeschichte der Deutschen Reiches in Mittelalter und Neuzeit. IV/2.)

2. Papp Imre | KIRÁLYSÁG ÉS RENDISÉG FRANCIAORSZÁGBAN

A francia monarchia politikai berendezkedésében ugyan már a 15. század végén is a királyi intézmények játszottak vezető szerepet, de a rendi intézményeket nem nélkülözhatték a kormányzásban. Ez utóbbiak a kora újkorban sokat veszítettek jelentőségükből, azonban sosem bomlottak fel teljesen.

2.1. A tartományi rendi gyűlések

A rendi képviseleti rendszer a 14-15. század folyamán tartományi és országos szinten alakult ki. A tartományi rendiség az erős helyi hűbéri intézményekből nőtt ki. A hűbériség felbomlásával a tartományi rendi gyűlések (États provinciaux) lettek hivatottak a tartományi autonómia megőrzésére. A késő középkorban csak az egyház érvényesítette országosan a privilégiumait. A nemesség és a városok inkább a tartományi rendi gyűléseken keresztül törekedtek érdekeik érvényesítésére. Amikor egy-egy tartomány a koronához került, a királyi intézményeket nem lehetett azonnal kiépíteni, vagy nem voltak elégségesek a kormányzáshoz. A francia királyok kénytelenek voltak a helyi rendekre támaszkodni, egyezségekre jutni velük, elismerve privilégiumaikat és a tartomány részleges autonómiáját. A francia monarchia tehát a rendi autonómiák beépítésével integrálta a tartományokat. „Mozaikkirályság” volt, amely sokféle hagyományú tartományok összefűzött együtteséből állt.

Az uralkodó által kért adókról a tartományi rendi gyűlések döntöttek többségi szavazással. A megajánlott adót, amelyet sok tartományban „önkéntes adománynak” neveztek, szintén a rendek osztották el, és általában a rendi adminisztrációk szedték be. A beszedett adók meghatározott hányada a tartományokban maradt a helyi ügyekre, amelyeket választott tisztviselők intéztek. Voltak tartományok, ahol külön tartományi adót szedtek. Ezt nevezték tartományi dénároknak. A tartományok érdekeit a központi hatalom előtt képviselő rendi gyűlések legtöbbször háromkamarás (egyházi, nemesi, közrendi) volt, de nem biztos, hogy kamaránként ülésezett és szavazott. Az ülésezés rendszeressége is igen különböző volt. Természetesen nem volt egységes a követek küldésének és választásának rendje sem. A tartományi rendi gyűlés szavazott a központi hatalommal egyeztetve a helyi írásba foglalt szokásjog (délen az ún. írott jog) módosításáról, a tartományt érintő királyi törvényjavaslatról, királyi tanácsi határozatokról stb.

I. Ferenc (1515-1547) uralkodása idején az alábbi 19 nagyobb tartományban működött tartományi rendi gyűlés: Anjou, Artois (1529-től tartozott a koronához), Alsó- Auvergne, Felső-Auvergne, Bourbonnais, Bretagne (1532-ben egyesült a monarchiával), Burgundia, Dauphiné, Gascogne, Guyenne, La Marche, Languedoc, Limousin, Maine, Normandia, Orléanais, Picardia, Provence, Touraine. Ezenkívül a királyság peremvidékein is voltak kisebb, rendi gyűléssel rendelkező tartományok. Néhány nagy tartományon belül további (kisebb) tartományokban ún. parciális rendi gyűlések üléseztek, amelyek külön szavazták meg a koronának juttatandó adót. Szerepük a 16. század folyamán csökkent vagy a nagyobb tartományok, vagy a királyi adminisztráció javára. Languedocban Albigeois, Castres, Gévaudan, Velay, Vivarais; Guyenne-ben Agenais, Périgord, Quercy, Rouergue; Gascogne-ban Armagnac, Com- minges; Burgundiában Maconnais, Auxerre, Auxonne, Bar-sur-Seine és Charolais rendelkezett parciális rendi gyűléssel. Ile-de-France, Champagne, Berry, Nivernais és Saintogne tartományban nem volt rendi gyűlés, a kormányzást egyedül a királyi intézmények végezték. Az egyes rendi tartományokkal szemben – ha változó mértékben is – a királyi hatalom mindig fölényben volt. A 16. századra a francia monarchia olyan központosított állammá vált, amely a helyi kormányzást együttesen, a tartományi rendi gyűlésekkel és a királyi intézményekkel gyakorolta.

A rendi tartományok száma változott, növekedés és csökkenés egyaránt volt, de hosszabb távon az utóbbi vált meghatározóvá. Bourbonnais-ban (Bourbon Hercegségben), miután a tartományt 1532-ben I. Ferenc beolvasztotta a koronába, a rendi gyűlés többé nem ülésezett. A 16. század második felében 8 tartományban szünetelt vagy szűnt meg a rendi gyűlés: Anjouban, Gascogne-ban, Guyenne-ben, Limousin- ben, Maine-ben, La Marche-ban, Orléanais-ban és Touraine-ben. Legtöbbször a királyi hatalom terjeszkedése váltotta ki a tartományi rendiség felbomlását. Amennyiben a központi hatalomnak sikerült kiépítenie az adóelosztó körzeteket, többé nem volt szüksége az adók behajtásához a rendi adminisztrációra. A vallásháborúk idején a rendek és a rendeken belüli ellentétek is segítettek a folyamatot. A központi hatalommal szemben önállóságra törekvő kormányzók sem tekintettek jó szemmel a hatalmi ellenpólusként fellépő tartományi rendi gyűlésekre.

A 17. században folytatódott a tartományi rendiség visszaszorítása. A tartományok a monarchiával való egyesülésük idején általában kötöttek valamilyen egyezséget az uralkodóval. Ezek nem voltak sérthetetlenek, de felrúgásuk a törvényesség formális betartása mellett bonyolultabb volt. A tartományi rendi gyűléseket is a király hívta össze, s ahol nem volt szokásban előírt rendszeres ülés, ott az uralkodó könnyen érvényesíthette akaratát: a

lehető legritkábban vagy egyáltalán nem hívta össze. Így szűnt meg 1624-ben Felső-Auvergne, 1628-ban Dauphiné, 1655-ben Normandia, 1672-ben Alsó-Auvergne és 1678-ban Franche-Comté (ekkor került Franciaországhoz) rendi gyűlése. Körülbelül 14 parciális rendi gyűlés is befejezte tevékenységét. Riche-lieu bíboros az 1620-1630-as években azt tervezte, hogy minden rendi tartományban kiépíti az adóköri körzeteket vagy választótartományokat (pays d'élection), és felszámolja a tartományi rendi gyűléseket. A nagy tartományok sorozatos ellenállásától tartva lemondott tervéről. Ennek köszönhetően az ancien régime végéig fennmaradt 4 nagy tartomány, Bretagne, Burgundia, Languedoc és Provence rendi gyűlése, valamint 16 kisebb tartomány a határvidékeken. Északon Artois-é, Cambrésis-é és Vallon-Flandriáé (az utóbbi két tartományt 1668-ban csatolták Franciaországhoz), délkeleten Bresse-é, Biugey-é és Maconnais-é, a Pireneusok vidékén Béarné, Alsó-Navarráé, Foix-é (mindhárom 1620-ban egyesült a koronával), Bigorre-é, Labourdé, Marsané, Nébouzané, Quatre-Vallées-é és Soule-é, valamint Korzikáé (1768-ban vásárolta meg Franciaország).

A megmaradt tartományi rendi gyűlések önállóságát XIV Lajos (1643-1715) kurtította tovább. 1663-ban megtiltotta, hogy a gyűlések véleményt nyilvánítsanak a tartományi parlamenteknél (legfelsőbb királyi bíróságoknál) a közügyeket érintő királyi rendelkezések bejegyzéseiről. Csupán az adókkal kapcsolatos ügyekben volt joguk ellenkezni. Megmaradt az a régi joguk is, hogy követválasztáskor a rendek panaszfüzeteket (cahiers de doléances) készíthettek, azaz megírhatták a királynak a tartomány ügyes-bajos dolgait, és véleményt nyilváníthattak. Autonómiájuk tehát a Versailles által javasolt adó megajánlására, elosztására és behajtására, valamint a helyi ügyek (utak karbantartása, a gazdasági élet felügyelete, kórházak, iskolák alapítása, szervezése stb.) intézésére szorítkozott. Az erőviszonyok eltolódása miatt nyílt politikai ellenállásra többé nem volt lehetőségük. A helyi igazgatás joga azt is jelentette, hogy a központi hatalom mentesült ezek terhe alól. A tartományi rendi gyűlések fődelegátusokat és delegátusokat választottak soraikból a helyi ügyek vitelére és a királyi intézményekkel való rendszeres együttműködésre. Mindegyik gyűlés követet küldhetett Versailles-ba, hogy képviselje a rendeket, és patrónusokat szerezzen az udvarban a tartomány nagyobb gondjainak a megoldásához.

A tartományi rendek és a központi hatalom között az adómegajánlás terén keletkezett a legtöbb nézeteltérés, gyakran csak többszöri egyeztetés után sikerült megállapodni. A huzavona sokszor nem volt hiábavaló: a rendi tartományok arányaiban valamelyest kevesebb adót fizettek, mint a királyi intézmények által igazgatottak. Necker pénzügyi főigazgató felmérése szerint a legtöbb egyenes adót (rovásadó [taille], fejadó, huszadadó) fizető első 9 adókerületből (généralité) egy sem tartozott a rendi tartományokhoz. A 27 adókerület közül a rendi tartományokban lévők a középmezőnyben foglaltak helyet. Előnyt élveztek a közvetett adók fizetésében is. A részleges önállóság abban is tükröződött, hogy a 16. században a kormányzók, a 17-18. században az intendánsok hatásköre szűkebb volt, mint a többi tartományban. A központi hatalom helyi képviselői a tartományi elittel és a rendi gyűlés választotta tisztségviselőkkel kompromisszumot kötve érvényesítették a királyi akaratot.

A legnagyobb és önállóságából a legtöbb elemet megőrző, Versailles-nak a legtöbb gondot okozó rendi tartomány Bretagne volt. A tartomány rendi-nemesi karaktere egyedülálló volt a monarchiában. Egyrészt a 18. századra kb. 2 millió fős tartományban az országos átlaghoz képest magasabb volt a nemesség aránya, másrészt a breton szokások (alkotmány) az egykori hercegség politikai berendezkedésében is különleges helyet biztosítottak számára. A két évente Rennes-ben ülésező tartományi rendi gyűlésen 58 egyházi és 42 városból 47 követ vehetett részt. A nemesség esetében azonban nem volt létszámkorlát: minden 25. életévét betöltött nemes férfi megjelenhetett a gyűlésen. Előfordult, hogy 500-700 nemes vett részt, döntő befolyást gyakorolva a szavazás kimenetelére. A központi hatalom 1768-1769-ben legalább évi 1000 livre jövedelemhez akarta kötni a részvételi jogot, hogy kiszűrje a radikális, gyakran feszültséget keltő kishemesi csoportokat. A becslések szerint évi 1000 livre volt szükséges a szerény nemesi életmód fenntartásához. A breton szokások azonban a nemesi mivoltot egyedül a származáshoz kötötték, így a rendi gyűlés elutasította a tervezetet, és 1770-ben maga hozott korlátozó szankciókat. Ezután csak az a nemes jelenhetett meg a gyűlésen, aki a breton parlamenttől – tisztes illeték fejében – tanúsítványt szerzett nemesi származásáról.

A 17. században – még a Fronde idején (1648-1653) is – a tartomány lojálisan viszonyult a központi hatalomhoz. A változás akkor kezdődött, amikor 1689-ben – a monarchiában utolsónak – XIV Lajos a rendek megkérdezése nélkül intendánst nevezett ki a tartomány élére. A nemesség által is fizetendő fejadó 1695-ös bevezetése szintén tiltakozást váltott ki. A rendek az 1523-as megegyezésre hivatkoztak, amely szerint a tartomány berendezkedésén az uralkodó csak a rendekkel együtt változtathat. A rendi gyűlés a központi hatalom bretagne-i letéteményeseit csupán a király követeinek és nem a hatalom gyakorlóinak tekintette. A nemesség breton nemesi nemzetnek titulálta magát, amivel rendi különállását emelte ki. A 18. században gyakorta előfordult, hogy valamiért tiltakozott a rendi gyűlés: nem tekintette megfelelőnek a kinevezett intendáns vagy kormányzó személyét, sérelmezte, hogy a bretagne-i püspökök és apátok java része nem helyi származású. Nyílt ellenállásra azonban sosem került sor, az ellentéteket politikai kompromisszumokkal igyekezett mindkét fél

feloldani. Az utolsó ellenzéki megnyilvánulás az 1789-es általános rendi gyűlés (États généraux) követválasztási rendjéhez kapcsolódott. A breton rendek nem választottak követeket, mert a tartomány szokása ellentmondott az országos rendelkezésnek. Az előbbi úgy szölt, hogy a követeket a tartományi rendek választják, míg az utóbbi a királyi bírósági körzeteket tekintette a választás keretének.

A másik három nagy tartományban kisebb szerepe volt a nemességnek. Az egyház és a harmadik rend (javarészt a polgárság) kevésbé volt az autonómia hordozója, így kevesebb volt a súrlódás is a központi hatalommal. Languedoc, a volt Toulouse-i Grófság 1271-ben került a koronához, autonómiája elismerésével. Rendi gyűlése 1303 óta ülésezett rendszeresen. A 16. század második felében, a vallásháborúk idején a francia kálvinizmus egyik legfontosabb tartománya volt. Az 1570-1580-as években a hugenotta unió keretében szinte önálló államként működött. IV. Henrik (1589-1610) ezt az állapotot felszámolta, de korábbi privilégiumait (hugenotta erődtítmények fenntartása kincstári pénzen, adózási kedvezmények stb.) többnyire meghagyta.

A viszonyok Richelieu alatt változtak meg. A bíboros leromboltatta a református erődtítményeket, és Languedoc rendi intézményeit is fel kívánta számolni. Erre a tartomány 1628-ban fellázadt. A felkelés leverése után, de a tartományi rendi gyűlés megmaradásával, a rendek lecsendesedtek, elfogadva a szűk lehetőségeket a központi hatalommal szemben. A rendi gyűlés egyes kamarái eltérő létszámúak voltak. Az elsőben 24 egyházi ült 22 szavazattal, a másodikban 22 báró (magas rangú, régi származású nemesek) volt 22 szavazattal. A harmadik kamarában 68 városi és községi követ foglalt helyet 44 szavazattal. A bárók származásuk alapján, s nem választással jelentek meg. 26 követnek csupán részvételi joga volt, vagyis nem szavazhatott. A rendi gyűlésen nem kamaránként, hanem személyenként szavaztak. A 88 szavazatból 45 volt szükséges bármilyen döntéshez. Az évente ülésező gyűlés elnöke mindig a narbonne-i érsek volt. Az abszolutizmussal való megbékélés mögött gesztusok is voltak a központi hatalom részéről. A rendi gyűlés működtethette bizottságait, intézményeit, a beszédett adókból sok hasznos helyi beruházást (útépítés, városrendezés stb.) valósíthatott meg.

Az egykor szintén hercegség, Burgundia 1477-ben került a koronához. A paviai csata után a fogságban lévő I. Ferenc kénytelen volt a tartományt átengedni V. Károly császárnak (1519-1556). Szabadulását követően azonban a burgundiai rendek határozott fellépésére visszavonta a tartományról való lemondását. A burgundiai rendi gyűlés inkább a tartomány autonómiáját ekkor még tiszteletben tartó francia monarchiát választotta, mint a spanyol birodalmat. A tartomány rendjei Richelieu alatt kerültek összeütközésbe a királyi hatalommal, autonómiájuk védelmében. Az 1629-es felkelés annyi eredményt ért, hogy a rendi gyűlés megmaradt. A felkelés elbukott, de a rendek politikai eszközökkel ezután is gyakran csatároztak a központi hatalommal. A 17-18. század fordulóján az álnemesség felkutatására elrendelt revízió, amely minden nemes kötelezett származása bizonyítására illeték fejében, felháborodást váltott ki a tartomány nemessége körében. Hasonló volt a reagálás a fejadó, majd a tizedadó (1710) bevezetését követően is. A 18. században lecsendesedett a burgundiai nemesség. A nagy befolyású arisztokratacsaládok, más tartományokhoz hasonlóan, az udvarba költöztek, így csökkent a helyi érdekek súlya. A háromévente húsz napig ülésező tartományi rendi gyűlésnek nem volt pontosan megszabva a létszáma. Az egyházi rend kamarájában 119, a harmadik rend kamarájában 55 követ szavazhatott. A nemesség létszáma nyitott volt, de csak a hűbértartókkal rendelkező régi nemesek (akik apai ágon legalább négy generáció óta nemesek) jelenhettek meg. A részvételt 1778-ban tovább szigorította a rendi gyűlés: a katonai hivatás gyakorlása is feltétel lett. A rendi gyűlés három évre héttagú előjáróságot választott a helyi ügyeket intézők ellenőrzésére és a királyi intézményekkel való együttműködésre. Az adót is háromévente ajánlották meg a rendek.

A negyedik nagy rendi tartomány, Provence 1482-ben egyesült a koronával, privilégiumainak elismerésével. Ezeket 1535-ben I. Ferenc megnyírta, de a tartomány rendi jellegét meghagyta. Évente összeülő gyűlése háromkamarás volt, amelyen 20 egyházi, 57 harmadik rendbeli követ jelenhetett meg. A nemesi kamara létszáma itt sem volt megszabva: minden hűbértartókos nemes követnek számított, de általában csak 150-160 nemes vett részt az üléseken. 1630-ban Richelieu politikájával szemben lázadás tört ki, amely elbukott. 1639-ben ülésezett utoljára háromkamarás gyűlés. Ezután egy egykamarás vette át szerepét, az eddigi jogok megtartásával. A városok és a községek választotta követek között természetesen egyháziak és nemesek is voltak, de nem korábbi rendi előjogaik alapján. A gyűlés háromévente ülésezett az aix-i érsek elnökletével. Megszavazta a felajánlott adót, és behajtotta azt, megválasztotta a helyi ügyek intézésére a tisztségviselőket. Az 1780-as évekre felerősödött a nemesség törekvése, hogy visszaállítsa a számára kedvezőbb háromkamarás gyűlést. A visszaállítást 1787-ben az uralkodó engedélyezte is, így a nemesség túlsúlyba került: a 19 egyházi és az 58 harmadik rendbeli követtel szemben 128 hűbértartókos nemes jelenhetett meg az üléseken. Jogilag ez a szavazás kimenetelét azonban nem érintette, mert minden kamarának egy szavazata volt, s csak a kamarákon belüli szavazás történt létszám szerint. 1789 elején azonban Versailles visszavonta az 1787-es engedélyt, és visszaállította az egykamarás rendszert.

Az 1768-ban Genovától megvásárolt Korzikán a francia kormányzat többnyire meghagyta a helyi intézményeket, jogszokásokat és az adózási rendet, de a rendi képviseletet francia mintára átszervezte. 1775-ben háromkamarás rendi gyűlést szervezett, kamaránként 23 követtel. A szigetet a Versailles-tól való távolsága, fekvése és a költségek miatt a központi hatalom nem akarta közvetlenül kormányozni.

Az északi és a déli határ menti kis rendi tartományoknak stratégiai szempontból volt jelentőségük, ezért Versailles-ban körültekintően kezelték belső ügyeiket. Rendi gyűléseik igen változatosak voltak, de majd mindenütt háromkamarás rendszerben üléseztek. A gazdag Vallon-Flandriában viszont egykamarás gyűlés működött, a polgári követek meghatározó szerepével. A Pireneusokban fekvő Béarnban és Navarrában a hagyományok alapján a nemességnek volt a legtöbb követe.

2.2. Az általános rendi gyűlés

A királyi hatalom akaratából 1302-től szokássá vált, hogy a rendekké szerveződött társadalmi csoportoknak országos képviselete legyen. Az általános rendi gyűlés szerepe igen változó volt, de ritkán tudott a királyi hatalom ellensúlyává válni. Az uralkodó akkor hívta össze, amikor szükségesnek tartotta, hogy az adókövetésben, a törvényhozásban, a kormányzásban és más, az egész monarchiát érintő kérdésekben támaszkodjon rájuk. A francia királyok az uralkodói hatalom segítőjének, kiegészítőjének tekintették az országos rendi képviseletet, elismerték a királyság politikai testének, de írásban sosem fektették le a jogait és ülésezési rendjét. Így hol csak tanácsadó (con-sultative), hol viszont határozathozó (délibérative) szerepe volt.

Amikor a százéves háborúban (1337-1453) az uralkodói hatalom meggyengült (1355-1359), a francia rendek vették át a kezdeményezést: az adók megszavazása mellett a törvényhozásban is részt vettek. V. Károly (1364-1380) alatt visszaszorultak, majd az uralkodásra alkalmatlan VI. Károly (1380-1422) idején, az 1410-1420-as években ismét nőtt a szerepük. VII. Károly (1422-1461) is többször támaszkodott a rendekre.

Kivételes esetekben, mint a király kiskorúsága, a régens is összehívhatta az États généraux-t. Az 1614-es párizsira a régens anyakirályné, Medici Mária küldte ki az összehívó (konvokációs) levelet. 1484-ben a rendek maguktól gyűltek egybe, hogy lecsendesítsék a lázadó arisztokratákat, és ellenőrizzék a régenst, aki csak helyettesítette a királyt, de az összes uralkodói joggal nem rendelkezett. Az 1593-as gyűlés legitimitása kétséges volt, mert a vallásháborúk közepette a Katolikus Liga egyik vezetője, Mayenne herceg hívta össze, hogy új királyt szavazzon meg, mert IV. Henrik református volt, a monarchia alaptörvénye szerint pedig az uralkodó csak katolikus lehet.

Sem a késő középkorban, sem a kora újkorban nem volt két egyforma általános rendi gyűlés. A követek egy része (az egyházi és a nemesi rend legelőkelőbb tagjai) a király meghívására, más része választás révén vett részt a gyűlésen. A követek zöme olykor a király személyes ismerőse volt. 1383-tól vált véglegessé, hogy az uralkodó konvokációs levelét követően a követeket a királyi bírósági körzetekben (bailliages vagy sénéchaussées) választják. Mindegyik rend egy követet választott, az egyháziak és a nemesek közvetlenül, a harmadik rend elektorokon keresztül. A szokások nem tiltották, hogy a harmadik rend választásain a polgárság mellett a parasztság is részt vegyen, mivel a közrend (harmadik rend) fogalmába az egyháziakon és a nemeseken kívül mindenki beletartozott. A gyakorlatban csak a déli tartományokban fordult elő, hogy az elektorok közé a falvakból is bekerültek. Ezen választási rend alól Bretagne, Dauphiné és Provence kivételt képezett: a követeket a tartományi rendi gyűlés választotta. Csak 1789-ben volt ténylegesen általános szabály a királyi bírósági körzetenkénti választás.

Az általános rendi gyűlésnek három kamarája volt, az egyházi, a nemesi és a harmadik rend (az elnevezés a 15. század közepén jelent meg) általában külön ülésezett, és rendenként szavazott. A kamarában többségi szavazással döntöttek, és a döntés egy szavazatot jelentett a három rend közös ülésén, vagyis mindegyik rendnek egy szavazata volt. Így az États généraux-ban csak 3 : 0 vagy 2 : 1 szavazat születhetett. A gyűlés leggyakrabban együttes üléssel kezdődött, ahol a rendek meghallgatták az uralkodó nyitóbeszédét, amely azokról az ügyekről szólt, amelyek miatt az összehívásra sor került. Ezt követően a rendek kamaráikba vonultak, megválasztották elnöküket és tisztségviselőiket, majd megbeszítették és megszavazták az uralkodónak szánt felterjesztésüket.

A felterjesztés egyrészt az uralkodói előterjesztésekre adott választ, másrészt a rendek véleményét, kéréseit tartalmazta. Az utóbbiak a panaszfüzetek alapján készültek. 1356-tól vált szokássá, hogy az általános rendi gyűlésre készülő követeknek a helyi rendek írásba foglalták sérelmeiket, elvárásaikat és javaslatukat. Az volt a céljuk, hogy felhívják a király figyelmét a fontosnak vélt ügyekre, és megoldást kérjenek. A panaszfüzeteket rendenként összeszerkesztették, de gyakran előfordult, hogy fontos ügyekben még egy renden belül sem volt nézetazonosság. A követeket a helyi rendek mandátummal látták el, amely lefektette kötelezettségeiket. Ezek

közül a panaszfüzetekben foglaltak képviselte volt a legfontosabb. Lényegében követutasításról volt szó. Sokszor előfordult, hogy az ülések idején a követek hazautaztak konzultációra választóikhoz. 1576-ban a harmadik rend követei nem értettek egyet a hugenották elleni háború szükségességével, ezért választóikat kérdezték meg.

A felterjesztések elkészülte után a rendek együttes ülést kértek előadásukra. Szavazatuk jogilag ugyan sosem volt az uralkodó döntéseinek alkotmányos kelléke, de a rendek kérését az uralkodó általában megfontolta, és többé-kevésbé teljesítette. Az ülésezés rendjét azonban sem az uralkodó, sem pedig a rendek nem követték mindig. A 15. században többször (pl. 1484-ben) ülésezett kamarák nélkül együtt a három rend, és a követek tartományonként csoportosultak érdekeik érvényesítésére. A királyi megnyitón és a záróülésen voltak együtt a rendek, elől az egyházi, középen a nemesi követek ülve, hátul pedig a harmadik rend követei állva hallgatták az uralkodót. Ez az elrendezés az uralkodó előtt a rendek közötti hierarchiát volt hivatott kifejezni. A 16. és a 17. században – az 1789-est is így hívta össze a király – a kamaránkénti külön ülés fordult csak elő. Az erős tartományi kötődésből és a külön ülésezésből adódott, hogy az általános rendi gyűlésben nem alakult ki erős összetartozás-tudat, rendi identitás.

A gyűlés összlétszáma ingadozott, és a helyszíne sem volt állandó. 1484-ben Tours-ban mindössze 284 követ jelent meg. Az 1560-as orléans-i gyűlésen a 438 követből 107 egyházi, 107 nemesi és 224 (54%) közrendű követnek volt joga részt venni. Az 1576-os blois-inak 326 követe volt: 104 egyházi, 72 nemesi és 150 közrendű. A szintén Blois-ban ülésező 1588-as gyűlésen az 505 követből 134 az egyházhoz, 180 a nemességhez, 191 a harmadik rendhez tartozott. 1614-ben a Louvre-ba összehívott általános rendi gyűlésre 460 követ volt hivatalos: 135 egyházi, akik közül csak 5 plébános volt, a többi az egyházi hierarchia csúcsát képviselte. A 138 nemes közül 60 arisztokrata volt. A harmadik rendet 187 követ képviselhette, akiből 121 a királyi hivatalnokokhoz tartozott. Az 1789. május 5-én összeülő utolsó általános rendi gyűlés követválasztásánál a harmadik rend követelése érvényesült: annyi követet küldhetett Versailles-ba, mint az első két rend együttesen. Az 1317 követből 326 egyházi, 330 nemesi és 661 közrendű volt.

A százéves háború alatt vált elismertté, de írásban nem rögzült, hogy új adó bevezetéséhez és a régiek kivetéséhez az általános rendi gyűlés szavazata szükséges. A francia rendek 1789-ig a monarchia alaptörvényei közé sorolták az új adó bevezetésének jóváhagyási jogát. Az uralkodók azonban ezt sosem tekintették alaptörvénynek, vagyis kötelező érvényűnek, de 1615-ig nem szegték meg. A legfontosabb egyenes adó, a taille kivetéséhez utoljára 1439-ben járult hozzá az általános rendi gyűlés.

I. Károly a taille alóli mentesség fejében kiegyezett az egyházi és a nemesi renddel, hogy ezután eltekint a gyűlés a taille évenkénti megszavazásától. A rendek ezzel lemondtak a királyi hatalommal szembeni legfontosabb politikai eszközükről. A 15. század második felében ritkultak a gyűlések. A rendek az 1484-es gyűlésen próbáltak fordítani az erőviszonyokon: VIII. Károllyal (1483-1498) megígértették, hogy az adók megállapításához kétfévente általános rendi gyűlést hív össze. A király nem váltotta valóra ígéretét, XII. Lajos (1498-1515) 1506-ban Tours-ba még összehívta a rendeket, de ezután 54 évig az États généraux nem ülésezett. I. Ferenc és II. Henrik (1547-1559) csak a királyi intézményekkel és a tartományi rendi gyűlésekkel kormányzott.

A rendek által országosan nem korlátozott uralkodói hatalom fejlődése azonban nem volt zökkenőmentes. A 16. század közepén Franciaország vereséget szenvedett az itáliai háborúban. Az állam eladósodott, a nemesség elégedetlen volt az elmaradt katonai sikerek és a hadsereg leszerelése miatt. Mindezt tetézte a katolikus és a református vallási ellentétek kiéleződése. A vallásháborúk kitörésével a királyi hatalom ismét az États généraux támogatására kényszerült. Az 1560-as, az 1561-es, az 1576-1577-es és az 1588-1589-es gyűléseken a rendek ismét megkísérelték, hogy az országos hatalomból részesedjenek. A vallási kérdések mellett, amelyekben a rendek ritkán tudtak egyetérteni, a pénzügyek és az általános rendi gyűlés funkciója került ismétlődően terítékre.

1561-ben a rendek azt kérték, hogy amikor az uralkodó alkalmatlan a kormányzásra, a rendi gyűlés a régens felügyeletére háromhavonta ülésezzen. A király nagykorúsága idején kétfévente legyen gyűlés, hogy megszavazza az adókat, és döntsön az uralkodóval közösen háború és béke kérdésében. 1576-ban minden ötödik év november 15-étől javasolták a rendi gyűlés automatikus ülésezését, hogy a királlyal együtt hozhasson törvényt. A Királyi Tanács mellé 36 tagú rendi tanács felállítását is szorgalmazták a főtisztviselők ellenőrzésére. A javaslatok sorra megbuktak, amire a rendek az uralkodó által kért adók visszautasításával válaszoltak. A rendi monarchia eszménye a politikai irodalomban is tág teret kapott.

IV Henrik, miután megszilárdította a hatalmát, 1596-ban az előkelők gyűlésének (assemblée des notables) csak ígérte, de többé nem hívta össze a rendeket. A IV. Henrik halálát követő zűrzavaros években XIII. Lajos (1610-1643) kiskorúsága, az udvari torzalkodások, az arisztokrata és a nemesi lázongások miatt ismét szükség volt a

rendekre. Az 1614-1615-ös gyűlésen ugyan ismét kérték a rendek, hogy ezután rendszeresen legyen ülés, és a kormányzat tegye rendbe a pénzügyeket, azonban az egymás közötti ellentétek lehetetlenné tették az egységes fellépést. A nemesség a hivatalvásárlás és -öröklés eltörlését kérte, a harmadik rend viszont ezt elvetette. A követválasztásokat az udvar manipulálta: a harmadik rend követeinek 65%-a hivatalnokként a királyt szolgálta, és a nemesek közül is sokan elkötelezettjei voltak az udvarnak. A gyűlésnek csak annyi eredménye volt, hogy a rendek előadhatták sérelmeiket. Az általános rendi gyűlés elvesztette a tekintélyét, mert a követek nem tudták a rendi érdekeket megfelelően képviselni, és a királyi hatalomnak sem volt ezután szüksége a rendek támogatására a kormányzásban. 1615 után 1789-ig az États généraux nem ülésezett. A Fronde alatt a kiskorú XIV. Lajossal 1649-ben és 1651-ben is kihirdették az összehívását, de az ülést mindkét esetben elhalasztották. Az ancien régime utolsó, válságos éveiben merült fel újra összehívásának szükségessége. Az 1789. május 5-én összeülő gyűlés június 17-én nemzetgyűléssé alakult át.

A másik országos rendi intézmény az 1367-től működő előkelők gyűlése volt. A gyűlekezet az általános rendi gyűlést helyettesítette a király előtt, amikor a rendek véleményét kívánta kikérni. Egyfajta „információs csatornául” szolgált, határozathozó szerepe sosem volt. Ritkán nyugodott képviselőten, rendszerint személyenként hívta meg tagjait az uralkodó, de mindig a három rendből. A IV. Henrik által összehívott 1596-os gyűlés tagjait a rendek választották (10 püspököt, 18 arisztokratát és 57 polgárt). Gyakrabban ülésezett, mint az általános rendi gyűlés, a király az abszolút monarchia mérsékelt korszakában (16. század) is összehívta, de véleményét ritkán vette figyelembe. Az 1596-os azt javasolta IV. Henriknek, hogy az állami bevételek felét a rendekből választott állandó tanács ellenőrizze. Az 1617-es – 11 főpap, 16 arisztokrata és 25 polgár részvételével – a hivatalok örökíthetőségét javasolta eltörölni. 1626-ban még Richelieu bíboros is véleményt kért az előkelők gyűlésétől. Ezután 141 évig a francia uralkodók nem vették igénybe a szolgálatát. Az ancien régime végső válsága idején, 1787 tavaszán hívta ismét össze XVI. Lajos (1774-1792) a kormányzat reformterveinek támogatására. A 144 fős gyűlekezet azonban – a királyság alaptörvényeire hivatkozva – az adó- és pénzügyek teljes átalakításában egyedül az általános rendi gyűlést tekintette illetékesnek. Az uralkodó most megfogadta a tanácsát a rendi gyűlés összehívását illetően.

A három rendnek több országos intézménye nem volt, de az egyháznak és ideiglenesen a nemességnek lehetősége adódott fórumot működtetni. Az egyház vezető tisztségeinek kinevezési jogát a királynak juttató 1516-os bolognai konkordátum után a kiépülő gallikán egyház – autonómiájának megtartásával – az állam befolyása alá került. A tartományi és az országos zsinatok megmaradtak, de politikai ügyekben nem avatkozhattak be. A 17-18. században három-, majd ötévente összeülő gallikán (országos) zsinat legfontosabb világi funkciója az önkéntes adomány (don gratuit), lényegében a király által kért adó megszavazása volt.

A nemesi rend országos gyűlése – az egyháztól eltérően – kimondottan ellenzéki politikai szerepet töltött be. A Fronde idején létrejövő intézmény 1649-1652 között legalisan működött. Mazarin bíboros hívta össze, hogy kiegyezzen a rendi monarchia visszaállítását követelő nemességgel. 1658-ban és 1659-ben viszont Mazarin bíboros első miniszter akarata ellenére ült össze, ezért betiltotta. Képviselési intézmény volt, a résztvevőket bírósági körzetenként választotta a nemesség. XIV. Lajos személyi uralma idején semmi esélye nem volt a rendi intézmények újjáélesztésének. 1715-től, Orléans-i Fülöp régensségétől viszont lehetőség kínálkozott a királyi hatalom mérséklésére. Ezt azonban a hercegek akarták kihasználni: külön hercegi gyűlést alakítottak, hogy megszabják a régens jogkörét, és részesei legyenek a kormányzásnak, esetleg külön rendet alakítsanak. E folyamattal szemben újult fel 1716-1717-ben a nemesi rend országos gyűlése. Elutasította a hercegek külön politikai jogait, és az általános rendi gyűlés visszaállítását szorgalmazta, ahol minden követ ugyanolyan politikai jogokat gyakorolhat. Orléans-i Fülöp ezt elvetette, inkább az arisztokratikus abszolutizmust, vagyis az udvari arisztokráciával való kormányzást választotta, de a hercegek renddé szerveződését nem támogatta, a nemesi rend országos gyűlését pedig betiltotta. A képviselő és a hatalommegosztás eszménye azonban nem halt el, megvalósítására 1787-től adódott lehetőség.

2.3. A királyi kormányzás központi intézményei

Az uralkodók intézményeiken keresztül gyakorolták az elvileg nem korlátozott, nem kontrollált, osztatlan (törvényhozó, végrehajtó és bírói) hatalmukat. A királyi intézmények úgy fejlődtek, hogy a régiek mellé és fölé újak keletkeztek. A monarchia építkezett, de alig rombolt, inkább csak átalakított. Az állandóság és a változás kettőssége jellemezte. A korlátlan látott királyi hatalom ellenére az intézmények a társadalom felé részleges rugalmassággal bírtak, mert elkülönültek az uralkodó személyétől, aki hivatalainak jelentős részét magántulajdonba adta, amelyek így némi autonómiával rendelkeztek.

A hivatal (office) a 14. századtól ismert kifejezés a királyt szolgáló köztisztvislegre és az ebből származó méltóságokra. A hivatalok kb. 53%-a jogi és rendészeti, 25%-a pénz- és adóügyi, 22%-a pedig udvari és igazgatási szolgálatot végzett. Az 1467-es királyi ediktum a hivatal betöltőjét – különleges esetektől eltekintve – élete

végéig elmozdíthatatlannak nyilvánította. Először 1483-ban XI. Lajos (1461-1483) engedte meg, hogy a pénzügyi tisztségeket betöltők a hivatalukat megvásárolhassák. A 16. század elejétől az igazságszolgáltatási és az igazgatási hivatalok is vásárolhatóvá váltak. A hivatalok árusítását I. Ferenc tette törvényessé 1522-ben, és felállította a hivatalok árusításával, új hivatalok létrehozásával foglalkozó hivatalt. A hivatalok árusítása ettől kezdve az államnak fontos bevételi forrásává vált, amelyről 1789-ig többszöri kísérlet ellenére sem tudott lemondani. A hivatal vásárlója egy sajátos természetű hitelt nyújtott az államnak, amely a hivatal értékének megfelelően törlesztette a kamatot, és rendszeres díjazást fizetett a hivatali munkáért. A hivatal tulajdonosának harmadik bevételi forrása a megvesztegetésből származott, amely a kora újkorban nem számított komoly bűncselekménynek.

A hivatal vásárlásához formailag uralkodói beleegyezés, betöltéséhez pedig a megfelelő szakképzettség volt szükséges. 1568-tól a tulajdonos az állam beleegyezésével továbbadhatta a hivatalt, amennyiben a vevő rendelkezett a szükséges szakképzettséggel és a hivatal árának megfelelő összeggel, valamint még 1/4-ével, amelyet a kincstárnak volt köteles befizetni. A vásárlás és a tulajdonlás szabályozását az 1604-es paulette-rendelet zárta le, amely megengedte a hivatal örökíthetőségét az államnak fizetett évi járadék (a hivatal értékének 1/60-a) és örökösödési illeték (a hivatal értékének 1/8-a) fejében. Az örökíthetőség, azon túlmenően, hogy jövedelmet biztosított az államnak, a királyi hivatalnokokat függetlenítette az arisztokrácia befolyásától, vagyis erősítette a királyi hatalmat. A 17. század közepére azonban a királyi hatalommal szemben is autonómiát biztosított. Az uralkodó ugyan visszavehette a hivatalt, de az árát is köteles volt visszafizetni. A rendszer ellenőrzését az intendánsok végezték.

A hivatalvásárláshoz nem minden esetben párosult az örökíthetőség, sőt a vásárlásnak is voltak bizonytalan esetei. A hivatalok egy jelentős része ideiglenes birtoklású volt, az uralkodó beleegyezése nélkül nem lehetett továbbadni. Ilyen hivatalok az államélet minden területén voltak: az igazságszolgáltatásban, a rendészetben, a királyi ház igazgatásában, a pénzügyekben stb. Voltak tisztségek (pl. az udvarban), amelyek eladását a király csak egy-egy esetben engedélyezte, egyébként nem számítottak eladható hivatalnak. XI. Lajos uralkodása idején 6,5 ezer, 1573-ban 20 ezer, 1665-ben 46 ezer, 1771-ben 51 ezer hivatali tisztség volt. Ezek között voltak olyan magas hivatali tisztségek (parlamentari, számvevő kamarai, királyi titkári, kincstárnoki, adóbegyűjtői stb.), amelyek 20 vagy 40 év szolgálat után a betöltőjét nemessé emelték. 1784-ben 4160 nemessé emelő hivatal volt, amely az összes hivatalnak csupán 8%-át tette ki.

A hivatalok adásvételével párhuzamosan kialakult a megbízátság (comission) valamilyen tisztség betöltésére meghatározott vagy meghatározatlan időre, de sosem örökletesen. Az uralkodó a Királyi Tanács (curia regis) tanácsosai vagy előadói közül többeket különleges feladattal bízott meg központi vagy helyi ügyek elintézésére. Ok lettek a királyi biztosok (commissaire), s a feladatuk jellegéből adódó elnevezést kaptak. Így keletkezett a kormányzói, a polgári igazgatást végző intendánsi, a hadi ellátásért felelős hadbiztosi, a közrendet fenntartó rendőrbiztosi tisztség stb. Közvetlenül az uralkodó akaratát voltak kötelesek érvényesíteni, amikor a hivatali érdek elkülönült az uralkodótól. Megbízátságuk időtartama is csak az uralkodótól függött, s általában fizetést kaptak. Létszámuk messze elmaradt a hivatalnokoké mögött. Hivatalnokok és komisszárok mind a központi, mind pedig a helyi kormányzásban teljesítettek szolgálatot. A 17. század második felétől a komisszárok zöme hivataltulajdonosokból került ki.

A központi kormányzat legfontosabb szervezete a tanácsok rendszere volt. A középkori Királyi Tanácsból fejlődött ki, amely eredetileg az ország kormányzásához adott tanácsot az uralkodónak. A 15. század vége és a 17. század között a Királyi Tanács különböző kormányzati és tanácsadói feladatokat ellátó intézményekre szakosodott. Fokozatosan kialakult a tanácsok rendszere, amelyet továbbra is megilletett a Királyi Tanács elnevezés, mivel az uralkodó személyéhez kapcsolódott. A tanácsok rendszere, az 1715-1718 közötti éveket leszámítva, a polgári forradalom kitöréséig működött, de szervezete, feladatköre változott. A legfőbb hatalom a „király a tanácsaiban” volt, mert az uralkodó – ritka eseteket kivéve – itt hozta döntéseit, itt gyakorolta végrehajtó és törvényhozó hatalmát.

Az uralkodót az első miniszter helyettesíthette. XIII. Lajos alatt, 1624-1642 között Richelieu, XIV. Lajos kiskorúsága idején, 1643-tól 1661-ig Mazarin, XV. Lajos (1715-1774) korában, 1726-1742 között Fleury bíboros kormányzott a tanácsokban.

A tanácsok összetétele jelentősen változott a századok folyamán. Eredetileg a középkorban a Capeting uralkodók tanácsában a 12 párnak (6 egyházi és 6 világi) és más befolyásos arisztokratáknak volt meghatározó szerepe. A kormányzás fejlődésével megnőtt a szakismeretek jelentősége, ezért IV. Fülöp (1285-1314) korától a törvénytudó hivatalnokok, a legisták is megjelentek a tanácsokban. Funkcióik gyarapodásával külön társadalmi réteggé váltak. Belőlük alakult ki a 16. század folyamán a hivatalnok és taláros nemesség, amely a központi

államapparátusban a 17. század második felére visszaszorította a hagyományos arisztokráciát. Ez utóbbi csak 1715 után tért vissza a kormányzásba.

A tanácsok – jellegüktől függően – a kancellárból, a pénzügyi főintendánsból (1661-től pénzügyi főellenőrből), államtitkárokból, XV. Lajos korától államminiszterekből, államtanácsosokból, pénzügyi intendánsokból, tanácsi előadókból, királyi ügyészekből, ügyvédekből, jogászokból, jegyzőkből, írnokokból és egyéb segédszemélyzetből álltak. A 18. század közepén több mint 2 ezer alkalmazott szolgálta a tanácsokat. Európa legnagyobb kormányzati apparátusa volt. A különböző tanácsok illetékességi köre nem különült el élesen egymástól, feladataik között átfedés volt, és más intézmények működési területét is érintette. Az államélet alacsonyabb szintjeire is jellemző volt, hogy az igazgatás, a rendészet és a bíraskodás nem vált el teljesen egymástól. A tanácsok alapvető tevékenységük szerint két csoportra oszthatók: kormányzókra és tanácsadói jogkörűekre.

A legfontosabb kormányzótanács I. Ferenc korában alakult ki. A Királyi Tanács vagy Nagytanács két tanácsra vált: Titkos Tanácsra (conseil étroit) és Magántanácsra vagy Peres Ügyek Tanácsává (conseil privé, conseil des parties). Az államhatalom legfőbb szerve a Titkos Tanács lett: minden más tanácsot és intézményt joga volt irányítani. A király vagy az első miniszter elnökletével döntött háború és béke kérdésében, az adók kivetésében, vallási ügyekben, kinevezésekben stb. II. Henrik uralkodása alatt harminc herceg, főpap és főtisztviselő vett részt az ülésein. A vallásháborúk évtizedeiben elveszítette súlyát, a nagy katolikus arisztokratacsaládok sajátították ki. IV. Henrik szervezte újjá, lecsökkentve létszámát. Egyetlen arisztokrata, a király bizalmasának számító Sully herceg maradt a tagja. 1643-tól Magasztanácsra (conseil d'en haut) keresztelték, XIV. Lajos korában Minisztertanácsnak is nevezték. XV. Lajos korától leggyakrabban Államtanácsként (conseil d'état) emlegették.

Miután 1661-ben XIV. Lajos kezébe vette a kormányzást, kialakította a tanács végleges működési rendjét. Rajta kívül a kancellár, a pénzügyi főellenőr és a négy államtitkár volt a tagja. Mindegyik tisztség megbízatásnak számított, betöltőjének automatikusan nemesi cím járt. Ez azonban ritkán érvényesült, mert a tisztség viselője már nemes volt. A Magasztanács rendszerint szerdán és vasárnap ülésezett a palota első emeletén. Döntéshozatali rendje alig ismert, mert ülésein nem készült jegyzőkönyv. XIV. Lajos gyakorta a tanács tagjainak többségi szavazata alapján döntött. XV. Lajos viszont időnként a megkerülésével intézte az ügyeket. Ezt nevezték titkos diplomáciának. XIV. Lajos szigorúan szétválasztotta a magas állami és udvari tisztségeket. Az előzőekből a királyi család tagjait és az arisztokráciát egyaránt kizárta, lényegében csak a tanácsrendszerrel kormányzott.

XV. Lajos kiskorúsága idején Orléans-i Fülöp régens 1715-ben felfüggesztette a Magasztanács és más tanácsok működését, és helyükbe hét, arisztokratákból álló tanácsot (poliszinódus) szervezett. Ezzel az arisztokrácia ismét kormányzati hatalmat kapott, de három év elteltével kiderült, hogy alkalmatlan a gyakorlására. A régens 1718-ban visszaállította a korábbi tanácsrendszert, de az arisztokrácia politikai befolyása megmaradt. Megszűnt a kormányzás és az udvari élet elkülönülése. XV. és XVI. Lajos alatt az udvari közvélemény mindig erősen befolyásolta a Magasztanács döntéseit, mivel tagjainak kiválasztásába is beleszólt. Fleury bíboros halála után az udvar, beleértve a tanácsok tagjait is, változó kontúrú csoportokba, klikkekbe szerveződött. Mindegyik klikk a saját jelöltjeinek akart nagyobb súlyt az Államtanácsban. A királyi jelenlét nem volt elegendő az összetartásra, így XV. Lajos maga is lavírozott közöttük. Az uralkodó szerepe csökkent az Államtanácsban, a tanács olykor a király nélkül is döntött. Ezt nevezték el miniszteri despotizmusnak.

A Magasztanács tagjai közül a legrégebbi és az egyik legtekintélyesebb a kancellár volt. Miután a 16. század második felében a királyi hadak főparancsnoki tisztsége (connétable) veszített fontosságából, a király utáni legmagasabb méltóság lett. Vezette a több száz fős Nagykancelláriát (kancelláriák a parlamentek mellett is működtek), amely a törvényeket és a tanácsi határozatokat készítette, felügyelt a belügyekre és a bíraskodásra. Megbízata élethossziglan szólt, ha kegyvesztett lett, helyettese, a fő- pecsétőr töltötte be a tisztségét. A kancellár a tanácsokban helyettesíthette a királyt. A XV. és XVI. Lajos alatt szolgáló négy kancellár mindegyike parlamenti nemes volt. A 18. században csökkent a szerepe a pénzügyi főellenőr javára.

Ez utóbbi megbízatást II. Henrik hozta létre 1547-ben, de 1573-ban már el is törölték. IV. Henrik visszaállította, azonban nem volt jelentős szerepe. A pénz- és adóügyek, a vám- és gazdaságpolitika irányítója a pénzügyi főintendáns volt, akinek a tisztsége már a 15. században is ismert, de állandóvá I. Ferenc tette. 1594-1598 között Pénzügyi Tanács helyettesítette. XIV. Lajos szüntette meg 1661-ben, és 1665-ben bevezette a pénzügyi főellenőri tisztséget. Funkciója a 18. század folyamán kiszélesedett, a kül- és hadügyeken kívül minden az ellenőrzése alá került. Ugyanakkor az állandó államadósság és a pénzhiány miatt a pénzügyi főellenőri szék igen ingatag volt. 1715-1789 között huszonötön töltötték be, míg a külügyi és a hadügyi államtitkárit csak tizenhat-tizenhat fő. A 18. században a pénzügyi főellenőrök fele a Párizsi Parlamentből került ki, a másik fele intendáns, államtanácsos vagy pénzügyi szakember volt korábban. A legnagyobb apparátussal dolgozott, a forradalom előtt

325 fő állt a rendelkezésére. Közvetlen beosztottjai a hivatalukat megvásárolt pénzügyi, kereskedelmi intendánsok voltak. Alattuk egy-egy területre szakosodott irodák működtek.

Az államtitkári megbízatás a királyi jegyzői és a királyi titkári tisztség örököse volt. Hivatalosan 1559-től használt elnevezés: a király 4 államtitkárt nevezett ki, akik között területi munkamegosztás volt. Egy-egy államtitkár a királyság meghatározott régiójának ügyeivel és az azzal szomszédos országok kapcsolataival foglalkozott. 1626-tól Richelieu szakágazatokra osztotta tevékenységüket. Így keletkezett a kül- és hadügyi, a tengerészeti és a királyi ház ügyeivel foglalkozó beosztás. A nantes-i edik- tum visszavonásáig a külügyi vagy a királyi ház államtitkára a reformátusok ügyeivel is foglalkozott. 1715-1718 között tisztségüket a régens felfüggesztette. 1763-ban XV Lajos felállított egy ötödik államtitkárságot is, a közlekedési és iparit. Egy-egy államtitkárságon több száz beosztott hivatalnok vagy komisszár dolgozott. A legnagyobb és legbefolyásosabb a hadügyi államtitkárság volt.

A Titkos Tanáccsal párhuzamosan kialakuló Magántanács vagy Peres Ügyek Tanácsa csak részben volt kormányzati szerv. A királyság legfőbb semmitőszéke volt: törölte a törvénytelen bírósági határozatokat, és új eljárást rendelt el polgári peres ügyekben, döntött a közigazgatás jogvitáiban, kihirdette a jogszabályok módosítását. A másik legfontosabb feladata – a kancelláriával együtt – a királyi rendelettervezetek (ediktumok, ordonnance-ok), vagyis a törvénytervezetek végső megfogalmazása volt.

1617-ben szerveződött meg a Titkos Tanács belügyekkel foglalkozó szekciójából a Sürögnyök Tanácsa (conseil des dépeches). Többször összeolvadt a Titkos Tanáccsal, majd 1652-ben újjáalakult. A királyság közigazgatását irányította, felügyelt a rendi tartományokra és a vidéki parlamentekre. Utasításokat adott, és jelentéseket kért az intendánsoktól. Szombatonként ülésezett a király vagy a kancellár, majd a pénzügyi főellenőr elnökletével.

1563-tól a Titkos Tanács hetente egyszer pénzügyekkel foglalkozott a pénzügyi titkárok és az államtanácsi előadók részvételével. Ezt az ülést nevezték Pénzügyi Tanácsnak. A vallásháborúk idején alig hívták össze, s csak 1615-től működött ismét rendszeresen. 1661-ben nyerte el végleges formáját. Az állam minden gazdasági természetű ügyében illetékes volt, de a közvetlen és a közvetett adók megállapításával és a behajtás ellenőrzésével foglalkozott a legtöbbit. Jean-Baptiste Colbert (1619-1683) korától a költségvetés összeállítását is végezte. Hetente kétszer ülésezett a pénzügyi főellenőr elnökletével és öt-hat pénzügyi intendáns, valamint titkár részvételével.

A döntést hozó tanácsokhoz tanácsadói ügykörű tanácsok társultak, amelyek jelentős része azonban nem ülésezett rendszeresen. Ilyen volt a Kereskedelmi Tanács, a Lelkiismereti Tanács, az Igazságügyi Tanács és a Haditanács.

2.4. A királyi hatalom helyi szervei

A monarchiát összeforrasztó és egyben tartó helyi vagy tartományi királyi intézmények a középkorban jelentek meg. VI. Lajos (1108-1137) és VII. Lajos (1137-1180) több koronabirtok egyesítéséből közigazgatási egységet alakított ki prévoté (előljárói körzet) néven, élén a prévot-val (királyi előljáró), aki a királyi birtokok jövedelmének kezelése mellett a helyi bírászkodás, a katonaállítás és a közigazgatás letéteményese is volt. A földesúri bírászkodás konkurensévé, a hűbéri anarchia felmorzsolójává és a királyi hatalom hatékony helyi gyakorlásának kísérleti terepévé vált. A királyi bírósági körzetek és egyéb helyi királyi intézmények kiépülésével a szerepe csökkent. A 16. századra már csak a királyi bírászkodás alsó szintjét végezte, a közrendűek apró polgári és büntetőpereiben ítélezhetett. A prévot-i tisztség XIV Lajos korától hivatallá vált. 1734-től azokban a városokban, amelyek a királyi bírósági körzetek központjai voltak, fokozatosan felszámolták a prévotékat.

A prévoték szerepének jó részét először a királyi bírósági körzetek (északon bail- liage, délen sénéchaussée néven) vették át, amelyek II. Fülöp (1180-1222) korától alakultak ki. Ahogy a királyság területe növekedett, egyre nagyobb szükség volt egy hatékonyabb helyi hatalmi egységre. Több prévoté élére a király egy tőle függő tisztségviselőt, főbíró (bailli) vagy udvarnagyot (sénéchal) nevezett ki. Legfőbb feladatuk, a bírászkodás mellett igazgatást végeztek, kihirdették a királyi rendeleteket, felügyeltek a közrendre, a királyi jövedelmek behajtására, és egybehívták a nemesi felkelést. A királyi bírósági körzetek száma a királyság és a népesség növekedésével egyre gyarapodott: a 16. század elején 86, 1789-ben jó 400 volt.

Funkcióik viszont a 16. századtól zsugorodtak, előbb a kormányzóságok, majd a 17. században az intendánsi kerületek és az almegbízotti körzetek javára. A bírászkodásban azonban mindig fontos szerepük maradt, a kisebb értékű polgári és büntetőperek zömének lebonyolítói voltak. Az általános rendi gyűlés követválasztási körzeteiként is szolgáltak 1789-ig. A királyi főbíró az 1499-es királyi rendelet értelmében mindig csak nemes

lehetett. A jogi végzettség csak a helyettesei és a bíróság többi tagja számára volt előírás, ezért a 17-18. században az első helyettese elnökölt az üléseken. A királyi főbíró tisztsége tiszteletbelivé vált. A 15-20 fős bíróságok székei a 16. században adható-vehető hivatalállalakultak át.

A monarchia legnagyobb igazgatási egységeivé a 16. században a kormányzóságok (gouvernement) váltak. 1499-1559 között a határ menti tartományokban 12 kormányzóságot állítottak fel a francia királyok. 1560 után az ország belső tartományai és az újonnan szerzett tartományok élére is kormányzók kerültek. Így 1789-ben 39 kormányzóságra oszlott a monarchia. A kormányzót és a helyettesét, a helytartót – a neves arisztokraták köréből – az uralkodó bízta meg határozatlan időre, vagyis megbízás volt, de a 17. század második felétől előfordult, hogy a király bizonyos időre és feltétellel megengedte a megvásárlását. A kormányzó a király személyes képviselőjeként elsősorban a hadsereget működtette, de minden olyan ügyben (külső támadás, természeti katasztrófa, járvány, éhínség, lázadás stb.) eljárhatott, amely veszélyeztethette a tartományban a közrendet. Mindezek érdekében helyi rendelkezést is adhatott ki.

A jelentős önállóságra szert tevő kormányzók hatalma a vallásháborúk idején volt a legnagyobb. A királyi hatalom meggyengülésével Languedoc, Bretagne és Burgundia kormányzói szinte önálló államként kezelték tartományukat, az állam helyi erőforrásait kisajátítva és a kisnemességből klientúrát szervezve. A királyi hatalom korlátozásának feltételei átmenetileg újratermelődtek. Jelentőségük a kormányzásban 1661 után csökkent le, katonai szerepüket a hadbiztosok és a hadseregparancsnokok vették át. XIV. Lajos a kormányzói tisztséget félig-meddig udvari címmé változtatta, a helytartókat azonban a tartományokban hagyta. A kormányzók szerepe a 17. században sem szűnt meg teljesen, főleg a határ menti tartományokban és a rendi tartományokban, ahol az intendánsok szűk körrel rendelkeztek.

Az egyre nagyobb bevételeket igénylő állam mindig különös gondot fordított az adókat kivető és behajtó intézményeinek fejlesztésére. 1356-tól a rendi berendezkedéssel nem rendelkező tartományokat választótartományoknak (pays d'élection) nevezett adókörizetekre osztotta. Élükre az általános rendi gyűlés által választott előljárók (élus-k) kerültek, akiket 1372-től a király nevezett ki, de a nevük megmaradt. A sóadót kivéve minden adót ők osztottak el a körzet településeire és hajtattak be. Ezenkívül felülvizsgálták az adóprivilegiumokat, és adóügyekben ítélezhettek is. Ahogy a királyi berendezkedés terjeszkedett a rendi tartományok rovására, úgy nőtt az adókörizetek száma: a 16. század elején 92, 1579-ben 176, 1789-ben 184 volt.

A 15. század második felétől megnövekvő adóbevételek kezelése meghaladta az adókörizetek erejét. Ezért a 15. század végén megjelent a több adókörizetet átfogó, új szervezeti felépítéssel rendelkező adókerület (générallité). Országos méretű kialakításukat I. Ferenc rendelte el 1542-ben. 1557-ben 17, 1595-ben 21, 1789-ben 27 adókerület volt, ebből 8 a rendi tartományokban, ahol az adókörizeteket a rendi adminisztráció helyettesítette. Az adókerület élén egy-két főadóbegyűjtő (főkincstárnok) állt, aki kincstárnokokból, ügyészekből, ügyvédekkel és segédszemélyzetből pénzügyi irodát hozott létre, amely irányította az adókörizeteket. Ez utóbbiak előljárói egyszerű adóhivatalnokokká váltak, felülvizsgálati és ítélezési jogukat elveszítve. 1648-ban a 22 adókerület 22 pénzügyi irodájában 457, 1788-ban a 27 pénzügyi irodában 718 kincstárnok tevékenykedett. A főadóbegyűjtők – a 18. században egyszerre kb. 50 fő –, miután minden év júliusában a pénzügyi főellenőrtől megtudták az adókerületükre eső adó nagyságát, részletekben megelőlegezték az államnak, és októberben behajtották, vagyis kamat és járulék fejében hiteleztek az államnak. A hiteleket kincstári kötvény kibocsátásával finanszírozták.

A 17. századra az adókerületek összes tisztsége hivatalállalakult. Mivel a főadóbegyűjtői és a kincstárnoki hivatalok rendkívül jól jövedelmeztek, áruk is igen magas volt. Az adókerületek pénzügyi hivatalainak szerepe a 17. század közepétől csökkent. 1642-ben Richelieu az adókerületek élére intendánsokat állított, hogy ellenőrizzék a rendszert. A 17. század végén és a 18. században bevezetett új egyenes adókat (fejadó, tized, huszad) már az intendánsok osztották el és gyűjtették be.

A fogyasztási adók, a vámok, az illetékek és a forgalmi monopóliumok megállapítása és behajtása sosem tartozott teljes mértékben az adókerületekhez. A késő középkortól vált gyakorlattá, hogy az állam ezek egy részének beszedését bérbe adta. 1598-tól a sóadó és a vám, 1604-től a forgalmi adók behajtása került adóbérletke kezébe. Colbert 1681-ben a sok kis adóbérletet összevonta, és kialakította a főadóbérleti rendszert. A társaságba tömörülő főadóbérletke (40-60 fő) hatévente új bérleti szerződést kötöttek az állammal. A behajtandó összeget ők is 5-7%-os kamat és 5-16%-os jutalék fejében meghiteleztek az államnak.

A 17-18. század során szerzett területek ún. különlegesen (saját szokásaik szerint) adózó tartományok (Hainaut, Cambrésis, Elzász, Lotaringia, Roussillon, Korzika) maradtak, vagyis itt sem adókörizetet, sem adókerületet nem épített ki a központi hatalom. Bretagne-ban sem volt adókerület, de pénzügyi hivatal működött, kincstárnokait a tartományi rendi gyűlés nevezte ki.

Az intendánsok a 16. század közepétől kezdtek szerepet játszani a királyi hatalom helyi érvényesítésében. II. Henrik 1553-ban 20 intendánst ültetett lóra, hogy tartományaiban egy-egy meghatározott ügyben eljárjanak. Megbízásuk ideiglenes volt, de ettől kezdve a francia királyok mindig alkalmazták őket. A vallásháborúk lecsengése után nagy szerepük volt a tartományok pacifikálásában. 1642-ben Richelieu állandósította megbízásukat, miután minden adókerület élére egy-egy széles jogkörrel felruházott intendánst állított. Legfőbb feladatuk az adóügyek rendbetétele, az adókerület adózási kapacitásának növelése volt. Fokozatosan azonban sok egyéb feladat ellátásával is megbízták őket.

Az intendánsok jogköre Colbert korában teljessé vált ki új igazgatási egységeik, az intendánsi kerületek (intendance) kialakításával. Felügyelték az igazságszolgáltatást, a közrendet, a vallási ügyeket, a gazdaság és az oktatás ügyeit, gondoskodtak a királyi rendeletek végrehajtásáról, sőt helyi rendelkezést is adhattak ki. Rendszeresen jelentést írtak és felméréseket készítettek a pénzügyi főellenőr és a Sürögnyök Tanácsa számára. Az intendánsok lényegében ellenőrzésük alá vonták a monarchia minden eddig létrehozott helyi intézményét. A rendi tartományokban is kiépültek az intendánsi kerületek, de az intendánsok jogköre korlátozottabb maradt. Az intendánsi rendszer a 18. század utolsó harmadáig viszonylag olajozottan működött.

1789-ben 33 intendánsi kerület és 27 adókerület volt. Ezek közül 20 intendánsi kerület (Alençon, Amiens, Auch, Bayonne, Bordeaux, Bourges, Caen, Chalons, La Rochelle, Limoges, Lyon, Montauban, Moulins, Orléans, Párizs, Poitiers, Riom, Rouen, Soissons, Tours) egybeesett az adókerülettel (généralité-intendance). Hat, többnyire rendi tartományban lévő intendánsi kerület (Aix, Dijon, Grenoble, Montpellier, Pau, Toulouse) viszont nem esett egybe az adókerülettel, vagy kisebb volt, vagy nagyobb. Bretagne-ban csak intendánsi kerület volt. Ugyanez volt a helyzet az ún. újonnan szerzett 6 tartományban (Cambrésis, Elzász, Hainaut, Korzika, Lotaringia, Roussillon) is.

Az intendánsi rendszer működését az intendáns személyén kívül az almegebízotti körzetek (subdélégue) kiépülése és a helyi társadalmi elitel való kapcsolat befolyásolta. A király és a pénzügyi főellenőr a legtöbb intendánst az államtanácsosok, az államtanácsi előadók és a királyi titkárok, vagyis a képzett taláros nemesek közül választotta ki. Tartós megbízás volt, a 18. században az intendánsok jó 60%-a tíz évnél hosszabb ideig szolgált, ami a helyi társadalom számára kiszámíthatóvá tette a központi hatalom akaratát. Az almegebízotti rendszer kiépítését 1666-ban rendelte el a központi hatalom. Egy intendánsi kerületben – nagyságától függően – 10-30 almegebízotti körzet épült ki, 50-100 falvat foglalva magában. Az almegebízottakat az intendáns nevezte ki bizalmas embereiből, de leginkább a helyi elitből (jogászokból, közjegyzőkből, az adókörszerek hivatalnokaiából stb.). A királyság fekete huszárai lettek, mert sötét ruhában, lóháton járták körzetüket.

Az intendánsi adminisztráció a területhez és a népességhez viszonyítva kis létszámú volt, a 10-30 almegebízotton kívül 10-14 titkárt, jegyzőt, írnokot stb. alkalmazott csupán. 1745-ben a bordeaux-i intendánsi kerületben 17 almegebízott mindegyikére 57 ezer lakos jutott. Az intendáns ugyan minden intézményt felügyelt, de egyiknek sem ő volt a közvetlen vezetője. 1667 után kiépült a csendőrség, 1699 után pedig a rendőrbiztosi rendszer, amely a közrendet volt hivatva fenntartani. Gazdasági ügyekben a központilag irányított kereskedelmi kamarák és a manufaktúrafelügyelők voltak a segítségére. A hadsereg ügyeiben a katonai főparancsnokokra és a kormányzókra támaszkodhatott. Egyikük sem volt az alárendeltje. Így a hatékony működés csak a kliensrendszer (csatlósokból álló kör) kiépítésével volt lehetséges. A 17. század második felétől a vidéken élő arisztokrácia és módos nemesség vagy a versailles-i udvarba, vagy a városba költözött, így felbomlott a kisnemesekből és kishivatalnokokból álló klientúrája. A helyi társadalmi elit megközelítőleg egyenrangú tagjai a kölcsönös előnyök jegyében rokonsági-komassági hálózatot alkottak, amely elszegődött egy-egy gazdag arisztokratahoz. A 17. század végére az arisztokrácia helyébe az állam lépett: az almegebízottak és az intendánsok új klientúrát szerveztek, hogy megnyerjék politikájuknak a helyi elitet, amelynek karriert, társadalmi felemelkedést ígért az új kapcsolat. Az intendánsi rendszer működésében az ancien régime utolsó évtizedeiben zavarok keletkeztek. Megújítását új típusú tartományi gyűlések felállításával akarta a központi hatalom megoldani. Ezek feladata lett volna az adók elosztása az intendánsok számára, de kiépítésük nem történt meg. Az intendánsi kerületeket a polgári forradalom felszámolta.

2.5. A bíráskodás intézményei

A francia uralkodó a hűbériség korában – főhűbéresei jelenlétében – személyesen gyakorolta bírói hatalmát. A monarchia növekedésével és az állam fejlődésével ezt a jogát – kivételes eseteket kivéve – különböző szintű bíróságaira bízta. A prévot-i (előljárói) bíróságok és a királyi bírósági körzetek kiépítésével a királyi bíráskodás meghatározóvá vált, ami azonban a jogszolgáltatás kötelezettségével járt együtt. A bíráskodási ügyek szaporodásával az alsó szintű bíráskodás kiegészítésére 1552-ben II. Henrik ún. elnöki bíróságok (sieges présidiaux) felállítását rendelte el a királyi bírósági körzetekben. 1764-ben 100 ilyen bíróság működött. A királyi főbíró helyettesei ítéleteinek fellebbviteli bírósága volt. A két bíróság csak abban különbözött egymástól,

hogy két különböző összetételben ülésezett, de mindegyik elnöke a királyi főbíró helyettese volt. Az ügyeket szakterületek és a költségek nagysága alapján választották szét, de sok átfedés maradt. A fellebbviteli perekben a parlamentek illetékességét is érintették. Így az elnöki bíróságokat gyakran támadták mind a királyi főbírók, mind pedig a parlamentek.

Az alsó szintű királyi bíróságok közül a párizsi (a Chatelet) különleges szerepet játszott a város nagyságából adódóan. A Chatelet eredetileg prévot-i bíróság volt, amelyet II. Henrik 1552-ben elnöki bírósággá emelt. 1674-ben az összes földesúri bíróság (úriszék) beolvadt a Chatelet -ba, majd 1684-ben minden más párizsi bíróság is. Így egy hatalmas városi bíróság született, amely a parlamentekhez hasonlított létszáma, kamarái és hatásköre alapján. 1789-ben 84 nemessé emelő hivatala volt, ami felért egy jelentősebb vidéki parlamenttel.

A bíráskodás legfelsőbb szintjét a parlamentek (parlement) és a szakosodott királyi bíróságok (számvevő kamarák, adóügyi bíróságok, pénzügyi bíróságok) testesítették meg. A parlamentek neve a király által a középkorban összehívott megbeszélésből, parlamentumból származik. Az első parlament a párizsi volt, amelynek kialakulását IV. Fülöp 1291-es és 1302-es rendelete szentesítette. A királyság területi növekedésével és lélekszámának gyarapodásával a párizsi nem bizonyult elegendőnek, ezért országos jogkörét megszüntetve, a francia uralkodók a nagy tartományokban is állítottak fel parlamenteket. A 16. század elején 6 (toulouse-i, grenoble-i, bordeaux-i, dijoni, roueni, aix-i), a 18. század második felében 12 (az említettekén kívül: rennes-i, pau-i, metzi, besangoni, douai-i, nancyi) vidéki parlament bíráskodott. Parlamenti jogkörrel rendelkezett még 4 legfelsőbb királyi bíróság (4 újonnan szerzett tartományban): az arras-i, a colmari, a perpignani és a bastiai. A legnagyobb parlament a párizsi maradt, az ország területének közel egyharmada felett gyakorolhatta jogait.

A parlamentek jól szervezett, de bonyolultan működő bíróságok voltak. Legfőbb szerveik, az ún. nagykamarák rendelkeztek minden jogkörrel, élükön az első elnökökkel, akik az egész parlament első elnökei is voltak. A nagykamarák mindenféle ügynek a fellebbviteli fórumaiként működtek. A nemeseknek és az egyháznak testületileg joguk volt közvetlenül a nagytanácsokhoz fordulni. Az ügyeket a királyi főügyészek terjesztették elő, akik a királyt és a közjogot képviselték a parlamentekben.

A nagykamarák mellett a fellebbezések felülvizsgálata a vizsgálati kamarákra hárult. A bűnügyeket külön kamarák – Párizsban a Tournelle Kamara – tárgyalták. A fő- lyamodványi kamarák a benyújtott ügyek jogosságát döntötték el, de ezek foglalkoztak a privilégiumok jogos vagy jogtalan használatával is. Amikor a parlamentek taláros arisztokráciája szabadságra ment, a szünidei kamara vitte az ügyeket. 1497-ben a király egy sajátos – Igazságszolgáltatási Nagytanácsnak nevezett – legfelsőbb bíróságot hozott létre, amely a parlamentek közötti vitás ügyeket és a parlamentek részrehajló ítéleteit volt hivatva felülvizsgálni. A király ezen keresztül gyakorolta ellenőrzési jogát a parlamentek felett. A 18. században már ritkán ülésezett.

A parlamentek népes taláros testülettel rendelkeztek. Az első elnökökön kívül a nagykamarának és az összes többi kamarának még elnökei is voltak. 1756-ban a párizsi nagykamarának 9, a 8 többi kamarának kamaránként 2 elnöke volt. A nagykamarában ezenkívül 37 tanácsos, 8 tiszteletbeli tanácsos, 4 államtanácsos előadó, 1 királyi főügyész, 3-4 főügyészhelyettes és 2 királyi ügyvéd tevékenykedett. Kamaránként is volt 11 tanácsos, 1-1 főügyész, főügyészhelyettes és ügyvéd. Ezenkívül számos titkár, pénztáros, végrehajtó, jegyző, írnok, teremőr, porkoláb és egyéb segédszemélyzet növelte a létszámot. A parlament mellett kancellária is volt, tényleges tevékenységet nem végző királyi titkárokkal és egyéb hivatalnokokkal. 1756-ban a Párizsi Parlamentnek 250 tagja volt. A királyi hercegeknek, a hercegeknek és a paireknek is joguk volt megjelenni, de ezt csak akkor tették, amikor a király is elment a Párizsi Parlamentbe. A vidéki parlamentek létszáma a párizsinak fele-harmada volt.

1784-ben a parlamentekben és a szakosodott legfelsőbb bíróságokon 2324 nemessé emelő hivatal tartottak számon. A 17. századtól a parlamenti hivatalok vásárolhatók és örökíthetők voltak. A király csak az első elnököt és a főügyészt nevezte ki, a többi tagot maguk a parlamentek kooptálták, így nagyfokú autonómiával rendelkeztek. A hivatalok csak 20 vagy 40 év elteltével emelték viselőjüket véglegesen nemessé, de a parlament tagjai hivatalba lépésüktől kezdve élvezték a nemesi privilégiumokat. A hivatalok magas áraik miatt csak a gazdagok számára voltak elérhetők. A talárosok jövedelme a hivataluk értéke után az államtól járó kamatból, szintén az államtól kapott tiszteletdíjből, a perköltségek meghatározott hányadából és a per kimenetelét gyakran előre befolyásoló különjárás díjből tevődött össze. Ez utóbbi szedését 1667-ben XIV. Lajos ugyan megtiltotta, de sosem tudta érvényesíteni. A taláros nemesség a 18. századra gazdag és igen befolyásos arisztokráciává vált, tagjai zárt világot alkottak, és erős volt közöttük az összetartozás tudata.

A parlamentek igazságszolgáltatási és rendészeti eljárásai a 18. század második felére elavulttá váltak. Védtek például a kínvallatás alkalmazását és a tiltott könyvek elégetésének szokását. Módszereiket Montesquieu barbárnak nevezte. Szűklátókörűségük a kodifikációban is megnyilvánult: sikerült mindig megakadályozniuk a

szokásjogok egységesítését, az igazságszolgáltatás reformját. Nemcsak bíráskodtak, hanem rendészeti feladatokat is elláttak, felügyeleti jogot gyakoroltak az erkölcsi szokások, a vallásügyek, a szegényügyek stb. felett is. Joguk volt helyi érvényű határozatot hozni a közfölkdek használatáról, a gabonaexportról, a fegyverviselésről, a szerencsejátékokról, az egyház világi ügyeiről. A 18. század második felében például elleneztek a burgonyatermelés bevezetését, a postai kézbesítés elterjesztését, új orvosságok alkalmazását. A közbiztonság feletti örökösük a 17. század végére visszaszorult, miután 1667-től XIV Lajos bevezetette a rendőrbiztosi intézményt.

A parlamentek harmadik jogköre politikai jellegű volt. Kezdetől fogva a királyi rendeletek (törvénynek minősültek), pátenslevelek, nyilatkozatok, királyi tanácsi határozatok, uralkodói testamentumok megőrzői voltak. Ebből alakult ki a törvények beiktatása (bejegyzése). Csak azt a törvényt, határozatot stb. lehetett kihirdetni, amelyet a Párizsi Parlament és a vidéki parlamentek is bejegyeztek. A 14. század végétől a beiktatandó törvényeket felül is vizsgálhatták, hogy azok megfelelnek-e az alaptörvényeknek és a korábbi uralkodók törvényeinek, nem ártanak-e az alattvalók eddig elnyert jogainak. A felülvizsgálati jogból a 15. század közepére kialakult a tiltakozó intelmi jog, vagyis a parlamentek megóvhatták a király törvénytervezeteit. A Párizsi Parlament 1462-ben óvott először, s ezután ez olykor előfordult. 1516-ban a bolognai konkordátummal szemben is éltek a parlamentek e különleges jogukkal. A vallásháborúk korában megszorodott az óvások száma, de általában mindig sikerült megegyeznie a két félnek. Amikor a király az általános rendi gyűlésben hozott törvényt, a parlamentek nem gyakorolhatták tiltakozó intelmi jogukat, csak a kötelező bejegyzés maradt számukra.

1615 után a francia uralkodók nem hívtak össze általános rendi gyűlést, így megnőtt a parlamentek szerepe a törvényalkotás folyamatában. Richelieu és Mazarin a tiltakozó intelmi jog felszámolására törekedett, mire a parlamentek 1648-ban fellázadtak (parlamentek Fronde-ja). Ekkorra jelent meg a parlamenti nemesség sajátos ideológiája, amely szerint a parlamentek a törvénykezés szentélyei, a monarchia fundamentumát képezik, s az a hivatásuk, hogy képviseljék az alattvalók érdekeit a király előtt, közvetítsenek a két fél között, védjék az alattvalók jogait. A Fronde bukása után XIV Lajos 1665-ös ediktuma és 1673-as deklarációja felfüggesztette a parlamentek felülvizsgálati és óvási jogát, csupán bejegyezheték a törvényt.

XIV. Lajos halálát követően Orléans-i Fülöp régens visszahelyezte a parlamenteket az összes jogaikba, amelyekkel a 18. században gyakran éltek. Amikor a Párizsi Parlament megóvott egy törvénytervezetet (ez a vidéki parlamenteknek is jogában állt), felirattal fordult a királyhoz, amelyben a tervezet módosítását kérte. Az uralkodó – a kancellárral és a Peres Ügyek Tanácsával konzultálva – vagy figyelembe vette, vagy elutasította az óvást. Az utóbbi esetben beiktatási parancsot intézett a parlamenthez. Ha a parancsát nem teljesítette, egy hét múlva megismételte a beiktatási parancsot. Amennyiben ekkor sem történt meg a beiktatás, következett a lit de justice (a király trónja a parlamentben), vagyis a parlament ünnepélyes ülése a király jelenlétében. Miután a király akaratát közölte a kancellár, a parlament köteles volt bejegyezni, de mellé illeszthette különvéleményét.

A 18. században a parlament maradt az abszolút királyi hatalom egyetlen legális kontrollja és ellenzéke. Legtöbbször adóügyek és a janzenistákkal szembeni királyi és egyházi politika miatt került sor konfliktusra, amelyben mindkét fél eddig nem használt eszközökhöz nyúlt: a parlament végső tiltakozásul több alkalommal átmenetileg beszüntette a bíráskodást, mire a király rövid időre száműzte tagjait. A 18. század második felében a parlamentek eddig nem létező jogokat is tulajdonítottak maguknak: véleményt formáltak az egész politikai berendezkedésről, önkényesnek nyilvánítva a miniszteri és az intendánsi kormányzást, holott csak egy-egy törvénytervezet megítélését ismerte el számukra a joghagyomány. 1771-ben XV Lajos Maupeou kancellár tanácsára feloszlatta a parlamenteket, és új felsőfokú bíróságokat állított fel. A társadalom vezető rétegeinek tiltakozása miatt azonban XVI. Lajos 1774-ben visszaállította a parlamenteket, amelyek folytatták ellenzéki tevékenységüket. A társadalmi reformokat illetően mindig konzervatív parlamentek az abszolút királyi hatalommal szemben a rendi politikai szabadságjogok visszaállítását szorgalmazták. 1787-ben szerepük volt az arisztokrata forradalom kibontakoztatásában.

A parlamentekhez képest kisebb jelentőségűek voltak a szakosodott legfelsőbb királyi bíróságok, a bíráskodásban és a szakigazgatásban azonban fontos tevékenységet végeztek. Az első Számvevő Kamara (chambre des comptes), a párizsi 1320-ban vált ki a Királyi Tanácsból, hogy ellenőrizze és kezelje a királyi bevételeket. Később csökkent a szerepe, csupán felügyeleti jogot gyakorolt a kincstári bevételek felett. A 17-18. században őrizte a királyi család házassági szerződéseit, a békeszerződéseket, a nemesi leveleket, a vásárok, piacok alapítóleveleit, és ítélkezett a felmerülő ügyekben. A 18. század második felében 11 vidéki számvevő kamara működött: Aix-ben, Bar-le-Ducben, Dijonban, Dole-ban, Grenoble-ban, Metzben, Montpellier-ben, Nancyban, Nantes-ban, Pau-ban és Rouenban. A 12., a blois-i 1775-ben feloszlott.

A Kisegítő Adók Törvényszékét (cour des aides) 1355-ben állította fel az általános rendi gyűlés, hogy az adószedéssel kapcsolatos polgári és büntetőjogi peres ügyeket intézze. Neve ellenére nem csupán az élelmiszerek fogyasztási adójában volt illetékes, hanem minden adót illetően. A 17. század végétől bevezetett új adók (fejadó, tized, huszad) peres ügyeiben viszont nem járhatott el. 1425-ben kapta meg a legfelsőbb királyi törvényszék rangját. A sokasodó perek miatt Bordeaux-ban, Clermont- Ferrand-ban és Montaubanban állítottak fel adóügyi törvényszékeket. Ezenkívül 9 vidéki parlamentben külön kamara alakult, hogy adóügyekben bíraskodjon.

A Pénzügyi Törvényszék (cour des monnaies) 1358-ban alakult meg, de csak 1552-ben lett legfelsőbb királyi bíróság. Feladata a pénzügyekre vonatkozó uralkodói rendeletek bejegyzése és a pénzforgalommal kapcsolatos peres ügyek lefolytatása. Országos jogkörrel bírt, de 1704 és 1711 között Lyonban is működött egy ilyen törvényszék. Ezenkívül a metzi és a pau-i parlament volt jogosult ilyen jogkör gyakorlására. A királyi birtokok bevételét az 1445-ben felállított, szintén legfelsőbb királyi bírósági rangú Kincstári Kamara (chambre du trésor) felügyelte, és bíraskodott a felmerülő ügyekben.

2.6. SZAKIRODALOM

Blanquie, Christophe: *Les institutions de la France des Bourbons (1589-1789)*. Paris, Belin, 2003.

Bordes, M.: *L'administration provinciale et municipale en France au XVIIIe siècle*. Paris, SEDES, 1972.

Cornette, Joel: *Histoire de la France: Absolutisme et Lumières, 1652-1783*. Nouvelle édition revue et augmentée. Paris, Hachette, 2000.

Devéze, Michel – Marx, Roland: *Textes et documents d'histoire moderne*. Paris, Société d'édition d'enseignement supérieur, 1967.

Emmanuelli, François-Xavier: *Un mythe de l'absolutisme bourbonien: l'intendance, du milieu du XVIIe siècle à la fin du XVIIIe siècle (France, Espagne, Amérique)*. Aix-en-Provence, Université de Provence, 1981.

Expilly, Jean-Joseph: *Dictionnaire géographique, historique et politique des Gaules et de la France*. 6. Paris, Desaint et Saillant, 1762-1770. (Liechtenstein, Kraus Reprint, 1978.)

Isambert – Decrusy – Jourdan – Armet – Taillandier (szerk.): *Récueil général des anciennes lois françaises, depuis l'an 420, jusqu'à la révolution de 1789*. XI-XX. Paris, Librairie de Plon Frères, Belin-Leprieux – Verdière, 1829-1830.

Legay, Marie-Laure: *Les états provinciaux dans la construction de l'état moderne aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Genève, Librairie Droz, 2001.

Mousnier, Roland: *Les institutions de la France sous la monarchie absolue*. II. *Les organes de l'État et la Société*. Paris, Presses Universitaires, 1980.

Soulé, Claude: *Les États Généraux de France (1302-1789). Étude historique, comparative et doctrinale*. Paris, Heulé, 1968.

3. Kontler László | KIRÁLYSÁG, RENDISÉG ÉS ALKOTMÁNYOSSÁG: KORONA, TANÁCSOK, BÍRÓSÁGOK, PARLAMENTEK ANGLIÁBAN ÉS NAGY- BRITANNIÁBAN

Ez a fejezet azokról az intézményekről, a róluk alkotott eszmékről és elképzelésekről, illetve mindezek átalakulásairól szól, amelyeknek jegyében az angol (brit) korona országait kormányozták a 16-17. század folyamán, kitekintéssel az alkotmányos monarchia 18. századi korszakára is. Ehhez alkalmas kiindulópontul szolgálnak John Fortescue, a jeles alkotmányjogász megállapításai a korszak küszöbének viharos éveiben született műveiből.

Az Anglia törvényeinek dicsérete (De laudibus legum Angliae, 1468-1471) és az Anglia kormányzása (The Governance of England, 1471) lapjain Fortescue az angol kormányzatot dominium politicum et regale gyanánt

határozza meg, szemben az Európa egyéb királyságaiban megszokott dominium regaléval. Mit jelentenek ezek a létező valóságot nyilvánvalóan ideáltípusokká redukáló címkék? Az utóbbi, a tisztán királyi uralom a monarchikus kormányzás alapelvét, az egyszemélyi hatalomgyakorlást kívánja – jól- rosszul, többé vagy kevésbé sikeresen, de intézményekben és politikai gyakorlatokban világosan megragadható módon – érvényre juttatni, ahogyan az például a százéves háború (1337-1453) megrázkódtatásai után magához térő ősriválságnál, XI. Lajos (1461-1483) Franciaországában volt tapasztalható. Az uralkodói tekintély természetesen az előbbi esetében is állandóan érzékelhető akár a királyság legtávolabbi szegleteiben is. A politikai és királyi uralom azonban egyúttal a városállamok, a poliszok kormányzására emlékeztet (a korabeli humanista fogalomhasználat szerint voltaképpen ez a „politikai” kifejezés értelme), amennyiben a sokaság igazgatása érvényesül benne: az uralkodó és az általa személyesen megbízottak mellett az alattvalók közössége, közvetlen vagy közvetett módon, polgárok módjára ugyancsak ellenőrzéssel bír a közös ügyek felett – ha másként nem, hát a fedezésükhöz szükséges költségek előállításával vagy megtagadásával –, ráadásul az uralkodói (vagy más) önkénnyel szemben valamennyien rendelkeznek a személyes szabadság és a tulajdon biztonságára vonatkozó jogi és intézményi garanciákkal. Az uralkodás alapelve az örökletesség, és a királyt nem lehet kényszer alá vonni, mégis erősen él kötelezettségének eszméje a közügyek szférája iránt, amelyen népével osztozik.

Szögezzük le rögvest, hogy a Fortescue-féle séma egyáltalán nem Anglia kiváltsága, hanem – így vagy úgy – általában ráhúzható az érett középkor rendi monarchiáira, viszont talán éppen ezért csak annyira rugaszkodik el a valóságtól, amennyire az az ideáltipikus jellemzések esetében elkerülhetetlen. A normann és Plantagenet-házi királyok alatt a 11-12. század folyamán kialakított rendszerben az uralkodó keze a megyékben (county, shire) a grófot (earl) mint a központi hatalom legfőbb képviselőjét felváltó, a pénzügyi igazgatásért, az adók kivetéséért és beszedéséért, a királyi birtokok felügyeletéért felelős, a megyei bíróságokon elnöklő sheriff révén messzire elért.

Ez valóban erőteljes, a hatályos törvények végrehajtására vonatkozó regionális és területiális hatalmat biztosított, amelynek alapján a törvényeket gyakran önnön autoritásukon kibocsátó, de azoknak érvényt szerezni nem mindig tudó középkori francia királyok optikájával angol kollégáik tekintélye abszolútnak tetszett. Már kevésbé voltak látványosak azok az alkufolyamatok, amelyek eredményeként a királyság egészében hatályos törvények, mindenekelőtt a jövedelmek elosztását és felhasználását megszabó rendelkezések létrejöttek, s amelyeknek legfőbb fóruma a parlament volt.

A parlament a 13. század folyamán nőtt ki a királyi kúriából mint az uralkodó által különleges fontosságú ügyek (túlnyomórészt a rendkívüli bevételeket feltételező háborús ügyek) megvitatására összehívott, az alattvalók szélesebb rétegeit képviselő gyűlés. Az 1295-ös mintaparlament precedensként (tehát nem tételes szabályozással) rögzítette az egyházi előkelők (a canterburyi és a yorki érsek, a püspökök és egyes apátok) és a világi főurak (címzetes arisztokraták vagy peerek: hercegek, márkik, grófok, vikontok, bárók) személyes, valamint – választott küldötteik révén – a megyei és városi közösségek részvételi jogát. A gyakorlatban nem főúri megyei küldöttek már 1213-tól, a városi kerületek (borough-k) képviselői pedig 1265-től kaptak meghívást a parlamentekbe; a másik oldalon ugyanakkor parlamenten szoros értelemben a középkor folyamán mindvégig leginkább csak a király és a lordok háza együttesét értették, akiknek közös tanácskozásán az alsó kamara részéről egyedül annak elnöke (avagy szószólója, speaker) vett részt. A közrendűek háza csak 1547-ben jutott önálló és állandó ülésteremhez a Westminsterben (a St. Stephen-kápolnát alakították át erre a célra). S jöllehet a 14. század folyamán a modern állapotokra emlékeztető módon kialakult mind a parlament bizonyos törvényhozó funkciója, mind az az elv, hogy az adókat az alsóház szavazza meg a lordok háza tanácsával, mindezt helyi értéken kell kezelni. Egyrészt hozzá kell tenni, hogy a parlament formailag egészen a 17. század végéig nem önálló, saját jogán létező törvényhozó szerv volt: összehívása a királyi felségjog alapján történt, az uralkodó tetszésének megfelelően, némi túlzással: szükségállapotok megoldására, válságkezelésre – esemény volt, nem intézmény. Másrészt alapvető funkciója nem a mai értelemben vett törvényhozás volt: a korabeli dokumentumokban igen gyakran bíróság, legfőbb ítélőszék (high court) gyanánt utalnak rá, amelynek feladata nem az, hogy elvont jogelveket fordítson le a tételes törvény nyelvére (törvényt alkosson), hanem hogy a feljegyzett precedensekben és az ősi szokásban megtalálja a konkrét helyzetre alkalmazható iránymutatást, és annak szellemében ítéletet mondjon – a parlamentáris döntés pecsétjét tehát mintegy a létező gyakorlatra ütve rá.

Mindez messzemenően összhangban állt a törvény és a jog azon felfogásával, amelyet az alattvaló személye, státusa és tulajdona (a property kifejezés jelentése tá- gabb értelmében mindhárom fogalmat felölelte) biztonságának védelmére hivatott közös szokásjog (common law) és bíráskodási gyakorlat testesített meg. Jöllehet a közfelfogás szerint emlékezet előtti idők óta fennállott (s így az angolszászok ősi szabadságait is átörököltette), a common law valójában a normann hódítás után alakult ki, s más szokásjogi rendszerekkel ellentétben érvénye az egész királyságra kiterjedt (innen a common egyik lehetséges értelmezése: közös, azaz országos). Korpuszát az egyes törvényszékek ítéleteiről beszámoló jelentések alkották; az ítéletek

meghozatalában pedig egyfelől az ősi szokás és a korábbi bírói döntések alkotta precedens, a bennük megtestesülő tapasztalat, afféle kollektív bölcsesség játszotta a főszerepet, másfelől viszont meghozatala pillanatától az új ítélet maga is a precedensek hossz- szű sorába illeszkedett. Miközben a common law bírászkodás a kora újkorig megőrizte elsőbbségét a római joggal és kánonjoggal szemben (amelyeket egészében véve a bennük megtestesülni vélt tekintélyelv okán a jeles angol jogászok ideologikus hevülettel utasítottak el), szükség esetén rugalmasan adaptálta azok elveit és konkrét megoldásait. A common law népi jellegét sajátos módon támasztotta alá az úriszéki gyakorlat hiánya, az az alapelv, amely szerint a perbe fogott személy fölött csak a vele egyenrangúak (ez a peer eredeti jelentése) ítélezhetnek – közrendűek fölött az esküdtbíróság (amelyben természetesen jobbra a helyi közösség tekintélyesebb tagjai, tehetős földbirtokos gentryszármazású úriemberek foglaltak helyet), főrangúak (peerek) fölött pedig törvényszéki minőségében a parlament felsőháza. Mindez olyan rugalmas hagyománykövetést eredményezett, amely a részletek minden átalakulása közepette is makacsul ragaszkodott a common law szelleme (s vele az angol ősi alkotmány) változatlan folytonosságának fikciójához, miközben érzékenyen reagált a helyi, regionális és országos társadalmi hatalom megoszlásában és szerkezetében bekövetkező változásokra, eltolódásokra.

A Fortescue-féle dominium politicum et regale korabeli alternatív szóhasználattal re- gimen mixtum, azaz vegyes vagy kevert kormányzat, amelyben a királyság rendjei között megoszlik a politikai hatalom. Megtalálható benne az antik klasszikusok res publica nyelvezete éppúgy, mint a középkori jogászok öröksége. Ha az eddigieket némi anakronizmus árán annak a gondolkodónak a terminusaival írjuk le, aki a vegyes kormányzat fogalomtárát éppen az angol alkotmány megoldásainak elvonatkoztatásával a 18. század derekán a hatalommegosztás modern elméletének irányába mozdította el (Montesquieu), azt mondhatnánk, hogy a dominium politicum et regaléban az erőskezdő uralkodói végrehajtó hatalom a törvényhozás és az adóztatás konszenzusos intézésével, a bírászkodás terén pedig valamiféle joguralommal párosul, amely egyúttal a politika egész rendszerét áthatja. Ebből azonban az is következik, hogy ha a korábbiakban létezett is valaha ez az állapot Angliában, Fortescue műveiben nem korabeli tényleírással találkozunk, hanem nosztalgikus visszatekintéssel, az egykori állapotok helyreállításának programjával, esetleg a kettő elegyével – sőt ezen is túlmutató normatív elmélettel. A rózsák háborúja (1455-1485) néven ismert dinasztikus küzdelem, amelynek utolsó fázisaiban e művek születtek, korántsem volt ugyan az a vérgőzös apokalipszis, amelynek a III. Richárdot (1483-1485) a bosworthi mezőn legyőző VII. Henrikkel (1485-1509) trónra lépő Tudor-ház apologétái igyekeztek feltüntetni, de a dominium politicum et regale feltételezett pilléreit érzékenyen érintette. Az elhúzódnak trónviszály során erős központi hatalomról aligha lehet beszélni, a parlamentet pedig ugyancsak gyengítette az a körülmény, hogy a riválisok oldalán felvonuló arisztokrácia majdnem teljes sikert aratott saját lefejezésében (a lordok házában a 15. század közepi 73-mal szemben 1485-ben mindössze 36 világi tagja volt). Ami a joguralmat illeti, a központi ellenőrzés gyengülése minden téren a helyi potentátoknak kedvezett, akik ezt többek között az esküdtbíróságok munkájának befolyás alá vonására, a common law gyakorlatával való visszaélésre és szellemével ellentétes célok megvalósítására használták ki.

3.1. A Tudor-kor: alkotmányos központosítás

Az adott szituációban tehát a korona tekintélyének és intézményes hatalmának megszilárdítása és a jogbiztonság garanciáinak helyreállítása azonos irányba mutató érdek volt. Hangsúlyozni kell, hogy VII. Henrik nem messze látó és mélyreható reformpolitikával vált a 15. század végi „új (típusú) monarchák” egyikévé, hanem azzal, hogy – szívós munkával és kíméletlen takarékossgal – meglévő intézményeket és ismert megoldásokat tett újra működőképessé, nem annyira egy átfogó államszervező program (vízió) megvalósításának, hanem az udvar számára kedvező belső hatalmi egyensúly kialakításának a kedvéért, e téren azonban teljesítménye rendkívül meggyőző volt. Az összkép nem az innovációé, hanem az éberségé. Erre jellemző kincstári politikája: a parlamentet és vele az általa rendelkezésre bocsátott rendkívüli hozzájárulásokat lehetőleg mellőzte (uralkodásának 24 esztendeje alatt 6 ízben, rövid időre hívta össze, ebből 5-ször az első néhány év folyamán – megtehetette, mert jobbra békeidő volt), viszont kinos precizitással gazdálkodott az uralkodói birtokokkal, és hatékonyan gyarapította azokat, főleg különböző feudális jogcímeken (kiskorúak öröklését, főrendek házasságát terhelő illetékek stb.), illetve a kisebb-nagyobb vétségekre kivetett bírságokkal és büntetésekkel (zendülés – nem ritka – esetén természetesen teljes jószágvesztéssel). A korona anyagi hátterének megszilárdítása ennél fogva bizonyos mértékig egybeesett egy, az uralkodói tekintély új alapokra helyezéséhez ugyancsak elengedhetetlen társadalompolitikai cél megvalósításával, a régi bárói rend visszaszorításával, illetve kordában tartásával. Erre alkalmat adott az ősi családok körében a megelőző évtizedek során lezajlott, már említett kollektív öngyilkosság, s a vérátömlesztésre adódó lehetőséget VII. Henrik messzemenően ki is használta: ambiciózus, tehetséges és lojális közrendűeket emelt a címzetes nemesség körébe. A folyamatnak azonban az uralkodói tanácsok és a törvényszékek rendszerének invenciózus felhasználása és alakítása adott megfelelő intézményi és jogi kereteket.

A Tudor-kori politika szíve a Titkos Tanács, pontosabb fordításban az uralkodó Bizalmas vagy Magántanácsa (Privy Council) volt. Az elnevezés a Nagytanácstól (Great Council), azaz a parlamenttől való különbségre hívta fel a figyelmet: tagjait maga a király, kizárólag saját tetszése alapján válogatta ki a Nagytanácsot alkotó személyek, általában a vezető tisztségviselők és udvaroncok köréből. Létszáma és összetétele változó volt (I. Mária királynő [1553-1558] alatt több mint ötvenen, I. Erzsébet [1558-1603] alatt egytucatnyian alkották), s általánosságban elmondható, hogy hatékonysága fordított arányban állt létszámával. A tanács a parlamenttel együttesen – de attól eltérően folyamatosan – az összes kormányzati funkciót gyakorolta, a nemzeti nagypolitika mellett a kezében futottak össze a helyi kormányzat számai is, de foglalkozott peres ügyekkel, közöttük egészen jelentéktelenekkel is. A Titkos Tanács látta el utasításokkal a békebírókat, s gyűjtötte be tőlük a helyi állapotokról szóló jelentéseket; nem véletlen, hogy e 14. századi eredetű, beszédes elnevezésű tisztségviselő hivatala éppen VII. Henrik alatt jutott olyan széles jogkörhöz, hogy végleg átvette a helyi igazgatásban a sheriff szerepét, akinek jószerevével a parlamenti választások kihirdetése és ellenőrzése maradt az egyetlen fontos funkciója. A napi adminisztráció és a legtöbb polgári és büntetőjogi eljárás fölötti ellenőrzés a békebíró kezébe került (míg a koronabirtokok, a gyámságok, a bérletek stb. intézői feladatait a feudárius [feodary] újonnan létrehozott hivatala vette át a sherifftől). Az udvar székhelyétől távoli peremvidékek irányítását (az ottani koronabirtokok kezelésének kivételével) IV. Edwardtól (1461-1470) VIII. Henrikig (1509-1547) elhúzódozó folyamatban speciális területi tanácsokra bízta: a Walesi (Council of Wales and the Marches) és az Északi Tanács (Council of the North) kezében összpontosult a két régió katonai igazgatása, a királyi várak és bírósági ügyek felügyelete. Írországot, ahol a 13. század óta folyamatos volt az angol betelepülés, és ahol az angol királyok is hűbérúri igénnyel léptek fel, elvileg önálló adminisztratív szervezettel rendelkező, teljhatalmú alkirály irányította.

A gyakorlatban azonban ellenőrzése sem az angol telepesek, sem az ír őslakosok, kiváltképpen pedig a kettő közötti súrlódások fölött korántsem volt megnyugtató.

Talán az eddigiekből is látható, hogy a hatalmi szervezet működésében megkülönböztetett jelentősége volt a bíraskodási hatáskörök részletekbe menő szabályozásának és a törvényszéki gyakorlat mikéntjének. A korai Tudorok idején ezen a téren is új tartalommal töltötték fel meglévő intézményeket és szokásokat. Arról szó sincs, hogy az ún. felségjogi vagy kiváltságos törvényszékek (prerogative courts) mindenestül VII. Henrik találmányaként jöttek volna létre, mindenesetre a gyűjtőnév félreérthetetlenül utal arra, hogy legitimitásukat nem a common law-ból merítették. S ha hozzávesszük alternatív elnevezésüket, amely eljárásuk alapelvére utal – méltányossági bíróság (equity court) –, ugyancsak a lehetséges alternatívákkal szembeni elhatárolódásra következtethetünk: nem a common law esetében mérvadó szokás és konkrét precedens, de nem is a római jogra jellemző elvont racionalitás, hanem az adott ügyben eljáró döntőbíró(k) tájékozott és józan (bár önkényes, az uralkodói pre-rogatívára, előjogra apelláló) jogérzéke minősült perdöntőnek. A felségjogi bíróságok tehát olyan bírói fórumok voltak, amelyeken keresztül az angol uralkodó a hagyományos common law törvényszékeket megkerülve, illetve felülbírálván érvényesíthette a számára fenntartott előjogokat, immunitásokat, diszkrecionális hatalmat, illetve alattvalói e hatalomhoz folyamodva szerezhettek jogorvoslatot. A rózsák háborúja idején kialakult, már említett jogi bizonytalanság körülményei között ez a fajta távoli hatalomérvényesítés sokak számára jóval vonzóbbnak tűnt, mint a hagyományos jogi fórumok helyi kiskirályok általi befolyásolása; s általánosságban, a gyanúsított szempontjából ugyan előnytelennek tetszett ez a fajta eljárás mód, de a tényfeltáráshoz hosszú időn át jóval közelebb jutott, mint a common law bíraskodás. Így egészen addig, amíg a 17. században nem váltak a Stuart uralkodók önkényuralmi törekvéseinek eszközévé, a felségjogi bíróságok széles körű igénynek feleltek meg, s több-kevesebb közmegegyezésre folytatták tevékenységüket. (Ami a központi common law törvényszékeket illeti, a büntetőjogi ügyekkel foglalkozó Királyi Ítélszék [King's Bench], a polgári pereket bonyolító Közönséges Keresetek [Common Pleas] és a korona jövedelmeit felügyelő Kincstári Bíróság [Court of Exchequer] relatív súlya csökkent is, jóllehet az általuk tárgyalt esetek abszolút száma megszorodott.)

A felségjogi bíróságok közül a legismertebb a híres-hírhedt Csillagkamara Bírósága (Court of Star Chamber). Nevét a Westminster-palota azon terméről kapta, ahol 20-30 főnyi tagsága üléseit tartotta. VII. Henrik egy 1487-es rendelete ugyan „létrehozta” a Csillagkamarát, de valójában hosszú folyamat eredményeként alakult ki, s az alapítás inkább a Titkos Tanács egyébként is gyakorolt bírói funkciójának formalizálását jelentette. A tanácsosok mellett részt vett benne a két főbíró is. Tevékenysége első ízben Thomas Wolsey bíboros kancellársága (1515-1529) idején élénkült meg igazán, s nem utolsósorban rugalmas eljárásrendje miatt VIII. Henrik alatt kifejezetten népszerű volt. Első és másodfokon egyaránt lehetett hozzá folyamodni; nem alkalmazott esküdteket; általában petícióra vagy besúgásra reagálva kezdeményezett eljárást különösebb formák nélkül; a vádlottat kényszeríthette, hogy eskü alatt válaszoljon a vádakra. Mindez azonban azt is jelentette, hogy működésének elveiből hiányoztak az alattvaló integritásának olyan garanciái, amelyeket a common law eljárás nyújtott. A Csillagkamara elvileg a kormány által kezdeményezett peres ügyeket volt hivatott intézni, főként lázadás és békebontás, csalás és hamisítás dolgában, a gyakorlatban azonban mind

gyakrabban kerültek elébe magánjogi esetek – tekintettel arra is, hogy némi fantáziával bármilyen birtokjogi ügyet lehetett az előbbieik álcájába öltöztetni.

Három további bíróság is mentes volt a common law szigorú eljárásrendi szabályai alól. Az Admirális Bírósága (Court of Admiralty) a tengerentúli kereskedelemmel, hadizsákmánnyal kapcsolatos vitákkal foglalkozott, s jelentősége az Erzsébet-kor előtt viszonylag elhanyagolható volt. A Kérvények Bírósága (Court of Requests) eredeti rendeltetése szerint arra volt hivatott, hogy a szegényebbek számára biztosítson jogorvoslati lehetőséget, akik általában aligha engedhették meg maguknak a költséges pereskedést, a gyakorlatban azonban jómódúak is gyakran folyamodtak hozzá, s inkább az általa tárgyalt ügyek csekélyebb súlya különböztette meg a Kancellária Bíróságától (Court of Chancery), amely a Tudor-korban új jelentőségre szert tett jogi fórumok közül a Csillagkamara mellett a legfontosabb volt. Eredetileg tisztán fellebbviteli bíróságnak szánták olyan esetekre, ahol a common law procedurális merevsége méltánytalan döntést eredményezett, a 15. század végére azonban a Kancellária Bírósága már saját precedensek hosszú sorával rendelkezett, amelyek jegyében önálló elsőfokú eljárásokat is folytatott. Eljárásrendje hasonló volt a Csillagkamaráéhoz, de foglalkozott csaknem mindennemű magánjogi ügygel.

A tanácsrendszer és a bírósági hálózat életre galvanizálása az első Tudorok idején kiemelkedő szerepet játszott a korona pozícióinak megerősítésében és abban, hogy úgy tűnt: a középkori európai királyságok egyik hagyományos belső konfliktusa, az uralkodó küzdelme a bárók önálló hatalmi törekvései ellen, Angliában az előbbi javára dőlt el (ami persze korántsem jelentette a főrendek mellőzését a fontos kormányzati és katonai tisztségekben, csupán azt, hogy a király minden körülmények között képes velük szemben érvényesíteni akaratát és szükség esetén leszámolni a pártutókkal). Ami a másik régi keletű rivalizálást, regnum és sacerdotium versengését illeti, ennek a középkori Angliában ugyancsak gazdag hagyományai voltak: elég felidézni Thomas Becket mártíriumát vagy I. (Földnélküli) János (1199-1214) kiátkozását, mint annak a történetnek az epizódjait, amelynek során az angol királyok elszántan igyekeztek a katolikus egyházzal szemben is érvényesíteni „imperialis” (az uralmuk alá tartozó földterületre minden tekintetben kiterjedő) hatalmukat. 1341, az utolsó kiátkozás óta (ezt Stratford canterburyi érsek mondta ki az egyház adómentességét ért sérelmek miatt) azonban viszonylagos béke honolt: az érsekek, a 18 angol és 4 walesi egyházmegye élén álló püspöki kar és az apátok látszólag belenyugodtak a korona elsőbbségébe, saját királyi alkalmazotti státusukba és abba, hogy a királyság lényegében önállósult Rómától – cserébe azért, hogy az uralkodó általában kiállt az egyház mellett, ha a világi előkelők részéről státusát vagy jószágait sérelem érte.

Az angliai reformációnak természetesen bőséges kulturális, társadalmi, hitbéli és egyéb okai és tényezői voltak. A vallási megújulási mozgalmak és a humanista szövegkritika itt is erősen kikezdte a katolikus Biblia-interpretációt és hitközösség-felfogást; tanulatlanság, paráznaság és kapzsiság tekintetében az angol papság nem maradt el európai társaitól; ami pedig az egyház világiasságának a világi hatalmi törekvésekkel kapcsolatos aspektusát illeti, azt a kortársak számára érzékletesen példázta Thomas Wolsey kancellár, yorki érsek, bíboros, pápai legátus (hogy az általa összeharcsolt egyéb jövedelmező állásokat ne említsük) nyílt és agresszív politikai fellépése (igaz, ha Wolseyt – mint az helyénvaló – olyan világi politikusnak tekintjük, aki jövedelemforrásként az egyházra támaszkodott, akkor más megítélés alá kell esnie). Mindezek a jelenségek és folyamatok az 1520-as évekre megérleltek egy egyelőre nem túl kiterjedt, lutheri nyomvonalon haladó reformációs mozgalmat Angliában, amelynek vezetői eléggé hamar emigrációban vagy a máglyán végezték (netán mindkettő osztályrészükül jutott, mint a Németalföldön 1536-ban megégetett Újszövetség-fordító,

William Tyndale esetében). Mégis, jóllehet ugyanebben az időszakban éppen Wolsey záratott be néhány elnéptelenedett kolostort, bukásakor, 1530-ban ezt vádpontként rótták fel neki, ami viszont azt jelképezi, hogy a katolicizmus állásai a nevezetes szakítás közvetlen küszöbén minden kritika ellenére erősek voltak. S a fentiek tükrében magát a szakítást is érdemes a viszonylagosság és a folytonosság terminusaiban elgondolni: a VIII. Henrik gyermektelensége és házassága pápai érvénytelenítéséért tett lépéseinek kilátástalansága által ad hoc módon előidézett állami reformáció a pápaságtól való formális iurisdictioális (politikai és jogi) és anyagi függetlenség pecsétjét ütötte rá egy olyan állapotra, amelynek körvonalai régóta rajzolódtak Angliában.

Éppen ezt sugallta az a példatár, amelyet a király megrendelésére jogászok állítottak össze 1530-ban: Angliában emlékezet előtti idők óta a világi uralkodó az egyház feje, s az országban idegen bíróság nem illetékes. Miután Henrik kísérlete, hogy erre hivatkozva az egyházi méltóságok gyűlésében (konvokáció) találjon partnert válása kimondásához, kudarcot vallott, a parlamenthez fordult, amely – annak ellenére, hogy aggasztották a várható diplomáciai bonyodalmak: a pápai kiátkozás és V. Károly császár (1519-1556) ellenséges reakciója – megszavazta az új kancellár, Thomas Cromwell és csapata által gondosan a feltételezett hagyományokra hivatkozva megfogalmazott reformációs törvényeket. Fontos emlékeztetni arra, hogy a tét VIII. Henrik szempontjából nem a pápa egész kereszténységre kiterjedő doktrinális tekintélye volt – ez nem zavarta, sőt személy szerint haláláig megmaradt katolikus hitében –, hanem angliai joghatósága, s e tekintetben bizton

apellálhatott Anglia szabadságaira, a középkor végétől izmosodó (a százéves háborúban edzett) nemzeti érzelmekre és büszkeségre. Az egyház behódolása (Submission of the Clergy) című dokumentum megállapította, hogy az egyház Angliában nem rendelkezik önálló törvényhozó hatalommal. Ezután következett az éves pápai adó, az annáta visszatartásáról szóló törvény (Act in Restraint of Annates, 1532), majd a Rómához hagyatéki és házassági ügyekben való fellebbezés korlátjainak kimondása (Act in Restraint of Appeals, 1533) – már azt követően, hogy kiderült: Henrik kedvese, Boleyn Anna várandós, s a konvokáció- val sebtében mégiscsak jóváhagyatták a válást és az időközben titkon megkötött új házasságot. A fellebbezések tilalmáról szóló törvény jelentősége bevezetőjében áll, amely tömör elvi igazolását nyújtja a szakításnak: mivel az egyház tagjai és a laikusok egyazon birodalom (értsd: önmaga fölött teljes hatalommal bíró, szuverén közösség) alattvalói, egyetlen politikai testet alkotnak, s egy testnek csak egy feje lehet – a király. Egy másik fő, a pápa mellérendelése megbontaná e test egységét, természetellenes volna, s mint ilyen, Istennek nem tetsző. A test spirituális része teljes mértékben képes arra, hogy idegen beavatkozás nélkül határozzon minden olyan kérdésben, amellyel szembekerül. Ennek a gondolatnak csak további nyomatékot adott az uralkodó egyházfőségének törvénybe iktatása (Act of Supremacy, 1534), a fellebbezések tilalmának kiterjesztése (például eretnekséggel kapcsolatos ügyekre) és az 1532-es behódolás törvényi megerősítése, amely megkövetelte, hogy minden egyházi jogi rendelkezést a király szentesítsen. A henriki reformációt a kisebb kolostorok bezáratása (1536), majd a szerzetesrendek mindenestül való feloszlatása (1539) tetőzte be. Egyebekben azonban az 1539-ben kibocsátott Hat cikkely (Six Articles) jelezte, hogy az angol egyház feje és mérvadó vezetőinek többsége a két tartomány és a püspöki szervezet megtartása mellett doktrinális téren sem szándékozik tovább reformálni: az átlényegülés, az úrvacsora, a gyónás, a papi nőtlenség kardinális kérdéseiben lényegében katolikus álláspontot fogalmaztak meg.

Az anglikán egyház csak akkor lépett a protestáns szellemiségű reform útjára, amikor az ezeket szorgalmazó, Thomas Cranmer canterburyi érsek vezette szárnya az új uralkodó, a kiskorú VI. Edward (1547-1553) alatt nagyobb mozgástérhez jutott. Ezt nyomban, 1549-ben a protestáns liturgia alapjait lefektető Általános imakönyv (Book of Common Prayer) életbe léptetése és az istentisztelet egyöntetűségéről szóló törvényben (Act of Uniformity) való kötelező előírása, majd az 1553-ban kibocsátott Negyvenkét hitcikkely (Forty-Two Articles) jelezte. Röviddel ezután, I. Mária trónra lépésekor ennek ellenére még mindig valószínűnek látszott, hogy Anglia visszatér a katolicizmushoz: az elkötelezett protestánsok aránya jóval kisebb volt, mint Franciaországban vagy Németalföldön, s tovább csökkentette azt előbb az emigráció bátorítása, majd a nyílt represszió; a mártírok száma ugyan szintén lényegesen alatta maradt az említett két országnak, de köztük voltak a mérsékelt angol protestantizmus olyan emblematisz alakjai, mint Cranmer vagy Hugh Latimer worcesteri püspök. Miután a protestánsok reményeége beteljesült, s Mária halála után I. Erzsébet viszonylag zavartalan körülmények között foglalhatta el a trónt, szükség volt az uralkodói egyházfőségről és az ima egyöntetűségéről szóló törvények újbóli kibocsátására (1559), a doktrína újrászabályozására a Harminckilenc cikkely (Thirty-Nine Articles) által (1563), és arra, hogy mindezek betartásán az 1535-ben a papság és a vallás felügyeletére Cromwell mint fővikárius vezetése alatt létrehozott egyházi Magas Bizottság (High Commission) az 1560-as évektől folyamatosan, felségjogi bíróság módjára működve öröködjön. Ennek kánonjogászokból, püspökökből és tekintélyes laikus tisztségviselőkből álló tagsága igen változó létszámú volt (1549: 24, 1633: 108); státusa, eljárásrendje és alkalmazott büntetései a Csillagkamaráéhoz voltak hasonlóak, amellyel további kapcsolatot jelentett, hogy az eskütételt megtagadó vádlottakat automatikusan a hatáskörébe utalták.

A kormányzat célja mindezzel a külsődleges konformitás, nem a belső azonosulás kicsikarása volt, abból a megfontolásból, hogy míg az utóbbi gyakorlatilag lehetetlennek tűnt, az előbbi legalább annyit jelentett, hogy az illető a berendezkedést nem bűnösnek, csak tévelygőnek tartja, s nem érzi kötelességének, hogy hite kedvéért fellázadjon ellene. Az eredmény nem volt megnyugtató: Erzsébet hosszú uralkodása alatt nemcsak a potenciális felségárulóként – pápa- és spanyolbérencként, Stuart Máriát (1542-1567) pártoló összeesküvőként – számon tartott katolikusok mártírjainak száma kúszott fel majdnem annyira, amennyi protestáns esett áldozatul I. Mária rövid üldözéseinek, hanem mind erősebben hallatták hangjukat a konzervatív rendezéssel elégedetlen puritánok is. A puritanizmus sokféle doktrínát és csoportot jelölő gyűjtőnév. Közös bennük a heves, rajongó társadalomátalakító szándék, amely a valóban istenes közösség létrehozását célozza; hogy az egyházat és a hitéletet meg akarták tisztítani minden, a Szentírásban nem kimondottan megkövetelt gyakorlattól – püspöki hivataltól, miseingtől, oltároktól, templomi díszítéstől stb. –, az ezeket kikényszerítő politikát zsarnokinak minősítették, és késznek mutatkoztak a zsarnok elmozdítására. Ihletőik és teológiájuk kidolgozói – némileg paradox módon – a Mária alatti protestánsüldözések Genfben és egyéb kálvinista centrumokba menekült kárvallottjai voltak, akik a legtöbbet várták Erzsébet trónra lépésétől. Az 1560-as években aztán többen közülük vagy visszautasították a nekik felajánlott püspöki széket, vagy berzenkedtek annak előírás szerinti irányításától. Az 1570-es évektől a puritánok mind erőteljesebben agitáltak a püsköki rendszer eltörléséért és azért, hogy az anglikán dogma- és szertartásrendből száműzzenek minden babonáságot. Ezt a parlamenthez intézett intésben is kifejezésre juttatták (Admonition to Parliament, 1572), nem teljesen kilátástalanul, mivel a parlamentben

jelentős támogatói tábora volt a puritanizmusnak. Matthew Parker, majd John Whitgift canterburyi érsekek szigorú intézkedéseire és a szárbá szökkenő anglikán teológia érveire olykor túlzott agresszivitással, metsző hangvételű röpiratokkal válaszoltak (a fiktív Martin Marprelate [Főpap-rontó Márton] traktátusai, 1588-1589). Részben az ebből is fakadó belső megosztottság, részben a következetes represszió miatt az Erzsébet-kori puritán mozgalom ellanyhult, majd 1593-ban néhány főbb vezető kivégzésével egészen elcsendesült.

VIII. Henrik gyermekei közül az első kettő úgy lépett az örökébe, hogy valószínű volt: haláluk után az általuk szorgalmazott, a világgal immár sokszorososan összefonódó vallási berendezkedést felforgatják, a harmadik, Erzsébet pedig jó másfél évtizedig küzdött uralma megszilárdításáért. A korona propagandája ennek ellenére töretlenül magabiztos volt, s lutheri nyomvonalon, lényegében a megkérdőjelezhetetlen abszolút hatalom és a mindennemű ellenállásra vonatkozó tilalom doktrínáját hirdette: Tyndale korai megfogalmazása szerint „a király e földön felsőbb törvény nélkül való, saját tetszésére cselekszik jót avagy rosszat, s egyedül Istennek fog számot adni róla”. S nem mondott ennek ellent a fő ellenlábás, az igaz engedelmisségről értekező Stephen Gardiner katolikus püspök sem. Ha a tanácsokra, a bírósági rendszerre és az egyházállami berendezkedésre gondolunk, az abszolutizmus intézményi feltételei – a bürokratikus apparátus kezdetleges mivolta ellenére – adva voltak egy olyan uralkodó számára, aki akart és tudott élni velük; a központosítás szokásos ismérvei közül voltaképpen az új lábakon álló katonai gépezet hiányzott. Ennek viszont a francia király jövedelmeinek egyhatedét, a német-római császárnak egytizedét felvonultató angol király egyelőre nem volt, nem lehetett képes megteremteni a háttérét; s a szigetország sajátos stratégiai helyzetében az állandó hadsereg tartása amúgy is felkeltette volna (ahogy később fel is keltette) az éber alattvalók gyanakvását az önkényuralmi megfélemlítés vagy erőszak e lehetséges eszköze iránt.

Az uralkodói tekintélyt hangsúlyozó megnyilatkozások egyúttal tágasabb, a társadalom és a politika egészéről alkotott felfogás kereteibe ágyazódnak, amely egy kozmikus, minden teremtetett lény hierarchiában elfoglalt helyét pontosan kijelölő rend létezését képzelel el, s annak fennmaradását általában a feljebbvalóknak való engedelmisségtől teszi függővé. E rendben azonban minden feljebbvalónak (Isten kivételével) magának is megvan a feljebbvalója; s a feljebbvalóknak azt is fel kell ismerniük, hogy a rend megőrzéséhez fűződő közös érdek alárendeltjeikkel is egymásra utalja őket. Bár nincsenek természetes kormányzók, Howardok és Herbertek nélkül ritkán állt fel a 16. századi Titkos Tanács; és akárhogy változott a politika iránya, Somersetben Luttrellék és Portmanek voltak a békebírók, akiknek együttműködése nélkül aligha lehetett igazgatni a megyét. Efféle harmónia nélkül a politikai test – akárcsak a természetes test – romlásnak indul.

S ezzel elérkeztünk ahhoz a kérdéshez, hogy hol volt a helye ebben a rendben a parlamentnek, amelyben a politikai test absztrakciója láthatóvá vált. A parlament ambivalens közjogi státusáról már volt szó, ami pedig a gyakorlatot illeti, a Tudor-korszak elején szerepe és önállósága éppenséggel a hanyatlás állapotában volt. A középkor végén, III. Edward (1327-1377) uralkodása és a rózsák háborúja között nagyjából évenkénti gyakorisággal összehívták, s az alsóház maga választotta meg szószólóját; ezt követően azonban azt tapasztaljuk, hogy I. Károly (1625-1649) hírhedt tizenegy évi zsarnokságát leszámítva a parlament a leghosszabb ideig 1504-1510, 1505-1523, majd 1523-1529 között szünetelt, s a korona már a 15. század közepétől ellenőrzéshez jutott a speaker kiválasztásában, és fizetést folyósított neki. Az alsóház csak 1679-ben szerezte vissza a speaker megválasztásának jogát. Igaz, az említett egymásrautaltság tudata ilyen körülmények között is fennmaradt: 1525-ben egy londoni tanácsos Wolsey-nak fejezte ki abbéli vélekedését, hogy III. Richárd törvényei „jóak, mivel [kiemelés – K. L.] az egész birodalom testének, a parlamentnek a jóváhagyásával” születtek, s maga VIII. Henrik is megállapította, hogy koronája akkor csillog a legfényesebben, amikor a parlament ülésén elnököl.

Az efféle nézetek – némileg paradox módon, a körülményekre való tekintettel mégis érthetően – éppen attól a folyamattól nyertek új megerősítést, amely a korona tekintélyének növeléséhez is hozzájárult: a henriki reformációtól. A parlament 1529-1536 között gyakorlatilag folyamatosan ülésezett, és kardinális jelentőségű törvényalkotó folyamatokban volt egyszerre partnere és ellenzéke az uralkodónak (aki a maga részéről mélyen átértékelte annak a tradíciónak a súlyát, amely szerint a király proklamációkkal sok mindent elrendelhet, de ha valamiről azt akarja, hogy a törvény vitathatatlan erejével bírjon, azt keresztül kell vinnie a parlament két házán). Ennek élménye és tapasztalata táplálta az alattvalókra kivétel nélkül vonatkozó törvény (statute) jelentőségével kapcsolatos tudatosságot, s elősegítette a parlamenti jogalkotás illetékességének kiterjeszkedését és üzemszerűségének fokozódását (szakosodott bizottságok megjelenése). Mindez pedig hozzájárult a parlament presztízsének és öntudatának érzékelhető megnövekedéséhez – még akkor is, ha összehívása továbbra is uralkodói tetszésen múlt, s ennek gyakorisága az Erzsébet-korban visszaesett majdnem az 1529 előtti szintre. Az uralkodónak bőségesen nyílt módja arra is, hogy összetételét befolyásolja: a felsőház esetében főrendek kreálásával, az alsóház esetében pedig azáltal, hogy a képviselők zömét kiállító lovagok számára a parlamenti hely az országos ismertséghez vezető utat, karrierlehetőséget jelentett, amiért akár széles körben voltak hajlandók alkalmazkodni. Ez sem jelentett azonban feltétlenül megalkuvást, amivel maga a királynő is tisztában

volt. Uralkodása első szakaszának meghatározó politikusát, William Cecilt (Lord Burghley-t) arra utasította: „tekintet nélkül személyes akaratomra, azt tanácsold, amit magad a legjobbnak tartasz” – s miután a parlament másképpen Nagytanács, a képviselők ezt tanácsosi minőségükben önmagukra is általánosították. Ebből pedig logikusan adódott a parlamenti szolás szabadságának (és az uralkodóéval nem egyező vélemény büntetlenségének) fogalma, amire a képviselők korábban elképzelhetetlen módon az 1570-es évektől de jure jogot formáltak. Ugyanakkor az igen nagy súlyú, főként külpolitikai gyökerű ügyekben – a spanyol és pápista fenyegetés ügyében – széles körű egyetértés uralkodott, ami azt jelentette, hogy a nézetek jobbra a „miként” kérdésében csaptak össze, s ez jótékonyan hatott az egyre nagyobb költségek megszavazásával kapcsolatban mutatott hajlandóságra is.

Ismét a parlament, ezen belül az alsóház növekvő súlyát jelzi, hogy erre mind többeknek volt lehetőségük: a Tudor-korban és azon túl is a képviselők száma folyamatosan nőtt. Ez kisebbrészt abból adódott, hogy a függő helyzetű Wales 1536-tól hivatalosan is egyesült Angliával, s 1543-tól képviselőket küldhetett a parlamentbe. Ez 12 új megyei küldöttet jelentett (megyenként 1-et – szemben az angol megyénkénti 2-vel), 90-re emelve a megyék képviselőit. Az igazi változást azonban a városi körzetek képviselőinek megszorodása jelentette: a korona – nézőponttól függően – feljogosíthatott vagy kötelezhetett bármely városi közösséget, hogy képviselőket küldjön a parlamentbe, s a Tudor-politika élt is ezzel a lehetőséggel. VIII. Henrik első parlamentjében 224 városi küldött jelent meg; I. Erzsébet uralkodásának elejére a szám 308-ra, a végére 372-re emelkedett. Mielőtt ebből a városi rend, a feltörekvő polgárság előretörésére, a polgárosodás politikai konzekvenciáinak levonására következtetnénk, tegyük hozzá: a 15. századi parlamentekben több kereskedő foglalt helyet, mint a 16. századiakban, s a polgári származású küldöttek aránya a kora újkorban mindvégig 10% alatt maradt. Mindez egyfelől azt jelenti, hogy a patrónusrendszer lehetőségeit és szükségszerűségeit kihasználva, a városi helyek túlnyomó többségét lovagi (tkp. földbirtokos gentry), sőt olykor főnemesi származásúak kaparintották meg, de azt is, hogy a polgár nem osztály-, hanem helyi vagy regionális érdekek országos megjelenítésére készségesen delegált a parlamentbe olyan személyeket, akiket neveltetésüknél, családi és társadalmi hagyományaiknál fogva önmagánál alkalmasabbnak tartott erre.

A politika szerkezetének átalakulásait és az angol nemzet sajátos intézményeiben megtestesülő, önmaga fölött gyakorolt imperiális hatalmát híven regisztrálják azoknak a szerzőknek a megnyilatkozásai, akik az Erzsébet-korban a vegyes kormányzat eszméjét látszólag a parlamenti szuverenitás doktrínájával kapcsolták össze. John Aylmer 1559-ben a király-lordok-közrendűek együttműködésében, azaz a parlamentben azonosította a monarchikus, arisztokratikus és demokratikus kormányforma elegyét; Thomas Smith pedig nevezetesen, 1562-1565 közötti párizsi követsége idején keletkezett, de csak a Titkos Tanács tagjaként 1583-ban publikált *De Republica Anglorum* című munkájában a parlamentet az angol birodalom legmagasabb, abszolút hatalmának minősítette, a szuverenitás olyan jegyeit rendelve a parlamenthez, amelyenről kortársa, Jean Bodin, a szuverenitáselmélet francia klasszikusa értekezett (igaz, az uralkodóra koncentrálva): „régí törvényeket töröl el, utasításokat ad ki elmúlt dolgokra és a jövőre vonatkozóan, rendelkezik a magánszemélyek jogairól és jószágairól, törvényesíti a fattyúkat, változtatja a súlyokat és mértékeket, meghatározza a vallás formáit és a trónöröklés menetét...” Ne feledjük azonban, hogy e magasztos pozíció Smith értékelésében (akárcsak korábban VIII. Henrikében) a king-in-parliament kollektíváját illette, amelynek együttműködése mintegy az összeforrott, egymásra utalt emberi közösség harmóniájának tükörképe és erejének záloga.

3.2. A Stuart-kor: az alkotmányos konszenzus zavarai

Az e tekintetben a Tudor-korban kialakult konszenzus az 1603-as dinasztia váltás, az angol-skót perszónalúnió létrejötte után is tartotta magát. Igaz ugyan, hogy I. Jakab (1603-1625) politikai íróként egyfelől egyes műveiben (főként még csak VI. Jakab skót királyként [1567-1625], a szabad monarchiák igaz törvényéről nyilatkozva [The Trew Law of Free Monarchies, 1598]) abszolutistának mutatkozik. Igaz az is, hogy másfelől viszont személyes tulajdonságai és attitűdjei – gyöngeségével párosuló arroganciája, a feladatok delegálására való képtelenséggel párosuló hanyagsága, a csinos fiatalemberek és az alkohol iránti vonzalma – alkalmatlanná tették arra, hogy az abszolutista és nem abszolutista szellemű írásaiban és mindenfajta nyilvános fórumon általa egyaránt megkövetelt tiszteletet elnyerje. Erre a jelenségre azonban éppen azért érdemes felhívni a figyelmet, mert az uralkodói hivatal méltóságát érinti ugyan, de az alkotmány és az intézményrendszer működését és felfogását nem. Jakab és parlamentje, illetve a szélesebb közvélemény lényegében folyamatos konfrontációja nem a jogokkal és státuszokkal kapcsolatos forradalmat megelőlegező küzdelem, hanem a siketek párbeszéde olyan kérdésekkel kapcsolatban, mint az angol-skót unió kiszélesítésének vagy az anglikán egyház és a presbiteriánus skót egyház egyesítésének kiforratlan terve, illetve a monopóliumok szaporodásával, a főrendi címek osztogatásával és árusításával, a protekcionizmus fokozódásával kapcsolatos elégedetlenség. Az utóbbiak részint jövedelemforrást jelentettek a korona számára (s a Jakab fényűzésének finanszírozásától vonakodó parlament apadó felajánlásait voltak hivatottak kipótolni, de anélkül, hogy a parlament mellőzéséhez

vezettek volna, mint I. Károly idején), részint a rang általi megbecsülés leértékelésével ugyancsak tekintélyromboló hatást váltottak ki. Ugyanakkor, bár a kormányzás dolgát ismételten saját hatáskörébe tartozónak tekintette, I. Jakab erőiesen lépett fel azokkal szemben, akik az abszolút vagy autonóm hatalom eszméjéhez a jogi értelemben vett korlátlanság fogalmát társították, és világossá tette: az engedelmességet nem személyes, hanem politikai akarata – a parlamenttel közösen kialakított és a bírák által alkalmazott törvény – iránt követeli meg. A felségjogot és az alattvalói jogokat ikertestvéreknek minősítette, amit visszhangoztak az alsóházi padosorokból is, hozzátevé: ennek alapján a királyság egyszerre élvezi az abszolút monarchia és a szabad rend áldásait. S a képviselők Jakabnak azt az állítását sem vitatták, hogy az uralkodás jogalapja isteni.

Az ellentmondás akkor oldható fel, ha meggondoljuk: a korabeli közfelfogás a közeletet felosztotta a joggyakorlás közönséges és rendkívüli szféráira. Az előbbi az alattvaló mindennapjainak biztonságával, tulajdonának és státusának szabad élvezetével volt kapcsolatos, és a common law, azaz a közös, avagy közönséges szokásjog hatálya alatt állt, de öröködött fölötté a parlamentnek a rendkívüli állami jövedelmek ellenőrzésében és a törvényalkotásban betöltött szerepe is. E szféra megléte önmagában véve is korlátokat emelt a rendkívüli államügyekkel – külkapcsolatokkal és dinasztikus kérdésekkel – kapcsolatos felségjogok, a prerogátiva gyakorlása köré, amiben elvileg az uralkodó teljhatalommal rendelkezett. A két szférában egymástól eltérő jogelvek működtek, s mivel az alkotmány íratlan volt, kockázatot jelenthetett a közöttük húzódó határ képlékenysége. I. Jakab uralkodása alatt azonban ebből az alapvető konszenzus fennmaradása miatt nem adódtak súlyosabb komplikációk: az állandó súrlódás, kölcsönös meg nem értés és látványos tekintélysorvadás legfeljebb a hangulatot érlelte meg az utódja, I. Károly alatti konfliktusokhoz és – immár alkotmányos – válsághelyzetekhez.

Ezeket a helyzeteket az idézte elő, hogy Károly – az apjától örökölt főkegyenc, Buckingham herceg hathatós közreműködésével – 1625-ös trónra lépése után nyomban hozzálátott, hogy próbára tegye az alkotmány természetével kapcsolatos konszenzus szilárdságát, pontosabban, a szférák közötti határ átjárhatóságát. Uralma háborúval kezdődött, szinte egyidejűleg a korabeli Európa két azon hatalma ellen, amelyekkel a szigetszág külön-külön is csak nehezen birkózhatott: az egyiket az infánsnőnek tett házassági ajánlat sértő visszautasítása váltotta ki Spanyolországgal, az utóbbit – már azután, hogy Károly ezt követően sietve elvette a francia király lányát – egy hajózási vita Franciaországgal. Miután a parlament 1625-ben elhatározta, hogy ellenőrzése alá vonja a vámbevételeket, és a korábbi szokással ellentétben csak egy évre szavazta meg azokat, majd 1626-ban a kért hozzájárulásokat Buckingham menesztéséhez kötötte, Károly más jövedelem után nézett, s precedensre és a királyi előjogokra egyszerre hivatkozva kényszerkölcsönt vetett ki alattvalóira; egyúttal költségkímélés céljából az expedícióra váró katonai egységek magánházakhoz való beszállását rendelte el. Mindez nemcsak zajos elégedetlenséget és itt-ott zavargásokat váltott ki, hanem jogi aggályokat is szült, mint a tulajdonjog és a magánszféra szentségének sérelme; öt lovag kereken megtagadta a kényszerkölcsön megfizetését. Nyomban börtönbe is vetették őket, immár a személyes szabadság sérelmére. A kormányzat így láncreakciószerűen gázolt a common law védelme alatt álló alapjogokba, jóllehet kínosan ügyelt arra, hogy találjon az eljárása alapjául szolgáló precedenst – ami éppenséggel a common law által követett jogelv. A parlament vezéregyéniségei, élükön a common law idős klasszikusával, Edward Coke-kal és az 1640 után rövid időre forradalmi főszerephez jutó John Pymmel, a Jog kérvényében (Petition of Right, 1628) figyelmeztettek arra, hogy Károly lépései ősi jogokat sértenek, s szorgalmazták, hogy a jövőben mindennemű adókimetést parlamenti törvénnyel kelljen megalapozni. A király vonakodva elfogadta a kérvényt, egyúttal azonban hangsúlyozta, hogy mivel az csupán a létező törvény megerősítését kéri, nem kötelezi arra, hogy feladjon olyan gyakorlatokat, amelyeket a fennálló törvény ugyancsak megenged. Mindenesetre, miután a következő, 1629-es parlament is megtagadta a kért adókat, és módfelett gyanakvónak mutatkozott a katolicizmus iránt engedékenyebb, Henrietta Mária királyné és William Laud londoni püspök, a canterburyi érseki szék várományosa által fémjelzett arminianus egyházpolitikával szemben, Károly arra az elhatározásra jutott, hogy a továbbiakban lemond a Nagytanács szolgálatairól. Ezzel kezdetét vette a személyes uralom, avagy a zsarnokság tizenegy esztendeje.

Békeidőben és fényűző beruházások nélkül jó darabig a parlament összehívása nélkül is viszonylag hatékonyan lehetett kormányozni a 17. századi Angliát. Károly nem volt rátermett államférfi, mégis elboldogult ezzel a feladattal egészen addig, amíg az angol parlamenti elit java részével és az általuk képviselt rétegekkel szembeni konfliktusából adódó belső elszigeteltsége mellett nem keveredett egyidejű összetűzésbe az ír és a skót tartományokkal. A korona továbbra is vastagon el volt adósodva, de ezzel nem képezett kivételt a korabeli európai királyságok között; a bevételek éppenséggel látványosan növekedtek, részben olyan találékony megoldásoknak köszönhetően, mint a hajópénz, amelynek kivetésénél a kényszerkölcsönhöz hasonló logika működött, de sokáig hasonló következmények nélkül. A százéves háború korából származó precedens alapján megállapítást nyert, hogy a partvidéki városok pénzen megválthatják vészhelyzetben (az 1630-as évek kontextusában ez azt jelentette: a környező tengereken garázdálkodó holland kalózok miatt) fellépő, hadihajók kiállítására vonatkozó kötelezettségüket. Károly kormányzata 1634-től évi rendszerességgel kiróta a hajópénzt, 1635-től a belső területekre is, de behajtásával csak 1638-tól gyűlt meg a baja. Ez csak részben tulajdonítható

annak a hírhedt próbapernek, amelyben a bírák a hajópénzt törvényesnek minősítve, John Hampdent, a parlamenti párt későbbi vezetőjét elítélték befizetésének megtagadásáért. Fontos volt az is, hogy ekkorra nyilvánvalóvá vált: az udvar célja a hajópénz állandó jövedelemforrássá alakítása, másrészt felő volt, hogy a flottaállítást célzó adót jóváhagyó bírák akkor sem fognak szót emelni, ha a király egy újabb rendkívüli adó kivetésével állandó szárazföldi hadsereget kívánna fenntartani.

Ennek a megfontolásnak különös jelentőséget kölcsönzött, hogy a hetekkel a Hampden ügyében megszületett ítélet után, 1638 februárjában az udvar skót ellenzéke Nemzeti szövetséget (National Covenant) alakított, s küszöbön állott az angol forradalom közvetlen előzményei között számon tartott skót felkelés. A skótok neheztelését – túl azon, hogy Károly skóciai birtokpolitikája miatt elhidegült tőle az apját még támogató nemesség – ugyanaz váltotta ki, ami az 1630-as években Angliában is az udvar által diktált irány leginkább sérelmezett aspektusa volt: a Laud, immár mint canterburyi érsek vezényelte valláspolitikája. Laud az egyházközösségek belső életének felügyeletére érseki vizitációs bizottságot hozott létre, amely szigorúan örködött az anglikán Imakönyv előírásainak és a katolikus külsőségekkel újból felszerelt templomokon kívüli vallásos összejövetelek tilalmának betartásán, és célzott erőfeszítéseket tett azért, hogy az egyházügyi bíróságok joghatóságának ténylegesen érvényt szerezzen. Laud ezt az egyházi diktatúrát Skóciára is igyekezett kiterjeszteni, ahol még 1560-ban angol beavatkozás döntötte el a John Knoxot követő protestáns Krisztus gyülekezetének szövetsége és a francia támogatást élvező Guise Mária régens küzdelmében beállt patthelyzetet az előbbi javára. Kálvinista hitvallású, presbiteriánus szervezetű egyház alakult ki (Kirk), csúcsán a Nemzeti Gyűléssel vagy Nagygyűléssel (General Assembly), bár a 16. század végén egy erős epizkopalista szárny is létrejött. A püspökök hatalmát több ízben is helyreállították, majd korlátozták, mígnem 1610-ben VI. Jakab ismét elismertette a püspököket a presbitériumok és a zsinat elnökeként. Amikor azonban Laud kezdeményezésére 1637-ben az anglikán Imakönyv használatát is előírták a skótok számára, az ellenállás egyúttal a püspöki rendszert is elsöpörte: a szövetség aláírói kötelezték magukat arra, hogy szembeszállnak a nemzeti gyűlés által jóvá nem hagyott újításokkal, s mivel ebben presbiteriánus befolyás érvényesült, az Imakönyv, az idegen uralom e szimbóluma elleni felkelés egyúttal püspökháborúvá lett. Hasonló, a helyi viszonyok iránti durva érzéketlenség jellemezte Thomas Wentworth (utóbb Strafford gróf) írországi helytartó (Lord Deputy) divide et impera politikáját a másik kelta peremvidéken, amelyet – azután, hogy VIII. Henrik 1541-ben felvette az Írország királya címet – szívós terjeszkedéssel 1603-ra sikerült az Angol Korona hatalma alá vonni. A földeknek a megyerendszer bevezetésével párosuló, 17. század eleji újrafelosztása az angol és skót telepések sikeres beáramlása ellenére még viszonylag jó pozíciókat hagyott az őslakosoknak, Wentworth azonban már úgy látta, a korona számára jövedelmet inkább az előbbiekből sajtolhat ki, ezért a kisebbségben maradt protestáns telepésekkel szemben az ír katolikus egyház támogatását kereste – de csak azt érte el, hogy a bennszülötteket feltűzelte a gyarmatosítók ellen, akik mindent megtettek a terhek áthárításáért, s Wentworth 1640-es távozásakor ugyancsak a lázadás küszöbén álló országot hagyott hátra.

Az angol forradalomnak, amelyhez mindez valóban közvetlen előjátékkul szolgált, kötetünk külön fejezetet szentel, ezért történetéből az alábbiakban csak azokat a momentumokat ragadom ki, amelyek a politikai intézményrendszer és a vele kapcsolatos fogalmi háló átalakulását illusztrálják. Előljáróban csak annyit: az 1625-1640 közötti évek konfliktusaiban ugyan megkezdődött olyan pártszerű csoportosulások, a nemzetidegennek minősített (mivel abszolutista és pápista) udvari (court) és a patrióta (alkotmányos és protestáns) országos/nemzeti (country) párt kirajzolódása, amelyek – a más kora újkori forradalmaktól (a francia vallásháborúktól vagy a németalföldi szabadságharcotól) eltérően – nem bomlottak fel a kialakulásuk keretétől szolgáló konfliktus feloldódásával, hanem sokszoros alakváltozás közepette, de szervesültek a politikai életben. Miután azonban maga a forradalom sem redukálható egyszerűen az 1625-1640 közötti angliai alkotmányos küzdelem következményévé, hanem ugyanígy összefügg az impérium egészének kormányzására mutatott, az állam széthullásával fenyegető kormányzati inkompetencia miatti széles körű aggodalommal, az 1640 utáni alkotmányos küzdelem is több és más, mint court és country egymásnak feszülése – amint azt a résztvevők korántsem egyértelműen az 1640 előtti pártpreferenciák szerinti felsorakozása mutatja. (Az 1628-as Jog kérvényének aláírói és az 1640-es Titkos Tanács tagjai 1642-ben egyaránt nagyjából egyenlő arányban találhatók a parlamenti és a royalista táborban!) A forradalom nem társadalmi osztályoknak vagy politikai érdekcsoportoknak a fejlődés nyomán elkerülhetetlenül kirobbanó harca, hanem egy intézményes államrend átfogó strukturális és funkcionális válságára reagáló kiütkezés és kísérletezés – ahogy a politikai elméletíró, James Harrington fogalmazott Oceana köztársasága (The Commonwealth of Oceana, 1656) című művében: „Nem a forradalom okozta a kormányzat összeomlását, hanem a kormányzat összeomlása a forradalmat.”

A skót felkelőkkel szembeni hadviselés költségeinek megszavaztatására összehívott rövid parlament eredménytelensége, majd I. Károlynak a második püspökháborúban elszenvedett kudarca nyomán összeült hosszú parlament e kiütkezést 1641 folyamán a politikai intézményrendszer fontos pilléreinek lerombolásával, illetve átrendezésével kezdte meg. A Csillagkamara Bíróságát és az egyházi Magas Bizottságot mindenestül felszámolták. Az év februárjában I. Károly kénytelen volt jóváhagyni az első Hároméves törvényt (Triennial

Act), jöllehet a törvényjavaslat tárgyalása során ismételtlen azzal fenyegetőzött, hogy vissza fogja utasítani, s amikor beadta a derekát, érzékeltette, hogy nem áll szándékában betartani. A törvény előírta, hogy a parlamentet legalább háromévente össze kell hívni (s ha a király ezt nem tenné meg, a sheriffeknek akkor is kötelességük kezdeményezni a választásokat), legalább ötven napig üléseznie kell, s felosztatásához saját hozzájárulása szükséges. A parlament a püspököknek a felsőházból való kizárásával első ízben tett lépést saját összetételének szabályozására, s az arminianizmus elleni offenzíva további epizódját jelentette a püspökség intézményének gyökerestül-ágastul való felszámolását célzó Root and Branch Petition benyújtása és parlamenti vitája. Ez a vita torkollott még mindig 1641 folyamán a Nagy tiltakozás (Grand Remonstrance) megfogalmazásába. Ennek közvetlen eredete egy bizottság munkája, amely John Pym és ifjabbik Henry Vane vezetésével nyomban a hosszú parlament összeülése után megkezdte a parlament és a nemzet 1625 óta elszenvedett sérelmeinek lajstromba vételét. Az alsóházban november 22-én csekély szótöbbséggel elfogadott dokumentum 204 pontja egyrészt tételes vádirat I. Károly politikája ellen, miközben nem kíméli a lordok házáat és az egész egyházkormányzati rendszert sem, másrészt e kritika alapján jogorvosló javaslataival a vallási és alkotmányos reform átfogó tervét fogalmazza meg.

Bár az ezt követő incidensek nyomán ettől kezdve nyilvánvaló volt a polgárháború elkerülhetetlensége, az álláspontoknak az alkotmány felfogásával és az állam kívánatos működésével kapcsolatos megmerevedését éppen az az üzenetváltás regisztrálja, amelyben a felek szavakban a megértés helyreállítására tettek kísérletet. A parlament Tizenkilenc javaslata (Nineteen Propositions) 1642 késő tavaszáról éppenséggel bizonyos szerepcserét mutat I. Károly uralkodásának korai szakaszához képest: ahogy akkor a király tette próbára a konszenzus szakítószilárdságát a felségjog kiterjesztésével olyan területekre, amelyeket elődjei elfogadtak a közönséges jog szférájához tartozóknak, most – éppen ezen előzmények tanulságait levonva – a parlament fogalmazta meg a főhatalom igényét, olyan hatásköröket követelve, amelyeket korábban a felségjogénak ismert el. Szerzői hangsúlyozták a király, a lordok háza és az alsóház egyensúlya melletti elkötelezettségüket, ám a királyi tanácsadók és miniszterek, a bírák, a polgárország, az egyház- és külpolitika fölötti ellenőrzés, a trónörökös neveltetésébe és házastársának kiválasztásába való beleszólás igényének bejelentésével és annak leszögezésével, hogy a parlament döntése „a király döntése legmagasabb törvényszékében, még ha személyesen nincs is jelen, és nem is adja hozzájárulását”, lényegében azt mondták ki, hogy a parlament a király nélkül is gyakorolhatja a szuverenitás jogkörét. Válaszában I. Károly és tanácsadói, mindenekelőtt Edward Hyde, Clarendon gróf hangsúlyozták, hogy a régi vegyes alkotmány, a király, a lordok háza és az alsóház rendjeinek közös szuverenitása elégséges garanciát jelent az egyensúly fenntartására, ezért elutasították a javaslatokat. A parlament kihívóan újító és az uralkodó mérsékelt és hagyományhű hangvétele közrejátszott abban, hogy a royalista tábor ettől az üzenetváltástól a polgárháború kezdetéig eltelt hónapok alatt számottevően megerősödött.

A Nagy tiltakozás programjának megvalósítása a továbbiakban már a háborús események sodrában zajlott, s a kiélezett helyzetek általában a radikális megoldásoknak kedveznek. Az arminianus-püspöki egyházkormányzat helyzete már a hosszú parlament összeülésének pillanatában is ingatag volt, s túlélési esélyeit tovább rontotta az, hogy I. Károly nem áttalott a pápista ösellenséghez, Spanyolországhoz, sőt a kúriához fordulni a parlamenti erők elleni külső támogatásért, s az, hogy a parlament viszont 1643 szeptemberében a skótokkal megkötött Ünnepeles liga és szövetség (Solemn League and Covenant) keretében a skótoktól kapott katonai segítséget: a szerződés egyik pontja a vallás skót szellemű további reformját helyezte kilátásba Angliában és Írországbán. Erre röviddel a polgárháború első szakaszának befejezése előtt került sor: 1646 októberében formálisan is eltörölték az episzkopátust, s presbiteriánus egyházkormányzati rendszert vezettek be. Eközben a parlament alsóháza a két karizmatikus vezető, Hampden és Pym (Pym király), majd haláluk után mások irányításával mindinkább magához ragadta a végrehajtás bizonyos funkcióit is, mígnem 1645-től a végső hatalom mindenestül átcúszott az új mintájú hadsereg kezébe. Ennek a polgári irányítástól való önállóságát hangsúlyozta az Önkéntes lemondó határozat (Self-Denying Ordinance), amely – Cromwell kivételével – kizárta a tisztikarból a parlament tagjait. Míg elit jellegét és puritán buzgóságát gyakran túlhangsúlyozták, a hadsereg vezetésének professzionalizmusa, a derékhad kohéziója és a királlyal való kompromisszumot elutasító independens radikalizmusa döntő tényezője volt a parlament végső győzelmének, viszont önálló politikai ambícióit nyersen jelezték a parlamentben végrehajtott tisztogató akciói (1647 augusztusában 11, majd 1648 decemberében, Thomas Pride ezredes vezényletével mintegy 140 mérsékelt presbiteriánus képviselő eltávolítása). A régi vegyes kormányzat teljes és formális szétzilálását a következő hónapok végezték be: az immár csonka parlament első ténykedése az I. Károlyt vérpadra küldő bíróság kiküldése volt, majd az ítélet konzekvenciáit azzal vontta le, hogy 1649. március 17-én, illetve 19-én magát a monarchiát, valamint a lordok házáat is eltörölte.

Csak utóbb derült ki, hogy az Angol Köztársaság és Szabad Állam (English Commonwealth and Free State) ezt követő kikiáltása csak múltó epizódot vezetett be a kormányzati átalakulás és intézményi kísérletezés spiráljába. A köztársaság legfőbb törvényhozó hatalma az egyetlen fennmaradó rend, a csonka parlament közrendjeinek kezébe került; elnökük, a speaker formailag az ország első méltósága lett, miközben a ház

mozgásszabadságát korlátozta, hogy – mint annak tudatában is volt – tekintélye egyedül a hadsereg támogatásán múlt, amelynek vezetésében a parlamentet kezdettől fogva sokan bírálták korrupt és oligarchikus magatartásáért, a reformok halogatásáért. A végrehajtás feladatait – állandó bizottságok útján – a 41 tagú, évente újraválasztott Államtanács (Council of State) látta el, jobbára hatékonyan és korruptiómentesen, azaz közmegegyezésre, természetesen mindenben alkalmazkodva Cromwell és a hadsereg vezérkarának óhajaihoz. Az új rezsim szinte hónapokon belül meggyőzően – s miközben de jure státusa ugyancsak támadható volt, de facto legitimitásszerző erővel – bizonyította ütőképességét, megbirkózával mindazokkal a problémákkal, amelyek elődjét válságba sodorták: leszámolt belső ellenzékével (az 1647-es A nép szerződésében [Agreement of the People] politikai demokráciát szorgalmazó levellerekkel és az agrárkommunizmust hirdető diggerekkel csakúgy, mint a royalistákkal, akiknek birtokait elkobozta és eladta, de amnesztiában részesítette őket), és kíméletlen katonai eszközökkel biztosította ellenőrzését az ír és skót tartományok fölött, amelyeket egyesített Angliával. Az ír parlament ugyan fennmaradt, de a skótokat 30 küldött képviselte a westminsteri parlamentben, s mindkét ország szabadon kereskedhetett Angliával és a gyarmatokkal. Valamivel később az angolholland háborúban (1652-1654) elért sikerek ugyanezt a szilárd pozíciót erősítették meg a nemzetközi porondon.

Igaz, Anglia ekkor már lényegében katonai diktatúra volt: a hadseregnek kiszolgáltató csonka parlamentet Cromwell 1653. április 20-án szétkergette, és sajátos módszerrel (amelynek alapján kijelölt parlamentnek is nevezik), a megyei puritán gyülekezetektől bekért listákról való válogatással összehívta az egyik tagjáról Barebone-parlamentként ismert, 140 tagú nemzetgyűlést. Ez sem elégítette ki a hadsereg hangadó vezetőinek a hatékony kormányzásra vonatkozó elképzeléseit, és John Lambert tábornok javaslatára a tisztek kidolgozták A kormányzás okmánya (Instrument of Government) című dokumentumot, amely újabb államformát hozott létre: a protektorátust. A charta – írott alkotmány egy ősi, de íratlan alkotmánnyal rendelkező országban – Cromwellre mint Lord Protectorra és a parlamentre ruházta a törvényhozó, s ugyancsak Cromwellre és az Államtanácsra a végrehajtó hatalmat, megtartotta a parlamenti ciklusra és ülészésre vonatkozó szabályokat, de lehetővé tette a rendeleti úton való kormányzást is. Összességében a közrendek szuverenitásának 1649-ben elfogadott elvével szembeni bizalmatlanságot tükrözi. Az 1654 szeptemberében új választások után összeült parlament azonban megint csak hozzájárult az alkotmány módosításának és kiegészítésének előkészítéséhez (a végrehajtás felelősségének bevezetése, a hadsereg létszámának csökkentése stb.), s Cromwell, miután hasztalan próbálta eltéríteni szándékától, 1655 januárjában feloszlatta. Ezt követően érkezett el az 1640 óta tartó kísérletezés, az átalakulás spirálja legszélsőségesebb pontjához. Az eddigi változások, bármekkora horderejűek voltak is, az államhatalom felső szintjének intézményeire szorítkoztak, s formálisan nem érintették (bár következményeik révén elérték) azt a szintet, amelyen az önkormányzatiság elve megvalósult, s amely a parlamenti választás és képviselő révén a helyi és regionális társadalmi hatalom és érdekek országos érvényesítésének a mechanizmusául szolgált: a megyét (county), az I. Károly ellenzékében mindvégig eminens szerepet játszó vidéki gentry földbirtokosság intézményes bázisát. 1655 márciusában John Penruddock erőltetett royalista felkelése alkalmat – ürügyet – szolgáltatott a katonai uralom kiterjesztésére: Angliát, lényegében a megerendszert felülírva, 11 katonai körzetre osztották, egy-egy nagy hatáskörrel felruházott tábornok irányítása alatt, akik saját csapataik mellett a polgárőrségre támaszkodva puritán buzgalommal fojtottak el mindenféle gyülekezést, s hajtották be a royalistákra kivetett különadókat.

A tábornokok uralma (1655-1657) kiélezte a konfliktust a katonai és a polgári vezetés között, miután az utóbbiban egyre erősebb volt a kétely, hogy az 1649 óta született megoldások közelebb visznek-e 1641 eredeti céljaihoz – az alkotmányvédelemhez, a tulajdon és a személyes szabadság biztonságához. 1657 februárjában a parlament Cromwell elé terjesztette 1654-1655-ös alkotmánytervezetének módosított változatát, az Alázatos kérelem és tanács (Humble Petition and Advice) című dokumentumot, amelyben a Lord Protectort arra igyekeztek rábírni, hogy koronáztassa magát király-lyá (abból a megfontolásból, hogy a protektorral ellentétben azt tudják, egy király meddig mehet el), és hozzon létre egy másik házat – azaz az örökletes monarchia és a kétkamarás parlament s természetesen a közöttük működő fékek és ellensúlyok helyreállításával lényegében térjen vissza az 1641-es alapra. Cromwell a koronát elhárította, de a javaslat többi részét némi módosítással elfogadta. A köztes megoldás senkinek nem tetszett – a hadsereg továbbra is mentes volt az alkotmányos ellenőrzéstől, Cromwell továbbra sem volt alkotmányos uralkodó, a felsőházba kerülés egyetlen kritériuma viszont a hozzá való személyes hűség volt –, s Cromwell 1658. szeptemberi halála után elindult a gyors visszarendeződés. Az ifjabb Cromwell, Richard lemondása (1659. május 5.) után előbb a csonka parlament és a köztársaság állt helyre, majd a haderő java része fölött rendelkező George Monck tábornok gondoskodott arról, hogy visszavegyék a hosszú parlament elűzött képviselőit, majd a parlament oszlassa fel magát, hogy választásokat lehessen kiírni (1660. március 16.). Az ennek nyomán összeülő konvent-parlament – immár Stuart Károly, a későbbi II. Károly (1660-1685) amnesztiát, vallási toleranciát, a hadsereg zsoldhátralékának kifizetését és az átalakult birtokviszonyok háborítatlanságát ígérő, a hollandiai Bre- dában kiadott nyilatkozatának ismeretében – megszavazta a herceg visszahívását, azaz a restaurációt.

A restauráció az uralkodóház és a monarchia, a lordok háza és az anglikán államegyház helyreállítását, továbbá a királypártiak elkobzott birtokainak visszaszolgáltatását és a brit unió megszüntetését jelentette, azaz lényegében az 1641-es status quóhoz (tehát nem a zsarnokság tizenegy évéhez, még csak nem is I. Jakab uralmához) való visszatérést. Fontos rögzíteni, hogy ennél fogva szóba sem került a Csillagkamara és az egyházi Magas Bizottság felélesztése, és a hosszú parlament által eltörölt feudális birtokjog is örökre a múlté maradt. Igaz, sem ez, sem az 1664-ben megerősített Hároméves törvény nem jelentette a parlamenti szuverenitást (annál inkább, mivel nyitva maradt az uralkodó előtt a lehetőség arra, hogy a számára megfelelő összetételű parlamentet meghatározatlan ideig együtt tartsa – éppen ez történt az 1660-as gavallér-parlamenttel), mindenesetre a korona bevételeinek tekintetében erősebben függővé vált a parlamenttől. Az 1660 utáni évek törvényhozásának és intézményi fejlődésének legfeltűnőbb vonása az az agresszivitás, amellyel a gavallérparlament anglikán többsége rárontott az interregnum korának politikai kísérletezéséért felelősnek tartott rajongó, szektás vallási nonkonformizmusra (miközben a katolikusok iránti zsigeri gyanakvás is tartotta magát). A Clarendon gróf mint Anglia lordkancellárja nevéhez fűződő, 1661-1665 között kibocsátott törvények változatos módon gondoskodtak az anglikán hatami monopólium szilárdságáról. A Corporation Act (1661) megkövetelte, hogy a helyi kormányzat minden kinevezett vagy választott tisztségviselője az állampolgári eskütétel mellett esküdjön fel a királyi egyház- főségre és a nonrezisztenciára is, és vegyen részt anglikán szertartáson. A Uniformity Act (1662) mindezeket az előírásokat a papságra is kiterjesztette, s kiegészítette az anglikán Imakönyv és a Harminckilenc cikkely elfogadásának követelményével. (Ennek nyomán az ország mintegy 9 ezer lelkészéből 2 ezer vált meg hivatalától.) A Convention Act (1664, megismételve 1670) büntetést rótt ki a nem anglikán istentiszteletek látogatóira; a Five Mile Act (1665) pedig megtiltotta a nonkonformista lelkészeknek, hogy törvényhatósági jogú városok vagy saját korábbi egyházközségük öt mérföldes körzetén belül mutatkozzanak és tevékenykedjenek. Az éberség nem csökkent az 1670-es években sem, amikor az első Eskütörvény (Test Act, 1673) ismét előírta, hogy minden hivatalviselő vegyen anglikán szertartás szerint úrvacsorát, tegyen az uralkodó egyházfőiségét elfogadó hűségesküt, s utasítsa el az átlényegülés tanát, a második (1678) pedig a fiktív pápista összeesküvés nyomán – Jakab yorki herceg (a későbbi II. Jakab [1685-1688]) kivételével – kizárta a katolikusokat a parlamentből.

A katolicizmus iránti ellenszenv az anglikán többség (és a nonkonformista kisebbség) számára nemcsak hitbéli meggyőződés és nemzeti kultúra kérdése volt, hanem szorosan összefüggött az alkotmány és a politikai rendszer épiségével. Ez a szempont az 1670-es években került különösen éles megvilágításba, amikor kitudódott: a franciákkal való örökös békéről szóló doveri szerződés (1670) titkos záradékában II. Károly a hollandok elleni katonai támogatásért és Anglia kilátásba helyezett újrakatolizálásáért cserébe jelentős, mintegy évi félmillió fontos támogatást fogadott el XIV. Lajostól (1643-1715) – ami bővítette a parlament által megszavazott bevételektől függetlenül élvezett mozgásszabadságát. A katolicizmus és az alkotmányellenes politika ezen összefüggéseit még aggasztóbb színben tüntette fel, hogy arra is fény derült: a törvényes fiúgyermekkel nem rendelkező II. Károly örököse, öccse, Jakab yorki herceg gyakori katolikus. Ez állt a háttérben az 1679-ben összeült új parlamentben a katolikusok trónöröklésből való kizárását kezdeményező törvényjavaslatnak. A javaslat az Anthony Ashley Cooper, Shaftesbury gróf vezette és a régi country-attitűdök képviselő, de lassan valóban pártként körvonalazódó whigekhez fűződik, akikkel szemben a toryk képviselték az udvari örökséget; mindkét fél jól működő információs hálózatra, kliensrendszerre, sajtópropagandára és pártideológusokra támaszkodhatott. A javaslatot az alsóház háromszor is megszavazta, de törvényerőre sohasem emelkedett, mert Károly a parlamentet mindháromszor feloszlatta – harmadszorra, 1681-ben úgy, hogy nem írtak ki újabb választásokat, s az államháztartás a francia segélyekből és kölcsönökből elvegetált II. Károly haláláig.

I. Jakab rövid országglása messzemenően igazolta az ellenzék aggodalmait: élt azokkal a lehetőségekkel, amelyeket elődje teremtett számára a kincstár feltöltésével, a mintegy 50 ezresre duzzasztott hadsereg szervezésével, a városi és megyei önkormányzatok engedelmességre szorításával (ezzel az esetleges parlamenti választások kimenetelének befolyásolásával) és azzal, hogy a bírói testületet, a tanácsot, az egyetemi hierarchiát és a tisztikart lojális (katolikus vagy opportunisták) személyekkel töltötte fel. Ez rövid ideig fennálló, de hamisítatlan önkényuralmi epizódhoz teremtett hátteret, amelyben – jóllehet a habeas corpus régóta követett elvét a formális vádemelésről, az óvadékról és a szabadságon való védekezés lehetőségéről 1679-ben parlamenti statútum (Habeas Corpus Act) is rögzítette – a rezsim bírálói és a rezsim szempontjából gyanús elemeket rendes eljárás nélkül ítélték el (vagy háromszázat közülük halálra), s az uralkodó a korábban bevált recept szerint a prerogatívára és precedensekre egyaránt hivatkozva, széleskörűen alkalmazta a fennálló törvények (főként az Eskütörvény) hatálya alóli felmentésre vonatkozó állítólagos jogosítványát. Az ugyanilyen alapon kibocsátott, a eskütörvényeket általános érvényű felfüggesztő Engedékenységi nyilatkozatokkal (Declaration of Indulgence, 1687, 1688) nem sikerült lekenyereznie a protestáns nonkonformistákat, viszont a tolerancia ellen tiltakozó canterburyi érsek és hat püspök bebörtönzésével sikerült elérnie az államegyház végleges elidegenedését, whigek és toryk, nonkonformisták és anglikánok átmeneti egymásra találását. Ennek nyomán zajlott le III. (Orániai) Vilmos (1689-1702) – sajátos módon egyszerre II. Jakab unokafivére és veje, az Egyesült

Tartományok helytartója (főkormányzója), akinek XIV. Lajos elleni háborúi szemszögéből kardinális jelentőségű volt Anglia biztosítása – partraszállása és az 1688-1689-es fordulat.

3.3. 1689 után: korlátozott királyság, korlátlan állam

A dicsőséges forradalom a kifejezés korabeli (kopernikuszi) értelmében volt revolúció, azaz egy körforgás befejezése, amelynek következtében helyreáll a korábbi állapot; főszereplői mindenesetre mindent megtettek annak érdekében, hogy bármilyen újítást palástoljanak. A sebtében összehívott parlament egyik legfőbb feladatának a király-lordok-közrendűek struktúra mielőbbi helyreállítását tekintette, olyannyira, hogy legfontosabb dokumentumában, a Jogok nyilatkozatában (Declaration of Rights) egyetlen a trón megüresedésére, II. Jakabnak az országból történt távozására hivatkozva került az aktív ellenállás látszatát, s jöllehet Vilmos és felesége, II. Mária (1689-1694) elfogadta a nyilatkozatot, ezt nem követelték meg tőlük koronázásuk feltételeként. A nyilatkozat 1689. augusztusi becikkelyezéséről fogva a Jogok törvényeként (Bill of Rights) az angol alkotmányosság alapvető dokumentumai közé tartozik, bár a szigetország szokásainak megfelelően arra szorítkozik, hogy tételesen felsorolja

I. Jakab törvénybe ütköző eljárásait, s leszögezi, hogy ezek (különösen a jogellenes bírói eljárások, a felmentő és felfüggesztő hatalom alkalmazása, a parlament nélküli adókimetetés és a békeidőben való hadsereg tartás) a jövőben nem szolgálhatnak precedensként a kétségbevonhatatlan jogok és szabadságok megsértéséhez. 1689 nem forradalom volt, amelyben megszületett az alkotmányos vagy parlamentáris királyság, hanem olyan fordulat, amely erre lehetőséget teremtett: keretet, amelyet az elkövetkező másfél-két évtized törvényhozói folyamatában ki lehetett tölteni, részben azért, mert Vilmos ugyan nagyon kemény tárgyalópartner volt, de a kontinensen viselt folyamatos háborúk miatt keresnie kellett az együttműködést a parlamenttel.

Mivel a fordulatot a politikával szorosan összefonódó vallási konfliktus készítette elő, nem meglepő, hogy ennek a törvényhozói folyamatnak a legelső állomása, még 1689-ben, a vallási türelemről szóló törvény (Toleration Act) volt. A törvény pontosan az, aminek a neve mutatja: az államegyházi rendszer fenntartása mellett megtűri a vallásgyakorlat bizonyos, attól eltérő formáit, de nem jelent felekezeti semlegességet és közéleti egyenjogúsítást. Az unitáriusok kivételével a nonkonformisták számára engedélyezte, hogy saját lelkészeket és tanítókat tartsanak, és szabadon gyakorolják vallásukat (feltéve, hogy zárt ajtók mögött gyűlnek össze a megyei anglikán püspök által engedélyezett imaházaikban). A törvény nem vonatkozott a katolikusokra, akikkel szemben fennmaradtak a 16. században bevezetett bírságok. A zaklatástól megszabadult nonkonformisták kiemelkedő szerephez jutottak a 18. századi brit gazdasági és szellemi életben, s bár az eskütörvények által elzárt közhivatalok nem nyíltak meg előttük, ezeket alkalmi konformitással (egyszeri anglikán úrvacsoravétellel) gyakran kijátszották, mígnem 1727-től évenkénti parlamenti határozatokkal törvényesen is mentességet szerezhetek alóluk.

Ami a korona korlátozását illeti, a Jogok törvénye egy tekintetben mégis fontos lépést tett: lényegében felszámolta az örökletes monarchiát azáltal, hogy kimondta a tilalmat katolikusok, illetve katolikusok házastársainak trónra lépésére. Ezt az 1701-es Örökösödési törvény (Act of Settlement) – alcíme szerint éppenséggel „törvény a korona további [kiemelés – K. L.] korlátozására és az alattvalók szabadságának jobb megőrzésére” –, különös tekintettel Vilmos gyermektelenségére és örökébe lépő sógornője, Anna hercegnő fiának közelmúltbeli halálára, tovább finomította: Zsófia braunsch- weig-lüneburgi hercegnő (I. Jakab unokája, II. Jakab másod-unokatestvére) leszármazottaiiban jelölte meg a trónutódlás legitim ágát. Amikor I. Anna (1702-1714) halálával 1714-ben a törvény életbe lépett, I. Györgynél (1714-1727) a Stuartok főágán való leszármazás alapján több mint ötvenen rendelkeztek volna erősebb jogcímmel – a hannoveriek azonban protestánsok voltak, s Anglia szilárd szövetségesei a kontinensen viselt háborúkban. A törvény emellett újabb korlátokkal bástyázta körül az uralkodó mozgásterét: előírta, hogy az anglikán egyház tagja legyen (a hannoveriek amúgy lutheránusok voltak), megtiltotta, hogy a parlament beleegyezése nélkül elhagyja az országot, végérvényesen megfosztotta a bírói kar ellenőrzésének lehetőségétől (a bírák felfüggesztésének jogát a parlamentre ruházva), és a Titkos Tanács javaslataihoz a tanácsosok ellenjegyzését megkövetelve biztosította azok felelősség- revonhatóságát.

A Jogok törvényének a parlament státusával kapcsolatos pontjai – összehívásának gyakoriságáról, a választásokról, a házban való szólásszabadságról – egyelőre óhajként fogalmazódtak meg. Noha már 1689-ben megszületett egy erre vonatkozó törvényjavaslat, előírásaként csak az 1694-ben elfogadott újabb Hároméves törvény gondoskodott – immár véglegesen – a parlament királyi tetszéstől független intézményesüléséről, a választások és az ülésrendszerességéről. Igaz, a ciklust 1716-ban háromról hét évre emelte a Hétéves törvény (Septennial Act), rövid távon az éppen hatalmon lévő whigek dominanciáját, hosszabb távon azonban általában a kormányzás folyamatosságát és stabilitását, továbbá az alsóház tekintélyének megnövekedését biztosítva. Addigra azonban, ismét némileg esetlegesen, a folytonos háborús készültség nyomása alatt kialakult

a parlament évenkénti összeülésének gyakorlata (s nem mellékesen, az 1695-1715 közötti pártörjögés korában tíz alkalommal tartottak új választásokat). Míg Vilmos és utódai makacsul védték a felségjogokat és a szükséges hatalommal felruházott monarchia eszméjét, s számíthattak arra, hogy az e hatalommal legkevésbé rokonszenvező szélsőséges whigek is Jakabnak a háborús vereségtől várható visszatérésétől tartanak a legjobban, a háború akkora összegeket emésztett fel, hogy a parlament megkerülhetetlenné vált. Ugyanakkor azonban a végrehajtás ténykedéséhez való parlamenti hozzájárulás kieszközlésének is egész tárháza jött létre, úgyhogy a királyok sem ódzkodtak többé az együttműködéstől, hanem megtanulták használni a parlamentet. Az eredmény egyfajta kezdetleges, az egyaránt rendkívül heterogén whigek és toryk különböző klikkjei és csoportjai közötti esetleges koalíciókon nyugvó parlamenti váltógazdaság és a kabinetrendszer kialakulása lett.

Anna királynő idejére vált nélkülözhetetlenné a kabinet, azaz az egységes minisztertanács, amelynek üléseit az Anna örökebe lépő Hannoveri-ház uralkodói már nem is látogatták rendszeresen; helyettük a kincstár első lordja (First Lord of the Treasury, tkp. pénzügyminiszter) elnökölt mint első miniszter (Prime Minister, miniszterelnök). Az uralkodó és a kabinet célja és feladata az volt, hogy kézben tartsa a parlamentet, és annak tagjai körében biztosítsa a költségvetés és a haderő kiállításának megszavazását, azaz az állam működéséhez, az államháztartás egyensúlyához szükséges bevételeket, s ha ez nem lehetséges, a deficit fedezéséhez szükséges hitelt. Éppen az 1693-1695 között kialakult, a költségvetési hiányon alapuló finanszírozási rendszer intézményesítette végérvényesen a koronának a parlamenttől való függését. A király a jövőbeli adók biztosítékára kölcsönhöz juthatott, és – főként az 1694-ben létrehozott Angol Bankon (Bank of England) keresztül – államkötvényeket bocsáthatott ki, ezzel a kormánypolitikával és a rezsim fennmaradásával kapcsolatos befektetői kockázatvállalásra ösztönözve az alattvalókat. Az így kialakuló államadósság fedezéséhez ugyanakkor elengedhetetlen volt a rendszeres hozzájárulás megszavaztatása, azaz a parlamenti többség jóváhagyásának megszerzése. Erre kétféle mód kínálkozott: a király a választásokon győztes párt által támogatott, a rendszert annak hajszálcsovein keresztül a választókig terjedő patrónus-kliens viszonyokat kihasználó politikusokból állítja össze kormányát, illetve ugyanezen rendszeren keresztül eléri, hogy a parlamenti többség saját kiszemeltjeinek támogatói közül kerüljön ki. A 18. századi brit politikai gépezet működése lényegében e kettő kombinációján alapult. A kormánytöbbség biztosítására hivatalok és évjáradékok osztogatásán kívül a lekenyerezés és a megvesztegetés, a befolyásolás ezernyi eszközét vethette be az, aki rátermett politikai vezetőnek tartotta magát, s végszükség esetén ott volt a királyi vétő lehetősége (amelyet III. Vilmos még előszeretettel, utódai ritkábban alkalmaztak). De mivel a képviselők körében élt az alattvalói szabadságok country-hagyománya is, folyamatosan kellett hárítani az állandó hadsereg és a kegyencrendszer elleni retorikát is.

A rendszer, amelyben a korona hatalma visszaszorult, az államé viszont – elsősorban a kormánypolitika finanszírozási lehetőségeinek korábban elképzelhetetlen kibővülése miatt – ugrásszerűen megnövekedett, a parlament jelentőségének fokozódásával és az állami bürokrácia kiterjeszkedésével egyúttal az alattvalók szélesebb körét vonta be az aktív politizálásba. Végző soron valóban korrupt volt, manipulatív, oligarchikus és zárt: a népesség 5-7%-a rendelkezett választójoggal, igaz, heves politikai vetélkedés idején ennél lényegesen többen vonultak fel a jelöltek támogatására. Ennek tudatában voltak a felvilágosodás azon képviselői is, akik mégis a szabadság otthonaként ünnepelték Angliát, mivel számukra a korona mozgásszabadságának korlátozása, az egyéni tulajdon és a személyes integritás biztonsága és a nyilvános kritika lehetősége jelentette a mércét. Ez utóbbit a híres angol sajtószabadság tette lehetővé – persze nem elvi deklarációval, hanem azáltal, hogy a parlament 1695-ben elmulasztotta az 1662-es cenzúrarendeletkezés (Licensing Act) esedékes megújítását, s a fennmaradó utólagos cenzúra a politikai véleménynyilvánításra vajmi kevés hatással volt.

Vessünk végül egy pillantást az 1689-es fordulat tágabb brit vonatkozásaira! Jóllehet Orániai Vilmos expedíciója Angliában sem volt olyan vértelen, amilyenek gyakran elképzeljük, katonai jellege főként Írországból és – kisebb mértékben – Skóciából domborodott ki. A katolikus Írország – jóllehet parlamentjében ekkor is protestáns volt a többség – Richard Talbot, Tyrconnell gróf kormányzósága alatt Jakab számára olyan szilárd háterszágot jelentett, hogy Vilmosnak 1690-1691 folyamán szabályos hadjáratot kellett meghódítania. Továbbra is kolónia státusában maradt, ahol nem érvényesült a Jogok törvénye, a parlament összehívása a felségjogok közé tartozott, s miután potenciális jakobita fészeknek is tekintették, nemcsak az ír katolikusok földjeinek kisajátítása vált csaknem teljessé, hanem az Írországból is bevezetett büntetőrendeletekkel kizárták őket a választójogból, és kiszorították a hivatalokból is. Ez a protestáns fölény (protestant ascendancy) a 18. század utolsó évtizedeiben enyhült, s Henry Grattan erőfeszítéseinek köszönhetően az ír parlament jelentős önállóságra tett szert, de a francia forradalommal szimpatizáló 1798-as ír felkelés veresége nyomán az angol parlament 1800. augusztus 1-jén megszavazta az ír Unió törvényt (Act of Union). Az ír parlament megszűnt, s létrejött Nagy-Britannia és Írország Egyesült Királysága, miközben a miniszterelnök, ifjabb William Pitt hasztalan próbálta keresztülvinni a katolikusok ezzel egyidejű emancipációját.

Nagy-Britannia ekkorra csaknem egy évszázad óta fennállt, mivel Skóciában másképpen alakult a helyzet – jóllehet a dinasztikus és vallási lojalitás a Felföldön jelentős ellenzékot kovácsolt össze az új rezsimmel szemben, s Vilmos ugyan kíméletlenül elfojtotta az ellenállást, az generációkon keresztül is elég tartós volt ahhoz, hogy két Stuart-párti felkelésnek nyújtson háttérrel (1715, 1745). De Skócia az orániai herceg nélkül is végrehajtotta a maga 1689-es fordulát: Jakab kormányzatának széthullásával a vezető nagyurak kézbe vették az irányítást, előbb a Jakab által erőltetett püspöki hierarchiától szabadultak meg, majd a skót parlament a Jogok törvényéhez hasonló szellemű dokumentumot fogadott el (Jog követelése, Claim of Right). Ezt követően rövidesen újra napirendre került az 1660-as restaurációval felmondott angol-skót unió helyreállítása, amelyről az 1660-1670-es években is tárgyaltak, de sikertelenül. Mint akkor, angol részről most is a biztonsági érdek dominált – nem mellékesen persze egyúttal erős befektetői csoportok gazdasági megfontolásai, amelyek viszont a skótok számára kifejezetten húsba vágók voltak.

Az alkotmányos uniót III. Vilmos idején még hátráltatta a felföldi klánok szeparatizmusa (amelyre az angol kormányzat túlzott hevességgel reagált, mint a Glencoe- völgyi mészárlás esetében) és még egy darabig az Andrew Fletcher inspirálta patrióta mozgalom. De mivel ugyanezekben az években az önálló skót gyarmatpolitikát célzó Darien-terv (egy Panama-földszorosai kereskedelmi telep létrehozása) teljes kudarca drámaian mutatta meg Skócia gazdasági kiszolgáltatottságát, az angol kormány pedig nem akarta tovább halogatni az egyesülést, 1707. május 1-jén megszületett az Unió törvény (Act of Union). Formailag mindkét állam szuverenitása megszűnt, és új politikai egységben (Nagy-Britannia) olvadtak össze. Egyesült a törvényhozásuk: a 206 fős lordok házában 16 skót főrend, az 568 fős alsóházban pedig 45 skót képviselő kapott helyet, ami a népességi arányokat (kb. 1 : 5) tekintve joggal okozott csalódást a skótoknak, de utóbb, szavazások alkalmával mégis jó alkupozíciót jelentett: a skót tagok állásfoglalása sok esetben képezte a mérleg nyelvét. Ami az immár közös gyarmatbirodalom építését és igazgatását illeti, abban a skótok hamarosan minden szinten az említett arányokon fölül képviseltették magukat. Ugyanakkor a közös költségvetéshez való hozzájárulás aránya (skót szempontból 1 : 40) híven tükrözte a gazdasági erőviszonyokat. Az angol fél újólag garanciát vállalt a skót presbiteria- nus egyház és a bírósági rendszer integritására. Európa egyik legnagyobb egységes vámterülete jött létre, s a szabad kereskedelem mindkét félnek előnyére vált: Anglia dominanciája a brit szigeteken kikezdehetlen volt, ugyanakkor Skócia vonzotta a délről érkező beruházásokat, és – nem utolsósorban a számára előnyösen megállapított pénzügyi (vám- és adó-) feltételeknek köszönhetően – részesedhetett a gyarmatbirodalom profitjából.

Mindez azt jelentette, hogy az angol-skót unió szervesen illeszkedett a dicsőséges forradalommal megkezdődött alkotmányos rendezés folyamatába, és döntően hozzájárult annak leglényegesebb következményéhez: ahhoz, hogy Anglia – immár Nagy-Britannia – monarchikus abszolutizmus és központosítás nélkül hozta létre az újkor egyik legerősebb államhatalmi gépezetét s érvényesítette ebből adódó fölényét a nemzetközi porondon.

3.4. SZAKIRODALOM

Burgess, Glenn (szerk.): *The New British History: Founding a Modern State 1603-1715*. London, Tauris, 1999.

Clark, Jonathan: *Revolution and Rebellion: State and Society in England in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. Cambridge, Cambridge University Press, 1986.

Geoffrey R., Elton: *England under the Tudors*. London, The Folio Society, 1997.

Guy, John: *Tudor England*. Oxford, Oxford University Press, 1988.

Hill, Christopher: *Az angol forradalom évszázada 1603-1714*. Budapest, Kossuth, 1968.

Kishlansky, Mark: *A Monarchy Transformed 1603-1714*. London, Penguin, 1997.

Kontler László: *Az állam rejtelvei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*. Budapest, Atlantisz, 1997.

Langford, Paul (szerk.): *The Eighteenth Century, 1688-1815*. Oxford, Oxford University Press, 2002.

Russell, Conrad: *The Crisis of Parliaments. English History 1509-1660*. Oxford, Oxford University Press, 1971.

Speck, W. A.: *Stability and Strife. England 1714-1760*. London, Edward Arnold, 1977.

Szántó György Tibor: *Anglikán reformáció, angol forradalom*. Budapest, Európa, 2000.

4. Korpás Zoltán | KIRÁLYSÁG ÉS RENDISÉG SPANYOLORSZÁGBAN

1469. október 19-én Valladolidban házasságot kötött a Trastámara-ház aragóniai ágából származó Ferdinánd a kasztíliai Trastámarák trónörökösével, Izabellával. A házasságot követően a dinasztikus unió ellenére a Kasztíliai Királyság és az Aragóniai Királyság gazdasági, politikai és intézményes különállása továbbra is fennmaradt. Izabella Kasztíliában 1474-től, míg a Katalán-Aragón Korona országaiban (Katalónia, Aragónia, Valencia – a továbbiakban a Katalán-Aragón Korona alatt a három tartományt magában foglaló királyságot értjük, míg az egyes tartományokra külön utalunk) Ferdinánd 1479-től uralkodott. A Katolikus Királyok – a katolikus jelzőt a katalán származású Alejandro Borjától, VI. Sándor pápától (1492-1503) kapták 1494-ben – hatalmuk konszolidálása során több, rendkívül komoly kül- és belpolitikai kihívásnak kellett, hogy megfeleljenek.

A Katalán-Aragón Korona itáliai birtokai (Nápoly, Szicília), illetve Rousillon és Cerdagne hovatartozása okán a francia uralkodóval, XI. Lajossal (1461-1483), majd utódjával, VIII. Károlyal (1483-1498) került konfliktusba. Az itáliai hegemoniáért vívott háborúk két évszázadon keresztül határozták meg a francia és spanyol koronák, illetve az európai kontinens történelmét.

Katalóniában 1462-1472 között polgárháború gyengítette az uralkodó, II. János (1458-1479) hatalmát. A központi hatalom meggyengülése alkalmat teremtett XI. Lajos francia király számára, hogy ideiglenesen elfoglalja az ún. francia Katalóniát, azaz a Pireneusok északi oldalán fekvő katalán területeket, Rousillont és Cerdagnét.

Kezdetben a Kasztíliai Királyság területén sem volt erős az ifjú uralkodópár helyzete. Izabella örökösödési jogát kétségbe vonta Juana la Beltraneja. Juana szülei feltehetően IV (Trastámara) Henrik (1454-1474) nagy hatalmú udvaronca, Beltrán de la Cueva, Albuquerque első hercege, illetve Portugáliai Johanna, IV Henrik felesége voltak. Ennek ellenére IV. Henrik még halála előtt legitim utódjának ismerte el Juanát. A kétes származású királyi hercegnő házassága V. Alfonz portugál királlyal (1438-1481) a kasztíliai örökösödési háború (1474-1479) kitörését jelentette.

A megerősödött és az egységesülésre törekvő Spanyol Királyság komoly akadályt és veszélyt látott az utolsó spanyolországi mór királyság létezésében is. Az 1482-1492 közötti granadai háború pontot tett a reconquista több évszázados folyamatára. Kolumbusz Kristóf 1492. évi útja, illetve az első amerikai spanyol gyarmatok létrehozása a Katolikus Királyok támogatásával valósult meg, a jelentősebb gyarmati terjeszkedés viszont már a Habsburgok korára esik.

4.1. A királyi hatalom megerősítése és a rendek

A Katolikus Királyok nehéz helyzetben kezdték meg uralkodásukat. A polgárháborús viszonyok, az itáliai problémák és a mórkérdés ellenére intézményi reformokkal, társadalmi engedményekkel rövid idő alatt helyreállították a belső rendet.

Az uralkodói hatalom megszilárdítását szolgálta, hogy a túlzottan megerősödött földesúri hatalommal szemben a nagyobb városok az udvar segítségét keresték. Kasztíliában az 1476-ban Madrigalban, majd 1480-ban Toledóban tartott rendi gyűlések (cortes) során a kasztíliai királyi jövedelmek hatékonyabb ellenőrzését szolgáló és a földesúri visszaéléseket visszaszorító intézkedéseket fogadtak el. A Kasztíliai Királyi Tanács keretén belül létrehozták a Legfőbb Számvevőszéket (Contaduría Mayor de Rentas), amelynek feladata a királyi bevételi források (regálék, privilégiumok, monopóliumok) ellenőrzése volt.

Kasztíliában a városok a földesúri hatalommal szemben még IV. Henrik uralkodása alatt létrehozták önvédelmi szervezetüket, a Testvériséget (Hermidad). Kasztíliai Izabella (1474-1504) érdekszövetségre lépett a városokkal, és királyi kontroll alá helyezte a Testvériséget, immár Szent Testvériség (Santa Hermidad) név alatt. A Szent Testvériség irányítására 1476-ban létrehozták a Testvériség Tanácsát (Consejo de la Hermidad), amely felügyelte a szervezet működését, és biztosította a korona ellenőrzési jogát a városok által fenntartott és fizetett Szent Testvériség felett. Célja eredetileg egy városi önvédelmi milícia felállítása volt, de tevékenyen hozzájárult a belső rend helyreállításához, a belső kereskedelem újraéledéséhez és Granada visszafoglalásához. (A Szent Testvériség 1498-ra feloszlott.)

XI. Alfonz (1312-1350) reformjait követően a 14. század folyamán Kasztíliában a városi közigazgatás az ún. regidorok kezébe került. Egy-egy város és a hozzá tartozó terület igazgatását 10-30 regidorból álló tanács

végezte. A regidori megbízás életre szóló, örökíthető, sőt vásárolható volt. A regidorok és a városok fölötti kontroll megerősítése céljából az uralkodók az 1480-as toledói cortesen Kasztíliában létrehozták a corregidor intézményét.

A corregidor az uralkodó által kiválasztott és a Kasztíliai Királyi Tanácson keresztül hároméves megbízással megerősített, bírósági és helyi kormányzati hatáskörrel rendelkező küldött volt, aki a városokban vagy az egyedi önállósággal bíró baszk tartományokban (Guipúzcoa, Álava, Vizcaya) képviselte az uralkodót. Fizetését a várostól kapta. A corregidorok ritkán léptek fel a földesurakkal szemben, a földesúri birtokrendszer hatáskörükön kívül maradt. A Katalán-Aragón Korona országaiban a corregidori tisztséget nem vezették be.

Az egyesült spanyol koronákban a városi közigazgatás élén a polgármester, az al- calde állt. Megbízása általában egy évre szólt, a helyi közösség választotta. Megbízását Kasztíliában a corregidortól kapta, míg Navarrában az alkirálytól. (A középkori Navarrát a Pireneusok két oldalán Alsó-Navarra – Gascogne, Béarn – és a déli oldalon lévő Pamplonai Királyság alkotta.)

1505-ben Germaine de Foix házasságot kötött a megözvegyült II. (Aragóniai) Ferdinánddal (1479-1516). A házasság jogalapot teremtett, hogy 1512-ben Ferdinánd beavatkozzon a navarrai belső harcokba, és a tartomány déli részét a Katalán-Aragón Koronához, majd 1515-től a Kasztíliai Királysághoz csatolják. Navarra megtartotta különállását, és a tartomány kormányzását a helyi arisztokráciából származó alkirályokra bízta. A tartomány saját előjogokkal, törvényekkel (fueros), különálló rendi gyűléssel (cortes de Navarra) rendelkezett. A Katalán-Aragón Korona országaiban és Navarrában a helyi közigazgatás szervezése továbbra is a középkori hagyományokat követte. A helyi tisztségviselőket sorsolással választották. A nemesség a 17. század elejéig a városi közigazgatásban nem tudott súlyt szerezni. A helyzetet jól jellemzi, hogy Barcelonában először 1621-ben sikerült a helyi hidalgónak a város irányításába bekerülni. Mivel a corregidori tisztség a Katalán-Aragón Korona területén nem létezett, ezáltal a városok önállósága nagyobb fokú volt.

A nemesség, elsősorban a főnemesség megzabolázására a corregidorrendszer alkalmatlan volt. A nemesség megnyerése érdekében a korona hagyományos módszereket alkalmazott: címek és tisztségek osztogatásával emelte be a hatalomba. 1475-ben 49 család rendelkezett grand címmel. Az uralkodók kb. 20%-kal növelték a grandok számát. (A grand fogalma I. Károly uralkodása [1516-1556, császárként V Károly: 1519-1556] alatt, az 1520-as években terjedt el. Addig a spanyol arisztokrácia tagjait ricoshombresnek, azaz gazdag embereknek nevezték.) A kora újkori spanyol uralkodókhoz lojális neves arisztokratacsaládok közül sokan a Katolikus Királyoktól kapták hercegi vagy grófi címüket. Izabella erélyes fellépésének hatására sikerült két nagy hatalmú család, a Guzmánok (Medina Sidonia hercege) és a Ponce de Leónok (Cádiz márkija) közötti viszálykodást is rendezni. A grandok erejét és hatalmát jól jelképezi Medina Sidonia hercege, aki a 16. század első évtizedeiben kb. 800 település és 90 ezer vazallus felett rendelkezett. A kasztíliai arisztokrácia a Katolikus Királyok, majd a Habsburgok alatt is a korona szolgálatába állt, és megszűnt fellépni mint a koronával szemben álló területi hatalom. Az 1480-as toledói cortesen ugyan kötelezték a nemeseket az 1454 – IV Henrik trónra lépése – után elzárólagosított uralkodói birtokok visszaháramoltatására, de a rendelkezés nem érintette az 1454 előttiakat, amelyek sokkal nagyobbak voltak. Granada elfoglalását követően az újonnan meghódított területeket elsősorban a nemesség és főnemesség között osztotta szét a korona. A birtokosokat – a reconquista hagyományát követve – a beneficiumok átadásával egyidejűleg kötelezte arra is, hogy a terület védelmét megszervezzék és saját erőből fenntartsák.

1505-ben a Toróban tartott cortesen megerősítették a magyar ősiség törvényéhez hasonló ún. mayorazgo törvényét. A törvény biztosította, hogy a földbirtokosok birtokait nem lehet elidegeníteni, és a birtokok egyenes ágon örökletessé válnak.

A királyi hatalom megerősítését szolgálta egyes földesúri kézben lévő várak és várkastélyok lerombolása, a reconquista idejéből származó és a katonai határvégeken rendkívül nagy függetlenséget kivívó adelantado (katonai kormányzó) intézményének a megszüntetése is. A kasztíliai katonai lovagrendeket (Calatrava, Santiago, Alcántara), amelyek a központosítás egyik fő akadályai voltak, Izabella 1495-ben a Lovagrendek Tanácsának (Consejo de las Ordenes) létrehozásával királyi kontroll alá helyezte. Nem véletlenül: a lovagrendek komoly társadalmi presztízzsel és a Mesta révén jelentős jövedelemforrásokkal rendelkeztek.

A Mesta 1273-as megalapítása óta Kasztília legjelentősebb gazdasági tevékenységét a merinójuh-tenyésztés jelentette. A juhtenyésztést a Mesta céhes szervezet koordinálta. E tevékenység legfőbb haszonélvezői a főnemesség és az említett lovagrendek voltak. 1500-ban az uralkodók a Mesta élére egy királyi tanácsost állítottak a Kasztíliai Királyi Tanács legidősebb tagjának személyében, így próbálták megőrizni egyrészt a nemesi jelenlétet és mellette növelni a korona befolyását a rendszer felett. 1501-ben engedélyezték, hogy a Mesta díjfizetés ellenében bármilyen földterületet birtokba vegyen, ha azt egy meghatározott ideig a

tulajdonosok nem művelték. Ezáltal Extre- madura és Andalúzia hatalmas területei kerültek a Mesta birtokába, miközben az a mezőgazdaság fejlődésének legfőbb kerékkötőjévé vált. A korona számára viszont a gyapjúeladásból származó és a nyájakra kivetett adó az egyik jelentős állandó bevételi forrássá vált.

A bírósági hatáskörök megerősítése szintén a belső rend megeremtését szolgálta: 1489-ben átalakították a legfőbb bíróságot, a Valladolidi Királyi Audiencia és Kancellária (Real Audiencia y Chancillería Valladolid) intézményét. (Az 1371-ben alapított intézmény bírósági funkciót látott el, csak nevében hasonlított a magyar jog- és intézménytörténetben ismert kancelláriákra.) Izabella 1494-ben a kancelláriát kettéválasztotta. A Tajo folyótól északra a Valladolidi Audiencia (vagy régi nevén chancillería) rendelkezett a legfőbb igazságszolgáltatási jogkörrel, míg a Tajótól délre a Granadai Audiencia viselte ezt a jogszolgáltatási kompetenciát. I. Károly uralkodása alatt, 1528-ban további audienciát állítottak fel Zaragozában a Katalán-Aragón Korona jogi ügyeinek intézésére. II. Fülöp (1556-1598) alatt tovább tagolták az igazságszolgáltatást a Cerdagne (1564), Sevilla (1566), Las Palmas de Gran Canaria (1568), Szicília (1569), Mallorca (1571) területén létrehozott további audienciákkal. Az első amerikai audienciát – ideiglenesen – 1511-ben Santo Domingo városában (Hispaniola szigete) Diego Colón kormányzó, Kolumbusz Kristóf fia állította fel. Az 1526-os újbóli megszervezését követően a Habsburg-korszakban további audienciák jöttek létre a gyarmatokon: Mexikó (Új-Spanyolország, 1527), Panama (1538), Guatemala (1543), Lima (Peru, 1543), Guadalajara (Új-Galicia, 1548), Santa Fe de Bogotá (Új-Granada, 1548), Charcas (Bolívia, 1559), Quito (Ecuador 1565), Concepción (Chile, 1575), Manila (Fülöp-szigetek, 1583), Santiago (Chile, 1609), Buenos Aires (Río de la Plata, 1661).

4.2. A vallási egység megeremtése

Spanyolországban a 15. század előtt komolyabb eretnekmozgalom nem volt. A keresztények és a zsidók közötti békés együttélést a 14. századi nagy pestisjárvány és az azt követő gazdasági válság törte meg. A 14. század második felében és a 15. század folyamán több zsidóellenes pogrom is kitört. Kiemelkedő volt az 1391. évi, amikor Sevilla, Valencia, Barcelona, Gerona, Palma de Mallorca stb. zsidó negyedeire (judería, aljama) támadtak rá a város keresztény lakosai. A 15. század folyamán az üldöztetés hatására vagy a karrier érdekében kb. 100 ezer zsidó tért át (converso), és lett ún. újkeresztény (cristiano nuevo). Áttérésük ugyan a keresztény társadalmon belül felemelkedési lehetőséget nyitott számukra, de azzal gyanúsították őket, hogy megtérésük látszólagos volt, és titokban az ősi vallásukat gyakorolják. A 15. század második felére már nem a hitüket megtartó zsidók, hanem az újkeresztények ellen indultak pogromok. 1467-ben Toledóban, majd 1473-ban az új és a régi keresztények között tört ki véres konfliktus. 1492-ben a zsidóság a teljes lakosság kb. 4-5%-át tehetette ki, számuk kb. 200 ezer fő volt. Háromnegyed részük a Kasztíliai Királyságban élt. 1432-ben Abraham Benveniste rabbi II. (Kasztíliai) János (1406-1454) uralkodása alatt kidolgozta a valladolidi statútumokat, amelyek 1492-ig határozták meg a zsidóság helyzetét Kasztíliában. A rendelet szerint a zsidók a Kasztíliai Korona speciális alattvalói voltak, akiket a korona védett, és ennek fejében egyedi adót fizettek. Az adó mértéke 1482-1492 között minden 16 évnél idősebb zsidó férfi esetében évente 1 arany volt.

A zsidók 1492-es kiűzése komoly gazdasági veszteséget jelentett a spanyol koronák számára, lévén, hogy fontos szerepet játszottak a kereskedelemben, a pénzügyekben, a kézművességben és a városi igazgatásban is. 1492-ben mintegy 120 ezer fő kényszerült elhagyni az országot Portugália, Németalföld, Itália, Maghreb, Görögország, illetve az Oszmán Birodalom egyes területei felé. Az ún. szefárd zsidó (Hispania héber neve Sefarad) kolóniák közül jó pár máig fennmaradt a mai Bulgária, Törökország vagy Izrael területén. A félszigeten maradtak áttértek a keresztény vallásra, és conversóként próbáltak beilleszkedni a társadalomba. Sokan sikerrel tették. Számos zsidó a Katolikus Királyok vagy a Habsburgok bankárává, akár bizalmi emberévé is vált, mint például Abraham Seneor, keresztény néven Fernando Nunez Coronel (akinek a keresztstülei maguk a Katolikus Királyok voltak), Luis de Santángel, Ferdinánd király jegyzője, Hernando de Talavera, Izabella királynő gyóntatója, vagy Simón Ruiz, II. Fülöp bankára és Antonio Pérez, II. Fülöp magántitkára.

A vallási egységet óhajtó uralkodók a spanyol egyház feletti ellenőrzést is igyekeztek megkaparintani Rómával szemben. Az új területek megszerzése (Granada, Kanári-szigetek, az amerikai gyarmatok) alkalmat adott arra, hogy az uralkodó a főpapok kinevezése során Rómával szemben érvényesítse patronátusi jogát. Ezt a célt is szolgálta az Inkvizíció Legfőbb Bíróságának (Tribunal Supremo de la Inquisición) életre hívása 1478-ban. Fontos megjegyezni, hogy a spanyol inkvizíció sokban eltért a pápai inkvizíciótól. Bírósági szervként nem Róma, hanem a spanyol korona alá tartozott. IV Sixtus pápa (1471-1484) bullája 1478-ban az uralkodó számára széles jogkört biztosított a vallási kérdések vizsgálatában és az inkvizítorok kinevezésében is. 1483-ban létrehozták az Inkvizíció Legfőbb és Általános Tanácsát (Consejo de la Suprema y General Inquisición, röviden Suprema). A tanács elnöki tisztségét a legfőbb inkvizítor látta el. A Suprema a vallási egység megeremtésének legfontosabb eszköze lett. Első elnöke a kikeresztelkedett Tomás de Torquemada volt (1483-1498). A jelentősebb városokban mintegy 30 helyi inkvizíciós bíróság jött létre, amelyek közvetlenül a Suprema alá

tartoztak. Később a Kanári-szigeteken, illetve a Katalán-Aragón Korona alá tartozó Szicíliában és Szardínián, majd 1570-től az amerikai gyarmatokon is felállították a bíróságokat. A bíróságok egyszerre töltötték be a nyomozói, vádlói és ítélkezési feladatkört. Elsősorban a kikeresztelkedettek és az eretnekek voltak a Suprema látókörében, a nem átkeresztelkedett zsidókat 1492-ben kötelezték az ország elhagyására. A 16. század folyamán a mórak csak abban az esetben kerültek inkvizíciós vizsgálat alá, ha áttértek, de korábbi muszlim vallásukat titokban folytatták. Az újkeresztényeket igyekeztek eltávolítani a közigazgatásból. Lovagrendek, egyetemek, az egyház tagjai nem lehettek olyanok, akik nem tudták bizonyítani tiszta származásukat. Bizonyos világi, udvari vagy egyházi tisztségek betöltéséhez több generációra visszamenőleg vizsgálták az ún. vértisztaságot (pureza vagy limpieza de sangre). A tisztség betöltőjének az inkvizíció által kiállított igazolással kellett bizonyítani, hogy négy generációra visszamenőleg nem volt zsidó, mór vagy az inkvizíció által perbe fogott felmenője. (Ez a rendszer nyilvánvalóan a korrupció melegágya volt, ami az inkvizíció és a kormányzat figyelmét sem kerülte el.) A spanyol inkvizíció hatékony eszköz volt arra is, hogy a két korona unióját szorosabbra fonják, hiszen az első és az uralkodók alatt az egyetlen olyan modern intézmény volt, amely hatáskörében átlépte a két korona közötti határt, és szupraterritoriális szervként működött.

A két korona közötti kapcsolatok erősítését szolgálta a kasztíliai és a katalán-ara- góniai arisztokratacsaládok közötti házasságkötések támogatása, illetve hogy a kasz- tíliai klérus és a világi adminisztráció egyes személyei tisztségeket kaptak a Kata- lán-Aragón Korona területén.

4.3. A cortes

A spanyol birodalomban, azaz Kasztíliában, Aragóniában, Valenciában, Katalóniá- ban, Navarrában és Portugáliában – amely 1580 és 1640 között a birodalom része volt – a rendi képviselő intézménye a cortes nevet viselte. Szicíliában és Nápolyban parlamentnek (Parlamento), Németalföldön rendi gyűlésnek (Staten- Generaal, États Généraux) nevezték.

A spanyol rendi gyűlések koronánként jelentős eltérést mutattak. A rendek a Kasztíliai Korona területén hagyományosan gyengébb tárgyalási pozíciókkal rendelkeztek az uralkodóval szemben, míg az Aragón Korona rendi gyűlései a központi hatalom komoly ellensúlyát képezték. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Kasztíliában abszolutista rendszerről, az Aragón Korona országaiban pedig rendi alkotmányos berendezkedésről beszélhetnénk. Az uralkodó mindkét helyen komoly akadályokba ütközött, ha át akarta lépni a királyság törvényeit. A kasztíliai cortes a nemesség, a papság és 17 – Granada 1492-es visszafoglalását követően 18 – város (Burgos, Salamanca, Ávila, Toro, Zamora, Cuenca, Soria, Madrid, Toledo, Sevilla, Córdoba, Murcia, Guadalajara, Granada, Jaén, Valladolid, León, Segovia) képviselőiből állt.

A kasztíliai cortes rendi érdekérvényesítő szerepét súlyosan gyengítette a sikertelen comuneros-felkelés 1520-1522 között, amely az I. Károly által kasztíliai hatalmi pozíciókba emelt burgund főurak (pl. Utrechti Adorján, a későbbi VI. Adorján pápa [1522-1523]) és a császárválasztás címén követelt adó-hozzájárulás ellen robbant ki. Újabb csapást szenvedett a cortes 1538-ban, amikor a király a törökellenes küzdelmekhez kért adó megtagadása okán a kasztíliai cortesből kizárta az egyházi és a nemesi rendet. Innentől kezdve a kasztíliai cortes 18, 1626-tól 20, 1660-tól 21 város rendi gyűlésévé degradálódott, politikai befolyása drasztikusan csökkent. A városok egyenként 2-2 képviselővel (procurador) vettek részt. A képviselőket sorsolós alapon a re- gidorok közül választották ki. A képviselők általában a köz- és főnemesség elitjéhez tartoztak. A nemesség kizárása a rendi gyűlésről azzal a következménnyel járt, hogy a városok irányításában a nemesek kizárólagos hatalomra tettek szert, és egyre zártabb helyi elitet alkottak. Így tudták azt elérni, hogy a rendi kormányzatban a hatalmuk megmaradjon. Mivel a regidorokat a corregidor választhatta ki, a városokban a corregidor intézményén keresztül a korona befolyásolni tudta a rendi képviselők megválasztását.

A kasztíliai rendi gyűlésen először az uralkodó által előterjesztett ügyeket, elsősorban az adó- és újoncájlás kérdését tárgyalták. Ezután jöhetett a rendek által beterjesztett sérelmek, ügyek, petíciók és előterjesztések tárgyalása. A rendek nem rendelkeztek jogalkotási, csak előterjesztői jogkörrel. Kasztíliában a törvények létrehozása és kihirdetése a korona joga volt. Új törvények alkotásába – amennyiben korábbi törvényt nem sértettek – a cortes nem szólhatott bele, és hozzájárulása nélkül is érvénybe léphettek. A rendkívüli adók kapcsán a cortes rendelkezett minimális mozgástérrel. Egy 1307-es törvény szerint a korona nem vehetett ki rendkívüli adót a cortes hozzájárulása nélkül. Ugyanakkor a korona sok más bevételi forrással is rendelkezett, ami lehetővé tette, hogy pénzügyi kérdésekben a corteset megkerülje. Viszont nem becsülhető le a cortes szerepe a társadalmi béke fenntartásában, illetve az uralkodó és a rendek viszonyának ápolásában. Mind a Katolikus Királyok, mind később, a Habsburg királyok alatt a kasztíliai cortes relatív rendszerességgel ülésezett. I. Károly idején háromévente hívták össze.

A Katalán-Aragón Korona három országa, Aragónia, Katalónia és Valencia külön- külön rendi gyűléssel rendelkezett. Aragóniában – szemben a többivel – négy rend volt (egyházi, városi, főnemesi és köznemesi rend). Míg Kasztíliában uralkodói meghívás alapján lehetett részt venni a rendi gyűlésen, Aragóniában a rendek előjoguk alapján, külön királyi engedély nélkül is részt vehettek. A gyűlésen részt vevő rendek külön ülészek. Az uralkodó a cortes hozzájárulása nélkül nem kormányozhatott, katonai kérdésekben nem dönthetett, adót nem vethetett ki. A rendi gyűlések közötti időszakban a rendek tagjaiból álló deputáció (diputación) ellenőrizte a törvények betartását, a bevételek és az adók kezelését. Katalóniában és Valenciában a rendi gyűlés hasonló módon működött, azzal a különbséggel, hogy Katalóniában három rend volt. Itt sem hirdethetett törvényt vagy vethetett ki adót az uralkodó a rendek hozzájárulása nélkül. A záróülésen, mielőtt megkapta a megszavazott adót, az uralkodót esküvel kötelezték arra, hogy a cortesen megszabott módon használja azt fel. A deputáció – mint Aragóniában – Katalóniában is ellenőrizte a két cortes közötti kormányzást, illetve a bevételek és adók felhasználását. Az aragóniai rendi gyűléseket külön-külön tartották, majd I. Károly uralkodásától kezdve néha egy időben, egy helyen, de egymással nem keveredve. Megállapítható, hogy a Katalán-Aragón Korona rendi gyűlései hatékony védelmezői voltak a rendi jogoknak, és komolyan korlátozták az abszolutista törekvéseket. A Katalán-Aragón Korona esetében II. Fülöp a rendi önállóság letörésére gyakran a szupraterritoriális inkvizíciót próbálta használni.

A szicíliai parlament működési elve – a középkori kapcsolatok alapján érthető módon – viszont az aragóniai cortesre hasonlított. Nápolyban a parlament rendszeresen, két évente ülésezett, és a rendes adó (donativo) megajánlását, illetve az alkirályság kormányzásához kapcsolódó ügyeket, sérelmeket, törvényeket tárgyalta. Utoljára 1642-ben hívták össze, hatáskörét a későbbiekben Nápoly városi tanácsa vette át. Milánóban a helyi városi szenátus látta el a rendi gyűlés feladatát. Navarra – ahogy erről korábban már volt szó – saját cortesszel rendelkezett. Aragóniához hasonlóan az előjogokra kényesen ügyelő navarrai rendek is hatékonyan érvényesítették helyi érdekeiket. Navarrában az alkirály kezdeményezésére a rendek egy kamarában gyűltek össze. Elsősorban a tartományi előjogok és törvények betartását felügyelték, illetve a tartományi adókat szavazták meg, és felügyelték az adók behajtását.

4.4. Társadalmi rétegek és a korona

A középkori feudális hagyományoknak megfelelően a privilegizált társadalmi elit, az egyházi és a nemesi rend továbbra is megtartotta adómentességét. A legfontosabb rendes adó a bizonyos árukra kivetett forgalmi adó, az alcabala volt. Az alcabalát a cortes határozta meg éves fix összegben, általában három évre szavazták meg előre. Kivetését az ún. encabezamiento rendszere szerint határozták meg, ami a városokra kivetett, adószedők által behajtott fix összeg volt. Állandó bevételi forrást jelentettek továbbá a vámok. A rendkívüli adókról (servicios) szintén a cortes döntött. Egyes esetekben a rendkívüli adókat sikerült a cortesnek elutasítania, mint például 1527-ben és 1538-ban az uralkodó által a törökök magyarországi fenyegetésével indokolt és bevezetni szándékozott sisát – bizonyos alapvető fogyasztási eszközökre, húsrá, terményre stb. kivetett adót –, de általában az volt a jellemző, hogy a kasztíliai cortes gyengesége miatt a rendkívüli adók rendszeressé váltak. Ilyen típusú, rendkívüli és mégis rendszeresen szedett adó volt az ún. cruzada, a pápai engedéllyel a granadai háború költségeire kivetett adó, amelyet később a Habsburg uralkodók is rendszeresen beszedtek.

Bár az egyházi rend egy rendként jelent meg a cortesen, a felső és a középső klérus között szakadék volt. Az egyházi elitet a 15. század végén 8 érsekség és 44 püspökség alkotta. A 16. század végére Portugáliával együtt 11 érsekség és 56 püspökség létezett a félszigeten. A főpapokat a pápai bullák jogán az uralkodó nevezte ki. Jellemző volt az abszентizmus – azaz a tisztségviselő távolléte a rábízott hivatal, tisztség ellátása során –, illetve hogy világi személyek töltöttek be vezető egyházi pozíciókat. A két legjelentősebb egyházmegye, a Toledói és a Sevillai Érsekség bevételeinek növekedése jól tükrözi a spanyol egyház hatalmát és gazdagságát. A spanyol egyház feje, a mindenkori toledói érsek bevételei a 15-16. század folyamán kb. 30 ezer dukátról kb. 200-250 ezer dukátra nőttek, a sevillai érseké kb. 17 ezerről kb. 100 ezer dukátra.

Nagy presztízzsel és hatalommal rendelkezett a kasztíliai Calatrava, Alcántara és Santiago, illetve az aragóniai Montesa Lovagrend. Külön vonzónak tette a lovagrendeket, hogy az udvari életben vagy a katonai pályán történő érvényesülés egyik feltétele volt valamelyik lovagrend tagjának lenni. A lovagrendek hasznot húztak abból, hogy birtokaik számottevő része a Mesta fő vonulási útjain feküdt. A transzhumál-tatásból származó jelentős bevételek pedig az uralkodó számára is értékessé tették a kasztíliai lovagrendeket. A már említett Lovagrendek Tanácsa lehetővé tette, hogy az uralkodó a lovagrendektől származó bevételek felett diszponáljon.

A nemesség Kasztília teljes lakosságának kb. 10%-át, míg Aragóniában kb. 1,5-2%-át alkotta. A köznemességet a hidalgók (hijo de algo, 'valaki fia'), illetve a lovagok alkották. De egyes tartományok lakossága a határvédelem történelmi hagyománya alapján kollektív nemesi előjogokkal rendelkezett, mint például a baszk Guipúzcoa, Álava, Vizcaya, illetve Navarra északi részének lakosai. Az előjogok felmentést adtak a helybeliek számára a

rendes adók megfizetése alól, illetve saját jog- és igazságszolgáltatási szabadsággal rendelkeztek. A baszk tartományok egyetemes nemessége 1397-ben és 1452-ben született meg, majd 1562-ben, illetve 1610-ben újból megerősítette a Habsburg-kormányzat. A navarrai nemesek nem kaptak minden rendes adó alól felmentést, például fizették az alcabalát. A hidalgókat Aragóniában infanzón, Valenciában és Katalóniában doncel névvel is illették. A kora újkor egyik jellemző jelensége volt az elszegényedett hidalgó, aki számára a granadai háborúban, majd az amerikai felfedezésekben vagy a spanyol tercio tagjaként az európai háborúkban való részvétel j elentette a kiutat. Bár adómentességük volt, kvázi jobbágyéletet éltek. A hidalgók jelentős hányada részben vagy teljesen urbanizálódott: a kasztíliai hidalgók kb. 50%-a jelentősebb városok, Valladolid, Segovia, Madrid, Toledo, Sevilla, Ciudad Real stb. várfalain belül vagy azok környékén élt. Az egyes nemesek vagyoni helyzete között is hatalmas szakadékok mutatkoztak. A 16. század első felében Medina Sidonia hercegének (Guzmán család) bevétele évente kb. 60-100 ezer dukát volt. Nem sokkal marad el mögöttük Medinaceli hercege (De la Cerda család) kb. 60 ezer dukáttal, vagy akár Benavente herceg (Pimentel család) 55 ezer, Béjar herceg (Zuniga család) 40 ezer dukátos bevétele. A köznemesség bevétele éves szinten 1-1,5 ezer dukát környékén alakult. Összehasonlításképpen: egy kézműves kb. évi 80-100 dukát jövedelemmel rendelkezett.

A korszak jellegzetes alakja a letrado, az egyetemi tanulmányokat végző képzett bürokrata. A letradók ugyan már a 15. század első felében megjelentek a közigazgatásban, igazságszolgáltatásban, számuk mégis a Katolikus Királyok alatt növekedett drasztikusan. A közigazgatásban betöltött szerepük lehetőséget nyitott a köznemesi vagy a harmadik rendhez tartozó személyeknek (azaz a cortesben szavazati joggal rendelkező városok lakosai és képviselői), hogy a társadalmi elithez csatlakozzanak. Az uralkodó számára is hasznosnak bizonyult a hatalomba való beemelésük, hiszen a főurakkal szemben támaszkodhatott rájuk. Viszont az is tény, hogy az uralkodó által kinevezett új funkcionáriusok között minden társadalmi réteg képviseltette magát. Az 1474-1504 között kinevezettek kb. 25%-a tartozott az egyetemi végzettséggel rendelkező letradók közé. A fontosabb kormányzati posztokat vagy a katonai tisztségeket változatlanul a főnemesség birtokolta.

Az Ibériai-félsziget városhálózata a sűrűn lakott Németszföldhöz, Rajna-vidékhez, Észak-Itáliához viszonyítva általában szegényesebb és ritkább volt. Kivételes körülmények között azonban egy-egy spanyolországi város növekedése nemcsak a félszigeti, hanem az európai trendeket is felülmúlta, mint például a 16. század végén 90-100 ezer lakost megközelítő Seville, ahol a városfejlődéshez a gyarmati kereskedelem monopóliuma teremtett kivételesen kedvező körülményeket. Vagy Madridé, miután fővárossá nyilvánították. Ott az udvartartás hatott rendkívül kedvezően a város növekedésére: 1530 és 1591 között lakosainak száma 4 ezer főről 37 ezer 500-ra emelkedett. 50 ezer feletti népességgel rendelkezett még Toledo, Granada, Valencia, illetve 25-50 ezer fő között látkák Córdoba, Jaén, Valladolid, Zaragozát és Barcelonát.

Bár a falusi lakossághoz képest a városi lakosság aránya meglehetősen alacsony volt, politikai és gazdasági súlya kiemelkedőnek tekinthető. A kasztíliai rendi gyűlésen a harmadik rendet kizárólagosan a korábban is említett 18, majd 1660-tól 21 város képviselte. A ritkás városhálózat dinamikus növekedése elsősorban a falusi, vidéki nemesi lakosság betelepülésének is köszönhető. Miután a korábban említett 1538-as kasztíliai cortes az uralkodó kizárta a nemeseket és a papságot, a közép- és főnemesség városi letelepedése felgyorsult, és a város irányításában megszilárdították korábban már megszerzett erős pozícióikat. A városi patriciátust a nemesek, lovagok, egyházi elit (ha püspöki vagy érseki központ volt a város) és néhány gazdag kereskedő, magas tisztségviselő vagy egyetemi oktató (ha bírósági központ, egyetem volt található a városban) családja alkotta. A városképet jelentősen befolyásolták a betelepedett nemesség által építtetett paloták. A 16. század folyamán jelentős paloták épültek Valladolidban, Sevilleben, Madridban stb.

A városok mindennapi képéhez tartozott a kereskedelem. A kasztíliai vásárok közül a legkiemelkedőbbek Burgos, Medina del Campo, Valladolid nevéhez kötődtek. A vásárokat leginkább meghatározó kereskedelmi aktivitás a gyapjúexporthoz és a flandriai gyapjufeldolgozó iparhoz kapcsolódott, illetve a francia és németalföldi vászon és egyéb textíliák importjához. De a nagy vásárokon jelentős pénzváltó tevékenység is zajlott, illetve a királyi kincstárnak nyújtott hosszú és rövid lejáratú zálog kölcsönök (asiento és juro) egy részét is itt bonyolították. A kereskedő-bankár városi lakos kasztíliai prototípusa a Medina del Campóban élt Simón Ruiz, aki széles kereskedelmi és politikai kapcsolatokkal rendelkezett nemcsak a kasztíliai udvarban, akár a legmagasabb szinten, hanem Németszföldön, Angliában, Franciaországban, Portugáliában, Itáliában. Halálakor vagyonát kb. 360 ezer dukátra becsülték. Hasonló módon kiemelkedő pályát futott be a városi származású Juan Fernán- dez Espinosa, aki 1575 és 1593 között legfőbb kincstartó (tesorero general) is volt. Amikor 1593-ban a királyi kincstár pert indított ellene, 1 millió 840 ezer dukátot követeltek tőle.

A városi kiskereskedelem céhes rendszerben (gremios) működött. Például Madridban, Valladolidban az elismert és bevett nagy céheket a gyapjuszövők, selyemszövők, rőfösök, fűszerezők, lenvászonkészítők, gyertyaöntők, vaskereskedők alkották. A céhek száma városonként jelentősen változhatott. Sevilla városában 60 céh működött, de a sokkal kisebb navarrai Pamplonában is 40.

A városokban élő egyetemi végzettségű szakemberek, jogászok a királyi jogszolgáltatás változásával és a közigazgatási rendszerek növekedésével különleges társadalmi presztízzsel rendelkeztek, és könnyen találtak munkát akár a király, akár az egyház vagy a földesúri bíróságok szolgálatában. A letradók, törvénytudók, jogászok legfőbb karriercélja – függetlenül attól, hogy a fizetések nem voltak kiemelkedők – állást szerezni a királyság valamelyik jelentős központi tanácsában vagy a központi bírósági szervezetben (audienciák, kancelláriák). Például a legjelentősebb tartományi bírósági szerv, a Valladolidi Kancellária elnöke 280 ezer maravedit, kb. 800 dukátot kapott évente. Hasonló módon vonzó cél volt a jogtudósréteg számára tisztség betöltése az inkvizíció szervezetében.

A városi lakosság legalján helyezkedtek el a szegények. A korszakban szegényeknek tekintették nemcsak a képzetlen szolgálókat, napszámosokat, munkakerülőket, hanem akár a szégyenletesnek tekintett munkák végzőit is. A kasztíliai városokban a lakosság 5-15%-a körül mozgott a szegények aránya. Egyes gazdaságilag elszegényedett területeken, mint például az extremadurai Cáceres és Trujillo városban elérte akár a 25, illetve a 45%-ot is. Különleges társadalmi jelenség volt a városba telepedett, a nevére és nemesi oklevelére rendkívül büszke, de jelentős megélhetési problémákkal küszködő hidalgo. A spanyol aranykorszak irodalma kivételes érzékenységgel a kareszktárgyakban adta vissza a marginalizálódott rétegek mindennapjait.

A falusi lakosság a félsziget lakosainak kb. 80%-át tette ki. A földrajzi eltérések és a félszigeti királyságok különböző társadalomtörténeti fejlődése a falusi lakosság rendkívül eltérő csoportjait hozta létre. Spanyolország legnyugatibb egységében, Galiciában az urbanizáció rendkívül alacsony volt, miközben a falusi lakosság népsűrűsége relatíve magas, négyzetkilométerenként kb. 20 fő. A gallegók hagyományosan kis, családi és rokoni kapcsolatokra épülő, viszonylag zárt falusi településhálózatokban éltek. Bár ők is földesúri szolgálattal, adókkal tartoztak, mégse voltak annyira kiszolgáltatottak a földbirtokos akaratának, mint kasztíliai sors társai. A megműveletlen galíciai földek relatíve magas aránya lehetőséget adott arra, hogy az önálló paraszti társadalmi réteg kialakuljon és megerősödjön – annak ellenére, hogy ezek a földek is túlnyomórészt a földbirtokosok kezében voltak. A falusi viszonyok között élő hidalgók száma kb. az 5%-ot közelítette meg.

Kasztíliaiban a falusi lakosság jelentős része szegény és nyomorban élő napszámosokból (jornaleros) állt, akik a földeken végzett munkával csak a napi betevőjüket tudták megkeresni. A falusi lakosság kisebbik része volt telkes jobbágnak (labradores) tekinthető, és saját gazdaságuk fenntartása mellett dolgoztak a földesúri birtokokon is. Ez a réteg a 16. század végére komoly nehézségekkel küzdött, hiszen a dinasztia növekedő háborús kiadásai az adók növekedéséhez vezettek. A falusi lakosság telekkel rendelkező középrétege elszegényedett, jelentős részük napszámosná vált, illetve a városi szegénységet gyarapította.

Andalúziában és Valenciában a falusi lakosság jelentős hányadát tették ki a mórok. 1492 után – az egyre növekvő politikai, törvényhozási és vallási tilalmak ellenére – igyekeztek megtartani szokásaikat, vallásukat, nyelvüket. (A kb. 8 millió lakosú Spanyolországban a város lakó és falusi mórok egyes számítások szerint 400 ezer, mások szerint 700 ezer főt értek el.) A mór földművesek kiűzése 1609-et követően komoly demográfiai problémát okozott, elsősorban a valenciai területeken. Az általuk lakott falvak körül a földek jelentős része sokáig megműveletlen maradt, és a keresztény lakosokkal történő betelepítés csak lassan állította helyre a földművelést. Andalúziában a mór földműves lakosság mellett meglehetősen magas arányban volt található a telekkel rendelkező falusi középréteg (20-30%), sőt még a gazdag földműves is a falusi lakosság 5-10%-át alkotta.

Az andalúziai földművelési rendszer a nagybirtokokra épült. E birtokok közül sokat tehetősebb földművesek béreltek, és általában telek nélküli szegény napszámosokkal vagy ritkább esetben telles gazdákkal műveltették. A napszámosok aránya rendkívül magas, 80-90% körül volt.

Katalóniában a katalán jobbágyság felkelését követően, 1486-ban Guadalupében eltörölték a középkori feudális szolgálókat, pénzben megválthatták azt, és szezonális kötelezettségeik is minimálisra csökkentek, illetve a jobbágyság bizonyos birtokjoggal is rendelkezhetett. Az átalakult viszonyok stabilitást eredményeztek a katalán társadalomban, és jelentősen segítették a mezőgazdasági és demográfiai növekedést. A földesúri szolgálat alól kikerült jobbágyság egyszeri megváltásként a termény ötödének, negyedének megfelelő terményadót fizettek, az ún. tallt. A megműveletlen földek magas aránya kedvezett a migrációs folyamatoknak. Franciaországból rendkívül sok időszakos napszámos kelt át a határokon.

1481-től a jobbágyság Kasztíliaiban, illetve Aragóniában is megkapta a szabad költözés jogát, viszont a földesúri előjogok miatt ez valójában papíron maradt. A kasztíliai jobbágyság lehetőségeit erőteljesen befolyásolta, hogy Spanyolország középső és déli részein hatalmas területek maradtak megműveletlenül a juhtartás miatt.

4.5. A királyi udvar a kora újkorban

1560-ig, Madrid fővárossá emeléséig Spanyolországnak nem volt állandó székhelye. Izabella vagy I. Károly kedvelt tartózkodási helye Granada, Sevilla, Toledo, Madrid, Segovia, Tordesillas, Valladolid, Medina del Campo, Barcelona stb. volt.

A királyi udvar fenntartásának költsége 1480 körül kb. 6 millió maravedire rúgott. A 15. század végére az összeg 35 millióra növekedett. Ám e drasztikus növekedés ellenére is aszketikusnak tűnik a Katolikus Királyok udvara a Habsburgokéhoz képest.

I. Károly alatt egyes években az udvar fenntartásának költsége kb. 500 ezer dukátra is felment, míg II. Fülöp uralkodásának vége felé már az 1 millióhoz közelített. (1 du- kát kb. 375 maravedinek felelt meg.) II. Fülöp uralkodásának elején 1,5 ezer fő állt az uralkodó közvetlen szolgálatában. Ha a számukat kiegészítjük a birodalom irányításában részt vevő funkcionáriusok számával, akkor a tág értelemben vett udvar a 16. század második felében kb. 4 ezer főből állt.

Az uralkodó személye a Katolikus Királyok uralkodásának kezdetén még köny- nyen megközelíthető volt. Ahogy Izabellában és Ferdinándban tudatosodott a királyi udvar szerepének fontossága, az uralkodó egyre nehezebben, ceremóniák által szabályozottan megközelíthető fenséggé vált. 1548-ban I. Károly utasítására bevezették a burgund etikettet, amely az évszázadok során spanyol etikettként vált ismertté. Az új ceremóniális rend nemcsak még elérhetetlenebbé tette az uralkodót, hanem jelentős többletköltséget is rótt a kincstárra. II. Fülöp uralkodása során az udvartartás átalakult, az uralkodói fenség az I. Károly korabelinél is pompázatosabbá vált. Az udvaroncok közül is csak keveseknek adatott meg a lehetőség, hogy személyes kontaktusban kerüljenek vele. A két nagy kvalitású, reneszánsz uralkodó, ahogy a spanyol szakirodalom emlegeti őket, Austrias Mayores halálát követően az Austrias Menores első tagja, III. Fülöp (1598-1621) trónra lépése a színpompás barokk udvartartás kezdetét jelentette. A hivalkodó külső jegyek mellett megváltoztak a politikai udvari elit lehetőségei is. Lerma hercegével, majd Uceda hercegével megjelent az udvarban a kegyenc, aki a királyság ügyeire kivételes befolyást gyakorolt. IV Fülöp (1621-1665) alatt Olivares gróf-herceg töltötte be ezt a szerepet. A kegyencek világi ügyekben az uralkodó teljes bizalmát birtokolták, míg a spirituális területen továbbra is megmaradt a királyi gyóntató egyedi befolyásolási lehetősége. (Fontos kiemelni, hogy a királyi gyóntató állampolitikát formáló befolyásolóképesége hasonlóan rendkívül jelentős volt, mint a kegyencé.)

4.6. A birodalom kormányzása – a királyi alterego

A Katolikus Királyok halálát követően, I. Károly trónra lépésével Kasztília és a Kata- lán-Aragón Korona országai perszónálunióban egyesültek. I. Károly császár, osztrák főherceg és burgund herceg birodalma azonban jóval nagyobb volt spanyol királyságainál. Közép- és Dél-Amerikától Bécsig terjedő, hatalmas, egymástól független területeket foglalt magában, amelyeket valójában csak az ő személye kötött össze. A méretek és a széttartottság lehetetlenné tették birodalma központi irányítását.

Az uralkodói jelenlétet Károly általában a családtagok közül kiválasztott helytartók, régensek révén igyekezett biztosítani. A Német-római Császárságban I. Ferdi- nánd magyar és cseh király (1526-1564), 1531-től római király, Németalföldön 1517-1530 között nagynénje, Habsburg Margit, majd halálát követően II. Lajos (1516-1526) özvegye, Magyarországi Mária (1531-1555) helyettesítette az uralkodót. Spanyolországban – 1539-ben bekövetkezett haláláig – felesége, Portugáliai Izabella volt távollétében a régens (1529-1533, 1535-1538), az 1540-es években a toledói érsekre, majd a későbbi II. Fülöpre (1543-1548, 1551-1554) bízta ezt a feladatot.

A birodalom részét alkotó kisebb tartományok kormányzását is az uralkodó által kinevezett családtagok és egyéb arisztokraták irányították. A Katalán-Aragón Korona országaiban az aragóniai uralkodóházhoz tartozó alkirály helyettesítette a király személyes jelenlétét. De alkirályok irányították Szicíliát, Nápolyt, Navarrát és Portugáliát is. Milánó stratégiai jelentősége okán 1525-től (katonai) kormányzót kapott, és kormányzó állt a németalföldi birtokok élén is.

A 16-17. században a királyok arra törekedtek, hogy a jelentősebb európai területeken a dinasztia tagjai lássák el az alkirályi vagy kormányzói feladatkört. Ez töb- bé-kevésbé így is volt, bár előfordult, hogy valamelyik grand kapta meg a címet. Portugália alkirálya például kezdetben királyi családból származott (Albert, 1583-1593), majd Savoyai Margitnak, II. Fülöp unokájának a kinevezéséig (1634) a posztot gran- dok töltötték be. 1579-ben az arras-i egyezményben többek között írásba foglalták, hogy Németalföld kormányzója a királyi családból kell, hogy kikerüljön. 1579 és 1599 között II. Fülöp rokonai, Parma hercege, Alessandro Farnese, illetve Habsburg Ernő, Albert és András látták el a feladatot. III. Fülöp idején 1634-ig Habsburg Izabella Klára Eugénia infánsnő kormányozta Spanyol-Németalföldet. Őt Ferdinánd bíboros- infáns követte 1634 és 1641 között.

A Habsburg-korszakban a gyarmatokon két alkirályságot szerveztek meg, 1535-től Új-Spanyolországot a mai Mexikó és Közép-Amerika területén, illetve 1543-ban a Perui Alkirályságot, amely magában foglalta a dél-amerikai kontinens addig ismert összes területét. A Perui Alkirályságból választották le 1717-ben Új-Granada Alkirályságát, amely a mai Kolumbia, Venezuela, Ecuador és Panama területeit foglalta magában. A mai Argentína területén a Río de la Plata Alkirályság is az új dinasztia, a Bourbonok trónra lépését követően, 1776-ban született meg. Az alkirályi rendszerbe közvetlenül be nem csatolt területeket a terület pacifikáltságától függően audienciákba, kapitányságokba, kormányzóságokba (pl. a karibi térség szigetei, Fülöp-szigetek stb.) szervezték. A gyarmatok alkirályi posztja kevésbé volt vonzó a dinasztia tagjai vagy a politikai elit számára, gyakorlatilag az összes gyarmati alkirály valamelyik arisztokratacsalád második vonalbeli tagja volt.

Az uralkodót képviselő helytartó Európában és Amerikában is pontosan meghatározott írásos instrukciók alapján irányította a rábízott tartományt. Kezdetben a helytartó számára adott legfőbb figyelmeztetések, iránymutató elvek szerepeltek bennük. A század második felére egyre több korlátozó klauzula került az instrukciókba, amelyeket általában az adott terület kormányzását segítő tanács állított ki az uralkodó nevében. Az általános instrukció mellett gyakori volt a titkos utasítás is, amely a megbízás valódi célját fejtette ki. Az alkirály, hogy ellássa az uralkodó képviselői feladatát, illetve hogy a tartományát kormányozhassa, a madridi királyi udvar hasonmására teremtette meg saját tartományi udvarát. Az alkirályok és a kormányzók munkáját helyi tanácsok támogatták.

4.7. A birodalom kormányzása – poliszinodiális rendszer

A Katolikus Királyok a két koronát elsősorban a középkori királyi tanácsok, a Kasztíliai Királyi Tanács és az Aragóniai Királyi Tanács (Consejo Real de Castilla, Consejo Real de Aragón) segítségével kormányozták. Ezeken kívül egyedi kormányzati feladatot látott el a már említett Lovagrendek Tanácsa. Bár a tanácsok szervezeti modernizációja már a Katolikus Királyok alatt elkezdődött, mégis a tanácsok szervezeti radikális – poliszinodiális rendszerré történő – átalakítása majd az új, a Habsburg-dinasztia trónra lépését követően történt meg. A tanácsok szervezetbe bekerült a szakmai képzettséggel rendelkező bürokrata, a letrado. A hatékonyabb államirányítás érdekében a tanácsokon belül alosztályok jöttek létre. Ezek közül kiemelkedő az adók behajtásának hatékonyságát javító Legfőbb Számvevőszék, amelyet 1480-ban a toledói cortes hoztak létre. Vezetője, Alonso de Quintanilla a korszak egyik híres pénzügyi szakembere volt. A belső béke és az adminisztrációs reformok meghozták gyümölcsüket: a bevételek 1479 és 1494 között 94,4 millió maravediről 317,7 millió maravedire növekedtek.

A spanyol Habsburg-korszak legjellegzetesebb változásai az államirányítás és az adminisztráció területén következtek be. Az új dinasztia magával hozta a burgundiai kormányzati hagyományokat, és azokat rugalmasan alkalmazta a megnőtt birodalom irányításának megszervezésében. A kora újkor spanyol Habsburg-államirányítást ún. poliszinodiális rendszer jellemezte. Ennek értelmében az uralkodói döntéseket előkészítő és támogató tanácsok – feladatuk, hatáskörük alapján – három csoportba oszthatók:

- szupraterritoriális tanácsok (Államtanács, Hadügyi Tanács, Suprema, Pénzügyi Tanács, Keresztes Háború Tanácsa),

• területiális tanácsok (Kasztíliai Királyi Tanács, Aragóniai Királyi Tanács, Indiák Tanácsa, Itáliai Tanács, Portugáliai Tanács, Flandriai Tanács),

• kasztíliai tanácsok (Kasztíliai Kamara Tanácsa, Lovagrendek Tanácsa, Navarrai Tanács).

4.7.1. SZUPRATERRITORIÁLIS TANÁCSOK

Az Államtanács (Consejo de Estado) a kora újkor spanyol Habsburg-kormányzati reformok egyik legjellegzetesebb és legfontosabb intézménye. Gyakorlatilag a középkori királyi tanácsok (Kasztíliai Királyi Tanács, Aragóniai Királyi Tanács) és az új dinasztia között helyezkedett el. Míg a középkori királyi tanácsok a heterogén Habsburg Birodalomban – szükségszerűen – területiális tanácsokká degradálódtak, addig az Államtanács az összes korona felett állt, szupraterritoriális volt. Tagjai a mindenkor uralkodó legszűkebb környezetéhez tartozó és az uralkodó bizalmát bíró személyek lehettek. A tanács működési elvét csak általánosságokban szabályozták, elsősorban az uralkodói akarat és kezdeményezés határozta meg a szervezeti struktúrákat. Ad hoc módon, az uralkodó rendelkezéseire ülésezett. Tárgyalt bármilyen kérdéssel, amelyet fontosnak tartott. Értelemszerűen elsősorban a nagypolitikában, azaz államirányítási, diplomáciai, hadügyi, dinasztikus és magas szintű közigazgatási (alkirályok, kormányzók kinevezése) kérdésekben konzultált. Az Államtanács funkciója a mindenkor uralkodó támogatása volt. Tanácsadó szervként működött, döntési, bírói, közigazgatási jogkörrel nem rendelkezett. Az uralkodó és az Államtanács között a kapcsolatot a nagy hatalmú magántitkár tartotta.

Mercurino di Gattinara főkancellár 1528-ban bekövetkezett halálát követően a főkancellári poszt megszűnt. Az uralkodó melletti bizalmi pozíciót inntól kezdve a magántitkárok töltötték be (mint például Francisco de los Cobos I. Károly vagy Antonio Pérez II. Fülöp idején). Bár a 16. századi magántitkárok szerepe éppoly kiemelkedő volt, mint a 17. századi kegyenceké, de kezükben sosem összpontosult akkora hatalom, mint a későbbi kegyencekében.

Az Államtanács történelmi előzményének az 1517-ben egyes dokumentumokban Titkos Tanácsnak (Consejo Secreto) nevezett intézmény tekinthető. 1520-ban nevezték először Igazságügyi és Államtanácsnak (Consejo de Justicia y de Estado), viszont funkciója és szervezete ekkor még keveredett a Kasztíliai Királyi Tanácséval. Az 1526 nyarán Gattinara főkancellár kezdeményezésére született instrukcióban szétválasztották az Államtanácsot és a Kasztíliai Királyi Tanácsot, és létszámát 8-ról 13-ra növelték. A tanács tagjai a politikai elit legnagyobb presztízsnek örvendő személyiségei voltak. 1526-ban a tagok között az európai történelemben is kiemelkedő személyiségek voltak ott: Gattinara főkancellár; Nassaui Henrik gróf, főkamarás; Diego Hurtado de Mendoza, Canete márkija; Fadrique de Toledo, Alba hercege; Alonso de Fonseca, Toledo érseke; García de Loaysa, Osma püspöke és császári gyóntató. A tanács 5 kasztíliai arisztokráciával egészült ki, így a spanyolok túlsúlyba kerültek benne (3 burgund, 2 itáliai és 8 kasztíliai).

1605-ben az Államtanács létszámát 14 főre növelték, és két titkárságot is létrehoztak. Az ún. Északi Titkárság foglalkozott a németalföldi kérdésekkel, míg az Itáliai Titkárság az itáliai ügyekkel. 1630-ban újabb reformot élt meg a tanács, és felállították a Spanyolország és az Indiák egyesített titkárságát.

Az Államtanács, illetve általában a spanyol tanácsok üléseit, a tanácsi véleményeket és döntéseket dokumentálták. Ezeket a források consulta néven említik. Az első, írásos formában fennmaradt és dokumentálható államtanácsi consulta az 1526. novemberi tanácskozás volt. Az uralkodó a mohácsi csatavesztés után kialakult helyzetre adandó válasz miatt kérte ki a tanács tagok véleményét. Így a forrás nemcsak a magyar történelem eddig ismeretlen, de mégis jelentős dokumentuma, hanem a spanyol közigazgatás-történet fontos eleme is.

A kora újkori spanyol állam kiemelten fontos intézménye volt a Hadügyi Tanács (Consejo de Guerra). 1523-ra datálódik az első dokumentum, amelyben az Államtanács tagjai hadügyi tanácsosként konzultáltak. Egészen 1586-ig a Hadügyi Tanács valójában az Államtanács tagjainak hadügyi konzultációját jelentette. 1586-tól leválasztották az Államtanácsról, inntól kezdve létezett önálló szervként. Élén az elnök állt. Két alegységre bontották: a tengeri ügyek és a szárazföldi ügyek titkárságára. Hatásköre adminisztratív volt, minden hadüggyel kapcsolatos kérdés ide tartozott. Elsősorban katonai kérdésekről, toborzásról, ellátásról, utánpótlásról, erősítésekről, hadifoglyokról, katonai egyezményekről tárgyalhatott. Hadügy-politikai kérdésekben, háborúindítás ügyében nem volt kompetens. Területi értelemben a kompetenciája csak a spanyol területekre terjedt ki, beleértve a Baleár-szigeteket, a Kanári-szigeteket és az észak-afrikai helyőrségeket. Létszáma 5-8 fő volt. A kormányzati, illetve konkrétan a hadügyi adminisztráció növekedése, a birodalom hadügyi problémáinak egyre nehezebb és lassabb megoldása szükségessé tette, hogy szervezeti felépítésében változásokat hajtsanak végre, egyes stratégiai feladatokat specializált szervezetekre bizzanak. Így még II. Fülöp alatt titkárságokat, ún. juntákat állítottak fel. 1580-ban a gyarmatok és az anyaország közötti flották további fenntartására és működtetésére létrehozták az Indiák Háborújának Juntáját (Junta de Guerra de las Indias), majd a hajóépítés felügyeletére, a flottaparancsnokok kinevezésére, illetve a flottafejlesztéshez kapcsolódó logisztikai feladatok ellátására felállították az Armadák és Gályák Juntáját (Junta de Galeras y Armadas).

A legrégebbi szupraterritoriális tanács a Katolikus Királyok által 1483-ban létrehozott és már tárgyalt Suprema. A Suprema elnöke a Habsburg-időszakban egyben a főinkvizitor is volt. Kinevezése pápai jóváhagyás mellett az uralkodó privilégiuma volt. A tanács tagjait a főinkvizitor javaslata alapján az uralkodó választotta ki, viszont a tartományi inkvizitorok kinevezése a főinkvizitor hatáskörébe tartozott. Az inkvizíciós bíróságokat a tanács irányította. A tanács tevékenysége elsősorban adminisztratív volt, a bíróságok tagjait nevezte ki, pénzügyi ellenőrzést gyakorolt felettük, illetve hitkérdésben a legfőbb fellebbezési fórum volt. Az index összeállítása (először 1559-ben) szintén a tanács feladata volt. 1561-ben Fernando de Valdés elnök és főinkvizitor instrukcióban határozta meg az inkvizíciós eljárás szabályos menetét. A tanács elnöke gyakran a legfőbb egyházi tisztséget is betöltötte. Az elnökök közül külön érdemes megemlíteni Ximénez de Cisneros, a híres erasmista, Alonso Manrique de Lara sevillai érsek, akár 1538-tól Juan de Tavera toledói érsek vagy 1545-től a császári gyóntató, García de Loaysa (Osma püspöke), illetve 1566-tól az ellenreformáció kiemelkedő spanyol személyisége, Diego de Espinosa nevét is.

A pénzügyek irányítására, az uralkodói kincstár, a regálék, a privilégiumok kezelésére, a birtokadományok és a birtok-visszaharamoltatás ellenőrzésére, illetve adminisztrációjára a Katolikus Királyok életre hívták a Legfőbb Számvevőszéket és a Kincstári Számvevőszéket (Contaduría de Hacienda). 1523-ban I. Károly uralkodása alatt

a két intézményt összevonták egy Pénzügyi Tanácsba (Consejo de Hacienda). A tanács élén a két főszámvevő állt, illetve munkáját három tanácsos segítette. A kezdeti években a Pénzügyi Tanács hatásköre csak Kasztíliaira terjedt ki, majd II. Fülöp alatt, 1593-tól kapott teljes jogkört, és terjedt ki hatásköre az egész birodalomra, így szupraterritoriális intézménnyé vált. Fontos megjegyezni, hogy a Pénzügyi Tanács elsősorban végrehajtó szerv volt. A többi tanács által meghatározott ügyek pénzügyi vonzatait irányította.

A szupraterritoriális tanácsok egyedi intézménye volt a Keresztes Háború Tanácsa. 1509 körül jött létre mint jellegzetes kasztíliai tanács. Feladata a pápai bullák alapján megajánlott, keresztes háborúra szánt adók, alamizsnák, búcsúcédulák és adományok begyűjtése, adminisztrálása volt. Az 1560-as évektől a keresztes háborúra szánt adó (cruzada) két másik adótípussal is kiegészült (subsídio de galeras, excusado). A három adót egységesen a „három gráciának” hívták. A subsidio kezdetben az egyház egyszeri és önkéntes, majd egyre inkább rendszeressé váló hozzájárulása volt a hitellenség elleni küzdelemhez. Az excusadót pápai bulla alapján vonhatta le az egyházi tizedből az uralkodó. A tanács jogköre később Aragóniára, Itáliára, Kasztíliaira és a gyarmatokra terjedt ki. A tanács élén elnök állt, négy tanácsnokkal. Gyakran a Kasztíliai Tanács alá tartozott, nem egy esetben a Kasztíliai Tanács tagjai töltötték be tanácsosi funkciót a Keresztes Háború Tanácsában.

4.7.2. TERRITORIÁLIS TANÁCSOK

A legjelentősebb területiális tanács az ősi királyi tanácsból átalakult Kasztíliai Királyi Tanács. A tanács születése 1385-re datálódik. 1480-ban az új instrukciók a tanácsot megerősítették, és kiemelték szakértői szerepét. 1516-ot követően természetes és logikus fejlődési folyamat volt, hogy a heterogén és széttagolt birodalomban az egységes irányítás hiányában az Államtanács beemelődjön a középkori királyi tanács és az uralkodó közé. Fontos kiemelni, hogy miközben az Államtanács a koronához, a dinasztikus politikához kötődött, a királyi tanács elsősorban a territóriumhoz, a földrajzi egységhez kapcsolódott. Bár ez bizonyos értelemben presztízscsökkenést jelentett, mégis az Államtanács mellett a Kasztíliai Királyi Tanács volt a spanyol Habsburg Birodalom legbefolyásosabb és legjelentősebb tanácsa. Jelentőségét jól mutatja, hogy a protokoll szerint az uralkodót követő legtekintélyesebb személy a Kasztíliai Királyi Tanács mindenkori elnöke volt. Ő töltötte be a cortes elnökének szerepét is. A tanács élén általában főpap állt. (Világi személyek II. Fülöp alatt Mondéjar és Barajas márkijai voltak.) A főpapi rang leggyakrabban vagy a spanyol egyház primási székét betöltő toledói érseket, vagy a második leggazdagabb sevillai érseket takarta. 1522-ben 15 főben határozták meg a tanácsosok számát. Az elnökön kívül általában 3-4 nemesi származású lovag volt még tag, és kb. 10 letrado. A többségben lévő letradók elsősorban szakértői, adminisztratív feladatokat láttak el. A tanács elsődleges feladata a Kasztíliai Királyság kormányzása volt. Feladatkörébe tartozott a corregidorrendszer működtetése, ellenőrzése, a városok igazgatása, felügyelete, a törvények betartatása a királyság területén. A corregidorokat az ún. éves vizitációk során a tanács által kijelölt biztos, az ún. veedor ellenőrizte. Bár a jogszolgáltatás és a bírósági kérdések legfőbb szervei a korábban már említett audienciák és kancelláriák voltak, mégis a középkori hagyományok alapján a Kasztíliai Királyi Tanács a királyság területén – az inkvizíciós ügyek kivételével – legfőbb bírósági fellebbezési fórumként is működött. A tanácson belül a bírói hatalmat az ún. Igazságszolgáltatási Terem (Sala de Justicia), míg a kormányzást a Kormányzati Terem (Sala de Gobierno) gyakorolta.

II. Fülöp 1586-ban 16-ra emelte a tanácsosok számát. Az új tanácsosokat leginkább a letradók közül nevezte ki. A tanácsot négy teremre (sala) osztotta, háromban továbbra is a jogszolgáltatást intézték, míg a negyedikben a kormányzást. Az uralkodót elsősorban a kasztíliai városok közigazgatásának ügyeiben, a városok rendi petíciói kapcsán támogatták. A tanács aktívan részt vett a kasztíliai törvények kidolgozásában és kihirdetésében is.

Az államirányítás fejlődése, az irányítási rendszerek működtetésének egyre összetettebb és egyre nagyobb erőforrásokat igénylő növekedése a Kasztíliai Korona irányításának további tagolását tette szükségessé. A Kasztíliai Királyi Tanács tagjai gyakran tárgyaltak olyan ügyeket, amelyeket később külön életre hívott tanácsoknak adtak át. A Kasztíliai Királyi Tanács tagjai az új tanácsok létrejötte után is részt vettek a többi tanács, a Suprema, a Keresztes Háború Tanácsa, a Kasztíliai Kamara Tanácsa, a Pénzügyi Tanács, illetve a Lovagrendek Tanácsa irányításában. A kezdeti időszakban az Indiák tanácsosai is a Kasztíliai Királyi Tanács tagjaiból kerültek ki.

A birodalom másik legjelentősebb területiális tanácsa a hasonlóan középkori előzményekre visszatekintő Aragóniai Királyi Tanács volt. 1494-ben Aragóniai Ferdinánd megreformálta. Hatásköre az Aragóniai Királyságot alkotó három koronára (Aragónia, Valencia és Katalónia), illetve a Baleár-szigetekre terjedt ki. Elnöke az Aragóni Korona alkancellárja volt. A tanácsot az általában aragóniai származású elnök mellett 2 katalán, 2 aragóniai, 2 valenciai és 1 cerdagnei tanácsos (regente) alkotta. Ezenkívül mind a 4 területről 1-1 titkár (protonotario) is a tanácshoz tartozott. A protonotariók a letradók közül kerültek ki. Közülük az aragóniai volt rangban az első. A tanács feladata, kasztíliai párházhhoz hasonlóan, a királyság kormányzása, törvényeinek

betartatása, adminisztrációjának működtetése, a városok felügyelete volt. A tanács legfőbb bírósági szervként működött Valencia, Cerdagne, Rousillon és a Baleár-szigetek területén, de nem rendelkezett legfőbb bírósági jogkörrel Aragóniában, Katalóniában, Szicíliában és Nápolyban. 1559-ig az Aragóniai Királyi Tanács intézte a nápolyi, szicíliai, milánói ügyeket is, majd 1559-től az itáliai területek önálló tanácsokat kaptak. A francia Katalóniához tartozó két terület, Cerdagne és Rousillon irányítását a korszakban végig az Aragóniai Tanács intézte.

Az itáliai területek irányítására 1559-ben hoztak létre önálló tanácsot. Az Itáliai Tanács (Consejo de Italia) szervezeti struktúrája az aragóniai példát követte, élén az ún. régens állt, aki általában főpap volt. Milánó, Nápoly és Szicília 1-1 tanácsossal képviseltette magát. Az aragóniai főkincstárnok a pénzügyek adminisztrációja okán mindenkor tagja volt. 1579-ben a tanácsot földrajzi alapon 3 titkárságba szervezték: milánói, nápolyi és szicíliai titkárságok.

Németalföld irányítására meglehetősen későn, 1588-ban állították fel a Flandriai Tanácsot (Consejo de Flandes). A tartományt addig a kormányzó mellé rendelt tanács segítségével igazgatták. A kormányzók melletti tanács csak helyi ügyekkel foglalkozhatott, hadügyi, államirányítási és nagypolitikai kérdésekbe nem szólhatott bele, az általában az Államtanács kompetenciája volt. I. Károly idején a tanács informális jellegű magántanácsként működött. Hatásköre nem volt pontosan meghatározva, határozott instrukciókkal nem rendelkezett. Tagjai általában az udvarhoz tartozó burgund, flamand főurak voltak. A Flandriai Tanács 1588-ban II. Fülöptől kapott szervezeti formát és instrukciót. A tanács a királyi udvarba került, tagjai azonban változatlanul németalföldi nemesek közül kerültek ki. 1598-at követően a tanács Németalföldre helyezte székhelyét. 1628-ban IV Fülöp alatt újból átalakították.

A Portugál Királyság irányítása is hasonló módon zajlott, mint Németalföldé. Miután II. Fülöp 1580-ban bekebelezte Portugáliát, 1582-től létrejött az önálló Portugáliai Tanács (Consejo de Portugal), és pár évtizeddel túlélte Portugália 1640-es függetlenedését is. 1 elnök és 4 tanácsos alkotta. A tanács tagjai végig portugálok voltak. Szemben a Flandriai Tanáccsal, a Portugáliai Tanács hadügyi kérdéseket is tárgyalhatott, amennyiben azokat a Hadügyi Tanáccsal és az Államtanáccsal egyeztette.

A gyarmatok igazgatására már 1493-ban kineveztek a Kasztíliai Királyi Tanácsba egy tanácsost, aki az Indiák tanácsosa címet viselte. 1523-ban Juan Rodríguez de Fonseca érsek kezdeményezésére a növekvő gyarmatok irányítására önálló tanács felállítását tervezték. Mivel Fonseca 1524-ben meghalt, az Indiák Tanácsa (Consejo de las Indias) csak egy évvel később jött létre. Első elnöke I. Károly gyóntatópapja, García de Loaysa, Osma püspöke lett. Az Indiák Tanácsa az 1503-ban alapított sevillai Szerződések Házával szoros együttműködésben dolgozott. Kompetenciájába a gyarmatokra irányuló hajóflották, átkelések felügyelete, a letelepedő spanyolok szigorú megvizsgálása, a gyarmati közigazgatás megszervezése, az alkirályságok, kapitányságok, audienciák tagjainak felügyelete és rendszeres vizitációja, igazságszolgáltatás, illetve a további hódítások megszervezése tartozott. A gyarmatokon az Indiák Tanácsa volt felelős a törvények kihirdetéséért és betartatásáért. A gyarmatokat az 1542-1543-as Új törvények (Leyes Nevias) és az 1680-as Recopilación de Leyes de las Indias törvénygyűjtemények alapján irányították. 1557-ig a gyarmatokkal kapcsolatos pénzügyi adminisztrációt is a tanács végezte. Az egyházi, vallási kérdésekben hatáskörrel nem rendelkezett. 1528-1575 között külön létezett az Indiák főkancellárja (gran canceller de las Indias) tisztség, amelynek betöltője a gyarmati ügyekben használt királyi pecsét őrzője is volt. A gyarmati pénzügyek is a tanács hatáskörébe tartoztak, majd a fiskális ügyeket II. Fülöp alatt a Pénzügyi Tanács vette át. A Szerződések Háza felett az Indiák Tanácsa kontrollt gyakorolt. 1600-ban a hadügyi kérdések intézésére a Hadügyi Tanács egyes tagjainak részvételével létrehozták az Indiák Háborújának Juntáját.

4.7.3. KASZTÍLIAI TANÁCSOK

A Kasztíliai Kamara Tanácsa (Consejo de Cámara de Castilla) nem foglalkozott pénzügyekkel. Feladata elsősorban a Kasztíliai Királyi Tanács bírósági és adminisztratív ügyeinek intézése volt. Bizonyos, elsősorban a kegyelmi, illetve adományokhoz kapcsolódó ügyeket a Kamara Tanácsán keresztül intéztek el. Önállóan 1518-tól létezett, első instrukciója 1523-ra datálódik. Elnöke és 3-4 tanácsosa a Kasztíliai Királyi Tanács tagjaiból került ki. A két tanács szorosan összekapcsolódott.

A három kasztíliai lovagrend irányítása már 1495-től a Lovagrendek Tanácsa kezébe került. A lovagrendek bevételei feletti kontrollt e tanácson keresztül érvényesítették a spanyol Habsburg uralkodók. A lovagrendektől származó bevételek egyes esetekben a kasztíliai rendek által megajánlott rendes adók éves összegével vetekedtek. Az uralkodók érthető módon fenn kívánták tartani azt a jogot, hogy a lovagrendek bevételeit politikai és dinasztikus célokra használhassák. A Lovagrendek Tanácsa emellett fontos szerepet töltött be a nemesi címek adományozása során, illetve a vértisztaság vizsgálatában.

1512-ben Navarrát Aragóniai Ferdinánd az Aragóniai Királysághoz csatolta. 1515-ben Navarra a Kasztíliai Királyság része lett. Irányítását 1525-ben I. Károly Pamplona székhellyel a Navarrai Tanácsra (Consejo de Navarra) bízta. A tanács az ősi navarrai királyi tanácsból jött létre. Élén a tartomány legfőbb püspöke állt. Jogköre a tartomány irányítására és a helyi bírósági ügyek intézésére terjedt ki. Elsődleges feladata volt, hogy Navarra tartomány előjogait megőrizze és védje.

4.8. A kormányzat nehézségei – a magántitkár, a kegyenc és a junták

A kormányzati rendszer összetettsége, a hatáskörök tisztázatlansága stb. következtében lassúvá vált a döntéshozatal. A 16. század folyamán a rendszerben a királyi titkárok töltötték be azt a szerepet, amellyel megpróbálták áthidalni a túlzottan tagolt tanácsi rendszer és a gyors döntéshozás igénye közötti szakadékot. A királyi (magán)- titkár általában köznemes vagy letrado volt, aki az uralkodó kegyét bírta. A titkárok az uralkodót személyesen értesítették az ügyekről, és összekötő kapocsként működtek közte és az adminisztráció között. Előkészítették a tanácsüléseket, megszürték az adminisztrációban keletkezett levelezést. Komoly befolyásuk volt a királyi kegyek osztogatására. Helyzetüknél fogva lehetőségük nyílt a saját klientúra kiépítésére is. 1476-ban a Katolikus Királyok a királyi magántitkár rendszerét szabályozni próbálták. I. Károly alatt a magántitkár szerepe kezdetben elhalványult Gattinara főkancellár politikai súlya mellett. Gattinara kísérletet tett arra, hogy egységes és központi kancellári struktúra kiépítésével próbálja meg összefogni a heterogén birodalmat. Mivel e feladat elvégzéséhez nem kapott kellő bizalmat és támogatást I. Károlytól, az 1520-as évek közepétől két titkári intézményt kezdett kialakítani. Az egyik titkárság a spanyol és a kasztíliai ügyekkel, a másik pedig a ún. északi (német birodalmi és németalföldi) kérdésekkel foglalkozott. Az északi ügyek élére 1530-at követően Nicholas Perrenot, Granvelle ura került, őt fia, Antonio Perrenot, Granvelle bíboros követte. 1530-ban a spanyol ügyek élére Francisco de los Cobos, León főparancsnoka került. Az alacsony származású Cobos 1516-ban lett királyi titkár. 1530-tól súlya és szerepe elhalványította a többi titkárét, és I. Károly bizalmát élvezve privilegizált szerepet kapott a teljes birodalom irányításában. Cobost mégsem tekinthetjük kegyencnek, hiszen a titkári intézmény jellege és a 17. századi kegyenc személye nagyon távol állt egymástól. Cobos környezetéből kerültek ki a későbbi jelentős titkárok, akik meghatározták Károly uralkodásának utolsó és II. Fülöp uralkodásának korai szakaszát (Juan Vázquez de Molina, Francisco de Eraso, Gonzalo Pérez és fia, Antonio Pérez stb.). II. Fülöp trónra lépése után átalakította a titkári rendszert. Szemben apjával, tudatosan kerülte, hogy egy titkár túlzott hatalomra tegyen szert, így a hatalommegosztás eszközével próbálta az udvari frakciókat kézben tartani. Uralkodásának elején a portugál származású Ruy Gomes da Silva, Eboli hercege körül alakult ki egy tábor, amely szemben állt a Vázquez de Molina és Fernando Valdés által irányított frakcióval. A II. Fülöp legszűkebb környezetéhez tartozó személyek közül ki kell még emelni Fernando Álvarez de Toledót, Alba harmadik hercegét.

1565-ben Diego de Espinosa érsek lett II. Fülöp bizalmi embere. Az érsek ténykedése idején a lassú tanácsok szerepét egyre inkább az alkalmoszerűen, bizalmi személyekből összeállított speciális bizottságok, az ún. junták vették át. A junta a király vagy bizalmasa rendeletére ad hoc módon ülésezett. Espinosa 1572-ben bekövetkezett haláláig a junták elsősorban letradókból álltak. Espinosa halálát követően a nemesség egyre nagyobb szerepet kapott bennük. A junta rendszere átalakította az államirányítás jellegét: a nagyobb létszámú tanácsok háttérbe szorultak, az uralkodóval való gyakori kapcsolattartásuk erősen csökkent, és végrehajtó szerepük megerősödött. Mindeközben a juntákon keresztül kisebb létszámú és privilegizált személyek az uralkodóval való közvetlen kapcsolat révén részt vettek a döntéshozatali szervekben. 1585-ben Mateo Vázquez de Lecca a hatalmas királyi levelezés kezelésére létrehozta az Éjszakai Juntát (Junta de Noche), majd 1588-ban a Kormányzati Juntát (Junta de Go- bierno), végül a Nagy Juntát (Junta Grande). A junták élére szintén titkárok kerültek. II. Fülöp uralkodásának utolsó éveiben a nagypolitikai, stratégiai döntések már nem a tanácsokban, hanem a juntákban születtek meg.

Míg a poliszinodiális szervezet alapjaiban nem változott a 16. és 17. századi spanyol Habsburg uralkodók alatt, addig a legnagyobb eltérés a két korszak kormányzati struktúrájában a junták életre hívása lett. A junták megjelenése a 16. század második felében az I. Károly alatt megalapozott tanácsi struktúrában annak a problematikának a felismerése volt, hogy a hagyományos tanácsi szervezet már nem volt képes hatékonyan működni. Bizonyos feladatok megoldására szükségessé vált, hogy szakemberekből álló ideiglenes juntákat hozzanak létre. A junták általában nem függetlenedtek az adott tanácstól. Ahogy a spanyol szó (juntarse – 'összegyűlni') is kifejezi, egy adott kérdés megoldására alkalmoszerűen összehívott döntéshozó testületként működtek, tagjaik többnyire tanácsi tagok voltak. A 17. században elsősorban katonai és gazdasági kérdések megoldására állítottak fel juntákat. Ilyen volt például a Hadügyi Tanácsnál már említett két katonai junta vagy akár a Kereskedelmi Junta, az ún. Ellátmány Juntája, a harmincéves háborúban a Németország Junta és az Itália Junta stb. Hasonló természetű volt az Okmánybélyeg Juntája, amelyet az 1636-ban bevezetett okmánybélyeg

beszedésére hívtak létre. Az okmánybélyeg a hivatalos dokumentumok eredetiségét és érvényességét igazoló illeték volt, amellyel az államirányítás költségeit is enyhíteni szándékoztak. Öt évvel később a spanyol példa alapján Jean-Baptiste Colbert Franciaországban vezetett be hasonló rendszert. A hivatalokra 1631-ben kivetették a media anata adót, amely alapján minden egyes, az uralkodó nevében adott hivatal, javadalom, kegy után a kinevezett vagy adományozott köteles a kinevezéshez, adományhoz kapcsolódó éves jövedelem felét egy összegben kifizetni a királyi kincstárnak. Ezen adó beszedésére és kezelésére hívták életre a Media Anata Juntáját.

Vázquez de Lecca és – II. Fülöp halálát követően III. Fülöp trónra lépésével egy időben – Lerma hercege személyében új „intézmény”, a kegyenc jelent meg a spanyol történelemben. A 17. században a királyi hatalom bizonyos stratégiai területeit a kegyencnek delegálta az uralkodó. Az ok nemcsak a királyi hatalom gyengülésében, hanem a barokk udvari etikett, ezen keresztül az udvar és az adminisztráció irányításának egyre komplikáltabb és az uralkodó által egyedül egyre kevésbé ellátható feladatában rejlik. A legnagyobb különbség a kegyenc és a magántitkár között az volt, hogy míg a kegyenc arisztokrata származású, addig a titkár köznemes vagy bürokrata volt. A kegyenci rendszer Spanyolországban az arisztokrácia hatalmi pozíciójának megerősödésével járt. A kegyenc, azonkívül, hogy betöltötte a magántitkár politikai funkcióját, az uralkodó bizalmát élvezve ellátta az uralkodói feladatok jelentős részét. Az udvarban és az államirányításban a királyi akarat legfőbb szócsövévé vált, illetve közvetített a tanácsok és az uralkodó között.

A kora újkori spanyol birodalom nemzetek feletti, soknyelvű és soknemzetiségű volt. Eltérő intézmények és történelmi hagyományok jellemezték. Az egyes területeket hatalmas távolságok választották el egymástól. A birodalom egységét a dinasztia biztosította. A Katolikus Királyok házassága valójában nem jelentett intézményes egyesülést. Még az örökösödési jog is eltérő volt a két királyságban, hiszen a száli törvény alapján Aragóniában nő nem léphetett trónra, ezzel szemben Kasztíliában lehetséges volt a nőági örökösödés. I. Károly korszakát követően a birodalom négy nagyobb egységből állt: az Ibériai-félsziget, az itáliai birtokok, Németalföld és a hozzá kapcsolódó területek, illetve a gyarmatok. A szűk értelemben vett törzsterületeken (Kasztíliában, Aragóniában, Portugáliában) sem létezett egységes állameszme, közös spanyol tudat. Bár az udvarban az uralkodó melletti ideológusok, egyes jelentős politikai szereplők többször is próbálták az egységes Habsburg Birodalom fogalmát meghatározni, mégsem tudták feloldani a sok nemzetet átfogó, heterogén birodalom egyes alkotó nemzetei és a nemzetek felett álló dinasztia közötti távolságot, és megteremteni az egységet. Spanyolországban a dinasztia által képviselt nemzetek feletti egység köszönő viszonyban sem volt a félszigeti királyságok mindennapi valóságával. A Hispánia-fogalom továbbra is földrajzi fogalom maradt, és a Habsburg-korszakban nem töltötték meg nemzeti gondolattal. A birodalom kormányzati rendszere és maga a dinasztia sem próbálta megtörni az egyes tartományok történelmi hagyományait, és nem próbált meg egységes, tartományok feletti rendszert létrehozni. Az egyes területek középkori történelmi hagyományokra és előjogokra épülő önmeghatározása alapján véve érintetlen maradt. Néhány intézménytől eltekintve (Suprema, Államtanács stb.) Spanyolországban nem létezett a tartományok, koronák felett álló, a határokat átlépő integráló intézmény. Kasztília, Katalónia, Aragónia, Navarra stb. irányítása a helyi történelmi hagyományokon, földrajzi és társadalmi alapú privilégiumokon és intézményeken alapult. Az egységes intézményi, pénzügyi és jogrendszer hiánya végig jellemezte a Habsburg-korszakot, és az egység majd csak 1700-at követően, a Bourbon-dinasztia trónra lépésével kezdett kialakulni.

A spanyol kora újkor sajátossága volt, hogy a heterogén birodalomban Kasztília előnyös geostratégiai helyzete és gazdasági ereje következtében – a primus inter pares elv alapján – döntő befolyásra és vezető szerepre tett szert. Spanyolország fogalma mögött a korban valójában Kasztíliát, a kasztíliai politikai elitet kell látnunk, amely sokszor a királyság határait átlépve, jelentős befolyást szerzett más birodalomalkotó területek (Aragónia, Itália, Németalföld) kormányzásában. A birodalmat valójában a korona és a Kasztíliában található központi kormányzat irányította. Ez a megosztás 1561-ben vált intézményessé, amikor Madrid hivatalosan is a birodalom fővárosa lett. A legerősebb belső lázadás 1640-ben zajlott, amikor a periféria – Katalónia, Andalúzia, Portugália – gyakorlatilag egyszerre kelt fel a dinasztia és a kasztíliai hegemonia ellen.

4.9. SZAKIRODALOM

Barrios, Feliciano: *El consejo de Estado de la Monarquía Española (1521-1812)*. Madrid, Consejo de Estado, 1984.

Carlos Morales, Carlos Javier de: *El Consejo de Hacienda de Castilla 1523-1602. Patronazgo y clientelismo en el gobierno de las finanzas reales durante el siglo XVI*. Valladolid, Junta de Castilla y León, 1996.

Chaunu, Pierre: *Seville et l'Atlantique (1504-1650)*. 1-8. Paris, S. E. V P. E. N., 1955-1959.

Escudero, José Antonio: Los secretarios de Estado, y del Despacho (1474-1724) I-IV. Madrid, Instituto de Estudios Administrativos, 1976.

Evans, R. T. W.: The Making of the Habsburg Monarchy 1550-1700. Oxford, Clarendon Press, 1979.

Fernández Conti, Santiago: *Los Consejos de Estado y Guerra de la monarquía hispana en tiempos de Felipe II (1548-1598)*. Valladolid, Conserjería de Educación y Cultura, 1998.

Floristán, Alfredo (szerk.): Historia de España en la Edad Moderna. Barcelona, Ariel, 2004.

García de Cortázar, Fernando – González Vesga, José Manuel: Spanyolország története. Budapest, Osiris, 2001.

Koenigsberger, H. G.: The Habsburgs and Europe 1516-1660. London, Cornell University Press, 1971.

Lynch, John: Spain under the Habsburgs. New York, Blackwell, 1986.

Merriman, Roger Begelow: *The Rise of the Spanish Empire in the Old World and in the New*. 2-4.

New York, Cooper Square Publishers, Inc., 1962.

Ortiz, A. D.: The Golden Age of Spain 1516-1659. London, Basic Books, 1971.

Ringrose, David R.: Madrid and the Spanish Economy 1560-1850. Berkeley, University of California Press, 1983.

Stein, S. J. – Stein, B. H.: Silver, Trade and War: Spain and America in the Making of Early Modern Europe. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2000.

Vilar, Pierre: Spanyolország története. Budapest, Gondolat, 1984.

5. Vajnági Márta | AZ OSZTRÁK ÖRÖKÖS TARTOMÁNYOK

Kemény fába vágja a fejszéjét az a kutató, aki az osztrák örökös tartományok (österreichische Erblande/Erbländer) történetével szeretne foglalkozni. Nem elég levenni a polcra valamelyik Ausztria történetét taglaló kötetet, hiszen a mai szövetségi állam területe csak részben esik egybe az örökös tartományokéval, olyan munka pedig, amely kifejezetten az örökös tartományok történetét dolgozza fel, nemigen akad. Bár az egyes tartományokra vonatkozóan kiváló kötetekkel találkozhatunk az osztrák tartományi történetírás hagyományainak köszönhetően, ezek nem adhatnak átfogó képet az egész térség fejlődéséről. Problémát okoz továbbá, hogy egyes területekkel kapcsolatban ma is vitatják, vajon része volt-e az osztrák örökös tartományoknak, mivel soha nem készült tételes felsorolás a tartományokról, annak ellenére, hogy a források szövegében és a szakirodalomban is gyakran előfordul a terminus. Jelen tanulmány a szükséges középkori előzmények vázolója mellett az osztrák örökös tartományok kora újkori fejlődésének főbb jellegzetességeit ismerteti, amelynek során külön hangsúlyt kap az örökös tartományokat jól-rosszul összekötő központi igazgatási rendszer bemutatása.

5.1. Az osztrák örökös tartományok kialakulása

Osztrák örökös tartományoknak nevezzük a Habsburg-dinasztia osztrák ágának családi birtokait. Ezek a területek képezték a későbbi Ausztria törzsterületét, de nem estek teljesen egybe azzal. Az osztrák örökös tartományok közé tartozott Alsó-Ausztria (Niederösterreich, Austria unter der Enns), Felső-Ausztria (Oberösterreich, Austria ob der Enns), Stájerország (Steiermark), Karintia (Karnten), Krajna (Krain), Tirol, valamint az elszórtan elhelyezkedő, apró területekből álló Elő-Ausztria (Vorderösterreich). Nem volt része az örökös tartományoknak a Salzburgi Érsekség és a mai Burgenland sem. Meg kell különböztetni továbbá a német örökös tartományok fogalmát, amely a Habsburgok valamennyi Német-római Birodalmon belüli birtokát jelölte, tehát az osztrák örökös tartományokon túl a cseh és a morva területek is beletartoztak. A késő középkortól kezdtek a Habsburgokat és birtokaikat ausztriai ház (Haus Österreich) néven emlegetni, és az Ausztria megnevezést a későbbiek is használták a Habsburgok országának jelölésére.

Ausztria tartomány kialakulása a kora középkori frank igazgatási struktúrára vezethető vissza. Először Nagy Károly császár (800-814), majd I. Ottó (király: 936-962, császár: 962-973) hozott létre a Bajor Hercegség északkeleti csücskében örgrófságot (Ostmark) az avarok, illetve a magyarok elleni védekezés érdekében. 976-ban a területet a frank eredetű Babenberg-családból származó Liutpoldnak (976-994) adományozták. A Babenberg-dinasztia tagjai 1246-ig uralkodtak a terület felett. Az Ostarri- chi kifejezés, amelyből a későbbi Ausztria és Österreich formák is származnak, először egy 996. november 1-jére keltezett, a freisingi főapátság számára kiállított oklevélben szerepel a Duna menti területek Ybbs és Traisen közti szakaszának megjelölésére. A latinositott Austria változat a 12. század folyamán szorította ki a terület egyéb megnevezéseit (oriens, plaga priens stb.). A területet 1156-ban választották le a Bajor Hercegségről, és Osztrák Hercegség néven II. (Babenberg/Jasomirgott) Henriknek (1156-1177) adományozták, aki székhelyét Bécsben rendezte be. Ausztria felosztása Alsó- és Felső-Ausztriára az Enns folyó mentén, amely 1853-ig közigazgatási határvonalat is jelentett, II. (Premysl) Ottokár cseh királynak (1253-1278) köszönhető, aki a Babenberg-örökségért folytatott küzdelmek során használta először ezt a felosztást. A Babenberg-család kihalását (1246) követő zavaros időszak után I. (Habsburg) Rudolf német király (1273-1291) adományozta Ausztriát fiainak 1282-ben, ezzel megkezdődött a Habsburgok több évszázados uralma a terület fölött. A Bécs-központú Alsó-Ausztria tartomány a Nagy kiváltságlevél (lásd alább) 1453-as elismerése óta főhercegség volt, a Linz-központú Felső-Ausztria csak 1784-ben lett a főhercegség része, addig mindössze fejedelemségnek számított.

Stájerországot, az eredetileg a Bajor Hercegség és Karintia területéből leválasztott örgrófságot uraik Steier nevű központjukból kormányozták a 11-12. századtól. Erről a központról ered a terület elnevezése. Az örgrófságot 1180-ban emelte hercegséggé I. (Barbarossa) Frigyes császár (1152-1190). A terület az 1186-ban megkötött és 1192-ben életbe lépett georgenburgi örökösödési szerződéssel került az osztrák hercegek birtokába, és 1282-ben a Habsburgoké lett Ausztriával együtt. Fővárosa Grazban volt.

Karintia tartomány szintén a Bajor Hercegség részét képezte a kora középkor folyamán. 976-ban emelték önálló hercegséggé a bajor herceg hatalmának csökkentése végett. A 13. században a hercegség II. Ottokárhoz került, majd 1276 és 1286 között rövid időre Ausztriával egyesítették. 1286-ban Karintiát a tiroli grófi család szerezte meg, amelynek 1335-ös kihalása után IV. (Bajor) Lajos német császár (1314-1347) a Habsburgoknak adományozta a területet. Fővárosa St. Vein, a 15. századtól Klagenfurt volt. Karintia hercegének hatalma az 1040-ben örgrófsággá szervezett Krajnára is kiterjedt, amely így Karintiával együtt 1335-ben szállt a Habsburgokra.

A Tiroli Grófság területe a 11. század elejéig volt a Bajor Hercegség része. 1027-ben II. Konrád császár (1024-1039) választotta le a területet Brixen és Trient püspöke számára, akik közösen uralkodtak felette. A katonai és igazságszolgáltatási feladatok ellátását világi nemesekre, grófokra bízták, akik a 12. század végétől Tirolban lévő székhelyükről kormányoztak. Innen kezdték őket tiroli grófoknak nevezni. Tirolt 1363-ban az osztrák hercegek örökölték meg, és innentől a grófság a Habsburg-család birtokai közé tartozott. A tartomány központja Meran, a 15. századtól Innsbruck volt.

Elő-Ausztria valójában nem önálló tartomány volt, hanem elszórtan elhelyezkedő, különböző nagyságú és jogállású területek összessége. Ennek következtében gyakran vita tárgyát képezi, hogy mennyiben sorolható az örökös tartományok közé. A középkor és kora újkor folyamán, a nemzetközi politikai viszonyok változásának is köszönhetően, az Elő-Ausztriához sorolt területek sokszor változtak. Ehhez a tartományhoz tartoztak kezdetben a Habsburgok ősi észak-svájci birtokai Aargau, Zürichgau és Thurgau tartományokban. Ezeket a Habsburgok a 14-15. század folyamán veszítették el, mivel a területek csatlakoztak a mai Svájc területén megalakul Eidgenossenschaft-hoz (Zürichgau 1351-ben, Aargau 1415-ben, Thurgau 1460-ban). A területek véglegesen az 1499. szeptember 22-én megkötött bázeli békével függetlenedtek, amely a sváb háború (1499. február-szeptember) lezárásaként minden birodalmi joghatóságot megszüntetett az Eidgenossenschaft tartományai felett. További ősi Habsburg-birtokok kerültek el Elzászban és Sundgauban, amelyeket az 1648-as vesztfáliai béke csatolt Franciaországhoz. A szintén ebben a térségben található Breisgau és Svábföld, amelyek kezdetben az örökös tartományok részét képezték, a napóleoni háborúk idején, 1805-ben vesztek el, amikor a Habsburgok kénytelenek voltak lemondani ezekről a területekről Baden, Württemberg és Bajorország javára. Az ősi birtokoknál később csatolták Elő-Ausztriához Vorarlberget, amelynek nagy része 1375-ben került Habsburg-kézre, további területeit a dinasztia 1390 és 1523 között vásárlások útján szerezte meg. 16. századi szerzemény volt Hagenau (1504), Konstanz városa (1548) és Ortenau (két részletben: 1551 és 1556). Lotaringiai Ferenc (a későbbi I. Ferenc császár, 1745-1765) révén került a családi birtokok közé Falkenstein (1745/1765), majd 1780-ban Tettmang, végül 1804-ben Lindau és Rothenau lett az örökös tartományok része.

2.2. táblázat - Népesedési adatok az osztrák örökös tartományokban 1527-1800

BIRODALMAK, ÁLLAMOK,
TARTOMÁNYOK

Tartomány	1527 k.	1600 k.	1650 k.	1700 k.	1754	1780	1790	1800
Alsó-Ausztria	500 000	580 000	450 000	630 000	922 200	974 000	1 000 000	1 028 000
Felső-Ausztria	335 000	380 000	250 000	450 000	526 000	601 000	623 000	626 000
Karintia	135 000	175 000	180 000	215 000	253 000	272 700	272 800	267 600
Stájerország	279 000	320 000	nincs adat	380 000	460 000	510 000	519 000	5 123 000
Tirol	110 000	140 000	nincs adat	175 000	218 000	221 000	225 000	225 000
Vorarlberg	32 000	40 000	45 000	50 000	58 500	66 000	75 000	76 500

Az osztrák örökös tartományok kora újkori lakosság számára csak becsléseink vannak. Az első, Mária Terézia (1740-1780) utasítására 1754-ben készített hivatalos népszámlálás adatai is bizonytalanok a kezdetleges módszerek miatt, a korábbi időszakok adatai viszont még ezeknél is kevésbé megbízhatóak. A szakirodalomban található kimutatások adataiban olykor százazres nagyságrendű eltérések mutatkoznak, így a táblázatban és a következőkben olvasható számok is csak irányadó jellegűek lehetnek. Általánosságban elmondható, hogy a kora újkor folyamán az örökös tartományok lakossága folyamatosan növekedett, bár a növekedést hosszabb-rövidebb időre járványok, éhínségek, természeti katasztrófák szakították meg. Természetesen a fejlődés üteme és mértéke régióként is eltérő volt. Jó példa erre a 17. század közepének adatai, ahol látszik, hogy Alsó- és Felső-Ausztria tartományokban, amelyeket közvetlenül is sújtottak a harmincéves háború harci cselekményei, a lakosságszám 1600 és 1650 között 580 ezerről 450 ezerre, illetve 380 ezerről 250 ezerre esett vissza. A háborúban közvetlenül nem érintett Karintiában és Vorarlbergben viszont, ha nem is látványos, de állandó növekedés figyelhető meg. A két Ausztria viszonylag gyorsan regenerálódott a háború után, és az 1700 körüli években lakosságuk elérte a 630, illetve a 450 ezret. A 18. században Európa-szerte tapasztalható jelentős demográfiai növekedés az örökös tartományokban is érezhető volt. Az 1754-es népszámlálás adatai szerint Alsó-Ausztria lakossága ekkorra meghaladta a 900 ezret, Felső-Ausztriáé túllépett az 500 ezren, és Stájerország is megközelítette a félmillió határt. A század második felében folytatódott a növekedés, a századfordulóra Alsó-Ausztria átlépte az egymillió főt is, csak a francia forradalmi háborúk időszakában mutatkozott kisebb-nagyobb visszaesés a tartományok lélekszámában.

2.3. táblázat - Városi népesedési adatok

Város	1600	1754
Bécs	50 000	175 000
Steyr	9 000	7 000
Graz	8 000	20 000
Innsbruck	5 700	8 500
Klagenfurt	4 000	7 000
Linz	3 000	10 000

A kora újkorban a városi lakosság is gyarapodásnak indult, Bécs 1754-re 175 ezer lakosú világvárossá nőtte ki magát. A lakosság jelentősebb arányú növekedése elsősorban a tartományok és országcsoporthoz színhelyeinek esetében figyelhető meg: Graz lakossága a 18. század közepére elérte a 20 ezret, Linz a 10 ezret.

5.2. Hamisított főhercegség – a Kis és a Nagy kiváltságlevél

Ausztria jogállását illetően két oklevélről kell megemlékezni. Az első az ún. Kis kiváltságlevél (Privilegium minus), amelyet az Osztrák Hercegség létrehozásával együtt, 1156. szeptember 17-én adott ki I. Frigyes császár. Ekkor az első osztrák herceg, Ja-somirgott Henrik a következő kiváltságokat kapta meg: a kiváltságlevél biztosította a nőági öröklést és a herceg gyermektelensége esetére utódjelölési jogot, a hercegnek csak az Osztrák Hercegséggel szomszédos területekre vezetett hadjáratokhoz kellett hadba vonulnia, csak akkor volt köteles részt venni a hűbéreseks gyűlésén, ha azt Bajorország területén tartották, végül a hercegség területén megkapta a legfelsőbb bírói hatalmat. Fontos jellemzője a dokumentumnak, hogy a kiváltságokat nem Henrik személyéhez, hanem az Osztrák Hercegség területéhez kötötte, ami azt jelentette, hogy bárki szerezte meg a hercegi címet, valamennyi itt említett kiváltság megillette.

A másik dokumentum az 1358-1359 folyamán kompilált ún. Nagy kiváltságlevél (Privilegium maius). Ezt IV Rudolf herceg (1358-1365) hamisította, mivel az 1356-ban kiadott német Aranybullában IV (Luxemburgi) Károly császár (1346-1378) nem emelte be az osztrák herceget a Német-római Birodalom elitjét alkotó, a császár személyének kiválasztására döntő befolyással bíró hétfős választófejedelmi kollégiumba. Rudolf a rangemelés reményében hét, részben hamisított oklevélből állította össze a Privilegium maiust. Benne volt egy 1058-ra datált, IV Henrik császár (1056-1105) által kiadott oklevél, az 1156-os Privilegium minus, egy 1228-ra datált oklevél, egy 1245-ös I. Frigyes-től (1220-1250), egy 1283-as I. Rudolftól, valamint bekerült egy Iulius Caesarra és egy Nero római császárra visszavezetett oklevél is. IV. Károly császár az itáliai reneszánsz híres alakját, Francesco Petrarcát kérte fel a kiváltságlevél hitelességének vizsgálatára, majd az ő tanácsára megtagadta a Privilegium maius megerősítését. 1442-ben, majd 1453-ban a Habsburg-dinasztiából származó III. Frigyes német király, majd császár (1440/1452-1493) azonban hitelesnek ismerte el a hét oklevelet, és megerősítette a Nagy kiváltságlevelet, amely azon túlmenően, hogy Alsó-Ausztria tartományt (és ezzel az Osztrák Hercegséget) főhercegség rangjára emelte, kiterjedt előjogokat biztosított a főherceg számára. Ilyen volt a hűbéradományozási jog kiterjesztése, a korona és jogar használatának engedélyezése, a hercegség öröklését illetően a primogenitúra és az oszthatatlanság elvének bevezetése (utóbbiak választófejedelmi kiváltságok voltak), illetve annak elismerése, hogy a birodalmi ranglétrán az osztrák főherceg közvetlenül a választófejedelmek után következik. A Nagy kiváltságlevelet 1599-ben II. Rudolf (1576-1612), 1729-ben VI. Károly (1711-1740) is megerősítette, a hamisításra csak Walter Wattenbach német történész kutatásai derítettek fényt 1856-ban.

5.3. Felosztások és egyesítések

A Habsburgok kezén csoportosuló területkomplexumot a késő középkortól kezdve többször felosztották a család különböző ágai között. Az első felosztást 1379-ben a neuburgi szerződés szentesítette. A birtokokat III. Albert (1365/1379-1395) és III. Lipót (1365/1379-1386) hercegek között osztották fel, utánuk nevezték a továbbiakban a család két ágát Albertinusnak, illetve Leopoldinusnak. A szerződés értelmében Albert kapta meg Alsó- és Felső-Ausztria tartományt, Steyr városát és Salzkammergutot, Lipót pedig Stájerországot, Karintiát, Krajnát, Tirolt, Elő-Ausztriát, valamint az adriai területeket. A megállapodás mindkét ág fejének lehetővé tette a hercegi cím és a felségjelvények használatát. A birtokfelosztás feltételeit hamarosan módosították az 1395-ös hollenburgi szerződésben, amely kimondta, hogy a két ág közötti megosztás továbbra is megmarad, de közösen kormányozzák a területeket, a vazallusok mindkettőjüknek felesküsznek, és a jövedelmeken egyenlő arányban osztoznak. Egy évvel később a két legidősebb Leopoldinus fivér, Vilmos (1386-1406) és IV Lipót (1406-1411) Bécsben szerződést kötött a Lipót-ág birtokának további felosztásáról. Vilmos megkapta Stájerországot, Karintiát, Krajnát, az adriai területeket és Friault, Lipóté lett Tirol és Elő-Ausztria.

Ezzel gyakorlatilag kialakult az a három országcsoporthoz (Landergruppe), amelyek a későbbi birtokfelosztások alapját is képezték. Az Albertinusok birtokában lévő Alsó- és Felső-Ausztria tartományok alkották Alsó-Ausztria országcsoporthoz Bécs központtal. A Graz-központú Belső-Ausztria (Innerösterreich) országcsoporthoz tartozott Stájerország, Karintia, Krajna, az adriai területek és Friaul. A harmadik országcsoporthoz, Felső-Ausztria központja Innsbruckban volt, és Tirol mellett Elő-Ausztriát foglalta magában. (Mivel Alsó- és Felső-Ausztria a tartományt és az országcsoporthoz is jelölheti, használatukkor tisztázni kell, melyikről van szó.)

A 15. század folyamán a Lipót-ág férfi tagjai között további, nehezen követhető felosztásokra és cserékre került sor, ám ezek csak időlegesek voltak, és végső soron nem változtattak az országcsoporthoz. A század második felében azonban halálesetek és szerződések révén megindult a területek egy kézen való egyesítése. 1457-ben az utószülött László (magyar királyként V. László, 1440-1457) halálával kihalt az Albert-ág, és a Lipót-ágon belül testvérharc indult a Belső-Ausztriát birtokló V. Frigyes (császárként III. Frigyes) és fivére, VI. Albert (1457-1463) között Alsó-Ausztria országcsoporthoz birtoklásáért, amely Albert 1463-ban bekövetkezett halála után

Frigyes kezére került. A harmadik országcsoportot (Felső-Ausztria) kormányzó Zsigmondot (főherceg: 1477-1490) 1490-ben arra kényszerítették, hogy lemondjon birtokairól, aki ezt Frigyes fia, Miksa (a későbbi I. Miksa császár, 1493-1519) javára tette meg. Így az osztrák örökös tartományok csak Frigyes halála, 1493 után kerültek egy kézbe.

A 15-16. század fordulóján a Habsburg-dinasztia számos új birtokkal gazdagodott. Elsősorban ügyes házassági politikájának köszönhetően megszerezte Burgundia nagy részét, és I. Miksa unokája, I. Károly spanyol király, majd német-római császár lett (1516/1519-1556). Károly úgy vélte, nem tudja egyedül kormányozni a hatalmas birodalmat, ezért az 1521-es worms birodalmi gyűlés idején tárgyalásokba kezdett öccsével, Ferdinánddal (a későbbi I. Ferdinánd császárral, 1556-1564) a Habsburg-birtokok megosztásáról. A tárgyalás eredményeit az 1522 elején megkötött brüsszeli szerződések rögzítették. Az első, január 30-án kelt megállapodásban V. Károly az osztrák főhercegi cím megtartása mellett lemondott öccse javára Felső- és Alsó-Ausztria tartományokról, Stájerországról, Karintiáról, Krajnáról, kivéve néhány, az utóbbi két hercegséghez tartozó kisebb uradalmat. Utóbbiakról V. Károly az 1522. február 7-én megkötött, kibővített birtokmegosztási szerződésben mondott le, és ugyanekkor engedte át Ferdinándnak Tirolt, Burgaut, Kirchberget, I. Miksa sváb birtokait (Feldkirch, Bregenz, Budenz, Hohenberg, Schelkingen, Nellenburg) és Württemberget. Ferdinánd élethossziglan megkapta az elzársi családi birtokokat, amelyekről V. Károly 1540-ben mondott le véglegesen. Eredetileg a megosztási szerződést hat évre titkosították, és Ferdinánd császári helytartóként kormányzott volna, de 1525 februárjában a dokumentumokat mégis nyilvánosságra hozták. A brüsszeli szerződések szentesítették a Habsburg-dinasztia szétválását spanyol és osztrák ágra, és lehetővé tették, hogy Ferdinánd megkezdje hatalma kiépítését az osztrák örökös tartományokban. A családi birtokok azonban csak az ő haláláig, 1564-ig maradtak egy kézben, mert ekkor Ferdinánd végrendeletének megfelelően három fia között osztották fel az örökös tartományokat. A császári trónt is elnyerő II. Miksáé (1564-1576) lett Alsó-Ausztria országcsoport, Károlynak (1564-1590), vagyis az osztrák Habsburgok stájer ágának jutott Belső-Ausztria, és a család tiroli ága, Ferdinánddal (1564-1595) az élén, kapta meg Felső-Ausztria országcsoportot.

A család Alsó-Ausztriát birtokló ága Mátyás császárral (1612-1619) kihalt, és a birtokok a stájer ágra, ezen belül is a császárrá választott II. Ferdinándra (1619-1637) szálltak. A Felső-Ausztriát kormányzó tiroli ág gyakorlatilag már Ferdinánddal kihalt 1595-ben, mivel a Philippine Weslerrel kötött morganatikus házasságából származó fiúgyermekkei nem örökölhettek. 1619-ig helytartók kormányoztak Felső-Ausztriában. Ekkor a Belső-Ausztriát kormányzó II. Ferdinánd öccse, V. Lipót főherceg (1619-1632) vette át Tirol és Elő-Ausztria irányítását, megalapítva ezzel az ún. ifjabb tiroli ágat. Utódai fiai, Ferdinánd Károly (1646-1662), majd a gyermektelenül elhunyt Zsigmond Ferenc (1662-1665) voltak. Utóbbi halála után Felső-Ausztria I. Lipót császáráé (1658-1705) lett, aki Ferdinánd Károly lányát, Claudia Felicitást vette feleségül. 1665-ben tehát az osztrák örökös tartományok ismét egy fő alatt egyesültek.

A dinasztia spanyol ágának kihalása és az ezt követő spanyol örökösödési háború (1701-1714) arra ösztönözte az osztrák ág fejét, I. Lipót császárt, hogy 1703. szeptember 12-én fiaival, a későbbi I. József (1705-1711) és VI. Károly császárokkal kölcsönös örökösödési szerződést (pactum mutuae successionis) kössön. Ez a dokumentum szolgált alapul az 1713-ban kibocsátott Pragmatica Sanctióhoz, amely a család nőági öröklésének megerősítésén túl biztosította, hogy a birtokokat egy kézen, feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul (indivisibiliter et inseparabiliter) kell továbbörökíteni.

5.4. Tartományúr és rendek

Az osztrák örökös tartományokban a területi-politikai alapegység a tartomány (Land) volt, amelynek élén a tartományúr (Landesherr) állt. Mivel az osztrák hercegek a középkor óta a Német-római Birodalmon belül birodalmi rendi, egészen pontosan fejedelmi ranggal (Reichsfürst) rendelkeztek, címük saját birtokaikon belül is tartományfejedelem (Landesfürst) volt. (Más, birodalmi rendi jogállással nem rendelkező tartományurak nem viselhették a tartományfejedelemi címet.) Az osztrák hercegek – 1453-tól főhercegek – saját tartományaikban kiterjedt tartományfejedelemi jogosítványokkal rendelkeztek igazgatási, igazságszolgáltatási, gazdasági és hadügyi területen egyaránt. A középkortól megillette őket a legfelső törvényhozás joga, bár a tartományi rendek idővel egyre nagyobb befolyáshoz jutottak, különösen az adómegajánlás kérdésében. A tartományfejedelem volt a hadsereg főparancsnoka, és joga volt kinevezni a legmagasabb rangú hivatalnokokat. Intézkedéseket hozhatott az általános biztonságot, a különböző gazdasági tevékenységeket érintő ügyekben, beszédhetett a közvetlenül neki teljesítendő szolgáltatásokat és adókat. A külföldi államok felé a főherceg képviselte az államot, joga volt szerződéseket kötni más fejedelmekkel és államokkal. A tartományfejedelem testesítette meg a legfelsőbb bírói hatalmat a tartományban, ami egyrészt azt jelentette, hogy alattvalói nem fellebbezhettek a birodalmi bíróságokhoz (privilegium de non appellando), másrészt a császárnak sem állt jogában magához vonni az ausztriai bíróságok előtt zajló ügyeket (privilegium de non evocando), továbbá a főherceget sem lehetett

birodalmi bíróság elé citálni. A tartományfejedelmet megillette a rangemelés és címadományozás joga, ő adományozhatott privilégiumokat a városoknak, doktorátust az egyetemeken. Az egyetemalapítás is az ő felségjoga volt (kivéve a teológiai karokat, mert az pápai felségjog volt), így alapította IV Rudolf 1365-ben a bécsi, Károly főherceg 1583-ban a grazi és I. Lipót 1675-ben az innsbrucki egyetemet.

A tartományok saját kormányzattal, kancelláriával, kamarával és tartományi gyűléssel rendelkeztek. A tartományfejedelmi hatalmat a Landeshauptmann-nak nevezett tartományi előljárók képviselték, akiket a tartományfejedelem nevezett ki és fizetett. Helyettesük a tartományi kormányzó (Landesverweser) volt. A bárói rendű előljárók egyrészt megbízójuk jogainak érvényesítésén munkálkodtak, így jelentős szerepet kaptak a nemesi bíróságok működésében. Másrészt a tartományi gyűlések (Landtag) elnökeiként fontos rendi funkciót is betöltöttek. A tartományi hatóságokat a rendek működtették, hatáskörükbe tartozott a helyi igazságszolgáltatás, az adók felosztása és begyűjtése, az utak építtetése, döntés egészségügyi és a tartomány védelmét illető hadügyi kérdésekben. A birtokfelosztások idején ezek fölé rendelték az országcsoportok kormányzatát, és az országcsoportokat irányító főhercegek saját igazgatási rendszert építettek ki (pl. pénzügyek, hadügyek). Az országcsoportok önálló kormányzatait és hivatalait a birtokegyesítések után is csak komoly nehézségek árán sikerült betagolni a központi igazgatási rendszerbe.

A tartományi gyűlések intézménye a középkorra vezethető vissza. Kezdetleges gyűléseket már a korai, bajor időkben is tartottak, ahol a hercegek elnöklete alatt grófok, nemesek és egyházi méltóságok gyűltek össze. A 13. század folyamán a jelentősebb birodalmi fejedelemségekben az előkelő világi és egyházi méltóságoknak, illetve a gazdag polgároknak joguk volt, hogy tanácsot alkotva jóváhagyják az új törvényeket és kiadásokat. Ebben az időszakban Ausztriában, Stájerországban és Karintiában is működött ilyen tanács. 1186-ban Stájerországban a rendi jogokat is írásba foglalták, így téve lehetővé például, hogy a zsarnok módjára uralkodó herceg ellen a császárhoz lehessen panasszal fordulni. Tirolban hasonló kodifikálásra 1342-ben került sor, amikor is kimondták, hogy csak a rendek jóváhagyásával lehet törvényeket hozni és adókat kivetni. A gyűléseket a 15. századtól kezdve nevezték tartományi gyűlésnek.

A rendi fejlődés során a legtöbb osztrák örökös tartományban négy rend alakult ki: az egyházi (Stifte, Pralaten), a bárói (Herrenstand), a lovagi (Ritterstand) és a városi (Stadte) rend. Kivételt jelentett ez alól Tirol, ahol a tartományi gyűlés egyik kúriáját a bárók és a lovagok együtt alkották, a másik kúriában a parasztnak volt képviselőjük. Egyedülálló volt továbbá Vorarlberg tartományi gyűlése, ahol a polgárok és a parasztnak (Bürger und Bauer vagy Stadte und Gerichte) képviseltették magukat. A tartományi gyűlésen nem minden báró és lovag vehetett részt, hanem csak azok, akik tartományi rendi jogállással (Landstandschaft) rendelkeztek, vagyis a bárói és a lovagi kúria felvette őket a soraiba, ezáltal ülési és szavazati jogot biztosítva nekik a tartományi gyűlésen. Ennek következtében a tartományfejedelem nem tehetett meg, hogy új bárói vagy lovagi címek adományozásával a gyűlés erőviszonyait a maga javára megváltoztassa. A tartományi gyűléseket a tartományfejedelem hívta össze, elnöke Alsó-Ausztria tartományban a tartományi marsall (Landmarschall), a többi tartományban a Landeshauptmann volt. Előfordulhatott, hogy a tartományi rendek összehívás nélkül gyűltek össze, de az ilyen összejövetelek csak tartományi konventnek (Landes- konvent) minősültek.

A tartományi gyűlések a tartományfejedelmi proposíciók felolvasásával kezdődtek, majd a rendek kúriáinként tárgyaltak a felmerülő kérdésekről. Legfontosabb feladat mindig az adók megszavazása volt, így általában akkor hívták össze a gyűléseket, ha a tartományfejedelemnek pénzre volt szüksége (általában kétfévente, majd évente). A fejedelem vagy személyesen vett részt az adóügyi tárgyalásokon, vagy megbízottat küldött. Mivel a rendek általában kisebb összeget szavaztak meg, mint amekkorát a fejedelem kért, utóbbi rögtön a valóságnál magasabb igényeket nyújtott be. Szintén a gyűléseken került sor a rendek sérelmeinek és kéréseinek megvitatására. A rendeknek a középkor óta volt ellenállási joguk a fejedelem intézkedéseivel szemben, ám a 17. század folyamán ennek jogi alapját fokozatosan felszámolták. Az ügyekről a kúriák külön szavaztak, döntésüket a többségi elv alapján hozták meg. A határozat a prelátusi, a bárói és a lovagi kúriák egyetértésével született. A városi rendet csak az adóügyekben kérdezték meg, amely legfeljebb helyeselhetett a három másik kúria döntését. A tartományfejedelem által is megerősített határozatokat Lan- desabschiednek vagy Libellnek nevezték. Az új tartományfejedelmek által tartott első gyűléseken került sor a rendek ünnepélyes hűségesküjére, a fejedelem pedig megerősítette a rendek jogait és kiváltságait.

Ha olyan ügyet kellett megvitatni, amely több vagy minden tartományt érintett, a tartományfejedelem általános tartományi gyűlést (Generallandtag) hívott össze. Gazdaságosabb megoldás volt egy helyre összehívni minden tartomány rendjeit, mint egyenként ellátogatni a gyűlésekre. Előszeretettel tartott általános gyűléseket III. Frigyes császár, így egyszerűsítve a tárgyalást az adóról a belső-ausztriai rendekkel. Mivel az összes örökös tartományt érintő általános gyűlések rendkívül költségesek voltak, a 15-16. század fordulójára kialakult az a gyakorlat, hogy nem hívtak meg minden tartományi rendet, hanem csak a rendek delegáltjait. A delegációk részvételével tartott általános tartományi gyűléseket németül Ausschufilandtagnak nevezték. Mivel a

kifejezésnek magyar megfelelője nincs, a továbbiakban is általános tartományi gyűlésként fordítjuk, de tudni kell, hogy a 16. századtól ez a tartományi rendek küldötteinek gyűlését jelenti. Emellett hangsúlyozandó, hogy ezek nem tekinthetők semmilyen formában modern képviselőgyűléseknek. A gyűléseken a küldöttségek tartományonként vagy országcsoportonként elkülönítve üléseztek, egymással és az adóról szóló tárgyalásokra érkező császári megbízottal levélváltás útján érintkeztek. Az ismertebb általános tartományi gyűlések közé tartozik az I. Miksa által összehívott 1518-as innsbrucki gyűlés. Ezen összesen 69 küldött vett részt az örökös tartományokból: 8-8 fő érkezett Alsó-Ausztriából, Stájerországból és Tirolból, 7 Karintiából, 6 Felső-Ausztriából, 5 Krajnából, 5 a görzi uradalmakból, és összesen 22 Vorarlbergből, a svábföldi és elzászi vidékekről. A gyűlés határozatai közül, amelyeket három törvénykönyvben (Innsbrucker Libellen) tettek közzé 1518 májusában, említésre méltó az uralkodó mellett működő Udvari Tanács és a tartományi kormányzatok felállítására vonatkozó rendelkezés. A rendek megszavaztak továbbá 400 ezer gulden támogatást, amelynek egyharmadát az udvar és a kormányzat költségeire, kétharmadát pedig az elzálogosított kamarai javak kiváltására lehetett fordítani.

A 16. század folyamán a Habsburg főhercegek több alkalommal hívtak össze általános tartományi gyűlést azzal a céllal, hogy központosító intézkedéseiket közös üléseken rögtön több vagy az összes tartománnyal elfogadtassák. A küldöttek azonban – különösen a vorarlbergiek és a tiroliak – nem voltak hajlandók részt venni a közös üléseken, a hagyományoknak megfelelően elkülönítve akarták megtárgyalni az ügyeket. Ez megakadályozta, hogy az egyes tartományokat szorosabban összefogják, így a főhercegek kénytelenek voltak felhagyni ez irányú törekvéseikkel. A 17. század elejétől azonban a protestáns rendek felismerték, hogy az általános tartományi gyűlések kiváló alkalmat jelentenek arra, hogy vallási kérdésekben egységesen lépjenek fel. Ezeket a gyűléseket természetesen maguk a rendek kezdeményezték. A főhercegek viszont megérezték az ezekben a gyűlésekben és az önálló rendi politikában rejlő veszélyt, és többet nem szorgalmazták általános tartományi gyűlés összehívását. Sőt 1627-ben II. Ferdinánd megtiltotta, hogy a rendek saját kezdeményezésre tartományi gyűléseket tartsanak, vagy más fejedelmekhez saját követeket küldve, saját külpolitikát folytassanak. A tiltás ellenére a rendek a 17. század folyamán többször próbáltak egymással szövetséget kötve fellépni a tartományfejedelmi hatalom ellen.

5.5. Központi igazgatás az örökös tartományokban 1749-ig

Egy osztrák történész szerint Ausztria egyik legnagyobb teljesítménye az volt, hogy pénzühánya és kaotikus hadügyi igazgatása ellenére is képes volt jelentős csatákat nyerni a 18. század nagy háborúiban. Az örökös tartományok központi igazgatásának ismeretében, a folyamatosan burjánzó hivatalokat és a keveredő kompetenciákat nézve azonban az is értékelendőnek tűnik, hogy az állam egyáltalán működött. A komplikált központi igazgatási hálóban a kortársak is nehezen igazodtak el, és itt is csak a fontosabb szervek és az igazgatástörténet főbb csomópontjainak bemutatására vállalkozhatunk. A központi igazgatási szervek fejlődéstörténetének első közös állomása I. Ferdinánd reformtevékenysége, aki az 1520-as és 1550-es években vetette meg a fontosabb hivatalok alapjait. Az egész központi igazgatásra hatással volt az 1564-es birtokfelosztás, amelynek során az országcsoportok önálló kormányzatokat hoztak létre, és hatóságaik különállását csak több évtizedes kemény munkával lehetett felszámolni. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy amikor II. Rudolf Prágába tette át székhelyét, a központi hivatalok néhány részlegét Bécsben hagyta, és a bécsi és prágai szervek párhuzamosan működtek. A hivatalok egysége csak II. Rudolf halála után állt helyre. A fejlődéstörténet meghatározó eseményei után vegyük most sorra a központi igazgatási szerveket!

5.5.1. TITKOS TANÁCS

A kora újkorban gyakori jelenség volt, hogy az uralkodók szűk tanácsadói testületet vettek maguk mellé, amely legfontosabb döntéseik meghozatalában segítette őket. Kezdetben az udvari tanácsok voltak hivatottak ezen feladatok ellátására, ám létszámuk folyamatos növekedése miatt hamar alkalmatlanná váltak a szűk körű tanácsadó testület szerepének betöltésére. Először I. Ferdinánd vett maga mellé egy alacsonyabb létszámú tanácsadó testületet, az 1527-ben felállított Titkos Tanácsot (Geheimer Rat). A 4-6 főből álló testület elnöke Ferdinánd, később a császár volt, tagjai közé tartozott a főudvarmester, a kancellár és az udvari marsall. A naponta tartott, de nem minden esetben hivatalos üléseken kül- és belpolitikai kérdéseket tárgyaltak meg, így a Titkos Tanács hatásköre sokszor ütközött az Udvari Tanácséval. A 17. század közepére oly mértékben megemelkedett a titkos tanácsosok száma, hogy a tanácsot a hatékonyabb működés érdekében bizottságokra osztották. Ez sem jelentett azonban megoldást, és I. Lipót császár 1669-ben megszüntette őket. A Titkos Tanács továbbra is megmaradt, de tevékenysége jogi ügyekre korlátozódott.

A külpolitikai ügyek intézésére kivált a Titkos Konferencia (Geheime Konferenz), amelynek élén a főudvarmester állt. A két szerv eleinte párhuzamosan működött, hatásköreik gyakran fedték egymást. A

következő jelentős momentum 1697-ben a közvetlenül az uralkodó alá rendelt, a kontribúció és a toborzás kérdéseivel foglalkozó Deputáció (Deputation) létrehozása volt. Így az eredeti Titkos Tanács lényegében elvesztette korábbi szerepét, és működése az ünnepi ülésekre korlátozódott, vagyis azokra az alkalmakra, amikor az ügy jelentősége megkívánt bizonyos formaságokat. A Titkos Tanács a 18. században továbbra is fennállt, de csak reprezentációs funkciója volt.

Az 1669 óta működő Titkos Konferencia I. József uralkodása alatt több változáson esett át. Először 9 bizottságra/konferenciára bontották, és felosztották közöttük a külpolitikai ügyeket. Külön konferenciát kapott Franciaország, Hollandia, Nagy-Britannia, a Német-római Birodalom, Spanyolország, Svájc, az Oszmán Birodalom, az „italiai ügyek”. A kilencedik konferencia nem területi alapú volt, hanem a politikai és hadügyi dolgokat tárgyalta meg (politico-militare). A konferenciákat a főudvarmester és az osztrák udvari kancellár irányította. Az ügyek ily mértékű elaprózása gyakorlatilag áttekinthetatlenné tette Ausztria amúgy is komplikáltan irányított külügyeit. Ezt I. József is hamarosan belátta, és 1709-ben a sok kis konferencia összevonásával létrehozta az Állandó Konferenciát (Standige Konferenz), amelynek ülésein a császár elnökölte mellett 8 fő vett részt. Hetente két alkalommal üléseztek, külpolitikai, birodalmi és hadügyeket tárgyaltak meg. Amikor a birodalom ügyei voltak napirenden, a birodalmi alkancellárt (Reichsvizekanzler) is meg kellett hívni az ülésekre. VI. Károly uralkodása alatt a Titkos Konferencia üléseit az első osztrák kancellár vezette, és a birodalmi ügyeket külön üléseken vitatták meg.

5.5.2. UDVARI TANÁCS

Az osztrák örökös tartományok területén is illetékes Udvari Tanácsot (Hofrat) először I. Miksa császár hozott létre 1498-ban. A szerv a Német-római Birodalom ügyeiben is kompetens volt, és mindkét területen ellátta a legfelső igazgatási és igazságszolgáltatási feladatokat. Miksa uralkodása alatt a tanács többször megszűnt, majd újra felállították, például 1518-ban, de Miksa halála miatt nem kezdte meg a működést.

1525-ben az örökös tartományok általános gyűlésén a rendek szorgalmazták, hogy Ferdinánd állítson fel egy udvari tanácsot, amelybe a tanácsosokat rendi jóváhagyással nevezi ki, így próbálták növelni befolyásukat a politikai ügyekben. Ferdinánd 1526-ban létre is hozta saját Udvari Tanácsát, de a tanácsosokat belátása szerint nevezte ki. (Megjegyzendő, hogy ezzel párhuzamosan V. Károly császárnak is volt saját Udvari Tanácsa, és gyakran keveredtek a kompetenciák.)

Az Udvari Tanács szervezetét és működését a korai időszakban csak az udvari rendtartások (1527, 1528, 1537) szabályozták. Ezek alapján az Udvari Tanács elnöke az udvari marsall (Hofmarschall) volt, rajta kívül az udvarmester és a kancellár magas hivatalánál fogva volt tagja a testületnek. 1527-ben az alsó-ausztriai tartományok 5, a felső-ausztriaiak 3, Württemberg 1, a birodalom 1 vagy 2, a cseh tartományok 5, Magyarország 2 nemesi rangú tagot delegált az Udvari Tanácsba, és részt vett a munkában 2 polgári származású jogász is. Az uralkodónak joga volt meghívni egyéb „szükségesnek ítélt” személyeket is. Később csökkent a tanácsosok száma, 1537-től 5-en érkeztek az alsó-ausztriai tartományokból, 2-en a felső-ausztriaiakból és 4-en a birodalomból. Az Udvari Tanács hatásköre a birodalomra és az örökös tartományokra is kiterjedt, feladata kezdetben a igazságszolgáltatás volt, illetve hogy tanácsokkal szolgáljon kül- és belpolitikai kérdésekben az uralkodónak. Ennek következtében kompetenciái összerosódtak a Titkos Tanácséval, bár utóbbi játszott nagyobb szerepet a politikai döntéshozatalban. Az Udvari Tanács először 1541-ben kapott rendtartást, amely az igazságszolgáltatási funkció hangsúlyozása mellett a fent leírt állapotot erősítette meg.

V. Károly halála után I. Ferdinánd ebből a saját szervből hozta létre 1559. április 3-án a Birodalmi Udvari Tanácsot (Reichshofrat). Élre elnököt (Reichshofratspräsident) neveztek ki, és – Ferdinánd központosító törekvéseinek megfelelően – a Német-római Birodalom és az örökös tartományok ügyeiben is illetékes volt. Tanácsosait is erről a két területről nevezte ki a császár, a névleg létező magyar és cseh udvari tanácsosokat csak a saját országukat érintő témákban kérdezték meg. Fontos változás, hogy 1559-től a Birodalmi Udvari Tanácsnak nem volt politikai tanácsadói szerepe, feladatai az igazságszolgáltatásra korlátozódtak. A hatáskörébe tartozó területeken fellebbviteli, illetve legfelsőbb császári bírósággént működött, birodalmi ügyekben gyakran összeütközésbe kerülve a rendi irányítású Birodalmi Kamarai Bírósággal (Reichskammergericht). 1620-tól a Birodalmi Udvari Tanács mindinkább jelentőségét veszítette az osztrák örökös tartományok ügyeiben, mivel az ekkor felállított Osztrák Udvari Kancellária (Österreichische Hofkanzlei) fokozatosan átvette az örökös tartományok igazságszolgáltatását, és 1637-től a fellebbviteli ügyek is az utóbbi hatáskörébe kerültek át.

I. Miksa birodalmi és örökös tartományi ügyintézésre egyaránt saját Udvari Kancelláriáját (Hofkanzlei) használta, és így maradt ez V. Károly és I. Ferdinánd idejében is. Ferdinánd helytartói működése idején elkezdett igazgatási reformjai során 1526. március 1-jén adott először instrukciót a kancellária számára. A szerv élére egy kancellárt nevezett ki, az ügyintézészt pedig három titkára bízta. Az első feladata volt a

kamarai ügyek és Alsó-Ausztria országcsoport ügyeinek intézése, kivéve a peres ügyeket. A második hatáskörébe a birodalom, Felső-Ausztria országcsoport és a Württembergi Hercegség ügyei tartoztak. A harmadik titkár a peres ügyek intézéséért volt felelős. Az 1527 és 1528 folyamán kiadott kiegészítések során létrehoztak egy magyar és egy cseh titkári posztot, akik az osztrák kancellárnak voltak alárendelve. 1528-ban a szerv élére főkancellárt neveztek ki Bernhard von Cles trienti bíboros személyében, aki egyedülként viselte ezt a méltóságot haláláig. Utána a tisztelet nem töltötték be. Ferdinánd intézkedései azt szolgálták, hogy a kancelláriát központi szervvé alakítsa, ám centralizáló törekvései hamar megbuktak. Ebben a korai időszakban a kancellária pusztán egy írnoki hivatal szerepét töltötte be, döntéshozó jogosítványok híján nem válhatott hatósággá.

1559-ben állították fel a birodalmi és örökös tartományi ügyekben egyaránt illetékes Birodalmi Udvari Kancelláriát (Reichshofkanzlei). Ennek vezetője a mainzi érsek volt, aki a császár jóváhagyása mellett maga nevezte ki a bécsi székhelyű hivatalt ténylegesen is működtető birodalmi alkancellárt. A Birodalmi Udvari Kancelláriában létrehozásától kezdve megfigyelhető volt a birodalmi és az osztrák ügyek szétválasztására irányuló törekvés, így külön osztrák részleget alakítottak ki Ferdinánd tartományainak igazgatására. Az 1564-es birtokfelosztás eredményeképpen létrejövő országcsoportok saját igazgatási szervekkel, így önálló kancelláriákkal is rendelkeztek. Ennélfogva az osztrák expedíció tevékenysége a császári birtokok, vagyis Alsó-Ausztria országcsoport ügyeinek kezelésére korlátozódott. Bár a felső-ausztriai ág hamar gazda nélkül maradt, és a másik két ágból kerültek ki kormányzói, kancelláriája megőrizte különállását. A széttagoltságot csak erősítette, hogy amikor II. Rudolf Prágába helyezte központját, kancelláriájának nagy részét magával vitte, és Bécsben csupán egy kancelláriai expedíció működött. A prágai és a bécsi „hátrahagyott” kancellária viszonya és jogkörei ma már kibogozhatatlanok, nem deríthető ki, miben élvezett önállóságot a bécsi kancellária, ha egyáltalán beszélhetünk ilyenről. 1608-tól a helytartóként kormányzó Mátyás saját igazgatási szervei is megkezdtek működésüket Bécsben, és csak Rudolf 1612-es halála után állt helyre a központi igazgatási hivatalok, és így a kancellária egysége is.

A kancelláriák történetében fordulópontot jelentett II. Ferdinánd uralkodása. Ougyanis szakított elődei birodalom-központú politikájával, és elsősorban az örökös tartományokra kívánt támaszkodni. Ehhez egy „osztrák” kancelláriára volt szüksége, amelynek működésére, az ott bonyolított ügyekre nem volt befolyása a birodalmi szerveknek. Uralkodása kezdetén indult el a Birodalmi Udvari Kancellárián belül működő osztrák expedíció fejlesztése, amelynek eredményeképpen az expedíció fokozatosan önálló kancelláriává nőtte ki magát. Az új szerv, az Osztrák Udvari Kancellária 1620 elején kezdte meg működését, és kezdetben csak az uralkodóhoz mint tartományi fejedelemhez érkező beadványok előkészítésével és a dinasztia magánlevelezésével foglalkozott. Első rendtartását 1628-ban kapta meg. Élén az udvari kancellár (Hofkanzler) állt, aki a kancellária munkáját felügyelte és irányította. Belső-Ausztria különleges státusa a kancellária belső szervezetében is kifejezésre jutott: két expedíciót hoztak létre, egyet Alsó-Ausztria országcsoport, egyet Belső-Ausztria számára. A belső-ausztriai kancellária ezzel beolvadt ugyan az Osztrák Udvari Kancelláriába, de megőrizte különállását is, hiszen a másik expedícióval csak a kancellár személye kötötte össze, és a titkároktól kezdve a két expedíció személyzete teljesen elkülönült egymástól. Ez a különállás nem egyszerűsítette le az ügyintézés, és tovább bonyolította a helyzetet, hogy amikor 1665-ben végre minden családi birtok egy kézen egyesült, a kancelláriák összeolvasztása helyett önálló expedíciót hoztak létre Felső-Ausztria számára, és az ügyeket továbbra is szétbontva kezelték. Először az 1683-ban kiadott új kancelláriai instrukció tett egy lépést az egységes ügyintézés kialakítása érdekében azzal, hogy az ügyvitelt és a döntéshozatalt egy referensekből álló öttagú tanácsra bízta, amely a továbbra is működő expedíciók felett állt.

A széttagoltság megszüntetésére azért is szükség lett volna, mert a kancellária tevékenységi köre jócskán kibővült az 1620-as évekbeli állapotához képest. Míg az 1627-es instrukció szerint a kancellária állította ki és tartotta nyilván az Osztrák Főhercegség valamennyi hivatalos iratát, valamint itt intézték az uralkodócsalád ügyeit is, III. Ferdinánd (1637-1657) 1637-es Revisionsordnungja a kancellárián belül külön bizottságot hívott életre az örökös tartományok fellebbviteli ügyeinek intézésére. Az 1683-as instrukciótól kezdve már nemcsak egy bizottság foglalkozott ilyen ügyekkel, hanem maga a kancellária vált a legfőbb fellebbviteli szervvé. A kancellária áttekinthetlenségét csak fokozta, hogy az uralkodócsalád magánlevelezésén túl fokozatosan át kellett vennie a diplomáciai levelezés egy részét a Birodalmi Udvari Kancelláriától. Első lépésként a Velencével, Spanyolországgal, Svájjal és a regensburgi birodalmi gyűlésre delegált követekkel folytatott levelezés került az Osztrák Udvari Kancelláriához, majd I. József az egész diplomáciai levelezést a kancelláriához, ennek egy direkt a külkapcsolatok intézésére felállított expedíciójához (Staatsexpedition) utalta. Kivételt csupán az Oroszországgal és az Oszmán Birodalommal folytatott levelezés jelentett, amelyet a haditanács intézett, illetve továbbra is a Birodalmi Udvari Kancellária hatáskörében maradtak az uralkodó császári minőségben a Német-római Birodalom tagjaival folytatott levelezései. A diplomáciai levelezést intéző expedíciót VI. Károly uralkodása idején kezdték félhivatalosan Államkancelláriának (Staatskanzlei) nevezni, és 1742-ben vált ugyanezen a néven önálló hivattallá, bár külügyekben a döntő szó továbbra is a Titkos Tanácsé

volt. Az Államkancellária csak Anton Wenzel Kaunitz gróf, majd herceg 1753-as megjelenésével vált mérvadóvá a külügyi döntéshozatalban.

V. Károly 1720-ban adott részletes instrukciót az Osztrák Udvari Kancellária számára. Ez összeolvasztotta a három országcsoporthoz tartozó kancelláriákat, megszüntetve a korábbi expedíciókat. Megmaradt az I. József óta működő struktúra, amelyben a kancelláriát két, egy első és egy második kancellár irányította. Rendeltek melléjük még egy alkancellárt és kilenc tanácsost, valamint egyéb kancelláriai személyzetet. A két kancellár közül az elsőnek volt dominánsabb szerepe, aki a dinasztia házi ügyeit (pl. családtagok házassági szerződése, koronázási és udvari ceremóniák, titkos tanácsosok kinevezése) és a külföldi államügyeket (pl. nemzetközi szerződések, követek kinevezése, külpolitikai levelezés) intézte, és a Titkos Tanács üléseit vezette. A második kancellár feladatkörébe az ún. provincialia, vagyis a tartományi ügyek tartoztak. Részt kellett vennie továbbá a Deputáció ülésein, különösen a kontribúciók megtárgyalásán, illetve a Titkos Tanács ülésein, amikor az örökös tartományok ügyeit tüzték napirendre. Egyik kancellár sem rendelkezett önálló döntési jogkörrel, csak a kancelláriai testület hozhatott meg bizonyos döntéseket, a „fontos ügyekben” pedig a császárt illette a döntés. Az általános ügyintézésre két szenátust állítottak fel. A politikai szenátus a tartományi, az igazságügyi szenátus pedig a fellebbviteli ügyeket intézte.

Amikor Mária Terézia 1742-ben önálló hivatallá emelte az Államkancelláriát, az Osztrák Udvari Kancellária egy tartományi hatóság szintjére süllyedt. Tovább csökkentette jelentőségét, hogy a fellebbviteli ügyekben mutatkozó húszéves lemaradás felszámolására 1744-ben létrehozták a jogi ügyekkel foglalkozó Judicium Delegatumot, amely 1745-től legfelsőbb fellebbviteli bírósággént (Höchstes Revisionsgericht) működött, elvonva a kancelláriától a fellebbviteli ügyeket. Bár az új szerv nem egyszerűsítette le az ügymenetet, felállítását jelentette az első lépést a közigazgatás és az igazságszolgáltatás szétválasztásához vezető úton. Az Osztrák Udvari Kancellária az 1749-es igazgatási reform során szűnt meg.

5.5.3. PÉNZÜGYIGAZGATÁS

Mivel I. Miksa a pénzügyeket egy, az Udvari Tanácsban helyet foglaló kincstárnokra bízta, Ferdinánd helytartóságának kezdetén nem volt az örökös tartományoknak központi pénzügyi szerve. 1527. január 1-jén hozta létre az Udvari Kamarát (Hofkammer), amely Ferdinánd székhelyén működött, és amelynek a tartományi kamarákat – a prágai cseh, a bécsi alsó-ausztriai és az innsbrucki felső-ausztriai kamarát, majd az 1528-ban Budán felállított, 1531-ben Pozsonyba helyezett Magyar Kamarát is – alárendelték. A kamara élén a kincstárnok (Schatzmeister) állt, a személyzet két kamarai tanácsosból, egy fizetómesterből (Pfennigmeister), titkárból, regisztrátorból és a kancelláriai írnokokból állt. A kamara feladata az udvar ellátása, a tartományi kamarákkal való kapcsolattartás volt, illetve igyekeznie kellett a kamarai bevételeket növelni.

A pénzügyek terén a 16. századtól különbséget tettek kétfajta bevétel, a közvetlenül a kamarához érkező összegek, az ún. camerale és a rendek által megszavazott pénzek, az ún. contributionale között. A 17. századtól szabályozták a két forrás elköltésének módját: a camerale bevételekből kellett fedezni az ún. civile költségeket, vagyis az igen tágra értelmezett udvartartást (ellátás, udvari hivatalnokok stb.), az igazgatás költségeit, valamint a közvetlenül uralkodói szolgálatban álló csapatok zsoldját. A rendektől származó contributionale alapról fizették a militare (hadügyi költség) körébe tartozó kiadásokat. A haditanács minden évben megállapította a következő évre igénylendő összeget, amelynek ismeretében a kamara a tartományi kancelláriákkal egyeztetve kiszabta a tartományok által befizetendő hadi kvantumot (Militarquantum). A tartományi gyűléseken a rendek megvitatták az összeget, és szavaztak az elfogadásáról. A megszavazott összeg beszédését szintén a tartományi rendek szervezték meg, és vagy ők fizettek közvetlenül, vagy elküldték a beszédett összeget az udvari pénztárnak (Hofzahlamt).

Ferdinánd 1537. szeptember 1-jén új kamarai rendtartást vezetett be, amely szervezettebbé tette az Udvari Kamarát, de pont azokon a területeken nem tartalmazott konkrétumokat, ahol a legnagyobb szükség lett volna rá. A vezetést egy szuperintendánsra és a mellé rendelt négy tanácsosra bízta. A személyzethez tartozott még két titkár, egy pénztáros, egy könyvelő, egy adókirovó és néhány kancellista. A tanácsosok hetente kétszer üléseztek, és az ügyeket a titkárok készítették elő számukra. Ha nem tudtak megegyezésre jutni, az uralkodó volt a döntő szó. Az udvartartás költségeit a negyedévente elkészített kimutatások (Hofstaatsliste) alapján fizette ki a pénztáros. A kivételes költségeket csak a kamara tudtával lehetett kifizetni, de a 10 forintot meghaladó összegek engedélyezéséhez a király, a szuperintendáns és egy kamarai tanácsos aláírására volt szükség.

Bár az 1537-es rendtartást Ferdinánd átmenetinek szánta (6 évre szól), 30 évig hatályban maradt. Ebben az időszakban kisebb változások mentek végbe: megnőtt az írnokok száma, és 1544-től két pénztáros működött. Az 1564-es felosztással, Belső- és Felső-Ausztria országcsoporthoz önálló kamaráinak létrejöttével az Udvari Kamara mozgásterét jelentősen beszűkült. A következő kamarai rendtartást II. Miksa adta ki 1568. július 1-jén,

amely sok tekintetben az 1537-es ideiglenes szabályzatra támaszkodott. Újdonságot jelentett, hogy a kamara vezetőjét ekkortól elnöknek (Hofkam- merprasident) nevezték, és bevezették a kötelező hivatali időt. A tartományok ügyeit referensek intézték, akiket gyakran cseréltek, hogy minden tartomány ügyeivel legyen alkalmuk megismerkedni. A kamarai ügyekről az összes tanácsos együttesen dönthetett, a fontos ügyeket pedig (amelyeket közelebből nem definiáltak) hetente egyszer a titkos tanácsosokkal együtt kellett megtárgyalni, illetve szükség esetén audienciát lehetett kérni a császártól. A korszakban öt tartományi kamara működött, ebből négy egyenrangú volt: az ausztriai ügyekkel foglalkozó bécsi, a Sziléziában illetékes boroszlói, a Cseh- és Morvaországban, Alsó- és Felső-Lausitzban illetékes prágai és a pozsonyi székhelyű Magyar Kamara. Utóbbinak alárendelve működött Kassán a Szepesi Kamara. Ezeket mind alárendelték az Udvari Kamarának, és az 1568-as instrukció tartalmazta a kapcsolattartás alapelveit. A 16. század közepétől két pénztáros (Hofkriegszahlmeister) intézte a kifizetéseket: az udvari költségeket az udvari pénztáros (Hofzahlmeister) a camerale alaphól, a hadipénztáros (Kriegszahlmeister) pedig a hadügyi kiadásokat a contributionale alaphól.

A 16-17. század fordulóján a többi központi igazgatási szervhez hasonlóan az Udvari Kamara is megosztottan működött Bécsben a helytartó főhercegek és Prágában a császár irányítása alatt. Ebben az esetben is igaz, hogy a pontos munkamegosztás a két szerv között nem rekonstruálható, de tudható, hogy Bécsből vezették az Alsóausztriai Kamarát, és itt készítették elő a prágai aláíráshoz a Magyar Kamara ügyeit is.

I. Rudolf halála után több javaslat is született a kamara megreformálására, amelyek azonban nem jelentettek orvosságot a valódi problémákra. A pénzhiány enyhítését a kiadások csökkentésével képzelték el, nem tudtak azonban új jövedelemforrásokat bevonni a rendszerbe. A másik komoly probléma az volt, hogy nem választották szét az uralkodóház és az állam kincstárát, így az uralkodók gyakorlatilag a magánkincstárúknak tekintették a kamarát, és vagyonából mértéktelenül ajándékoztak. 1627/1628 folyamán változások történtek a kamara belső szervezetében: területi alapon négy expedíciót hoztak létre egy-egy referens vezetése alatt. Az elsőhöz a birodalmi és a magyarországi ügyek, a másodikhoz Cseh- és Morvaország, valamint Szilézia, a harmadikhoz az Enns-kétparti Ausztria, a negyedikhez pedig a hegyközségek ügyei tartoztak. Mint látható, Belső-Ausztria megőrizte önállóságát, sőt a három országcsoporthoz 1665-ös egyesülése után is fenntartották ezt az állapotot (megmaradt az innsbrucki kamara különállása is), ami jelentősen megnehezítette a kamara működését. Az 1681. január 2-án kiadott új kamarai instrukció, amely sok tekintetben az 1568-as javított és bővített kiadása volt, szintén nem tudta áttekinthetővé tenni a pénzügyigazgatást, hiába írta elő rendszeres kimutatások készítését és az alárendelt szervek rendszeres ellenőrzését. Az 1681-es instrukcióban rendelték alá részben a kamarának a Főhadbiztosságot (Generalkriegskommissariat), amelyen a haditanáccsal kellett osztozkodnia. A belső szervezetben átalakítás nem volt, de előírták, hogy a 10 kamarai tanácsosból 5 bárói rangú, 3 lovagi rangú és 2 tudós személy legyen, és döntéseiket többségi elven hozzák meg.

A 17-18. század fordulójának nagy háborúi nemcsak rendkívüli költségeket jelentettek Ausztriának, de az igazgatási reformot sem tették lehetővé. A Habsburgok fő hitelezőjének, az Oppenheimer Bankháznak 1703-ban bekövetkezett csődje azonban lépésre sarkallta I. Lipótot. A nemzetközi tendenciákat figyelembe véve, velencei mintára állami bankot hoztak létre azzal a céllal, hogy képes legyen hiteleket nyújtani az uralkodóháznak. 1703. június 15-én Bécsben alapították meg a Banco del Giro nevű állami bankot, amelynek vezetését az ún. Állami Bankkollégiumra (Staatliche Bancokollegium) bízta. A pénzügyi háttérrel évi 4 millió guldenből kívánták megoldani, az állam hitelezőinek eddig az összegig állítottak ki utalványt (Girozettel), amelyeket a Banco del Girónak kellett volna beváltania. Megfelelő pénzüsszegek és kezesek híján azonban a Banco nem tudta ellátni feladatát. I. József Gundaker Thomas Starhemberg kamaraelnök (1703-1715) tanácsát megfogadva, 1706. március 8-án új állami bankot hozott létre, a Bécsi Városi Bankot (Wiener Stadtbank), amelybe a Bancót beolvasztották. A Stadtbanknak két feladata volt: egyrészt hiteleket kellett nyújtania az államnak, másrészt tizenöt éven belül fel kellett számolnia az államadósságot. A bank felügyeletét és legfelső vezetését az ún. Miniszteriális Bankdeputációra (Ministerialbankdeputation) bízta, amelynek élére Starhemberg kamaraelnököt és az alsóausztriai helytartót, Ferdinand Karl Weltz grófot nevezték ki. A Bankdeputációnak alárendelve működött a városi magisztrátus, amelynek hatáskörébe a bank igazgatása, a kamara által ide utalt pénzek kezelése tartozott, továbbá végrehajtotta a deputáció döntéseit.

A kamara ügyvitelében a 18. század elején következett be változás. Az ügyek előkészítését 1714-től 8, 1717-től 6 kamarai bizottságra (Kameralhauptkommission) bízta. Az 1717-es feladatmegosztás a következő volt: az első udvari bizottság foglalkozott az udvari és a birodalomhoz kapcsolódó pénzügyekkel, a második a hadügyekben (hadsereg fenntartása, hadianyag-beszerezés) volt illetékes, a harmadik bizottság a számviteli feladatokat látta el. A negyedik a Magyar Korona országaihoz tartozó területekkel foglalkozott, az ötödik a cseh, a hatodik pedig az osztrák tartományokkal. A bizottságok egy-egy kamarai tanácsos vezetésével működtek (a hadügyi bizottságot a kamaraelnök vezette), és a tanácsulésekre készítették elő az ügyeket. A bizottságok többségét az 1732-es kamarai instrukció szüntette meg, csak egy katonai, egy újszerűeményi és egy számvető bizottság maradt meg. Az ügyeket a korábbi gyakorlatnak megfelelően referensek készítették elő. A kamaraelnököt minden esetről

tájékoztatni kellett, akinek joga volt bizalmas ügyeket más tanácsosokkal és az illetékes referensekkel megvitatni.

A spanyol örökösödési háború után VI. Károly újabb változtatást vezetett be a pénzügyigazgatásban. Azt tervezte, hogy az állami hitel-, pénztár- és adóssági ügyeket a kamara hatáskörének csökkentésével és a Wiener Stadtbank fölé rendelt állami bank létrehozásával oldja meg. 1714. december 14-én adta ki patensét a Bancalitas (Bancalitat) nevű állami bank felállításáról. Élén egy Guberniumnak nevezett testület állt, amelynek vezetője a gubernátor volt, és hat bárói rendű, illetve hat lovagi rendű vagy tudós tagból állt össze. Fő feladata az volt, hogy az udvar szükségleteihez pénzügyi fedezetet teremtsen elő, ezenkívül törekednie kellett az állami kiadások csökkentésére és a kamarával együttműködve a bevételek növelésére. Felügyelte továbbá a kifizetéseket és az elszámolásokat, aminek megkönnyítésére tartományi fiókokat állítottak fel. Az intézmény pénzügyi hátterének megeremtését három pénzügyi alaphól tervezték: az ún. állandó alaphól, amely különböző jogcímenek szedett illetékek befizetéséből jött össze; a támogatási alaphól, amely a tartományoktól befolyó pénzeket jelentette; és a garanciális alaphól, amely a pénzkezeléssel megbízott hivatalnokok által fizetett kauciót takarta. A Bancalitas csak az uralkodótól fogadott el utasításokat, független volt a kamarától, a mellé rendelve működött. Lényegében megosztották kettejük között a feladatokat: az igazgatás a kamaránál maradt, míg a pénzügyi feladatokat (pl. jövedelmek beszedése) és az ellenőrzést a Bancalitas látta el. A tartományi kamarák és a legalsó pénzügyi igazgatás hivatalnokai a kamarának voltak alárendelve, de az általuk begyűjtött összegek a Bancalitas helyi kirendeltségeibe folytak be (leszámítva a Bécsi Városi Bankba utalt elzálogosított jövedelmeket). Előírták, hogy a két szerv mely ügyekben működjön együtt, és hogy döntésképtelenség esetén az uralkodóhoz kellett fordulni. Az Udvari Kamara és a Bancalitas azonban képtelen volt bármiben is kooperálni, így 1716-ban VI. Károly fölétük rendelte a Titkos Pénzügyi Konferenciát (Geheime Finanzkonferenz) azzal a céllal, hogy valamilyen szinten egységet teremtsen a pénzügyigazgatásban. A konferencia nem volt hatóság, csupán uralkodói tanácsadói szerv. Bár tagjai keményen dolgoztak, a konferencia nem érte el eredeti célját, és Mária Terézia 1741 elején feloszlatta a szükségtelennek ítélt szervet. A Bancalitas és a kamara versengéséből végül az utóbbi került ki győztesen, mert ügyesen használta ki, hogy az uralkodónak közvetlenül alárendelt szerv volt, a Bancalitas pedig nem. A kamara fokozatosan visszaszerezte átcsoportosított kompetenciáit, míg végül a Bancalitas feladata az állami jövedelmek beszedésére korlátozódott. Mária Terézia feleslegesnek ítélte erre az egy célra nagyszámú hivatalnok foglalkoztatását, és 1745. március 24-én feloszlatta a Bancalitást.

5.5.4. HADÜGYI IGAZGATÁS

A 16. század közepéig a Habsburg-tartományoknak nem volt központi hadügyi szerve. A hadügyi igazgatás a tartományok hatáskörébe tartozott, pénzügyi kérdésekben pedig az Udvari Kamarának volt döntő befolyása katonai területen is. Először 1531-ben történt kísérlet egy hadügyi tanácsadói testület létrehozására, amikor

I. Ferdinánd négy haditanácsost nevezett ki a török elleni védelem megszervezése céljából. A testület viszont inkább tanácsadó-végrehajtó jellegű volt, nem fejlődött önálló hatósággá. Ferdinánd hosszas szervezőmunka után, 1556-ban hívta életre az Udvari Haditanácsot (Hofkriegsrat), amely ugyanazon év november 17-én kapta meg első instrukcióját. A haditanács öt képzett, hadvezetési tapasztalatokkal rendelkező tanácsosból állt, élén az elnökkel (Hofkriegsratprasident), aki vezette a testület üléseit, és jelentéseket küldött az uralkodónak. A szervezethez tartozott továbbá egy saját hadikancellária. A haditanács elsődleges feladata a törökök elleni védekezés volt, s ebből kifolyólag az Oszmán Birodalommal folytatott diplomáciai levelezést 1742-ig a haditanács vezette. Szintén a török elleni védekezés indokolta a haditanács fokozott jelenlétét Magyarországon, és a magyar rendek minden próbálkozásuk ellenére képtelenek voltak kivonni magukat a hatásköréből. A haditanács feladatai közé tartozott továbbá a hadügyi igazgatás (toborzás, seregek felfegyverzése stb.), a hadifelszerelésről való gondoskodás, a hadseregek élelmezése. A haditanács 150 forint erejéig önállóan intézkedhetett kifizetésekről a hadipénztáron (Kriegszahlamt) keresztül, ennél nagyobb összegek esetében azonban az uralkodó és az Udvari Kamara jóváhagyása is szükséges volt. A kamara befolyását pénzügyi területen az is jelzi, hogy 1556-tól egy tanácsost delegált a haditanácsba. Mivel a haditanács hatásköre minden, a Habsburgok uralma alá tartozó országra kiterjedt, ez jelentette közöttük évszázadokig a legerősebb összekötő kapcsot.

A haditanács nem tudott eléggé hatékonyan működni egyrészt azért, mert csupán két-három tanácsosa tartózkodott általában az udvarban, míg a többiek a harctéren voltak. Másrészt az 1564-es felosztás nyomán az országcsoportokban önálló hadügy- igazgatás vette kezdetét, és Belső-Ausztria saját haditanácsot is felállított Grazban, amely 1578-ban megkapta a horvát határszakasz védelmének a feladatát. A haditanácsot is érintette a központi igazgatási szervek kettéosztása Bécs és Prága között I. Rudolf uralkodása alatt. A helyzet némileg javult, amikor 1608-tól Mátyás számos Habsburg-területen átvette az uralmat. 1610-1611-ben még egy instrukciót is adott a haditanácsnak, amelyben a távol lévő elnök helyettesítésére egy bárói és lovagi rangú tanácsosokból álló testületet rendelt. A következő instrukciót Mátyás már császári minőségében adta ki 1615.

november 14-én. Ebben hat képzett és tapasztalt tanácsost állított az elnök mellé, kikötve, hogy a tanácsosok nem láthatnak el aktívan hadvezéri feladatokat hivatali idejük alatt. A fő feladatot ismét a török elleni védekezésben jelölték meg, bár a horvát határszakasz védelmét Belső-Ausztria hatáskörében hagyták. Pénzügyi kérdésekben a kamara befolyása továbbra is megmaradt, sőt a haditanácssal egyenrangú szerv lett.

A haditanács következő szabályzatát III. Ferdinánd adta ki 1650. február 10-én, és lényegében ugyanezt a dokumentumot erősítette meg I. Lipót 1668. augusztus 9-én. Pénzügyi vonatkozásban továbbra is megmaradt a kamara erős befolyása. Mivel a 17. század közepére jelentősen megemelkedett a haditanácsosok száma, a szabályzat előírta, hogy csak az öt rangidős tanácsos vehet részt a tanácskozásokon. Ezen intézkedés nyomán a tanácsosok létszáma érezhetően csökkent I. Lipót uralkodásának idejére. 1650-től a haditanács elnökét távollétében az alelnök (Vizepräsident) helyettesítette. A haditanácson belül négy részleget alakítottak ki: az első a szerházakkal (raktár) és a tüzérségi kérdésekkel foglalkozott, a második az élelmezéssel, a harmadik a pótlóvazási és újoncozási ügyekkel, a negyedik pedig az erődítésüggyel. A részlegeket vezető referensek havonta jelentést készítettek a munkájukról. Az 1650-es év legjelentősebb változása a haditanácsnak alárendelt Főhadbiztosság létrehozása volt. Előzményei a katonai pénzügyek felett ellenőrzést gyakorló mustramesteri hivatalok voltak, amelyek kontrollálták többek között a katonák zsoldjának kifizetését. Idővel a Főhadbiztosság tervezte meg a hadjáratok költségvetését, és rövidesen az évenkénti hadibüdzsét is itt készítették el. A pénzügyi funkció megjelenése miatt 1681-től már nemcsak a haditanácsnak, hanem az Udvari Kamarának is alárendelték. A Főhadbiz- tosság jelentősége fokozatosan növekedett, és Mária Terézia 1746-ban közvetlenül az uralkodónak alárendelt szervvé emelte.

A hadügyigazgatás következő módosulása 1697. november 10-én következett be a toborzás és az adóügyek felügyeletére létrehozott Deputáció (Deputation) életre hívásával. Ennek a haditanács elnökén kívül tagja volt a főhadbiztos, a kamara elnöke, illetve a két osztrák kancellár. Ezzel a lépéssel sikerült ugyan egyszerűsíteni a tárgyalások menetét, viszont szinte minden főbb udvari hivatal beleszólást nyert a hadügyi kérdésekbe. A 18. század elejére meglehetősen komplikálttá vált tehát Ausztria hadügyi igazgatása: a „fontos” hadügyeket továbbra is a Titkos Tanácsban tárgyalták meg, és a haditanács mellett jelentős befolyása volt a kamarának, a Főhadbiztosság- nak és a Deputációnak. Ráadásul az önállóan működő Belső-Ausztria és Felső-Ausz- ria országcsoportokat hadügyi kérdésekkel csak az Osztrák Udvari Kancellárián keresztül érthette el a haditanács. Hasonlóképp a Cseh Kancellárián keresztül lehetett kapcsolatot tartani a cseh hadügyi szervekkel. Az országcsoportok makacsul ragaszkodtak igazgatási önállóságukhoz, amelyet csak Savoyai Eugén haditanácsi elnöknek sikerült felszámolnia 1705-ben – I. József császár hathatós támogatásával. A helyi katonai igazgatást 1740-ben modernizálni kezdték, és a tartományokban új igazgatási egységeket, főhadparancsnokságokat (Generalkommando) hoztak létre. A 18. század elején Heinrich Franz Mansfeld elnöksége alatt átalakították a haditanács négy expedícióját: az első kapta a hadügyi igazgatási feladatokat, a második a magyar és török ügyeket, a harmadik a tüzérséggel foglalkozott, a negyedik a hadügyi jogi kérdésekkel. Bár Savoyai Eugén ezek átalakítására is tett több reformjavaslatot, és számos egyéb területen javasolt újításokat, átfogó reformokra nem került sor. A teljesen átláthatatlan és korszerűtlen hadiigazgatáson nem sokat javított Mária Terézia 1745. március 23-án kiadott instrukciója sem, mivel nem határozta el kellőképpen a hadügyi kérdésekben egymással rivalizáló hivatalok kompetenciáit. Eredményként említhető azonban, hogy az instrukció csökkentette a haditanács ismét megnövekedett személyzeti létszámát, és hogy az elnök és néhány további hivatalnok feladatkörét egészen pontosan körülhatárolták. Az instrukció elrendelte továbbá, hogy a hadügyi jogi kérdések intézésére állítsanak fel egy négy tanácsosból és egyéb hivatalnokból álló testületet, amelyet a haditanács elnökének rendelték alá. Ev végétől a hadijog körébe tartozó ügyek számára külön hadijoggal foglalkozó tanácsot létesítettek (Hof- kriegsjustizrat).

5.6. 18. századi reformok: Haugwitz, Kaunitz, II. József

Az osztrák örökösödési háború lezárulása (1748) utáni békésebb periódus alkalmat teremtett az áttekinthetetlen központi igazgatás rendbetételére. A reformok szükségességét senki nem vitatta, de a konkrét intézkedésekről megoszlottak a vélemények. Friedrich Harrach gróf, cseh főkancellár a tartományi rendek mozgásterének növelésével, az állami funkciók rendi ellátásával oldotta volna meg a problémát, míg a sziléziai és karintiai reformtevékenységéről elhíresült Friedrich Wilhelm Haugwitz gróf a tartományfejedelmi hatalom kiterjesztését javasolta. Az 1748. január 26-án tartott koronatanácsi ülésen, amelyen az uralkodópár mellett a legjelentősebb udvari hivatalok vezetői is részt vettek, Mária Terézia határozottan a Haugwitz-féle elképzelések mellett tette le a voksát. A reformsorozat bevezetéséről szóló hivatalos döntés 1749. május 2-án született meg.

Haugwitz a tartományi és a központi igazgatást is át akarta szervezni. Célja az volt, hogy porosz mintára egy kézben egyesítse a politikai és pénzügyi igazgatást, és amennyire csak lehet, visszaszorítsa a rendeket az igazgatási hivatalokban. Ez teljes szakítást jelentett az igazgatási rendszer valamennyi korábbi tradíciójával, és

egy gyökeresen új birodalom körvonalait rajzolta meg. Az átmenet megkönnyítése érdekében már 1748 nyara és ősze folyamán tartományi deputációnak (Landerdeputation) nevezett testületeket rendelt a korábbi tartományi hivatalok mellé, ahol közvetlenül az uralkodónak alárendelt hivatalnokok intézték az adó-, a katonai és kamarai ügyeket. A Bécsben felállított Fődeputáció (Hauptdeputation) központi szinten látta el azokat a feladatokat, amelyeket a tartományi deputációk, utóbbiak ehhez a szervhez küldték el jelentéseiket. A helyi igazgatásban újdonság volt, hogy a tartományokat kerületekre (Kreis) osztották. Élükre a tartományfejedelem által kinevezett kerületi főnököket (Kreishauptmann) állítottak, akik kijelölt székhelyükről intézkedtek a közbiztonságot érintő kérdésekben, és végrehajtották a tartományfejedelemi utasításokat. A kerületek felállításával a tartományi rendek pozíciói jelentősen meggyengültek.

A reformok 1749-es elrendelése után Haugwitz saját elnöklete alatt létrehozta a Directorium in publicis et cameralibus nevű legfelső irányítási szervet, amely a politikai és pénzügyek mellett az ekkor megszüntetett Cseh és az Osztrák Udvari Kancelláriától a közigazgatási funkciókat is átvette. A két kancellária által intézett igazságszolgáltatási és igazságügyi igazgatási feladatköröket az újonnan felállított Legfelső Jogügyi Hivatal (Oberste Justizstelle) vette át, amelynek élére a korábbi osztrák kancellárt, Johann Friedrich Seilern gróft neveztek ki. Ezzel megtörtént a közigazgatás és az igazságszolgáltatás szétválasztása, valamint az osztrák örökös tartományok és Csehország adminisztrációjának szorosabb összefogása, amely két elvhez a későbbi átszervezések során is mindvégig ragaszkodtak. Az Udvari Kamara ugyan megmaradt Johann Franz Gottfried von Dietrichstein gróf elnöklete mellett, de 1749-től csak az udvari kiadásokat, a birodalommal kapcsolatos kamarai ügyeket kezelte, illetve ennek alárendelve működött tovább a Magyar Kamara is. Szintén a reform jegyében jött létre a Konferenz in internis, amely egy pénzügyi és politikai kérdésekben illetékes tanácsadó szerv volt, és amely átvette az 1697 és 1749 között működő Deputáció legtöbb feladatkörét. A Konferenz in internis hamar jelentőségét veszítette, mivel Mária Terézia elegendőnek tartotta a Directoriumban megtárgyalni az ügyeket. A reform a tartományi szintet is elérte. Az 1748 folyamán létrehozott tartományi deputációk megmaradtak, de új nevet kaptak, és Képviselő és Kamaraként (Repräsentation und Kammer) működtek tovább. Ezek egyesítették magukban a politikai és pénzügyi igazgatást, a régi tartományi hatóságok a jogügyek intézésére korlátozódtak.

Az alapok letétele után Haugwitz a rendszer kiépítésével volt elfoglalva. Ez főleg azt jelentette, hogy további, kisebb-nagyobb jelentőségű hatásköröket vont a Directoriumhoz. 1753-tól a Kereskedelmi Hivatal (Kommerzstelle), 1757-től a Pénz- és Bányügyi Kollégium (Münz- und Bergkolleg) és a Főhadbiztosság is beolvadt a Directoriumba, ami együtt járt az ügyek számának jelentős megnövekedésével. Az 1750-es években a Haugwitz-reformoknak széles ellenzéke alakult ki. Egyrészt a pozíciói többségétől megfosztott tartományi nemesség volt elégedetlen, mert rossz néven vette, hogy az új rendszer semmilyen osztrák igazgatási tradícióra nem volt tekintettel, másrészt a rendszert működtető, annak hibáit és fogyatékosait közvetlenül érző hivatalnokok is szembehelyezkedtek Haugwitzcal. Az 1756-ban kirobbanó hétéves háború alatt bebizonyosodott az új igazgatási rendszer alkalmatlansága, és Haugwitz ellenzékének akkori vezetője, az 1753 óta államkancellári címet viselő Kaunitz megragadta az alkalmat saját elképzeléseinek megvalósítására.

Az 1760-1761-ben lezajló reformok egyik elsődleges célja a Haugwitz által végletesen centralizált igazgatás részleges decentralizálása volt. Csupán két elemet őriztek meg az 1749-es államreformból: az igazságszolgáltatás és közigazgatás szétválasztását, valamint az osztrák és cseh ügyek összefogását. Az átalakítás legmaradandóbb eleme az 1760-ban felállított Államtanács (Staatsrat) volt. Az Államtanácsnak 6 tagja volt, 3 bárói rangot viselő államminiszter (köztük az államkancellár) és 3 lovagi rangú államtanácsos. Az Államtanács nem volt hatóság, nem volt döntési jogköre. Feladata az udvari hivatalok felügyelete volt, és tanácsokat adott az uralkodónak a cseh és az osztrák örökös tartományok belügyeit illetően. A végrehajtásba nem avatkozhatott bele, ezért kikötötték, hogy az államkancellárt kivéve az Államtanács tagjai semmilyen más hivatalt nem viselhetnek. Kaunitz rögvést meginvitálta Haugwitz gróft az egyik államminiszteri székbe, rajtuk kívül ekkor a kiváló hadvezér, Leopold Joseph Daun, Heinrich Cajetan Blümenen, Egyd Valentin Felix Borié és Anton Maria Stupan kapott helyet. Az Államtanács első ülését 1761. január 26-án tartotta Mária Terézia és I. Ferenc császár jelenlétében. A következő egy évben elsősorban a Directorium felszámolásának módját dolgozták ki. Mária Terézia végül 1762 elején oszlatta fel a gyűlölt hivatalt.

Sokak reményével ellentétben Kaunitz nem tért vissza teljesen az 1749 előtti állapotokhoz, Bécsben igyekeztek a Haugwitz-reform pozitív hozadékait megőrizni. Így továbbra is a közigazgatástól elválasztva működött az igazságszolgáltatás a Legfelső Jogügyi Hivatalnak alárendelve. A legfelső politikai hivatal a Cseh és Osztrák Udvari Kancellária (Böhmische und Österreichische Hofkanzlei) lett, megtartva a német örökös tartományok ügyeinek egységét. A decentralizáció elsősorban a pénzügyigazgatás terén éreztette a hatását, ahol ismét az Udvari Kamara kezébe került az irányítás. Újjáéledt a Wiener Stadtbank is Carl Friedrich Hatzfeld irányítása alatt, és felállítottak egy Főpénztárt (Generalkasse) is. Szerepet kapott még pénzügyi téren a Kereskedelmi Hivatal és a visszaállított Pénz- és Bányügyi Kollégium. Fontos és hasznos újítás volt a Számvéviszék

(Rechenkammer). Fő feladata a többi pénzügyi hivatal ellenőrzése és az igazgatás vagy a kiadás terén mutatkozó esetleges hiányok megelőzése volt. Mivel a Számvevőszék gyakorlatilag minden hivatal könyvelését magához vonta, működését sokan ellenszenvvel figyelték. A pénzügyigazgatás ilyen mértékű széttördelése, a többszörösen egymás mellé rendelt hivatalok azonban újfent zűrzavarhoz vezettek, és 1765-ben ismét döntés született a pénzügyek újbóli központosításáról. A Wiener Stadtbankot és a főpénztárt a kamarának rendelték alá, de működésükbe nem avatkozhatott be. A Számvevőszéket megtartották, bár az elégedetlenkedések miatt csökkentették a hatáskörét. Végül a Kereskedelmi Hivatalt alárendelték a kancelláriának.

A 18. század második felének utolsó nagy reformhullámát II. József (1765/1780-1790) indította el egyeduralkodásának megkezdésekor. 1782-ben a központi igazgatás tetejére egy pénzügyi és politikai igazgatást is összefogó csúcshivatalt állított, az Egyesített Cseh-osztrák Udvari Kancellária, Kamara és Minisztériumi Bankdeputáció (Vereinigte Böhmisch-Österreichische Hofkanzlei, Hofkammer und Ministerialbankdeputation) nevű hivatalt. Nem nyúlt hozzá a Legfelső Jogügyi Hivatalhoz, de a helyi igazságszolgáltatási szervek fölé tartományi fellebbviteli bíróságokat állított, amelyekhez mindenki, nemes és nem nemes egyaránt fordulhatott. A hadügyi, kereskedelmi és hegybíróságok kivételével minden különbírószéket megszüntetett. 1783-ban kormányzóságokra (Gubernium) osztotta Ausztria területét, egy-egy kormányzóságba több tartomány igazgatását összevonva, ami nem jelentette azt, hogy az új egységek hatékonyan is működtek volna. A tartományi rendek mozgástere tovább csökkent a tartományi igazgatásban: József állami kézbe vette a tartományok könyvelését, megvonta a jogot, hogy a tartomány vagyona felett rendelkezzenek.

5.7. Ausztria és a Német-római Birodalom

Mivel az osztrák örökös tartományok a Német-római Birodalom területén feküdtek, több szálon is kapcsolódtak a birodalmi alkotmányhoz. Az osztrák főhercegi cím révén Ausztria birodalmi rendi jogállással rendelkezett, és helyet kapott a birodalmi gyűlés második, fejedelmi kollégiumában. Egy szavazatot adhatott le, és Salzbургgal felváltva elnökölt a kollégium ülésein. A birodalmi rendi jogállásból fakadó kötelezettsége volt a birodalmi adók megfizetése, és az 1521-es worms-i matrikula alapján 120 lovast és 600 gyalogost kellett kiállítania a birodalmi hadseregbe. Bár privilégiumai részben mentesítették ezen kötelezettségek alól, a török elleni védekezés miatt mégis kellett anyagi és katonai állítási terheket viselnie. Teljes mentességet élvezett azonban a Birodalmi Kamarai Bíróság alól, és interregnum idején a birodalmi vikáriusoknak sem volt alávetve.

Az osztrák örökös tartományok 1512-től alkották az osztrák birodalmi kerületet (az első 1500-as beosztás nem terjedt ki rájuk). A kerülethez nem tartoztak hozzá a cseh és morva területek, amelyek a birodalom bukásáig megőrizték kerületen kívüli státusukat, hiába szorgalmazták más birodalmi rendek, hogy ezek a térségek is tagolódjanak be a rendszerbe, akár önálló kerületként, akár az osztrák kerület részeként. Mivel Elő-Ausztria viszont egyértelműen az osztrák kerület része volt, a határvonal folyamatosan változott. Ráadásul az elszórtan fekvő, más kerületekbe ékelődő elő- ausztriai birtoktestek megnehezítették a franciákkal szembeni egységes fellépést a többi határ menti kerület számára.

Az osztrák birodalmi kerület történetét egyszerűen és tömören össze lehet foglalni, ugyanis helyi sajátosságaiából adódóan nem fejlődött a kerületi rendek olyan hatékony önzaggatási egységévé, mint például a sváb kerület. A Habsburg főhercegek mint kerületi rendek annyira domináns szerepet tölthettek be, hogy a kerületi működés jegyei csak csökevényes formában jelenhettek meg. Sokszor csak a többi birodalmi kerület nyomására neveztek ki kerületi főnököt, de ezek a kinevezések jobbára csupán papíron léteztek. Hiába voltak az osztrák főhercegen kívül más jelentős rendek is a kerületben, például a brixeni vagy a trienti püspökök, nem tudták akarataikat érvényesíteni vele szemben. A birodalmi rangemelésnél ráadásul a Habsburgok arra is odafigyeltek, hogy a kerületi rendek közé lehetőleg a saját osztrák, esetleg cseh nemeseiket emeljék. A másutt fontos szerepet betöltő kerületi hivatalokat sem működtették, és egyszer sem került sor kerületi gyűlésre. Ausztriának kerületként joga volt ülnököket javasolni a rendi irányítású Birodalmi Kamarai Bíróságba, de privilégiumai folytán nem kellett részt vállalnia a bíróság fenntartására fizetett adóból. Az, hogy az osztrák kerület belső élete nem volt igazán aktív, nem jelentette azt, hogy Ausztria ne vett volna részt a kerületi politikában, hiszen több kerületi együttműködésnek is tagja volt, és rendszeresen küldött képviselőket a több kerület számára rendezett közös gyűlésekre is. Kerületi politizálásának középpontjában többnyire a törökök elleni védekezés állt, de nem sikerült olyan gyakran pénzt vagy katonai támogatást szereznie a többi kerülettől, mint szeretne volna, hiszen utóbbiak sokkal inkább a francia fenyegetéstől tartottak, mint az oszmántól. Az osztrák birodalmi kerület a Német-római Birodalom bukásával megszűnt, az osztrák örökös tartományok pedig az 1804-ben létrejött Osztrák Császárság részei lettek.

5.8. SZAKIRODALOM

Brauneder, Wilhelm: Österreichische Verfassungsgeschichte. Wien – Mainz, Manz, 1989.

Dotzauer, Winfried: *Die deutschen Reichskreise (1383-1806). Geschichte und Aktenedition.* Stuttgart, Steiner, 1998.

Fellner, Thomas – Kretschmayr, Heinrich: *Die österreichische Zentralverwaltung. Von Maximilian I.*

bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei (1749). 1. Geschichtliche Übersicht. Wien, Adolf Holzhausen, 1907.

Hellbling, Ernst Carl: *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte: ein Lehrbuch für Studierende.* Wien, Springer, 1956. (Rechts- und Staatswissenschaften, 13.)

Klein, Kurt: Die Bevölkerung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. In: Helczmanovszki, Heimhold (szerk.): *Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs nebst einem Überblick über die Entwicklung der Bevölkerungs- und Sozialstatistik.* München, Oldenbourg, 1973.

Stolz, Otto: *Grundriss der österreichischen Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Ein Lehr- und Handbuch.* Innsbruck – Wien, Tyrolia, 1951.

Vocelka, Karl: *Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat.* Wien, Verlag Carl Ueberreuter, 2004. (Österreichische Geschichte, 1699-1815.)

Walter, Friedrich: Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1500-1955. Wien – Köln – Graz, Böhlau, 1972. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte, 59.)

Winkelbauer, Thomas: *Standefreiheit und Fürstenmacht: Lander und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter.* 2 Bde. Wien, Verlag Carl Ueberreuter, 2003. (Österreichische Geschichte, 1522-1699.)

Zöllner, Erich: *Ausztria története.* Budapest, Osiris, 1998.

3. fejezet - VALLÁSÜGY, VALLÁSI MEGÚJULÁS, VALLÁSHÁBORÚK

1. Krász Lilla | A REFORMÁCIÓ ÉS A NÉMET VALLÁSHÁBORÚK

„Ó évszázad, ó tudomány! Most gyönyörűség az élet!” – ezekkel az ujjongó szavakkal köszöntötte Ulrich von Hutten 1518-ban nürnbergi humanista barátjához, Willi- bald Pirckheimerhez írott levelében a 16. századot. Azt az évszázadot, amelyet hol a hitviták, hol a tudományos forradalom, hol a boszorkányüldözések, hol a gyarmatosítás, hol a reformáció évszázadaként emlegetünk. Amint azt a humanista Hutten életörömmel teli mondata is jelzi, olyan kor volt ez, amelyben az embereket betöltötte az az érzés, hogy hatalmas átalakulások részesei. Ha számba vesszük azokat a lelki életet, a gazdasági, társadalmi intézményeket, a kultúra és művelődés lehetőségeit érintő változásokat, amelyek az egyéni élet kereteit gyökeresen átfomálták, azt látjuk, hogy a 16. század már évtizedekkel korábban elkezdődött, és évtizedekkel később ért véget. Ezt mutatja a szászországi Wittenbergből kiinduló, a lelki életet, az évszázadok alatt felépített egyházi intézményrendszert alapjaiban átalakító reformáció mozgalmának vizsgálata is. Az utókor a reformáció kifejezéssel illeti Luther Márton 1517. évi fellépésétől a 16. század közepéig terjedő időszakot, amelyet az ún. konfesz- szionalizáció (felekezeti képződés) kora követ 1648-ig. A konfeszionalizáció időszakában kerül sor a vallási megosztottság társadalmi, politikai következményeinek jogi, intézményi modernizáció útján történő feldolgozására.

A Luther által elindított reformációt egy sor, az egyház, a politika és a társadalom viszonyrendszerében bekövetkezett változás idézte elő. Átalakultak a laikusok és a papság egy részének az egyházzal szemben támasztott elvárásai: közvetítő egyház helyett mindinkább lelkipásztori egyházra lett volna szükség. Az igaz vallásossággal szemben támasztott igényt mutatja, hogy Európa különböző vidékein aszketikus közösségek alakultak, amelyek kifejezték, hogy az egyszerű hívek igyekeztek távol maradni az egyházi intézményektől, és hitüket egyéni tapasztalás útján megélni. A késő középkor misztikus mozgalmak is magukban hordozták már ezt az újfajta hitelményt. Az új kegyesség (devotio moderna) hívei ugyan nem fordultak szembe a hivatalos egyházzal, de a liturgikus cselekményeket kevésbé tartották fontosnak, mint a belső áhítatot. A 14-15. századi eretnekmozgalmak vezetői – John Wyclif, Husz János – Luther reformgondolatait már öt megelőzően megfogalmazták.

Európa nyugati szélén az egyre erősödő államok létrejöttének, a Német-római Birodalomban a tartományfejedelmek növekvő autonómiájának következtében a pápa univerzális hatalmi pozíciója egyre gyengébb lett. A világi hatalmak részéről programszerű törekvéssé vált a Rómától való függés lazítása.

Az új eszmék és gondolatok terjesztésének a 15. század közepén Johann Gutenberg találmányával megteremtődtek a technikai feltételei. Amennyire a könyvnyomtatás segítette a reformáció terjesztését, legalább annyira a reformáció is hozzájárult a 15-16. század fordulóján válsággal küszködő nyomdák felvirágzásához.

1.1. A búcsú körüli viták

1517. október 31-én Luther Márton Ágoston-rendi szerzetes, a wittenbergi egyetem Szentírás-professzora Vitatkozás a búcsú erejéről címen tette közzé 95 tézisét. A latin nyelven megfogalmazott tételek közreadásának később Luther által többször is hangoztatott célja az volt, hogy a tudósok nyelvén, kizárólag akadémikuskörökben, tudós teológustársait vitára szólítsa fel, hiszen az egyetemi élet mindenütt tézisek megfogalmazása s megvitatása közepette folyt.

A búcsú Luther idejében a pápai kúria legközvetlenebb privilégiumának és bevételi forrásának számított, amely hosszú évszázadok alatt megteremtette a maga kiterjedt, óriási igazgatási apparátusát. Már a 9. században találkozunk azzal a gondolattal, hogy aki elesik a hitetlenek elleni harcban, az mentesül a vezekléssel járó büntetések alól. Ezen az alapon jött létre a 11. század második felében a keresztes búcsú, vagyis az egyházi büntetések, a satisfactio (a bűjtölés, a zárandoklat, a számkivetés) elengedése azok számára, akik keresztes hadjáratban vettek részt. Idővel azt is hirdették, hogy a búcsú az Isten által elrendelt tisztítóüzbeli büntetések elengedését is jelenti. A tisztítóüzzel mint „ideig való”, vagyis bizonyos ideig tartó büntetéssel, amely rendeltetése szerint a bűnös embert tisztította meg földi élete során elkövetett vétkeiktől, a pápa rendelkezhetett. A tisztítóüzből időtartamának megrovidítését, a lelkek feletti roppant hatalmat, amely ebben a rendelkezési jogban

rejlett, a középkori skolasztika azzal indokolta, hogy csakis a pápák rendelkezhetnek az egyház titkos kegyelmi kincsével (thesaurus meritorum), amely a kereszthalált szenvedett Krisztus és az összes szentek fölöslegben lévő érdemeiből gyűlt össze. Maga az elképzelés, miszerint minden hívő mint az egyház misztikus testének tagja részesülhet ezekből az érdemekből, régi keletű. Az a tantétel azonban, hogy ebből a kegyelmi kincsből a pápa tetszése szerint juttathat minden jóakarátú embernek, csak a 13-14. század folyamán alakult ki. Mivel e kegyelmi eszköz iránt egyre növekedett a kereslet, a pápai kúria gyakorlata időről időre módosult: mindig újabb és újabb bővítéseket csatoltak a régebbi szokásokhoz.

A tömegigényekhez való állandó igazodás jól mutatja a búcsúk inflációjának folyamatát. Idővel olyan sokan akartak maguknak bűnbocsánatot szerezni, hogy a 12. századtól pénzbeli fizetség ellenében azok a hívek is kaphattak búcsút, akik személyesen nem vettek részt a keresztes háborúban. Gyakorlattá vált az is, hogy búcsút biztosító keresztes háborúnak minősítettek minden olyan hadjáratot vagy háborút, amely az eretnekek és a pápa ellenségei ellen folyt. A 14. századtól római zárandoklattal is hozzá lehetett jutni az ún. teljes búcsúhoz (minden, földi életben elkövetett bűnért járó büntetés teljes elengedése). VIII. Bonifác pápa (1294-1303) 1300-ban hirdette meg először a jubileumi évet, ami azt jelentette, hogy aki a hét római zárandoktemplomot végigjárta, teljes búcsút nyert. Az eredetileg 100 évenkénti periódusokra meghirdetett jubileumi búcsút az óriási érdeklődés miatt egyre rövidülő időszakokként – 50 évenként, majd 33 évenként, végül 25 évenként – megismételték. Hamarosan azonban már az is megkaphatta a teljes búcsút, aki maga helyett másvalakit küldött a zárandokútra, vagy kifizette az utazás költségeit. IX. Bonifác (1389-1404) rendelete nyomán 1393-tól a jubileumi búcsút összekapcsolták a gyónás szentségével: a hívő feloldoztatott a bűn és büntetés alól, vagyis a gyónásban kapott abszolúció megsemmisítette a bűnt, a búcsú által pedig megszabadult a tisztító tűzbeli büntetéstől. A 15. században további pótlékok léptek életbe. A legkülönbözőbb célokra befizetett összegekért lehetett búcsút nyerni: templomépítkezésekre, Hollandban gátépítésre, a pápák Itáliában viselt háborúinak vagy a török elleni háborúknak a támogatására. IV Sixtus pápa (1471-1484) alatt lehetőség nyílt arra is, hogy a halottak számára is búcsút vásároljanak.

A könyvnyomtatás új technikájának elterjedésével a búcsú gyakorlata is új alapokra helyeződött. Nyomtatott formában jelentek meg a búcsút meghirdető pápai bullák, s ugyancsak nyomtatott formában kerültek forgalomba a hívek által saját maguk vagy elhunyt hozzátartozóik számára pénzért megvásárolt, bűnbocsánatot igazoló búcsúcédulák. Ez azt jelentette, hogy a hívő, aki búcsúlevelet vett, bizonyos lehetett afelől, hogy jámbor, hiszen kiegyenlítette elkövetett földi vétkeinek büntetéseként járó tartozását. Ez a jámborság pedig mérhető volt, okmányszerűen fel lehetett mutatni, s mint valami túlvilágra szóló „biztosítási kötvényt”, haza lehetett vinni. Az írott dokumentumon világos megfogalmazásban, tételszerűen szerepelt, hogy tulajdonosa az elkövetett bűneiért járó büntetés alól milyen mértékben nyert engedményeket. A nyomtatott forma a búcsú gyakorlatában egyfajta kézzel fogható, azt megelőzően soha nem tapasztalt egyértelműséget teremtett.

A 15-16. század fordulóján már elterjedt gyakorlatnak számított az, hogy a pápa beható tárgyalások után bizonyos területeken, egy-egy tartományban vagy egyházmegyében, meghatározott célok érdekében külön bullában engedélyezett búcsút. A búcsúkampányok lebonyolításának irányítására biztosokat – néha pápai legátusként tevékenykedő bíborosokat –, jól kidolgozott instrukciókkal ellátott búcsuprédikátorokat neveztek ki. A búcsuprédikátor megbízatása színhelyén a pápa közvetlen képviselőjeként lépett fel. A ráruházott teljhatalomnál fogva ugyanolyan kegyelemben részesíthetett bárkit, mint maga a Szentszék. A prédikátorok segédekből népes vezérkart szerveztek maguknak, s a biztosok, albiztosok és egyéb funkcionáriusok jutalékot kaptak. A gyakran nagy pompával megrendezett fellépések hatalmas költségeket emésztettek fel. A kampányok alkalmával mindenütt felállították az adományok befogadására szolgáló, hatalmas, megvasalt ládákat, mindenütt plakátokat függesztettek ki a bűnbocsánat mértéke s a társadalmi státus és pozíció szerint kiszabott összegek pontos taksájával: ugyanazért a bűnbocsánatért vezető egyházi és világi fejedelmek 100 guldent, a középszínten működő egyházi és világi méltóságviselők 50 guldent, míg az egyszerű közember 1 és 1/4 gulden közötti összeget fizetett.

A Luther fellépésével közvetlenül összekapcsolódó, egész Európára kiterjedő búcsúkampányt a római Szent Péter-székesegyház építési költségeinek fedezésére hirdették meg. 1506. április 18-án II. Gyula pápa (1503-1513) rakta le a tervezett nagyszabású építkezés alapkövét, s ez alkalomból minden jelenlévő számára teljes búcsút adományozott. Nem sokkal az ünnepélyes aktust követően kiadta azt a bullát, amelyben teljes búcsút biztosított haláluk órájában mindazoknak, akik társadalmi rendjüknek, rangjuknak megfelelően megállapított összegért vásároltak búcsúcédulát, s így járultak hozzá a nagy templom építéséhez. Részleges búcsút (a földi vétkekért járó büntetés részleges elengedése, vagyis a tisztító tűzben eltöltendő idő megrövidítése) nyertek viszont azok, akik a taksában meghatározott összegnek csupán egy részét fizették ki.

A pápai bulla rendelete szerint az építkezési költségek fedezését szolgáló búcsúért fizetendő pénzt a híveknek személyesen vagy képviselő útján közvetlenül Rómába kellett eljuttatniuk. Mivel az összegek így csak lassan s

VALLÁSÜGY, VALLÁSI MEGÚJULÁS, VALLÁSHÁBORÚK

nehézkésen folytak be, ezért még II. Gyula pápa úgy döntött, hogy a gyűjtést Rómán kívül Európa más területeire is kiterjeszti. A Szent Péter-székesegyház építésének támogatását szolgáló búcsú német földre az utód, X. Leó pápa (1513-1521) idején, 1514-ben jutott el. A búcsú árusításában egészen kivételes jogosítványokat kapott a Hohenzollern-házból származó Albert mainzi érsek és választófejedelem (1514-1545). A fennhatósága alá tartozó területeken a pápától kapott engedély értelmében – ún. plenáris búcsú keretében – nyolc esztendőre megkapta a búcsú meghirdetésének, a kampány intézésének, felügyeletének és bonyolításának jogát.

Vajon miért e pápai kivételezés? Az ifjú Albert herceg ebben az időben már igen befolyásos egyházi és politikai személyiségnek számított. 1513-ban, 23 évesen lett magdeburgi érsek, s még ugyanebben az évben szerezte meg a Halberstadti Püspökség adminisztrátorságát is. Végül 1514-ben ő lett a mainzi érsek, egyúttal választófejedelem. A két érsekség megszerzése révén Albert és vele a Hohenzollern-ház a birodalom egymástól távol eső részein tehetett szert kézzelfogható hatalmi, gazdasági és politikai befolyásra, s ezért cserébe kész volt a legnagyobb anyagi áldozatokat is meghozni. A kánonjog tiltotta a magas egyházi méltóságok halmozását. A legmagasabb méltóságra, a mainzi érseki pozícióra való kinevezés fejében a pápa a neki járó szokványos pénzösszezen felül külön, rendkívül magas, mintegy 29 ezer guldent kitevő kompenzációt követelt, amelynek fejében hajlandó volt félretenni kánonjogi aggályait. Albert csak az augsburgi Fuggereknél felvett hitellel volt képes előteremteni a kívánt pénzösszeget. Valójában a bankház feje, (Gazdag) Jakob Fugger, közbenjárására nyerhette el Albert a Szent Péter-székesegyház építésének támogatását szolgáló, igen jövedelmezőnek ígérkező búcsú meghirdetését. Az előzetes titkos megállapodások értelmében a búcsúcédulák árusításából befolyt összeg egyik fele Rómába, a pápai kúriához, a másik fele pedig a hitel törlesztéseként a Fuggerekhez vándorolt.

Albert a kiváló képességű szervező, tapasztalt agitátor hírében álló Johann Tetzel Domonkos-rendi szerzetest bízta meg a búcsú hirdetésével. Tetzel meggyőződéssel hitte, hogy jó ügyet szolgál. Népies hangvételű prédikációkban képes volt megszólaltatni tisztítótűzben szenvedő lelkeket, akik élő hozzátartozóikhoz könyörögnek bűneik megváltásáért. Rettenhetetlen bátorsággal fordult mindennemű gyilkoshoz, rablóhoz, hogy hallgassák meg Isten hangját, s váltsák meg magukat, de ugyanilyen szenvedéllyel fenyegette pokollal, máglyával a búcsú ügye ellen beszélőket is. A búcsú árusításának ez a nyilvánvaló üzletszerűsége, Tetzel visszaélései indították Luthert arra, hogy tézisek formájában, 95 pontban megfogalmazza a búcsú gyakorlatával szembeni állásfoglalását.

Ki volt az az ember, akit működésében más vallásalapítótól, prófétáktól eltérően nem jelenések vagy csodák vezéreltek, hanem a filológiai igényű szövegtanulmányozás? Martin Luder (csak akkor választotta a Luther alakot, amikor írásait publikálni kezdte) 1483-ban született a tübingiai Eislebenben. A paraszti sorból származó apa, Hans Luder tehetős, feltörekvő bányász kisvállalkozóként nagy gondot fordított fia taníttatására. Luther az alsóbb iskoláinak elvégzése után 1501-ben az akkor még skolasztikus szellemiségű erfurti egyetem artes fakultására iratkozott be, ahol 1505-ben szerezte meg a magisteri fokozatot. Apja kívánsága szerint éppen elkezdte jogi tanulmányait, amikor hirtelen elhatározással belépett Erfurt Ágoston-rendi kolostorába. Saját bevallása szerint egy viharban megtapasztalt halálfélelem hatására döntött így. Az érzékeny lelkületű, belső bizonytalanságokkal teli fiatalembert az üdvösség iránti vágy és a kárhozattól való félelem vezette a lelki biztonságot ígérő kolostorba.

1507-ben pappá szentelték, és a rend priorjának utasítására megkezdte teológiai tanulmányait. Ennek során alaposan megismerhette a késői skolasztikus tanításokat, elsősorban a via moderna nagy hatású képviselőjének, William Occam (Ockham) angol ferences szerzetesnek a nézeteit. (Aquinói Szent Tamás klasszikus, skolasztikus dogmatikai rendszerétől eltérően Occam az isteni kegyelem elnyerésében az emberi akarat primátusát hangsúlyozta: amit Istenről tudunk, azt a kinyilatkoztatás által tudjuk, az ember morális kötelezettsége abban áll, hogy akaratát alárendeli az isteni parancsnak, a morális felelősség alapja a szabad akarat. Occam igyekezett a hitet és az értelmet a leghatározottabban különválasztani és bebizonyítani, hogy az értelem képtelen az érzékelhető világon túli valóság megismerésére. Innen származott később Luthernél az értelem és a kinyilatkoztatás közötti éles különbségtétel.) A késői skolasztikusok mellett Luther szorgalmasan tanulmányozta a Bibliát és Petrus Lom- bardus szentenciáit. Később Szent Ágostont olvasott, akinek különösen a bűnről és a kegyelemről szóló tanítása gyakorolt nagy hatást rá, majd megismerkedett a Domonkos-rendi német misztikus írókkal is. A 14. századi misztikus teológia német képviselői, Eckhart mester és tanítványai, Johannes Tauler és Heinrich Seuse a skolasztikus dogmatikával ellentétben azt hirdették, hogy Istenhez a vallás és az egyház közvetítése nélkül, személyes érzelmi azonosulás, az unio mystica útján is eljuthat az ember.

1508-ban Luthert átirányították rendjének wittenbergi konventjébe, hogy teológiai tanulmányait a III. (Bölcs) Frigyes szász választófejedelem (1486-1525) által 1502-ben alapított egyetemen fejezze be. Közben 1510 őszén rendje megbízásából Rómába utazott, s az itt szerzett élményeinek később nagy jelentőséget tulajdonított az egyház intézményével való szembefordulásában. 1512-ben szerezte meg a teológiai doktorátust, majd rendi

VALLÁSÜGY, VALLÁSI
MEGÚJULÁS,
VALLÁSHÁBORÚK

előjárójától, Johann von Staupitztól átvette a bibliai exegé- zis professzúráját. Ebben a minőségben élete végéig a Biblia könyveit magyarázta. A professzori cím elnyerésével egyidejűleg prédikálni kezdett a kolostorban és a városi templomban. 1512-ben alprior, 1515-ben a kolostori tanulmányok vezetője, tizenegy szászországi és türingiai kolostor vikáriusa lett.

Luther vallási alapelveit alapos bibliai tanulmányai után, 1511-1512 táján alakította ki. Pál apostolnak a rómaiakhoz írott levele nyomán nyerte el azt a bizonyosságot, hogy az Isten igazságosságának bibliai fogalma nem az ítélő és büntető Isten haragját, hanem az isteni könyörületet jelenti, amely válaszul a bűnös hitére kész a kegyelemre. Isten nem érdemeket követel, hanem ítéletének elismerését, következésképpen az Isten és ember közötti viszony alapja nem az érdem, hanem a kegyelem. Az ember számára Isten azáltal mutatta meg kegyelmét, hogy Krisztus személyében egyszülött fiát küldte el, és engedte, hogy kereszthalált haljon. Ebben kell hinni, s e hit által meg- igazulást nyer az ember. A csak hit által, csak kegyelem által, csak Krisztus által, csak a Szentírás által (sola fide, sola gratia, solus Christus, sola Scriptura) felismerése lett egész gondolkodásának és tanításának az alapja.

A wittenbergi egyetemen Luther hatására kezdődött meg Szent Ágoston tanulmányozása, amit humanista szellemiségű tanártársai sem utasítottak el. Ezzel Wittenbergben a skolasztikusok háttérbe szorításával egy új, a Bibliából és Szent Ágoston műveiből tájékozódó teológiai iskola született. Az isteni kegyelemből fakadó hit egyedüli üdvözítő erejéről formálódó elgondolásainak kifejtésére jó alkalmat kínált Luther számára korának népszerűtlen intézményével, a búcsúcédulák árusításával szembeni fellépés. A 95 tézis nem nevezhető sem tannak, sem rendszernek, hanem tételek egymást követő, egymással lazán összefüggő sorának. Csak a bevezető hét és a záró négy tézis tartja össze a szöveget, ezek foglalják magukban Luther hitvallását.

A többi tételben, hol prédikációszerűen, hol harsány politikai jelszavak kíséretében a búcsú gyakorlatát kárhoztatja.

Luther a 95 tézist még a közzététel napján levélben küldte el a mainzi érseknek, a brandenburgi és merseburgi püspököknek, továbbá néhány bizalmas barátjának. A tézisekről készült kéziratos másolatok így eljutottak Nürnbergbe, Lipcsébe, Bázélbe, ahol még 1517 decemberében – Luther szándékai ellenére – ki is nyomtatták őket. A 95 tételt németre fordították, birodalomszerte szétküldték, tanulmányozták, vitatkoztak róla, az olvasni nem tudók számára felolvasták. Tudományos vitára azonban nem került sor, sem Wittenbergben, sem másutt.

A két püspök alapvetően egyetértett a röpirat tartalmával, ám a továbbiakban igyekeztek magukat távol tartani a Luther-ügytől. Albert mainzi érsek viszont úgy látta, hogy az ismeretlen wittenbergi hittudós tiltakozása rontja búcsúüzletét. Luther téziseit véleményezés céljából azonnal továbbította a mainzi egyetemre. Az egyetem által 1517. december 17-i keltezéssel kiállított jelentés elítélte Luthert, de az ügy további kivizsgálását a pápai kúria illetékességi körébe utalta. Még az év decemberében az érsek a mainzi szakvéleményt és a 95 pontot Rómába küldte. Albert feljelentő levele ellenére azonban a pápa úgy vélte, hogy az ügy nem érdemel különösebb figyelmet, s még egy ideig nem is foglalkozott vele.

Eközben a Domonkos-rendi búcsuprédikátor s egyben inkvizítor Johann Tetzel, aki a búcsú körüli vitában személyesen is érintve érezte magát, halálosan megfenyegette Luthert. Kettejük konfliktusa a két rend között dúló régi rivalizálás kiújulásának indult, de csakhamar tézisek és ellentézesek megfogalmazásával akadémiai szintre helyeződött, és irodalmi csatározássá változott. A domonkosok szolidaritást vállalva rendtársaikkal, Tetzel mellé álltak. 1518. január 20-án regionális gyűlést hívtak össze Frankfurt an der Oder egyetemen, hogy megvitassák a Domonkos-rendi konvent által Luther téziseivel szemben összeállított 106 ellentézist. Amikor azonban a domonkosok ellentéziseinek mintegy 800 nyomtatott példánya eljutott Wittenbergbe, a diákok az egyetem ellen irányuló támadásnak minősítették, és demonstratív módon az összeset elégették. A konvent erre úgy határozott, hogy hivatalos formában feljelentést tesz Luther ellen Rómában, s bevádolja mint eretneket. Ez sokkal veszélyesebb lépés volt, mint a mainzi érseké. A Domonkos-rendiek Frankfurtban már templomi szöszékről hirdették, hogy Luther három héten belül máglyára kerül, s ez a fenyegetés már sokkal többet jelentett Tetzel magánvéleményénél. Az ügy hétről hétre egyre veszedelmesebbé vált, amivel Luthernek szembe kellett néznie.

X. Leó pápa azt remélte, hogy a két rend közötti perlekedést békés úton el tudja simítani: első lépésben rendi felettesein keresztül igyekezett hatni Lutherre. 1518. február 3-án kelt levelében az ügy kivizsgálásával Johann von Staupitz Ágoston-rendi generálist, Luther előjáróját s egyben atyai pártfogóját bízta meg. 1518 márciusában azonban Luther elutasította a tételei visszavonását követelő felszólítást, ugyanakkor földesura, Bölcs Frigyes titokban biztosította támogatásáról. 1518 áprilisában Beszéd a búcsúról és a kegyelemről (Ein Sermon von Ablass und Gnade) címmel jelent meg nyomtatásban Luther március közepén tartott prédikációja,

amelyben röviden, közérthető formában, német nyelven 20 cikkelyben foglalta össze mondanivalóját. Valójában ez a füzetecske hatott először igazán széles körben. 1520-ig több mint húsz különféle kiadása látott napvilágot.

Közben a két rend közötti vita egyre élesebb hangvételben tovább folytatódott. A domonkosok újabb erősítést kaptak egy elismert tudományos nagyság, Johann Eck személyében, aki a bajorországi Ingolstadt egyetemén volt 1510 óta professzor, és

Luther legfőbb ellenfele lett. Eck jó érzékkel ismerte fel, hogy a népszerűtlen búcsúkérdésről és a búcsú alapvetően tisztázatlan dogmatikai előfeltételeiről folytatandó disputa nem sok reménnyel kecsegtet. A vitát ezért áttolta a pápai tekintély területére, kijelentvén, hogy Luther a pápa tekintélyét támadta meg. Majd tovább szélesítve a wittenbergi szerzetes elleni támadási frontot, Obelisci című írásában cseh eretnekségnek nevezte Luther nézeteit. Eck ezzel a kijelentésével ügyesen használta fel az eretnek Husz Jánossal szemben megnyilvánuló általános iszonyodást, felidézve a huszita háborúk feledésbe még korántsem merült borzalmait, amelyekről különösen Szászország szenvedett nagyon sokat. A korszakban a cseh szó az ország ellensége szinonimájának számított. Eck csak kéziratban terjesztett írására Luther a szintén kézíratos Asterisci című írással válaszolt. Innentől kezdve az akadémikus vitát már maguk a kortársak is úgy fogták fel, hogy az nem a két szerzetesrend, hanem Eck és Luther között folyik.

1517. április 25-én Staupitz elnökletével összeült az Ágoston-rendi szerzetesek szász kongregációjának konventje Heidelbergben. A rend generálásának rendelkezése értelmében Luther lehetőséget kapott, hogy az ilyen alkalmakkor elmaradhatatlan tudományos disputára téziseket állítson össze, s magát a vitát vezesse. Téziseit, amelyek a 95 tétel részletes magyarázatát tartalmazták, Resolutiones disputationum de indulgentiarum virtute címmel fogalmazta meg. Heidelbergben Luther számára első ízben nyílt alkalom arra, hogy teológiai nézeteit Wittenberg falain kívül tudós körben fejtsse ki. Sikert aratott. Itt csatlakoztak hozzá első követői a birodalom távolabbi részeiből, köztük számos későbbi vezető reformátor, mint Martin Bucer, Erhard Schnepf, Johannes Brenz. Heidelbergben alakultak ki egy „Luther-párt” körvonalai.

Luther tehát Heidelbergből megerősödve tért vissza Wittenbergbe. Már nemcsak a búcsúról, hanem korának másik sokat vitatott intézményéről, a kiközösítésről is prédikált. A 16. század elejére a búcsúhoz hasonlóan a kiközösítés is társadalmi, gazdasági, politikai kérdéssé vált. Eredetileg a pápai kúria ezt a félelmetes büntető fegyverét csak nagyon komoly esetekben alkalmazta. Az egyházi pénzügyigazgatás egyre erőteljesebbé váló bürokratizálódása következtében azonban az adóbehajtás tömegmérétekben alkalmazott eszközévé vált. Kiközösítettek egyszerű közembert, ha nem fizette időben a dézsmát, kiközösítettek magas rangú egyházi főméltóságokat, ha adósok maradtak azokkal az összegekkel, amelyeket tisztségük jóváhagyása fejében a pápai kúria követelt tőlük. A kiközösítés inflációja – hasonlóan a búcsúhoz – a 14. századtól vált igazán látványossá, amikor már apátok, püspökök és minden egyházi testület is élt vele, gyakran merőben világi természetű ügyekben. Luther korában a kiközösítésnek három fokozata létezett: az első az egyes embert sújtotta, a második a családjára is kiterjedt, a harmadik az egész közösséget vonta be a büntetésbe. Eredetileg kizárólag egyházi büntetés volt: a vétkes személytől megtagadták a szentségek kiszolgáltatását, s ezáltal kitaszították a hívők közösségéből. Idővel azonban a kiközösített személytől nemcsak a szentségeket vonták meg, hanem mindenkinek megtiltották, hogy a bűnössel bármiféle kapcsolatot tartson fenn, beleértve az üzleti kapcsolatokat is. Luther korára ez a szankcionálási forma már olyan méreteket öltött, hogy az egyes fizetési határnapok egyúttal kiközösítési terminusok is voltak. Sokszor a házuktól, portájuktól megfosztott kiközösítettek csapatokba verődve bolyongtak, és koldulással tengették életüket. A könyörtelenség, amellyel a kiközösítést végrehajtották, nemegyszer gyilkosságokhoz is vezetett. Luther saját hittételeiből indult ki, amikor a kiközösítés elleni prédikációiban azt hirdette, hogy az áldozás vagy az úrvacsora megtagadása által egy embert ki lehet zárni az egyházi közösségből, de nem lehet kizárni az Istennel való belső közösségből.

Mielőtt magát Luthert is kiközösítették volna, hosszadalmas színjáték zajlott le a denuncálás szokásos kellékeivel: jelentgetések, kémkedés, spiclikedés. A hangadók ezúttal is a Domonkos-rendiek voltak. Jelentések mentek Thomas Cajetan bíboros pápai legátushoz, aki Augsburgban, a birodalmi gyűlésen tartózkodott. Cajetan pedig továbbította azokat Rómába, I. Miksa császár (1493-1519) kísérelével együtt, aki arra kérte a pápát, hogy közösítse ki Luthert. A császári levélnek nagy hatása volt a kúrián. 1518 nyarán a pápa elrendelte, hogy Luther ellen indítsák meg az eretnekpert. 1518. augusztus 7-én kapta meg Luther azt a pápai idézést, amelyben felszólították, hogy 60 napon belül jelenjék meg bírái előtt Rómában, és ott feleljen nézeteiért.

X. Leó pápa azonban, gondosan ügyelve a szolgálati út pontos betartására, előzetes teológiai szakvéleményt kért a szent palota magiszterétől, a Domonkos-rendi Silvestro Mazzolinitől, akit születési helyéről Prieriasnak neveztek. A kúria hitbéli kérdésekkel foglalkozó, a skolasztika tanain nevelődött szakértője, Mazzolini igen gyorsan, három nap alatt fogalmazta meg jelentését. A meglehetősen felületesen összeállított brosúra

bevezetője tartalmazza a lényegi mondanivalót, a pápával és pápai tekintéllyel kapcsolatos doktrínát: az egyetemes egyházat a római egyház képviseli, a római egyházat pedig a bíborosok, legfelső szinten a pápa, aki éppúgy tévedhetetlen, mint maga az egyház. Aki tehát a búcsúval kapcsolatosan azt állítja, hogy az egyház nem teheti meg, amit valójában tesz, az eretnek. Mazzolini szakvéleménye és az idézés azonban a causa Lutherii, a Luther elleni eretnekper bevezető aktusai voltak. X. Leó pápa, mérlegelve a birodalomban kialakult politikai helyzetet, különös tekintettel a küszöbönálló császárválasztásra, meglehetősen óvatossággal járt el.

1.2. I. Miksa császár utolsó birodalmi gyűlése, Augsburg, 1518

I. Miksa császár 1518-ban, az augsburgi birodalmi gyűlésen lépett utoljára a nyilvánosság elé. A birodalmi gyűlés összehívásának elsődleges célja az utódlás biztosítása volt. Miksa azt akarta, hogy unokája, Károly, Spanyolország királya, Burgundia hercege folytassa a Habsburg császárok sorát. X. Leó pápa I. Ferenc francia király (1515-1547) jelölésének szorgalmazásával viszont a maga részéről meg akarta akadályozni, hogy ismét egy Habsburg kerüljön a császári trónra.

Mindez közvetlenül kihatott Luther ügyének további alakulására. A küszöbönálló császárválasztás kapcsán a szász választófejedelem szavazata hirtelen elsőrendű fontosságú lett a kúria számára. A pápa úgy gondolta, hogy ha nem sikerülne Ferenc francia királyt jelöltetnie, akkor Frigyes szász választófejedelmet lépteti fel Károly, a Habsburg jelölt ellenében. Tervei megvalósításához ugyanakkor Miksa császár is számított a szász választó szavazatára, s ezért hirtelen úgy találta, hogy a wittenbergi szerzetes még hasznára lehet, hiszen ki tudja őt játszani Róma ellen. Levélben kérte fel szász unokafivérét, hogy Luthert gondosan óvja meg a veszedelmektől, amelyeket nemrég éppen ő maga támasztott a pápának küldött, eretnekper sürgető írásával.

Pontosan ennek a politikai konstellációnak köszönhetően és ezt kihasználva a taktikus Bölcs Frigyesnek sikerült elérnie, hogy a szerzetest ne Rómában, hanem a birodalom területén hallgassák ki. A pápa az augsburgi birodalmi gyűlésen tartózkodó képviselőjét, Cajetan bíborost bízta meg, hogy hallgassa ki a wittenbergi szerzetest. A kihallgatásra 1518. október közepén került sor az augsburgi Fugger-palotában, a birodalmi gyűlés után (amely egyébként nem hozott eredményt a trónutódlás kérdésében). Cajetan diplomatikusan próbálta intézni a kényes ügyet. Biztosította Bölcs Frigyes, hogy nem ítélőbíróként, hanem atyai jóindulattal fog viselkedni Luther iránt, és garantálta a szerzetes számára a szabad távozást. Cajetan nyitott volt bizonyos egyházi reformok iránt. Véleménye több ponton is hasonlatos volt Lutheréhez. Még mielőtt téziseit megismerte, 1517. december 8-án A búcsúról (De indulgentiis) címmel tette közzé azt az értekezését, amelyben a búcsúval kapcsolatos nézeteit fejtette ki. Álláspontja szerint a búcsú intézménye csakis az ideig való bűnök bocsánatát szolgálhatja, az elhunyt hozzátartozók számára nem nyerhető el bűnbocsánat. Lutherrel ellentétben azonban Cajetan szemében a pápa primátusa megkérdőjelezhetetlen volt, úgy ahogyan azt az avignoni pápa, VI. Kelemen (1342-1352) az Unigenitus bullájában kijelentette. Egy pápai bulla pedig a korszak hivatalos egyházi értelmezésében nyilatkoztató doktrína, amely előtt mindenkinek meg kellett hajolnia. Ennek megfelelően kettejük több napon át tartó vitája elsősorban az egyház búcsúkincse, a pápai tekintély és a megigazulás kérdései körül forgott.

Cajetan számára az egyik kulcsprobléma az egyház búcsúkincsének kérdése volt, mivel az egész kellemetlen búcsúvita ebből keletkezett. Ha Luther visszavonja a búcsúval kapcsolatos állításait, akkor sokkal könnyebben lehet diszkreditálni az egyháznak érzékeny károkat okozó kampányt. A leghevesebb vita a pápa primátusának kérdésében bontakozott ki kettejük között. Luther a legfelsőbb tekintélyt nem a pápában, hanem a Szentírásban látta. A megigazulás tekintetében a wittenbergi szerzetes számára ugyanígy döntő jelentőségű volt az a tézise, amely szerint nem a szentségek, hanem a hit által igazul meg az ember. Cajetan ezzel szemben meggyőződéssel érvelt amellett, hogy az embert kételyeitől csak az egyház szabadíthatja meg: az üdv az egyház teljhatalmában van, amelyet a szentség reprezentál, nem pedig az egyén szüntelenül tévelygő lelkében. Megértésről vagy a nézetek közeledéséről szó sem lehetett. Luther hajthatatlan volt, Cajetan többszöri felszólítása ellenére sem vonta vissza téziseit, szakításra azonban még ekkor sem gondolt. Szentül hitte, hogy a pápát hiányosan informálták, de mihelyst megismeri a tényállást, igazat ad majd neki. 1518. október 16-án megfogalmazott egy fellebbezést „az elégtelenül informált pápától a jobban tájékoztatandó pápához”, amelyben elutasította az addig kinevezett pápai megbízottakat mint részrehajló személyeket. Kijelentette továbbá, hogy kihallgatásra nem jelentkezhetsz Rómában, ahol maga Leó pápa sem tudhatja életét biztonságban, más helyen azonban kész megjelenni.

Augsburgban mindenki azt gondolta, hogy Cajetan el akarja fogatni a szerzetest, ezért aggódó barátai is arra próbálták rávenni, hogy meneküljön. Luther végül október 20-ról 21-re virradó éjszaka titokban elhagyta a várost, és visszatért Wittenbergbe. A bíboros azonban sokkal tapasztaltabb és óvatosabb volt, semhogy önhatalmúlag elfogassa Luthert: nem akarta, hogy egy ilyen lépés ódiuma a pápai legátusra háruljon. A választófejedelmekre akarta hárítani a pápai parancs végrehajtását. Október 25-én éles hangú levélben szólította

fel Bölcs Frigyes, hogy Luthert mint nyilvánvaló eretneket szolgáltatassa ki Rómának, vagy legalábbis utasítsa ki fejedelemsége területéről. A választófejedelem valójában soha nem volt képes erélyes elhatározásokra, s ennek következtében fokról fokra csökkent a befolyása, holott egykor vezető pozíciót töltött be a birodalomban. Cajetan levelét szokásához híven tétován forgatta kezében, s legszívesebben egyszerűen félretette volna abban a reményben, hogy az ügy majd magától elintéződik. Jellemző, hogy csak másfél hónappal később, 1518. december 8-i keltezésű levelében utasította el a bíboros Luther kiszolgáltatására vonatkozó felszólítását. A választófejedelem egyedüli erőssége valójában a kivárás volt. Legjobb eredményeit ezzel a taktikával érte el. Hogy Luther esetleges elítélése esetén a rá nézve kellemetlen birodalmi jogi konzekvenciákat elkerülje, igyekezett tartózkodni az ügy- gyel kapcsolatos egyértelmű állásfoglalásoktól. Személyesen soha nem is találkozott a szerzetessel, csak udvari káplánja, Georg Spalatin tartotta Lutherrel a kapcsolatot, s gondoskodott a kettejük közötti folyamatos információcseréről.

A bíboros levelét Spalatin útján küldette meg Luthernek, és felszólította, hogy nyilatkozzék az ügyben. Luther megértette, mit kíván tőle a fejedelem. Válaszként terjedelmes jelentést fogalmazott, amelynek bevezető részében kijelentette, hogy elhagyja a birodalom területét. A továbbiakban beszámolt a kihallgatás minden részletéről, a bíborossal folytatott vitáiról, az elhangzott érvekről és ellenérvekről, és közben a búcsúra vonatkozó nézeteit minden addigi írásánál világosabban és meggyőzőbben fejtette ki.

Luther a jelentésen kívül a konfliktus feloldására egy másik iratot is fogalmazott, amelyben a pápától egy egyetemes zsinathoz fellebbezett. Az itt megnyilvánuló kon- ciliarista szemléletét azonban nem sokkal ezután már el is vetette. A fellebbezést 1517. november 28-án tanúk és jegyző jelenlétében hitelesíttette, ezzel hivatalos jogi formát is adva a pápa primátusának elutasításával kapcsolatos nézeteinek.

Miközben Luther franciaországi elutazásához készülődött, az utolsó pillanatban levél érkezett a választófejedelemtől, hogy maradjon. Rómából újabb különmegbízott jelentkezett, új utasításokkal, és a választófejedelem már nem tartotta szükségesnek, hogy professzora távozzon. 1518 decemberében egy alacsony beosztású pápai udvaronc, Karl von Miltitz a kúria követeként jelentette be magát a választófejedelemnél. Miltitz egy kevésbé tehetős szász nemesi családból származott, és Rómában próbált karriert csinálni. Egy sajátos, minden korban meglévő réteg tipikus képviselőjeként kisszerűség, hiúság, fontoskodás jellemezte. Feladata egyrészt abban állt, hogy átadja Frigyesnek a kúria legmagasabb kitüntetését, az Aranyróza-rendjelet, amelyet előzetesen Augsburgban a Fuggereknél helyezett letétbe. Másrészt megpróbálta rábírní a választót Luther kiadására. A találkozóra 1519 januárjában Altenburgban került sor, ahol Miltitz nemcsak Bölcs Frigyes, hanem Lutherrel is tárgyalt a békés megegyezés reményében. A wittenbergi szerzetes nem volt hajlandó tételei visszavonására, de elfogadott egy hallgatásra vonatkozó megállapodást, amelyet nyomtatásban is publikált. A megállapodás lényege: Luther hallgat, ha ellenfelei is hallgatnak. Néhány hónapig tartó nyugalmi időszak következett.

1.3. Gazdaság és politikum: az 1519. évi császárválasztás

1519 januárjában meghalt I. Miksa, ezzel aktuálissá vált a császárválasztás. X. Leó pápa hosszú ideig eredménytelenül próbálkozott azzal, hogy elfogadtassa saját jelöltjét, I. Ferenc francia királyt. A legesélyesebb pályázónak számító francia király közel félmillió dukátot osztogatott szét a választófejedelmek között, s befolyásos párthívei voltak birodalomszerte. Elkövette azonban azt a hibát, hogy propagandájában túlságosan is hangsúlyozta hadvezéri erényeit, Itáliában kivívott ragyogó győzelmeit, energikus lényét: márpedig a német választófejedelmek éppen ilyen erőskezű uralkodót nem akartak. Még többet ártott neki, hogy a pápa túlságosan nyíltan, szinte erőszakosan támogatta jelöltségét abban a Német-római Birodalomban, ahol már hosszú évtizedek óta erőteljes kúriaellenes hangulat uralkodott. A pápa ekkor egy rövid ideig a szász választófejedelmet akarta jelöltetni, biztosítva őt, hogy még abban az esetben is elismeri császárnak, ha a választáson nem kapja meg a szavazatok többségét. Frigyes azonban elég bölcs volt ahhoz, hogy a császárjelöltséget elutasítsa, s tette ezt annak ellenére, hogy a pápa küldötteként Miltitz végre elvitte neki a Fugge- reknél letétbe helyezett Aranyróza-rendjelet, és egyéb, választási alkudozások idején szokásos ajánlatokat is tett. Az ajánlatok sorában szerepelt az is, hogy bíborossá nevezi ki azt a személyt, akit a választó óhaj. A helyzet azonban szinte napról napra változott. A pápa birodalmi legátusainak jelentéseiből azt a következtetést vonta le, hogy a Habsburg-ellenes opposíció teljesen kilátástalan, s ezért sietve utasítást adott, hogy biztosítsák Miksa unokáját, Károlyt különleges rokonszenvéről. Károly a jelentések tanúsága szerint törekény egészségi állapotban volt, és tanácsosai befolyása alatt állt, így tehát veszélytelennek látszott a választófejedelmek szempontjából. Károly megválasztásában azonban a döntő tényező a pénz volt. A Fugger-bankház megszervezte a maga konzorciumát, amelyben a Welserek mellett itáliai bankok is érdekeltséget vállaltak, így közel kétszer annyit volt képes befektetni a vállalkozásba, mint a franciák. Leó pápa hiába ígért magas egyházi méltóságokat a trieri és a kölni választófejedelmeknek, Albert mainzi választónak pedig, akiből már korábban érseket kreált, az állandó legátusi

méltóságot. A részt vevő választófejedelmek többször is frontot cseréltek, s minden átállást jól megfizettek. A Fuggerek titkos üzleti könyveinek bejegyzései bizonyítják, hogy például a szász választónak megígérték a régi, még Miksa idejéből származó adósságainak kifizetését. A császárválasztáshoz a Fuggerek mintegy 543 585 gulden hitelt folyósítottak. Károlynak a korona – a brandenburgi és mainzi választófejedelmek követeléseivel együtt – végül 852 189 guldenbe került. V Károlyt végül egyhangúlag választották meg, és 1520. október 23-án Aachenben meg is koronázták.

1.4. A lipcsei disputa, 1519. június 27. – július 14.

Közben Luther lázas kánonjogi tanulmányokba fogott. Cajetannal folytatott vitája óta a pápai tekintély kérdésében látta a legfőbb problémát. Behatóan kezdett el foglalkozni a pápai bullákkal és dekretálisokkal, a nagy kánonjogi gyűjtemény volt ugyanis az egyház egyetemesen elismert fő könyve, tekintély, amely felette állott minden néven nevezhető világi jognak. Luther valójában kánonjogi tanulmányai alapján indította meg harcát a pápaság ellen, az egész egyházi intézményrendszerben kezdett kételkedni, s eljutott arra a meggyőződésre, hogy az ő legfőbb ura Krisztus, nem pedig egy ember, bármilyen hatalmas legyen is. Szóhasználatában – egyelőre még csak barátaihoz írott leveleiben – ez idő tájt bukkant fel az Antikrisztus kifejezés mint a pápa szinonimája.

Miközben Luther hallgatási fogadalmának eleget téve tanulmányainak szentelte magát, 1519. május 27-én Cajetan Weimarban Miltitzen keresztül újból tárgyalta a szász választóval, követelve tőle Luther papi hivatalának felfüggesztését, ám ezúttal is eredménytelenül. Cajetan ugyanakkor gondoskodott arról, hogy Rómában kihirdessék a szerzetessel folytatott augsburgi vita után a búcsúra vonatkozóan kidolgozott dekretumát. Az is tudomására jutott Luthernek, hogy a kúrián Mazzolini és Cajetan bevonásával javában dolgoznak azon, hogy egy részletes és végleges eljárással kiközösítsék. Régi ellenfele, Johann Eck is támadásba lendült. Luther úgy látta, legfőbb ideje, hogy ismét felvegye a harcot. Ő hallgatott, de ellenfelei nem tartották magukat a megállapodáshoz. Egyedül a wittenbergi egyetem bizonyult támasznak, a választófejedelem kiszámíthatatlan volt. Az univerzitás büszke volt professzorára, aki két esztendő alatt bámulatos módon fellendítette az intézményt. A hallgatók száma megduplázódott, Luther óráit közel 400 diák látogatta, ami a korszakban kiugróan magas létszámnak számított (az egyetem hallgatói létszámának mintegy kétharmada). A kezdetben ismeretlen Wittenberg ekkor már felvehetette a versenyt a régi egyetemekkel. Luther mellett olyan tekintélyek működtek itt, mint Karlstadt (a karlstadti Andreas Bodenstein), 1504 óta az egyetem filozófiaprofesszora, 1518 augusztusa óta pedig Philipp Melanchthon, a görög nyelv docense.

Luther is belekerült abba a búcsúkérdésről folytatott teológiai vitába, amelyet eredetileg Karlstadt kezdeményezett az ingolstadtai teológussal, Johann Eckkel. A minden addiginál nagyobb nyilvánosság előtt zajló akadémikus disputára Szakállas György szász herceg (1500-1539) lipcsei Pleipenburg kastélyában került sor 1519. június 27-e és július 14-e között. (Szakállas György Szászország másik, nem választófejedelmi részének az ura volt. Szászország két részre osztása 1485-ben következett be. Ez a megosztottság és a mögötte zajló konkurenciaharc a Luther-ügy szempontjából is jelentőséggel bírt.) A vita eredeti célja az volt, hogy a lipcseiek megtépázzák Wittenberg hírnevét, megsemmisítő csapást mérve a wittenbergi teológiai irányzatra. György herceget igencsak bosszantotta, hogy Wittenberg az ő lipcsei egyetemének rovására rövid idő alatt a birodalom legnépszerűbb egyetemeinek egyikévé vált. Az ügy, amely alkalmat adott Luthernek, hogy hallgatási fogadalmát megszegje, lokális jellegű vitának indult. A wittenbergi teológusok látványos kísérettel érkeztek meg Lipcsébe. A lipcsei diákok tört és kardot csatoltak övükre, a véres összecsapások ugyanis a korszakban az akadémiai élet mindennapos jelenségei közé tartoztak. A disputa Eck és Karlstadt napokig tartó szópárbajával indult a szabad akaratról és annak az isteni kegyelemhez és a jó cselekedetekhez fűződő viszonyáról. Ezt követte július 2-től Luther és Eck vitája. Az ingolstadtai teológus alapvetően azt akarta bebizonyítani, hogy Luther nemcsak a búcsú kérdésében elfoglalt álláspontja miatt, hanem egész magatartására nézve eretnek. Már az első szócsatában cseh eretnekséggel vádolta, s ezt a megjelölést a wittenbergi szerzetes nem tudta többé lerázni magáról, szüntelen ismételték mint nézetei veszélyes voltának bizonyítékát. Csehország volt Európa eretnek országa, amely a kor felfogása szerint az egyháztól elrugaszkodott tanaival az Isten által megszabott társadalmi és politikai világrendet is fenyegette. E tekintetben a vitavezetői minőségben jelen lévő György herceg személy szerint is különösen érzékeny volt: anyja Podjebrád Györgynek, a cseh eretnek királynak (1458-1471) volt a lánya, s félt attól, hogy esetleg az eretnek ország iránti titkos rokonszenvet feltételeznek róla. Ezért ebben a kérdésben rendkívül éles és merev magatartást tanúsított. A vita a továbbiakban a pápa primátusának kérdésére koncentrált. Luther elvetette a pápaság isteni jogból való eredetének doktrínáját. Majd még tovább lépve, nemcsak a pápa primátusát, hanem a zsinatok csálhatatlanságát is kétségbe vonta. Ezzel feladta korábbi konciliarista felfogását, a Szentírást ismerve el egyedüli tekintélyként. A lipcsei disputa Luthert látványosan előbbre vitte a megkezdett úton, és véget vetetett a kilátástalan egyeztető kísérleteknek. A búcsú elleni harc a

pápás egyház alapjainak átfogó tagadásává szélesedett. A lipcsei vitával a sola Scriptura elv a reformáció alapelvevé vált.

Nehéz eldönteni, ki volt a vita igazi győztese. A kortársak Ecket ünnepelték, a reformáció későbbi eseményei és az utókor Luthert igazolták. Fogalmazhatunk úgy is, hogy Eck a korszak elvárásai és szokásrendje szerint lefolytatott akadémiai disputát nyerte meg, Luther viszont a vitát követő publicisztikai aktivitással a nyilvánosságot. Annyi bizonyos, hogy Eck a vita során elegendő bizonyítékot gyűjtött Luther eretnekségére. Két különböző vitastílus szállt harcba egymással: a vitatkozás régi konvenciói és egy új irodalmi igényesség és stílus. Eck, mint a kötetlen beszéd elismerten nagy művésze, kitűnő memóriájában szentenciák és dekretálisok sorát volt képes elraktározni. Ezzel szemben a wittenbergiek az írott nyelvre, az eredeti forrásokra hagyatkoztak, jegyzetekkel dolgoztak, amelyekből folyton idéztek, még saját kis kézikönyvtárat is vittek magukkal. A vitáról készített hivatalos jegyzőkönyvet csak korlátozott példányszámban nyomtatták ki, mindössze 24 darabot a párizsi egyetem 24 tagú bizottsága számára, akiket Lipcse a disputáról szóló szakvélemény kiadására kért fel. Mivel a Sorbonne óriási tiszteletdíjat kért, semmi nem lett a szakvéleményből. Nagy példányszámban nyomtatták ki ugyanakkor Luther egyik lipcsei prédikációját, amelyben a pápa primátusát és a fennálló egyházi hierarchiát támadta. A wittenbergiek ezenkívül több verzióban is kiadták a vita teljes anyagát. A lipcsei disputa a képekkel illusztrált publicisztika kezdetét is jelentette. Az óriási példányszámban kiadott röpiratokban, röplapokon az eseményeket durva, szatirikus eszközökkel szóban és képen kommentálták, értékelték, ezzel új, a szélesebb nyilvánosság körében rendkívül népszerű, konfrontatív stílust teremtve.

Luther lipcsei vitán tanúsított merész magatartása meghozta számára a humanisták barátságát. Luther támogatásával a wittenbergi egyetem volt az első, ahol a humanisták óhaja szerint latin, görög és héber nyelveket is oktattak. A humanista tudományosság beágyazódott a wittenbergi egyetem munkájába, amelynek révén Luther legjelentősebb teológiai munkatársa Philipp Melanchthon lett. Számos tisztelője akadt a humanisták körében délnémet területeken is: Nürnbergben Albrecht Dürer festő, Lazarus Spengler tanácsírnok, Willibald Pirckheimer tanácsos, Freiburgban Ulrich Zasius jogász. A német humanisták fiatalabb nemzedékének legmerészebb és legjelentősebb képviselője az ősi frank birodalmi lovagi családból származó Ulrich von Hutten is Luther felé fordult. Hutten a pápai hatalomtól független erős császárság szószólójaként nem annyira vallási, mint politikai, humanista indítatásból lármás polémiát folytatott Róma híveivel. A birodalom római „rabszolgaság” alóli kiszabadítását célzó programját előbb I. Miksa császárra építette, majd Miksa 1518-ben bekövetkezett halála után a német nemzeti egyházi mozgalom potenciális vezetőjét a birodalom legnagyobb hatalommal bíró egyházfejedelme, Albert mainzi érsek személyében látta. Rövidesen azonban fel kellett ismernie, hogy Albertet menynyire erőteljes szálak fűzik a pápai kúriához. Hutten révén Luther kapcsolatba került a forradalmi beállítottságú birodalmi lovagok testületének vezéraljaival, Franz von Sickingen és Silvester von Schaumberg lovagokkal is, akik 1520 júniusában váraikban szükség esetére menedéket ajánlottak fel számára.

1.5. Az 1520. év: a kiközösítéssel fenyegető pápai bulla és Luther három nagy reformátori írása

A reformáció történetének további menetét tekintve az 1520. év több szempontból is kulcsfontosságúnak tekinthető. A lipcsei disputát követően 1520 januárjában Rómában újra elővették Luther eretnekperét. A per háttérében komoly politikai kombinációk húzódtak meg. X. Leó pápa minden erejével azon volt, hogy az új Habsburg-hatalmat sakkban tartsa, s ha lehet, gyengítse. Kardinális kérdés volt pápai tekintélyének helyreállítása egy olyan területen, amely addig a kúria vitathatatlan kiszolgálójának számított. Franciaországban ekkor már egy messzemenően önálló nemzeti egyház állt fenn, Angliában Thomas Wolsey bíboros valóságos társpápaként uralkodott addig példa nélküli teljhatalommal, a spanyol király szintén nagy függetlenségre tett szert, és megvolt az a lehetősége, hogy nápolyi királysága révén külön is nyomást gyakoroljon Rómára. A birodalom maradt az egyetlen terület, ahol a pápai kúria régi hatalmi pozícióinak megtartásában reménykedett. A pápa több ízben is megváltoztatta annak a bíborosokból és szerzetesrendek generálisából álló bizottságnak az összetételét, amelynek az volt a feladata, hogy kidolgozza a Luther elleni, kiközösítéssel fenyegető bulla szövegét. Végül Johann Eck bizottságba történő felvétele gyorsította fel az eseményeket. 1520. június 15-én került kibocsátásra az Exsurge Domine kezdetű bulla, amely Luther meglehetősen rendszertelenül kiválogatott 41 tételét eretneknek minősítette, elrendelte összes írásának elégetését, felszólította továbbá őt és híveit, hogy a tanokat 60 napon belül vonják vissza, ellenkező esetben elítélt eretneknek számítanak. Eck a fenyegető bulla szövegébe nemcsak Luthert vonta be, hanem pápai engedéllyel a szerzetes vélt híveit is, köztük az ismert nürnbergi humanistát Willibald Pirckheimert, a nürnbergi tanácsírnok Lazarus Spenglert, továbbá három wittenbergi professzort.

VALLÁSÜGY, VALLÁSI MEGÚJULÁS, VALLÁSHÁBORÚK

Luthert a fenyegető bulla nem félemlítette meg. Több kisebb röpirat mellett a következő hónapokban adta ki három legfontosabb reformatori írását. A német nemzet keresztény nemességéhez a kereszténység állapotának megjavítása ügyében (An den christli- chen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung) címet viselő első írás 1520 augusztusában jelent meg, amelyben felszólította a császárt, a fejedelmeket és a nemességet az egyház átfogó reformjára. Népies nyelven, közérthetően adta elő, miként tesz lehetetlenné mindenfajta egyházi reformot a „rómaiak három fala”: a tanok, amelyek szerint egyrészt az egyházi hatalom felette áll a világi hatalomnak, másrészt egyedül a pápa a Szentírás tévedhetetlen magyarázója, harmadrészt egyedül a pápa hívhat össze érvényes zsinatot. A munka második részében Luther gyakorlati indítványokat tett, szinte semmit sem hagyva ki azokból a kérdésekből, amelyek társadalmi rendtől, rangtól függetlenül már évtizedek óta intenzíven foglalkoztatták a kor emberét. Konkrét javaslatokat tett a pápaság megreformálására: a pápa kövesse a krisztusi szegénységet, mondjon le világi és egyházi hatalmi igényeiről, szentelje magát az imádkozásnak, óriási udvartartásának létszámát redukálja. A német nemzet gravamenjeire (gravamina nationis germanicae) való hivatkozással szorgalmazta a császárság és a nemzeti egyházzá alakítandó német egyház függetlenedését a pápától, hangsúlyozva, hogy a püspöki kinevezések jóváhagyását nem szabad átengedni Rómának. Állást foglalt az egyházi és világi élet megújításának számos kérdésében is: a kolostori élet megreformálása, a papi nőtlenség, az egész másodlagos kultusz, a halotti misék, a búcsúk, a koldulás és szegénygondozás terén, a fényűzés és erkölcstelenség megszüntetése, a kamatszedés betiltása érdekében. Az írás néhány héten belül mintegy 4 ezer példányban kelt el (a korszakban nyomtatásban megjelentetett munkák maximális kiadási példányszáma ezer körül mozgott), s még ugyanebben az évben 15 további kiadást ért meg.

Luther a következő, 1520 októberében publikált, az elsónél terjedelmesebb latin nyelvű munkáját a tudósvilágnak szánta. A második vitairat Az egyház babiloni fogságáról (De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium) címet kapta. Éles hangvétel, tiszta érvelés, rendszeresség, szigorú szerkezet jellemzi. Megszövegezésében Melancthon segédkezett. Luther a zsidók babiloni fogságához hasonlítja a pápaság rabságában sínylődő keresztényeket. Valójában ez a broszúra pecsételte meg az egyházzal való szakítását. Luther a szentségekről szóló tant vont a kétségbe, s ezzel az egyház alapidogmáit támadta meg. Írásának középpontjába a Bibliát mint egyedüli tekintélyt állítja: ami nincs az Írásban, az az emberek műve és utólagos toldalék. Luther kifejti, hogy a Bibliában csak egy szentség van, Isten ígéje, és három szentségi jel, a kereszt- ség, a bűnbánat és az úrvacsora. Az egyház ezekhez még négyet csatolt: a bérmálás, a házasság, a papi rend és az utolsó kenet szentségét, amelyek véleménye szerint nem igazi szakramentumok, mivel egyik sem található meg a Szentírásban. Az idők folyamán azonban még az első három szentség is változásokon ment át, ezért vissza kell adni eredeti értelmüket. Eredeti értelmük pedig Luther megfogalmazásában az volt, hogy egyedül csak a hit dönt, nem önmagában a szakramentumok használata: akinek hite van, az szentségek nélkül is üdvözülhet. Ezzel Luther az egyház teljes építményét támadta meg, amely a felszentelt papok által kiszolgáltató szentségek rendjén alapult. Legveszélyesebb támadása a kultusz legfőbb része, a mise ellen irányult. Luther az egyház egész szertartási rendszerét elutasította. Szerinte a mise nem olyan áldozat, amelyet csak pap végezhet el, az aktusban közvetlenül részt kell vennie az Úr testét magához vevő laikus hívőnek is, a szent cselekmény csakis így válik hatékonnyá.

A harmadik, latin és német nyelven megfogalmazott írást, A keresztény ember szabadságáról (Von der Freiheit eines Christenmenschen) címűt 1520 novemberében adták ki, s ebben Luther a jó cselekedetekről és a bűnbocsánatról szóló nézeteinek összefoglalását adja. Terjedelmét tekintve ez a legkisebb a három között, műfajára nézve nem vitairat, sokkal inkább prédikáció. A német misztikusok szellemében beszél külső és belső emberről, vagyis az ember szellemi és testi természetéről. A belső ember mindennek szabad ura, a külső ember mindennek szolgája. A hitben van a lélek dicsősége és méltósága. Arra figyelmeztet, hogy a jámbor, jó cselekedetektől még nem válik az ember jóvá, jámborrá, viszont a jó és jámbor embernek a cselekedetei is jók és jámborak.

Az 1517-ben még teljesen ismeretlen Luther 1520-ban már a legtöbbet publikáló, legolvasottabb szerzőnek számított Európában. Írásainak kiadására Wittenberg- ben egész nyomdaipar fejlődött ki. Művei gyakran tíz vagy még több kiadást értek meg, de az utánnomások többsége már nem Wittenbergben készült. Nyomdák és irodalmi támaszpontok szerteágazó hálózata alakult ki Augsburg, Strassburg, Bazel központokkal. A három nagy reformatori írás megjelenésének éve a röpiratok évének is tekinthető. Luther 1520-ban addigi irodalmi munkásságának csúcspontjához érkezett. Egyetlen esztendő alatt mintegy 900 oldalt 27 különféle cím alatt tett közzé, összesen 270 kiadásban, félmillió példányban.

Közben a pápa Johann Eck és Hieronymus Aleander (Girolamo Aleandro) frissen kinevezett nunciusok számára megbízást adott a felületesen megszerkesztett és a bíborosok testülete által jóváhagyott átokkal fenyegető bulla kihirdetésére. Johann Eck megbízatása az északi és középső német területekre, Hieronymus Aleander pápai könyvtárosa Németalföldre és a Rajna-vidékre szólt. Eck küldetése során komoly ellenállásba ütközött. Szászországi utazása egyenesen kudarccal végződött, egy-két helységben – például Meissenben, Merseburgban

– tudta csak elérni a bulla nyilvános kifüggesztését. Utazása egyre inkább meneküléshez kezdett hasonlítani, Wittenbergbe be sem merte tenni a lábát. A másik nunciushoz, Aleandernek ugyanezt kellett tapasztalnia. A németalföldi területeken V Károly császár (1519-1556) tekintélyére támaszkodva még ért el ugyan sikereket, Löwenben nyilvánosan égette el Luther írásait, de a Rajna-vidéken nehézségekbe ütközött. Az eretnokség elleni harc fellegvárának, a dominikánusok központjának számító Kölnben fenyegetésekkel illették. Mainzban a diákok nagy máglyát raktak, és Luther művei helyett ellenfeleinek írásait vetették a tűzbe.

Az események hatására Luther november 17-én ismét egyetemes zsinathoz fellebbezett, és összeállította Az Antikrisztus bullája ellen (Adversus execrabilem Antichristi bullam) című írását, amelyben felszólította a császárt, a fejedelmeket, a városokat és községeket, hogy támogassák egy egyetemes zsinathoz való fellebbezését. December 10-én Melanchthon felhívására Wittenbergben összegyűltek a diákok, hogy elégezzék a kánonjogi könyveket, a pápai rendelkezéseket és Luther ellenségeinek írásait. Az eseményen jelen volt professzortársai mellett maga Luther is, aki végül máglyára vetette a kiközösítéssel fenyegető pápai bulla egy példányát is. Tettének igazolására rögtön megírta A pápa és hívei könyveinek elégetéséről című népszerű brosúráját. 1521. január 3-án Rómában kiadták Luther ellen az átokbullát (Decretum Romanum Pontificem), amelynek azonban nem volt foganatja. Luther és ügyének sorsa a birodalom állásfoglalásától függött.

1.6. Az új császár első birodalmi gyűlése: Worms, 1521

1521. január 27-én nyitotta meg V Károly uralkodásának első birodalmi gyűlését Wormsban. Az uralkodó számára a legfontosabb az volt, hogy a küszöbönálló háborúhoz megszerezze a rendek anyagi támogatását. A birodalmi gyűlés egyik fontos eredménye volt, hogy 22 rendi taggal ismét sikerült felállítani a birodalmi kormányt (Reichsregiment), amely elvben a birodalmi gyűlést helyettesítette, a birodalmat kormányozta. (A 20 tagú első birodalmi kormányt 1500-ban a rendi reformtörekvések jegyében állították fel, amely 1502-ig működött. Az 1521-ben megalakított második birodalmi kormány előbb Nürnberg, majd Esslingen, végül Speyer központokkal működött, majd 1530-ban megszűnt.) A birodalmi gyűlésen napirendre kerültek a német nemzet azon gravamenjei, amelyek a bázeli zsinat (1431-1449) óta tisztázatlan egyházi visszaéléseket sérelmeztek. Maga V. Károly indítványozta a panaszok összeállítását, s ebből a célból egy külön bizottság alakult. A bizottság a gravameneket egy 102 cikkelyből álló dokumentumban rögzítette. A panaszok elsősorban Róma ellen irányultak: a pápai kúria pénzügyi gyakorlatában tapasztalható túlkapások, a hivatalok pápa általi önkényes adásvétele. A német nemzet gravamenjei a következő négy birodalmi gyűlésen (az 1522. évi nürnbergi, az 1522-1523. évi nürnbergi, az 1524. évi nürnbergi és az 1525. évi augsburgi birodalmi gyűléseken) további, a birodalom különböző egyházi és világi rendjeinek egymás ellen felhozott panaszaival egészültek ki. Mindenesetre a wormsi birodalmi gyűlés résztvevői különösen érzékenyen viszonyultak az egyházi reform kérdéséhez: a birodalmi rendek közül sokan magát a Luther-ügyet is a gravamen-mozgalom részeként kezelték.

A wormsi birodalmi gyűlés számos napirendi pontja között – láttuk – csak az egyik volt a vallás kérdése. Hogy egyáltalán tárgyaltak róla, az önmagában figyelemre méltó: a rendek az uralkodóval kötött választási kapitulációra hivatkozva – amely rögzítette, hogy a császár a birodalmi átok (Reichsacht) kimondását megelőzően az érintett személyt köteles meghallgatni – elérték, hogy Luthert meghívják a birodalmi gyűlésre. Luther császári kísérettel érkezett meg Wormsba, és 1521. április 18-án lépett fel először a birodalmi gyűlésen. Előbb német, majd latin nyelvű beszédében erősítette meg a pápával és a zsinatokkal szemben támasztott kételyeit és tett hitvallást a Szentírás mint legfőbb autoritás mellett. Április 19-én V. Károly éles hangvételű francia nyelvű beszédében Luther ellen foglalt állást, és egyértelművé tette, hogy őt bizonyítottan eretneknek tekinti, s ennek megfelelően kíván eljárni ellene. A rendek mégis további egy hét haladékot eszközöltek ki számára, de nem tudták kompromisszumra bírni. Az újabb meghallgatáson, április 24-25-én sem hagyta magát eltántorítani attól, hogy csakis a Biblia érveit fogadja el. Luther a tárgyalás végeztével a szabad eltávozás tudatában még április 25-én elhagyta Wormsot. Útban Wittenberg felé Bölcs Frigyes színleg elraboltatta és Wartburg várába vitette, ahol tíz hónapig (1521. május 4-től 1521. március 1-jéig) élt György lovag (Junker Jörg) álnéven.

Az 1521. május 8-i keltezésű wormsi ediktum Lutherre és követőire kimondta a birodalmi átkot, és elrendelte könyveinek elégetését, valamint minden német földön nyomtatott könyv egyházi cenzúráját. A rendek többsége ugyan időközben már elhagyta a birodalmi gyűlés helyszínét, de miután május 25-én I. Joachim brandenburgi választófejedelem (1499-1535) a rendek nevében kinyilvánította az ediktummal való egyetértését, május 26-án V. Károly aláírta a dokumentum német és latin nyelvű változatait. Amit az ediktum szövegében de jure írásba foglaltak, az de facto nem felelt meg a valóságnak: nem felelt meg a tényeknek, hogy az ediktum a rendek akaratát fejezte volna ki. A Luther elleni kiközösítés elrendelése csak erősítette a reformáció mozgalmát. A wormsi ediktum Luther ügyét a rendek ügyévé emelte. A Luther melletti állásfoglalás a császárral szembeni ellenállást jelentette, a reformáció a császár és a rendek közötti erőterben politikai kérdéssé vált.

V. Károly a wormsi birodalmi gyűlést követően elhagyta a birodalom területét. Aktív valláspolitikát a következő években nem folytatott, figyelmét és erőit Észak-Itália birtoklásáért Franciaországgal folytatott állandósult háborúi kötötték le. Csak majdnem tíz évvel később tért vissza a birodalomba. Távollétében – családi egyezmény értelmében – öccse, a későbbi I. Ferdinánd császár (1556-1564) képviselte.

1.7. A lutheri teológia „gyakorlati” következményei, 1521-1524

A központi hatalom gyengeségéből adódóan a wormsi ediktum kiadása ellenére Luther tanai és írásai akadálytalanul terjedtek. A rendeket elsősorban gazdasági és politikai érdekeik érvényesítése, és nem feltétlenül a vallási hovatartozás kérdése foglalkoztatta. Az egymást követő birodalmi gyűlések is egyre csak halogatták a wormsi ediktum végrehajtásának megtárgyalását. Az 1522. évi nürnbergi birodalmi gyűlés kimondta, hogy a wormsi ediktum végrehajtása lehetetlen. A vallási kérdés megvitatását elnapolta egy következő egyetemes zsinatig, annak ellenére, hogy X. Leó utóda, az egyébként reformbarát VI. Adorján pápa (1522-1523) Francesco Chieregati nun- cius által az ediktum végrehajtását követelte. Nem jutott sokkal előbbre az 1524. évi nürnbergi birodalmi gyűlésen az új pápa, VII. Kelemen (1523-1534) legátusa, Loren- zo Campeggio sem. A fejedelmek ugyan megígérték, hogy az ediktumot, amennyire tudják, végrehajtják, a birodalmi városok azonban ezt is elutasították. Miután a birodalmi fejedelmek és városok együttes erővel feloszlatták a Nürnbergben székelő birodalmi kormányt – amely Esslingenbe áthelyezett császári hatóságként működött tovább –, gondolni sem lehetett arra, hogy a birodalom majd fellép az eretnekek ellen. 1524 júniusában Campeggio irányításával a délnémet katolikus rendek (bajor hercegek, délnémet püspökök és I. Ferdinánd) a wormsi ediktum végrehajtása céljából létrehozták a regensburgi szövetséget. Nem sok sikerrel.

Amíg Luther Wartburgban tartózkodott, 1521-1522-ben Wittenbergben több fontos, a későbbiekben birodalomszerte mintául szolgáló gyakorlati reform megvalósítására került sor. Amit Luther a német nemzet nemességéhez címzett reformatori írásában követelt, azt 1521 tavaszától wittenbergi hívei Karlstadt vezetésével igyekeztek megvalósítani. 1521 szeptemberében Melanchthon a diákjaival két szín alatt vette az úrvacsorát. Novemberben 13 ágostonos szerzetes kilépett a rendből, és közülük többen megházasodtak. Decemberben a városi polgárság és az egyetemi diákság körében több ízben is zavargásokra került sor. A zavargások a Münzer Tamást követő zwickaui próféták – Niklas Storch posztókészítő és Markus Stübner egykori wittenbergi diák – megérkezése után felélénkultek. 1522 januárjában a Wittenberg- ben ülésező Ágoston-rendiek káptalani ülésén a német ágostonos kongregáció feloszlátásáról döntöttek. A városi tanács Karlstadt vezetésével még januárban kiadta Wittenberg város rendtartását, amely átalakította az istentiszteleteket, rendelkezett a koldulás betiltásáról, a templomokban az oltárok számának csökkentéséről és a képek eltávolításáról. Az egyház pénzügyi alapjainak biztosítására ebben a rendtartásban rögzítették először a közös persely rendjét, amely a későbbi szekularizáció fontos eleme volt. A városi tanács minden igyekezete ellenére a forrongásoknak nem tudta elejét venni, februárban megkezdődött a képrombolás.

Luther 1522. március 6-án a wittenbergiek hívására visszatért a városba, és prédikációival helyreállította a rendet. Karlstadt tevékenységét az egyetemi oktatásra korlátozták, de 1524-ben végleg elhagyta a választófejedelemség területét. Az 1521 tavasza óta bevezetett gyakorlati reformok közül megmaradt a mise áldozatjellegére utaló szavak elhagyása, a fülbegyónás, a zugmise megszüntetése, a koldulás tilalma, de újra bevezették a latin nyelvű misét, az úrfelmutatást, az egy szín alatti áldozást és a miseruhákat.

Luther mint a mérsékelt reformok híve 1523-ban A mise és az áldozás rendje (Formula Missae et Communio) című írásában fektette le az általa képviselt istentiszteleti rendet. A latin mise felépítését megtartotta, de száműzte belőle az általa „kereszténységet” ítélt elemeket. Az istentiszteletnek két csúcspontja volt: a prédikáció és az úrvacsora. Az igehirdetés oktató jellegű volt. A nép tanítását szolgálták a korálok is. Az 1526-ban kiadott A német mise és az istentisztelet rendje (Deutsche Messe und Ordnung des Gottesdienstes) óta a lutheránus istentisztelet német nyelven folyt. A templomokban a mellékoltárokat eltávolították, viszont a főoltár, a képek és az orgona megmaradtak. A Lutherén kívül számos egyéb istentiszteleti rendtartás is megfogalmazásra és alkalmazásra került.

Az istentisztelet megújítása az istentiszteleti célú alapítványi vagyon gyökeres reformját is maga után vonta. Wittenberg város rendtartásának mintája nyomán 1523-ban Luther közreműködésével alakították ki az ún. leisingi perselyezési rendet (amely éppen Leising városában bizonyult megvalósíthatatlannak). A rendtartás az egyházi birtokok és javadalmak kezelését rögzítette. A kasszát a gyülekezet két választott gondnokára bízta, a befolyt összegekből fedezték a lelkész szolgálatait és egyéb szociális jellegű kiadásokat (nincstelének, betegek ellátása). Arra is volt példa, hogy a kasszát nem a gyülekezet választott gondnokai, hanem a városi önkormányzat képviselői kezelték. Ezt a rendtartást vezették be 1525-ben például Nürnbergben. 1523 után a városok nagy részében megkezdődött a kolostorok felszámolása.

Az 1522-1523-as esztendő a birodalom vallási megújulásának csúcspontját jelentették. A központ Wittenberg és a szász-tübingiai vidék volt, de Luther tanai csakhamar eljutottak a birodalom távolabbi részeibe és a birodalmon kívülre. A mozgalom elérte Tirolt, Salzburgot, Morvaországot, Németalföldet, Magyarországot. Ebben óriási szerepe volt a szóbeli és írásbeli kommunikáció legkülönbözőbb formáinak. A reformáció, az új tanok terjesztésében a legnagyobb szerepet ebben a korban még kétségkívül a szóbeliség játszotta. Hatékony információs eszközt, véleményformáló erőt jelentettek a prédikációk, zsoltárok, korálok. Gyakorlatilag a kocsmától az utcáig, az egyetemtől a templomig mindenütt nyílt alkalom véleménycserére az éppen aktuális eseményekről. A nyomtatott médiumok közül a röpiratok jutottak el a legszélesebb nyilvánossághoz. Jellemző, hogy 1517 és 1530 között közel 10 ezer röpirat került kiadásra mintegy 10 millió példányban. A kiadások csúcspontját az 1520 és 1523 közötti időszak jelentette. Erre az időre esik a Luther wartburgi tartózkodása alatt lefordított Újszövetség megjelenése is. 1522-ben a lipcsei vásáron került piacra 3 ezer példányban az első kiadás, amelyet azután még a megjelenés évében további 12 utánnyomás követett. A teljes Luther-féle Biblia az Ószövetséggel együtt 1534-ben jelent meg nyomtatásban. Luther életében a Bibliát 300 kiadásban közel 1 millió példányban adták el. Amikor Luther hozzálátott a fordításhoz, már 18 német nyelvű Biblia-kiadás volt forgalomban. Mivel érte el Luther a példátlan sikert? A siker titka a Luther-Biblia nyelvezetében, stílusában rejlik: nem használ bonyolult fordulatokat, célja az Igét mindenki számára hozzáférhetővé tenni, ezért a beszélt nyelv ritmusát, mondatfűzéseit próbálta követni.

A reformáció másik központja, az evangéliumi kereszténységnek egy újabb önálló típusa a németlakta Svájcban, Zürichben jött létre. Zürich reformátora Ulrich Zwingli volt, aki a Lutherénél radikálisabb változásokat igyekezett megvalósítani. Zwingli Luthertől eltérően nem szerzetesként, hanem humanistaként indult el, akiből később világi pap, tábori lelkész, politikus lett. Nézeteit Rotterdami Erasmus művei formálták. Teológiájának középpontjában az isteni predestinációról és a szentségekről szóló tanítások álltak. Míg Luther a hit dolgában elutasította az értelmet, Zwingli racionalista volt. Míg Luther megelégedett azzal, hogy az egyház életéből csak a „keresztényi tény” elemeket iktatta ki, Zwingli teljesen új egyházi berendezkedést kezdett kialakítani. 1523-tól fokozatosan valósította meg egyházreformját. Szakított a katolikus szertartásokkal: semmi nem maradhatott meg, ami nem a Szentírásnak nyugodott. A misével együtt eltűntek az egyházi énekek, az oltárok, az orgona, megszűntek a körmenetek, az ereklyék, a képek, a bérmlás, az utolsó kenet. Az egyházkormányzást, a házassági törvények megalkotását és az erkölcsi nevelés kérdését a városi tanács hatáskörébe utalta.

Luther és Zwingli egyaránt elhatárolták magukat az 1520-as években jelentkező szélsőséges irányzatoktól. Ezek közül az anabaptizmus jelentős tényezővé vált a birodalomban is. Követői – köztük Münzer Tamás – csak a felnőtt keresztiséget fogadták el, és elutasították a katolikus egyházat éppúgy, mint a protestáns felekezetek egyházi kereteit.

1.8. A lutheri teológia mint politikai gyakorlat: a német parasztháború, 1524-1525

Az utókor a parasztháborúként vagy a közember forradalmaként ismert 1524-1525. évi felkeléseket egy adott területre korlátozódó szociális mozgalmak hosszú tradíciójába sorolja (korábbi hasonló felkelések: az 1476. évi frank Niklashauseni Fuvolás vezette lázadás, az 1493., 1502., 1513., 1517. évi Bundschuh-felkelések, 1514-ben a sváb Szegény Konrád-felkelés, az 1513-1517. évi parasztfelkelések hulláma). A kortársak nem így látták: az 1524-1525. évi eseményeket a reformáció, a vallási viták következményeként értékelték. Ténykérdés azonban, hogy a parasztháború Luther követőit és ellenségeit egyértelmű állásfoglalásra készítette.

1524-ben a zavargások a Fekete-erdő déli szegélyén és a Bodentó vidékén kezdődtek, majd 1525-ben a fő központok Észak-Svábföldön, Frankföldön, Tübingiában és Szászországban alakultak ki, de elszigetelt lázadás robbant ki a távoli Kelet-Poroszországban is. A felkelések vezetői között földművesek és papok egyaránt jelen voltak. Széles volt a támogatók köre is: szegény és jobb módú parasztok, kézművesek és a városi szegénység tagjai. A felkelők politikai, gazdasági, szociális sérelmei a túlnépesedés okozta élelmiszerhiányban, az egyes paraszti közösségek vagyoni differenciálódása okozta konfliktusokban gyökereztek, valamint a földesurak paraszti szolgáltatások növelését célzó próbálkozásaiban. Az egymástól többé-kevésbé elszigetelt területeken kirobbant lázadások csak a legkritikább esetben álltak kapcsolatban egymással. Jellemző, hogy a felkelésben részt vevő területek nagy része ekkor még érintetlen volt a reformációtól. A központi hatalom gyengeségéből adódóan – V. Károly távolléte, a birodalmi kormány működésképtelensége – a parasztok kezdetben jelentős sikereket értek el. Idővel azonban a fejedelmi seregeknek mindenütt sikerült leverniük a lázadók többnyire szedett-vedett csapatait.

A legismertebb, paraszti követeléseket tartalmazó, programjellegű katalógust, a parasztok 12 cikkelyét (Zwölf Artikel) 1525 márciusában a svábföldi Memmingen városának prédikátora, Christoph Schappeler és a népszerű

röpiratíró szücsmester, Se-astian Lotzer állította össze. A 12 cikkely széles körben ismertté vált, néhány hét alatt 25 kiadást ért meg. Az I. cikkely a közösségnek azt a jogát követeli, hogy maga választhassa meg az evangéliumi igét hirdető lelképásztort, akit bőkezű tizeddel kell alkalmazni. A további cikkelyek a jobbágyi szolgáltatásokról, haszonbérletről, bérleti díjtételekről, halászati, vadászati, erdőhasználati jogokról, a kiróható büntetésekről szólnak. A XII. cikkely hangsúlyozza, hogy a fenti követeléseket szigorúan az Írás szerint kell szabályozni, amelyből a cikkelyek összeállítói sűrűn idéztek.

Az egyes tartományok lázongóinak programja, cselekvésük iránya nem volt egyforma. A sváb parasztság viszonylag mérsékelt magatartást tanúsított. Frankfurt parasztjai a nemesek és a papok előjogait támadták, továbbá a feudális szolgáltatások eltörlését követelték, ehhez sikerült megnyerniük szövetségesnek Rothenburg ob der Tauber városának lakóit. A würzburgi püspöki székhely ostromgyűrűbe szorult, papságát végül a fejedelmek hadereje mentette meg. Tübingenben 1525 májusában Münster Isten országáról tartott prédikációival biztatta öldöklésre és gyűjtogatásra a lázadókat. A parasztok, a városlakók és a bányászok meghirdetett szövetségét azonban Frankenhauseen mellett kegyetlenül leverték, aminek Münster is áldozatul esett. Münster fellépésével egyidejűleg, 1525. május közepén Heilbronnban parasztparlament ülésezett birodalmi szintű reformok kidolgozásának céljával. A sváb szövetség csapatai azonban rövid idő alatt szétverték a kezdeményezést. A sváb szövetség az 1488. évi esslingeni birodalmi gyűlésen III. Frigyes császár (1440-1493) kezdeményezésére sváb birodalmi rendek részvételével alakult szövetség volt, amely az országbéke és a birodalmi reform ügyének előmozdítása érdekében, Ulm központtal működött. Tagjai voltak az egyházi és világi tartományfejedelmek mellett birodalmi lovagok és 20 sváb birodalmi város.

Luther először 1525 áprilisában közzétett Intés a békességre (Ermahnung zum Frieden) című írásában mind a parasztokat, mind a fejedelmeket bírálta a történelem miatt. Hallván a lázadók rémtetteiről, még a frankenhauseeni csata előtt dühödt kirohanást fogalmazott meg A parasztok gyilkos és rabló hordái ellen (Wider die mörderischen und rauberischen Rotten der Bauern) címmel, amelyben a tartományfejedelmeket kíméletlen közbelépésre szólította fel.

A parasztháború eseményei döntő változást hoztak a reformáció további menetében. Luther népszerűsége látványosan csökkent. Ellenségei kritikáját, hívei rosszállását váltotta ki az is, hogy a parasztháború legsötétebb időszakában, 1525 júniusában kötött házasságot a volt apácával, Katharina Borával. A reformáció 1525 után egyre látványosabban a tartományok és városok vezető rétege és a teológusok ügyévé vált.

1.9. A fejedelmek reformációjától az ágostai hitvallásig, 1525-1530

A parasztháború utáni időszakban újabb politikai feszültség támadt. 1525 júliusában több katolikus fejedelem – Szakállas György szász herceg, Albert mainzi érsek, I. Joachim brandenburgi választófejedelem, I. Erik (1495-1540) braunschweig-lüneburgi és II. Henrik (1514-1568) braunschweig-wolfenbütteli herceg – részvételével a reformáció további terjedésének erőszakos úton történő megakadályozása céljából létrejött a dessauai szövetség. A fenyegető katolikus reakcióval szemben 1526 februárjában az evangélikus birodalmi rendek első politikai szövetsége, a torgauai szövetség alakult meg. Vezetői az ifjú Hesseni Fülöp tartománygróf (1509-1567) – akiben az evangélikus tábor 1524 tavaszától merész és széles politikai látókörű vezetőre talált – és Bölcs Frigyes testvére (és utóda), János szász választófejedelem (1525-1532) volt.

1526 nyarán az első speyeri birodalmi gyűlésen ismét napirendre került a még mindig függőben lévő worms-i ediktum végrehajtásának kérdése. A birodalmi gyűlésen a katolikus fejedelmek voltak többségben, ennek ellenére kompromisszumos megoldás született. A rendek megállapodtak abban, hogy a küszöbönálló egyetemes zsinatig – amelynek másfél évvel később kellett volna összeülnie – a worms-i ediktumot illetően minden birodalmi rend akként járjon el, „miként hiszi és reméli, hogy Isten és O császári felsége előtt [döntését] felelősséggel vállalni tudja”. Ez a határozat valójában ismételt halasztást jelentett. Az evangélikus rendek azonban jogalapot láttak benne, hogy tartományukban egyházi reformot hajtsanak végre.

A birodalmi gyűlést követően, 1526-tól megkezdődött a lutheránus tartományi egyházrendszer kialakítása. Kezdetben a szervezeti kereteket tekintve két modell jött létre: a hesseni ún. szabadegyházi (freikirchliches Modell) és a szász ún. tartományúri/fejedelmi egyházkormányzati modell (landesherrliches Kirchenregiment). Az egyházszervezeti reformot a tartományfejedelmek kezdeményezték, akiknek Luther 1523-ban az egyház és a világi felsőbbség viszonyáról kialakított véleménye szerint kötelességük volt az egyház rendjéről gondoskodni. A Szász Választófejedelemségben az egyházi és iskolai vizitációk révén, felülről szervezték meg a tartományi egyházat. A vizitációk átfogó bevezetésére csak 1527-ben került sor. A vizitátorok okítása céljából több kézikönyv is született (1526-ban Luther, 1528-ban Melancthon írt ilyet). A bibliai és dogmatikai

VALLÁSÜGY, VALLÁSI MEGÚJULÁS, VALLÁSHÁBORÚK

ismeretek hatékony elsajátítása céljából Luther 1529-ben kiadta a papok számára a Nagy kátét, a tanulónak és híveknek a Kis kátét. A fejedelmi egyházkormányzat legfelsőbb szerve a fejedelmi kancellária volt. Emellett bizonyos időközönként a tartományúr által kijelölt vizitátorokból álló bizottság ellenőrizte az istentiszteletek, az oktatás rendjét. Az állandó egyházi tisztségviselők a szuperintendensek voltak. 1539-ben jött létre az első konzisztórium, amely lényegében egyházi törvényszék volt, és mindenekelőtt házassági ügyekben ítélt.

A hesseni egyház megszervezése azzal kezdődött, hogy Fülöp tartománygróf 1526 októberében összehívta a hombergi zsinatot. Itt született meg az az egyházi rendtartás, amely alapvető különbséget tett a hívők gyülekezete és a csupán együtthaladók között. Az alulról építkező szabad egyházi modellnek az alap gondolata az volt, hogy a hívők szabad akaratukból váljanak a gyülekezet tagjaivá. Minden gyülekezet tagjai közül választja meg előjáróit, a gyülekezetek fölött pedig az általános zsinat áll. Luther tanácsára végül nem alkalmazták ezt a rendtartást. 1527-től a hesseniek is a szász modellt követték.

A reformáció későbbi eseményei és a rendek 1520-as években egyre látványosabb polarizációja szempontjából meghatározó a lutheránusok és a svájciak között 1525-ben kirobbant úrvacsoravita. Az irodalmi csatározás szintjén 1528-ig húzódó disputa jól mutatta, hogy a két evangéliumi irányzat képtelen volt békésen, egymást erősítve együtt haladni. Az úrvacsora tekintetében Luther elvetette a skolasztikus teológia felfogását az átlényegülésről (transsubstantiatio), amely szerint a pap szavainak hatására a kenyér és bor lényege (substantiája) – miközben ezek külső formája változatlan marad – átalakul Krisztus testének és vérének substantiájává. Luther úgy vélte, hogy Krisztus teste és vére valóságosan jelen van az átváltozáskor. Számára az volt a lényeges, hogy az úrvacsorában Isten cselekszik az emberrel. Itt is megmutatkozik, mennyire ragaszkodott Luther a Szentíráshoz az értelem szerepének határozott elutasítása mellett. Ezzel ellentétben Zwingli szerint Krisztus csak spirituálisan van jelen az úrvacsora során, nem a kenyérben és a borban, hanem a hívek szívében. Felfogása szerint az úrvacsora nem más, mint emlékezés az utolsó vacsorára, ennél fogva az evangéliumi kifejezés, *hoc est*, csak szimbolikusan értelmezhető, mint *hoc significat*. Az irodalmi vitába mások is bekapcsolódtak. Bazel reformátora, Johann Oecolampad és a strassburgi Martin Bucer a szimbolikus értelmezés mellett foglaltak állást, míg Johannes Brenz Luther nézeteit vallotta.

Időközben a lutheránusok politikai kilátásai ismét rosszabbra fordultak. Habsburg Ferdinánd egyesítette a katolikus rendeket, amelyek 1529 tavaszán, a második speyeri birodalmi gyűlésen erősen tudtak fellépni az evangélikusok ellen. A birodalmi gyűlés határozata hatályon kívül helyezte az 1526. évi speyeri döntést, és kimondta, hogy ahol a worms-i ediktumot 1529-ig végrehajtották, ott hajtsák végre ezután is, a többi tartomány pedig tartózkodjék minden újítástól, ne szüntessen meg semmilyen papi hivalt, tölje el a katolikus misét, a szakramentálót, köztük Zwingli követőit és az újrakeresztelkedők ellen fel kell lépni. A határozat ellen 1529. április 19-én öt fejedelemség (Hessen, Szászország, Brandenburg-Ansbach, Braunschweig-Lüneburg és Anhalt) és 14 birodalmi város, köztük Strassburg, Nürnberg, Ulm, Konstanz tiltakozott (protestált – innen a protestáns elnevezés).

A birodalmi gyűlés után már két, nyilvánvalóan eltérő „párt” állt szemben egymással. Ebben a helyzetben szükségesnek tűnt, hogy az evangélikusok – a németek és a svájciak – egységbe tömörüljenek. Hesseni Fülöp kezdeményezésére 1529 októberében sikerült megszervezni a marburgi párbeszédet, ahol valamennyi jelentős teológus – köztük Luther, Melancthon, Zwingli, Oecolampad, Martin Bucer, Johannes Brenz, Andreas Osiander – megjelent. A megbeszélések eredménytelenül zárultak, annak ellenére, hogy Luther engedményeket tett a svájciaknak. A párbeszéd végén összeállított 15 marburgi cikk bizonyítja, mennyire közel kerültek egymáshoz a felek: 14 cikk a két párt megegyezéséről tanúskodik. Az úrvacsoráról szóló XV azonban az eltérő álláspontokat fogalmazza meg: Luther nem fogadta el a *hoc est* szimbolikus értelmezését. 1529. október 29-én a schwabachi konventen kiderült, hogy a wittenbergiek és a felnémet protestánsok között sem jöhet létre szorosabb politikai szövetség, mert fontos teológiai kérdésekben nem tudnak egyezsége jutni. Strassburg és Ulm ugyanis nem volt hajlandó elfogadni a Zwingli teológiáját elutasító 17 schwabachi cikkelyt, amely a wittenbergiek körében még 1529 júliusa és szeptembere között került titokban megfogalmazásra egy majdani szélesebb politikai szövetség reményében. Végül csak Nürnberg állt ki a wittenbergiek mellett.

V Károly 1529 végén tért vissza a birodalomba, hogy elnököljön a kiélezett vallási kérdés eldöntésének céljából 1530-ban összehívott augsburgi birodalmi gyűlésen. Azt remélte, hogy tárgyalások útján helyreállíthatja a rendet, ezért hallani akarta „mindenki belátását, opinióját, véleményét”. Az evangélikusok vallásmagyarázó iratát Melancthon készítette el, amelyből többszöri átdolgozás után megszületett az ágostai (augsburgi) hitvallás (*Confessio Augustana*). Az irat azt igyekszik igazolni, hogy az evangélikusok dogmatikailag a katolikus egyház talaján állnak. A hangsúlyok éppen ezért a két tanítás közös elemeire helyeződnek, a különbségek – az átlényegülés tanának vagy a pápaság intézményének tagadása – pedig háttérben maradnak. 1530 júniusában az augsburgi püspöki rezidencia épületében a jogtudós Christian Beyer szász kancellár olvasta fel a hitvallás német nyelvű változatát. A hitvallást a szász választófejedelmek, a hesseni tartománygrófok kívül

további öt tartományfejedelem, valamint két birodalmi város, Nürnberg és Reutlingen követi írták alá. Strassburg teológusai, Martin Bucer és Wolfgang Capito, mivel a Confessio úrvacsoráról szóló X. cikkelyével nem értettek egyet, 14 nap alatt megfogalmazták saját városuk hitvallását. Az iratot négy felnémet város, Strassburg, Konstanz, Memmingen és Lindau írta alá. A 23 cikkből álló Négy város hitvallását (Confessio Tetrapolitana) külön nyújtották át a császárnak. Zwingli A hitről (Fidei ratio) című írását küldte el, amelyben tanainak az apostoli hitvallásra támaszkodó összefoglalását adja, részletesen taglalva benne sokat vitatott szakramentumtanát. A császár válaszul teológusaival – köztük Eck- kel – kidolgoztatta a Confutatiót, amelynek felolvasása után a Confessiót megcáfoltnak tekintette, mire Melanchthon válaszként benyújtotta az ágostai hitvallás Apológiáját. V. Károly ezt elutasította. Miután az evangélikusok elhagyták a birodalmi gyűlést, a katolikus többség ismételten hatályba léptette a wormszi ediktumot. A Confessio Wittenbergben kiadott latin és német nyelvű változatai, a Confutatio, az Apologia Luther 1529-ben kiadott káitéival együtt a formálódó lutheri tartományi egyház első hitvallási alapdokumentumai voltak.

1.10. A schmalkaldeni szövetségtől az augsburgi vallásbékéig, 1531-1555

Az augsburgi birodalmi gyűlés egyértelművé tette a császár nyíltan ellenséges magatartását a vallási konfliktus ügyében. A protestáns rendek ezért 1531 februárjában hat évre szóló kölcsönös védelmi szövetséget kötöttek a birodalmi gyűlés határozatainak végrehajtása ellen. A schmalkaldeni szövetséghez a Szász Választófejedelemség, Hessen, Braunschweig-Lüneburg, Braunschweig-Grubenhagen, két mansfeldi gróf, három északnémet város, Lübeck, Magdeburg és Bréma, továbbá Strassburg vezetésével több délnémet város csatlakozott. A vezető szerepet betöltő Hesseni Fülöp a szövetségnek erőteljes Habsburg-ellenes jelleget adott azzal, hogy felvette a kapcsolatot Franciaországgal, Angliával, Dániával, Magyarországgal és Erdéllyel, de még a katolikus bajor hercegekkel is. A schmalkaldeni szövetség élén álló szövetségi tanácsban a vezető szerepet Szászország és Hessen játszotta. A tagok adója, a szövetségi kassa és az 1537-ben felállított önálló haditanács teremtették meg a szövetség aktív katonai cselekvőképességének feltételeit. A schmalkaldenieknek 1535-től saját alkotmánya is volt, amelyben rögzítették, hogy a katonai konfliktushelyzetekben nyújtandó kölcsönös segítségen kívül más – közelebbről nem meghatározott – nehéz helyzetekben is egymás segítségére sietnek. Fénykorában, 1537-1538-ban a szövetség összesen 42 tagot számlált.

A szövetség megkötésének ténye, de különösen az egyre fenyegető török veszély engedményekre kényszerítette a császárt. 1532 júliusában a Nürnberger haladéokban (Nürnberger Anstand) első alkalommal rögzítette az evangélikusok megtűrését. A haladék meghatározott időre szól: az egy éven belül összehívandó egyetemes zsinatig. A dokumentum értelmében a protestantizmust az addigi elterjedtségében kellett megtűrni, a Birodalmi Kamarai Bíróságon pedig az egyházi birtokok visszavételével kapcsolatos pereket meg kellett szüntetni.

A következő években a schmalkaldeni szövetség megerősödött, és az evangéliumi mozgalom újabb és újabb területeket hódított meg. Wittenbergben a kinevezések alkalmával már 1533-ban a Confessióra kellett esküt tenni. Az úrvacsoravita miatt egymástól elidegenedett wittenbergiek és felnémet rendek Martin Bucer közvetítése nyomán közeledni kezdtek egymáshoz. Az 1536-ban megkötött wittenbergi konkordátum értelmében megegyeztek abban, hogy elfogadják a Confessiót, Melanchthon Apológiáját és az általa megfogalmazott úrvacsora-formulát. Ennek köszönhetően a lutheranizmus fokozatosan meghódította a felnémet városokat is. Ugyanígy teret nyert Württembergben, Pomerániában, Szakállas György halála után a Szász Hercegségben és Brandenburgban. Mindehhez kedvező körülményt biztosított, hogy 1535-ben Münster elestével a rajongókat súlyos csapás érte. Északon az újakereszteseket, délen a zwingliánusokat és az újakereszteszteleket sikerült visszaszorítani és a Confessio elfogadására kényszeríteni.

A protestantizmus terjedését jelentősen előmozdította, hogy V. Károly 1532 nyarától majd egy évtizeden keresztül a francia- és törökellenes háborúival volt elfoglalva, így erőit nem tudta a schmalkaldeniek ellen összpontosítani. 1532 után Károly első kudarca a tervezett egyetemes zsinat újbóli elmaradása volt. III. Pál pápa (1534-1549) többszörös, hosszú halogatás után a császár nyomására meghirdette a mantovai zsinatot, amely azonban Franciaország elutasító magatartása miatt ismétetlen meghíusult. A protestáns rendek 1537 februárjában rendezett schmalkaldeni gyűlésükön ugyancsak tiltakoztak a zsinat ellen, mivel nem látták biztosítva annak szabadságát. Ismét szertefoszlott a katolikusok reménye, hogy a birodalomban a protestánsok ügyével foglalkozzanak. 1538-ban ezért a katolikus fejedelmek egy része létrehozta a protestánsellenes védelmi ligát, a 11 évig fennálló nürnbergi szövetséget. A liga megalakulásával ismét kiéleződött a helyzet. A politikai fejlemények azonban Károlyt ismét engedményekre kényszerítették. Az 1539-es Frankfurter haladék (Frankfurter Anstand) elhárította a közvetlen háborús veszélyt, újabb haladékot adva a protestánsoknak.

A következő időszakban a császár egyeztető tárgyalások révén próbált megegyezésre jutni a lutheránusokkal. Látszólagos békítő politikájával valójában a birodalom belső rendjét, vallási egységét akarta helyreállítani. Célja: visszavezetni a protestánsokat a katolikus egyházba, legfeljebb az egyetemes zsinatig néhány apró engedményt adva nekik. 1540 júniusában az elzászi Hagenauban a protestánsokkal folytatott tárgyalások nem hoztak eredményt, 1540 novembere és 1541 januárja között Eck és Melanchthon vitatkoztak az eredendő bűnről, de megegyezés nem született. 1541. április-májusban a „pártok” Regensburgban a megigazulásról vitatkoztak, és nagy nehézségek árán egyezséget kötöttek. Ezt azonban sem a kúria, sem Luther nem fogadta el. A vita másik témájáról, az átlényegülésről folytatott párbeszéd pedig egyenesen kudarcba fulladt.

1541 júniusában Hesseni Fülöp kettős házasságának lelepleződése váratlan fordulatot hozott a császáriak javára. A tartománygróf 1540 márciusában felesége beleegyezésével titkos házasságot kötött egy udvarhölgygel. Fülöp, hogy megszerezze a menyasszony anyjának beleegyezését, elérte Luthernél és Melanchthonnál, hogy gyóntatóatyaként hozzájáruljanak a titokban kötött második házassághoz, ami óriási visszhangot keltett a korabeli teológusok körében. A birodalmi jog értelmében Fülöp élete és vagyona is veszélybe került. Az 1532. évi regensburgi birodalmi gyűlésen kiadott első általános német büntető törvénykönyv (Constitutio Criminalis Carolina) a bigámiát mint súlyos bűncselekményt halálbüntetéssel szankcionálta. Fülöp, hogy a büntetést elkerülje, s a császári kegyelmet elnyerje, 1541 júniusában egy különszerződés keretében (regensburgi szerződés) kénytelen volt kiegyezni a császárral. Hosz- szú távon azonban Fülöp vallási kérdésekben a császár egyik legádázabb ellensége maradt. Ellenzéki magatartása alig öt esztendővel a különszerződés megkötése után a cselekedetek szintjén ismét megmutatkozott: 1546 júniusában a schmalkaldeni háborúban a protestáns oldalt erősítendő verbuvált haderőt.

V. Károly pozícióit tovább erősítette az, hogy a politikai szempontból rendkívül taktikus Móríc szász herceg Szászország választófejedelmi részére vonatkozó császári ígérvényre (választófejedelelem 1547-1553) kilépett a schmalkaldeni szövetségből, bár az egyházi reform ügyétől nem fordult el. Röviddel ezután II. Joachim brandenburgi választófejedelelem (1535-1571) is kivált a szövetségből. A protestánsoknak ugyanakkor éppen az 1540 és 1543 közötti időszakban a birodalom déli, északi és nyugati területein fontos városokat, püspöki székhelyeket és tartományokat sikerült megnyerniük a szövetségnek, köztük Pfalzot, Naumburgot, Merseburgot, Meissent, Hildesheimet. Közben Hesseni Fülöp V. Károllyal kötött különmegállapodásának – a protestáns rendek erőviszonyaira nézve – végzetes hatása egyre inkább érezhetővé vált. 1543-ban az alsó-Rajna-vidéki Geldern (a terület 1477-ben a burgund örökség részeként került a birodalomhoz) birtoklásáért viszály robbant ki a császár és a terület birtokosa, Wilhelm von Kleve herceg között. A herceg Kleve, Jülich, Mark és Ravensberg birtokosaként 1538-ban szerezte meg Geldernt, s így komoly hatalmi pozíciókat mondhatott magáénak a birodalom északnyugati szegletében. Ugyanakkor V. Károly számára is stratégiai fontosságú volt, hogy Geldernt, mint burgund örökségrészt megszerezze. A schmalkaldeni szövetség csapatai meg tudták volna védeni Kleve herceget, de ezt Hesseni Fülöp megakadályozta, hogy ezáltal biztosítsa V. Károly győzelmét. A szövetség Kleve herceget nem vette fel tagjai közé, és segítséget sem nyújtott neki, így a császár egy rövid katonai közjáték után könnyedén bevette Geldernt. A protestantizmus látványos előretörése a birodalom északnyugati területein ezzel megtorpant.

1544-1545-ben a császár befejezte külső háborúit, és minden erejét a protestánsok elleni küzdelemnek szentelte. A pápával is sikerült megegyeznie a zsinat kérdésében: III. Pál 1544 novemberében a következő év márciusára Trientbe hívott össze egyetemes zsinatot. 1545-ben a worms birodalmi gyűlésen a protestánsok egyértelműen elutasították a zsinaton való részvételt. Elkerülhetetlenné vált a fegyveres összeütközés. A háború kitörését megelőző feszült időszakban, 1546. február 18-án következett be Luther halála is.

A császárnak több katolikus hatalom – köztük a pápa, Ferdinánd király, IV Vilmos bajor herceg – mellett egy sor protestáns fejedelem – köztük Szász Móríc, a braunschweig-kalenbergi, a brandenburg-kulmbachi fejedelem – is szövetségese volt, akiknek cserébe különböző méltóságokat, egyházi engedményeket ígért. A háború két hadszíntéren folyt: 1546-ban a délnémet, 1546 végétől 1547 tavaszáig az északnémet területeken. Miután a délnémet városok megadták magukat a császárnak, a döntő összecsapásra északon került sor. A schmalkaldeni szövetség csapatai 1547. április 24-én a Mühlberg melletti csatában vereséget szenvedtek. János Frigyes szász választófejedeleme (1532-1547) fogságba esett, csakúgy, mint Hesseni Fülöp, aki júniusban volt kénytelen megadni magát a császárnak. Fülöpöt a császár Németalföldön tartotta fogva, és csak 1552. szeptember 10-én térhetett haza. Az 1547. május 29-i wittenbergi kapituláció értelmében János Frigyes választófejedelmi méltóságát Szász Móríc herceg kapta meg.

A protestáns rendek leverése után V. Károly hozzálátott, hogy birodalmi politikájának két sarokkövét megvalósítsa: a választási kapitulációban a birodalmi rendek számára biztosított szabadságjogok megnyirbálását, a katolikus egyház helyreállítását. A császár ismételten összetűzésbe került a pápával. III. Pál, tartva az éppen hatalmának csúcspontján álló V. Károly túlságosan nagy befolyásától, az 1545 óta a birodalom

VALLÁSÜGY, VALLÁSI MEGÚJULÁS, VALLÁSHÁBORÚK

területén fekvő Trientben ülésező zsinatot 1547-ben a Pápai Államban fekvő Bolognába helyezte át. Károly császár ezek után önhatalmúlag látott hozzá a birodalom egyházi ügyeinek rendbetételéhez. Az 1548-ban Augsburgba összehívott birodalmi gyűlésen május 15-én kihirdették az Augsburgi interimet, amely június 30-án mint a birodalmi gyűlés határozata birodalmi törvénnyé emelkedett. Az interim provizórikus, köztes megoldást hozott (császári köztes vallásként – kaiserliche Zwischen- religion – is aposztrofálják), amelyet a császár a rendek tiltakozása ellenére fogadtatott el. V. Károly a katolikus rendeket azzal győzte meg, hogy a katolikus teológusok által megszövegezett interimből felszólítja a pápát a zsinat Trientbe való visszahelyezésére, a protestáns fejedelmeket pedig kötelezi a zsinaton való részvételre. A vallási kérdésre Károly úgy próbált megoldást találni, hogy konfesszionális tantételekre vonatkozó distinkciókat is belevett az interimbe. A protestánsoknak a laikus kehely használatát és a papok nősülését engedélyezte, egyébiránt pedig a katolikus tantételeket és szertartásokat tette kötelezővé, elvetve a hit általi megigazulás tanát, a zugmisét. Az interim jelentős politikai ellenállást váltott ki. A fejedelmek a császár önkényes beavatkozását látták benne, és politikai szabadságjogaikat féltették.

A délnémet protestánsok, akik gyakorlatilag teljesen védtelenek voltak a császárral szemben, vagy alávetették magukat az interim rendelkezéseinek, vagy erőszakkal rájuk kényszerítették azokat. Több közösség passzív ellenállással próbált védekezni. Jóval nagyobb ellenállást tanúsítottak az északnémet területek, különösen a városok. A Szász Móríc területén fekvő Magdeburgban is a hithű lutheránusok körében törték ki zavargások. Móríc, aki a schmalkaldeni háborúban tanúsított magatartása miatt meglehetősen ellentmondásos helyzetbe került lutheránus alattvalói előtt, 1548 decemberében kidolgoztatta a Lipcsei interimet. A formula, amelynek fő szerzője Melanchthon volt, a megigazulásról, a jó cselekedetekről az evangéliumi tanítást képviselte, elhagyta a katolikus miserendet, de megtartott egy sor katolikus szokást és szertartást. Melanchthon a dokumentum megfogalmazásával saját teológustársai körében számos ellenséget szerzett magának. Hosszadalmas disputa vette kezdetét a szertartások és a kultusz közvetítőeszközeiről (Adiaphora-vita, 1548-1552). Összességében az interim elleni harc megbontotta a lutheránus teológusok egységét.

V. Károly kíméletlensége felháborodást váltott ki birodalomszerte, ami elősegítette a politikai áttörést. A fejedelmek egy csoportja nyíltan szembefordult a császári politikával. Szász Móríc, megváltoztatva pártállását, a protestánsok élére állt. Móríc a schmalkaldeni háborúban tanúsított császárhű magatartásáért ajándékba kapott választófejedelmi méltóságot valójában nem gyakorolhatta az északnémet rendekkel szembeni ellenséges helyzetben. Kínosan érezte magát evangélikus alattvalóival szemben is, akik Meissen Júdás néven emlegették. Személyes sértésnek vette továbbá, hogy V. Károly az apósát, Hesseni Fülöpöt alattomos módon elfogatta. Móríc 1552 tavaszán Innsbruckban váratlanul lerohanta a császárt. Károly a karintiai Villachba menekült. 1552 áprilisában a Bolognában ülésező trienti zsinat is tíz évre feloszlott. Ferdinánd, Móríc és több fejedelem részvételével 1552. június 1-jén Passauban gyűlést tartottak. Móríc a protestánsok érdekében, taktikusan, a tartós vallásbéke mellett érvelt, még egyházszakadás árán is. A katolikus ellenzők semlegesítésére pedig a német nemzet szabadságát hangsúlyozta. Az 1552. augusztus 15-én ratifikált passauai szerződés de facto hatályon kívül helyezte az Augsburgi interimet, elismerésre kerültek az addigi konfesszionális birtokállapotok. A szerződés a valláskérdés megoldását a következő birodalmi gyűlésig gyakorlatilag elnapolta, de az evangélikusoknak addig nyugalmat biztosított.

1555-ben az augsburgi birodalmi gyűlés V. Károly távollétében Ferdinánd vezetésével ült össze. A szeptember 24-én aláírt augsburgi vallásbéke jogilag szabályozta a katolikusok és az augsburgi hitvallást követők együttélését. A protestantizmus, vagyis a felekezeti megosztottság a birodalmi jog szintjén tartós legitimációt nyert. Az augsburgi vallásbéke nem a vallási tolerancia dokumentuma, sokkal inkább azt mutatja, miként lehet a vallási különbségeket politikai eszközökkel kezelni.

A béke mindkét felekezetnek ugyanazt a védelmet biztosította: a katolikus és az evangélikus rendek a birodalom jogrendjének részeivé váltak. Ez azt jelentette, hogy sem az ágostai hitvallást, sem a régi vallást (ti. a katolikus vallást) követő birodalmi rendeket vallási hovatartozásuk miatt üldözni nem lehetett. Azon személyek viszont, akik a két nevezett vallás egyikéhez sem tartoztak, teljességgel kívül rekedtek a béke érvényességi körén (újrakereszteltek, zwingliánusok stb.).

A béke a birodalmi rendeknek biztosította azt a jogot, hogy egyik vagy másik vallás mellett döntsenek (ius reformandi), míg az alattvalóknak uruk vallását kellett követniük. Az utókor értelmezésében ez a cuius regio, eius religio (akié a föld, azé a vallás) elve. A formulát először, 1600 körül, Joachim Stephani evangélikus jogász használta a békét magyarázó kommentárjában. A ius emigrandi formula a más hitű alattvalók számára biztosította a kivándorlás, vagyis a szabad elköltözés jogát anélkül, hogy becsületükben, vagyonukban, feleségük vagy gyermekeik tekintetében kárt szenvednének. A birodalom területén ez volt az első, alattvalók számára alapvető jogokat biztosító törvény.

A béke külön szabályozta azoknak a birodalmi városoknak a helyzetét, amelyekben mindkét vallás követői éltek, és mindkét felekezet vallásának gyakorlását engedélyezte.

Azt, hogy a katolikus rendek aláírják a békét, Ferdinánd úgy tudta elérni, hogy az egyházi fenntartás (reservatum ecclesiasticum) formulában biztosította a katolikus egyházi fejedelemségek és javadalmak fennmaradását. Ennek értelmében, ha a jövőben egy érsek, püspök vagy más egyházi személy protestáns lesz, elveszíti egyházi hivatalát és az ahhoz tartozó birtokokat és jövedelmeket. A protestánsokat kompenzálандó, Ferdinánd különnyilatkozatban (Declaratio Ferdinandeae) garantálta, hogy az egyházi fejedelemségek területén az ágostai hitvallást valló tartományi nemességet és a városokat meg kell tőrni.

A tartományúri fennhatóság alá tartozó területeken a szekularizált egyházi javak tekintetében a béke a status quót a passauai szerződés időpontjában jelölte meg. Ez azt jelentette, hogy a protestánsok megtarthatták az 1552 előtt elkobzott, nem közvetlen birodalmi jogállású egyházi birtokokat.

Az egyházi jurisdictiót, vagyis a katolikus egyházi fennhatóságot protestáns területeken a „végleges vallási megegyezésig” felfüggesztették. Ez a megfogalmazás is jelzi, hogy a békét alapvetően ideiglenesnek tekintették, de rögzítésre került az is, hogy a végleges megegyezésre csak „keresztényi, baráti és békés eszközökkel” szabad törekedni. Ha a megegyezés nem jönne létre, a béke „örökké tartó” legyen.

Számos kérdés – részben szándékosan – nem került tisztázásra. A vallásbéke az ágostai hitvallás és a római egyház hívein kívül eleve kizárt minden más vallási csoportot. Nem szól a béke a ius reformandi jogi konzekvenciáinak tényleges kezeléséről, de ugyanígy a katolikus egyházi fennhatóság érvényessége és konkrét tartalma sem került részletes kidolgozásra. Nyitott kérdés maradt, hogyan kezeljék a protestáns területeken tartományi fennhatóság alatt álló, 1552 előtt még nem szekularizált egyházi javakat. Mindezekből számos peres ügy, jogi vita származott. Az augsburgi vallásbékében nem tisztázott kérdések által gerjesztett konfliktusok végül a harmincéves háborúba torkolltak. A kérdésekre csak az 1648. évi vesztfáliai béke adott új válaszokat.

1.11. SZAKIRODALOM

Blickle, Peter: *Der Bauernkrieg: die Revolution des gemeinen Mannes*. München, C. H. Beck, 2006. Burkhardt, Johannes: *Das Reformationsjahrhundert. Deutsche Geschichte zwischen Medienrevolution und Institutionenbildung 1517-1617*. Stuttgart, Verlag W. Kohlhammer, 2002.

Chadwick, Owen: *A reformáció*. Budapest, Osiris Kiadó, 1997.

Delumeau, Jean: *Naissance et affirmation de la Réforme*. Paris, Presses Universitaires de France, 1965.

Friedenthal, Richard: *Luther élete és kora*. Budapest, Gondolat, 1977.

Heussi, Karl: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Budapest, Osiris Kiadó – Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000.

Lutz, Heinrich: *Reformation und Gegenreformation*. München, R. Oldenbourg Verlag, 2002. Mörke, Olaf: *Die Reformation. Voraussetzungen und Durchsetzung*. München, R. Oldenbourg Verlag, 2005.

Schilling, Heinz: *Aufbruch und Krise. Deutschland 1517-1618*. Berlin, Seidler, 1988.

2. Papp Imre | A FRANCIA VALLÁSHÁBORÚK ÉS A NANTES-I EDIKTUM

A történetírás a reformáció franciaországi elterjedését követő, 1562-től 1598-ig tartó nyolc háború együttesét nevezi francia vallásháborúknak, olykor polgárháborúknak. A vallási gyűlölködés mindegyik háborúban jelen volt, de a háborúkat a királyi hatalom és a rendek érdekellentétei, a nagyhatalmi (Habsburg-francia-angol-német-alföldi) vetélkedés és a társadalmi rétegekben felhalmozódott egyéb feszültségek is átszöttek.

2.1. A francia gazdaság és társadalom a 16. században

A vallásháború Európa legnagyobb népességű országában tört ki, amely a 15. század második felétől a 16. század második harmadáig jelentős fejlődésen ment át. A kb. 460 ezer km² területű monarchia népessége a 16. század eleji kb. 15 millió főről az 1580-as évekre 18-19 millió főre növekedett. A népesség gyarapodása a gazdaság bővülésével párosult. Mindenekelőtt a mezőgazdasági termelés növekedett, amelyet azonban a század

második felében áremelkedéssel járó élelmészeti válságok kísérték. A mezőgazdasági termelés növekedését a kézműipar és a kereskedelem fellendülése követte. Megjelentek a szétszóró és az összevont manufaktúrák is. Párizs és Lyon európai rangú nyomdaipari központtá vált, nagymértékben hozzájárulva a nyomtatott könyv – többek között a reformáció irodalmának – elterjedéséhez.

Franciaország a 16. században még nem volt számottevő gyarmatosító, de az atlanti kereskedelem fellendüléséből és a levantei kereskedelem utóvirágzásából jelentősen részesült. A nagy kikötővárosok (Bordeaux, La Rochelle, Nantes, Le Havre, Rouen, Marseille) fellendültek, Lyon pedig az európai bank- és pénzvilág egyik központjává vált. Vásárain minden jelentős európai kereskedőház megjelent. Így nem véletlen, hogy a város a reformáció elterjedésének fontos közvetítője lett Franciaországban.

A népességnövekedés és a gazdasági fejlődés tartós keresletet teremtett, ami hosszú időtartamú áremelkedést váltott ki. Az áremelkedés az 1560-as évektől gyorsult fel, amikortól jelentős mennyiségű olcsó dél-amerikai ezüst áramlott Európába. A történetírásban árforradalomnak nevezett folyamat a 17. század elejéig tartott. A század második felében az élelmiszerek és a nyersanyagok árai négy-ötszörösre nőttek. Az árforradalomnak nyertesei és vesztesei egyaránt voltak. A nagy mennyiségű olcsó pénz és a magas árak ösztönözték a kereskedelmi ügyleteket és a tőkefelhalmozást. A nagykereskedők, bankárok, manufaktúratulajdonosok, a nagyobb birtokon gazdálkodó nemesek és módos parasztok haszonélvezői lettek a folyamatnak, ahogy a magas hivatali tisztségeket betöltő polgárok is. Az állam hol nyertese, hol vesztese volt. Az állami adók reálértéke valamelyest nőtt a század folyamán, viszont az itáliai háborúk és a vallásháborúk miatt a kincstár mindig adóssággal küszködött. Az állandó pénzhány a királyi hatalom egyik gyengítője volt.

Kárvallottjai voltak a tartós áremelkedésnek mindazok a társadalmi rétegek, amelyek rendszeres napszámra, bémunkára kényszerültek, mivel a reálbérek a század közepétől tartósan csökkentek. Az elszegényedés különösen a nagyobb városokban vált szembetűnővé. A nyomorban élő városi rétegek mindig fogékonyak a vallási fanatizmusra és a szélsőséges cselekedetekre. Szép számmal akadtak a kárvallottak között nemesek is. Zömük nem gazdálkodott, hanem urasági jogából származó járadékok élvezője volt. A pénzjáradék általában kötött összeg volt, így az áremelkedés folyamatosan csökkentette annak reálértékét. A nemesség nagyobbik felét kitevő közép- és kismemesség életmódjának megtartásához többnyire a háborúban kereste a kiutat.

A 16. századi francia társadalom még hagyományos, rendi szerkezetű. A népesség kb. 85%-a (lényegében a parasztság és a nemesség nagy része) vidéken élt. A parasztság nem rendelkezett privilégiumokkal, de urának nem volt szolgája, költözési szabadságot, telke felett birtoklási jogot élvezett, az úri társadalom (a nemesség) csupán dologi járadékot követelhetett tőle, és bíraskodhatott felette. A középkorból származó felfogás szerint a társadalom dolgozó rendje volt, a nemesség mellett többnyire (a várossal együtt) az államot is eltartotta a taille (rovásadó) és a különböző közvetett adók fizetésével.

A nemesség a százéves háború (1337-1453) korában jelentős vérvesztéseket szenvedett, közel a fele kihalt. A békés korszak beköszöntével a fogyást jelentős gyarapodás követte. A 16. század a nemesség feltöltődésének korszaka, de ennek ellenére a 16. század végén is csak a 2%-át tette ki a népességnek. Számarányához képest azonban sokkal nagyobb súlya volt a társadalomban. Funkciója a hagyomány szerint a monarchia oltalmazása és szolgálata (karddal, tollal, talárral) volt, amelynek fejében privilégiumokat (adómentesség, politikai előjogok stb.) élvezett. Arisztokraták és nemesek töltötték be a katonai tisztségeket, és a polgári kormányzásban is jelentős befolyásuk volt. A püspökök és az apátok szintén a soraikból kerültek ki.

Városban a népesség 15%-a élt. A 16. század közepén Párizs 300 ezer lakosával Konstantinápoly után a második legnagyobb város volt Európában. Lyont 70 ezer, a nagyobb kikötővárosokat 40-50 ezer fő lakta. A városok döntő többsége azonban csak néhány ezer lakossal bírt. A város is rendelkezett privilégiumokkal, de kevesebbel, mint a nemesség. Adózási kedvezménye lehetett, belső ügyeit maga intézhette, kereskedelmi kiváltságokat bírhatott, stb.

A népesség közel 1%-a a monarchia legtöbb előjoggal rendelkező rendjének, az egyháznak volt a tagja. Kis létszáma ellenére vallási funkciójából adódóan szinte mindenütt jelen volt a társadalomban, s az élet minden jelentős területét befolyásolta. A francia egyház a 16. század elejére különleges státusúvá vált. Az 1516-os bolognai konkordátum a 14 érsek, a 116 püspök, az 500 apát és az 1 ezer perjel kinevezési jogát a francia királynak adta. A pápának csak a felszentelés joga maradt. Létrejött a királynak alárendelt államegyház, a gallikán egyház. Ebből adódott, hogy a franciaországi reformáció kibontakozásában a pápa tevékenységének kritikája nem játszott jelentős szerepet. Az egyházi vagyon szekularizációjára való törekvés is mérsékelt maradt, mivel a király a jól jövedelmező egyházi tisztségeket a nemességnek adta.

2.2. A monarchia és a királyi hatalom

VALLÁSÜGY, VALLÁSI MEGÚJULÁS, VALLÁSHÁBORÚK

A francia uralkodók a 13. századtól sikeres integrációs politikát folytattak, a tartományok autonómiáját azonban megtartották. A királyi hatalom felemelkedésével párhuzamosan a rendek képviseleti intézményei, a tartományi rendi gyűlések (États provinciaux) és az általános rendi gyűlés (États généraux) is kialakult. Amikor egy tartomány a koronához került, a királyi intézmények nem voltak elégségesek a kormányzáshoz, ezért az uralkodó kénytelen volt a helyi rendekre támaszkodni, egyezsége jutni velük.

Az általános rendi gyűlés eredetileg a királyi hatalom támogatására jött létre, de fokozatosan szokássá vált, hogy az országos ügyek véleményezése mellett az adókat is megszavazta. A 15. század végére azonban az uralkodók a legfontosabb bevételeiket illetően függetleníteni tudták magukat az általános rendi gyűléstől, amelyet 1506-tól a vallásháborúk koráig nem hívtak össze, megkurtítva a rendek egyik legfontosabb privilégiumát, a politikai képviseleti jogot. A tartományi rendi intézmények ugyan tovább működtek, de a rendek – különösen a nemesség – keresték az alkalmat, hogy ismét részesei legyenek az országos kormányzásnak. A vallásháborúk alatt erre lehetőség nyílt.

A 15. század végén tehát Franciaország olyan központosított monarchia volt, amely a helyi kormányzást részben a tartományi rendekkel együtt gyakorolta. Az országos kormányzást azonban már a királyi intézmények végezték. A 16. század első felében a királyi hatalom további erősödése következett be. Egyrészt a már meglévő intézmények fejlődtek, másrészt újak keletkeztek. Folytatódott a Királyi Tanács (curia regis) szakosodása: I. Ferenc (1515-1547) Titkos Tanácsra (conseil étroit) és Magántanácsra (conseil privé) vagy más néven Peres Ügyek Tanácsára (conseil des parties) osztotta. A legfontosabb szerv a Titkos Tanács lett, itt összpontosult a király törvényhozó és végrehajtó hatalma. Tagjai a legbefolyásosabb arisztokraták, főpapok és hivatalnok nemesek voltak. 1559-ben a tanács létrehozta a négy államtitkári (secrétaire d'état) tisztséget, amelynek nagy szerepe lett a végrehajtó hatalom gyakorlásában. A Magántanács a király törvénytervezeteit fogalmazta meg.

A király a bíráskodási jogát a legfelsőbb királyi bíróságokon, a parlamenteken (parlement) keresztül gyakorolta. A legfontosabb a párizsi volt, de a 14-15. században minden nagyobb tartományban is felállított egyet a király. A legfőbb bíráskodás mellett a Párizsi Parlament a király törvényeit is bejegyezte, s joga volt észrevételt tenni róluk. A királyi hatalom helyi érvényesítését szolgálták a középkor óta a királyi bírósági körzetek (bailliage, sénéchaussée), élükön a király által kinevezett főbírákkal (bailli vagy sénéchal). Elsődleges feladatuk a király nevében való bíráskodás volt, de igazgatási és rendőri feladatokat is elláttak. A bírósági körzetek fokozatosan behálózták az egész monarchia területét. Számuk a század elején 86, a vallásháborúk kitörésekor kb. 100 volt.

A közigazgatás és a legfőbb ügyintézés irányítója a kancellár volt, de gyakran a királyi törvénykezést is kezdeményezte. A késő középkortól általában a jogtudó hivatalnok nemesek köréből került ki. A legfőbb hadúr a királyt követően a katonai főparancsnok (connétable) volt, aki a legbefolyásosabb arisztokratacsaládokból származott. VII. Károly (1422-1461) óta a francia királyok zömmel nemesekből álló állandó hadsereget tartottak, amelynek létszáma a kincstár lehetőségeitől függött. A vallásháborúk idején többször előfordult, hogy a királyi haderő kellő létszám híján tehetetlennek bizonyult.

A kormányzóságok (gouvernement) a monarchia új intézményeinek számítottak. Létrehozásukat XII. Lajos (1498-1515) rendelte el azzal a céllal, hogy a hadszervezés, a közigazgatás és a közrend biztosításának tartományokat átfogó egységei legyenek. 1499 és 1559 között a határ menti tartományokból 12 kormányzóság szerveződött. Számuk növekedése a század második felében is folytatódott. Élükre kormányzókként a legbefolyásosabb arisztokratacsaládok tagjai kerültek, jelentős önálló jogkörrel. Ebből adódott, hogy ugyan a királyi hatalmat képviselték, mégsem váltak annak szilárd támaszaivá. Sikeresebb volt a királyi biztosok (commissaire) alkalmazása: az uralkodó tanácsosai közül többeket különleges feladattal bízott meg egy-egy tartomány ügyeinek rendezésére vagy valamilyen központi feladat ellátására ideiglenesen vagy véglegesen. Így keletkezett az intendánsi, a hadi ellátásért felelős hadbiztosi és a közrendet fenntartó rendőrbiztosi tisztség.

A növekvő királyi intézményrendszert az állami bevételek gyarapodása kísérte. Az adók beszedése és kezelése is új szervezetet igényelt. A 14. század közepétől kiépülő adóközetek (választótartományok: pays d'élection) fölé I. Ferenc 1542-ben megkezdte kiépíteni az adókerületeket (généralités). Szintén az állami bevételek növeléséért vezette be I. Ferenc a hivatalok áruba bocsátását. A hivatal tulajdonosa függetleníteni tudta magát a helyi arisztokráciától, s így a központi hatalmat erősítette.

A francia monarchia tehát egy olyan politikai rendszerré kezdett válni, amelyben az általános rendi gyűlés nem korlátozta az uralkodó hatalmát, a kormányzást javarészt a királyi intézmények végezték. Az abszolutizmus kifejlődése azonban még nem volt lezárt folyamat, mert a királyi hatalom korlátozásának feltételei részben újjá is születhettek. Ez történt a század közepétől.

Az erőt érző monarchia 1494-ben elindította az 1559-ig elhúzódó itáliai háborúkat, végül azonban vereséget szenvedett a Habsburgokkal szemben. Ez jelentősen csökkentette a király tekintélyét. A nemesség a háborúktól birtokot, pénzt és dicsőséget remélt, hiába. A háború befejeződésével az eladósodott állam a hadsereg jelentős részét elbocsátotta, a csak a hadakozáshoz értő nemesség foglalkozás és jövedelem nélkül maradt.

A déli és nyugati tartományok nemességének elégedetlenségét tovább fokozta, hogy a kiépülő abszolutizmus központi intézményeiben többnyire csak az északi arisztokratacsaládok és a nemesség szűk köre kapott befolyással és magas jövedelemmel járó tisztségeket. Ezt az elégedetlenséget a déli polgárság is osztotta, mert a városi autonómiát a központi hatalom megkurtította, a hivatalok áruba bocsátásával pedig csak az északi városok módos polgárai jártak jól.

Az elégedetlenséget a kormányzói tisztségeket viselő arisztokrácia igyekezett kihasználni, hogy nagyobb részt szerezzen a hatalom gyakorlásából a királlyal szemben. A tétlenkedő kismemességből hozzá hú klienshálózatot szervezett kormányzóságában, felhasználva hozzá az állami bevételeket. Ezzel a háttérrel lehetővé vált, hogy a kormányzók önállósítsák tartományukat. Az 1560-1570-es évekre a kormányzók a bíráskodáson kívül minden helyi hatalom letéteményesei lettek. Így gyakran előfordulhatott, hogy a vallásháborúk idején egy-egy kormányzó a központi hatalomtól elszakadva tevékenykedhetett.

2.3. A reformáció

A katolikus egyház reformja a zsinati mozgalom keretében már a 15. században felmerült. A változtatás szándéka azonban csak az egyházkormányzatra és az egyházszervezetre irányult. A zsinati mozgalom megfenneklett, a reformáció szelleme azonban nem halt el. Szükségességét a 16. század elejére kiteljesedő humanizmus ismét előtérbe állította. A szervezeti átalakításhoz a katolikus tanok és a liturgia megtisztítását, egyszerűbbé tételét párosították.

Szellemi téren a franciaországi reformációt is a humanizmus készítette elő a fennálló egyházi viszonyok bírálatával és az egyház megújításának igényével. A francia humanizmusra e tekintetben Rotterdami Erasmus írásai gyakorolták a legnagyobb hatást. Kiadta az evangéliumokat, és a Biblia anyanyelvi olvasását szorgalmazta. Támadta a népi vallásosságban lévő babonákat és a szentek szobrainak kultuszát. A humanista tudósokat és írókat maga I. Ferenc és udvara is támogatta. Guillaume Budé-vel és más humanistákkal 1530-ban megalapította a College de France jogelődjét, a Királyi Lektorok Kollégiumát, amely a Sorbonne skolasztikus konzervativizmusával szemben szabadabb tudományos szellemnek adott otthont.

A francia humanisták egy része a keresztény tanok megítélésében vagy szkeptikus volt, vagy tágan, toleránsan értelmezte a dogmatikai kérdéseket. Más csoportjuk viszont elvetette a külsőséges vallásosságot, és a hit tisztá, elmélyült gyakorlását, a Szentírás olvasását állította vele szembe. E kör tevékenységét nevezi a történetírás előreformációnak. Jacques Lefevre d'Étaples, Nicolas Bourbon, Gérard Roussel és sok más humanista munkássága jelentősen hozzájárult a franciaországi reformáció kibontakozásához. Az előreformáció és a reformáció kezdeti szakasza közé nem húzható éles határ. D'Étaples Luther Mártont megelőzően hirdette a hitnek egyedül üdvözítő szerepét és Isten végtelen kegyelmét.

D'Étaples hívei közül Guillaume Brigonet, Meaux püspöke az 1510-es évektől maga köré gyűjtötte mindazokat a vallásos humanistákat, akik csak az evangélium tanításait fogadták el, és vallották, hogy az egyháznak vissza kell térnie eredeti formájához. A meaux-i kört, más néven az „evangélistákat” I. Ferenc testvére, Angou-léme-i Margit is támogatta. Lefordították a Bibliát franciára, Brigonet a püspökségében visszaszorította a szentek kultuszát, a templomokban a képek közül csak a Krisztus-ábrázolásokat hagyta meg, és bevezette a francia nyelvű liturgiát.

A meaux-i kör tagjainak zöme mindig megmaradt a katolikus egyház keretében, s elhatárolta magát a szakadást választó reformációtól. Néhány neves képviselője, mint Gérard Roussel és Guillaume Farel viszont a protestantizmushoz csatlakozott. A szélsőséges egyháziak, az egyszerű hívők és az állami hatóságok az 1520-as években azonban nem tettek különbséget az egyházat bíráló humanisták, a katolikus reformerek és a protestánsok között. A francia püspökök többsége és a dominikánusok Erasmus francia követőit is eretneknek nyilvánították.

A reformáció a humanisták szűk köréből Luther és Ulrich Zwingli tanainak terjedésével lépett ki. Párizsban Luther tanai 1519-ben jelentek meg, és néhány év alatt a nagyobb városokban mindenütt ismertté váltak. A protestáns tanok a fő közlekedési útvonalak mentén terjedtek városról városra. Párizs és Meaux után Lyon vált a terjesztés központjává könyvnyomtatásával és élénk kereskedelmi kapcsolataival. 1524-ben egy volt

VALLÁSÜGY, VALLÁSI MEGÚJULÁS, VALLÁSHÁBORÚK

dominikánus szerzetes még lázadást is szított az egyházi intézmények ellen. 1525-ben már a déli és nyugati városokban is megjelentek a lutheránus tanok hívei.

A tömegekhez egyszerűsített formában, kis füzetekként és vitairatokként jutottak el az új tanok, vándorkereskedők és vándorprédikátorok révén. Mivel a társadalomban az iskolázottság még nem volt általános, a hit dolgaiban jártas vándorprédikátoroknak meghatározó szerepük volt. A protestantizmus sikerének egyik fő oka az alsó papságnak és a szerzetességnek az egyházi hierarchiával szembeni elégedetlensége volt. A kilépett szerzetesek és papok főleg a városokban érték el sikereket, ahol sokan hallgathatták a prédikációkat, és a társadalmi feszültségek is állandóak voltak.

A reformáció felszámolása érdekében 1521 nyarán a gallikán püspökök javaslatára a Párizsi Parlament határozatot hozott, hogy mindenféle írást csak a Sorbonne engedélyével lehet kiadni és terjeszteni. Az egyház által eretneknek nyilvánított tanok hirdetőit a parlament akár halálra is ítélteti. 1523-ban a francia püspökök szinódusa Luther tanait eretneknek nyilvánította, így a városok terein hamarosan megjelentek a máglyák. A vallásüldözés első hulláma 1525-ben tetőzött, amikor I. Ferenc fogságban volt.

A király hazatérte után a vallásüldözést elítélő humanisták hatására felfüggesztette az ítéletek végrehajtását. 1528-1530 között azonban ismét felerősödött az üldözés, majd 1530-tól 1534-ig a mérsékelt elveket valló püspökök és humanista katolikus reformátorok befolyása érvényesült. A kereszténység egységének helyreállítását kívánták, de békés úton, a lutheránusok meggyőzésével. Ez lényegében a protestantizmussal szembeni tolerancia átmeneti érvényesülését jelentette, és kedvezett a terjedésének.

A protestánsok növekvő befolyása és nyílt fellépése vetett véget a békés esztendőknél. 1533 novemberében a Sorbonne-on is megjelentek Nicolas Cop rektor székfoglaló előadásán, aki nyíltan állást foglalt a reformáció tanai mellett. Közöttük volt a humanista műveltségű fiatal Jean Calvin, azaz Kálvin János is. Az egyház feljelentése alapján a parlament elrendelte letartóztatásukat. A résztvevők szerencsésen elmenekültek.

Az üldözést a plakátügy teljesítette ki. Az 1530-as évek elejétől a korábban külföldre menekült protestánsok gyakran küldtek haza a katolikus egyházat támadó tartalmú plakátokat. Egy Neuchatelben élő francia pap plakátját a hitbuzgó protestánsok 1534. október 17-én éjszaka az amboise-i kastélyban a király lakosztálya elé is kiragasztották. A szövege a misét és az egyházat becsmérelte. I. Ferenc ezt a személye elleni támadásnak tekintette, és elrendelte a protestánsok letartóztatását. A máglyák ismét fellángoltak. A protestáns vezetők a királyság szomszédságában fekvő német és svájci városokba (Strassburg, Neuchatel, Bazel majd később Genf) emigráltak, amelyek nem álltak sem pápai, sem uralkodói hatalom alatt. A francia reformáció sajátos vonása lett, hogy 1560-ig részben a határokon túlról irányították.

1535 és 1538 között toleránsabb királyi politika következett. Egyrészt a király humanista tanácsadói a katolikusok és a protestánsok unióját szorgalmazták, másrészt a Habsburgokkal vívott háborúban I. Ferenc a protestáns német fejedelmek támogatását szerette volna megnyerni. Helyette azonban 1538-ban V. Károly császárral (1519-1556) békült ki, megegyezve többek között abban, hogy mindegyik uralkodó törekedni fog országában a protestantizmus felszámolására. A humanisták befolyása meggyengült a francia udvarban, amit jól tükrözött az 1539-es ediktum: az igaz hithez vissza nem térő protestánsokat máglyahalálra kell ítélni. Az 1540-es fontainebleau-i ediktum szakított az eretnekekkel szembeni addigi középkori eljárással. A középkorban a világi hatalom csak akkor intézkedett, amikor az egyház bebizonyította az eretnekséget. Eldöntése csak az egyházra tartozott. Az új ediktum ezzel szemben a parlamenteknek is megadta azt a jogot, hogy megállapítsák, mi az eretnekség. Az eljáráshoz a dogmatikai szempontokat a Sorbonne 1543-as 29 cikkelye szolgáltatta. Ezzel az állam a hit regulátora lett.

1540-1547 között felerősödött a vallásüldözés, amelynek a protestánsokon kívül szabadgondolkodó humanisták (őket a protestánsok is elítélték mint vallástagadókat) és „evangélisták” is áldozatául estek. A legvéresebb a mérindoli mészárlás volt, amely a pápai hatalmat, a megtisztulást és a szenteket elutasító valdens eretnekeket sújtotta. A Genfben élő francia Guillaume Farel térítőtevékenysége eredményeként az 1530-as években a provençe-i és a dauphinéi hegyekben élő valdenseket is elérte a reformáció, amelynek tanaival szimpatizáltak. A pápa, az aix-i érsek és a provençe-i parlament keresztes hadjáratot szervezett ellenük, amelyet némi halogatás után I. Ferenc jóváhagyott. A királyi katonák 1545. április 20-án Mérindol nevű szent falvukon átvonulva öt községüket leromboltak, és mintegy ezer valdenst lemészároltak.

A reformáció terjedését a vallásüldözés nem szakította meg, hanem egyúttal az átalakulását is magával hozta. Az 1530-as évek második felében egy új irányzata jelent meg, a kálvinizmus. A francia humanizmuson, az „evangélistákon”, a lutheri és zwingliánus tanokon nevelkedett Kálvin 1536-ban Bazelben kiadta hitvallását

VALLÁSÜGY, VALLÁSI MEGÚJULÁS, VALLÁSHÁBORÚK

összefoglaló művét A keresztyén vallás rendszere címen. A latinul írt könyvet I. Ferenc királynak ajánlotta, bízva a reformáció iránti megértésében. Vallási tanairól 1541-ben jól áttekinthető, könnyen érthető magyarázó tankönyvet, kátét írt. A kálvinizmus vallási rendszere és liturgiája az 1530-as évek végére alakult ki. Kálvin 1541-ben Strassburgból véglegesen Genfbe költözött, ahol új egyházszervezetet épített ki. 1541-ben műve franciául is megjelent, s ez lehetővé tette, hogy tanait hamar befogadják egykori hazájában.

Hittételeinek kiindulópontja ugyanaz, mint Luthernél: a hit egyedüli forrása a Szentírás, és egyedül a hit üdvözít. Elvetette az egyházi hierarchia szükségességét, a misét és a szentek kultuszát. Két szentséget ismert csak el: a keresztséget és az úrvacsorát. A szentségekben azonban csak a kiválasztottak kapnak kegyelmet. Dogmatikája az apostolok leveleiből és Szent Ágoston műveiből indult ki. Ezekre alapozva alkotta meg az eleve elrendelés tanát, amely szerint Isten kegyelme nem egyetemes, hanem a kiválasztáson nyugszik. Isten egyeseket örök életre, másokat örök kárhozatra ítél. Mindez a híveket nem szemlélődő kegyességre, hanem épp ellenkezőleg, dolgos életre, a bűn által elrontott világ újjáteremtésére sarkallja, mivel az egyes ember csak tevékenysége révén győződhet meg arról, hogy Isten kiválasztotta. Ez a tétel Luthernél nem szerepelt. Eltér az úrvacsora tana is. Luther követői szerint a kenyér és a bor vétele pillanatában jelen van Krisztus, míg Kálvin szerint az úrvacsora csak emlékezés Krisztus halálára.

Kálvin a liturgiából mindent eltörölt, amit a Biblia kifejezetten nem parancsolt meg. Egyházszervezete kiküszöbölt minden hierarchiát. A gyülekezetek (egyházközségek) élén a presbitériumok álltak, amelyeket egyházi és világi személyek alkottak. A presbitériumok döntöttek a gyülekezet szervezeti és egyéb ügyeiben, ezek választották meg a lelképásztorokat. A gyülekezetek képviselőiből zsinat szerveződött. A kálvini tanok szerint az egyházi kormányzásnak függetlennek kell lennie a világi hatalomtól, de a kettő együttműködése a vallási előírások betartására szükséges. A világi hatalom, az állam jellegére vonatkozóan Kálvinnak nem volt kidolgozott elképzelése. A felsőbbségnek járó engedelmisséget elismerte, de kinyilatkozta, hogy Istennek inkább kell engedelmeskedni, mint az embereknek. Ez a rugalmas felfogás lehetővé tette, hogy a francia reformátusok a vallásháborúk idején bármilyen kormányzati formát elfogadjanak vagy elutasítsanak.

A kálvinizmus franciaországi terjedése az 1540-es évek elején kezdődött, kiszélesítve a reformációt. Az új irányzatba való átmenetet nem lehetett pontosan behatárolni, a vallási hovatartozást olykor nehéz volt megállapítani, a protestáns hívők jelentős része elment a katolikus misére is. Katolikusok és lutheránusok egyaránt felvették a kálvini hitet, amely az 1550-es évek végére a reformáció szinte kizárólagos irányzatává vált Franciaországban. Az új vallás tételeit végleges formában az 1559-es La Rochelle-i hitvallás fogalmazta meg. Ebben az időben tűnt fel híveinek új elnevezése: hugenották. Eddig a reformációt követőket többnyire lutheránusokként emlegették. A hugenotta szó eredete bizonytalan. Genfben keletkezett, az egyik elképzelés szerint a városi politikai élet egyik ismert képviselője, Bezanson Hughes neve után. Valószínűbb azonban, hogy a német Eidgenossen (eskütársak) szóból keletkezett átváltozással, a franciás kiejtés révén. 1518 után azokat hívták eskütársaknak, akik megtagadták a genfi püspök és a savoyai herceg iránti engedelmisséget. A hugenotta mellett a reformált vallású elnevezés is gyakori volt.

A kálvinizmus sikere világos, érthetően megfogalmazott hittételeiből, az anyanyelvű istentiszteletből, amelynek pontos szertartásrendje volt, és a hit szervezett terjesztéséből adódott. A kálvini reformáció terjesztésében is jelentős volt a katolikus egyházat elhagyó papok és szerzetesek szerepe. Ezt azonban kiegészítette a Svájcban érkező, francia anyanyelvű képzett lelkészek és prédikátorok tevékenysége. Kálvin és hívei nagy súlyt fektettek az iskolák alapítására, hogy az oktatás útján is terjedjen a hit. Genfben, Bernben és Neuchatelben az 1540-es évektől teológiai főiskolák képezték a lelkészeket, amelyekhez kollégiumok társultak. A leghíresebb a genfi lett, amely 1559-ben akadémiává alakult, élére Théodore de Beze került, aki Kálvin után a francia és a svájci reformátusok legnagyobb tekintélye lett.

A reformáció híveinek az 1550-es évek közepéig nem volt szervezett egyházuk. A prédikációkat kisebb-nagyobb csoportokban hallgatták külvárosi csűrökben, magánházakban, elhagyott egyházi épületekben. A református istentisztelet törvénysértésnek minősült, ezért olykor éjszaka mertek csak összegyűlni. A hívők számának növekedése következtében, a kálvini tanok helyes elsajátítása és a katolikus világgal szembeni védekezés érdekében szükségessé vált a szervezet kiépülése, ami igen rövid idő alatt végbement. Az első gyülekezetek 1555-1556-ban Párizsban és Lyonban szerveződtek, amelyeket több ezer követett. Az egyházközségek élére a hívők presbitériumokat választottak, amelyek felett a területi, a tartományi és az egész rendszert átfogó országos zsinat állt. Az első zsinat 1559-ben Párizsban ült össze, ahol először fogalmazódott meg az igény a vallás törvényes, nyilvános gyakorlására, a vallásszabadság elismertetésére. Ezután a nantes-i ediktum kiadásáig a reformátusok 11 zsinatot tartottak.

A kálvinizmus országosan elterjedt vallássá vált, de sehol sem hódította el a katolikusok összességét, és sem földrajzilag, sem a társadalmi tagozódásban nem nyert arányosan teret. Picardia, Champagne, Burgundia és

VALLÁSÜGY, VALLÁSI MEGÚJULÁS, VALLÁSHÁBORÚK

Bretagne városaiban mindig jelentéktelen maradt. Normandiában, a Loire völgyében, Párizsban és környékén már jelentősebb volt. A fővárosban sok menekült hugenotta is meghúzódott. A reformátusok nagyobb része a déli (Lyonnais, Alsó-Dauphiné, Alsó-Languedoc, Vivarais, Cévennes, Béarn) és a nyugati (Guyenne, Saintogne, Aunis, Poitou) tartományokban élt. A déli tartományokban az eretnokség (albigens, valdens) tradíciói is hozzájárultak a sikeres terjedéshez. Nîmes és Montpellier lakosságának zöme hugenotta volt. A vallási szerveződés és a szellemi befolyás központjai Párizs, Meaux, Orléans, Lyon, Montpellier, Nîmes, Montauban és La Rochelle voltak.

Az 1560-as évek elején, a reformáció csúcán 1,8-2 millió (a népesség 10-13%-a) hugenotta élt a királyságban, kb. 2200 egyházközséget alkotva és kb. 600 templomot fenntartva. Létszámukhoz képest egyházközségeik és főleg templomaik száma kevés volt, ahogy a lelkészeké is. Egy-egy lelkész több gyülekezetet is ellátott. Az 1550-es évekig a hívek zöme városi kismester, kiskereskedő, diák, egyházát elhagyott szerzetes és pap volt, olyan társadalmi csoportokból származók, akiknek nem voltak privilégiumaik. A paraszti társadalom csak a Cévenneken, a déli városok környékén és Normandia néhány kisebb vidékén vált fogékonnyá a reformáció iránt. A lelkészek és a prédikátorok száma nem volt elegendő a falvak meghódításhoz. A parasztság ritkán követte földesura vallását, mert a nemesség jó része távol élt birtokától, s hatalma korlátozott volt a falusi népesség felett. A helyi katolikus egyházszervezet a falvaktól jobban távol tudta tartani a hitelesítőket, mint a városoktól.

A hívők társadalmi összetétele az 1550-es években változott meg, amikor – főleg a déli és a délnyugati-nyugati tartományokban – módos polgárok, királyi tisztviselők és a rendszerrel elégedetlen nemesek is áttértek. Az 1550-es évek végén királyi hercegi (Antoine de Bourbon navarrai király, Condé) és neves arisztokrata családok (Chatillonok: Gaspard de Coligny admirális, François d'Andelot tábornok, Odet de Chatillon beauvais-i püspök) lettek reformátusok. A nemesség a reformációtól az egyházi javak szekularizációját, helyi hatalmának visszaállítását, politikai szerepének növekedését remélte. Délen szövetségesként számíthatott a városokra. A déli városokban sok nemes élt, így a városi autonómia visszaállításában polgár és nemes egyaránt érdekelt volt.

Az össznépségszámhoz viszonyítva a reformátusok aránya szerény volt, társadalmipolitikai súlyuk azonban ehhez képest sokkal jelentősebbnek bizonyult. A vallásháborúk kitörésekor a francia nemesség 50%-a, a városi polgárság 30%-a vallotta Kálvin hitét. A nemesség a nagypolgársággal együtt a politikai életben jelentős szerepet játszott, rendi-politikai intézményekkel rendelkezett, és egyben a királyság fegyverforgató rendje is volt. A reformátusoknál a vallási, a politikai és a katonai szerveződés összefonódott. Ebből adódóan a nemességet eretnoksége miatt nem lehetett olyan könnyen felelősségre vonni, mint a városi kismestereket. Társadalmi-politikai súlyánál fogva a hugenotta gyülekezetek vezetője lett. Lehetősége volt arra, hogy a király által hozott vallási rendelkezések hatálya alól kibújjon. Mindezzel a reformáció politikai jelentősége megnőtt.

Az új uralkodóra, II. Henrikre (1547-1559) kevésbé hatott a humanista gondolkodás, mint elődjére. A király legbefolyásosabb tanácsadói a nagy lotaringiai hercegi család tagjai, a Guise-ek lettek. François de Guise és testvére, Charles kardinális konzervatív katolikus gondolkodású volt, és a református vallás következetes felszámolását szorgalmazta. II. Henrik az „egy törvény, egy hit, egy király” eszményét követte, és a vallási megosztottság miatt a királyság politikai egységét látta veszélyben. A kor szemléletében a vallás volt a legfontosabb cementáló erő a társadalomban. 1547-ben a református hit követőinek elítélésére II. Henrik a Párizsi Parlamentben felállította a tüzes kamarát (rendkívüli büntető törvényszék), a toleráns humanista püspököket pedig leváltotta.

Két év elteltével csillapodott az üldözés, mert V. Károlyal szemben II. Henriknek is a protestáns német fejedelmek támogatására volt szüksége. 1549-ben kivette a parlamentek hatálya alól az eretnokség megállapításának jogát, és egyedül az egyházi bíróságokra bízta. 1551-től azután ismét erősödött az üldözés. A chateaubriant-i ediktum (1551) megtiltott minden kapcsolatot a külföldi eretnekekkel, és elrendelte, hogy az emigrált reformátusok vagyonát el kell kobozni. Az 1557-es compiegne-i ediktum a reformátusokkal szemben csak a halálbüntetést ismerte el. Következetes alkalmazása azonban nem volt lehetséges. A reformátusok száma ekkor már olyan magas volt, hogy felkutatásukra és elítélésükre sem a katolikus egyháznak, sem az államnak nem volt kapacitása. A hivatalosan tiltott református szertartásokat fegyveres nemesek védték, ami a nyílt összecsapás veszélyét hordozta. A parlamentek mérsékeltebb tagjainak javaslatára 1558-ban a hugenották fél év haladékot kaptak, hogy rekatoli- záljanak.

Az itáliai háborúkat lezáró, 1559. április 3-án megkötött cateau-cambrésis-i béke után II. Henrik ígéretet tett a pápának, hogy felszámolja az eretnokséget. Ígéretének valóra váltását váratlan halála akadályozta meg.

2.4. Háborúk és ingatag békék

VALLÁSÜGY, VALLÁSI
MEGÚJULÁS,
VALLÁSHÁBORÚK

II. Ferenc (1559-1560) üres kincstárat, államadósságot és elégedetlenséget örökölt. A kormányzásra alkalmatlan volt, így a központi hatalom a Guise-ek kezébe került. Szélsőséges katolikus valláspolitikát szorgalmaztak, amely a református arisztokrácia ellenlépéseit váltotta ki. Pamfletkampányt indítottak ellenük, minden rossz forrásának kikiáltva őket. 1560 márciusában I. Louis de Condé herceg kisebb összeesküvést szervezett, amelynek az volt a célja, hogy az udvarban (Amboise-ban) tartózkodó Guise-eket elfogják, az általános rendi gyűléssel elítéltesék, és a Királyi Tanácsban a református arisztokrácia irányító szerepet szerezzen. Az összeesküvést leleplezték és megbosszulták.

Az amboise-i összeesküvés azonban kiváltotta az anyakirályné, Medici Katalin színre lépését, aki politikai érzékének köszönhetően felismerte, hogy a kormányzás központi szinten meggyengült, a Guise-ek dominanciája a királyi hercegi családok ellenállását váltja ki, valláspolitikájuk pedig csak az ellentéteket szítja. A királyné is az „egy törvény, egy hit, egy királyság” eszmény híve volt, de visszaállításához fizikai erőszak helyett békés politikai eszközöket választott, hogy a monarchia elkerülje a polgárháborút. Nyomására született meg 1560. március elején az amboise-i ediktum, amely amnesztiát hirdetett a hugenották számára, ha ismét hű katolikusok lesznek, a hitterjesztők megbüntetését pedig felfüggesztette. 1562 tavaszáig a királyi bíróságok hitbéli dolgokban nem ítéleztek. Ez volt az első lépés a toleranciapolitika felé, amelyet a reformátusok igyekeztek kihasználni, és a királytól kollektívaként, rendként való elismerésüket kérték.

A reformátusok politikai fellépésének eredménye volt az 1560. májusi romoranti-ni ediktum, amely elismerte a lelkiismereti szabadságot, de megtiltotta a református vallás nyilvános gyakorlását. Lelkiismereti szabadságon a korban csupán azt értették, hogy a lutheránus vagy a kálvini hitet is vallhatja valaki saját otthonában, de istentagadó már nem lehet. Az ediktumot sosem alkalmazták, mert a politikai események fölöslegessé tették. Medici Katalin nyomására – és a Guise-ek ellenére – a király a humanista jogászt, Michel L'Hospitalt nevezte ki kancellárnak. Ő a vallási megbékélés és egyesülés híve volt, aki a dogmatikai ellentéteket másodlagosnak tekintette az állam érdekeihez képest, s a toleranciát csupán átmeneti eszköznek fogta fel. Az udvarban a református királyi hercegek is megjelenhettek, akik ezt befolyásszerzésre igyekeztek felhasználni. Megegyezés született, hogy a vallási kérdés és a királyság pénzügyeinek rendezésére a király – 54 év szünet után – összehívja az általános rendi gyűlést.

1. decemberében a gyermek IX. Károly (1560-1574) került a trónra, így Medici Katalin régensként a királyi hatalom gyakorlója lett. A Guise-ek befolyásának további mérséklésére Antoine de Bourbon a királyság helytartójának nevezte ki. Az orléans-i rendi gyűlés (1560. december – 1561. január) különösebb eredmény nélkül zárult, a nemességnek nem sikerült a kormányzást az ellenőrzése alá vonni, viszont a reformátusok számára megnyugtató volt L'Hospital tolerancianyilatkozata.

A nyilatkozat bátorítást is adott: a hugenotta nemesség templomokat és nyilvános vallásgyakorlást követelt. A reformátusok előretörésének megállítására jött létre 1561 áprilisában a három legbefolyásosabb katolikus arisztokrata, Francois Guise herceg, Anne de Montmorency katonai főparancsnok és Jacques de Saint-André marsall triumvirátusa. Mindkét oldalon megjelentek a szélsőséges prédikátorok, akik vallási gyűlöletet szítottak a tömegekben, amelyek könnyen hajlottak az erőszakos fellépésre.

A régensnő és a kancellár a nyílt háborútól tartva kísérletet tett a két vallás egyesítésére vagy legalább a megbékítésére. A humanizmus elveire alapult az elgondolás, amely szerint néhány dogmatikai különbség mellett az alapvető keresztény értékek elismerésével lehetséges a vallási egység visszaállítása. Így került sor 1561 szeptemberében a poissy-i kollokviumra, ahol a két vallás teológusai előadhatták a megbékélést szolgáló tanait. A reformátusok nevében Théodore de Beze fogalmazta meg a hittételeket, kiemelve, hogy a kálvini tanok is a Szentírás alapján alapulnak. Előadta azonban az eltéréseket is, amelyeket a katolikus főpapok istenkáromlásnak bélyegeztek. Hosszas viták után a kollokvium eredménytelenül zárult, s többé nem történt közös kísérlet a dogmatikai megegyezésre.

1561 őszén a pontoise-i általános rendi gyűlés is a vallásbéke megteremtéséért ült össze. A harmadik (polgári) rend kérte, hogy minden városban épülhessen egy református templom, a király és a rendek szekularizálják az egyházi vagyont, az egyházat a kincstár tartsa el, két évente ülésezzen az általános rendi gyűlés. A kéréseket a régensnő elutasította. Mivel a vallási egység megteremtésének terve megbukott, maradt a politikai megbékélés lehetősége. Szorgalmazóit (Medici Katalin, L'Hospital, a magas udvari tisztségviselők egy része, parlamenti tanácsosok, néhány püspök és teológus) „politikuskoknak” kezdték nevezni.

Medici Katalin 1562 januárjában újabb vallási ediktumot (Saint-Germain-en-Laye) adott ki, amely szerint a magánházakban és a városfalakon kívül, éjszaka gyakorolható a református vallás. A hugenotta lelkészek azonban csak engedéllyel tarthatnak szinódust. A református vallás, ha megszorításokkal is, de ezzel elismertté vált. Beze és a református arisztokrácia elfogadta, de csupán az első lépésnek tekintette a vallásszabadság felé.

VALLÁSÜGY, VALLÁSI MEGÚJULÁS, VALLÁSHÁBORÚK

Lyonban már ekkor ezt követelték, a déli tartományokban pedig egyszerűen nem tartották be az ediktumot, a városokban is templomokat foglaltak, bízva a hugenotta nemesség fegyveres erejében. Périgord tartományban akadtak városok, ahol a katolikus vallás szabad gyakorlását tiltották be.

Ezzel szemben a katolikus tábor – a mérsékelteket kivéve – soknak tekintette az ediktumot, a parlamentek is csak hosszas huzavona után jegyezték be. A katolikus arisztokrácia nyílt katonai fellépést szorgalmazott. François de Guise és a királyi hadak főparancsnoka, Montmorency elhagyta az udvart, hogy hatalmas klientúrájából hadakat gyűjtsenek. A másik oldalon Condé herceg is hasonló lépéseket tett, de mindig hangoztatva – a többi hugenotta herceggel együtt – hűségét a koronához. A háborút az erősebb tábor kezdte. 1562. március 1-jén François de Guise csapataival együtt egyik kelet-franciaországi birtokán, Vassyban szállt meg. A kisvárosban a katolikus templom szomszédságában egy csűrben kb. 600 résztvevővel református istentisztelet folyt, ami a januári ediktum megszegését jelentette. Guise herceg katonái az imádkozókra rontottak. A mészárlás vége 30 református halott és 120 sebesült volt. Válaszul Condé herceg Loire-völgyi, Coligny admirális normandiai városokat foglalt el, ahol katonáik és a feltüzelt hugenották feldúlták a templomokat, és több egyházat megöltek. Délen is kölcsönös volt az öldöklés. Guyenne-ben a hugenotta katonák 600 katolikust mészároltak le, amire a katolikusok hasonló tettel válaszoltak. A református vezetők I. Erzsébet angol királynő (1558-1603), a katolikusok II. Fülöp spanyol király (1556-1598) támogatására számíthattak.

A katolikus hadak ellentámadást indítottak, és az 1562. november 19-i dreux-i csatában a református hadsereg vereséget szenvedett. A háborúban meghalt Antoine de Bourbon, a hugenották és François de Guise, a katolikusok vezére is. Medici Katalin két legnagyobb ellenfelétől szabadult meg, és 1563 márciusában békét ajánlott. Eredménye az 1563. március 19-i amboise-i ediktum, amely mindkét vallás híveit igyekezett megnyugtatni. Ismét deklarálta a lelkiismereti szabadságot, de a református vallás nyilvános gyakorlását csak a már eddig elismert városokban és minden királyi bírósági körzet egy-egy városában, a falakon kívül engedélyezte, Párizsban pedig megtiltotta. Kiváltságot adott a református nemességnek: felsőfokú úriszékekkel rendelkező birtokokon az uraság és háza népe ezután büntetés nélkül gyakorolhatta vallását. Ez azt tükrözte, hogy a franciaországi kálvinizmus világi irányítása a nemesség kezébe került, amely számára a köznép vallásgyakorlási lehetőségei másodlagosak voltak.

Az ediktumot mindkét táboron belül ellentmondásosan fogadták. A türelmetlen katolikus csoport elutasította, mert sértőnek tekintette a katolikusok lelkiismeretére nézve, másrészt a trienti zsinat szelleme is hatott, amely elítélte a reformációt. Ezzel szemben a radikális reformátusok a vallásgyakorlás teljes szabadságát követelték. Kálvin és Beze „látható egyházat” akart, amely elismeri a királyi hatalmat, de autonóm vele szemben. Néhány évig azonban egyik tábor sem nyúlt fegyverhez. Ezt a békés időszakot Medici Katalin a királyi hatalom helyreállítására igyekezett felhasználni. A katolikus egyházat birtokeladásra bírta, hogy az így befolyt összegből támogassa a pénzügyek rendbetételét.

A katolikus-református viszonyt a németalföldi szabadságharc kirobbanása mozdította el a holtpontról. Coligny admirális és Condé herceg elérkezettnek látta az időt, hogy Franciaország a protestáns államokkal szövetkezve spanyollelenséges külpolitikát folytasson, és megszerezze Flandriát. Medici Katalin azonban a semleges külpolitika híve volt. A hugenotta tábor és az udvar között megromlott a viszony. 1567 szeptemberében a katolikus fenyegetettségre hivatkozva Condé csapatokat gyűjtött, és városokat szállt meg, lényegében hadat üzent a katolikus tábornak. Ezzel kitört a második vallásháború. 1567 novemberében Condé Saint-Denis-t vette ostrom alá. A királyi hadak főparancsnoka, Montmorency azonban november 10-én megverte Condé seregeit, aki ezután a pfalzi választófejedelemtől kért utánpótlást. A háború a hideg tél miatt azonban abbamaradt. 1568. március 23-án megkötötték a longjumeau-i békét, amely amnesztiát hirdetett a hugenották számára, és megerősítette az amboise-i ediktumot.

A második háború az egyensúlyozó politika kudarcát hozta. Az állam egységét védő politika mögött nem volt megfelelő erő, amely egyszerre lett volna képes mindkét táborat visszaszorítani. Medici Katalin feladta mérsékelt politikáját, és menesztette L'Hospital kancellárt, vagyis a katolikus tábor mellé állt, a hugenottákban látva a fő veszélyt a királyi hatalomra. Németalföldön Alba herceg terrorral próbálta felszámolni a protestáns szabadságharcosokat. A spanyolok IX. Károlynak is ezt ajánlották.

A hugenotta seregek La Rochelle-be vonultak vissza, ahol Erzsébet angol királynő támogatását élvezték. Délről, a Navarrai Királyságból gyűjtöttek csapatokat, amelyeket a fiatal navarrai király, Henri de Bourbon (Navarrai Henrik, a későbbi IV. Henrik: 1589-1610) is elkísért. 1588. szeptember 18-án kitört a harmadik háború, miután a navarrai király seregei elfoglalták a Loire és a Gironde közötti tartományok városait. IX. Károly erre visszavonta az amboise-i ediktumot. A lelkiismereti szabadságot elismerte, de a kálvini vallás gyakorlását mindenütt betiltotta, a Genfből érkezett lelkészeket távozásra utasította. A királyi bíróságoknak csak katolikus tagjai lehettek.

VALLÁSÜGY, VALLÁSI MEGÚJULÁS, VALLÁSHÁBORÚK

A tél folyamán mindkét fél erőt gyűjtött, és külföldi (német protestáns és katolikus) támogatást szerzett. 1569. március 13-án a jarnaci csatában Condé hadait legyőzték, maga a herceg is meghalt. A hugenották katonai-politikai vezetése előbb Coligny admirális, majd a navarrai király kezébe került. A háborúskodás 1569 nyarán folytatódott tovább, változó sikerrel. 1569. október 3-án a moncontouri csatában azonban Coligny vereséget szenvedett, és visszaszorult a déli tartományokba. A háborút nem adta fel, és a következő év június 25-én Burgundiában csatát nyert. A békekötéshez ez kedvező feltétel volt.

Az 1570. augusztus 8-án kötött saint-germaini béke az amboise-i ediktumon alapult, újabb kisebb engedménnyel: biztonságuk garanciájaként két évre négy erősített várost (La Rochelle, Montauban, La Charité, Cognac) átengedett a hugenottáknak. Coligny admirális visszatért a Királyi Tanácsba, és befolyásos politikus lett, terveinek időnként a királyt is meg tudta nyerni. Medici Katalinnak terhes volt az admirális erősödő befolyása, de egyelőre békét akart. Ezt szolgálta Valois Margit és Henri de Bourbon házassági terve.

Coligny admirális és a hugenották politikai vezetői ismét Németalföld megsegítését sürgették, ami Spanyolországgal való háborút jelentett volna. A tervet IX. Károly is támogatta. Első lépése 1572 júliusában azonban katonai kudarccal végződött. A folytatást a Titkos Tanács többsége ellenezte. Medici Katalin Coligny eltávolítása érdekében a katolikusok vezérével, a fiatal Henri de Guise herceggel szövetkezett.

Az alkalmat a navarrai király és Valois Margit esküvője szolgáltatta, amelyen 1572. augusztus 18-án a hugenották vezetői is megjelentek. A lakomát követően, augusztus 22-én Coligny admirálist egy merénylet súlyosan megsebesítette. Az udvarban (a Louvre-ban) az a hír terjedt el, hogy a reformátusok bosszút forralnak, s még a királyi palotába is be akarnak törni. Medici Katalin újabb háborútól tartva továbblépett: itt az alkalom, hogy a királyi hatalom megszabaduljon az egész hugenotta vezérkartól a két királyi herceg, Henri de Bourbon és Henri de Condé kivételével, akikre a Guise-ek ellensúlyozásához volt szükség. Rábírta a királyt, hogy a közjó érdekében adjon parancsot a hugenotta vezérkar legyilkolására, amit a Guise-ek szerveztek meg. 1572. augusztus 24-én, Szent Bertalan éjjelén két és három óra között kezdődött a mészárlás. 800 katona reggelre 200 hugenotta vezetőt gyilkolt meg, köztük Coligny admirálist is. A Louvre-ban Navarrai Henriket és Condé herceget a király megtérítette és fogságba ejtette.

Az öldöklés reggel a párizsi nép radikális csoportjainak bekapcsolódásával folytatódott. A városban az élelmiszerárak magasak voltak, az ellátás akadozott, ami elégedetlenséget szült. A népi negyedeket járó szélsőséges prédikátorok minden rosszért a hugenottákat okolták. Azzal rémisztgették a népet, hogy a hugenotta nemesség megszállja a várost, és a katolikusokat legyilkolja. A királyi hatalom tétlenkedése mellett három nap alatt 3 ezer ember esett áldozatul, köztük sok katolikus is volt. A vérengzés, anélkül hogy IX. Károly elrendelte volna, áttért a vidéki városokra is. A szeptember 1-jei lyoni vecsernyének 700 áldozata volt. A szeptember közepéig tartó öldöklésnek 20-30 ezer halottja lett. Európában csak XIII. Gergely pápa (1572-1585) üdvözölte a történeteket: hálaadó misét tartott és emlékérmét adott ki.

A reformátusok zöme a félelem ellenére is megmaradt hiténél. A hugenotta nemességet súlyos veszteség érte, de továbbra is képes volt az ellenállásra, és nyíltan szembefordult a királyi hatalommal. Az 1570-es években virágzott fel a rendi monarchiát éltető hugenotta politikai irodalom. Théodore de Beze, Francois Hotman, Philippe Duplessis-Mornay és mások megalkották a szerződéselméletet, amely szerint az első királyok hatalma a néptől származott. A szerződésben a nép ruházta rájuk jogait, hogy azokkal törvényesen éljenek. A törvényes hatalommal visszaélő, Isten törvényeit megszegő uralkodó zsarnok, esküszegő, akitől a nép (a rendek) visszaveheti a hatalmat. Ellene a fegyveres felkelés is jogos.

Az udvar elgondolása, hogy a református vezetők legyilkolása a tábor széteséséhez vezet, s így véget ér a háború, tévesnek bizonyult. A hugenották a déli-délnyugati tartományokba vonultak vissza, hogy ellenállásra rendezkedjenek be. 1572 októberében az egyik katonai központjuk, La Rochelle nem fogadta be a király által kinevezett új kormányzót. Ez a negyedik háború kitöréséhez vezetett. A királyi csapatok a hugenotta városokat támadták, amelyek szívósan védekeztek.

A háborút 1573 júliusában a boulogne-i ediktum zárta, amely a lelkiismereti szabadságot ugyan elismerte, de a kálvini vallás gyakorlását csak négy városban (La Rochelle, Nîmes, Montauban, Sancerre) és a felsőfokú úriszékekkel rendelkező birtokokon engedélyezte. A hugenották elutasították az ediktumot, és szövetségeseket kerestek az udvarban, ahol a király öccse nem értett egyet a hivatalos valláspolitikával és a Guise család újból megerősödött befolyásával. Több sértődött arisztokrata is csatlakozott hozzá. Az „elégedetlenek pártja” lényegében a „politikusok pártjának” újjáéledését jelentette, amely békés úton, az általános rendi gyűlés keretében akarta rendezni a vallási ellentéteket, hogy mindkét felekezetet egyesíteni lehessen a közös nagyhatalmi célok érdekében.

VALLÁSÜGY, VALLÁSI
MEGÚJULÁS,
VALLÁSHÁBORÚK

Medici Katalin meggyőzéssel és börtönnel 1574 tavaszára – átmenetileg – lecsendesítette a „politikusok pártját”, hogy újabb háborút szervezzen a délen fegyverkező hugenották ellen. Tervének kezdetben az uralkodóváltás is kedvezett. IX. Károly halála után a következő fia, III. Henrik (1574-1589) lett a király, akit szintén sikerült meggyőznie a háború szükségességéről, nehogy a monarchia északi királyságra és déli hugenotta köztársaságra darabolódjon fel. Languedocban ugyanis a „politikusok pártjához” tartozó kormányzó, Montmorency-Damville elfogadta a déli és délnyugati tartományokból szerveződő hugenotta konföderációt (uniót). Tartományi gyűléseket hívtak össze, amelyek tisztségviselőket választottak a nemesség és a hivatalnok polgárság köréből, hogy gondoskodjanak a közbiztonság fenntartásáról, kezükbe vegyék a katonai szervezést és a pénzügyek intézését. Az így szerveződő tartományok egymással unióra léptek, és Condé herceget, majd a navarrai királyt választották pro- tektoruknak. A déli egyesült tartományoknak még rendi gyűlése is volt.

1574 novemberében az egyház jövedelméből kiállított királyi hadsereg, élén III. Henrikkel, elindult délnek, s ezzel kitört az ötödik háború. A király katonai hadjárata azonban Avignonnál kifulladás, így tárgyalásokba kezdett. A szemben álló irányzatok politikai jellege kezdett felerősödni, ami tovább bonyolította a vallási ellentéteket.

A katolikus Montmorency-Damville herceg a hugenották mellé állt, a királyi hadak egyik parancsnoka viszont a kálvinista Uzès herceg volt.

A harcok 1575 szeptemberében újultak ki, amikor Anjou herceg elhagyta az udvart, és nyíltan szembeszállt a királlyal, az általános rendi gyűlés összehívását követelve. III. Henrik elszigetelődött, miközben a királyság északi és keleti tartományait a katolikusokat támogató spanyol és a hugenottákat segítő pfalzi zsoldosok uralták. A királyi seregek csak nehezen tudták megtisztítani a térséget. 1576. február elején Henri de Bourbon megszökött az udvar fogságából, és Gascogne-ba menekült, hogy a reformátusok élére álljon. Tavasszal hugenotta konföderációs csapatok készülődtek Párizs ellen. A király szorult helyzetbe került. A megelőző tárgyalások azonban sikeresek voltak, és 1576. május 7-én III. Henrik kiadta a beaulieu-i ediktumot.

Az ediktum 63 cikkulusa a hugenották összes lényeges követelését tartalmazta. Helyreállította a katolikus vallás gyakorlását ott, ahol a hugenották átmenetileg betiltották. A kálvini vallás gyakorlását az udvart, Párizst és öt mérföldes körzetét kivéve mindenütt megengedte. A reformátusok viszont továbbra is kötelesek voltak tizedet fizetni és tiszteletben tartani a katolikus ünnepeket. A parlamentekben feles kamarákat (8 katolikus, 8 református tagból) hozott létre a vallási ellentétek tisztázására. A reformátusok ezután bármilyen tisztséget betölthettek. A bebörtönzött hugenották amnesztiában részesültek, a Szent Bertalan-éji áldozatokat pedig ártatlannak nyilvánította az ediktum. Nyolc erősített várost a hugenottáknak adott. A király ígéretet tett, hogy nyolc hónapon belül Blois-ba általános rendi gyűlést hív össze. Egy titkos cikkely értelmében Henri de Bourbon Guyenne, Condé Picardia kormányzója lett.

Az ediktum korát meghaladó volt. A kor közgondolkodásában a vallási kisebbség túl széles, a többségi katolikusokéval majdnem azonos jogokat kapott a vallás gyakorlásában, ami nem volt arányos. Másrészt a református és a velük szövethető mérsékelt katolikus arisztokratacsaládok a vallási megbékélést tartományi hatalmuk erősítésére használták fel. Az ediktum csupán a pillanatnyi, a reformátusoknak kedvező erőviszonyokból adódott.

A katolikus tábor által uralt tartományokban megtagadták az ediktum végrehajtását. A nemesség és a városi polgárság kezdeményezésével a katolikus hívők vallásuk védelmében szervezeteket hoztak létre, amelyek országos méretekben – Henri de Guise-zel az élen – 1576 nyarán katolikus ligába tömörültek. A liga azonban politikai szervezetté vált. Formálisan a királyság védelmét tűzte zászlajára, valójában a tartományok rendi kiváltságainak a visszaállítására törekedett. A királyi hatalmat úgy akarta megerősíteni, hogy az általános rendi gyűlés ellenőrzése alá helyezi. A rendi törekvések tehát mindkét táborban felerősödtek.

II. Henrik kénytelen volt tudomásul venni, hogy a királyi hatalom a két tábor közé szorult, ezért 1576 decemberében Blois-ba összehívta az általános rendi gyűlést. A követek zöme a katolikus táborból kerül ki, így III. Henrik az oldalukra állt, és támogatta a gyűlés határozatát a vallási egység visszaállításáról. Elutasította viszont, hogy a Királyi Tanács mellé állítson fel egy 36 tagú rendi tanácsot, mire a gyűlés a kért rendkívüli adókat vetette el. Ismét a katolikus egyház finanszírozta a háborút.

Miközben még tartott a gyűlés, a beaulieu-i ediktum felmondása miatt 1576. december végén kitört a hatodik háború, amely apró csatározások és egyezkedések egyvelegéből állt, mivel komoly hadműveletre egyik félnek sem futotta. Politikailag a liga volt kedvezőbb helyzetben: a király öccse és a languedoci kormányzó visszaállt a katolikusok táborába. Pénzhiány miatt a háború 1577 szeptemberében befejeződött. Az 1577. október 8-i poitiers-i ediktum a hugenották számára visszalépést jelentett. Bíróági körzetenként csak egy város külterületén

VALLÁSÜGY, VALLÁSI MEGÚJULÁS, VALLÁSHÁBORÚK

engedélyezte a vallásgyakorlást, és azokban a városokban, amelyek a békekötéskor a reformátusok kezén voltak. A parlamentek vallási kamaráiban a hugenotta tagok számát egyharmadra csökkentette. 6 évre 8 erősített helységet hagyott a reformátusok birtokában, és feloszlatta a katolikus ligát.

Két békés esztendő következett, amely alatt III. Henrik a királyi kormányzás helyreállításán fáradozott. 1579 februárjában megkötötte a néraci egyezményt, amelynek értelmében 19 guyenne-i erősítményt 6 évig a reformátusok birtokában hagyott. 1579 novemberében azonban Henri de Bourbon megszegte a néraci egyezményt, s emiatt kitört a hetedik háború. A hadiszerencse a királynak kedvezett, délen erősítményeket foglalt vissza, Picardiából kiszorította Condé seregeit. 1580. november 26-án kötöttek újabb békét Flexben, amely a néraci egyezményt erősítette meg, azzal az eltéréssel, hogy 14 erősítményt hagyott 6 évre hugenotta kézen.

A háború idején és az azt követő években a király öccse, Anjou herceg – III. Henrik jóváhagyása nélkül – németalföldi kalandba bonyolódott, hogy a déli tartományokat megszabadítsa a spanyol uralomtól, és Németalföld uralkodója legyen. 1583-ban azonban véglegesen kiszorult Flandriából. 1584 júniusában utód nélkül elhunyt. Fiú utóda III. Henriknek sem volt, így előtérbe került a trónutódlás kérdése. III. Henrik legközelebbi rokona a református Henri de Bourbon volt. A francia monarchia alaptörvényei azonban kimondták, hogy csak katolikus vallású uralkodó ülhet a trónra.

XIII. Gergely pápa és az újjászerveződő katolikus liga természetesen nem ismerte el Henri de Bourbon trónörökösnek. Az 1585-ös joinville-i szerződésben a liga vezetői kilátásba helyezték, hogy II. Fülöpnek ajánlják fel a koronát. Felmerült, hogy a Guise-ek legyenek a trón, akik Nagy Károlytól (császár: 800-814) eredeztették családfájukat. A Guise család tagjai a kormányzói tisztségekkel 1585-re a tartományok jelentős részét a befolyásuk alá vonták. A nagy északi városokban is – különösen Párizsban – urai voltak a helyzetnek. A fővárosban a prédikátorok és a pamfletírók ismét szélsőséges vallási hangulatot teremtettek: református királlyal riogatták a népet, aki ha trónra kerül, mindenkit kényszerít az áttérésre, és vérfürdőt fog rendezni.

Ilyen körülmények között 1585 nyarán III. Henrik kénytelen volt a liga teljesíthetetlen követeléseit elfogadni, és kiadta a nemours-i ediktumot, amelyben visszavont minden vallási ediktumot, megtiltotta a református vallás gyakorlását, lelkészeiket száműzetéssel fenyegette, a hugenotta erőket pedig visszavette. A király lényegében átengedte a hatalmat a Guise-eknek. 1585 augusztusában Navarrai Henrikhez közeledett, de a református-katolikus szövetség nem tartott sokáig. Szeptemberben a hugenotta és a királyi seregek között ellenségeskedés tört ki. Ezzel elkezdődött a nyolcadik háború, amelynek kezdeti szakaszát a három Henrik háborújának szokás nevezni. A háborúskodás 1586 augusztusára elcsendesedett, de a liga a királyt 1587-ben újrakezdésére kényszerítette. A harcok 1587. október 20-án a coutras-i csatában Navarrai Henrik győzelmével zárultak. Ehhez az angol királynő és a dán király támogatása is hozzájárult.

A liga nem adta fel a harcot, a királyt tette felelőssé a vereségért, és ellene hangolta a fővárost. Autonómiát ígért a városoknak, és a rendi monarchia visszaállítását szorgalmazta, sőt Párizsban megfogalmazódott a választókirályság gondolata is. A királytól azt követelte, hogy vezesse be ismét az inkvizíciót, és végeztesse ki a hugenotta foglyokat, ha nem térnek át a katolikus vallásra. A király erre Henri de Guise-t kitiltotta Párizsból, ami azonban csak fokozta a feszültséget. 1588. május 12-én felkelés tört ki a királyi zsoldosokkal szemben. Ez volt a barikádok napja.

Az udvar kénytelen volt Blois-ba távozni, ahová októberre a király általános rendi gyűlést hívott össze. A politikai erőviszonyok kedvezőtlenül alakultak III. Henrik számára: az egyházi rend képviselőinek zöme ligapárti volt, a harmadik rend pedig Párizs befolyása alatt állt. Egyedül a nemesi követek egy része volt a király oldalán. A király az erőviszonyokat Henri de Guise megöletésével próbálta megváltoztatni.

Párizsban mindez azonban csak növelte a feszültséget. A város politikai szervezete átalakult. 16 kerületének mindegyikében a liga híveiből álló 6 tagú tanács alakult. A tanácsok vezetőiből megszerveződött a város új önkormányzata, a Tizenhatok Tanácsa, amely jelentős haderővel rendelkezett, és élvezte a spanyol király támogatását. Az északi tartományok városai közül sokan szövetkeztek Párizssal. Jean Boucher párizsi pap meghirdette a zsarnokölés tanát: az egyház leteheti a hatalmával visszaélő, hűtlen királyt, sőt meggyilkolása is jogos lehet.

III. Henrik 1589 áprilisában kénytelen volt szövetséget kötni korábbi ellenfelével, Navarrai Henrikkel, hogy visszafoglalja a fővárost. A háború vallási jellege elhalványult, míg a külső (spanyol) beavatkozás elhárításának és a királyi hatalom helyreállításának szükségessége került előtérbe. Megfordult a korábbi helyzet, Navarrai Henrik és a többi hugenotta vezető az erős királyi hatalom hívévé vált, megnyerve magának az ismét erősödő „politikusok pártját”. A volt kancellár, L'Hospital is Henri de Bourbon szolgálatába állt. A hugenotta hadseregbe

egyre több katolikus is belépett. A király átállását a katolikusok bosszúja követte: 1589. augusztus 2-án egy Domonkos-rendi szerzetes, Jacques Clément megölte.

Az öröklési rend szerint a korona egyetlen jogos birtokosa a magát IV Henriknek tekintő Henri de Bourbon volt. A liga, a katolikus egyház és az arisztokrácia egy része azonban ezt református vallása miatt nem fogadta el. A spanyolbarát XIV. Gergely pápa (1590-1591) kiátkozta, és elrendelte, hogy a főpapság ne szolgálja. Párizsban a liga X. Károly néven Charles de Bourbon kardinálist kiáltotta ki uralkodónak, II. Fülöp pedig Franciaország protektora kívánt lenni. A tartományok jelentős része a liga befolyása alatt állt, amelynek a spanyol támogatás révén jelentős katonai erő állt rendelkezésére. Az ivryi csatában 1590. március 14-én azonban IV Henrik győzött a túlerővel szemben. Ez lehetővé tette, hogy a Párizs környéki tartományokat birtokba vegye. Párizst és az északi területeket viszont a spanyolok, illetve a liga erői birtokolták. A fővárost sem bevenni, sem kiéheztetni nem tudta a király.

III. Henrik számára a megnyerés és a kivárás taktikája maradt. Az 1591-es mantes-i ediktumban a reformátusok számára a korlátozott vallásgyakorlatot biztosító 1577-es poitiers-i ediktumot léptette életbe, a katolikusokat pedig próbálta meggyőzni, hogy nem alkalmaz retorziót velük szemben, és vallásukat mindenütt szabadon gyakorolhatják. Az elgondolás bevált, a liga vezetése megosztottá vált, egy része ellenezte a spanyol jelenlétet, és fegyverszünetet akart kötni a királlyal. A mérsékelt katolikus arisztokrácia és sok város a rekatolizációt javasolta a királynak, aki reálpolitikusnak bizonyult: az alattvalók döntő többségétől nem térhet el a király vallása. A király ugyan vallásos volt, de a két vallás dogmatikai különbségeit másodlagosnak tekintette, úgy vélte, hogy mindössze szertartási és egyházkormányzati eltérésekről van szó. Így került sor 1593. július 25-én a Saint-Denis-apátságban IV Henrik megtérésére, amelyet 1594 februárjában Chartres-ban a koronázás követett.

Hatalmának elismertetése mindezzel még nem ért véget. Párizsba 1594 márciusában csak úgy tudott bevonulni, hogy lefizette a város vezetését, a spanyol katonáknak pedig szabad elvonulást biztosított. A liga vezetői és városai az önkéntes megadás fejében magas tisztségeket és nagy vagyonokat kaptak. A lassú konszolidáció következő állomása a spanyol befolyás felszámolása volt. Az 1596-1598 között vívott háborút a protestáns hatalmak támogatásával Franciaország megnyerte. Az 1598. május 2-án aláírt vervins-i békében a felek elismerték a cateau-cambrésis-i békét, és tudomásul vették, hogy IV. Henrik Franciaország törvényes uralkodója.

2.5. A nantes-i ediktum

Az ediktum kiadására a két vallási felekezet kölcsönös bizalmatlansága készítette II. Henriket. A reformátusok ugyan kisebbséget alkottak, de katonai-politikai súlyuknál fogva képesek voltak az ellenállásra. A század végén kb. 1,2 millió hugenotta élt a királyságban, a népesség 6-7%-a. 2500 templomuk és 6 ezer lelkészük volt. A vallásháborúk kitörése után a reformáció terjedése megállt, majd Szent Bertalan éjszakáját követően a hívők száma csökkenni kezdett, szervezetileg viszont erősödtek, és a nemesség aránya továbbra is magas (10%) volt közöttük. A nantes-i ediktum egy volt a sok békeediktum közül, különös jelentősége mégis abból adódott, hogy betartatása lezárta a 36 évig tartó háborús korszakot. Az ediktum négy részből állt: az április 3-án kelt preambulumból, az 1598. április 13-án kiadott 95 cikkelyből, amelyet a parlamentek 92-be vontak össze, a szintén április 13-i rövid királyi hozzáfűzésből, az április 30-án és a május 2-án hozzátoldott újabb 56 cikkelyből és titkos záradékokból. A pre-ambulum célja a király valláspolitikájának igazolása, amely orvosolni kívánja a vallási sérelmeket, hogy béke legyen, mert az állam csak így emelkedhet vissza régi fényébe és erejébe. Mindehhez az kell, hogy az ediktum cikkelyeit mindenki betartsa.

A 92 cikkely öt pontba csoportosítható.

1. Amnesztiát rendel el mindenki számára, aki részt vett a háborúban. Az 1. cikkely kimondja, hogy a háború alatt elkövetett dolgok emléke merüljön feledésbe. Senki se tegyen szemrehányást a múlt miatt, hogy mindenki testvérként éljen, nyugalomban. Az 58. és 59. cikkely eltöröl minden peres eljárást, amelyet 1559 óta a reformált vallásúak (az ediktum kifejezése) ellen indítottak. A 73. cikkely elrendeli a vallási okok miatt bebörtönzöttek és gályarabságra ítélték kiszabadítását. A 89. cikkely visszaadja a reformált vallásúaktól jogtalanul elvett javakat, címeket és rangokat. A 79. cikkely minden városnak, tartománynak és birtoknak visszajuttatja jogtalanul felszámolt kiváltságait. Az amnesztia – 85-86. cikkely – nem vonatkozott azokra, akik közönséges bűntényeket követtek el, olyanokat, amelyek nem következtek közvetlenül szükségszerűen a háborúból.
2. A katolikus vallásgyakorlás teljes visszaállítását a 3., a 4-5. és a 90. cikkely rendeli el. A katolikus vallás mindenütt és mindenkor gyakorolható, ahol megszakadt, ott helyre kell állítani. 1599-ben a király egy kivételt tesz: a többségében református déli Béarn tartomány 6 körzetében körzetenként csak 2 helységben

VALLÁSÜGY, VALLÁSI
MEGÚJULÁS,
VALLÁSHÁBORÚK

gyakorolható a katolikus vallás. Ezekben viszont a református vallásgyakorlás tilos. Az egyházi személyek háborgatása szolgálatuk ellátásában, a tized és egyéb jövedelmük beszedésében és élvezetében tilos. A reformált vallásúak egyházi javakból származó szerzeményeit semmisnek tekinti, az egyháztól elvett ingó és ingatlan javakat – a királyt kivéve – mindenki köteles visszaszolgáltatni.

3. A reformált vallásúak polgári jogairól egy sor cikkely (4., 6., 18-19., 20., 24., 28-29., 38. és 53.) rendelkezik, ezek szerint éppolyan jogok illetik őket a polgári életben, mint a katolikusokat. A királyságban mindenütt élhetnek, vallásuk miatt senki sem zaklathatja őket. A református szülők akaratuk szerint járathatják gyermekeiket iskolába, temetőjük lehet, lelkiismeretükkel ellentétes vallási szertartásokra nem kötelezhetők. A haldokló vagy kivégzés előtt álló református lelkipásztort hívhat. Egyik felekezet sem térítheti meg erőszakosan a másikat, a kikényszerített rekatalizáció érvénytelen. Kötelesek viszont a reformátusok tiszteletben tartani a katolikus ünnepeket, és kötelesek tizedet fizetni.
4. Míg a lelkiismereti szabadság mindenütt megilleti a reformált vallás híveit, addig a vallás gyakorlását több cikkely (7-14., 16., 21., 27.) is korlátozza, a poitiers-i ediktumhoz (1577) képest engedményekkel, de több megkötéssel, mint ahogy a beau-lieu-i ediktum (1576) előírta. Szabad a reformált vallást nyilvánosan gyakorolni a felsőfokú úriszékkel rendelkező birtokokon – kivéve az egyházi birtokokat – a tulajdonosnak, a családjának és háza népének. A királyságban kb. 3700 ilyen birtok volt. Az alacsonyabb bíraskodási joggal rendelkező birtokokon a vallásgyakorlás csak a család számára megengedett, amelynek létszámát maximum 30 főben szabja meg. Lehet a vallást gyakorolni az összes olyan város külterületén és más településen, ahol azt már korábban bevezették, illetve 1596-ban és 1597. augusztus 31-én rendszeresen gyakorolták. Lehet gyakorolni ott, ahol az 1577-es poitiers-i ediktum megengedte.

Ezenfelül lehet gyakorolni minden bírósági körzet egy városának külvárosában vagy egyéb helyiségében, kivéve a püspöki székhelyeket. Így tehát minden bírósági körzet két városának falán kívül lehet istentiszteletet tartaniuk a reformátusoknak. Ez alól a picardiai kormányzóság kivétel volt: az egész kormányzóságban csak két helyen lehetett nyilvános istentiszteletük. A 11. cikkely a nagyobb népességű és területű bírósági körzetekben – főleg Provence-ban voltak ilyenek – még két kiegészítő helyet engedélyez. A 16. század végén kb. 100 bírósági körzet volt. Ott, ahol a vallást nyilvánosan lehet gyakorolni, a reformált vallásúak templomot építhetnek, iskolákat, kollégiumokat és egyetemeket tarthatnak fenn, könyveket adhatnak ki és terjeszthetnek. Tarthatnak szinódust, és lehetnek konzisztóriumai.

Tilos a református vallást nyilvánosan gyakorolni a király udvarában, a király hadseregében, Párizsban és annak 5 mérföldes körzetében. Szabad az istentisztelet ezeken a helyeken is a hívők házában, családi körben. Ez alól a keresztes kivétel, mert ezen alkalomkor hívhatók vendégek. Tilos ezután vallási célú külső politikai kapcsolatot tartani, nem lehetnek külön tartományi gyűlések és konföderációik, ahogy a katolikus vallásúak sem hozhatnak létre ligát. Vallási célból tilos mindenféle politikai szövetkezés.

1. A katolikusokkal való politikai egyenlőséget a 22., 26-27., 30-31. és a 66-67. cikkely szabályozta. A reformált vallásúak mindenféle méltóságot, tisztséget és közhivatalt betölthetnek anélkül, hogy más esküt kellene tenniük, azonkívül hogy tisztségükben jól és hűségesen szolgálják a királyt. A reformált és a katolikus vallású alattvalók békében tartása érdekében a Párizsi Parlamentben felállítja az ediktum kamaráját, a vidéki parlamentekben pedig a feles kamarákat a vallási nézeteltérések igazságos rendezésére. Az alacsonyabb szintű királyi bíróságon is kötelező református bírakat alkalmazni, amennyiben a peres felek valamelyike kéri.

A 95 (majd 92) cikkely nem tartalmazza a reformátusokra vonatkozó összes rendelkezést. Mivel a parlamentek csak ezt vitatták meg és jegyezték be, IV. Henrik a királyi hozzáfűzésben és a titkos záradékokban adott további kedvezményeket református alattvalóinak, hogy elkerülje a parlamenteket. A király évi 45 ezer ezüsttallérral járul ezután hozzá a református lelkészek és az egyház fenntartásához. Ezen túlmenően gazdasági, politikai és katonai garanciákat biztosít a vallási kisebbség számára. Engedélyezi, hogy minden menedékhely, amely 1597. augusztus 31-én a reformátusok kezén volt, ott is maradjon nyolc évig. Ez 151 menedékhelyet jelentett, amelyből 51 biztonsági helynek (erődítmény, erődített város stb.) számított, hugenotta helyőrséggel. A helyek élére hugenotta kormányzókat állít, és a helyőrségek fenntartását a kincstár biztosítja. Ez évi 180 ezer ezüsttallérba került.

Kihirdetésekor az ediktum törekeny kompromisszumnak tűnt, de időtálló, többnyire betartott vallásbéke lett belőle. A hosszú polgárháború lassan gyógyuló sebeket hagyott maga után. A katolikusok számára úgy tűnt, hiábavaló volt a küzdelem, az „eretnekséget” nem tudták felszámolni, a megtért király a reformátusok oldalára állt. A kapucinus prédikátorok azt hirdették, hogy a nantes-i ediktumot a Sátán teremtette. A parlamentek tiltakozó jogokkal élve évekig nem jegyezték be. VIII. Kelemen pápa (1592-1605) tiltakozott, mert a király

megszegte esküjét, hogy harcol az eretnokség ellen. A társadalomban is csak évek múltán lehetett érvényt szerezni az ediktumnak. Vérontás már csak szórványosan fordult elő, de gyűlölködés gyakorta. Terjedt ugyanakkor a békés egymás mellett élés gyakorlata is. Az ediktum hosszabb távú sikere az újjászerveződő királyi hatalom és a mögötte álló új politikai elit megerősödéséből fakadt. Az egy király, egy törvény, de két hit elve alkalmazhatónak bizonyult.

2.6. SZAKIRODALOM

Bost, Charles: *Histoire des protestants de France. La Cause*, Pairault, ¹⁰1996.

Garrison, Janine (szerk.): *L'Édit de Nantes* [13 avril 1598]. Biarritz, Atlantica, 1997.

Hauser, Henri: *Les sources de l'histoire de France II. Le XVIe siècle; III. Les guerres de religion (1559-1589)*. Paris, A. Picard et fils, 1912.

Lecler, Joseph: *Histoire de la tolérance au siècle de la réforme*. Paris, Aubier Éd. Montaigne, 1955. Livet, Georges: *Les guerres de religion (1559-1598)*. Paris, Presses Universitaires de France, 1962. Miquel, Pierre: *Les guerres de religion*. Paris, Fayard, 1980.

Pernot, Michel: *Les guerres de religion en France, 1559-1598*. Paris, SEDES, 1987.

Romier, Lucien: *Les origines politiques des guerres de religion: d'après des documents originaux inédits I. Henri 11 et l'Italie: 1547-1555. II. La fin de la magnificence extérieure, le roi contre les protestants: 1555-1559*. Geneve, Slatkine, 1974.

Stegmann, André (szerk.): *Édits des guerres de Religion*. Paris, J. Vrin, 1979.

3. Molnár Antal | A TRIENTI ZSINAT (1545-1563)

A trienti (a mai olasz neve után trentói, illetve a latin névalak után nyelvtanilag helytelenül, de a magyar szakirodalomban gyakran tridenti) zsinat a történelem azon eseményei közé tartozik, amelyről a kortársak a vallási és politikai csatározások évtizedeiben alig vettek tudomást, és ha tudtak is róla, igen kevés reményt fűztek az eredményességéhez. Ezzel szemben már a következő évtizedekben sem volt kétséges: ez a zsinat, eltérően a késő középkori elődeitől, korszakhatárt jelent nemcsak a katolikus egyház, hanem az egész európai kultúra történetében. A püspökök trienti gyűlése a középkori egyetemes zsinatok színhelyeihez képest egy jelentéktelen városkában zajlott, minden korábbi és későbbi zsinathoz viszonyítva sokkal inkább a kitűzött célt, vagyis a nyugati kereszténység egyesítését egyáltalán nem sikerült elérnie, sőt a résztvevők itáliai és spanyol túlsúlya miatt az egyetemesiségéhez is fűrt némi kétség. Az állandó nehézségek és a döcögő tárgyalások még magukból a pápákból is gúnyos megjegyzéseket váltottak ki, sőt egyikük egyszerűen nem volt hajlandó újból összehívni az üléseket. Ugyanakkor kétségtelen: a zsinati határozatok szinte azonnal a katolikus egyház megújulásának „magna chartájává” váltak, amelyek évszázadokon át meghatározták a legnagyobb keresztény felekezet tanítását, intézményes struktúráit és mindennapjait. A hatás máig tart: a II. vatikáni zsinat (1962-1965) megújulási törekvései ellenére a katolikus egyház mind berendezkedésében, mind gondolkodásmódjában máig őrzi a trienti zsinat szellemiségét. A zsinat a korábbi értelmezésekkel szemben nem konzerválta a megváltoztathatatlan igaz hitet, és nem is jelentett egyfajta merev reakciót a kereszténységen belüli megújulási törekvésekkel szemben, hanem sokkal inkább tekinthetjük az újkori katolikus felekezet megteremtésére tett egyik legfontosabb kísérletnek. A zsinat egyenrangú részese volt a 16. századi vallási és kulturális változásoknak, amelyek (protestánsok és katolikusok) együttesen teremtették meg a modern európai kultúrát.

A trienti zsinat már csak a kronológiai koordinátái miatt is reprezentatívnek tekinthető a 16. század első felének kultúrhistóriája szempontjából. Történetén keresztül nyomon követhetjük a korabeli Európa politikai és vallási változásait, a katolikus egyház belső válságát és önmagára találását. A zsinat három szakaszban 18 éven keresztül húzódott, vagyis maguk a tárgyalások megközelítőleg 5 esztendő vettek igénybe (1545-1547, 1551-1552, 1561-1563). Ugyanakkor a történetéhez szervesen hozzátartoznak az összehívására tett korábbi erőfeszítések, amelyekről 1518-tól kezdve folyamatosan vannak adataink.

A savoyai herceg római követe évekkel később így jellemezte, igen találóan, a zsinatot: „Egy komoly ember szerint a zsinat egy olyan süteményhez hasonlított, amely megsütve édes és jóízű, de ha látjuk, hogyan készült, felfordul tőle a gyomrunk. Éppígy a zsinat is: amióta befejeződött és lezárták, nagyon értékes a szent döntések miatt, amelyeket hozott, de az esemény maga utálat tárgya volt az emberi intrikák miatt, amelyek ott történtek.”

3.1. A zsinat előzményei

Luther Márton 1518-ban felhívást tett közzé az egyetemes zsinat összehívására, amelyet 1520-ban megismételt. Ettől kezdve majd három évtizeden keresztül folyamatosan terítéken volt az egyetemes zsinat kérdése, ugyanakkor a 16. század elejének bonyolult vallási és politikai viszonyai miatt a megvalósulásra 27 évet kellett várni. Az akadályok részben egyházi, részben politikai természetűek voltak, és valamennyi, a zsinat eszméjét támogató tényező a másik oldalról legalább ugyanolyan mértékben hátráltatta is az összehívását.

Az igény egyáltalán nem számított újnak: a 15. századi egyetemes zsinatok (Kons- tanz, Bazel) óta az egyház vezető köreiben és az egyetemeken, mindenekelőtt a párizsin, folyamatosan jelen volt az az elképzelés, miszerint az egyetemes zsinat a pápai hatalom felett áll, és ezért a leginkább hivatott az egyház belső problémáinak rendezésére. Ez a nézetrendszer, a konciliarizmus az egyetemes zsinatot tekintette az egyház legfőbb képviselőjének, amelynek adott esetben jogában áll a pápa döntéseit is felülbírálni, és amelyhez a részegyházak képviselői a legkülönbözőbb ügyekben fellebbezhetnek. A pápák a 15. század közepe óta energikusan felléptek ezzel a tanítással szemben: II. Pius (1458-1464) egy 1460-ban kibocsátott bullájában egyenesen eretnekségnek nyilvánította. A pápaságnak minden oka megvolt a konciliarista tanok elítélésére, hiszen ez a nézetrendszer kiváló fegyvert jelenthetett a pápasággal szemben álló fejedelmek kezében. Ennek a politikai alkalmazásnak a legszebb példáját XII. Lajos francia király (1498-1515) nyújtotta, amikor a vele hadban álló II. Gyula pápa (1503-1513) ellehetetlenítésére Pisában egyetemes zsinatot hívott össze. A pápa ugyanezzel a fegyverrel válaszolt: 1512-ben ő is zsinatot rendelt el Rómában, a late- ráni bazilikában. Az V. lateráni zsinat 1517-ig tartott, és egyetlen érzékelhető eredménye a francia király egyházipolitikai elszigetelése lett. Az egyházreformot érintő határozatai, bár tartalmilag meglepően moderneknek bizonyultak, szentszéki akarat és intézményes erő híján csak papíron maradtak. Néhány évvel a pisai és a lateráni gyűlések után természetesen szó sem lehetett arról, hogy a pápa komolyan veszi Luther felhívását az egyetemes zsinat összehívására.

A Német-római Birodalomban azonban nemcsak a Róma számára egyre szalonképtelenebb vitapartnernek számító Luther látta a zsinatban az egyház belső megújulásának egyetlen eszközét. Girolamo Aleandro pápai legátus joggal írta X. Leó pápának (1513-1521), hogy a birodalomban mindenki azt kiáltja: zsinat, zsinat! És valóban: a zsinat szükségessége azon kevés pontok közé tartozott, amelyben Luther és V. Károly császár (1519-1556) egyetértett – természetesen nem ugyanazon feltételekkel. Luther és követői számára a zsinat a pápai hatalomtól független, egyedül a Szentírás tekintélyén alapuló és a császár elnökletével lezajló tanácskozást jelentett volna. V. Károly szemében a legfontosabb a kereszténység egysége volt, így – bár saját vezető szerepéhez és a laikusok részvételéhez ragaszkodott – a zsinatot nem a pápa és az itáliai püspökök nélkül képzelte el, és természetesen dogmatikai és egyházfegyelmi téren is teljesen más nézetei voltak, mint a reformátoroknak. A birodalmi politika és a zsinat gondolatának összekötése azonban inkább hátráltatta, mint támogatta az ügyet. I. Ferenc francia király (1515-1547) részben emiatt mindvégig ellenezte az egyetemes zsinat összehívását. Másrészt nem szabad elfelejtenünk, hogy a központosító nemzetállamok kialakulásának időszakában az egyetemes zsinat eszméjét az európai uralkodók meglehetősen ellenérzéssel fogadták: akárcsak a pápa a konciliarista tendenciáktól, a királyok a nemzeti egyházak feletti kontroll elvesztésétől tartottak.

A zsinattal kapcsolatos tervek mindezek ellenére 1522-ben egészen közel kerültek a megvalósuláshoz. A császár nevelőjének, Adriaan Florensznek VI. Adorján néven (1522-1523) a pápai trónra emelkedése kiváló esélyt jelentett az összehívására, a remények azonban az új pápa 1523-ban bekövetkezett halálával szertefoszlottak. Az utód, VII. Kelemen (1523-1534) elképzeléseitől pedig mi sem állt távolabb, mint az egyetemes zsinat. A császárral politikailag szemben álló, a diplomáciát és a hatalmi játszmákat az egyházi reformoknál fontosabbnak tartó pápa uralkodásának 11 éve alatt a zsinat megrendezésére a legkisebb esély sem mutatkozott. A császári javaslatról alkotott véleményét jól jellemzi az 1530. évi tárgyalásokon elhangzott felkiáltása: „Néhány részeg német felforgatja majd a zsinatot és az egész világot!”

II. Károly elgondolásainak nemcsak a pápai hatalom szívós ellenállása, hanem a keresztény Európát évtizedeken keresztül megosztó Habsburg-Valois ellenségeskedés is gátat szabott. A zsinat az itáliai háborúk évtizedeiben nemcsak és nem is elsősorban egyházi, hanem sokkal inkább hatalmi politikai tétet jelentett. I. Ferenc egészen 1544-ig hallani sem akart a zsinat összehívásáról, amelyben elsősorban riválisának, a császárnak a politikai megerősödését látta. A háborús időkben semleges színhelyet kijelölni gyakorlatilag lehetetlennek bizonyult, a szemben álló országok püspökeit az uralkodók nem engedték volna el az ülésekre, az utazásra a közbiztonság hiánya miatt senki sem vállalkozott. Ezekhez az önmagukban is leküzdhetetlen nehézségekhez járult még az a tény, hogy a szintén katolikus (sőt: legkeresztényibb) francia király (le roi tres chrétien) legfontosabb politikai szövetségesei – a pápa és az oszmán szultán mellett – éppen a német protestáns fejedelmek voltak.

VALLÁSÜGY, VALLÁSI
MEGÚJULÁS,
VALLÁSHÁBORÚK

A vallási és politikai patthelyzetet a következő pápa, III. Pál (1534-1549) megválasztása oldotta meg. A 67 esztendő, négygyermekes családja igazi reneszánsz személyiséghez méltóan, korát és előéletét meghazudtoló dinamizmussal látott hozzá a válság felszámolásához. Bár politikai aspirációit vagy éppen mecénási tevékenységét tekintve nemigen különbözött elődeitől, az egyház egyetemes reformjának érdekében homlokegyenest ellenkező politikát folytatott, amelynek lényege a defenzív struccpolitikáról az offenzív stratégiára való váltás volt. A jezsuita rend szabályzatának megerősítése (1540) és a római inkvizíció megalapítása (1542) mellett nagyon fontos fegyvertényt hajtott végre az itáliai egyházreformereknek a római kúriába való integrálásával. A katolikus egyház legjelentősebb szellemi vezetőit és a reform leghangosabb szorgalmazóit, John Fishert, Gianpietro Caraffát, Gasparo Contarinit és Giovanni Moronét bíborossá kreálta. A nagy európai konfliktusokban igyekezett a középkori tradíciókat követve semleges maradni, ezzel is emelve a pápaság tekintélyét a világi uralkodók előtt. A legjelentősebb változást elődei politikájához képest a zsinattal kapcsolatos elképzelései jelentették: pápaságának kezdete óta támogatta az összehívását. Elszántságát az anglikán egyház megalapítása (1534) még inkább növelte, hiszen VIII. Henrik angol király (1509-1547) lépése előrevetítette az évszázados fejlődés kiteljesedését, azaz egész Európában a nemzeti egyházak kialakulásának veszélyét, és ezzel a katolikus egyháznak mint olyannak a megszűnését.

3.1. táblázat - A zsinattal kapcsolatos fontosabb pápai bullák

Pápa	Dátum	Kezdő sorok	Tartalom
III. Pál	1536. június 4.	Ad Domini gregis curam	A zsinat összehívása Mantovába
III. Pál	1542. május 22.	Initio nostri huius pontificatus	A zsinat összehívása Trientbe
III. Pál	1544. november 19.	Laetare Jerusalem	A zsinat újbóli összehívása Trientbe
III. Gyula	1550. november 14.	Cum ad tollenda	A zsinat újbóli összehívása Trientbe
IV. Pius	1560. november 29.	Ad Ecclesiae regimen	A zsinat újbóli összehívása Trientbe
IV. Pius	1564. január 26.	Benedictus Deus	A zsinat határozatainak szentesítése

A zsinat tényleges megnyitása azonban még egy évtizedet váratott magára, ezúttal immár elsősorban politikai okok miatt. 1536-ban a pápa Mantovába hirdette meg 1537. május 23-ra, de a Habsburg-Valois háborús konfliktus újbóli kitörése ezt megakadályozta. A pápa próbálta menteni a menthetőt, és 1538-ra Vicenzába helyezte át a püspökök gyűlését. Ezúttal azonban az ideiglenes béke ellenére I. Ferenc helyezkedett szembe a tervvel, és Velence is visszautasította a résztvevők elhelyezését, félve az oszmánok esetleges retorzióitól. Sőt az évtizedes sikertelenség miatt a zsinat eddigi legelszántabb támogatójának számító V. Károly lelkesedése is elapadt. A császár az itáliai helyszínekkel nem értett egyet, és néhány éven keresztül egy másik megoldási lehetőséggel, a teológusok közötti kollokviumokkal próbálta helyreállítani a kereszténység egységét. A regensburgi kollokvium (1541) sikertelensége kellett ahhoz, hogy a császár ismét a zsinatban lássa az egyház megszilárdításának leghatásosabb eszközét. Az összehívásra tett harmadik pápai kísérlet, az 1542. május 22-én kibocsátott pápai bulla új helyszíneként Trientet jelölte meg. A francia király és a császár közötti háborúskodás miatt még két évet várni kellett, hogy a győztes V. Károly a crépyi békében (1544) rá tudja venni I. Ferencet a zsinaton való francia részvételre.

3.2. A zsinat

Az Alpok déli oldalán, Rómától hatnapi járóföldre fekvő püspöki és szabad birodalmi város mind az északi, mind pedig a déli irányból könnyen megközelíthető volt, és politikai státusát tekintve minden fél számára elfogadhatónak bizonyult. Ugyanakkor nagyon nyilvánvaló hátrányokkal is rendelkezett a korábbi zsinatok helyszíneihez képest: a kor viszonyai között is kisvárosnak számított, alig 10 ezer lakossal, infrastruktúra és

VALLÁSÜGY, VALLÁSI MEGÚJULÁS, VALLÁSHÁBORÚK

intellektuális háttér nélkül, ennek kellemetlenségeit a drágaság csak tovább fokozta. Nem csoda, hogy a főpapok nem szívesen utaztak Trientbe; ha pedig már odamentek, szinte menekültek a városból, inkább Padovában, Velencében vagy Bolognában tartózkodtak, és sokszor a szavazásokra is alig lehetett őket Trientbe csábítani. A vontatott előkészületek és a zsinat iránti lelkesedés általános csökkenése miatt nyilván ezek a körülmények is szerepet játszottak abban, hogy egyetemes zsinat megnyitására soha addig és azután sem érkeztek olyan kevesen, mint 1545. december 13-án Trientbe. A zsinat megnyitásakor mindössze 4 bíboros, 4 érsek, 20 püspök és 1 érseki megbízott, valamint 5 szerzetesrendi előljáró, vagyis összesen 34 zsinati atya volt jelen.

A politikai nehézségek és a számos egyéb hátráltató tényező miatt a trienti zsinat nem tartozik a katolikus egyház látogatottabb ülései közé. A kezdeti 34 résztvevővel szemben az első időszakban a zsinati atyák összlétszáma nem érte el a 100 főt. Az utolsó időszak legnépesebb ülésein sem voltak jelen 200-nál többen, akkor, amikor

Európában megközelítőleg 700 püspök működött. A kortársak szépségét jól jellemzi az ellenfél oldaláról Kálvin megjegyzése: „Ha csak egy tartományi zsinat lenne, akkor is szégyenkezniük kellene, hogy ilyen kevesen vannak.” A zsinat egyetemes jellegét tovább gyengítette a résztvevők nemzeti megoszlásának egyenlensége. A déli püspökök nagy száma miatt már a kortársak is inkább olasz vagy mediterrán gyűlésnek látták a trienti zsinatot. Az utolsó időszak ülésein 17 apát és rendi előljáró, továbbá 195 olasz, 31 spanyol, 27 francia, 8 görög (vagyis szintén olasz), 3 németalföldi, 3 portugál, 3 magyar, 3 ír, 3 lengyel, 2 német, 1 cseh és 1 dalmát püspök vett részt.

Mindvégig kimutatható az itáliai püspökök túlsúlya. A félszigetről származó püspökök aránya az egyes gyűléseken 60 és 90% között mozgott. A pápa az itáliai főpapokat sokkal hatékonyabban tudta mozgósítani a zsinati részvételre, ennek egyébként komoly jelentősége volt a megfelelő szavazati arányok elérése érdekében. A kritikus helyzetekben, így az 1562. évi válság idején a pápa kifejezetten utasította a nunciusokat, hogy minden püspököt küldjenek Trientbe, nehogy a spanyol és a francia püspökök összefogása a konciliarista megoldás felé vigye el a gyűlést. Szintén az itáliai lobbizás tartoztak azok az északi (skót, angol, svéd) főpapok, akik a protestantizmushoz csatlakozott országukból Rómába emigráltak, és a Szentszék kegyéből és pénzéből éltek. Ezek a prelátusok, mint az angol Reginald Pole bíboros, a keresztény humanizmus egyik legfontosabb képviselője, szintén a kuriális tábor erősítették. Ugyanakkor fontos körülmény, hogy az olaszok a nagy számbeli fölényüket a félsziget politikai megosztottsága miatt igazából nem tudták kihasználni.

A spanyolok nem számszerűleg, hanem egységes fellépésük miatt inkább súlyukat tekintve voltak fontosak. Másrészt pedig ők az egyetlenek, akik mindhárom zsinati időszak alatt (a bolognai időszakot leszámítva) jelentős létszámban voltak jelen. Míg az itáliai püspökök a Szentszék koncepcióját támogatták, addig spanyol kollégáik a legharciasabb antikuriális csoportot alkották, dogmatikai fronton viszont mindig a legmerevebb, a protestánsokkal való kompromisszumokat visszautasító álláspontot képviselték. Az ibériai delegációkban nemcsak jelentős főpapegyéniségekkel, hanem elsőrangú szerzetes teológusokkal is találkozunk: Pedro de Soto, Melchior Cano, André Vega vagy a jezsuita Diego Lainez meghatározó szerepet játszott a zsinat szellemiségének és irányvonalának kialakításában. A német püspökök elsősorban a második időszak ülésein képviselték magukat, a császár kifejezett utasítására, egyébként a természetszerűleg jelen lévő trienti püspök kivételével alig találkozunk velük a zsinaton. A német főpapok nem tartoztak személyesen megjelenni Trientben, küldhettek képviselőt is. A franciák az első ülészakon mindössze négyen jelentek meg, a második perióduson egyetlen képviselőjük sem vett részt, de az utolsó időszakban már szép számmal utaztak Trientbe.

Európa bizonyos területei, elsősorban Közép-Európa, alig képviseltették magukat. Magyarországról mindössze négy püspök járt Trientben. A gyűlés második szakaszán I. Ferdinánd magyar király (1526-1564, császár: 1556-1564) Gregorián Pál zágrábi püspököt küldte a zsinatra, aki elsősorban az oltáriszentségről folytatott vitákból vette ki a részét, és a két szín alatti áldozás engedélyeztetése mellett érvelt. A harmadik ülészakon a király képviseletében Draskovich György pécsi, a király delegáltjaként pedig Kolozsvári János csanádi és Dudich András tinini püspök vett részt. A felekezetek kialakulásának forrongó szellemiségére igencsak jellemző a zsinaton aktív szerepet játszó két magyar püspök, Draskovich és Dudich későbbi sorsa. Az első zágrábi, majd győri püspökként nagyon sokat tett a zsinati határozatok végrehajtásáért, míg kollégája lemondott püspöki tisztéről, megnősült, és a felekezeteken kívüli, független európai humanista típusának egyik legjellegzetesebb képviselője lett.

A főpapokat nemcsak a nemzeti hovatartozás, hanem a társadalmi különbségek is erősen megosztották. A résztvevők között találkozunk olyan bíboros-fejedelmekkel, mint Ercole Gonzaga vagy Charles de Guise, akiknek a kísérete olykor a 160 személyt is elérte. Az átlagos személyzetet a 9 fő jelentette, a gazdagabbak, így a párizsi püspök vagy a milánói érsek 20-30, míg a legszegényebbek, a dél-itáliai törpeegyházmegyék püspökei 2-3 szervitor kíséretében érkeztek Trientbe.

A zsinati atyák nagyobb része nem teológus, hanem kánonjogász képzettségű volt, ezzel magyarázható a sok szerzetesrendi (domonkos, ferences és jezsuita) teológus részvétele. Az egyházfegyelmi határozatokat a zsinati atyák erre kijelölt csoportjai, a doktrinális definíciókat pedig a teológusokból álló bizottságok fogalmazták meg. Az így összeállított határozattervezeteket az általános üléseken (sessio) vitatták és szavazták meg a főpapok és a szerzetesrendi előljárók. Jelentős különbség a középkori zsinatokhoz képest, hogy a káptalanoknak és az egyetemeknek Trientben nem volt szavazati joga – ezzel kívánta a pápaság még inkább csökkenteni a konciliarista elhajlás veszélyét. Összesen 25 általános ülést tartottak (az ülések kronológiáját és határozatait lásd alább!), de közülük számos csupán formálisnak bizonyult. A zsinati tárgyalások légköre általában egyáltalán nem nevezhető békésnek, az indulatok néhány különösen vitatott kérdés (a megigazulás vagy a püspöki rezidenciakötelezettség) tárgyalásakor teljesen elszabadultak. A párizsi püspök szerint a protestánsokkal tartott hitviták békés beszélgetések voltak némelyik zsinati üléshez képest. Az atyák a vita hevében sokszor minősíthetetlen sértéseket vágtak egymás fejéhez, sőt egyikük tetteg kollégájára, és a szakállát is kitépte. Ezt a dühkitörést a legátusok kiközösítéssel és a zsinatról való elűzéssel torolták meg.

A pápa sohasem jelent meg személyesen a zsinaton, őt a pápai legátusok (egyszerre 2 vagy 3) képviselték, akik elsősorban a zsinat menetrendjének kialakításáért, a bizottságok összeállításáért és a plenáris ülések vezetéséért voltak felelősek. Feladatuk igen nagy körütekintést igényelt: biztosítaniuk kellett a zsinat Róma-hűségét, és meg kellett akadályozniuk a konciliarista tendenciák érvényesülését. Nem véletlen, hogy ezt a tiszteletet a korszak legjelentősebb egyházi személyiségei, így a későbbi pápák, Marcello Cervini (II. Marcell, 1555) és Giovanni Maria Del Monte (III. Gyula, 1550-1555), illetve az egyházi reform olyan elszánt képviselői, mint Reginald Pole, Girolamo Seripando és Giovanni Morone bíborosok töltötték be. Szerepük annyira meghatározónak bizonyult, hogy joggal jegyezte meg a velencei követ 1546-ban: „Ha más zsinatokon a Szentlélek az égből érkezett, erre a mostanira postán jön Rómából.” Külön említést érdemel a zsinat titkársága: az Angelo Massarelli által vezetett csapat nemcsak a kongregációk és az általános ülések jegyzőkönyveit vezette lelkismeretesen, hanem Massarelli részletes naplót is írt az eseményekről.

A zsinatról a laikus résztvevők sem hiányoztak, bár nem egészen abban az értelemben, amint azt a reformátorok követelték: az európai uralkodók követői mindvégig figyelemmel kísérték az üléseket, és nemcsak tájékoztatták megbízóikat a történetekről, hanem – hol titkos tárgyalásokkal, hol egészen brutális nyomással – igyekeztek a zsinat munkáját az országuk érdekei szerint befolyásolni. A Trientben tartózkodó főpapok és követségek udvaraival a népesebb ülésszakok idején a város lakossága legalább a másfélszerezésére növekedett, ami súlyos ellátási nehézségekhez és igen nagy drágasághoz vezetett. Az udvari népek jelenléte másrésztől igencsak felpeszítette az álmos kisváros hétköznapjait. A reneszánsz diplomaták és főpapok által rendezett ünnepségek, a fegyveres kísérek és lakájok életvitel, olykor véres konfliktusokba torkolló vitái ugyanakkor nemcsak a zsinat protestáns kritikusait, hanem a jelen lévő szerzeteseket és az egyházreform szigorúbb felfogását képviselő főpapokat is megbotránkoztatták. A zsinat békésnek egyébként sem nevezhető légkörét a követségek diplomáciai presztízsvitái tovább mérgezték. Míg a portugál és a lengyel vagy a firenzei és a mantovai követek torzskodásai csupán a diplomácia szintjén zajlottak, addig a francia és a spanyol követségek rivalizálása olykor a zsinat egész működését kockára tette.

A zsinat önálló költségvetéssel nem rendelkezett: a résztvevők néha kaptak uralkodói támogatást, de jelentős részük a részvétel költségeit csak szentszéki segéllyel tudta megfizetni. A zsinat ára a Szentszék számára a becslések szerint 200-250 ezer scudóra rúgott, míg a pápaság évi jövedelme mintegy 700 ezer scudo volt. Ez a tetemes anyagi teher olykor a politikai okoknál is jobban magyarázza Róma hajlandóságát az ülések felfüggesztésére.

3.3. A zsinat viszontagságai

A zsinatot akadályozó egyházi és politikai nehézségek természetesen 1545. december 13-a után sem szűntek meg, sőt igazából nem is az az igazi kérdés, hogy miért kellett évtizedeket várni az összehívására, hanem hogy hogyan sikerült egyáltalán összehívni. A szentszéki és a konciliarista elképzelések, illetve tágabban a kuriális és az episzkopális reformtervek ütközése, a császár és a francia király törekvései, a Német-római Birodalom vallási és politikai viszonyai az elkövetkező két évtizedben teljes mértékben meghatározták a zsinat működését, többszöri felfüggesztését és újraindítását.

Az első időszakot (1545-1547) V Károly hatalmának túlsúlya jellemezte. Emiatt a francia részvétel igen csekély maradt, mindössze 3 püspök volt jelen az üléseken. Maga a pápa is egyre inkább a császári politika eszközének látta az intézményt, és folyamatosan a gyűlés Itáliába való áthelyezésére törekedett. Kezdetől fogva súlyos feszültséget jelentett a pápa és a császár között az ülések tematikája. A császár a protestánsokkal való egység helyreállításának érdekében kizárólag egyházfegyelmi kérdéseket szeretett volna megoldani, felfüggesztve a vitás hittani kérdések tárgyalását, míg a Szentszék számára a dogmatikai definíciókon volt a hangsúly. A zsinati

atyák a római félelmeket meghazudtolva mindjárt a gyűlés elején függetlenítették magukat a császári akarattól, és nagy lendülettel láttak hozzá a reformáció által megkérdőjelezett katolikus hitigazságok, mindenekelőtt a Szentírás és az egyházi tradíció, illetve az eredeti bűn és a megigazulás közötti viszony tisztázásához.

Az első időszak ülései a mindvégig csekély részvétel ellenére a vártnál sikereesebbnek bizonyultak. Talán éppen ez a dinamizmus rettentette meg a korábban oly lelkes III. Pált, aki erősen tartott a zsinat önállósulásától. Időközben V. Károllyal is megromlott a viszonya, 1547-ben visszahívta a német hadszíntéren harcoló pápai segédsapatokat. 1547 márciusában a pestis gyanúja jó ürügyet szolgáltatott a pápai legátusoknak, hogy az ülések székhelyét az Egyházi Államhoz tartozó Bolognába tegyék át. III. Károly természetesen nem fogadta el az új helyszínt, és megtiltotta a birodalmi püspököknek, hogy Bolognába utazzanak. Ebben a feszült helyzetben következett be a császári seregek győzelme a schmalkaldeni szövetség csapatai felett Mühlbergnél (1547. április 24.). A katonai siker V. Károlyt – legalábbis ideiglenesen – a birodalom tényleges urává tette, ami igencsak riasztóan hatott Rómában és Párizsban. A felborult politikai egyensúly a zsinatnak is megadta a kegyelemdőfést. A Bolognában ülésező itáliai és francia püspökök, illetve a Trientben maradt birodalmi főpapok egyetlen határozatot sem szavaztak meg, a teológiai háttér munkálatokon kívül működésük teljesen formálissá vált. A császár ezúttal egy ideiglenes, a birodalom vallási egységét célzó kompromisszummal kísérletezett: a katolikus (de a zsinati definíciók előtti) dogmák elfogadásának fejében engedélyezte a protestánsok számára a két szín alatti áldozást és a papok nőülését (Augsburgi interim, 1548. június 30.). Ilyen körülmények között a pápa 1549 szeptemberében két év tetszhalál után ténylegesen is felfüggesztette a zsinatot.

A zsinat második szakasza (1551-1552) az elsőhöz hasonlóan teljes mértékben ki volt szolgáltatva a hatalmi politika játszmáinak. Az új pápa, a korábbi zsinati legátus Del Monte bíborosból lett III. Gyula, az előzetes váraкозásokkal ellentétben császárbarát politikát folytatott, Parmának a franciapárti Farnese családtól való visszaszerzése érdekében. A pápa az interim kudarca miatt újból a zsinat felé forduló V. Károly támogatásával 1551. május 1-jére hívta össze ismét az atyákat Trientbe. II. Henrik francia király (1547-1559) bojkottálta a zsinatot, a második szakasz ülésein egyetlen francia püspök sem vett részt. Ezzel szemben a császár utasítására népes német és spanyol delegáció érkezett a zsinatra, sőt 3 protestáns fejedelem és 6 város is elküldte a követeit, mindez – legalábbis egy rövid időre – felvillantotta a nyugati keresztény egység helyreállításának reményét.

A váraкозások azonban a tényleges felekezeti erőviszonyoknak megfelelően hamarosan szertefoszlottak. A kompromisszumkészség mindkét fél részéről teljes mértékben hiányzott. A katolikus főpapok nem egyenlő félként tárgyaltak a protestánsokkal, akiknek állva kellett előadniuk hitvallásukat és jogi sérelmeiket. A protestánsok is ragaszkodtak az eredeti feltételeikhez: a zsinatnak a pápától (és így értelemszerűen a legátusoktól) teljesen függetlenül kell üléseznie, a zsinati bírág egyenlő számban kerülnek ki a két fél képviselői közül, a viták során a döntést egyedül a Szentírás alapján hozzák meg, a zsinat mindenben a pápa felett áll, az eddigi határozatok érvénytelenek, a munkát előlről kell kezdeni. Minderről értelemszerűen szó sem lehetett, sőt éppen a második időszak alatt születtek meg a katolikus és a protestáns tanítást legélesebben szétválasztó szentségtani (köztük az oltáriszentséget érintő) kérdéseket tisztázó, a protestáns tanítást elítélő dogmatikai definíciók. Másképpen fogalmazva: a protestánsok részvétele nem közelítette az álláspontokat, inkább tovább mélyítette a szakadékot a két tábor között.

Az egységtörekvések teljes kudarca mellett a zsinat ismételt felfüggesztéséhez megint a német politikai változások járultak hozzá. A német protestáns fejedelmek Szász Móríc (későbbi szász választó: 1547-1553) vezetésével, francia segítséggel elfoglalták a délnémet területeket, sőt majdnem a császárt is sikerült foglyul ejteniük. A zsinati atyák pánikba estek, és sietősen elhagyták a veszélyeztetett Trientet, mire a pápa alig egy év után, 1552. április 28-án hivatalosan is felfüggesztette a zsinatot. Ez az esemény egyúttal a zsinat ún. császári szakaszának (1545-1552) a végét is jelentette.

A Szentszék és a katolikus egyház vezetői a zsinat eredménytelensége és tekintélyvesztése miatt egy évtizeden keresztül a római kúria központosító intézkedéseiben látták a katolikus egyház reformjának zálogát. Ennek a centralizációs modellnek a legjellemzőbb képviselője III. Gyula utóda, IV. Pál (1555-1559) volt. A nápolyi származású főpap a római inkvizíció megerősítésével és a represszív módszerek kizárólagossá tételével kívánta az egyházat megtisztítani az eretnekségtől. Kíméletlenül leszámolt a kúrián belüli ellenzékével, fanatikus elszántsággal üldözte az itáliai humanistákat és a reformátorokat, emellett unokaöccse, a teljhatalmú Carlo Caraffa hatására kalandor katonai vállalkozásokba kezdett.

Politikája minden szempontból annyira sikertelennek bizonyult, hogy utódát, IV. Piust (1559-1565) csak a zsinat összehívásának ígéretével választották pápává, amihez a politikai feltételek ismét kedvezőnek bizonyultak. A nagyhatalmi rivalizálás a cateau-cambrésis-i békével (1559) hosszú időre nyugvópontra jutott. A korábbi idősakkal szemben ekkorra már Franciaországot is elérte a protestantizmus hulláma, és a poissy kollokvium (1561) sikertelensége ismét bebizonyította, hogy a nemzeti keretek közötti egységtörekvések nem vezetnek

sikerre. A pápa és unokaöccse, Carlo Borromeo (Borromei Szent Károly) világosan látta, hogy Medici Katalin franciaországi régens valláspolitikája egy újabb nemzeti egyház kialakulását eredményezheti, ezért egy gallikán nemzeti zsinat megakadályozása érdekében az egyetemes zsinat újbóli összehívását szorgalmazták. A tárgyalások azonban még a korábbiaknál is nehezebbnek bizonyultak: a császár és a francia király teljesen új zsinat meghirdetése mellett szállt síkra, míg a spanyol király és a pápa a korábbi folytatása mellett volt. Végül a pápa 1560. november 29-én oldotta fel a korábbi felfüggesztő határozatokat, de a zsinat csak 1562. január 18-án kezdte meg a működését.

A nehéz indulás után rövidesen újabb, talán minden korábbinál mélyebb válsággal kellett szembenézniük a résztvevőknek. Az egyházi rend szentségét vizsgáló bizottság a püspöki rezidenciakötelezettség kérdésében egy sokkal súlyosabb problémába ütközött: a székhelyen tartózkodás egyházi vagy isteni parancs-e, illetve továbblepve: a püspök a hatalmát a pápától vagy közvetlenül Istentől kapja-e? A püspöki tisztség krisztusi alapítása a kollegialitást, ezzel pedig közvetve a zsinat elsőbbségét erősíti a pápai primátussal szemben. Ez a probléma a pápai hatalom jellege körüli régi vitákat elevenítette fel, szembeállítva az episzkopális (ezzel együtt konciliarista) egyház- modellt képviselő német és spanyol, illetve a központosító-kuriális szemléletet valló itáliai püspököket. Ez utóbbiak, különösen a kúriában tevékenykedő főpapok az elvi szempontokon túl a javadalomhalmozásuk miatt is szenvedélyesen támadták a rezidenciakötelezettséget. A válságot csak fokozta a francia küldöttség megérkezése 1562 novemberében, ami az erőviszonyokat egyértelműen az első csoport javára billentette el. IV. Pius minden kompromisszumot visszautasított, a legátusok elveszítették uralmukat a helyzet felett, a szemben álló felek kölcsönösen eretnekséggel vádolták egymást.

A válságból a kiutat az új legátus, Giovanni Morone bíboros találta meg. Az inkvizíció börtönéből nemrég szabadult főpap 1563 áprilisában érkezett Trientbe, diplomáciai ügyességével és szellemi fölényével sikerült kompromisszumot elérnie. A rezidenciakötelezettséget isteni parancsként definiálták, de a zsinat nem foglalkozott a pápai hatalom meghatározásával. Másképpen fogalmazva: az egyházfegyelmi szempontból fontos dekrétumnak a pápai primátusra nézve elvi következményei nem lettek. Emellett Morone ügyesen lavírozott a zsinatra egyre súlyosabban ránehezedő uralkodói törekvések között is. A három uralkodó: I. Ferdinánd császár, Medici Katalin franciaországi régens és II. Fülöp spanyol király (1556-1598) amúgy is számos vallási kérdésben eltérő véleményt képviselt, különösen a katolikus hitigazságokat igen mereven védelmező II. Fülöp és a taktikai szempontból engedelményekre is hajló Medici Katalin. A császárral szövetségben Moronénak sikerült megakadályoznia a fejedelmek egységfrontját a pápai törekvésekkel szemben.

1563 második felében a zsinati atyák igen sietősen, mintegy pótolva az elmúlt majd két évtized mulasztásait, számos határozatot hoztak az egyház belső reformja érdekében, ezek a dekrétumok méltán tekinthetők a trienti törvényhozás legfontosabb részeinek, amelyek évszázadokon át meghatározták a katolikus egyház életét. A zsinatot a résztvevők az 1563. december 3-4-i ünnepélyes ülésen rekesztették be. A trienti székesegyházban elhangzott utolsó szavak a zsinat által fémjelzett új korszakot hirdették: „Átkozott legyen minden eretnek!”

3.4. A zsinat határozatai

A zsinat utolsó ülésén a zsinati atyák előtt felolvasták a teljes zsinati dekrétumgyűjteményt, amelyet a résztvevők ünnepélyesen is megerősítettek, ezzel is kifejezve a teljes zsinati mű egységét. A pápai jóváhagyás is rekordsebességgel történt meg: IV Pius 1564. január 26-án szentesítette a határozatokat, a hatálybalépés időpontjaként május 1-jét jelölte meg. A Concilium Tridentinum, vagyis a zsinati határozatok hivatalos gyűjteménye még abban az évben megjelent Rómában, majd a következő évszázadokban számtalan kiadásban látott napvilágot, általában kis formátumban, könnyen kezelhető kötetként, hogy a papok a reverenda zsebében tudják hordani. A zsinati törvények gyűjteménye nem tárgyi csoportosításban, hanem időrendben, tárgyalásuk és megszavazásuk sorrendjében, ülésenként halad előre, ezen belül témakörönként fejezetekre bontották az anyagot. Minden ülés tartalmaz dogmatikai és egyházfegyelmi döntéseket, ezek általában nincsenek kapcsolatban egymással. A kötet végén található reformhatározatok pedig – jelezve a zsinat utolsó hónapjainak kapkodását – immár teljes összevisszaságban követik egymást. A kötetekben viszont mindig tárgymutató segíti a kusza anyagban való eligazodást.

3.2. táblázat - A zsinat üléseinek és fontosabb határozatainak kronológiája

Az ülés száma	Az ülés dátuma	Az ülés tárgya
I.	1545. december 13.	A zsinat megnyitása

VALLÁSÜGY, VALLÁSI
MEGÚJULÁS,
VALLÁSHÁBORÚK

II.	1546. január 7.	A zsinat rendjével és a résztvevők életvitelével kapcsolatos dekrétumok
III.	1546. február 4.	A hitvallásról alkotott dekrétum
IV	1546. április 8.	A Szentírás könyveiről, kiadásáról és használatáról alkotott dekrétumok
V	1546. június 17.	Az eredeti bűnről, a Szentírás tanításáról, a prédikátorokról és az alamizsnagyűjtésről alkotott dekrétumok
VI.	1547. január 13.	A megigazulásról, a püspöki székhely-kötelezettségről és a főpapi funkciókról alkotott dekrétumok
VII.	1547. március 3.	A szentségekről általában, a keresztségről és a bérmlásról, a székeskáptalanok reformjáról, a javadalmakról és betöltésükről, az ispotályok kormányzásáról alkotott dekrétumok
VIII.	1547. március 11.	A zsinat áthelyezése Bolognába
IX.	1547. április 21.(Bologna)	A zsinat elnapolása
X.	1547. június 2. (Bologna)	A zsinat elnapolása
XI.	1551. május 1.	A zsinat megnyitása
XII.	1551. szeptember 1.	A zsinat elnapolása
XIII.	1551. október 11.	Az eucharisziáról és a püspöki joghatóságról alkotott dekrétumok
XIV.	1551. november 25.	A bűnbánat és az utolsó kenet szentségéről, a püspökök és a klerikusok reformjáról, az egyházi rend felvételéről, az egyházi büntetésekről és a kegyúri jogról alkotott dekrétumok
XV.	1552. január 25.	A zsinat elnapolása
XVI.	1552. április 28.	A zsinat felfüggesztése két évre
XVII.	1562. január 18.	A zsinat megnyitása
XVIII.	1562. február 26.	A tiltott könyvekről alkotott dekrétum
XIX.	1562. május 24.	A zsinat elnapolása

VALLÁSÜGY, VALLÁSI
MEGÚJULÁS,
VALLÁSHÁBORÚK

XX.	1562. június 4.	A zsinat elnapolása
XXI.	1562. július 16.	A két szín alatti áldozásról és a gyermekeknek az Oltáriszentséghez való járulásáról, a szent rendek felvételéről, a romos templomokról, a monostorokról és a kommandákról alkotott dekrétumok
XXII.	1562. szeptember 17.	A szentmiseáldozatról, a szentmise bemutatásáról, a klérus reformjáról alkotott dekrétumok
XXIII.	1563. július 25.	Az egyházi rend szentségéről, az egyházi renddel kapcsolatos visszaélésekről, a papnevelő intézetekről alkotott dekrétumok
XXIV.	1563. november 11.	A házasság szentségéről és a házasság reformjáról alkotott dekrétumok (Tametsi-dekrétum); a püspökök és a bíborosok kreálásáról, a tartományi és az egyházmegyei zsinatokról, a püspöki egyházlátogatásokról, a prédikációról, a püspöki joghatóságról és a javadalmak adományozásáról alkotott dekrétumok
XXV.	1563. december 3-4.	A tisztítótűzről, a szentek segítségül hívásáról, tiszteletéről, ereklyéiről és képeiről, a szerzetesekről, az általános egyházreformról (a bíborosok és a főpapok életviteléről, a zsinati határozatok kihirdetéséről, az egyházi exemptiókról, az ispotályokról, a párbajról, a kegyúri jogokról stb.); a búcsúkról, a böjtökről és az egyházi ünnepekről, a katekizmusról, a breviáriumról és a misekönyvről, a zsinati határozatok befogadásáról és megtartásáról, végül a zsinat lezárásáról alkotott dekrétumok

3.4.1. DOGMATIKAI HATÁROZATOK

A zsinati gyűjtemény hittani része egyértelmű választ kívánt adni a protestantizmus, illetve pontosabban a lutheri tanítás kihívásaira. Vagyis nem tárgyalja szisztematikus rendszerességgel a katolikus hittételeket, hanem csak a vitatott dogmák pontosabb és a vitás pontokra összpontosító magyarázatát nyújtja. A dekrétumok először didakti- kusan kifejtik a katolikus tanítást, majd elítélik az ellentétes nézeteket.

A lutheri sola Scriptura (egyedül a Szentírás tekintélye mérvadó) tanával szemben a zsinat kiemelte az egyházi hagyománynak a Bibliával való egyenértékűségét, amelyet – némileg tompítva a megfogalmazás protestánsellenes jellegét – nem egyházi, hanem apostoli hagyománynak neveztek. A zsinat meghatározta a Bibliát alkotó szent könyvek kánonát, amelyet a lutheri kánonnál több, összesen 72 könyvben állapított meg. A

Szentírás autentikus forrásaként a hivatalos latin fordítást, a Vulgatát jelölte meg, és határoztak a humanista bibliakritika által több ponton hibásnak tartott szöveg későbbi kijavításáról.

A sola fide (a kegyelem elnyeréséhez egyedül a hit szükséges) és a sola gratia (az isteni kegyelem egyedül üdvöztet) elvével szemben a zsinat mind az erasmusi, mind a lutheri koncepciót tagadta. Az áteredő bűn nem Ádám bűnének imitációja, nem is a bűnre való hajlam, hanem a kegyelmi élet nélküli állapot a keresztség előtt. A kegyelmi életet az ember a keresztségben nyeri el, de a bűnre való hajlam megmarad. A megigazulás pusztán a hit által nem lehetséges, ehhez az embernek magának is hozzá kell járulnia a kegyelmi élet megőrzésével és a jó cselekedetekkel. Ezzel a trienti teológia többet őrzött meg a humanizmus antropológiájából, mint a protestáns, különösen a kálvini tanítás, hiszen továbbra is hangsúlyozta az emberi tényező fontosságát a saját sors alakításában, ez esetben az üdvösség elnyerésében. A zsinati katolikus üdvöztannak az emberi szabadság és az isteni kegyelem közötti kényes egyensúlyát jelzik a 17. században folyamatosan feltámadó kegyelemtani viták és a janzenizmus teológiája.

A szentségek számát a lutheri 2-vel szemben a korábbi 7-ben határozta meg, hatásukat pedig önmaguktól beállóként (ex opere operato) definiálta, vagyis erejük nem függ sem a befogadó hitétől, sem pedig a kiszolgáltató kegyelmi állapotától. A legfontosabb szentségtani rész az eucharisztia pontos definíciója, amellyel megerősítették a kenyér és a bor tényleges átváltozását Krisztus testévé és vérévé (transsubstantiatio), és ezek valós jelenlétét a kenyér és bor színe alatt (praesentia realis). A zsinat nem zárta el a lehetőséget a két szín alatti áldozás (vagyis a kenyér és a bor vétele) előtt, de kinyilvánította az egy szín alatti áldozás egyenértékűségét. Megerősítette a papság szentségi jellegét és az egyházi hierarchiát, a tisztítóhely dogmáját és a szentek tiszteletét.

3.4.2. EGYHÁZFEGYELMI HATÁROZATOK

Amint a zsinat teológiai dekrétumai sem jelentettek (nem is jelenthettek) újdonságot a korábbi tanítással szemben, csupán a definíciók precízisége és irányultsága változott, úgy az egyházfegyelmi határozatokban sem találkozunk radikálisan új elemekkel, leginkább a régi egyházfegyelmi előírások ismétlődnek. A különbség itt is a határozottabb és szilárdabb megfogalmazásban rejlik. A legfontosabb határozatok az egyházi hierarchia és a papság kötelezettségeit foglalják össze.

A zsinat kiemelt szerepet tulajdonít az egyházi reformok végrehajtásában a püspököknek. Kimondja az egyházi javadalmazások rezidenciakötelezettségét a javadalomtól való megfosztás terhe mellett – véget vetve ezzel (legalábbis elméletileg) a középkorban annyira elharapózott javadalomhalmozásnak. A papságra készülők és a püspökjelöltek között alapos válogatást és ellenőrzést írt elő. Az érsek-metropoliták háromévente tartoztak tartományi zsinatot összehívni, míg a püspökök évente egyházmegyei zsinatot. Minden főpásztornak kétfévente vizitálnia kellett az egyházmegyéjét, a lekipásztori feladatok szellemében meg kellett reformálnia a székeskáptalanját, a plébániák betöltésénél csak alkalmas személyeket választhattak ki. Egyedül a római kúria reformjáról nem szólt a zsinat: ezt a feladatot a pápákra bízta.

A zsinat egyik legjelentősebb újítása az egyházmegyei papnevelő szemináriumok alapításának kötelezettsége – a sors fintora, hogy éppen ez a dekrétum valósult meg a legkevésbé. A határozat szerint a püspököknek a papságra készülő fiatalokat 12 éves koruktól kezdve elkülönítve kellett volna nevelniük. A trienti rendszerű egyházmegyei szemináriumok (a kis- és nagyszemináriumok együttese) alapítására inkább csak a 19. századtól kezdve került sor, mindenekelőtt a püspökök szűkös anyagi lehetőségei miatt. A 18. század második feléig elsősorban a jezsuita rend kollégiumai mellett alapított szemináriumokban képezték a papságra készülő fiatalokat.

Szintén nagyon fontos a zsinatnak a házassággal kapcsolatos határozata, az ún. Tametsi-dekrétum. Ennek értelmében a házasulandó felek a szentséget kölcsönös beleegyezéssel egymásnak szolgáltatják ki, ennek kinyilvánításakor az egyik fél plébánosának és két tanúnak a jelenléte kötelező. A zsinat előírta a keresztesztek, házasultak és elhunytak anyakönyvezését, megteremtve a modern népszámlálás-nyilvántartás alapjait. Ezzel részben véget vetett a középkori házassági gyakorlatnak, vagyis a tanúk és írás nélküli klandesztin házasságoknak, másrészt pedig a szülők beleegyezésének kiiktatásával nagyon fontos lépést tett a modern házasság és család modelljének kialakításához.

A zsinati határozatok szövegében tehát kevés új elem található, ugyanakkor az egész dekrétumgyűjtemény lényege, szellemisége alapvetően újnak számított. Az egyházfegyelmi határozatok összessége a papság lényegének átfogalmazását jelentette; egy új, alapvetően pasztorális egyházmodell alapjait fektette le a középkori egyházképpel szemben, ahol a hangsúly a közbenjáró funkción volt. Nem véletlen, hogy a tridentinumi reformmal éppen a lekipásztorkodástól legtávolabb álló intézmények, a káptalanok szegültek

szembe a leghatározottabban. A zsinat a 16. század derekán megerősödő centralizációs reformelképzelésekkel szemben újradefiniálta az episz- kopális egyházmodellt, ennek értelmében a reform igazi végrehajtói a püspökök lettek, legfőbb munkatársaik pedig a plébánosok. A püspökök a korábbiaknál szélesebb körű felhatalmazásokat nyertek el, a zsinat megszüntette a püspöki hatalom alóli mentességeket (exemptiókat), és jelentős mértékben visszaszorította a főesperesek jogkörét.

A zsinatnak számos, nemcsak a protestánsok, hanem a katolikus egyházon belül maradó reformerek által képviselt megújulási törekvéssel is szembe kellett néznie. Ezekről az olykor teológiai, olykor egyházfegyelmi konzekvenciákkal járó követelésekről a zsinati atyák a legtöbb esetben konzervatív módon határoztak. Komoly vitákat gerjesztett a Biblia-fordítások ügye, amellyel kapcsolatban a francia és spanyol küldöttek a teljes tiltás, az itáliai és német résztvevők egy része pedig az eras- mista hagyományok jegyében az engedélyezés mellett szállt síkra. A zsinat végül a hallgatást választotta: nem ítélte el, de nem is erősítette meg a Szentírás-fordítások kiadását, ezzel szemben viszont a nemzeti nyelvű liturgiát egyértelműen megtiltotta. A zsinati határozatok minden esetben nagy súlyt helyeztek a klérus és a világiak éles elkülönítésére, a Tridentinum ezen a ponton jelentette a legmarkánsabb szakítást a humanista örökséggel.

3.5. A zsinat határozatainak végrehajtása

A Tridentinum történetéhez és jelentőségének megfelelő értékeléséhez az előzményekhez hasonlóan az utóélet, vagyis a zsinati határozatok végrehajtása is hozzátartozik. A trienti zsinatot követő két és fél évtized pápai, az ún. reformpápák nagyon sokat tettek a reformok megvalósításáért. A zsinati határozatok értelmében végrehajtották a liturgia megújítását, megszervezték a részegyházakkal való kapcsolattartás és az ellenőrzés csatornáit, számos szemináriumot és kollégiumot alapítottak, missziókat szerveztek, az új igényeknek megfelelően teljesen újjáalakították a római kúria intézményeit. Működésük eredményeként a 16. század végére a pápaság valóban a katolikus megújulás és az ellenreformáció hatékony vezető erejévé vált.

A zsinat utáni első pápa, az egykori domonkos szerzetes és főinkvizítor V. Pius (1566-1572) a zsinati reformok mielőbbi határozott végrehajtását támogató szentszéki elvárásoknak köszönhetette a megválasztását. Ez a pápaként is aszkétaéletet folytató, 1712-ben szentté avatott főpap éles ellentéte volt valamennyi elődjének, személyiségéből a reneszánsz pápák minden jellemvonása hiányzott. Az ő eltökéltségének köszönhető, hogy a pápaság a korábbi ingadozásokkal szemben teljes mértékben a reformok megvalósítása mellett szállt síkra. Már pápasága első évében kiadta a papság számára a zsinat szellemében megfogalmazott katolikus tanítást összefoglaló Római Katekizmust (Catechismus Romanus, 1566), majd rövidesen az új, egységes breviáriumot (Breviarium Romanum, 1568) és misekönyvet (Missale Romanum, 1570). A római liturgia kötelezővé vált minden olyan egyházmegye és szerzetesrend számára, amely nem rendelkezett 200 esztendőnél régebbi szertartásrenddel, de a reform szellemében a legtöbb régi liturgikus hagyománnyal bíró intézmény is átvette az új szabályozást. Ennek a következménye egyrészt a megújult katolikus egyház egységét kifejező, uniformizált liturgia megszilárdulása, másrészt viszont a rendkívüli kulturális értéket képviselő középkori liturgikus (ezzel együtt irodalmi és zenei) tradíció kihalása lett.

Utóda, XIII. Gergely pápa (1572-1585) elődjével ellentétben a korábbi művelt reneszánsz főpapideált testesítette meg, ugyanakkor az egyházi reform ügyében hasonló eltökéltséget mutatott. Másképpen fogalmazva: az általa folytatott, a diplomáciára és az oktatásra összpontosító reformtevékenység szerencsésen kiegészítette V. Pius int- ranzigens egyházpolitikáját. XIII. Gergely nevéhez fűződik a zsinati szellemű papnevelés intézményrendszerének kiépítése. Számos egyházi kollégiumot alapított Rómában, ahol a protestáns országokból érkező katolikus fiatalok készülhettek a papi hivatásra. 1580-ban egyesítette az 1552-ben alapított Collegium Germanicumot a mindössze egyesztendő Collegium Hungaricummal (Collegium Germanicum et Hungaricum). 1574 és 1584 között számos északi országban szervezett a jezsuita kollégiumok mellé papnevelő intézeteket, amelyeket a helyi uralkodókkal és főpapokkal összefogva jelentős pénzüsszegekkel is támogatott (bécsi, prágai, grazi, olmtüzi, braunsbergi, vil- niusi, kolozsvári pápai szemináriumok). A jezsuiták római kollégiumát (Collegio Romano) egyetemi rangra emelte (Pontificia Universita Gregoriana), megteremtve ezzel a maig is legjelentősebb pápai egyetem alapjait. Megszilárdította az állandó pápai követségek, a nunciaturák rendszerét, amelyeket a trienti reform helyi megvalósításának legfontosabb eszközeivé tett. A nunciosok ettől kezdve a pápa politikai képviseletén túl nagyon fontos egyházkormányzati szerepet is betöltöttek: vizitálták az egyházmegyéket, részt vettek a tartományi zsinatokon, segítették a püspököket a protestánsokkal szembeni fellépésben és a klérus reformjában. Az itáliai egyházmegyékbe apostoli vizitátorokat küldött, akik közvetlenül a pápától kapott különleges joghatósággal léptek fel a zsinati határozatok végrehajtása érdekében. Az európai művelődés számára talán legfontosabb tette a Julianus-naptár reformja 1582-ben (Gergely-naptár).

Az utolsó reformpápa, V Sixtus (1585-1590) a korábbi, szerzetesi-inkvizítori csoport képviselője volt. A minorita szerzetesből lett pápa legjelentősebb alkotásának a római kúria reformja számított. Ezzel kapcsolatban

VALLÁSÜGY, VALLÁSI MEGÚJULÁS, VALLÁSHÁBORÚK

a zsinat minden jogot és kötelességet a pápaságra hárított, a korábbi, kisebb volumenű átalakítások után a Szentszék intézményrendszerének teljes körű, a zsinati reformok szellemében történő átszervezése V. Sixtus érdeme. A bíborosok számát 70 főre emelte, kiépítette a római kongregációk rendszerét, amelyek közül 6 az Egyházi Állam, 9 pedig az egyetemes egyház irányítását végezte. Ezzel nemcsak sokkal hatékonyabbá és a reformok végrehajtására alkalmassá tette a római kúria ügyintézését, hanem egyúttal a mintaszerű központi hivatalszervezettel kiteljesítette a pápaság és az Egyházi Állam abszolutisztikus átalakítását. A helyi egyházak ellenőrzése érdekében kötelezővé tette a püspökök római (ún. ad limina) látogatását, amelynek során jelentést kellett benyújtaniuk egyházmegyéjük helyzetéről és a zsinati reformok végrehajtásáról. Ezzel az intézkedésével a pápa kiteljesítette a Szentszék ellenőrzését a helyi egyházak működése és a zsinat határozatainak végrehajtása felett.

Különböző elszántsággal és bizonyos időbeli eltolódásokkal az európai államok uralkodói és főpapjai is hozzáálltak a trienti reformok átvételéhez. A dekrétumok érvényessége formálisan a kihirdetésüktől függött, amelyre azonban csak az uralkodók kis része volt hajlandó. Ezt a lépést ugyanis a római centralizáció jeleként, a főkegyúri jogok csorbításaként értékelték. Ezért a zsinati határozatok formális és teljes átvétele csak az itáliai államok, Portugália és Lengyelország törvényhozásában történt meg.

I. Fülöp Spanyolországban csak a királyi jogok sértetlenségének feltételével hirdette ki a zsinati dekrétumokat. A katolikus német fejedelemségek 1566-ban a dogmatikai kánonokat befogadták, az egyházfegyelmi határozatokat viszont csak kisebb módosításokkal emelték törvényerőre. I. Ferdinánd császár ugyan a zsinat egyik leghatalmasabb támogatója volt, a határozatok formális kihirdetésétől azonban az uralkodói jogok védelmében elzárkózott. A zsinati corpust egyáltalán nem sikerült törvényerőre emelni Franciaországban, ahol először a vallásháborúk, majd pedig az abszolutisztikus törekvések, az egyre erősebb gallikán egyházpolitika gátolta meg a hivatalos befogadást. Bár a francia papság 1615-ben tartott gyűlésén a maga részéről elfogadta a zsinat hittani és lelkipásztori rendelkezéseit, de a király ezt nem erősítette meg. A látszólagos sikertelenség ellenére azonban a helyi egyházi törvényhozás Európa valamennyi katolikus országában átvette a zsinati normákat. Az itáliai és ibériai országokban, illetve bizonyos német területeken általában már a 16. században, Franciaországban és Közép-Európában pedig a 17. században váltak általánosan elfogadottá a helyi egyházak életében a zsinati elvek.

A zsinat egyházfegyelmi részének a papság és a hívek vallási életébe, sőt mindennapjaiba való átültetése természetesen évszázados folyamat volt, amely nagyon jelentős kronológiai és intenzitásbeli különbségekkel történt meg Európa különböző területein. A zsinati normák átvételére a főpapok számára a leghasználhatóbb mintát Carlo Borromeo, Milánó érseke nyújtotta. Az 1566 és 1582 között tartott hat tartományi zsinat során a főpap a teljes zsinati művet integrálta egyháztartományába életébe, ennek mintájára a 16. század második és a 17. század első felében Európa-szerte számos tartományi és egyházmegyei zsinat ültette át a Tridentinum normáit a helyi egyházak törvényhozásába. A nagy zsinati hullám 17. századi kifulladásá után az egyházi ellenőrzés és a társadalmi fegyelmezés legfontosabb eszköze az egyházlátogatás lett, amely során a püspökök vagy képviselőik ellenőrizték a plébániák életének szinte minden momentumát; a visszaéléseket a helyi zsinatok szellemében hozott intézkedésekkel próbálták kiigazítani. A Tridentinumnak a vizitációk gyakoriságára vonatkozó előírásait természetesen csak a kisebb itáliai egyházmegyeikben lehetett betartani, a hatékonyabb lelkipásztori munka érdekében a nagy kiterjedésű észak-európai egyházmegyek területének felosztására számos (csak részben megvalósult) terv született.

A papság tridentinumi reformjának legjelentősebb elemét a papképzés reformja jelentette. Bár a zsinat szemináriumokra vonatkozó dekrétumát néhány spanyol és itáliai egyházmegyet leszámítva nem sikerült végrehajtani, ennek ellenére a 17. század derekára Európa-szerte általánossá váltak az egyházmegyei és egyházmegyeközi szemináriumok, amelyeket a legtöbb esetben a jezsuiták vezették. Ennek következtében a jezsuita rend nemcsak a kora újkori világi elit, hanem szinte a teljes 16-18. századi világi papság szellemi formálásában is meghatározó, sőt szinte kizárólagos szerepet játszott. A papság életében a legnagyobb változást a középkorhoz képest a lelkipásztori feladatok súlyának megnövekedése, illetve a klerikusoknak és a laikusoknak a korábbinál sokkal élesebb életmódbeli elkülönülése jelentette. A reform nagy vesztesei a káptalanok lettek: az elsősorban jogi és adminisztratív funkciókat betöltő, számos mentességgel rendelkező intézmények csak nehezen, számos heves konfliktus útján találták meg a helyüket a Tridentinum pasztorális egyházmozgásában.

A hívek vallási életének reformja bizonyult a legnehezebbnek és a leghosszadalmasabbnak. A zsinat által meghatározott normák mindenekelőtt a középkori népi vallásosság babonáinak és az új egyházképpel ellenkezőnek minősített elemeitől kívánták megtisztítani a hívek vallási életét. A népi kultúra reformjának nevezett folyamat a katolikus egyházban türelmesebben, kevésbé intranszigenz módon ment végbe, mint a protestáns felekezeteknél. A zsinat utáni egyház képviselői, mindenekelőtt a jezsuita és ferences

népmisszionáriusok számos elemében átalakították a népi vallásosság rítusait, átformálták a szenttiszteletet, különböző szentelményekkel krisztiani- zálták a pogány mágiát, korlátok közé szorították az ereklyekultuszt, a zarándoklatok és kegyhelyek új hálózatát szervezték meg. Munkájuk egyik legfontosabb célkitűzése a tudatosabb keresztény élet kialakítása, az alapvető hitigazságok megtanítása a katekizmus segítségével, valamint a szent és a profán tér és idő szigorú különválasztása volt. A katolikus reform által támogatott kultuszok közül különösen a Mária-kultusz és az Oltáriszentség tisztelete emelkedett ki – mindkettő a protestánsok támadásainak legfőbb céltáblája volt. A híveknek a kora újkori katolikus felekezetbe történő integrálását elsősorban a vallásos társulatok segítették elő, amelyek a barokk lelkeség ideáljainak jegyében az elmélyültebb vallásosságot, a szentségi élet általánossá tételét és a magasabb erkölcsi követelmények iránti törekvést célozták. A Tridentinum hatása emellett természetesen az egész kora újkori katolikus kultúrát átviharozta: a vallási és profán irodalmat, az oktatást, a művészeteket a 16-18. században nem lehet a zsinat által kialakított egyházmodell ismerete nélkül megérteni.

Bár a kora újkori katolikus felekezet megszervezése rendkívül összetett, számos politikai és kulturális tényező által meghatározott folyamat volt, amelyet hiba lenne a zsinati határozatok végrehajtására leegyszerűsíteni, ugyanakkor ezeknek – nemcsak gyakorlati, hanem elvi és szimbolikus értelemben is – óriási jelentőségük volt az újkori katolicizmus megteremtésében. A Trientben megfogalmazott új szemléletmóddal a katolikus egyház versenyképes társa lett a szintén pasztorális és kulturális igények mentén szerveződő protestáns felekezeteknek. A zsinattal a katolikus egyház vezetése – évszázados késéssel – kezébe vette az egyházi reformok megvalósítását, és törvényerőre emelte a megújulási törekvések egy részét. A katolikus egyház egyetemes és hierarchikus jellege miatt ez a lépés elengedhetetlennek bizonyult az egész intézményrendszer reformja érdekében: ez az oka annak, hogy Trient valóban korszakhatár az európai kultúra történetében.

3.6. SZAKIRODALOM

Delumeau, Jean: *Le catholicisme entre Luther et Voltaire*. Paris, Presses Universitaires de France, 1971.

Gárdonyi Máté: *A papi élet reformja a Trienti Zsinat korában*. Budapest, Márton Áron Kiadó, 2001. Jedin, Hubert: *Geschichte des Konzils von Trient*. I-IV Freiburg, Herder, 1949-1975.

Jedin, Hubert: *A zsinatok története*. Budapest, Ecclesia, 1998.

O'Malley, John W.: *Trent and All That: Renaming Catholicism in the Early Modern Era*. Cambridge (MA), Harvard University Press, 2000.

Prosperi, Adriano: *Il Concilio di Trento: una introduzione storica*. Torino, Einaudi, 2001.

Reinhard, Wolfgang – Prodi, Paolo (szerk.): *Das Konzil von Trient und die Moderne*. Berlin, Duncker und Humblot, 2001.

Tallon, Alain: *Le concile de Trente*. Paris, Cerf, 2000.

4. Molnár Antal | A RÓMAI INKVIZÍCIÓ

Az inkvizíció a katolikus egyház bírói fórumát jelenti az eretnokségek ellen, különböző hivatalai a 13. század elejétől a 19. századig működtek. Az európai történelemben az inkvizíció négy önálló intézményes formában öltött testet, amelyek alapvető céljukat, az eretnokség elleni harcot tekintve hasonlítottak ugyan egymásra, de számos szervezeti és tartalmi kérdésben különböztek. Világosan el kell különítenünk a domonkosok és a ferencesek által irányított középkori inkvizíciót (1230 – 15. század dereka), az állami intézményként működő spanyol (1478/1483-1833) és portugál (1531/1547-1821) inkvizíciókat, illetve a Szentszék legjelentősebb központi szervezetét jelentő római inkvizíciót (1542-től alapvető változtatásokkal máig fennáll). A legjelentősebb különbséget ezen intézmények között az államapparátussal való kapcsolat jelenti. A középkori inkvizíciót a pápák szigorúan egyházi bíróságként alapították, amelynek működése azonban a középkor végére szorosan összefonódott az európai monarchiák vezetésével. Ezt az államegyházi fejlődést teljesítette ki a 15-16. században a két ibériai ország inkvizíciója, amelyek teljességgel az államapparátus részeként működtek. A pápaság a 16. század közepén az eredeti középkori tradícióhoz nyúlt vissza, amikor egy tisztán egyházi jellegű, központosított intézményrendszerre támaszkodva vette fel a harcot a reformációval szemben.

Az intézmény egyértelműen negatív megítélésének oka a toleranciához való viszony megváltozása az elmúlt két évszázadban. Ma egyetlen normális ember vagy politikai csoport számára sem lehet kérdés az egyén vallásszabadsága, erről a problémáról azonban a középkori, egységesen keresztény vagy a kora újkori,

felekezeti- leg tagolt Nyugat-Európában teljesen másként gondolkodtak. A 16-17. században mind a katolikus, mind pedig a protestáns államférfiak, főpapok vagy éppen politikai gondolkodók a vallási élet egységében látták a politikai rendszer egészséges működésének zálogát, a kivételeket (mint Franciaországban 1598 és 1685 között, vagy Lengyelországban és az Erdélyi Fejedelemségben) a nagyobb rossz elkerülése érdekében hozott kompromisszumoknak tekintették. Bár a másként gondolkodók üldözésének hevességében jelentős időbeli és térbeli eltéréseket tapasztalhatunk, ezek a különbségek az intolerancia általánosan elfogadott ideálján nem változtatnak. Az inkvizíció intézményei ebben a szellemi közegben, ha nem is rokonszenves, de legalábbis érthető megnyilvánulási formái voltak az egyházi és állami együttműködéseknek.

4.1. A középkori inkvizíció

A katolikus egyház első, a Szentszék által szervezett eretnekellenes bíróságai több, egymással szoros kapcsolatban álló oknak köszönhetők a létrejöttük. A megerősödő pápaság a VII. Gergelytől (1073-1085) III. Incéig (1198-1216) terjedő időszakban fokozatosan erősítette befolyását az európai politikára. Ezzel párhuzamosan a kánonjog is jelentős fejlődésen ment át, a kodifikáció során az európai egyetemek jogászai lerakták a ma is érvényes jogi normarendszer alapjait, és kialakultak az eljárásjog legfontosabb szabályai. A demográfiai robbanás és a városiasodás, az egyetemek születése és a teológia fejlődése ezzel egy időben a hivatalos egyházi tanítástól eltérő nézetek, az eretnokségek megjelenését és tömeges elterjedését is eredményezték. Az eretnek tanok alapvetően a manicheus-dualista nézetek (katharok, albigenek), illetve az evangéliumi szegénység hirdetése (valdensék) körül összpontosultak. Az érintett területek helyi egyházai, a püspökök és a szerzetesek sem dogmatikai, sem pedig gyakorlati szempontból nem voltak eléggé felkészültek az új kihívásokra. Sokszor igen nehéz volt az egyház által elfogadott és elutasított áramlatok (pl. a ferencesek és a valdens csoportok) megkülönböztetése, és hiányzott a joghatóság és az eszközrendszer az intézményes fellépésre.

A kolduló rendek megjelenése és prédikációs-térítő tevékenysége mellett a pápaság az egységes jogi fellépés lehetőségét is megteremtette az inkvizíciós bíróságok megalapításával. A 12. század végétől kezdve kialakult az eretnekkel kapcsolatos kánonjogi szabályozás: határozat született a visszaesők és a megátalkodottak máglyán való megégetéséről (1184) és a vagyonuk elkobzásáról (1199), a kánonjogászok kidolgozták az eretnekek elleni eljárás szabályait, és engedélyezték a kínvallatás alkalmazását. A 13. század elején létrejött a pápaság és a világi hatalmak eretnekellenes együttműködése, ennek csúcspontját az albigenek elleni hadjárat (1212-1229) jelentette. Az egyházi bíróságok szervezete ugyanakkor nem bizonyult elég eredményesnek: a püspöki bíróságok felkészületlenül és nagyon eltérő hatékonysággal működtek, a pápai legátusok működését viszont általában sikerrel hátráltatták. Ezzel szemben a világi bíróságok buzgóságára nem lehetett panasz, de egységes elvek és normák hiányában ez utóbbiak működését leginkább a politikai szempontok és sokszor a teljes önkény jellemezték. A kaotikus helyzet rendezésére a pápa 1231-től kezdve küldött állandó megbízottakat, inkvizítorokat az eretnokség által érintett német és francia területekre, akik széles körű felhatalmazással jártak el a hit kérdéseiben, a püspöki hatalomtól függetlenül, tekintet nélkül az egyházi és világi kiváltságokra.

Az inkvizítorok eleinte csak a domonkosok közül kerültek ki, 1249-től kezdve neveztek ki a pápák ferences bírakat is. Működésüket kezdetől fogva akadályozta a helyi püspökök ellenállása, akik túlkapásokkal és joghatóságuk megsértésével vádolták az inkvizítorokat. Dél-Franciaországban csak a keresztes hadjárat után, 1234-ben jelent meg az inkvizíció, és három bírósági körzetet alapított Toulouse-ban, Carcassonne-ban és Provence-ban. A toulouse-i bíróság működését részleteiben is ismerjük: a perek mindössze 1%-a végződött halálbüntetéssel és 15%-a elzárással. A domonkos bírakat a lakosság a hódítás jelképének tekintette, emiatt számos (olykor halállal végződő) támadást kellett a helyi nemesség és polgárság részéről elszenvedniük. A kathar eretnokség Dél-Franciaországban a 14. század második évtizedére tűnt el, elsősorban a városi polgárságnak a királyság gazdasági és politikai életébe történő integrációja, illetve a kolduló rendek által nyújtott vallási és művelődési kínálat eredményeként; a folyamatban az inkvizíció harca csupán egyetlen, represszív faktort jelentett. A dél-franciaországi inkvizíció egyik utolsó akciója volt Jacques Fournier pamiers-i püspök vizsgálata a Pireneusokban fekvő Montaillou lakosai ellen, amelynek jegyzőkönyvét pápává választása (XII. Benedek, 1334-1342) után Rómába vitte, és ma is a Vatikáni Könyvtárban őrzik.

Itáliában az inkvizíció a császár és a pápa közötti hatalmi harcban az utóbbi eszköze volt, emiatt a császár pártján álló (ghibellin) városok általában eredményesen akadályozták a működését, sőt egyik fő exponensével, Pietro da Veronával 1252-ben bérgyilkosok végeztek. A helyzet csak 1268 után változott meg, amikor Anjou Károly, IX. (Szent) Lajos francia király (1226-1270) öccse foglalta el a félszigetet, ami a pápapártiak (guelfek) megerősödését eredményezte. Az új viszonyokat jellemzi a sirmio- ne kathar közösség felszámolása és mintegy 200 tagjának a megégetése. A katharok a 14. század elejére Itáliából is eltűntek.

Az eretnekcsoportok kiirtásával az inkvizíció bíróságai is sokat veszítettek jelentőségükből, annak ellenére, hogy korábbi működési területükön a rendes egyházi intézményrendszer részévé váltak, sőt az újabb eretnkségek által fenyegetett országokban (Csehországban, Dél-Magyarországon és Boszniában) is működtek. A 14-15. században állandósultak az eljárásjogi normák, a bíróságok működését számos jogi kézikönyv segítette. Az inkvizíció a nagy eretnekmozgalmak hiányában kisebb csoportokkal, így például a ferencesek radikális, ún. spirituális ágával foglalkozott, akik a Szent Ferenc-i teljes szegénységhez való visszatérést követelték. Ugyanakkor a korábbi sikerekkel ellentétben, a világi hatalom korlátozott támogatása és a bíróságok nyomorúságos anyagi helyzete miatt az észak-itáliai valdensekkel vagy a csehországi huszitákkal szemben nem tudtak jelentősebb eredményeket elérni.

A feladatvesztés következtében az inkvizítorok joghatóságukat a korábban a püspöki bíróságok elé tartozó ügyekre, mint a káromkodásra, bigámiára és boszorkányságra is kiterjesztették. Ezekben az esetekben a jogalapot az jelentette, hogy az ilyen bűnöket elkövető személyek tetteinek okát az adott egyházi előírás helytelen dogmatikai értelmezésének, vagyis az eretnkségnek tulajdonították. A középkori inkvizíció jelentős mértékben hozzájárult a boszorkányhiedelmek „tudományos” alapjainak megeremtéséhez, különösen a boszorkányszombat tanának kidolgozásához. A világi és püspöki bíróságok által az 1430-as években megkezdett boszorkányüldözéshez a feladatukat veszített inkvizítorok is csatlakoztak, a két német domonkos szerzetes, Heinrich Kramer és Jakob Sprenger által összeállított kézikönyv, a *Malleus maleficarum* (Boszorkányok pörölve) két évszázadon át a boszorkányüldözők bibliájának számított.

Az inkvizíció teljes felmorzsolódásához a püspöki és az állami befolyás növekedése járult hozzá a legnagyobb mértékben. 1312-től kezdve egy pápai rendelkezés a bíróságok működését nagyrészt a helyi püspök joghatósága alá rendelte. Ennél is súlyosabb következményekkel járt az inkvizíció tisztán politikai célú felhasználása. Ennek jegyében IV (Szép) Fülöp francia király (1286-1314) az inkvizíció segítségével börtönöztette be és végeztette ki a templomos rend tagjait, hiszen sem a világi, sem pedig a püspöki bíróságoknak nem volt joghatóságuk a szerzetesrend felett. Ugyanez a megfontolás vezettet Jeanne d'Arc ügyének inkvizíciós megoldásához (1430-1431). Az eretnkség vádja és az inkvizíció ítélete politikai áldozatból közönséges eretnkké és ezzel szélhámosná kívánta lefokozni az orléans-i szüzet. Az a szolgálalkú megalázkodás, amellyel a párizsi inkvizítor megbízottja és a beauvais-i püspök az angol hatóságokat kiszolgált, riasztó jele volt egy valaha autonóm és a maga területén szinte teljhatalmú egyházi intézmény teljes lezüllesztésének.

4.2. Állami inkvizíciós bíróságok a 15-19. században

4.2.1. A SPANYOL INKVIZÍCIÓ

Spanyolország területén a középkorban csak Aragóniában és Katalóniában működtek inkvizíciós bíróságok, Kasztíliában viszont az intézmény nem épült ki. A 15. század végén a területileg egyesülő spanyol monarchia számára alapvető problémát jelentett az ország vallási, etnikai és jogi megosztottsága. A monarchia megerősítése során a reconquista befejezése (Granada visszahódítása, 1492) és Navarra elfoglalása, illetve a főnemesség és a városok autonómiájának megnyirbálása mellett az uralkodóknak Nyugat-Európa legnagyobb vallási kisebbségeivel, mintegy 100 ezer zsidóval és 300 ezer muszlimmal kellett számolniuk. Az ő integrálásukat az erőszakos térítéssel (1492: zsidók, 1502-1526: muszlimok) kívánták megvalósítani, ami azonban nemcsak vallási, hanem politikai szempontból sem hoz(hat)ott megnyugtató eredményt. A megkeresztelt zsidók és muszlimok a szentség felvételével nem veszítették el korábbi identitásukat, ettől az aktustól sem meggyőződéses keresztények, sem pedig lojális alattvalók nem lettek.

Az ország egyesítése után a spanyol uralkodók, II. Ferdinánd (1479-1516) és Izabella (1474-1504) kérésére IV Sixtus pápa (1471-1484) 1478. november 1-jén kibocsátott bullájában engedélyezte az inkvizíció újjászervezését a sevillai egyházmegyében, hogy a megtért zsidók (conversos) hithűségét vizsgálhassák, és felkutathassák a csak színleg áttérteket (marranos). A pápai bulla értelmében 1480-ban két domonkos szerzetes kezdte meg inkvizítori tevékenységét Sevillában, és már 1481-ben hat marranót küldtek máglyára. Az egyre hevesebbé váló üldözések és az ezeket követő általános tiltakozás hatására a pápa 1481-ben visszavonta az engedélyt, és a püspökökre bízta az inkvizíciós bíróságok vezetését. A Katolikus Királyok ellenállása miatt azonban 1483. február 25-én újra megerősítette az öt évvel korábban kiadott bullát, és még a Rómába való fellebbezés lehetőségéről is kénytelen volt lemondani. Ezzel gyakorlatilag formálisan is állami intézménnyé vált a spanyol inkvizíció.

A spanyolországi bíróság középkori elődjéhez viszonyítva teljesen új intézménnyek tekinthető, annak ellenére, hogy az előző századokban kidolgozott kánonjogi elvek és eljárásjogi szabályok alapján működött, vagyis joggyakorlata az egyházi, nem pedig a világi büntetőjogon alapult. Ugyanakkor az inkvizítorok formálisan és

VALLÁSÜGY, VALLÁSI MEGÚJULÁS, VALLÁSHÁBORÚK

hivatalosan is a királynak lettek alárendelve: ő nevezte ki a főinkvizítort, a pápa csak a megerősítés jogával bírt. A bíróságok vezetőit a főinkvizitor delegálta, a pápától kapott felhatalmazás alapján. Az első főinkvizitor a híres domonkos szerzetes, Thomas de Torquemada lett (1483 és 1498 között), az ő nevéhez fűződik az inkvizíciós bíróságok kiépítése Spanyolországban. A spanyol inkvizíció a kora újkori állami központosítás egyik leghatékonyabb fegyvere volt Európában, amelynek a joghatósága – egyedülként a korszakban – mindenre kiterjedt, kiváltságokra és mentességekre való tekintet nélkül. Az állami intézményi jelleget még inkább kiemeli, hogy 1484-ben megalakult az Inkvizíció Legfőbb és Általános Tanácsa (Consejo de la Suprema y General Inquisición – röviden: Suprema), amely az összes vidéki bíróság munkáját ellenőrizte. Ezzel az inkvizíció formálisan is beilleszkedett a spanyol állam életét irányító tanácsok sorába. Torquemada egy sor általános szabályzatot bocsátott ki, amelyek az összes spanyol inkvizíciós bíróság számára kötelező érvényűek lettek.

A kérlelhetetlenül terjeszkedő intézménnyel nemcsak az elsődlegesen veszélyeztetett, politikailag olykor nagyon befolyásos áttért zsidók, hanem az egyházi vezetés, a főnemesek és a városok egy része is szembeszegült. A tiltakozás egyik legsúlyosabb eseménye az aragóniai inkvizitor, Pedro de Arbués zaragozai kanonok meggyilkolása volt 1485-ben. A bérgyilkosokat a zsidó származású helyi elit fogadta fel. Torquemada maga is állandóan 50 fős fegyveres kísérettel közlekedett, ami éppenséggel nem közkeletűségére utal. Az inkvizícióval kapcsolatos katolikus kritikák egészen a 16. század közepéig tartottak, és a spanyol katolicizmus két, a keresztény humanizmus örökségét képviselő és a repressziót támogató irányzatának szembenállását is kifejezték. A küzdelemből az inkvizíció és a mögötte álló csoport került ki győztesen.

Az alapítás utáni évtizedben 23 inkvizíciós bírósági körzet alakult, egy-egy körzet több egyházmegye területére is kiterjedt. Az országon kívül Szicíliában, Szardínián, Limában, Mexikóvárosban és Cartagenában szerveztek bíróságokat. Az amerikai inkvizíció az indiánok felett nem rendelkezett joghatósággal, csupán az európaiak és a négerek felett ítélkezhetett. Az inkvizítorok nemcsak a székvárosokban bíráskodtak, hanem rendszeresen vizitálták az ellenőrzésük alá tartozó területeket. Egy-egy bíróságon 2-3 inkvizítor működött, munkájukat fizetett hivatalnokok segítették. A körzethez tartozó fontosabb városokban megbízottak (comisarios) és laikus szervitorok (familiares) tették sűrűvé az ellenőrzés hálóját. A 16. század második felétől az inkvizíció jövedelmei is állandósultak: a vagyonelkobzásokból származó bevételek helyett kanonoki stallumokkal biztosították az intézmény anyagi alapjait.

Az alapítás utáni fél évszázadban a bíróságok figyelme elsősorban a megkeresztelt zsidók hithűségére terjedt ki. Az első évtizedek marranoellenes hadjárata a spanyol inkvizíció történetének legkegyetlenebb időszaka: a perek 15-20%-a végződött halálos ítélettel, amelyeket a nagyszabású autodafékon hajtottak végre. Az elítéltek elkobzott vagyona jelentős mértékben hozzájárult a bíróságok gördülékeny finanszírozásához. Ezt követően, nagyjából 1520 és 1560 között az inkvizíció aktivitása átmenetileg csökkent: 1507-ben már csak 11 bírósággal rendelkezett, 1520 táján még az intézmény megszüntetése is szóba került. A feloszlást végül I. (V) Károly (spanyol király: 1516-1556, császár: 1519-1556) környezetének a protestantizmus spanyolországi megjelenésétől való félelme akadályozta meg.

A spanyol inkvizíció történetének virágkora az 1560-1620/30 közötti évtizedekre tehető. Jelentős funkcióbővülést eredményezett, hogy a bíróság joghatóságát az áttért muszlimokra, a moriszkókra is kiterjesztették. A szintén kényszerrel átkeresztelt moriszkók esetében a teológusok még a keresztység érvényességét is vitatták, ráadásul térítésük későn, a 16. század második évtizedében zárult le. Az inkvizíció ezért csak az 1540-es évektől kezdve kapott felhatalmazást az ő hithűségük vizsgálatára. Az iszlám egykori követői az ország jól körülhatárolható területein éltek, így az időközben ismét 15-re gyarapodott bíróságok közül mindössze 3-at (Valencia, Zaragoza, Granada) foglalkoztattak. Különösen a granadai közösségek üldözése volt kegyetlen, a nemzeti homogenizáció jegyében nemcsak vallási szokásaikat szabályozták, hanem öltözködésüket és viselkedési normáikat is meghatározták, és megtiltották számukra az arab nyelv használatát. A granadai mórak lázadását 1569-ben az államhatalom leverte, 80 ezer személynek kellett elhagynia lakóhelyét. A földesúri védelem alatt álló mo-riszkók Aragóniában és Valenciában sok esetben kiegyeztek az inkvizícióval, alig találkozunk halálos ítélettel vagy vagyonelkobzással. Az inkvizíció tulajdonképpeni eredménytelensége 1609-1610-ben a moriszkók kiűzéséhez vezetett Spanyolországból.

A 16. század közepén újabb célcsoportok jelentek meg az inkvizíció látókörében: a heterodoxnak tekintett misztikusok (allumbrados), illetve a Rotterdami Erasmus és Luther Márton tanait követő közösségek. A protestantizmus Spanyolországban az egyházi és kulturális hagyományok miatt nem érintett nagy tömegeket, leginkább városi polgárok és szerzetesek tanulmányozták a humanisták és az első reformátorok műveit. Az inkvizíció – már csak saját létezését is igazolandó – nagy apparátussal csapott le a sevillei és valladolidei protestáns csoportokra, és kíméletlenül megsemmisítette őket. 1558-1560 folyamán a két városban összesen 51 máglyát gyújtottak meg az inkvizíció utasítására. Ugyancsak nagyon agresszíven lépett fel az intézmény az

országban megtelepedett északi, mindenekelőtt német és francia protestánsok ellen, akiket többször máglyára vagy gályára ítélték. Ezek a tömegesnek ugyan nem nevezhető, de mindig nagyon látványos akciók nemcsak az inkvizíció, hanem Spanyolország korabeli megítélésének is igen sokat ártottak.

A 16. század végétől az inkvizíció számára a vallási kisebbségek egyre kevesebb munkát adtak. Kivételt elsősorban a Portugáliából előzőtt megkeresztelt zsidók (cris- taos novos) jelentettek, akik az 1647-ben bekövetkező államcsőd után kerültek az inkvizíció látókörébe, ezúttal nem a fizikai büntetésen, hanem a vagyonelkobzáson volt a hangsúly. Szintén a 17. század második felétől növekedett meg az inkvizíció által végzett vértisztasági (limpieza de sangre) vizsgálatok száma, amelyek célja a bizonyos állami és egyházi funkciók betöltésénél előírt tisztán keresztény (tehát nem zsidó) származás igazolása volt. Az inkvizíció működésének súlypontja történetének utolsó két évszázadában elsősorban a régi keresztények, vagyis a spanyolok vallási életének ellenőrzésére helyeződött át. Az intézmény jelentős szerepet játszott az újkori katolikus felekezet kialakításában, mindenekelőtt a klérus fegyelmének ellenőrzésében, illetve a mágia, a babonák és a hit kérdéseiben való tudatlanság elleni harcban. Míg a középkori inkvizíció jelentős mértékben hozzájárult a boszorkánysággal kapcsolatos hiedelmek kodifikációjához, addig a spanyol inkvizíció vezetői kezdettől fogva a boszorkánylvádak ellen léptek fel. Bár alkalmasint néhány vidéki inkvizítor hitelt adott ezeknek a rágalmaknak, a Suprema vezetői a szervezett üldözést mindig megakadályozták. Ennek a magatartásnak a legismertebb példája a 17. század elején a logronói bíróság belső konfliktusa, amely véget vetett a baszkföldi boszorkányüldözésnek.

A 18. századra az inkvizíciónak inkább már csak szimbolikus jelentősége maradt, a tevékenysége minimálisra csökkent, joghatóságát az uralkodók megnyirbálták. Működésének utolsó időszakában néhány dogmatikai kérdéssel kapcsolatos, a társadalomban elterjedt balvélekedés (mint a házasság előtti nemi kapcsolat megengedett volta), illetve a gyóntatószékben elkövetett szexuális zaklatás állt érdeklődésének fókuszában. Sok spanyol számára viszont az inkvizíció a nemzeti identitás egyik letéteményese, a katolikus egyházhoz való hűség szimbóluma lett. A történészek becslései a spanyol inkvizíció által folytatott perek és az áldozatok számáról nagyon megoszlanak: a máglyákról a 400 és 31 ezer közötti számok keringenek a feldolgozásokban. A legelfogadhatóbb értékelések szerint a perbe fogottak 150-200 ezer fő körül lehettek, a kivégzettek száma pedig biztosan nem haladta meg a 10 ezer főt, ez utóbbiak négyötöde az első fél század marranoüldözésének esett áldozatul. Az intézmény működését 1820-ban fejezte be, 1833-ban formálisan is megszüntették.

4.2.2. A PORTUGÁL INKVIZÍCIÓ

Akárcsak Kasztíliaiban, Portugáliában sem működtek inkvizíciós bíróságok a középkorban. Az országban jelentős, mintegy 30 ezres zsidó kisebbség élt a 15. század közepén, számuk a spanyolországi üldözések hatására 1492 után megduplázódott.

A zsidósággal szembeni diszkriminációs intézkedéseket alig foganatosították, a pogromok szinte ismeretlenek voltak. A gyarmatbirodalom kiépítésével járó súlyos anyagi terhek miatt a portugál király jelentős mértékben támaszkodott a zsidó pénzemberekre: jelenlétük biztosítása érdekében 1496-ban megkereszteltette őket, 1499-ben megtiltotta számukra az ország elhagyását, 1507-ben pedig eltörölte a velük szemben hozott diszkriminatív intézkedéseket. Ugyanakkor a spanyol menekültek érkezése utáni jelentős létszámnövekedés és az erősödő gazdasági szerepvállalás felborította a korábbi évtizedek egyensúlyát, és Portugáliában is egyre erősödő zsidóellenesség-hez vezetett. 1506-ban a lisszaboni pogrom megközelítőleg 2 ezer zsidó áldozatot követelt.

A spanyol monarchia nyomására a portugál uralkodók 1515-ben és 1531-ben is kérték a pápától az inkvizíció felállítását az országban, részben a zsidóellenes fellépések kontrollja, részben pedig a saját hatalmuk növelése érdekében. A pápa és III. János király (1521-1557) a főinkvizítor személyének jelölési jogában nem tudtak megegyezni, ezért az intézmény felállításához az egyházfő végül nem járult hozzá. Hosz- szú jogi huzavona, ideiglenes működés (1536-1544) és római felfüggesztések után a pápa végül csak 1547-ben engedélyezte végérvényesen a királynak az inkvizíció megszervezését. Az intézmény szervezete és működésének szabályai nagyon hasonlítottak a spanyol testvérintézmény jellemzőihez. A portugál inkvizíció irányítását is egy Központi Tanács (Conselho Geral) végezte, három bírósága volt az ország területén (Lisszabon, Évora és Coimbra) és egy a gyarmatokon (Goa), a lisszaboni inkvizícióhoz tartozott Brazília és Angola is. Ugyanakkor nagyon jelentős különbség, hogy a portugál inkvizíció nagyrészt csak a megkeresztelt zsidók ellen folytatott pereket. Az ügyek háromnegyede tartozott ebbe a csoportba, és a zsidóellenes perek aránya Spanyolországtól eltérően az idők folyamán sem csökkent. Az üldözések elől a zsidók Spanyolországba, Itáliába és az Oszmán Birodalomba menekültek, ahol többen igen jelentős karriert futottak be. A portugál intézmény másik sajátossága, hogy a 17. század elejéig a püspököknek jelentős beleszólásuk volt az inkvizíció munkájába. A portugál inkvizíció által lefolytatott perek összességét a történészek 56 ezer körülire becsülik, ebből mintegy 40 ezer az ország területén,

16 ezer pedig Goában zajlott le, a halálos ítéletek száma megközelítette a 2 ezret, ezek kétharmadát végre is hajtották.

A portugál inkvizíció szinte megszállott zsidóellenessége az ország újbóli függetlenedése (1640) után komoly politikai feszültséghez vezetett az intézmény és a portugál uralkodó között. IV János (1640-1656) számára fontos volt a zsidó származású üzletemberek támogatása, ezért engedményeket szeretett volna számukra elérni az inkvizíciónál, de hiába. Az inkvizíció ellenállt, erősítette zsidóellenes akcióját, és Rómában is közbenjárt a király ellen. IV János végül kiközösítve halt meg, utóda,

I. Alfonz (1656-1667) pedig engedett az inkvizíció nyomásának. Ez a győzelem tovább erősítette a portugál inkvizíciót, amely a következő száz esztendőben spanyol társától eltérően nem mutatta a belső hanyatlás jeleit. Ugyanakkor a királyi hatalommal való szembehehelyezkedés hosszú távon rossz stratégiának bizonyult: a politikai elit támogatását elvesztve az inkvizíció saját csapdájába került. Pombal márki 1769-ben teljesen állami és világi bírósággá alakította át, és megtiltotta az áttért zsidók üldözését. A végleges felszámolására 1821-ben került sor.

4.3. A római inkvizíció intézményrendszere

4.3.1. A KÖZPONTI SZERVEZET

A római inkvizíció volt időrendben és rangjában is az első a Szentszék minisztériumai, a római kongregációk között. Felállításának közvetlen előzményeit a reformáció tanainak itáliai megjelenésében, illetve a regensburgi kollokvium (1541) kudarcában kereshetjük. Az első jelenség komoly aggodalommal töltötte el a római kúria vezetőit, hiszen a modenai, luccai és nápolyi lutheránus csoportok feltűnésével az új eretnekség immár testközelbe került Róma számára is. A német katolikusok és protestánsok sikertelen egyezkedése pedig világosan jelezte: a frontok megmerevedtek, a teológusok békés párbeszéde aligha fog a helyzeten változtatni. A középkori inkvizíció helyi maradványai mind teológiai, mind intézményes szempontból képtelenek voltak a hatékony reakcióra, ezért III. Pál pápa (1534-1549) 1541-ben Girolamo Aleandro és Gianpietro Caraffa bíborost bízta meg az eretnekség elleni általános fellépés megszervezésével, majd egy évre rá, 1542. július 21-én a Licet ab initio kezdetű bullájával megalapította a római inkvizíciót, Sacra Congregatio Sanctae Inquisitionis Haereticae Prae-vitatis (Szent Hivatal) néven, a középkori domonkos és ferences inkvizíció teológiai és jogi tradícióira építve, de immár egy központosított intézményként és a római kúria központosító egyházreformprogramjának eszközeként. A pápai bulla az inkvizíciót alkotó 6 bíborosra, az általános inkvizítorokra bízta az igaz hit védelmét az egész világra kiterjedő joghatósággal. Az inkvizítorok a hittel kapcsolatos bármilyen kérdésben intézkedhettek, bírói hatalmuk gyakorlatilag korlátlan volt: akárki ellen eljárhattak anélkül, hogy bármilyen mentességet, püspöki vagy világi joghatóságot figyelembe kellett volna venniük. Hatalmuk alól senki, még a bíborosok sem vonhatták ki magukat. A Szent Hivatal elvi szinten megfogalmazott egyetemes jellege természetesen, mint látni fogjuk, teljes mértékben sohasem valósult meg, de még Itáliában is csak évtizedes munkával sikerült kiépítenie a tényleges joghatóságát.

A római inkvizíció első éveiről nagyon keveset tudunk, hiszen a levéltári anyag csak 1548-tól áll rendelkezésünkre. Kétségtelen, hogy az első években a Szent Hivatal struktúrája még nem szilárdult meg, létezése inkább elvi szinten volt meghatározó. Végleges szervezeti formáját 1588-ban, V Sixtus pápa (1585-1590) kúriai reformja során nyerte el, ezután általános elnevezése Sacra Congregatio Romanae et Universalis Inquisitionis seu Congregatio Sancti Officii lett, mai nevét (Hittani Kongregáció – Sacra Congregazione per la Dottrina della Fede) csak 1965-ben kapta. A Szent Hivatal szervezete némileg eltért a többi kongregáció felépítésétől: élén nem a bíboros-prefektus, hanem maga a pápa állt, bíboros tagjainak száma az idők során 6-ról átlag 12-re emelkedett. Az inkvizíció működéséért felelős bíboros a többi kongregációtól eltérően egészen 1967-ig nem prefektusi, hanem csak titkári címmel rendelkezett. A szakmai munkát a kongregáció mellett működő római teológusok és kánonjogászok, az ún. konzultorok végezték, alkalmasint külső szakértők (qualificatores) bevonásával. A kongregáció határozatait a rangidős bíboros szignálta, az adminisztratív irányítást egy Domonkos-rendi komisszárius végezte, az ő szerepét a 17. század végén a korábban elsősorban jegyzői feladatokat ellátó ülnök (assessor) vette át. Rajtuk kívül a hivatal számos jogászt, hivatalnokot és ügyvédet foglalkoztatott.

A bíborosi testület az alapítás utáni időszakban átlagban hetente egyszer ült össze, IV Pál idején (1555-1559) mindig a pápa személyes elnöklétével; V. Pius alatt (1566-1572) állandósult a pápa előtti ülés (coram Sanctissimo) időpontja, a csütörtöki nap. A Szent Hivatal a 16-17. században heti háromszor, 1736 után négyszer ült össze – ez kiemelkedően nagy aktivitást jelent a többi római kongregációhoz viszonyítva. Évente két alkalommal, karácsony és húsvét után kegyelemgyakorlás céljából tanácskoztak a bíborosok (congregazioni

di grazie), ilyenkor változtatták meg a félidős rabok egy részének a börtönbüntetését házi őrizetre, illetve elengedték a hátralévő szabadságvesztést. Ugyancsak az ünnepek idején látogatták meg az inkvizíció börtönében raboskodókat is (congregazioni di visita).

A római inkvizícióval párhuzamosan még egy intézmény felügyelt a hit tisztaságára: az Index Kongregáció (Sacra Congregatio Indicis). Ezt a testületet V Pius alapította 1571. április 4-én, feladata a trienti zsinat által összeállított tiltott könyvek jegyzékének (1564) állandó frissítése, a hit szempontjából gyanús művek vizsgálata, megtisztítása vagy betiltása volt. Az Index Kongregáció 1917-ig állt fenn, XV Benedek pápa (1914-1922) szüntette meg, feladatkörét pedig a Szent Hivatalra ruházta át.

4.3.2. A VIDÉKI BÍRÓSÁGOK

A Szent Hivatal felügyeleti joga valamennyi inkvizíciós bíróságra kiterjedt, kivéve az önálló, állami irányítás alatt működő inkvizíciós szervezettel rendelkező Spanyolországot és Portugáliát. A Szentszék azonban csupán Itáliában és néhány Alpokon túli városban tudta keresztülvinni a bíróságok felállítását, ami egyúttal azt is jelentette, hogy az inkvizíció ezenkívül – egyetemes joghatósága ellenére – csupán meglehetősen korlátozott cselekvőképességgel bírt. A római inkvizíciónak a 17. század végén a félszigeten 47, Itálián kívül pedig összesen 6 bírósága volt (Avignon, Besançon, Carcassonne, Toulouse, Köln, Málta). Itáliában a bíróságok hálózata északon és a félsziget közepén épült ki; a spanyol uralom alatt álló déli területeken csupán Nápolyban működött egy inkvizíciós megbízott (nem inkvizítor), a tényleges bíraskodást az érsek végezte. A többi déli-italiai városban elvileg szintén a püspökökre bízta ezt a feladatot, ők viszont a nápolyi érsektől eltérően nem folytattak tényleges inkvizíciós ítélkezési gyakorlatot. Szicíliában és Szardínián a spanyol inkvizíció működtetett bíróságokat. Az északi államok közül a Luccai Köztársaság sikerrel akadályozta meg az inkvizíció megszervezését, itt a 16. században egy világi bíróság, majd 1638-tól a püspök vizsgálódott és ítelt az eretnokség ügyében. A bíróságok mintegy harmadát szervezték meg a középkori intézményre építve, a többi viszont 1541 után alapították. Az inkvizíció hálózata alapvetően az egyházmegyei szervezetre épült, egy bíróság általában 1-3 egyházmegye felett gyakorolt joghatóságot.

A tartományi inkvizítorokat a Domonkos- és ritkábban a ferences rend tagjai közül a Szent Hivatal nevezte ki, amelynek szigorú jelentési és elszámolási kötelezettséggel tartoztak. A 16. században szinte minden ügyben ki kellett kérniük római feletteseik véleményét, a 17. századtól azonban a kisebb súlyú ügyekben már önállóan is eljárhattak. Helyetteseik a vikáriusok voltak, az egyes településeken pedig szerzetesek vagy plébánosok (vicarius foraneus minőségben) képviselték az inkvizíciót, ez utóbbiakat a helyi inkvizítorok nevezték ki. Az inkvizítorok a székhelyükön és a hozzájuk tartozó fontosabb városokban a világiakból toborzott familiárisok szolgálataira is támaszkodhattak. Ezek a személyek különböző jogi és anyagi előnyök fejében segítettek az inkvizíció munkáját, bár előnyös helyzetükkel sokszor visszaéltek, és jelenlétük inkább teher, mint könnyebbség volt az inkvizítorok számára. A szervezet hatalmának jelentős kiterjesztését jelentette, hogy IV. Pál rendelkezése értelmében az eretnokséggel kapcsolatos bűnök alól a gyóntatók nem adhattak feloldozást, hanem a bűnöst az inkvizíció elé kellett küldeniük. Ezzel közvetett módon a félsziget valamennyi gyóntatóját (a széles körű felhatalmazásokkal rendelkező jezsuitákon kívül) az inkvizíció szolgálatába állították.

Az itáliai államok vezetői nem egyforma lelkesedéssel fogadták a rájuk kényszerített inkvizíciós bíróságokat, de végső soron (Lucca kivételével) valamennyien beletörődtek a működésükbe. Ennek oka részben a pápaság súlya az itáliai félszigeten, részben viszont a vallási (és ezzel együtt politikai és társadalmi) robbanástól való félelem volt. A bírósági szervezet kiépítésének akadozása az 1542 utáni évtizedben éppen a világi hatóságok és a helyi püspökök kezdeti ellenállásával magyarázható, és a joghatósági konfliktusok később sem hiányoztak. A Szentszék az inkvizíciós bíróságok hálózatával a korábnál sokkal hatékonyabb módon terjesztette ki fennhatóságát egész Itáliára, különösen az északi felére, létrehozva a félsziget első, államok feletti hatalmi integrációját. Az egyes államok ugyanakkor a pápai beavatkozás segítségével elkerülték a kontinens északi felét lángba borító vallásháborúkat. Az inkvizíció számára az állami jogigények szempontjából a legkedvezőbb terepnek az Egyházi Állam számított, a legnehezebbnek pedig a Velencei Köztársaság. A Signoria világi személyeket delegálhatott az inkvizíció helyi testületeibe, ellenőrizve és részben korlátozva is ezzel a munkájukat.

A vidéki bíróságok joghatóságát a 18. század közepétől érték folyamatos támadások az állami hatóságok részéről. Velencében, Milánóban és Toscanában 1740 és 1770 között az állami hatóságok elvették az inkvizíciótól a nem vallási témájú könyvek cenzúráját. A vidéki bíróságok az utolsó halálos ítéleteket 1720 körül hozták, börtönbüntetéseket viszont még a század közepéig szabtak ki. Másrészt viszont megfigyelhető, hogy a 18. században a büntetések nagy része már a lelki szférához tartozott, és inkább a javítást, mint az elrettentést szolgálta. Az itáliai inkvizíciós bíróságok megszűnéséhez végül nem is annyira az új eszmék, hanem az egyre erősödő állami iurisdikcionalizmus járult hozzá, amely ezekben az intézményekben egy külső hatalom

eszközét látta. Elsőként Nápolyban szűntek meg az inkvizíciós perek 1752-ben. Lombardiában Anton Wenzel Kaunitz kancellár rendeletei fosztották meg a bíróságokat működésük alapjaitól, a kegyelemadófést pedig Mária Terézia (1740-1780) 1775-ben kibocsátott rendelete adta meg, amely szerint az inkvizítorok halála után újak kinevezésére már nem kerülhetett sor. Toscanában és Szicíliában 1782-ben, Modenában 1785-ben zártak be a Szent Hivatal kirendeltségei. A francia megszállás oszlatta fel a 18-19. század fordulóján a piemonti, a liguriai és a velencei székhelyeket, míg az Egyházi Állam területén egészen 1880-ig működött néhány bíróság. Ettől kezdve a Szent Hivatal, illetve utóda, a Hittani Kongregáció a megváltozott egyházi és politikai feltételek között egyedül, immár más szempontok szerint és más eszközökkel látja el a katolikus hit védelmét.

4.3.3. JOGI ÉS TERÜLETI KOMPETENCIA

A Szent Hivatal illetékességi köre felölelte a hit és erkölcs teljes területét, a hatásköre alá tartozó bűnesetek köre az idők során folyamatosan bővült. Ezt az egyetemességet már az alapító bulla is megfogalmazta: a bíborosok minden eretnekgyanus személy és támogatói ellen eljárhattak, a bűnösöket elítélhették, akár halálra és teljes vagyonelkobzásra is. Az intézmény joghatóságát IV Pál tovább szélesítette, és a hatáskörébe vonta a közvetlenül nem eretnekséggel összefüggő olyan bűnöket, mint a szimónia vagy a homoszexualitás. Az inkvizíció személyi illetékessége alól senki sem vonhatta ki magát: a főpapok mellett a bíborosok, sőt királyi rangú személyek ellen is felléphetett, az ő esetükben az ítéletet a pápa magának tartotta fenn. A bíróság kompetenciáját az 1588. évi pápai konstitúció határozta meg végérvényesen: eretnokség, szakadárság, aposztázia, mágia, jóslás, a szentségekkel való visszaélés, illetve minden olyan eset, amelynek hátterében eretnek vélekedés gyanítható. Ez utóbbi kitétel adott lehetőséget az inkvizíció számára, hogy bizonyos morális kilengések feletti vizsgálatot és ítélezést is magának vindikáljon. Ezek közül a legismertebb a gyóntatószékben a pap részéről tett szexuális ajánlat, a sollicitatio ad turpia. Ennek az első látásra pusztán erkölcsileg elítélhető cselekedetnek az üldözése a 17. században az inkvizíció egyik központi problémája volt. A korabeli jogi vélekedés szerint ugyanis a bűnösnek talált gyóntatók nemcsak a testi élvezet miatt vetemedtek erre a bűnre, hanem a bűnbánat szentségéről vallott eretnek nézeteik miatt is. Ugyanez a felfogás állt a házassági ügyek iránti érdeklődés hátterében: a többnejűségben (bigámia) vétkesnek talált egyének nyilván hamis fogalmakkal rendelkeztek a szentség mibenléte felől. Az inkvizíció magának tartotta fenn a vegyes házasságok akadályá alóli felmentések, illetve a privilegium paulinum (két nem keresztény házastárs szétválasztásának lehetősége abban az esetben, ha egyikük katolizál) alkalmazásának megítélését. A 16. század végétől kezdve a spanyol inkvizícióhoz hasonlóan számos, szintén a hit tisztaságához kapcsolható visszaélés vizsgálatát végezte a Szent Hivatal: a babonák, a megalapozatlan szentkultusz és a misztikus rajongás üldözésének jelentős része volt az itáliai társadalom kora újkori fegyverkezésében. Széles körű kompetenciája miatt az inkvizíció feladata lett a pápának fenntartott esetek, az eretnokség, szaka- dárság, kiközösítés alóli feloldozási felhatalmazások, illetve a házassági és szentelési akadályok, eskük és fogadalmak alóli felmentések megadása is. Bár az alapító bulla külön nem említette, a kongregáció joghatósága értelemszerűen kiterjedt a könyvek ellenőrzésére is. Az Index Kongregációval közösen (vagy olykor inkább egymással rivalizálva) az inkvizíció gyakorolta a legfelső egyházi cenzúrát a nyomtatott könyvek felett, és szintén ez a hatóság engedélyezhette a tiltott könyvek olvasását indokolt esetben a megfelelő személyeknek.

A római inkvizíció alapításától kezdve az egész keresztény világ felett joghatósággal rendelkezett, de bírósági szervezet és intézményi hálózat hiányában Itálián kívül gyakorlatilag nem működött, így a katolikus Európa egyéb országainak lakói csak sajátos esetekben kerültek kapcsolatba a hivatallal. Egy számítás szerint a római inkvizíció által tárgyalt ügyek alig másfél százaléka vonatkozott a Német-római Birodalomra. Az északi országokban a Szent Hivatal elsősorban a nunciusok, a jezsuita kollégiumok és a missziók útján tudta bizonyos esetekben (sokszor csak erősen elvi szinten) a joghatóságát gyakorolni. Mindenekelőtt az inkvizíció jogkörébe tartozott a különböző pápai felhatalmazások, felmentések és a tiltott könyvek olvasására vonatkozó engedélyek megadása, amelyekért elsősorban a főpapok folyamodtak Rómába. A felhatalmazások révén a Szent Hivatal különösen a rendes egyházi hierarchiával nem rendelkező missziós területek, így például a magyarországi török hódoltság egyházi életének irányításában vállalt jelentős szerepet. A Hitterjesztés Szent Kongregációjának (Sacra Congregatio de Propaganda Fide) megalapítása (1622) előtti két évtizedben gyakorlatilag az inkvizíció felügyelte a missziók munkáját. Ugyancsak a felmentések csoportjába tartoztak a házassági akadályok alóli diszpenzációk, ilyen jellegű kérelmek inkább főrangú személyek (pl. Czobor Mihály és Thurzó Zsuzsanna, Wesselényi István és Pongrácz Mária, Batthyány Ádám és Illésházy Katalin) részéről érkeztek a hivatalhoz. Szintén komolyan foglalkoztatta az inkvizíciót a református Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem: 1613-1629) házassági terve egy Habsburg hercegnővel. Az inkvizíció fontos szerepet játszott a magyarországi rekatolizáció jogi kereteinek megteremtésében, amikor a magyar főpapok feljelentése nyomán kiközösítette Mátyás főherceget (császár: 1612-1619) a protestánsok vallásszabadságát biztosító 1608. évi törvények szentesítéséért. A 17. század második felében az ortodoxok uniójával kapcsolatban felmerült egyházfegyelmi kérdésekben szintén a Szent Hivatal volt az illetékes. Az Alpokon túli területek lakói leginkább itáliai utazásuk során jutottak

az inkvizíció bíróságai elé, és az inkvizíció előtt önként megjelenő áttérők (sponte comparentes) között számos közép- és észak-európaival találkozunk, legtöbbször alacsony származású, más forrásból ismeretlen személyekkel.

4.3.4. PERRENDTARTÁS ÉS BÜNTETÉSEK

Milyen sors várt egy eretnekre, aki a római inkvizíció kezébe került? Mindenekelőtt nagyon fontos tisztázni: mindhárom kora újkori inkvizíció rendkívül bürokratikus intézmény volt, amelynek legfontosabb következménye, hogy a hivatalnokok és a bírák a korabeli bírósági gyakorlathoz képest sokkal kevésbé bántak önkényesen a vádlottakkal. Szó sem lehetett a világi bíróságokra olyannyira jellemző, kontroll nélküli brutalitásról, a fogva tartás és a kihallgatások szigorú szabályok szerint történtek, a kilengéseket az alkalmazottak azonnal jelentették a felsőbb fórumoknak. A vidéki bírák és a Szent Hivatal közötti levélváltás egyértelműen a korrekt és uniformizált eljárásra való törekvéstől, az aggályos és minden önálló iniciatíva nélküli ügyintézésről tanúskodik. A kutatásban ma már közhelynek számít a vidéki bíróságok szoros, szinte már szolgai függése a római központtól: ez a kiszolgáltatottság különösen anyagi kérdésekben és az eljárásokkal kapcsolatban jelentkezett. A kihallgatásokról az összes momentumra kiterjedő jegyzőkönyveket vettek fel, amelyek a vádlott minden szavát (még a jajgatást is) megörökítették. Bár a mai eljárásjogi normák szerint az inkvizíció által követett procedura nyilván nem állná meg a helyét, de a kor jogi színvonalán messze a legméltányosabbnak számított. A tanúk és a tetteztársak nevét kifelé teljes titokban tartották, az esetleges bosszú vagy menekülés elkerülése érdekében. A vádlottakat csak a szökés veszélye esetén börtönözték be, mert az inkvizíciós eljárás és a per pusztá híre is sokat ártott a gyanúba keveredett személyek jó hírének. Az Egyházi Államon kívül a fogva tartást a világi hatóságoknak kellett jóváhagyniuk. Ha a procedura korrektsége felől kétségek merültek fel, a Szent Hivatal általában beszüntette az eljárást. A boszorkánysággal szemben valamennyi kora újkori inkvizíció nagyon óvatos volt, ezt a jelenséget az eretnekség egyik válfajának tekintette, vagyis a beismerésnek és a bünbánatnak nem a máglya, hanem az egyházba való visszafogadás lett a következménye. Az inkvizítorok az európai átlaghoz képest nagyon csekély számú boszorkánypert folytattak le; a boszorkányok egymás elleni vallomását nem fogadták el, és nem hittek az ördögjegyben sem.

A vádlottaknak joguk volt a védekezéshez, ehhez megkapták a per másolatát, a vádakokat tehát pontosan megismerhették, de a vádlók kilétét nem. Az anonimitás miatt a bíróság fokozott figyelmet fordított a feljelentő személyének feddhetetlenségére, a vallomások esetleges hátsó szándékaira és általában megbízhatóságára. A személyes leszámolás elkerülése érdekében a vádlott maga is megnevezhette rosszakaróit.

A terhelő tanúkkal az alperes személyesen nem találkozhatott, de saját igazolására ő is megnevezhetett tanúkat, akiknek szükség esetén a hivatal az útiköltségét is megtérítette. Az alperes ügyvédet is fogadhatott: az általa megnevezett három személy közül a bírák választották ki az egyiket a feladatra. Természetesen ez utóbbinak nem pontosan a mai jogi értelemben vett védelem volt a feladata: ha a védencét bűnösnek találta, rá kellett beszélnie a beismerésre, amennyiben ez nem sikerült, lemondott a hivataláról, különben ő maga is eretneknek minősült volna. Ugyanakkor a tényleges védekezés számos lehetősége ekkor is adott volt: a vallomások ellentmondásaira éppúgy rámutathatott, mint ahogyan bizonyíthatta a terhelt igazhitűségét, megtámadhatta az eljárás visszasszárait, és folyamodhatott a büntetés enyhítéséért.

A kínvallatást az inkvizíciós bíróságok 1252 óta alkalmazták a beismerő vallomás kicsikarása érdekében. A tortúra alól mentesült minden olyan személy, akinek az egészségi állapotát ez súlyosan veszélyeztette volna: a terhes és a negyven napon belül gyermeket szült nők, az öregek, a kiskorúak és a betegek. A kínvallatást csak megfelelő súlyú terhelő vallomások esetében, a konzultorokkal való tárgyalás és orvosi vizsgálat után alkalmazták. Bizonytalan helyzetekben Rómából kértek engedélyt, mert jogtalan alkalmazás esetén a hivatalnokokat felelősségre vonták. A kínzás előtt a vádlott bőtől, majd hátrakötött kezekkel kifeszítették, és így tartották fél-egy óra hosszán át. A műveletnél a bíróság és a püspök megbízottja, illetve a jegyző volt jelen. A különböző 19. századi ábrázolásokból ismert szadista repertoár a római inkvizíció börtöneire nem volt jellemző: még a kikötözött személy rángatása vagy súlyokkal való terhelése is tilos volt. Az ily módon kicsikart vallomást a vádlottnak 24 óra múlva az aláírásával kellett hitelesítenie.

Az utókor leginkább az egyes büntetési tételek elnevezéseit értette félre. A carcer perpetuus nem életfogytiglan, hanem néhány, általában 3 éves börtönbüntetést jelentett. Ennél súlyosabb volt a carcer perpetuus irremissibilis, amely 8 évnek felelt meg. A legsúlyosabb elzárás az immuratio volt, amelyen természetesen nem az élve befalazást értették – józan ésszel ezt még elgondolni sem igen lehetne –, hanem a tényleges életfogytiglant. A legszörnyűbb azonban minden kétséget kizáróan a gályarabság volt, amelyre elsősorban a nagyon súlyos bűnben vétkesnek talált papokat ítélték: főleg az ún. főeretnekeket (heresiarchákat), a súlyos szentségtörést elkövetőket vagy éppen az olyan hamis inkvizítorokat, akik álhúhajukat szexuális zaklatásra használták fel. Az egyház a papsággal szemben magasabb erkölcsi követelményeket támasztott, ezzel magyarázható az általában súlyosabb

büntetési tételek is. A közhiedelemmel ellentétben az inkvizíció csak a legritkábban hozott halálos ítéletet, főleg a teljesen megátalkodott vagy többszörösen visszaeső bűnösök, illetve az alapvető dogmákat tagadó eretnekek esetében, a kivégzést pedig az állami hatóság hajtotta végre. Az autodafé jelentése is elhomályosult az évszázadok során: nem a máglyahalál szinonimája, hanem azt a hitvallást (actus fidei) jelenti, amelyet az elítélt az inkvizíció vagy a püspök palotájában (abiuratio de levi), súlyosabb esetben pedig nyilvánosan a templomban vagy annak lépcsőjén (abiuratio de vehementi) tett le. A súlyos visszaesők szintén nyilvánosan tagadták meg az eretnekséget, ők már általában a kivégzésük előtt (abiuratio de formali). Összességében elmondhatjuk, hogy az inkvizíció bíróságai a meggyőzésre és az egyházzal való közösség helyreállítására törekedtek, és általában az enyhébb büntetési tételeket részesítették előnyben: a mozgásszabadság korlátozását, bűnbánati gyakorlatokat, közhasznú munkát, pénzbüntetést, imákat és vallásos gyakorlatokat.

Az inkvizíciónak (főleg vidéken) kevés börtön állt a rendelkezésére, az elítélteket leginkább kolostorokba zárták, ahol felügyelet alatt sokszor karitatív munkát végeztek. A hivatal a mozgásszabadság korlátozására több enyhébb módszert is alkalmazott: a tényleges börtön helyett sokszor házi őrizetre vagy pedig egy meghatározott településen való tartózkodásra ítélték a vádlottat. A családfenntartókat sokszor visz- szaengedték otthonukba, és eltekintettek az elzárásuktól, különösen, ha a helybéli kolostorok is tiltakoztak a kéretlen társbérlok ellen. Ilyen esetekben sokszor letétet vagy a szegényektől csak esküt kértek a szökés megakadályozására. Az újabb kutatások az inkvizíció római börtönéről is jóval kedvezőbb képet festenek, mint azok a nedves, szutykos és sötét kazamaták, amelyek a korábbi szerzők rémálmaiban felsejlettek. A rabok a kor viszonyaihoz képest tágas és világos cellákban éltek, amelyekben saját költségükön számos kényelmi eszközt biztosíthattak maguknak. A börtönbe borbély járt be, a ruhák mosására és foltozására is lehetőség volt; a fogvatartottaknak heti kétszeri ruhacserére volt joguk, persze mindez elsősorban saját anyagi helyzetük függvénye volt. A szegények számára adományokból biztosítottak szerényebb ellátást, a szerzeteseket pedig a rendjük tartotta el. A rabokat az inkvizíció hivatalnokai, sőt a bíborosok is rendszeresen látogatták, ilyenkor előadták szükségleteiket és kívánságaikat, amelyeket a hivatal az ülésein tárgyalt meg. Az inkvizíció börtönében elsősorban kommunikációs tilalmak léteztek: a rabok nem beszélhettek egymással és az őrkkel, ez utóbbiakat a külvilággal való érintkezésre sem használhatták fel. A vidéki börtönök viszonyai sokkal szegényesebbek lehettek, amint arról a számos Rómába érkezett kérvény tanúskodik.

4.4. A római inkvizíció tevékenysége

4.4.1. AZ INKvizÍCIÓ ÉS AZ EGYHÁZI VEZETÉS: A FŐPAPOK ELLENI PEREK

A római inkvizíció jelentősége a katolikus egyház 16. századi történetében sokkal nagyobb, mint azt pusztán egy szentszéki hivatal esetében várhatnánk. A római kúrián belül a század első felében két jelentős csoport volt jelen, küzdelmük egészen az 1570-es évekig meghatározta a katolikus egyház útkeresését. A keresztény humanizmus örökségét őrző püspökök és szerzetesek (spirituali) az egyház belső megújulásáért, a személyes vallásosság lehetőségeinek (így például a népnyelvű Bibliának és a vallásos irodalomnak) a kiterjesztéséért, illetve a püspökök központú (episzkopális) egyházmodell bevezetéséért szálltak síkra. A másik csoport (zelanti) az egyház túlélésének egyetlen lehetőségét az eretnesség kiirtásában, illetve az egyházi változások szigorú szentszéki ellenőrzésében és irányításában, vagyis egy centralizációs-represz- szív koncepcióban látta. Ez a két csoport az 1540-es évektől kezdve folyamatos harcban állt egymással, részben az ő küzdelmük határozta meg a trienti zsinat vitáit. A ze- lanti számára a küzdelem leghatékonyabb és végül a győzelemhez segítő eszköze az inkvizíció intézménye volt. A Szent Hivatal tagjai kezdettől fogva közülük kerültek ki: az első hat kardinális közül öt volt az integralista csoport tagja. A megosztottság súlyát mutatja, hogy maguk a pápák is hol az egyik, hol a másik csoport képviselői közül kerültek ki. Az inkvizítor pápák, így IV Pál, V. Pius és V. Sixtus által képviselt reformkoncepció nagyon mély nyomokat hagyott az újkori katolikus felekezet kialakulásában, és sok szempontból évszázadokra meghatározta a katolikus egyháznak a különböző eszmeáramlatokra adott válaszait.

Ennek a belső harcnak a jele, hogy az első jelentősebb inkvizíciós perek – már csak

a vidéki bíróságok kiépítésének elhúzódása miatt is – az eretnek tanokkal megvádolt püspökök és bíborosok ellen zajlottak. Az inkvizíció első főpap áldozata Pier Paolo Vergerio capodistriai (koperi) püspök volt. Vergerio különböző diplomáciai küldetések után 1536-ban kapta meg a capodistriai egyházmegyéet, ahol jelentős reformokat hajtott végre a keresztény humanizmus szellemében. 1544 decemberében a reformtörekvéseivel szembehelyezkedő capodistriai szerzetesek Velencében eretnesség vádjával feljelentették, 1546-ban a perét Rómába helyezték át. A zsinat előtt 1546-ban megjelenő püspököt a pápai legátusok Rómába, az inkvizíció elé utasították. Erre a főpap természetesen nem volt hajlandó, inkább nyíltan a reformáció eszméinek terjesztésébe fogott a Velencei Köztársaság területén. A szentszéki nyomás hatására Velence végül a püspök leállítására és kiadatására mellett döntött, mire Vergerio 1549 májusában elmenekült Itáliából. 1565-ben bekövetkezett haláláig

Tübingenben élt, ahol elsősorban a déli szláv nyelvű protestáns irodalom nyomtatásával és terjesztésével foglalkozott.

Az 1550-es évek elején az inkvizíció tényleges vezetője, Gianpietro Caraffa titokban hozzálátott a spirituális csoporthoz tartozó főpapok elleni bizonyítékok összegyűjtéséhez. Többeket közülük, így Giovanni Grimani aquileiai pátriárkát, Pietro Antonio Di Capua otrantói érseket és Vittore Soranzo bergamói püspököt már III. Gyula pápasága idején (1550-1555) perbe fogták. 1555-ben, Caraffa IV. Pál pápává választása után az új római főpap az inkvizíció segítségével majdnem teljesen felszámolta a kúrián belüli ellenzékét. Uralkodásának négy éve alatt az inkvizíciót a katolikus egyház legnagyobb hatalmú intézményévé tette, folyamatosan kiterjesztette a jogkörét a korábbiakban más fórumok elé tartozó bűntettekre, és előírta a halálbüntetést számos eretnek tanítás, így az antitrinitarizmus hirdetőire. Az itáliai spiritualista főpapok talán legjelentősebbikét, az angol Reginald Pole bíborost viszont az inkvizíciónak nem sikerült perbe fognia: Pole már Caraffa pápává választása előtt visszatért I. (Tudor) Mária (1553-1558) Angliájába, ahol a katolikus egyház restaurációja érdekében fáradozott, egészen 1558-ban bekövetkezett haláláig. A Rómában eretneknek tartott főpapot az angliai protestánsok az igaz hit üldözőjének tekintették.

III. Pál egyik leghatalmasabb ellenfele mind politikai, mind pedig egyházi értelemben Giovanni Morone bíboros volt, akinek a likvidálására Caraffa hosszú éveken át készült. A kardinálist 1557. május 31-én tartóztatták le, és egészen a pápa 1559-ben bekövetkezett haláláig az Angyalvár börtönében maradt. A bírák sietsége és ellenfelei mindenre kiterjedő nyomozása ellenére sem sikerült két év alatt elítélni, IV. Pál halála után pedig, főleg II. Fülöp spanyol király (1556-1598) nyomására, kénytelenek voltak szabadon bocsátani és hivatalosan rehabilitálni. Ezt követően Morone bíboros a trienti zsinat utolsó pápai legátusa lett, az ő érdeme a zsinat legnagyobb belső válságának a megoldása és a gyűlés sikeres befejezése. Moronéval együtt több más püspök és prelátus is az inkvizíció börtönébe került 1557-1558 folyamán, akik a következő évben visszanyerték szabadságukat. A kúrián belüli intranzigens irányzat IV. Pál kedvenc inkvizítorának, a domonkos Michele Ghislierinek a pápává választásával (V. Pius) aratott végső győzelmet a keresztény humanizmus római képviselői felett. Az egykori főinkvizítor pápaként is az inkvizíciót tekintette legfőbb támaszának, és a központi szervezet mellett a vidéki bíróságok tekintélyét, hatáskörét és aktivitását is jelentős mértékben növelte. Egyik legfontosabb célkitűzése volt az itáliai főpapok által képviselt spiritualista irányzat teljes megsemmisítése. Ennek érdekében semmissé nyilvánította a IV. Pál halála után kiadott feloldozó határozatokat, amennyiben új bizonyítékok kerülnek napvilágra. Ennek az új hadjáratnak az egyik első áldozata a firenzei protonotárius, VII. Kelemen (1523-1534) egykori titkára, Pietro Carnesecchi lett, akit 1567. október 1-jén végeztek ki Rómában mint többszörösen visszaeső eretneket.

Az új pápát erősen foglalkoztatta a Morone elleni per újbóli megindítása, de erről a zsinat (amelyet legátusként Morone zárt le) tekintélyének megőrzése érdekében végül lemondott. Ugyanakkor komoly sikerként könyvelhette el, hogy a spiritualista irányzat egyik legjelentősebb Itálián kívüli képviselőjének, Bartolomé Carranza toledói érseknek az ügyét a spanyol inkvizíció átengedte a római testvérintézménynek. A keresztény humanizmus értékeit valló domonkos szerzetes II. Fülöp bizalmi embereként került a spanyol prímási székbe 1558-ban a főinkvizítor Fernando Valdés ellenében. Ez utóbbi már 1559-ben vizsgálatot indított ellene az általa összeállított katekizmus állítólagos eretnek tanításai miatt. A politikai szempontból is nagyon kényes helyzetben II. Fülöp és a spanyol inkvizíció számára is áthidaló megoldásnak tűnt, hogy az érsek igazhitiségét Rómában vizsgálják ki. Az érsek 1567-ben érkezett az Örök Városba, de ügyét csak 1576-ban zárták le: Carranza csupán néhány enyhén gyanús tétel megtagadására kényszerült, és érsekségét is megtarthatta. Ennek sok hasznát a 17 évig húzódó per után már nem vette: rövidesen elhunyt Rómában anélkül, hogy egyházmegyéjét valaha is kormányozta volna.

A látványos sikerek ellenére az inkvizíció hatalmának ambivalenciáját mutatja, hogy működésének csúcspontján, a 16-17. század fordulóján az intranzigens csoportnak már nem sikerült egy újabb inkvizítor pápa megválasztását elérni, noha erre látszólag minden esély meglehetősen volt. A kora újkori bíboros-titkárok közül az egyik legjelentősebb személyiség Giulio Antonio Santoro volt, aki 1587 és 1602 között irányította a Szent Hivatal tevékenységét. Santoro V. Pius és V. Sixtus kedvence volt, karrierjét még IV. Pál unokaöccse mellett kezdte. Kérlelhetetlen szigorú tanúsított a keresztény humanizmus és a protestantizmus minden megnyilvánulásával szemben, döntő szerepet játszott Carnesecchi és Carranza perében, és az ő feladata volt a Morone elleni újabb (elmaradt) eljárás előkészítése. Emellett bámulatos energiával dolgozott a missziókért, többek között a balkáni katolikus kisebbségek megsegítéséért. Az 1590 és 1592 között tartott négy konklávé éppen intranzigenciája miatt nem sikerült a szavazatok többségét megszereznie, mivel bíborostársai nem kívántak még egy V. Piushoz hasonló karakterű főpapot Szent Péter trónján látni.

4.4.2. AZ ITÁLIAI PROTESTÁNS KÖZÖSSÉGEK FELSZÁMOLÁSA

A római inkvizíciónak ibériai társaitól eltérően nem a zsidózók üldözése, hanem a protestáns veszély itáliai feltartóztatása volt a legfontosabb célja. Egyetemes joghatósága ellenére, bírósági szervezet hiányában az Alpoktól északra a reformációval szemben csupán lelki fegyverei voltak. Ugyanakkor az itáliai szervezet hatékonyságát mutatja, hogy az 1570-es évekre gyakorlatilag sikerült száműznie a protestáns eszméket a félszigetről. Az itáliai reformáció több szempontból is különbözött északi és nyugati társaitól. Mindenekelőtt a félszigeten nem volt olyan politikai hatalom, amely támogatta volna a protestantizmust, ennek következtében az intézménnyé, felekezetté szerveződése eleve esélytelen volt. Nyilván jórészt ezzel a körülménnyel magyarázható, hogy az itáliai reformáció tanításában a vallási tolerancia igen fontos szerepet játszott. Másrészt pedig az egyetemek nagy száma és a humanista tradíciók miatt az egyházreform itáliai képviselői sokkal individualistább, intellektuálisabb és sok esetben dogmatikai szempontból radikálisabb irányvonalat képviseltek német, svájci vagy akár magyarországi társaiknál. Az itáliai reformátorok nem tanítottak egységes teológiai nézeteket, egyedül a régi egyház intézményeinek és vallásgyakorlatának kritikája kötötte össze őket. Tanaik forrásvidéke is nagyon ösztönözött: Erasmus döntő hatása mellett ugyanúgy felfedezhetjük Luther és a svájciak ismeretét, de nagyon erős a spanyol misztikusok befolyása is. Ez utóbbiak szerint az isteni titkokat a lélek megvilágosodásával ismerhetjük meg, a keresztény élet pedig a megvilágosult lélek belső kapcsolata Istennel. Ez a felfogás mind a tanítóhivatalt, mind pedig az egyházi hierarchiát teljesen szükségtelenné teszi. Az itáliai reformáció éppen széttagoltsága, intellektualizmusa és reménytelen helyzete miatt komoly vonzalmat mutatott a radikális nézetek, így az anabaptizmus (a felnőttkeresztségi) és az antitrinitarizmus iránt. Az új tanok – mindenekelőtt a hit általi megigazulás és az egyházi intézményekkel való szembenállás – elsősorban a társadalom felső és középső rétegeiben találtak követőkre, leginkább Itália északi városközségeiben. Találunk közöttük arisztokratákat és nemesasszonyokat, modenai, luccai és velencei patríciusokat és kereskedőket, a kiemelkedő személyek köré szerveződő közösségeik életébe számos pap, szerzetes, orvos, tanár, jogász, nyomdász és minden rendű és rangú kézműves is bekapcsolódott.

A római inkvizíció felállítását követően több másként gondolkodó rögtön érezte a veszélyt: Bernardino Ochínót, a kapucinusok negyedik rendfőnökét és a luccai Piet- ro Martire Vermigli lateráni kanonokot az első között rendelték Rómába, hogy tanításaikról számot adjanak, de mindketten a gyors menekülést választották. A híres humanista, Celio Secondo Curione még az idézést sem várta meg, hanem szintén a félsziget elhagyása mellett döntött. Működésének első éveiben az inkvizíció a spirituális főpapok elleni perek mellett elsősorban a szerzetesrendi hitszónokok ellenőrzését erősítette, bennük látta ugyanis – teljes joggal – az új eszmék leghatékonyabb terjesztőit. Nemcsak a rendi előjárókat kötelezték szigorúbb fellépésre a megtévedt rendtársakkal szemben, hanem számos pert folytattak az eretnekgyanús barátok ellen.

Ezzel egy időben megkezdődött a reformáció jelentősebb itáliai központjainak számító északi városok megtisztítása. Az 1544 és 1559 közötti másfél évtizedben – mindenekelőtt Caraffa főinkvizítor, majd pápa buzgalmának eredményeként – a reformáció követőinek jelentős részét bebörtönözték, a legelszántabbakat kivégezték, a szerencsésebbeket elűldözték a félszigetről. Az inkvizíció egyik legnagyobb sikerét éppen a különösen nehéz terepnek számító Velencében érte el. 1551-ben egy anabaptista püspök, Pietro Manelfi önként jelentkezett a bolognai inkvizítor előtt, megtagadta az eretnokséget, és beszámolt az általa ismert itáliai protestáns közösségekről. Bár vallomása erősen túlzónak bizonyult, arra mégis jó volt, hogy az inkvizíció az eretnekveszélytől megrettent Velencei Köztársasággal karöltve felszámolja az anabaptista közösségeket a városállam területén. Az újrakeresztelők egy része katolizált, másik részük viszont külföldre menekült, többen közülük a morvaországi hutteri- tákhoz csatlakoztak. Ezekben az években rajtuk kívül számos, főleg radikális nézeteket valló reformátor (Camillo Renato, Sebastiano Castellione, Lelio és Fausto Sozzini, Giorgio Biandrata) hagyta el Itáliát és talált menedéket Svájcban, majd pedig Lengyelországban és Erdélyben, és járult hozzá az európai gondolkodás fejlődéséhez, mindenekelőtt a racionális dogmakritika, illetve a vallási tolerancia eszméi alapjainak megteremtéséhez. Az itáliai reformáció üldözésének első szakaszát IV. Pál halála zárta le 1559-ben. A pápa és kedvenc intézménye, a római inkvizíció által képviselt int- ranzogens egyházpolitika népszerűtlenségét jól példázza, hogy IV. Pál halálhírére a római nép megrohanta az inkvizíció akkori székhelyét, a Santa Maria sopra Minerva domonkos kolostort, kiszabadították a rabokat, és elpusztították a levéltárat.

A protestánsok üldözése a következő évtizedekben sem szűnt meg, sőt bizonyos eseményei a korábbiaknál is kegyetlenebbeknek bizonyultak. Ennek legismertebb példája a calabriai valdens közösségek (részben fizikai) megsemmisítése. A valden- sek egy része a piemonti hegyekben túlélte a középkori inkvizíció üldözéseit, és Itália egyetlen szervezett heterodox keresztény csoportját alkották a 16. század elején, mintegy 15 ezer hívővel. 1560-ig a franciaországi hugenották lelki-szellemi támogatását élvezték, ekkor azonban Emmanuele Filiberto savoyai herceg megtiltotta a protestáns vallásgyakorlatot, majd rövid fegyveres konfliktus után, 1561. június 5-én békét kötött velük, csupán területi korlátokat szabva szabad vallásgyakorlatuknak. Sokkal tragikusabban alakult a calabriai testvéreik sorsa. Az ő csoportjaik a középkor végén érkeztek északról a cosenzai egyházmegye eldugott településeire, ahol nemcsak vallásilag, hanem nyelvi-kulturális szempontból is elkülönült, endogám közösségeket alkottak, tradícióikat földesuraik hallgatólagos támogatásával egészen a 16.

század közepéig őrizték. Piemonti hitsorsosaikhoz hasonlóan ők is külföldről, Genf- ből kaptak lelki támaszt és prédikátorokat, s ezzel kihívták maguk ellen a spanyol hatóságok és a Szent Hivatal haragját. Az inkvizíció 1559-ben kezdett vizsgálatot a valdensek ügyében, és hozzáálltak tömeges és erőszakos áttérítésükhöz, sőt 1561-ben az inkvizíció (akárcsak spanyol társa a moriszkók esetében) nyelvi és viselkedésbeli szabályozással is meg akarta törni ellenállásukat és belső kohéziójukat. A valdensek az intézkedések hatására tömegesen menekültek a falvakból, mire az inkvizíció a spanyol hatóságok segítségével az erőszakos megoldást választotta. A valdensek az első ellenük küldött csapatot visszaverték, parancsnokát pedig 50 katonával együtt megölték. Erre a nápolyi alkirály vezetésével bosszúhadjárat indult ellenük, amelynek során 1561 nyarán mintegy 3 ezer valdensest mészároltak le, néhányuknak sikerült külföldre menekülnie, a többiek pedig a kényszer és a jezsuita missziók hatására katolizáltak.

A reformáció eszméire Itáliában az utolsó csapást V Pius pápasága mérte. A korábbi főinkvizitor elszántan csapott le a megmaradt spiritualista gondolkodókra és eretnek csoportokra Mantovában, Bolognában, Velencében és Modenában. Az ő pontifikátusa alatt hajtották végre eretnekség vádjával a legtöbb halálos ítéletet Rómában, mai ismereteink szerint 33-at, vagyis a 200 év alatti mintegy 120 kivégzés egynegyedét. V. Pius halálával az inkvizíció eretnekellenes hadjárata is véget ért Itáliában, a nagy harc záró epizódja a Velencében utolsóként kivégzett eretnek, Pietro Longo könyvárus halála volt 1588-ban. A félszigeten maradt, protestáns nézeteket valló személyek számára hosszú időn át a rejtőzködés, az ún. nikodémizmus volt az egyetlen túlélési stratégia.

4.5. Az inkvizíció, a cenzúra és a Biblia-fordítások

Az inkvizíció működésének egyik, európai léptékben vizsgálható kérdése a katolikus irodalom cenzúrája. Míg azonban Itáliában a könyvtermés egészét az (egymástól nem pontosan elhatárolt joghatóságú) római inkvizíció és az Index Kongregáció felügyelte, mégpedig meglepő hatékonysággal, addig a többi európai ország katolikus vallásos irodalmának cenzúrája az állami hatóságok és az egyházi hierarchia kezében volt. Az inkvizíció a 16. század második felében több jegyzéket (indexet) is összeállított, amelyek a tiltott olvasmányokat tartalmazták. A biborosok az első jegyzéket 1549-ben adták át a római könyvtáraknak a kereskedelmi forgalomból kivonandó művekről. Ugyanebben az évben a Tizek Tanácsának utasítására Velencében is összeállítottak egy hasonló lajstromot. Minden idők legszigorúbb indexét IV. Pál tette közzé 1559-ben, amely azonban – éppen radikális tilalmai miatt – végrehajthatatlannak bizonyult. Ennek mérséklésére a trienti zsinat által kijelölt, 18 püspökből álló bizottság is összeállított egy listát (1564), amelyet viszont V Pius túl engedékenynek talált, ezért ez sem lépett hatályba. Az Index Kongregáció feladata éppen ennek a jegyzéknek az állandó frissítése volt, viszont a pápák nem határozták meg a pontos joghatóságát az inkvizícióhoz viszonyítva. Ennek következtében mindkét intézmény gyakorolta a cenzori hatalmat, olykor egymástól eltérő alapelvek szerint. A tiltott könyvek jegyzékét az Index Kongregáció, majd a Szent Hivatal folyamatosan naprakészen tartotta, kötelező hatálya csak a II. vatikáni zsinat után, 1965-ben szűnt meg. Az egyes szerzők és művek tilalma különböző súlyossági fokozatokat mutatott: bizonyos alkotók valamennyi művét eleve betiltották, másoknak csak egyes írásait, a legenyhébb esetben pedig csupán a kijavításig szerepelt az indexen az adott munka. Az egyházi cenzúra természetesen nemcsak a vallásos irodalmat érintette, hanem mindazon műveket, amelyek az egyház tekintélyét vagy a keresztény erkölcsöt sérthették, emiatt a 16-18. században az antik szerzők és az (elsősorban itáliai) szépirodalom csak erősen megtisztított formában láthatott napvilágot.

A Szentírás katolikus fordításának felügyeletét, a megjelenés szabályozását, a napvilágot látott fordítások engedélyezését a római kúria egész Európában igyekezett (legalábbis elvileg) kézben tartani, így ezen műfaj sorsának segítségével feltérképezhetjük a Szentszék irodalompolitikáját jellemző regionális különbségeket. A könyvnyomtatás a 15. század második felétől a biblikus irodalom és a Biblia-fordítások rohamos terjedését eredményezte egész Európában, a jelenség elvi alapvetése Eras- musnak és a keresztény humanizmus más nagy alakjainak munkásságához köthető. A reformáció megjelenése azonban a katolikus állami, majd egyházi hatóságok figyelmét a Biblia-fordítások és a heterodox eszmék terjedésének összefüggéseire irányította, ennek következtében egyre gyakoribbá váltak a Biblia fordítására és olvasására vonatkozó tilalmak, különösen Franciaországban és Spanyolországban. A Bibliaolvasást támogató és ellenző vezető katolikus egyházi körök először 1546-ban, a trienti zsinaton kerültek szembe egymással, a két tábor természetesen a fentebb bemutatott spirituális és zelanti csoportokkal egyezik. Az első nézet képviselői Cristoforo Madruzzo bíboros vezetésével a keresztény humanizmus örökségének védelmezőjeként a személyes hit elmélyítésében igen nagy szerepet tulajdonítottak a Bibliaolvasásnak, míg ennek tiltása szerintük csak a protestánsok kezébe ad fegyvert a katolikus egyház ellen. Úgy látták, hogy az eretnekséget nem a Biblia-fordítások, hanem a hittudósok rossz interpretációi és a lelkipásztorok elégtelensége okozta. A második csoport az egyház közvetítő szerepét hangsúlyozva a katekizmussal és a prédikációval kívánta helyettesíteni a Biblia-olvasást, hiszen megfelelő teológiai alapok nélkül a Szentírás olvasása súlyos tévedések forrása lehet. A vita ezt követően ötven évig zajlott

a római kúria legfelsőbb köreiben, beleértve magát a pápát is. A két álláspont idővel az egyházi reform két koncepciójának: a Róma-központú centralizációs- represszív, illetve a püspökközpontú, lelkipásztori megújulásra épülő modell képviselőinek legsúlyosabb ütközési pontjává vált. A kötérlhúzásban az erőviszonyoknak megfelelően hol a represszív stratégia legfőbb képviselője, a Szent Hivatal, hol pedig a püspöki hatalom erősítéséért síkraszálló testvérintézmény, az Index Kongregáció kerekedett felül. Az inkvizíció VIII. Kelemen pápa (1592-1605) idején teljesen maga alá gyűrte az engedékenyebb Index Kongregációt, sőt a hajlékonyabb álláspontot képviselő pápát is sarokba szorította. Az 1596-ban kiadott index végső formájában teljesen az inkvizíció koncepcióját képviselte: a Biblia-fordítások olvasásának engedélyezését a Szent Hivatal kezébe helyezte, a tilalom immár a bibliai kompendiumokra és a perikópás könyvekre is kiterjedt. A keresztény humanizmus ezzel végső vereséget szenvedett Itáliában.

Az index hatálya természetesen nem egyformán érvényesült Európa katolikus országaiban: Itáliában az inkvizíció intézményi hálózatának köszönhetően szinte teljes mértékben sikerült a tilalmat a gyakorlatba is átültetni, csupán a perikópás könyvek és néhány bibliai tárgyú mű (pl. zsoltárok, Krisztus élete) esetében tettek mégis kivételt. Egészen más volt a helyzet a többi országban, ahol a protestantizmus jelenléte miatt az általánosan leszögezett alapelvektől eltérő stratégiát kellett követni. Az inkvizíció az egyházi és világi hatóságok nyomására, valamint a katolikus egyház alapvető érdekei miatt az északi országokban 1596 után sem tiltotta a Biblia-fordítások készítését és megjelentetését. 1596-ban a cseh, 1598-ban pedig a lengyel Biblia-fordítás kinyomtatására adott engedélyt. 1603-ban a francia és német fordítások kérdését a pápa a rugalmasabb Index Kongregáció hatáskörébe utalta, amely alapos vizsgálat után hasznosnak ítélte a katolikusok számára a vegyes vallású vidékeken a Biblia-olvasást; a francia fordítás elkészítését a párizsi, a németét pedig a freiburgi egyetem teológusaira bízta. Az első magyar katolikus Biblia-fordítás – Szántó István és Káldi György jezsuita páterek közös munkája – szintén az inkvizíció jóváhagyása nélkül, Pázmány Péter esztergomi érsek engedélyével jelent meg 1626-ban.

4.6. Az inkvizíció és a tudomány

Az inkvizíció a 15. század végétől kezdve egyre nagyobb érdeklődést mutatott a magaskultúra bizonyos jelenségei, mindenekelőtt a filozófia újabb áramlatai iránt. Ezek a tanok elsődlegesen nem teológiai eretnekségekként jelentkeztek, ugyanakkor éppen a teológiai rendszer alapjait jelentő filozófiai és természettudományos világgépet vonták kétségbe. A kor katolikus teológusai számára nem létezett a kettős igazság elve, az ő szemükben a bibliai alapokon nyugvó világgép racionális szempontú megkérdőjelezése egyúttal a Biblia tanításának tagadását is jelentette. Ez a felfogás nagyon súlyos következményekkel járt a trienti zsinat jegyében rögzített teológiai rendszer és az emancipálódó filozófia és természettudomány kapcsolatában. Másképpen fogalmazva: nem az egyes tudósok egyéni tragédiája jelenti a legnagyobb problémát a kérdéskör értékelésekor, hanem sokkal inkább a hit és a tudomány évszázadokig tartó konfliktusa az igazhitőség rosszul értelmezett védelmében.

Az inkvizíció leghíresebb áldozatának ebből a körből kétségtelenül Giordano Bru- no domonkos szerzetest tekinthetjük. Bruno korának egyik legeredetibb és legképzettebb filozófusa volt, természetfilozófiai nézetei meglepően modernnek hatnak ma is. Számos művében foglalkozott többek között az univerzum végtelenségével, az anyag örökéletűségével, a filozófia és a racionális megismerés autonómiájával vagy éppen mnemotechnikai kérdésekkel. Hosszú ideig bolyongott Európában, és csak 1591-ben tért vissza Itáliába. Két éven át egy velencei patrícius tanítómestere volt, aki maga jelentette fel az inkvizíciónál, és a köztársaság végül a Szent Hivatal hosszas unszolására hozzájárult a Rómába viteléhez. A római inkvizíció hét éven át folytatott vizsgálatot a domonkos barát ellen, amelynek részleteiről a források megsemmisülése miatt keveset tudunk. Annyi bizonyos, hogy nem kellett kínvallatást elszenvednie; a bíróság folyamatosan próbálta bizonyítani műveinek állításairól, hogy azok alapvető hitigazságokat vonnak kétségbe, tulajdonképpen sikertelenül. Végül Roberto Bellarmino jezsuita teológus, az inkvizíció konzultora kapta meg az ügyet, aki nyolc pontban foglalta össze a Brunónak tulajdonított eretnekségeket, az inkvizíció állandó visszakoázások közepette végül nem volt hajlandó a tanait megtagadni, azzal védekezve, hogy nézetei közvetlenül nem jelentenek teológiai eretnokséget. Az inkvizíció ugyanakkor nem tett különbséget a filozófiai és a teológiai igazság között, és a pápa végül a halálbüntetés mellett döntött. 1600. február 17-én elevenen elégették a római Campo dei Fiorin, ahol a szobra ma is hirdeti emlékét.

Viszonylag jobban járt Bruno rendtársa, a calabriai származású Tommaso Cam- panella. A szintén rendkívüli képességű, nyughatatlan barát 1592 és 1597 között többször is szembekerült rendje vezetésével és az inkvizícióval természetfilozófiai és politikai írásai miatt. Végül egy calabriai kolostorba száműzték, ahol elméleti tevékenysége mellett politikai szervezkedésbe is kezdett a spanyol uralom megdöntésére és egy kommunisztikus köztársaság megszervezésére. Az összeesküvésbe nemcsak helyi nemeseket, hanem még egy

török hajóskapitányt is bevontak. Egy hónappal a felkelés tervezett megindítása előtt két résztvevő feljelentette a többieket a spanyol hatóságoknál, akik véres bosszút álltak. Campanella életét az inkvizíció mentette meg, amikor eretnokség címén vizsgálatot kezdett ellene, így a világi hatóság számára érinthetetlen maradt. A barát helyzete így sem volt rózsás, hiszen visszaeső eretnekként igen valószínűnek tűnt a halálbüntetés, amelyet egy ügyes trükkel mégiscsak sikerült elkerülnie: 1600 húsvétjának reggelén őrei megháborodva találtak rá a cellájában. A bírák kezdettől fogva gyanakodtak, hogy csak tetteti az örültséget, ugyanis elmebajost sohasem ítélt halálra az inkvizíció. A szimuláció leleplezésére több alkalommal vetették alá kínvallatásnak, hiába, a szerepét tökéletesen játszotta. Végül minden gyanú ellenére, viszont a jog betűjéhez ragaszkodva megkegyelmeztek neki, és életfogytiglani börtönre ítélték. 27 évet töltött a nápolyi állami börtönben, de az inkvizíció foglyaként, és ezalatt folyamatosan alkotott, többek között ekkor írta (1623) Napállam című politikai utópiáját az ideális köztársaságról. 1626-tól éveken át az inkvizíció római palotájának vendégszeretét élvezte, közben folyamatosan tartotta a kapcsolatot a kor jelentős gondolkodóival. 1634-ben, egy újabb spanyolelleses összeesküvés felgöngyölítése során a nápolyi hatóságok ismét érdeklődni kezdtek iránta, mire a pápa jóváhagyásával Párizsba csempészték ki, ahol 1639-ben bekövetkezett haláláig Richelieu bíboros támogatásával megbecsült tudósként működött.

Az inkvizíció és a tudomány közötti legismertebb konfliktus minden bizonnyal Galileo Galilei firenzei matematikus és csillagász pere. Galilei igazi természettudós volt, aki a matematikai bizonyítás módszerével igazolta saját tudományos nézeteit. Felfedezései alapjaiban rengték meg az arisztotelészi-ptolemaioszi világméket, amely viszont a katolikus egyház hivatalos tanításának része volt. A kopernikuszi világméke elfogadását a kor teológusai és főpapjai a Biblia meghazudtolásaként értelmezték, ezért ragaszkodtak mereven az egyre meghaladottabbá váló nézetekhez. Galilei számára a dilemma egyedüli feloldását a teológia és a természettudomány önálló értelmezése jelentette, és mivel igen magas pártfogókkal rendelkezett, ezt a véleményét nem is rejtette véka alá. A tudós a pisai, majd a padovai egyetem tanáraként működött, 1610-től a firenzei nagyherceg udvari matematikusa, 1611-től pedig a római Accademia dei Lincei tagja volt. Ugyanebben az időben kezdődtek meg a művei körüli viták, ellenfelei elsősorban a domonkosok, támogatói pedig a jezsuiták közül kerültek ki. A disputák fordulópontját az jelentette, amikor Galilei két művében, kilépve a szigorúan asztronómiai argumentáció keretei közül, javaslatot tett a Biblia történeti szövegeként való értelmezésére. Véleménye szerint ugyanis a Szentírás kora világméket tükrözi, ráadásul a néphez, nem pedig a tudósokhoz szól, és arra tanít, hogyan üdvözlünk, nem pedig arra, hogyan keletkezett a világ: „A Szentlélek szándéka, hogy megtanítsa arra, hogy miként menjünk az égbe, és nem pedig arra, hogy miként megy az ég.” 1615-ben feljelentették a Szent Hivatalnál, amely 1616-ban megtiltotta számára a kopernikuszi világméke hirdetését.

Galilei ugyanakkor nem vette igazán komolyan a tilalmat, sőt új frontokat nyitott tudományos polémiaiban. 1619-től kezdve komoly vitába keveredett a római jezsuita kollégium csillagászával az üstökösök természetéről. A konfliktus külön pikantériája, hogy ebben a kérdésben nem neki, hanem a jezsuitának volt igaza. Galilei tagadta az üstökösök létezését, ugyanis a kor tudományos ismeretei szerint ezek veszélyeztették volna a heliocentrikus világméket, míg a jezsuita csillagász nagyjából helyesen definiálta a jelenséget. Ugyanakkor Galilei bizonyítása sokkal tudományosabb és színvonalasabb volt. A polémia Galilei számára viszont legfőbb támogatóinak, a jezsuitáknak az elhidegülését eredményezte. Műve sikerén felbuzdulva megírta és 1632-ben Firenzében megjelentette fő művét, a ptolemaioszi és a kopernikuszi világméke összehasonlítását dialógus formájában, amely az utóbbi egyértelmű apológiáját tartalmazta. Bár a könyv kinyomtatását minden illetékes hatóság engedélyezte, Galilei nem teljesítette az előzetes feltételeket, amelyek szerint csupán csillagászati hipotézisként javasolhatta volna a Föld forgását a Nap körül. Korábbi csodálója és támogatója, VIII. Orbán pápa (1623-1644) erre betiltotta a könyv terjesztését, és Galileit az inkvizíció elé rendelte. A pápa elfordulásában több tényező is szerepet játszhatott: leginkább a harmincéves háború vallásilag feszült légköre, az egyházi értelmiség elfordulása Galileitől, és nem utolsósorban a tudós merészsége, amellyel a pápa utasítását semmibe vette. Galilei 1633. február 13-án jelent meg a Szent Hivatal előtt, az ítélet június 22-én született meg. A tudós rövid ideig az inkvizíció palotájában lakott, majd hajlott korára és rossz egészségi állapotára való tekintettel a firenzei követhöz költöztetett át. Összesen háromszor hallgatták ki, kínvallatásnak egyszer sem vetették alá. Galilei elismerte bűnösségét, megtagadta nézeteit a heliocentrikus világmékről, és sohasem mondta, hogy eppur si muove, vagyis hogy mégiscsak mozog (a Föld). Élete végéig házi őrizetben tartották, látogatókat csak engedéllyel fogadhatott. 1642-ben hunyt el Arcetriben. Pere és személyes tragédiája – minden magyarázó körülmény ellenére – nagyon sokat ártott az egyház és a tudomány viszonyának, illetve a katolikus egyház megítélésének. A tudóst ugyanis nem egy eretnek hittétel, hanem egy fizikai törvényszerűség megtagadására kényszerítették, amely később egyértelműen igaznak bizonyult. Az inkvizíció a kopernikuszi világméke 1616. évi elítélését 1757-ben vontá vissza, Galilei művei pedig 1822-ben kerültek le az indexről.

Az arisztotelizmussal és a tomizmussal szemben álló filozófiai nézetek elleni küzdelem a 17. század végén és a 18. században újra felerősödött. 1688 után újraindultak az új filozófiák, különösen a karteizianizmus elleni perek, amelyek közül a leghíresebb a nápolyi ateisták elleni eljárás (1688-1697) volt. A konfliktusok ebben az esetben

is a filozófia és a teológia szétválaszthatósága körül zajlottak. Az új eszmeáramlatok és az inkvizíció, tágabban pedig az egyházi vezetés szembenállása a 18-19. században sem enyhült. A 18. század elején az itáliai janzenisták és kvietisták, vagyis az isteni kegyelem mindenhatóságát hirdető egyháziak, a század derekától kezdve pedig a szabadkőművesek és a francia felvilágosodás eszméi okozták a római inkvizíció és az Index Kongregáció leg súlyosabb aggodalmait.

4.7. Az inkvizíció és a társadalmi fegyelmezés

Az 1580-as évektől kezdve, a reformáció itáliai képviselőinek eltűnése után a római inkvizíció, akárcsak ibériai társai, a vallási élet és a népi kultúra reformjára és megtisztítására helyezte tevékenysége súlypontját. A Szent Hivatal bíróságai a maguk represszív eszközeivel egészítették ki azt az elsősorban a szerzetesrendek által nyújtott vallási programot (népmisziók, zárándoklatok, vallásos társulatok), amely Itáliában a kora újkori katolicizmus formai és tartalmi sajátosságait kialakította. Az inkvizíció fokozatosan szélesítette működésének körét, és számos, korábban csak elvétve vagy egyáltalán nem vizsgált bűnesetet is a joghatósága alá vont. Ezek közül számszerűleg is a legfontosabbnak a különböző mágikus szertartások és az ezekhez kapcsolódó hiedelmek üldözése tekinthető: idetartoztak a különböző szerelmi varázslások, ártó és gyógyító praktikák, termékenységbeavatkozások, halottidézések, jóslások, ráolvasások és végül a boszorkányság. Ez utóbbi vád tekintetében a római inkvizíció a spanyolhoz hasonlóan igen óvatosnak és skeptikusnak bizonyult: a bíborosok nagyon körültekintően kezelték a boszorkányság bizonyítékait, különösen a boszorkányszombatra vonatkozó vallomásokot, és a legkisebb kétely esetén is inkább a vádlottak felmentése mellett döntöttek. Részben ennek köszönhető, hogy Itáliában nem tomboltak a boszorkányüldözések.

A 17-18. századi inkvizíció egyik legfőbb gondja a hamis szentség terjedésének megakadályozása volt. Az ilyen tárgyú perek megnövekedése mögött kulturális, sőt bizonyos értelemben politikai irányváltást is kitapinthatunk. A 16. században spanyol hatásra számos apáca, kegyes életű szűz vagy özvegyasszony kereste az életszentséget aszketikus gyakorlatok és misztikus tapasztalatok segítségével. A spanyol kulturális befolyás csökkenése és ezzel párhuzamosan a francia és a Habsburg-hatás növekedése a barokk szentkultusz ezen formáit is háttérbe szorította Itáliában, ennek következtében az inkvizíció bírái is egyre nagyobb gyanakvással szemlélték az emóciók és az önsanyargatás túlzó megnyilvánulásait. Az eredmény számos inkvizíciós per lett Itália-szerte a hamis szentségre törekvő személyek (főleg nők) és a kultuszuk ellen.

A római inkvizíció és a zsidók viszonya teljesen más volt, mint az Ibériai-félsziget bírósága és a marranók közötti kapcsolat. A spanyol és portugál marranizmus az üldözések hatására szinte önálló, az ortodox zsidó hitől különböző vallássá fejlődött, míg az Itáliába emigrált társaik a félsziget szefárd zsidóságához asszimilálódtak. A zsidó vallású személyek természetesen nem tartoztak az inkvizíció joghatósága alá, velük szemben a pápák viszonylag türelmes politikát folytattak, elsősorban a pápaság gazdasági életében betöltött szerepük miatt. Keményebb fellépésre az inkvizítor pápák, IV. Pál és V. Pius részéről került sor, akik gettóba zárták és szigorú megkülönböztető intézkedésekkel sújtották az Egyházi Állam városaiban élő zsidókat. Az inkvizíció kizárólag a prozeliták, vagyis a zsidó hitre tért keresztények, illetve a katolizált zsidók és az Ibériai-félszigetről menekült marranók zsidósága ügyében bíráskodott. Az első esetre, vagyis a prozelitizmusra alig találunk példát az inkvizíció történetében, leginkább a radikális dogmakritika néhány képviselője mutatott komolyabb hajlandóságot a zsidó vallás iránt. A második jelenség már elterjedtebb volt. Eleinte a római inkvizíció joghatósága nem terjedt ki a marranókra, mentességüket IV. Pál szüntette meg, aki Anconában 1556-ban 25 marranót küldött máglyára a zsidó vallás titkos követésének vádjával. Ezenkívül még egy zsidózón végrehajtott halálos ítéletet ismerünk: 1583-ban Rómában elevenen elégették Yosef Saralvo ferrarai saktet, aki több száz ibériai conversót metélt körül.

Szintén alapvető különbség a spanyol és a római bíróságok között, hogy ez utóbbiak az iszlámmal kizárólag a muszlim vallásra tért, majd (önként vagy akaratuk ellenére) Itáliába került renegátok elleni perek során foglalkoztak. A történészek az iszlamizált nyugat- és dél-európaiak számát (a balkáni muszlimokat természetesen nem számítva) megközelítőleg 300 ezerre becsülik, ami a két világ közötti viszonylag átjárható határokon enged következtetni. A renegátok nagy többsége az oszmánok fogságában vette fel Allah hitét, de számosan önként, a kedvezőbb életlehetőségek miatt hagyták el a kereszténységet. Az inkvizíciós bíróságok közül leginkább a tengerparti és északkeleti városok, illetve Szicília hivatalai találkoztak iszlamizált keresztényekkel, a számuk a 17. század első harmada után radikálisan csökkent. Legtöbbjük önként jelentkezett a hivatalnál, és így az iszlám formális megtagadásával és a katolikus hitvallás letételével megúszta az ügyet. Mindössze két halálos ítéletről tudunk, amelyeket renegátok felett mondott ki az inkvizíció.

4.8. Összegzés

A római inkvizíció működéséről nagyon nehéz, ha ugyan nem lehetetlen, akár csak megközelítőleg pontos számszerű becsléseket készíteni. Ennek oka, hogy a vidéki bíróságok levéltárai részben megsemmisültek, részben pedig még feltáratlanok, a központi iratanyag pedig nagyon súlyos veszteségeket szenvedett, és éppen a perekre vonatkozó dokumentumok hiányoznak. Ennek következtében minden számszerű adat többé-kevésbé a levegőben lóg. A legvalószínűbb számítások szerint a római inkvizíció elé mintegy 2-300 ezer vádlott került, közülük 50-75 ezer személy ügye érkezett el a peres szakaszba. A kivégzések száma feltehetőleg 1100-1400 körül mozgott, az avignoni 855 halálos ítélet nélkül, amelyek végrehajtási arányát nem ismerjük, így a továbbiakban nem számolok velük. A kivégzettek több mint fele, 650-750 személy a reformáció eszméinek hirdetése miatt került a vérpadra, a többiek boszorkányság (240-350 fő), egyházi rend nélküli gyóntatás és misézés, illetve az Oltári- szentség meggyalázása (150-200 fő), végül zsidózás, az iszlám felvétele és egyéb bűnök (50-100 fő) miatt jutottak a hóhér kezére.

Ezeket a számokat, illetve az eljárás és a fogva tartás körülményeit tekintetbe véve nyilvánvaló, hogy a három újkori inkvizíció közül a római volt a legszelídebb bíróság. Az inkvizíciók és különösen a Szent Hivatal kegyetlensége tehát nem az önkényes brutalitásban, a kínzásokban vagy a tömeges kivégzésekben nyilvánult meg, ennek általában éppen az ellenkezője igaz. Az intézmény súlyát a kora újkori katolikus felekezet formálódásában betöltött szerepe adja meg: a keresztény humanista és spirituális tradíció megsemmisítése, a katolikus Biblia-fordítások betiltása, az (elsősorban itáliai) irodalom cenzúrája, az emancipálódó tudományos törekvések megfojtása és összességében ennek az attitűdnek az egyház szellemiségére és megítélésére való negatív következményei igencsak terhes és nehezen feldolgozható örökséget jelentenek évszázadok múlva is. Az újabb kutatások alapján formálódó inkvizíciókép tehát nem idillibb lett, mint a korábbi, hanem igazságosabb, amely ezt a sokat támadott intézményt – megszabadítva az évszázadok során ráakódott ellenpropagandától – sokkal realitásabban helyezi el a kora újkor felekezeti konfliktusainak és igazságszolgáltatásának rendszerében.

4.8.1. SZAKIRODALOM

Brambilla, Elena: *La giustizia intollerante. Inquisizione e tribunali confessionali in Europa (secoli IV- XV111)*. Roma, Carocci, 2006.

Bethencourt, Francisco: *L'inquisition a l'époque moderne. Espagne, Italie, Portugal XVe-XIXe siècle*. Paris, Fayard, 1995.

Dedieu, Jean-Pierre: *L'inquisition*. Paris, Cerf, 1987.

Del Col, Andrea: *L'inquisizione in Italia. DalX11 alXX1 secolo*. Milano, Mondadori, 2006.

Fragnito, Gigliola: *La Bibbia al rogo. La censura ecclesiastica e i volgarizzamenti della Scrittura (1471-1605)*. Bologna, Mulino, 1997.

Ginzburg, Carlo: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*. Budapest, Európa, 1991. Henningsen, Gustav: *A boszorkányok ügyvédje. A baszk boszorkányság és a spanyol inkvizíció 1609-1614*. Budapest, Kossuth, 1988.

Prosperi, Adriano: *Tribunali della coscienza. Inquisitori, confessori, missionari*. Torino, Einaudi, 1996. Romeo, Giovanni: *L'Inquisizione nell'Italia moderna*. Roma – Bari, Laterza, 2002.

Tedeschi, John: *Il giudice e l'eretico. Studi sull'Inquisizione romana*. Milano, Vita e Pensiero, 1997. Tusor Péter: *A barokk pápaság*. Budapest, Gondolat, 2004.

4. fejezet - GYARMATTARTÓK ÉS GYARMATOK

1. Rákóczi István | A PORTUGÁL TENGERENTÚLI BIRODALOM

„Portugália az Atlantikum Mediterráneuma és a Mediterráneum Atlantikuma” – állítja Pierre Chaunu paradoxona, amivel az ország földrajzi helyzetéből fakadó termékeny kettősségre utal. Hajóiskolák metszéspontja, a tengerjárás anyagi és szellemi innovációi gyűjtőpontjaként a 14. századi Portugália megteremti egy minőségi ugrás feltételeit. Ennek kezdőpontja 1415, amikor is I. János király (1385-1433) egy flottája átkel a Gibraltári-szoroson, és elfoglalja Ceutát, ahol portugál erődöt hoznak létre a kezdeti expanzív célokért. Portugália stratégiai foglалásával elsősorban még a Földközi-tenger medencéjében kívánja kereskedelmi és politikai pozícióit javítani. A Szaharán túli karavánutvonalak végpontjainak elfoglalásával az arany és az afrikai fűszerek mediterrán újraelosztását, a maghrebi gabonafelesleg megszerzésével pedig saját élelmezési gondjait akarja orvosolni. Mindez, párosulva egyfajta keresztes politikai akarattal – ti. a reconquistát, az iszlám elleni visszavívó harcot az ellenség területére vinni át – és a társadalmi előfeltételekkel, azt eredményezi, hogy felfedezői feltárják 1460-ig a nyugat-afrikai partokat a Guineai-öböl, felfedezik az észak-atlanti szigetcsoportokat (1419: Madeira, 1427: Azori-szigetek), telepesei és kereskedői kialakítják egy ún. betelepítő típusú és egy kereskedelmi lerakatokkal (factoria) operáló tengerentúli gyarmatosítás gyakorlatát. Diplomatai ezzel párhuzamosan megtalálják az atlanti vizeken a „dinamikus status quót” a Kanári-szigeteket párhuzamosan elfoglaló Kasztíliaival szemben (alcágovasi szerződés, 1479).

A folyamat mentora és motorja a magánföldesúri vagyonát a tökéletesedő új hajók, a naók, karavellák felszerelésébe investáló Tengerész Henrik, a Krisztus Rend nagymestere volt, aki ugyan hajóakadémiát nem alapított Sagresben – mint azt tévesen állítják még ma is sokan –, de támogatása mellett felnőtt egy olyan hajósnemzedék, amely a régi pszichikai korlátokat áttörve kialakította a parttól való eltávolodás (az ún. volta da Guiné) nautikai gyakorlatát az alkalmazott és a célnak megfelelően leegyszerűsített csillagászati és matematikai eszközök (asztorlábium, napmagasságtáblák stb.) segítségével. Ugyancsak ő volt az, aki az atlanti szigetek betelepítésére egy olyan, még feudális jellegű láncolatot alakított ki (az ún. örökletes kapitányságok rendszerét), amely mint koncepció túlélte a korát. Később ugyanis Brazília első kolonizációja is így megy végbe: a korona által kinevezett kapitányok birtokába került földeken a telepesszervezés, a közigazgatás és igazságszolgáltatás megszervezése az ő feladatuk. Az atlanti szigetekre idővel fekete-afrikai munkáskéz kerül át, hogy a cukornádültetvények tulajdonosai – az itáliai pénzügyi körök hathatós támogatásával – egész Európában terítsék a nád ekkor még luxusnak számító termékét.

A gazdasági szempont a korai terjeszkedésben is fontossá vált. Eszerint nemcsak a közvetlenül Marokkóban a hitetlenek elleni, már a reconquista óta folytatott katonai küzdelem lehet hasznos, hanem azok a gazdasági áttételek is, amelyek a kereszténység globális céljaihoz anyagi eszközökkel járulnak hozzá, és ezzel a hagyományos muszlim kereskedelmet lehetetlenítik el. A karavellák és a karavánutak versenyfutásából Belső-Afrika javaiért a portugálok hajói kerültek ki végül győztesen; ennek máig tartó következménye az, hogy a Sahel-övezet elveszítette korábbi jelentőségét. A portugál – és a hozzájuk társult itáliai – kereskedelmi körök az 1480-as években gazdasági értelemben is birtokba veszik az egyenlítői, majd az attól délre eső területeket. A korona a szudáni arany begyűjtésének őrpontjául megalapítja Sao Jorge de Minát, ahol a kereskedelem királyi monopólium volt. Ezzel párhuzamosan előkészítik a nagy és egyre tökéletesedő tervet: Afrika megkerülésével eljutni a fűszerek Indiájába. Diogo Cao (1482: Kongó, Angola), majd Bartolomeu Dias (1487-1488: Jóreménység foka) útjai az atlanti vizekről az Indikumba való behatolást készítik elő, amelyet Vasco da Gama realizál 1498-ban, és amelynek folyományaként a Pedro Ál- vares Cabral vezette második indiai hajóflotta egy évre rá úgymond felfedezi Brazília partjait. II. János (1477, 1481-1495) és I. (Szerencsés) Mánuel király (1495-1521) nemzetközi szinten is bebiztosítja az új szerzemények sorsát. A VI. Sándor pápától (1492-1503) kieszközölt, az ibériai versengő hatalmak által kezdeményezett, Inter cae- tera kezdetű bullával befolyásolt portugál-spanyol tárgyalások a tordesillasi szerződést eredményezik (1494), amely, érdekszférákra osztva az atlanti vizeket, a Kolumbusz Kristóf felfedezte Amerikát (1492) – a későbbi Brazília partjai kivételével – Kasztíliaának, az indiai fűszerrakományok Afrika körüli útvonalt pedig Portugáliának garantálja. Portugália világtörténelmi pillanata a fűszerek Indiájába való megérkezéstől vette igazi kezdetét, s a berendezkedés után az Indiai Alkirályság mintegy fél évszázadra kereskedelmi monopóliumhelyzetbe került. Ezt az 1550-es évek strukturális válsága követte.

1578-ban a portugál katonai terjeszkedés, az expanzió hagyományos vektora is zsákutcába kerül. Marokkóban a hagyományos keresztes szellem vezette célokért még a század harmincas éveiben újult fel a küzdelem, amely utóbb a portugálok Mohácsal mérhető nagy nemzeti csatavesztéséhez vezetett el. Alcácer Quibir közvetlenül Sebestyén király (1557-1578) elestét, közvetve pedig a nemzeti önállóság bukását jelentette. Két év múlva Henrik király halálával kihal az ún. álbургundi, vagyis Avis-dinasztia egyenes ága, s a portugál trónt a Habsburg Fülöpök foglalják el. Az ibér egység alapvetően perszonális uniót jelentett, legalábbis a tomari rendi gyűlés alkotmányjogi garanciái szerint, s nem pedig leplezett felolvadást a spanyolok birodalmában.

1580 – Vitorino Magalhaes Godinho véleménye szerint – éppen hogy egyfajta végpontja, s nem a kezdete volt egy folyamatnak, amelyet a század közepének általános gazdasági krízise és politikai nyomása csak elmélyített: a két ibér gazdaság egymást kölcsönösen kiegészítő és egymástól függő helyzetbe került. A két korona egyesítése a felszínen csupán ezt szentesítette egy olyan világpolitikai környezetben, amelyben a gyarmataikra törő közös ellenséggel szemben az ibér népek katolikus tudata, illetve maguk a több évszázados dinasztikus kapcsolatok és a kétnyelvű félszigeti kultúra is a paktum irányába hatottak. A perszonálunió előnyeinek ízlelgetésével eltelt első évtizedeken csak a Nagy Armada kudarca (1588) hagyott foltot, maga II. Fülöp király (1556-1598) pedig Lisszabon fejlesztésének hívéül szegődve, még birodalmi központját is ide kívánta átköltöztetni. Az öt követő III. (Portugáliában II.) Fülöp (1598-1621) és főleg IV. (Portugáliában III.) Fülöp (1621-1665) idejében azonban megromlik a helyzet minden vonatkozásban: az egyesülés okai és érvei az 1620-as években túlhaladtakká váltak, és a holland-angol támadások következtében a birodalom minden eresztéke már recseg és ropog, Hormuztól Reciféig és Luandától Ceylonig.

Az idealizált múlt- és pátriafogalommal felvértezett ibér kisebbségek, így Portugália is, elszakadási államsínybe kezd, és Katalónia nemzeti felkelése sikerének kárára megkísérli levetni Madrid zsarnok igáját. Nem kis mértékben a megosztott katonai erőnek és a politikai figyelemnek köszönhetően ez Portugáliának sikerül. Az elszakadási háborúval visszaszerzett függetlenség ára ugyanakkor a gyarmatok jó részének holland és angol kézre kerülése volt. Északkelet-Brazíliában Nassaui Móric kolóniáit, Afrikában Luanda szigetét visszaszerzik ugyan, de a 16. századi hajdani fűszerbirodalom számos erőssége Ázsiában angol kézre kerül, részben elhódítás, részben – mint például a Brit Birodalom ékköve, Ceylon – hozomány formájában. A cukorbirodalom azonban a 17. században is töretlenül fejlődik, Brazília pedig a század végi aranyláznak köszönhetően is – Minas Geraisban az arany mellett gyémántot is találnak, innen a tartomány Általános Bányák elnevezése – földrajzi határait messze kitolja a belső migrációk révén új gazdasági gócpontokat eredményező új ciklusok kívánalmai szerint.

Korszakhatárnak valószínűleg az 1750-es év tekinthető, amikor a két ibér korona egy új elv, az uti possidetis – ki-ki az addigi tényleges foglalásainak megfelelően – elve szerint vonja meg egymás között a földrajzi határvonalat, amelynek révén az egész Maranhao portugál kézre kerül. Itt, modern elveket alkalmazva, az Orinoco vízgyűjtő medencéje spanyol, az Amazonasba futó folyamok alkotta, ekkor feltérképezett táj pedig portugál fennhatóság alá kerül. Nem így a La Plata folyó torkolata, amely az ún. misszióháborútól (1756) egészen a 20. századig még számos spanyol-portugál súrlódáshoz vezet.

E kronológiai határpontok kijelölése és a főbb mozzanatok felvázolása után lássuk, hogyan történt a birodalomépítés az egyes gazdasági-földrajzi komplexumokban.

1.1. Észak-Afrika

Ceuta elfoglalására egyfajta keresztes szellemben került sor 1415-ben, forrásaink szerint. Az I. János király által szervezett expedíció sokáig Granada elfoglalására készült ugyanis, de Kasztília a visszavívás jogát magának tartva fenn, elutasította a felajánlott segítséget. Innentől kezdve és éppen ezért is határkö ez az akció a portugál önálló, nemzeti s egyben tengerentúli terjeszkedés történetében, hiszen a hitetlenek dzsihádjá elleni háborút immár az Ibériai-félszigeten kívüli térben vívja tovább. Ez volt az oka annak, hogy nem volt feladható az elsőként elfoglalt erőd, bár „nagy elnyelője volt embernek és pénznek”, s újabb katonai lépések sorozatát eszkalálta. Al- cácer Ceguer, majd Tanger 1443-as elfoglalási kísérlete legalábbis erre utal. Az előbbi erődöt 1458-ban foglalják el tartósan – egy a pápa által kezdeményezett keresztény törökellenes flotta felállításakor –, az utóbbi Arzila 1471-es elfoglalásakor kerül portugál kézre, amikor a helyiek elhagyják a települést.

Addig, amíg a 15. században főleg a berber kalóztevékenység megszürése miatt fontos az észak-atlanti kiszögellés, addig kétségtelen, hogy a 16. században a Magh- reb al-Aksza, az iszlám legtávolibb határa ideológia vezérelte összecsapások színtere marad. Mintegy a portugál nemesség apródiskolájaként kötelező itt harcolni a nemeseknek, akiknek felesleges energiáit a korán központosítani szándékozó királyi hatalom az itteni harcok kalandjában vezette le. Foglalásai Marokkó délebbi területein ezzel szemben inkább egy déli irányú

kereskedelmi behatolás ugródeszkái. Nem véletlen, hogy Azamor, Agadir, Mogador mellett, amelyek csak a század első évtizedeiben kerülnek portugál kézre, Mazagao egészen 1769-ig a portugál koronához tartozik.

Marokkó sorsa ugyanakkor sok vita tárgya volt. 1550-ig többször kerül a királyok által felkért tanácsadó nemesek elé a kérdés, hogy vajon feladható-e a gazdaságilag értéktelenné vált erődítmény-helyőrségek láncolata. Volt egy olyan észak-afrikai szárnya a véleményformálóknak, amely a mór foglalások földjét egy territoriális terjeszkedés részeként kezelve, már magát a felvetést is elutasította, míg az indiaiak másik csoportja azon a véleményen volt, hogy a kereszténység globális ügyét jobban segíti a távolsági kereskedelem haszna, mint bármilyen fegyvercsorogató propaganda. Sebestyén király kalandjának kudarca (1578: Alcácer Quibir) a felülkerekedett első véleményt korántsem igazolta. Talán szimbolikusan is tartható, hogy Ceuta (amely Melillával a mai napig spanyol terület) az elvesztett portugál függetlenség visszaállításakor, 1640-ben nem esküdött fel az új nemzeti dinasztiára, a Bragangákra.

1.2. Azori- és Madeira-szigetek

A három szigetszoportba osztott, összesen kilenc lakatlan szigetből álló Azori-szigetek esetében inkább újra-, semmint első felfedezésükről beszélhetünk, s ha azt firtatjuk, melyik hajós nemzet jutott először a közelébe, minden bizonnyal a föníciaiakig jutunk. A 14. század közepétől rendszeresen feltűnik az itáliai térképeken, illetve A tudás könyve (Libro del Conocimiento) lapjain. Portugál, 'ölyv' jelentésű gyűjtőneve megegyezik az arab Rahannal, amely Idrísi geográfiájában szerepel. A portugál hajók 1427-ben – mondjuk így – tudatosan is érintik, majd a spanyol konkurens kísérleteket megelőzendő, sor kerül benépesítésükre is. Az örökletes kapitányok sorában Gongalo Velho az első, a hatalmát végső soron reá delegáló Tengerész Henrik azonban már nem szól bele Terceira szigetének kolonizációjába, amely majd Brugge-i Jacome vezetésével zajlik. A portugál dél kolónusai mellett az 1480-as évektől feltűnnek a Madeiráról továbbtelepülők, valamint újabb flamandok is, akiknek elportugálosodott nevével nemcsak a telepesek, de az európai export szervezői között is sűrűn találkozunk. A Portugálián kívüli európai kivitelre elsősorban az északi textiliparban keresett színezőanyagok kerülnek, míg az észak-afrikai portugál erődítményekbe főleg gabonaféléket szállítanak. A 16. század két városi rangra jutó települése (Ponta Delgada és Angra do Heroísmo) között éles rivalizálás indul, miközben szinte kötelezően érintik őket a Mina-parti, majd később a fűszereket szállító portugál hajókonvojok, ami miatt a (francia, angol) kalóztevékenységnek is sűrűn ki vannak téve a következő évszázad során. A szigetek stratégiai fekvése – korán felismert katonai jelentősége – logisztikai szerepkörre predesztinálja őket, illetve arra, hogy Portugália távolsági kereskedelmi hajóforgalma számára az észak-atlanti felségterület védelmét lássák el.

Legname (Madeira sziget) és Porto Santo néven a Madeira szigetszoport fő szigetei a katalán atlaszokban jóval tényleges felfedezésük előtt is szerepelnek már, nem úgy a Kopár- és a Selvagens-szigetek, amelyek napjainkig jelentéktelenek. A helyi legenda egy szomorú sorsú hősszerelmest, Machin lovagot jelöli meg első felfedező gyanánt, formális – és történetileg dokumentált – felfedezője azonban az a portugál Joao Gongalves Zarco 1419-ben, aki egyben a három örökletes kapitányságra osztott Madeira-szigetek első betelepítője is volt. A 728 km² területű, dús növényzettel borított szigeteknek nevet adó erdőket kivágják. A föld elhódítása a természettől így is csak lassan ment végbe. Még 1940-ben is csak 225 km² volt a megművelt földterület e kellemes klímájú helyen.

A szigeteknek korán a cukortermelés válik a fő profiljává, amely a Perestrello család révén az itáliai kereskedők érdekltségébe tartozott. Porto Santo örökletes kapitányának leányát egy akkor még ismeretlen genovai, bizonyos Kolumbusz Kristóf kéri meg, jegyezzük meg inkább az érdekesség kedvéért, mint fontossága miatt. Az első cukormalom 1452-ben Diogo de Teive tulajdona volt, és évi 1600 arrobát (1 arroba kb. 15 kg) adott. Madeira cukortermelésének a virágkora alig tartott fél évszázadig, de jelentősége mégis szinte felbecsülhetetlen. A gazdaságtörténészek szerint Madeira egyfajta trópusi laboratóriumként szolgált – a növényi kultúrák mellett az állatok is itt akklimatizálódtak a forró égöv viszonyaihoz –, de a társadalomtörténészeket is izgatta a madeirai rabszolgatartó modell, amely egyre nagyobb számban alkalmazott a fekete kontinensről ideszállított munkáskezet a cukornádültetvényeken. A cukor fogyasztásának a forradalma azonban még váratott magára: Portugáliában ez idő tájt mindössze 75 gramm volt az egy főre jutó évi átlagfogyasztás. Az Atlantikum és egyben az óriási Brazília megteremtésének egyik legfontosabb összetevője és oka a cukor kultúrája volt. Franciaország még alig valamivel a forradalom előtt is csak 1 kg/fő alatt fogyaszt évente e patikamérlegen mért termékből. A hasonlóan luxuscikkeknek számító fűszereknek azonban már más hatása és jelentősége van a portugál gyarmatbirodalom kiépítése szempontjából.

Összegezve: a Madeira- és az Azori-szigetek a portugál terjeszkedés történetében fontos – de időleges – szerepet játszottak, illetve csak a birodalom egyes súlypontjainak változásaikor jutottak újra nagyobb szerephez, míg egyébként másodlagos funkcióval bírtak. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a Kanári-szigetek spanyol

telepeshagyományától részben eltérő modellt alkotva, a korai kasztíliai-portugál atlanti vetélkedésnek pozitív szerepe volt. A kereskedelmi/mezőgazdasági indíttatású betelepülés gyakorlata Portugália érdekkörébe vonta a ma is autonóm területeiként a közigazgatása alá tartozó szigeteket.

1.3. A nyugat-afrikai partvonal

A nyugat-afrikai partvidék felfedezése és gazdasági explorációja is három főbb szakaszra osztható: a 15. század elejétől az embervadászat tilalmáig, majd 1448-tól a Jöreménység fokának eléréséig, illetve az ettől az indikumbeli alkirályság szerkezetének a kialakításáig. Földrajzi értelemben a Bojador-fokon túli hajózás (Gil Eanes, 1443) tette lehetővé az első kereskedelmi sikereket. 1435-ben az előbbi hajós és António Gon- galves Baldaia jelenti az expedíciókat a magánvagyonából – többek között a Krisztus Rend nagymestereként kapott javadalmakból – finanszírozó Tengerész Henriknek azt, hogy „dromedárokon láttak valami parti kikötő felé tartó karavánokat”, ahogyan a krónikás, Gomes Eanes de Zurara írja. Ezzel kezdetét veszi a muszlim kereskedők és a karavellák versenyfutása Fekete-Afrika javainak – bors, arany, elefántcsont és rabszolgák – elosztásáért. Mindezek a Guineai-öbölbe érve, a part egyes szakaszainak nevét adva, sokat árulnak el a terjeszkedés mozgatórugóiról. Igaz, 1417 óta pápai engedéllyel kereskedhettek a portugálok a hitetlenekkel is, amit húsz év múlva is megerősítenek. A fő cél azonban a szudáni arany elsődleges elosztópontjainak közvetlen birtoklása volt. Az Arguim szigetén, Guinea folyói vidékén kialakított portugál lerakatok egyben a Mali (az ún. Arany Birodalom) felé nyitó kereskedelem első állomásai is voltak, amelyet 1471-ben – tíz évvel a korai hajózások és kereskedelem mentorának halála után – érnek el a portugálok. Ezt újabb tíz esztendő múlva, a 15. századi portugál terjeszkedés második szakaszának koncepciózus vezetője, II. János király hercegsége idején, 1482-ben biztosítják maguknak Sao Jorge de Mina stratégiai szempontból döntő felépítésével. Közben a kereskedelem jellege is változik. A királyi monopólium újra a kereskedőcsoportoknak bérbe adott exploráció (1461-től) helyére lép, a ceutai, majd guineai áruktár Lisszabont olyan európai elosztóponttá tette, amelyet a genovai, firenzei, velencei kalmárok éppúgy látogattak, mint ahogy magukban az expedíciókban is részt vettek tengerészeik és kalandoraik (Ca da Mosto, Noli, Usodimare és nem utolsósorban a Kolumbusz fivérek) révén. Jelenlétük nemcsak nemzetközi jelleget kölcsönöz az ügyleteknek, de előkészíti annak az ismeretanyagnak az átvételét is, amelyben a portugálok élen jártak.

Ezek a nautikai újdonságok ritkán voltak igazi novumok, inkább csak a meglévő ismeretek és/vagy eszközök innovatív – sokszor a tengerjárás praktikus kívánalmaihoz egyszerűsített – formái. Így ismertek voltak a csillagászati asztrolábiumok már a középkorban is, csak hogy az új, tengerészeti kiadás már mentes volt minden sallangtól: célja mindössze a déli napmagasság mérése volt, amellyel az egyik földrajzi koordinátát legalább pontosan meg tudták állapítani. A tengeri kronométer kifejlesztéséig (még századokig) várni kell a fix pont meghatározásának másik elemére. Ehhez a jobbára a matematikában műveletlen tengerjárók külön táblázatot használtak, és a hajós navigációt segítő, az óceáni áramlatokat is feltüntető portulánokat, partszakaszterképeket alkalmaztak, miközben messze eltávolodva a parttól, forradalmasították a tengerjárás földközi-tengeri gyakorlatát. A halászflokkokban edződött tengerészek karavellákon, naókon – tehát az óceánjárásra alkalmassá tett –, három árbocon függő, nagy vitorlafelülettel ellátott hajókon utaztak. Ezek segítségével a kizárólag szél által hajtott hajókon a partfeltárás mellett az áruszállítást is szolgálták az új hajótípusok folyamatosan tökéletesített és továbbfejlesztett nemzedékei. A gyakorlatiasság szülte az olyan manőversorokat is, mint például a „guineai visszaí”, amely egy képzeletbeli nyolcast rajzolt az atlanti vizekre. Az észak-atlanti vizeken déli irányba eleinte a part mentén hajóztak, visszaúton viszont messze eltávolodtak a partoktól, hogy kedvezőbb áramlatokat kövessenek. Ez egyben szükségszerűvé tette az északatlanti szigetek (Madeira- és Azori-szigetek) felfedezését éppen úgy, mint később a déli Atlantikumban a brazil partok megtalálását. Itt ugyanis az északival ellentétes áramlat mentén haladtak a portugál hajók. Kellő tűzerejükkel, a behajózott katonáik és műszaki szakembereik jártasságával utóbb alkalmassá váltak az Indiai-óceán kereskedelmi terének meghódítására is. Ennek előkészítői a portugál hajóskultúra talán legnagyobb alakjai, Diogo Cao és Bartolomeu Dias voltak.

Cao, az 1482 utáni évtized felfedezőjének a címerében nem véletlenül szerepelnek a padrao néven ismert hatalmi jelzőoszlopok: II. János király nevében a res nullius jogalapján, az első foglaló jogán gondosan rögzíti utazásai főbb pontjait. Útja végeztével éppen olyan gyorsan kerül le a neve a felfedezések lapjairól, mint ahogyan sokszor- rozódnak az általa felfedezett partról szóló ismeretek. Diogo Cao kegyvesztett lett, mert információi még félrevezették a gyors sikerben érdekelt uralkodót. Ha Germa- nus Martellus planiszférajára tekintünk, jól látható, hogy a fekete kontinens nyugati partja már alapos feltérképezés után kerül rögzítésre, de az azon túli területek visszalépnek a ptolemaioszi világkép földrajzi fikcióihoz. Ezeket valójában már Bartolomeu Dias feszíti szét, amikor 1487-1488-ban eljut a mai dél-afrikai Great Fish-folyóig, ahonnan visszafelé útján az Agulhas és a Jöreménység fokát feltárva, egyben bizonyítja az Atlantikum és az Indikum átjárhatóságát. Paradox módon éppen ezeken a vizeken éri hajótörés, amikor 1500-ban a második indiai hajóflotta parancsnokát, Pedro Álvares Cabralt segíti szakértelmével.

II. János király szárazföldi hírszerzőket is útra indít. Közülük Covilha célba is ér, felderíti Indiában a legalkalmasabb fűszerkikötőt (Kalikutot), majd egy titkos megbízatással Etiópiába érkezik, hogy szövetségest keressen a muszlimok kereskedelme és hatalma elleni globális harchoz.

Eközben zajlik le Kolumbusz elutasítása is a portugál udvarban. A nyugati irányú út fanatikusát a nem kevésbé kitartó II. János a valós tények és az elérhető hasznok alapján arra inti, hogy a fűszerek Indiájába nem Cipangun (Japán) keresztül, hanem a Jóreménység fokán keresztül vezet az út. A portugál hajóstapasztalatok – amelyek a géniusz Kolumbuszt is felnevelték – ezúttal elegendőnek bizonyultak a tudományos ismeretek támaszául, igaz, nem számoltak azzal, hogy a kasztíliai udvarnál sikerrel járó genovai kalandor-fantasza útja során úgymond hajótörést szenved egy új kontinens, Amerika partjainál. Vasco da Gama világtörténelmi 1497-1498-as útjára így már csak a felfedezés és a tordesillasi szerződés (1494) megkötése után kerül sor, amely lezárja az atlanti partfelfutó felfedezések második szakaszát.

1.4. A portugálok indiai állama

Hajózási értelemben a kihívás nem lett kisebb: ki kellett alakítani a Portugália-In- dia állandó hajóútvonalat, amelyen emberek, áruk és más javak közlekedtek évente rendszeresen. A karavellák mellett a szállítóhajók, a naók és galleonok kaptak egyre nagyobb szerepet. Míg Vasco da Gama flottájában (Bérrio, Sao Rafael, Sao Gabriel) egy hajón átlag 60 ember utazott, a rendszeres Lisszabon-Goa útvonalon 120 hajós mellett 400-500 katoná vagy más utas is közlekedett, az átlagban 300-450, de nemritkán akár 600 tonnás hajókon. A monszun, illetve a trópusi szezonális széljárás nem segítette mindig a közlekedést, az oda- és visszautak nem voltak azonos perióduson belül megtehetőek, ráadásul mivel a kedvező széljárás és a fűszerek érésének ideje nem esett egybe, nem időleges, hanem rendszeres megtelepedést követelt meg a kereskedés érdeke. Mozambik szigete – egyben a kelet-afrikai partszakasz általában is az ún. *carreira da India* biztos háterszága – sokszor volt a visszaúton rekedt hajók át- telelésének helyszíne, ami miatt volt, aki azt is felvetette, hogy inkább két útemben és csak idáig kellene mindkét irányból a bázisra közlekedtetni a hajókat.

A kereskedelmi forgalom megszervezése és a portugálok indiai államának a kialakítása egymással párhuzamosan és mintegy kölcsönhatásban zajlott. Az Indiai Alkirályság szinonimájaként az utóbbi kifejezést ugyan csak 1552-ben használják először írásban, mégis I. Mánuel óta tetten érhető az a törekvés, hogy az Indikum- ban állandó kereskedelmi és katonai jelenlétet alakítsanak ki a portugálok, amelynek közigazgatási központja az 1510-ben elfoglalt Goa lesz. Francisco de Almeida és különösen a második kormányzó, Afonso de Albuquerque idején, 1515-ig épül ki a keleti impérium váza, amelyet 1622-ig a virágzás és a stabilitás jellemez. 1509-ben a Diu mellett vívott tengeri csatában eldől, hogy a törökök segítségével sem sikerül a helyi erőknek felvenni a harcot a portugál hajók tűzerejével. Előbb cirkáló jelenléttel, később Hormuz 1515-ös elfoglalásával a levantei hagyományos fűszer-kereskedelmi útvonalat a portugálok lezárják (igaz, Adent 1513-ban már nem tudják elfoglalni), és a

Malabár-parton, Cochim, Chaul stb. elfoglalásával kiszorítják a bors és más indiai fűszerek arab-muszlim felvásárlóit a termés közvetlen elosztásából. Diu és a gudzszerati erők ugyan a hátsó-indiai – főleg a gyömbér, szerecsendió, szegfűszeg – kereskedelmi forgalmat még készek újraszervezni, de Diu két sikertelen, török támogatta ostroma (1538 és 1546) után végleg portugál ellenőrzés alá kerül az Indikum. A Távol-Keleten Malakka elfoglalása (1515), a Fűszer-szigetek (Ternate, Tidore, 1522) megszerzése, a jelenlét Jáván és Macaón keresztül Kínán át Japánig (1554) egy nagy szervezetségű és hatékony birodalmiságot takar.

A 16. századi portugál ún. első tengerentúli gyarmatbirodalom három kontinensre – Afrika, Dél-Amerika és Ázsia – terjedt ki, a súlypontjai váltakoztak. A 16. század közepéig a portugálok ázsiai alkirálysága jelentette a favorizált területet. A kincstár bevételeinek a zöme is innen, illetve a fűszerek európai reexportjából származott. A távolsági kereskedelem európai elosztópontjai nem az Ibériai-félszigeten, hanem a fogyasztókhoz közelebbi pontokon, Brüggeben és Antwerpenben alakultak ki. Nem így Ázsiában, ahol a portugálok vonják a fenti hatalmi hálójukba a kontinens-, a régióközi és a helyi kereskedelmet. Ehhez a portugálok egy thalasszokratikus (tengeri) berendezkedési sémát alakítottak ki, s a lehető legkisebb, sokszor csak apró szigetekre, egyes kikötőkre vagy keskeny parti sávra szorítókat katonai foglalásaikat a kereskedelmi ellenőrzés maximumával párosították. Jellemző módon, amikor kereskedők megjelentek az ágyúk oltalmában, és raktárakat kértek maguknak, ezt a helyiek mindig úgy értékelték, hogy bazárt, noha azok valójában factoriát, katonai erőddel kombinált jelenlétet kívántak maguknak biztosítani. Ezután főleg a stratégiai pontokról (pl. Goa, Malakka, Diu stb.) szőtték tovább a portugál kereskedelmi útvonalak hálózatát, ami a királyi monopolkereskedelmet és a magánkereskedést egyaránt magában foglalta. Ehhez egyrészt a megjelenésük előtti arab kereskedelem eszközeit is felhasználták, mint például a *quirtast*, amely egyfajta menlevél volt. Ezzel kereskedelmi és/vagy politikai jellegű preferenciájukat is érvényesíthették. A Portugál-Ázsia garnizonjai- ban szolgálatot teljesítő katonák viszont

zsoldjuk valójában ki sem fizetett 1/5 része erejéig betársultak a fűszerfelvásárlásba, s csempészet helyett érdekeltté váltak a király fűszer-monopóliumában.

A portugálok kereskedelme abban is úttörő jellegű volt, ahogyan a távolsági pénzmozgásokat hitelek, kihelyezések és fizetési kötelezvények formájában kezelte. Amikor Vasco da Gama visszatért Lisszabonba első útjáról, azt a hírt hozta, hogy Kalikut ura – illetve kereskedői – elsősorban nemesfémeket, aranyat, ezüstöt kérnek cserébe az itt beszerezhető fűszerekért. Ettől kezdve a fűszer-kereskedelem, amely Madagaszkártól Japánig, a Fűszer-szigetektől az Ádeni-öbölhöz egy portugál mare clausumban egyfajta nemesfém-pumpaként működött, az afrikai arany és az európai – később amerikai – ezüst forgatása mellett a helyi kereskedelemből is teremtett elő pénzeszközöket. Hála a globális ellenőrzésnek, a konkurens kis alkalmazkodóképességének, a portugálok erős katonai jelenlétének és főleg hajóik relatív tűzerőfőlényének, 1622-ig érintetlenül maradtak a lerakatok. Ázsiai, Goa-központú alkirályságuk akkor került válságba, amikor előbb a spanyolok, majd utána a hozzájuk hasonlóan szervezett, de nagyobb tőkével és innovációs hajlammal rendelkező hollandok és utóbb az angolok már pusztán a megjelenésükkel is felülírták az Indikum térségének globális ellenőrzését. A portugálok új és alternatív, a dél-afrikai Jóreménység foka megkerülésével kialakított tengeri útvonala a hagyományos levantei fűszer-kereskedelmet azonban hosszú időre még visszavetette, résztvevőit (Velence, Genova, muszlimok) pedig háttérbe szorította, s elsőként világkereskedelemmé formálta az általa felfedezett hatalmas kiterjedésű, eltérő civilizációs hagyományú térségeket. Ázsia nagy birodalmi (Kína, Japán) azonban valójában érintetlenül maradtak. Tengerparti sávjaikat viszont a portugál expanzió elérte: a nagy hajó, amely Macao és Nagaszaki között közlekedett, össze is kötötte a két birodalmat, s valójában minden fél számára hatalmas hasznot realizált.

1.5. Brazília

Cabral hivatalos felfedezése (1500) után a kereskedők közül Fernando de Noronha az első, a leghíresebb gyarmatosító. 1502-ben bérbe veszi a brazilfa-kereskedelem monopóliumát, és hasonlóan, mint azt a korona a part menti Nyugat-Afrikában tette az 1470-es években, a rendszeres, szerződésben foglalt partfelfedezéshez kötötte az üzletet. Egy évre rá a parton azonban nemcsak portugál hajók kötöttek ki brazilfáért – rajtuk Amerigo Vespuccival, aki a kontinensnek később a nevét adja –, hanem a franciák is, akiknek kolóniáját Rio de Janeiro környékéről kellett kiszorítani. Ekkor a portugálok jelenléte is sporadikus volt még, és a partvidékre korlátozódott, amely egy ugyancsak régi hagyomány szerint örökletes kapitányságokra oszlott a közigazgatás szempontjából. A foglalások hatékonyabb védelme azonban itt is újra-közpon- tosításhoz vezetett: 1549-ben Tomé de Sousa lesz Brazília főkormányzója. Maga az új gyarmat azonban még ekkor is sokak számára sziget formáját ölti, s valójában a folyamatok – az észak-amerikai ösvények vagy utak megfelelői – mentén indul meg a terület felfedezése mélységben, amit az indiánok kiszorítása kísért. 1526-ban Pernambu- cóban kezdi el működését az első cukorfinomító üzem, amelyet a század közepére még újabb négy követ. A szám egy évszázad múlva tízszeresére növekedik. Brazília csak a 16. század második felétől válik a portugál expanzió első számú, kiemelt célterületévé, akkor, amikor az egész gyarmatbirodalom is dél-atlantivá válik.

A cukor és az atlanti triangulum-kereskedelmek kívánalma a behatolást most is pragmatikusan alakítja át: itt valódi telepesmozgalom zajlik, s kialakul a ciklusváltó monokultúrák gyarmata. Az európai textiltiparokon hamar népszerűvé vált, festékanyagot tartalmazó brazilfa kiszállítása után a hajdani Terra de Vera Cruz vagy Terra dos Papagaios (az Igaz Kereszt és a Papagájok Földje) az atlanti rabszolga-kereskedelemre támaszkodva fejlődik Brazíliává. Ez, amint egy portugál író állítja, „a feketék pokla, a meszticek purgatóriuma és a fehérek paradicsoma” volt, ahol a cukor vált az elsődleges kiviteli cikké. Ezzel párhuzamosan felgyorsul az indiánok belső területekre való menekülése, és miután kiderül, hogy nem az ideális munkaerőt jelentik az ellenük irtó- és fogolyszerző háborúkat folytató telepesek számára, megkezdődik a fekete rabszolgák tömeges importja. Egységes rendszerré akkor és azáltal válik az új portugál atlanti birodalom, amikor a rabszolga-szállítmányok kiinduló- és végpontja mellett a hasznot „útközben” realizálják. Olcsó manufaktúratemékekért rabszolgákat vesznek és szállítanak Brazíliába, ahol az eladott „darabáruért” cukrot vásárolnak, majd a háromszög kiinduló- és végpontján, Európában zsebelik be a kereskedelem extraprofitját. Az eljárás fő kárvallottja természetesen a fekete kontinens, ahol demográfiai vákuum is keletkezik. A krisztianizált kongói birodalomtól délre eső, ezzel vazallusi viszonyban álló törzsi királyságok a mai Angola területén lesznek innentől kezdve az afrikai rabszolga-kivitel központjai. A csecse-becse, a palavér és egyéb portugál kölcsönszavak elterjedése más rabszolga-kereskedelmet folytató nemzetek nyelvén ugyanakkor arra utal, hogy a portugálok nemcsak a tengerjárás, hanem a kontinensközi új kizsákmányolás úttörői is voltak. Igaz, hogy ők globalizálják első alkalommal, vagy kevésbé átpolitizált terminussal, ők mondializálják elsőnek az ekkor felfedezett világot is. A Föld planetáris rendszerében elsőnek ők írják le utazási irodalmuk segítségével azt a civilizációs másságot, amely éppen a portugál (és a spanyol) hajózással során tárult fel. Ezzel párhuzamosan megkezdődik a trópusi sávban a növények csereútja is, amelynek hála, nemcsak Európa lesz gazdagabb új kultúrnövényekkel, hanem az új és a nem őshonos növényi kultúrák is keverednek Ázsiában, Afrikában vagy Dél-Amerikában.

Emberek csoportjainak más kontinensre kerülése, majd egymásba olvadásuk és az indián őslakosokkal való felgyorsult keveredésük iskolapéldája is egyben az a Brazília, amelynek gyarmati-paternalista igazgatását a nemzetközi szakirodalom – a brazil etnográfus, Gilberto Freyre nyomán – luzotropikalizmusnak nevezte el. „Ha nem volnának kereskedők, akik a Kelet- és Nyugat-Indiákon a kincseket keresni mennek, ki vinné közéjük a térítőket, akik az égi kincsek hírvivői? A térítő az Evangéliumot, a kereskedők a térítőket viszik magukkal” – írja a jezsuita Antônio Vieira. A világ-oiku- mené szellemi átrajzolásában a portugál térítő atyák és a korona patronátusa legalább olyan hatékonyak bizonyult, mint azt megelőzően a földgolyóléptékű világkereskedelemben és a hajózásban a már tárgyalt luzitán törekvés. A kongói, sikerrel katoli- zált udvar egy sarjából előbb Utica első fekete püspöke lesz. Később Goában alakul ki egy nagy lélekszámú újabb tengerentúli püspökség, illetve Brazíliában is kialakítják a kapitányságokkal párhuzamosan az egyházmegyéket. Igaz, 1560-ban az inkvizíció is elkezd az Európán kívüli működését, nem kis diszfunkciót okozva ezzel a kereskedelem újabb köreiből, ahol a portugálok jobbra könnyen megvándorolhattak ún. újkeresztény (vagyis zsidó származási) múlttal a spanyolországi Habsburgok birodalmában. Ugyancsak erre a korszakra esik a kolónia léte elleni legnagyobb kihívás: a hollandok támadása, majd 1630 és 1654 között meglepedésük Északkelet-Brazília- ban. Ezt nem annyira a Bragangák új, nemzeti hatalma szorítja ki, mint telepeseinek önszervező (és egyben katonai) ereje, amely a hollandoktól még a rabszolgakereskedés szempontjából fontos Luandát is visszaveszi az Atlanti-óceán túlsó partján, Afrikában.

Furcsa történelmi paradoxon, hogy a napóleoni fenyegetettség elől éppen Brazíliába menekülnek Portugália királyai, akik, akarva-akaratlanul, a kereskedelem anyaországi monopóliumának megszüntetésével (1806), majd közigazgatási és politikai europaizálásával (1815), mi több, monarchikus formában való függetlensége előkészítésével (1823) maguk adták fel birodalmuk a 18. században itt megtalált arany- és gyémánt- kőszőnyeg gazdagságát. Talán még ennél is nagyobb talány azonban az, hogy a lélekszáma- hoz, gazdasági potenciáljához mérten óriási birodalmat építő, majd elvesztő Portugália hogyan lesz képes a birodalom afrikai morzsáiból a 19. század végére egy Brazília nagyságát meghaladó újabb presztízs- és/vagy gazdasági impériumot kiépíteni, amikor megindul a versenyfutás egy újabb kor inspirációja közepette a fekete kontinens belső területeiért.

1.6. SZAKIRODALOM

Godinho, Vitorino Magalhães: *Le Devisement du Monde. De la pluralité des espaces a l'espace global de l'humanité*XVème-XVIème siècle. Lisszabon, Instituto Camões, 2000.

Rákóczi István: Portugália és gyarmatainak interaktív története a 15-17. században. In: Szabó Loránd – Ölbei Tamás – Wilhelm Zoltán (szerk.): *Anyországok és gyarmataik. I. Pécs, PTE Af- rika-Amerika-Ázsia* Universitas Munkacsoport, 2002.

Rákóczi István: Portugália első gyarmatbirodalma Európa ege alatt. In: Fischer Ferenc – Kozma Gábor – Lilón, Domingo (szerk.): *Iberoamericana Quinqueeclesiensis*. Pécs, PTE Latin-Ame- rika Központ, 2005.

Rákóczi István: *Tengerek tengelye*. Budapest, Mundus Könyvkiadó, 2006.

2. Szilágyi Ágnes Judit | A SPANYOL GYARMATBIRODALOM

A tengerentúli spanyol terjeszkedés kezdete 1402. III. Henrik, Kasztília királya (1390-1406) ekkor veszi birtokba formálisan a Kanári-szigeteket, azonban valódi gyarmatosításuk – illetve a további, nagyarányú birodalomépítés – csak jó fél évszázad múltán kezdődik.

A Katolikus Királyok, II. (Aragóniai) Ferdinánd (1479-1516) és I. (Kasztíliai) Izabella (1474-1504) 1469-ben kötnek házasságot. Uralkodásuk – amely a dinasztikus kapcsolat révén az Ibériai-félsziget nagy részét egyesíti – Kasztíliában 1474-ben, Aragóniában 1479-ben veszi kezdetét. Ez a nyitánya annak a több évszázados időszaknak, amikor a spanyol korona számos kiterjedt, az anyaország területéhez közvetlenül nem kapcsolódó külbirtokot – európai melléktartományokat és tengerentúli gyarmatokat – szerez és csatol birodalmához. Ez a birodalom fénykorát az első Habsburgok,

I. (V). Károly (spanyol király: 1516-1556, császár: 1519-1556) és II. Fülöp uralkodása (1556-1598) idején éri el. Hatalmas és páratlan a kiterjedése, 16-17. századi spanyol gyarmatbirodalom, amely a 18. századi hanyatlás után a 19-20. század folyamán szinte teljesen elenyészik, bár története még napjainkban sem zárult le, hiszen néhány észak-afrikai terület máig megmaradt belőle.

A spanyol uralkodók a középkori előzmények szerint – főként Aragónia révén – eleinte a Mediterráneumban érdekeltek, jelentős területeik vannak itt, ahol nagy riválisuk a francia szomszéd. Még I. Károly idején is alapvetően európai a birodalom, a politika fókuszában Itália és Németalföld áll. A császár álma, célja, ideológiája rokon az ibériai keresztes háborúk tradíciójával, de az eszme már tágabb horizontot kap: megteremteni a teljes kereszténységet felölelő és kibékítő, a török előretöréssel szembeszálló, egyetemes monarchiát (monarchia universalis). II. Fülöp idején – főként 1558-1559 után, amikor világossá válik, hogy a király nem lesz császár, és székhelyét Brüsszelből Madridba teszi át – a birodalom sokkal inkább spanyollá, kasztíliaivá válik, mint korábban volt, súlypontja ide helyeződik, és előtérbe kerül az atlanti orientáció. Az Újvilágban, Amerikában lévő gyarmatok jelentősége megnő, különösen 1580 után, amikor Portugália is spanyol domínium lesz, és így II. Fülöp egy időre egyesíti a kor két leghatalmasabb gyarmatbirodalmát. Ez ismét tápot ad az egyetemes monarchia gondolatának. Az óceán feletti ellenőrzés kérdésében azonban ott az erős ellenfél, a protestáns Anglia. Vele szemben két évszázad múltán Spanyolország végleg alulmarad. A 18. században elengedi Itáliát, egyre távolabb kerül az európai nagyhatalmi státustól, az expanzió helyett Európán kívül is csak a korábbi pozíciók elkeseredett védelmezése jellemzi. Az egyensúlyt főként tengerentúli birtokainak igazgatási, gazdasági reformjával igyekszik helyreállítani. Azonban a birodalom végleges szétesése így is elkerülhetetlen.

2.1. Európai területek

Ibériában Granada meghódítása jelentős lépés. A mórok, vagyis a nyugati muzulmánok utolsó bástyája a félszigeten – egyben Európában – 1492-ben esik el. A több évszázada tartó keresztes háború, a reconquista lezárul. A spanyolok valódi gyarmatosításba kezdenek az elfoglalt hispániai területeken. Azonban az erőltetett és végül kudarcba fulladó asszimiláció és az áttérésre kötelezett moriszkókkal szembeni méltánytalan bánásmód időről időre kiélezi az együtt élő két kultúra harcát, olykor felkelésekhez (pl. az 1568-as lázadás, a granadai háború kezdete), végül pedig a moriszkók kiűzéséhez vezet (1609-1614).

II. Ferdinánd 1493-ban a VIII. Károly francia királlyal (1483-1498) kötött barcelonai egyezményrel az Aragón Korona számára visszaszerzi a korábban elzálogosított és a franciák által megszállva tartott Roussillon (Rosellón) és Cerdagne (Cerdanya) nevű katalán grófságokat. A terület azonban később is vita és háborúskodás tárgya a két ország között. A harmincéves háború során a franciák ismét elfoglalják, és a pireneusi béke (1659) szerint Roussillon és Felső-Cerdagne a franciáké lesz. Ezeknek az olyannyira katalán – azaz spanyol – területeknek az elvesztése különösen fájdalmas Madrid szempontjából, ráadásul a békeegyezmény IV. Fülöpöt (1621-1665) megfosztja Artois-tól, valamint több flandriai és luxemburgi erősségtől is.

A navarrai királyi cím is vitatott a francia-spanyol viszonyban. Spanyol- (vagy Felső-) Navarrát, a régi Navarrai Királyságnak a Pireneusok és az Ebro folyó által határolt déli részét, 1511-1512-ben fegyveres akcióval szerzi meg II. Ferdinánd, a terület 1515-től hivatalosan a Kasztíliai Koronához tartozik mint önálló királyság (ez a státusa a 19. századi liberális államreformig). Az egyre kiterjedtebb monarchiában ekkor már mind gyakoribb – jellemzően az aragóniai tradíciót követve – alkirályok kinevezése. Az alkirály az adott terület adminisztrációjának és kormányzatának feje, rendelkezik a legfőbb bírói hatalommal, és katonai ügyekben is igen széles a hatásköre. A Bourbon-időkhöz az Ibériai-félszigeten belül is fennmarad ez az intézmény, Navarrában is alkirály képviseli az uralkodót. A királyság önálló rendi gyűlése (cortes) egészen a 19. század elejéig működik. A 15. század végétől Spanyolországban kiépül a területi tanácsok rendszere, amelyben Navarra szintén meglehetősen nagy autonómiát élvez, ügyeiben a Navarrai Tanács az illetékes, amely – a többi hasonló testülettel eltérően – nem a királyi udvarban, hanem Pamplonában, Navarra központjában működik. A tanácsok – azaz a központosított spanyol monarchiában az uralkodó döntéseit segítő, az adott terület igazgatását végző konzultatív testületek – rendszere a birodalom formálódása során szükségszerűen többször módosult. A területi tanácsok között Aragónia, Kasztília, az itáliai birtokok, Flandria, Portugália és a tengerentúli területek ügyeiben más és más tanács volt illetékes, amelyeket többször átszerveztek 18-19. századi megszűnésükig.

A korona egyébként, ha csak néhány évtizedre is, de fennhatósága alá tudta vonni az Ibériai-félsziget egészét, Gibraltárral és Portugáliával együtt. Gibraltár a reconquista eredményeként már a 14. század közepétől a kasztíliaiaké, azonban a spanyol örökösödési háborúban az angolok kezére kerül (1704). Ugyan V. Fülöp (1700/1724-1746), majd III. Károly (1759-1788) számos – végül is sikertelen – fegyveres és diplomáciai lépést tett a 18. században, hogy ismét visszaszeresse. Gibraltár státusa még az 1990-es évek második felében is vitatott téma volt a két ország között Spanyolország teljes jogú NATO-tagsága kapcsán.

Portugália – gyarmataival együtt – néhány évtizedre (1580-1640) szintén a spanyol birodalom részévé válik, azonban ezek az évtizedek lényeges változást nem hoznak Portugália kormányzásában, és Európán kívüli területeit sem sikerül a spanyoloknak ténylegesen integrálniuk. II. Fülöp anyai ágon, Portugália Izabella fiaként tart igényt a szomszédos ország 1580-ban megüresedett trónjára, és ennek az igényének fegyveres behatolással szerez érvényt. A két ország perszónáluniója IV. Fülöp uralkodása idején, 1640-ben a portugálok felkelésével ér

véget. A tényleges helyzetet – a Bragan- ga-ház által restaurált nemzeti monarchia létrejöttét – spanyol részről formálisan csak II. Károly (1665-1700) ismeri el 1668-ban. A portugál birtokokból csupán az észak-afrikai Ceutát sikerül Spanyolországának megtartania.

II. Ferdinánd aragón örökségéhez tartoznak a földközi-tengeri szigetek: a Baleár-rok, Szardínia és Szicília. Mindegyiknek más és más a helyzete a birodalomban, ami abból adódik, hogy a spanyol monarchia európai birtokain a kormányzást az adott terület tradícióihoz igazította, nem úgy Amerikában, ahová saját kormányzati rendszerét exportálta. A ma is Spanyolországhoz tartozó Baleár-szigeteket a középkorban a Mallorcai Királyság egyesítette, amely önálló rendi gyűléssel az Aragón Korona országa volt a 14. század közepe óta. Ezt a státust V. Fülöp abszolutista-centralizációs reformjaival, az Új rend dekrétumai (Decretos de Nueva Planta) által vesztette el (1716-1718). A szigetek közül Menorca esett áldozatul az európai hatalmak csatározásainak, 1708 és 1802 között idegen, angol, illetve francia megszállás alatt állt. A spanyol fennhatóságot előbb időlegesen 1782-1798-ig, majd véglegesen 1802-ben sikerült csak helyreállítani (amiens-i béke).

Szardínia szigete a 15. század elejétől fogva tartozott Aragóniához, 1478 óta al- királyságként. Ügyeinek intézésében az Aragóniai Tanács volt illetékes. Madrid uralmának itt a spanyol örökösödési háború vetett véget, a rastatti béke (1714) szerint a szigetet előbb a Habsburgoknak kellett átengedni, majd az 1718-as londoni egyezmény alapján a császár Sziciliáért cserébe Savoyának adta.

Ugyancsak az utrechti-rastatti békerendszer következményeként vesztették el a spanyolok a Nápoly-Szicíliai Királyságot. A két Szicília 1442-ben egyesült az aragóniai király, V. Alfonz uralma (1416-1458) alatt, majd örökösei ismét felosztották. Így II. Ferdinánd (itt III. Ferdinánd néven) 1468-ban csak a szigetet kapta meg, ahol bevezette az inkvizíciót (1487-től), és – az ibériaihoz hasonló módon és azzal egy időben – végrehajtotta a zsidók kiűzését is (1492). Nápoly birtoklásáért, ami az itáliai hegemonia kérdésével kapcsolódott össze, a 15-16. század fordulóján a spanyolok és a franciák többször összecsaptak egymással. Az itáliai háborúk során, 1504-ben II. Ferdinándnak sikerült visszaszereznie Nápolyt is, bár az Aragón Korona ezután sem kebelezte be a Nápoly-Szicíliai Királyságot, az formálisan továbbra is a pápa hűbér- birtoka maradt, amelyet a királyra bízott (ez a helyzet egyébként hosszas jogértelmezési vitákhoz vezetett). Ugyanakkor az itáliai háborúk sikere igen fontos – talán csak Granada elfoglalásához mérhető – mozzanata volt a birodalomépítésnek, hiszen jelentős mértékben növelte a spanyolok katonai presztízsét, a haditengerészet, a félelmetes spanyol armada tekintélyét, ráadásul Itáliában hozták létre az első terciókat, a szárazföldi haderő, a gyalogság később legendássá vált egységeit. A nagy autonómiával, önálló parlamenttel rendelkező kettős királyság irányítását alkirály és az Itáliai Tanács végezte, amely 1556 és 1559 között önállósult, leválva a spanyol Államtanács (Consejo de Estado) szervezetéről. A dél-itáliai terület – ahol jelentős létszámú katonaság is állomásozott – geostratégiai helyzete folytán a mediterrán térség fontos spanyol bázisává vált, különösen I. Károly idejétől kezdődően. Itáliában a spanyol hegemonia azonban a 18. század elején véget ért, és a császáré lett a vezető szerep. V. Fülöp ugyan megerősítette pozícióit a Földközi-tenger medencéjében, így 1734-1735-ben visszaszerezte Nápolyt és Sziciliát is, de csupán a dinasztia számára, hiszen az itáliai területeket már nem integrálta a spanyol monarchiába. Teljesen önálló államként második fiára, Don Carlosra, a későbbi III. Károlyra bízta az ismét birtokba vett két Sziciliát, aki itt VII. (Bourbon) Károlyként (1734-1759) uralkodott. Helyzetét nemcsak a spanyol és francia Bourbonok közötti, a birtokaik megosztásáról szóló családi szerződések (Pactos de Familia – 1733, 1743, 1761) egyike szavatolta 1733-ban, hanem a bécsi béke (1738) is megerősítette.

I. Károly idején a spanyol birodalom Itáliának mintegy 40%-át tartotta uralma alatt. Ennek a dominanciának egyik pillére Dél-Itália, a másik Spanyol-Lombardia volt, főként a Milánói Hercegség, amely különösen fontos, központi helyet foglalt el a Habsburg Birodalom keleti és nyugati területei közötti összeköttetésben. I. Károly mindig is igényt tartott Milánóra, amelyet a franciák is igyekeztek befolyásuk alá vonni. Az első spanyol-francia háború (1521-1525) a spanyolok döntő, paviai győzelmével és a hercegség feletti tényleges uralmuk megszilárdításával zárult, a status quót a madridi egyezmény (1526) is szavatolta. Majd alig tíz év múlva, 1535-ben, mivel a milánói herceg, II. (Sforza) Francesco egyenes ági leszármazott nélkül halt meg, a hercegség mint feudális birtok formálisan is visszaszállt a császárra. Ezt a helyzetet a franciák kénytelenek voltak elismerni a crépyi békében (1544). 1540-től a hercegi címet a spanyol trónörökös, Fülöp viselte. Az uralkodó Milánóba alkirályi jogokkal rendelkező kormányzót nevezett ki, a hercegség ügyeiben az Itáliai Tanács volt az illetékes, amelyet csak az itáliai spanyol melléktartományok elvesztése (utrechti béke, 1713) után néhány évvel, 1717-ben szüntettek meg.

A Némalföldnek nevezett történelmi régió I. Károly apai örökségeként kerül a birodalomba vagy kétszáz évre. Ez idő alatt ügyeit Spanyolországban az 1503-ban felállított Flandriai Tanács intézi. Helytartója általában Habsburg rokonok közül kerül ki: Magyarországi Mária, Pármai Margit, Don Juan de Austria, Alessandro Farnese, Mátyás főherceg, Izabella Klára Eugénia stb. Ez a tradíció csak akkor törik meg néha, mikor a lázongó tartományok megfékezésére a király katonai kormányzókat küld Alba herceg, illetve Luis de Requesens

személyében. Németalföld lényeges vonásokban tér el a monarchia többi királyságától. Gazdaságilag, szellemileg nyitott északi vidék, ahol mind a lutheri, mind a kálvini reformációnak erős bázisai vannak, és ahol a 17. század elején önkormányzattal rendelkező tartomány nem enged egykönnyen privilégiumaiból. Madriddal való érdeklentéte különösen élessé válik II. Fülöp abszolutista törekvései idején. Fegyveres konfliktus és több évtizedes ellenállási mozgalom bontakozik ki ekkor, amelynek nyitánya az 1566-1568-as első felkelés. Ennek Alba herceg csapatai véget vetnek ugyan, de csak időlegesen sikerül megszilárdítani a spanyol uralmat. A száműzetésbe kényszerült Orániai Vilmos, a függetlenségi mozgalom vezetője hamarosan visszatér Angliából, és a tengerparti területekről megindítja a hosszú felszabadító háborút. 1579-ben létrejön a Holland és Seeland vezette utrecht-i unió. Tagjai 1581-ben kimondják az elszakadásukat Spanyolországtól. A hatalma csúcsán lévő monarchia minden igyekezete ellenére sem tudja tartósan legyűrti a lázadókat, akik európai riválisai segítségével is számíthatnak. Nyolcvan hosszú éven át tart a harc, forgandó hadiszerencse mellett. III. Fülöp (1598-1621) tizenkét évre (1609-1621) fegyverszünetet köt az Egyesült Tartományokkal, elismerve függetlenségüket. Végül a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke (1648) szavatolja a protestáns polgári köztársaság létrejöttét.

Időközben II. Fülöp megkísérli birodalmáról békés úton leválasztani, ugyanakkor a dinasztia számára megtartani e nehéz terhet jelentő, nyugtalan területet, és leányát, Izabella Klára Eugéniát és férjét, Ausztriai Albertet Flandria uralkodó hercegeivé teszi. Azonban mivel a pár utód nélkül marad, haláluk után a tartomány IV. Fülöp idején (1633) visszazár a koronára.

A vesztfáliai békét követően Luxemburg, a Burgund Szabad Grófság és a déli, katolikus tartományok – vagyis Spanyol-Németalföld, nagyjából a mai Belgium flamand részén – maradnak Madrid fennhatósága alatt. A függetlenségi mozgalom mellett a nemzetközi erőviszonyok átrendeződése, az Európán belüli hatalmi harc is hozzájárul a spanyolok itteni birtokainak megnyirbálásához, főleg a franciák javára. Különösen II. Károly uralkodása idején drámai a veszteség, amikor a hatalmas ellenfél, XIV. Lajos (1643-1715) megszerzi a Burgund Grófságot (nijmegeni béke, 1678-1679) és Luxemburgot (ratisbonai fegyverszünet, 1684), elvágva a szárazföldi összeköttetést a birodalom észak- és dél-európai területei között. A birodalom északi koronatarományait véglegesen a spanyol örökösödési háború következtében veszíti el. V. Fülöp elnyeri ugyan a spanyol trónt, de ennek az ára, hogy Spanyol-Németalföldet az 1713-as utrecht-i béke szerint át kell adnia a császárnak.

2.2. Afrikai területek

Az afrikai spanyol terjeszkedésnek különböző korszakai és irányai voltak. Amint láttuk, az atlanti-óceáni vállalkozások a 15. század elején a Kanári-szigetek meghódításával kezdődnek. Azonban a nyugati part mentén való további birtokszerzésről a kasztíliai trónért folytatott örökösödési háború (1474-1479) következtében le kell mondani a portugálok javára. Izabella csak úgy tarthatja meg a kasztíliai trónt, ha szomszédjának engedi át a további nyugat-afrikai hódításokat és a keleti kereskedelmet, jelentősen megerősítve ezzel a portugálok tengerentúli pozícióit. A spanyolok megtarthatják ugyan a – mai napig is hozzájuk tartozó – Kanári-szigeteket, de a Bo-jador-foktól délre a part és a Zöldfoki-szigetek a portugáloké, és ettől északra övök az Azori-szigetek és Madeira is. Ezeket a feltételeket az alcagovasi egyezmény rögzíti 1479-ben, az első olyan megállapodás, amelyet európai hatalmak kötnek tengerentúli területek felosztása kérdésében. A spanyolok Nyugat-Afrikában további területekhez majd csak 300 év múlva jutnak. Erről szintén a portugálokkal állapodnak meg 18. századi határvitáik rendezésekor, amikor – 1777-ben – a spanyolok az átengedett brazíliai területekért cserébe Portugál-Guineában kapnak kárpótlást: Fernando Pó (ma Bioko) és Annabón (ma Pagalu) szigetét, valamint a szárazföldön a mai Mbini területét.

Az afrikai spanyol jelenlét másik helyszíne a Mediterráneum. Az itteni birtokok, főként erődök (presidios) a monarchia földközi-tengeri politikáját szolgálják, és a régi konfliktus, a mórokkal vívott harc, a reconquista tengerentúli bástyái. Védelmet nyújtanak az ún. berber államok és a törökök támadásai ellen. Kereskedelmi és misz-sziós központok a Mediterráneum forgalmának ellenőrzésére. A Marokkó területébe ékelődő Melilla – egykor a Córdobai Kalifátus, majd a Fezi Királyság része – az első észak-afrikai spanyol erőd. Kasztília a muzulmán ellentámadás megakadályozására a Katolikus Királyok házassága évében, 1469-ben foglalja el, és még ma is spanyol enklávé. A 16. században néhány évtizedre további támaszpontok jönnek létre a part mentén, amelyek közül a legfontosabbak az algériai Orán és Bejaia, a tunéziai Bizerta és Tunisz, valamint a líbiai Tripoli. Ezek az erősségek az Oszmán Birodalom földközitengeri terjeszkedésével jórészt elvesznek a spanyolok számára, bár a 18. században a Bourbon-reformok részeként, porosz mintára átszervezett és megerősödött spanyol hadsereg és flotta tesz néhány kísérletet arra, hogy egyes észak-afrikai bázisait visszaszerezze, de az algíri kudarc (1785), majd Orán feladása véglegesen reménytelené teszi a földközi-tengeri ambíciókat. Igaz, a portugál birtokok közül megszerzett erődváros, a Gibraltárral szemben fekvő marokkói Ceuta kínál némi kárpótlást, hiszen nemcsak a szoros védelmének záloga, hanem a Mediterráneum legnagyobb elosztó kikötője

is, amely a Szahara felől, Afrika belsejéből érkező árucikkeket közvetíti. Ez a város lesz a 19. századi Spanyol-Afrika adminisztrációs központja is 1847-től.

A spanyolok a 19. századig nem vesznek birtokba nagy földterületeket Afrikában, csupán geostratégiai fontos pontokat szállnak meg. Valódi gyarmatokat itt majd csak dél-amerikai birtokaik függetlenné válása után hoznak létre, amikor az összezsugorodott birodalomban felértékelődnek és nagyobb gazdasági szerephez jutnak a még megmaradt területek. Így formálódik a nyugati parton a spanyol Egyenlítői- Guinea, ahol 1858-tól létesítenek kolóniákat, és a terület majd csak 1968-ban szakad el Spanyolországtól. A Kanári-szigetekkel majdnem szemben fekvő partokon, a Río de Oro területén 1881-től kereskedelmi társaságok hoznak létre telepeket, mintegy Diego García de Herrera örököseiként, aki már 1476-ban Ifninél megalapította Santa Cruz de la Mar Pequenát. A spanyol protektorátus – hivatalosan 1884-től – a Bojador-foktól a Blanco-fokig terjed, és a Spanyol-Nyugat-Szahara 1975-ben válik csak függetlenné, igaz, északi részéből Marokkó már korábban kiharcolta egy kisebb területet a Juby-fok vonalában (1956), és 1969-ben Ifnit szerzi meg. Az ibériai partokkal szemben, Ceuta és Melilla körül formálódik Spanyol-Marokkó, amelynek határait 1860-ban jelölik ki. Francia- és Spanyol-Marokkó 1956-os függetlenné válása és egyesülése után csupán a két város, a régi támaszpontok maradnak a spanyolok kezén enklávéként.

2.3. Amerikai területek

A középkori viking hajósok valószínűsíthetően 10. század végi amerikai útjának emléke, földrajzi ismereteik feledésbe merülnek ugyan az európai kultúra számára, azonban a portugálok és a spanyolok a 15. és 16. század fordulóján ismét eljutnak az Újvilágba. A felfedezések klasszikus korszakának nyitánya Kolumbusz Kristóf első amerikai útja (1492-1493), betetőzése pedig a Földet körülhajózó Magellán (Fernao de Magalhaes) expedíciója (1519-1522). A felfedezések nyomán megindul az újonnan megismert területek birtokbavétele. A spanyol gyarmatosítás aranykora nagyjából 1502 és 1550 közé tehető, Hispaniola szigetének elfoglalásától Chile meghódításáig. Így kezdődik a hispán hódítók amerikai története, amely egészen 1898-ig tart, amikor a zsugorodó birodalom utolsó újvilági gyarmatait, Kubát és Puerto Ricót is elveszti a spanyol-amerikai háborúban.

Az európaiak érkezése természetesen nem jelenti az egész kontinens azonnali birtokbavételét. Bár a tordesillasi szerződés igen hamar, már 1494-ben rögzíti az Atlanti- kum felosztásának elveit az ibériai uralkodók között, akik pápai közreműködéssel – ekkor a spanyolbarát VI. Sándor (1492-1503), a valenciai származású Alejandro Borja a pápa – demarkációs vonalat jelölnek ki a Zöldfoki-szigetektől 370 tengeri mérföldre nyugatra, nagyjából a nyugati hosszúság 46. fokánál. A megállapodás az 1479-es al- cagovasi egyezmény alapelveit követi. Azaz portugál érdekszféra a választóvonaltól keletre: Afrika partjai, a keleti kereskedelem és – 1500 után – Brazília nagy része, a

Kasztíliai Koronáé pedig a vonaltól nyugatra Közép- és Dél-Amerika. Ezek az alapelvek, a gyakorlat azonban ettől némileg eltér, és az amerikai területek hovatarozása ügyében a következő évszázadokban nem ritka a helyi háborúskodás, szükség van a további határrendezésre a két nagy gyarmatosító között (madridi szerződés, 1750; San Ildefonso-i szerződés, 1777).

Az Újvilág tehát eleinte csak a közép-amerikai szigetekre és a déli szubkontinens keskeny parti sávjára korlátozódik. A szárazföld belsejének felfedezése, majd kiaknázása hosszabb folyamat. A spanyolok, Kolumbusz nyomán, először Hispaniola szigetén rendezkednek be, ez lesz a kiindulópontja további, déli irányú terjeszkedésüknek, míg észak felé Kuba szigetéről indulnak. A monarchia az egyre növekvő új birodalomrészt idővel másként kezdi kezelni, mint európai vagy afrikai birtokait. Igaz, Kolumbusz Kristóf – aki a Katolikus Királyok támogatásával indul útnak, hogy nyugatról közelítse meg Ázsiát – maga is a Mediterráneum neveltje, az itáliai merkantilista tradíció képviselője, és eleinte nem is gondol másra, mint egy erősített kereskedelmi lerakat, ún. factoria létesítésére, amelynek révén az újonnan felfedezett területek – ahogy ő hiszi, a Kelet – kincsei királyi monopóliumként kiaknázhatók. Ezek között a kincsek között vannak egzotikus faanyagok, állatbőrök, drága- és féldragákövek, az anyaország számára néhány évtized elteltével azonban a nemesfémek válnak a legfontosabbakká. Spanyolországba áramlásuk 1535 után lesz igazán jelentős, hogy majd 1580 és 1620 között – az aranykitermelés visszaesésével – a Sevillába érkező ezüst mennyisége soha nem látott méreteket öltön. Ezt az első felfutást az Andok láncolatának középső szakaszán, a bolíviai Potosi környékén talált gazdag érlelőhelyek felfedezése és az új technológia, az amalgamozás teszi lehetővé. A 18. századi, a korábbinál jóval nagyobb volumenű második ezüstkorszak pedig a mexikói nemesfémlelőhelyek (pl. Zacatecas, Guanajuato, Real del Monte stb.) kiaknázására épül.

A bányaművelés alapvetően változtatja meg az amerikai területek hasznosításának, kezelésének módját. A spanyol monarchia szakít a középkori kasztíliai tradícióval: az ásványkincsek kitermelése érdekében

ténylegesen is birtokba veszi az amerikai földeket, ahol spanyol telepesek irányításával megindul a mezőgazdasági termelés. Ezzel párhuzamosan megkezdődik az őslakosság elpusztítása, illetve asz- szimulációja.

Az indiánok és földjeik feletti jogos spanyol uralom igazolására szerkesztették 1510-ben a Requerimientónak nevezett dokumentumot, amellyel az uralkodó megbízottja Kasztília királya számára birtokba vette az új földeket. Az európaiakra nézve meglehetősen szegényletes ceremónia keretében az indiánok előtt felolvasták az iratot, amelyben a pápa által adományozott jognál fogva szólították fel őket a spanyol fennhatóság elfogadására. Ha ez megtörtént (persze gyakran anélkül, hogy a deklaráció értelmét a hallgatóság felfoghatta volna), a spanyolok jogosnak vélték a foglalást, ellenkező esetben pedig a fegyveres fellépést. Már a kortársak közül is többen elítélték ezt az eljárást. Az indiánok jogaiért szállt síkra két nevezetes Domonkosrendi szerzetes is: Bartolomé de las Casas és a salamancai egyetem kiváló profesz- szora, Francisco de Vitoria, akik teológiai, filozófiai és nemzetközi jogi szempontból bíralták az indiánokkal szembeni méltánytalan bánásmódot. Nem utolsósorban az ő fellépésüknek köszönhetően a monarchia több ízben megkísérelte az indiánok törvényes védelmét, azonban a jogfosztottságukat fenntartó intézményeket a telepesek ellenállása miatt nem sikerült megszüntetni.

Az alávetésnek több formája is létezett egymás mellett Spanyol-Amerikában. Az először Izabella által engedélyezett encomienda-rendszer elvileg szolgálhatta volna az őslakosság bizonyos védelmét is, de a gyakorlatban legtöbbször teljes kiszolgáltatottságukhoz vezetett. A hűbéri függés e sajátos formájának az a lényege, hogy az indiánokat nem a helyi hatalmasságoknak rendeli alá, hanem közvetlenül Kasz- tilia alattvalóiként kezeli. A király azonban, ha az új földekből birtokot adományoz, ezeket az alattvalóit szolgálatra rendeli a nagybirtokoshoz, akinek a földjén élnek. Munkájukért cserébe a földesúr kötelessége, hogy védelmet nyújtson számukra, és gondoskodik keresztény hitre térítésükről. A hacienda, a zárt gazdasági-hatalmi egységet képező nagybirtok, amelyet nincstelen, főleg indián paraszttal műveltetnek, szintén ott van már a 16. századi Spanyol-Amerikában. A 18. századra pedig szinte teljesen felváltja az encomiendát. Még kegyetlenebb, valódi rabszolgasorsot jelent, ha az indiánokat erőszakkal lakhelyüktől távolra hurcolják, és arra kényszerítik őket, hogy ott, főleg bányákban dolgozzanak. Először a hispaniolai őslakosságot kötelezik ilyen munkára már 1496-ban, de az ún. repartimiento még a 18. században is létezik.

A munkaerő azonban így sem elegendő, ráadásul egyes területek teljesen elnéptelenednek. Ezért az 1510-es évektől az Antillákon és 1528-tól Spanyol-Amerika más vidékein is egyre nagyobb számban dolgoztatnak fekete rabszolgákat, főként a trópusi ültetvényeken és a bányákban. Igaz, eleinte királyi rendelet korlátozza a behozatal mértékét, ezért a 16. század végéig a braziliai adatokkal összevetve viszonylag kevesebb, mintegy 75 ezer embert szállítanak át Afrikából. Ez a szám a 17. században 300 ezer körülire, a 18. században pedig minimum 580 ezerre növekszik, és rendkívüli mértéket ölt az 1790-től 1860-ig terjedő időszakban, a virágzó cukortermelés igényei szerint. Ekkor a behozatal – az illegális kereskedelmet nem is számítva – 819 ezer fő. A csempészet különösen 1820 után növekszik meg, amikor VII. Ferdinánd (1808, 1813-1833) rendelete életbe lép, és megtiltja további feketék átszállítását a spanyol gyarmatokra. A rabszolgaság azonban még ekkor sem szűnik meg. Madrid hamarosan elveszíti ugyan amerikai birtokainak legnagyobb részét, de a két spanyol tulajdonban maradt sziget, Kuba és Puerto Rico ültetvényeinek gazdálkodása továbbra is az ingyenmunkára épül. Az 1840-es években a kormány kísérletet tesz az úr és szolga viszony törvényi szabályozására, humanizálására. De az 1860-as években az aboli-cionista mozgalmak már feltartóztathatatlannul erősödnek, ráadásul lassan minden más gyarmaton, valamint Észak-Amerikában és a függetlenné vált hispán-amerikai köztársaságokban felszabadítják a rabszolgákat. Így a spanyol területeken is elkerülhetetlenné válik a rabszolgaság eltörlése, Puerto Ricón 1873-ban, Kuba szigetén pedig 1880-ban.

A spanyol állam az intézményeit is exportálja Amerikába, és ott európai királyságai mintájára alkirályságokat hoz létre, először kettőt: a mexikóit 1535-ben, amelynek hivatalos elnevezése Új-Spanyolország, és a peruit, vagyis Új-Kasztíliát 1543-ban. Számuk a 18. században kettővel növekszik: 1739-ben emelkedik alkirályság rangjára Új-Granada, és 1776-ban Peruról leválasztják Río de la Platát. Bár az előbbi kettő magját leigázott indián birodalmak képezik (Közép-Amerikában az azték és a maja, Dél-Amerikában az inka), ezek határain idővel az alkirályságok jelentősen túlterjeszkednek, és területük a gyarmati korszakban gyakorlatilag folyamatosan változik.

Az Indiákon is kiépült a jellegzetes spanyol adminisztrációs modell: királyi bíróságokkal (audiencia), városi önkormányzatokkal (municipio), az elsősorban katonai irányítást végző főkapitányságokkal (capitanía geral), ezek élén főkapitány (capitán geral), kormányzó (gobernador) vagy alkirály (virrey) állt. Az amerikai ügyekkel az anyaországban a hivatalos formában 1524-ben I. Károly által létrehozott Indiák Tanácsa foglalkozott egészen 1834-es megszűnéséig. A terület kormányzásának átfogó szabályozására is először a császár uralkodása idején, az 1542-1543-as Új törvényekben (Leyes Nuevas) került sor, a továbbiakban kibocsátott törvényeket, rendeleteket pedig a 17. században gyűjtötték egybe (Recopilación de Leyes de las Indias, 1680). Az így

rögzített jogrendszer és közigazgatási struktúra a 18. század utolsó harmadáig meghatározó maradt. Az ekkor kidolgozott, átfogó reform III. Károly, illetve az Indiák ügyeivel megbízott minisztere, José de Gálvez nevéhez fűződik (az önálló minisztérium 1775 óta működött). Célja a több sebből vérző birodalom ügyeinek rendbetétele: a korrupció megszüntetése, a gyarmati gazdaságból származó kincstári jövedelmek növelése és a katonai védelem megerősítése, valamint az indiánok súlyos társadalmi feszültséget keltő, méltánytalan helyzetének felszámolása. (A 18. században különösen megélenkültek az indián mozgalmak, közülük a legjelentősebb az 1780-as, Túpac Amaru vezette, mintegy 20 ezer indiánt megmozgató tömeges lázadás.) A reformok között szerepelt Spanyol-Amerika területi beosztásának, közigazgatási rendszerének átszervezése, ésszerűsítése, az indián kényszermunka eltörlése és a felügyelői tisztségek megszüntetése, a gyarmati pénz- és gazdasági ügyek szigorúbb ellenőrzése és a tengerentúli birodalomrész hatékonyabb katonai védelméhez szükséges háttér megteremtése, a spanyol milíciák mellett a helyi közösségekből szervezett csapatok felállítása. Az intézkedések végrehajtását a király alkalmi ellenőrei (visitador), illetve az egyes területek állandó felügyelői (intendente) biztosították. Az intendatúra intézményét egyébként már korábban bevezették Spanyolországban a Bourbon-államreform részeként, és felügyelők működtek a 18. század közepe óta Kubában, Sonora, Louisiana és Venezuela területén. José de Gálvez reformjai nyomán több mint negyven megbízott kiküldetésére került sor az 1780-as évtizedben. Megjelenésükkel a korábbi magas rangú tisztségviselők hatásköre jelentősen szűkült. Tevékenységük törvényi szabályozása 1782-ben történt meg (Ordenanza Geral para los Intendentes).

Spanyolország igen hamar exportálta a tengerentúlról kulturális-spirituális intézményrendszerét is: Santo Domingóban már 1538-ban működik egyetem, és 1551-ben királyi rendelet szól a Peruban és Mexikóban alapítandó egyetemről. A katolikus egyház szintén kiépíti szervezetét az Újvilágban. A struktúra 1500 és 1620 között alakul ki, 35 egyházmegyét létesítenek ekkor, amelyek a Sevillai Érsekség joghatósága alá tartoznak. Ettől kezdve jó 150 évig, III. Károly koráig nem hoznak létre új egyházmegyéket. A 18. század végére a kreol és spanyol nagybirtokosok mellett az egyház kezében koncentrálódnak a legnagyobb földtulajdonok. A kezdetektől egészen működése megszüntetéséig (1812) jelen van az inkvizíció. A missziós tevékenységben pedig a ferencesek, a domonkosok és az Ágoston-rendiek járnak elől, valamint a jezsuiták, akiket azonban az abszolutista reformer III. Károly 1767-es rendeletével nemcsak Spanyolországból, de amerikai gyarmatairól is kiutasít.

Az amerikai árukkal való kereskedelem monopóliuma eredetileg a Kasztíliai Koronát illeti. A királyi monopóliumokat az uralkodó bérloknak adja ki, akik eleinte – a kasztíliai tradíció szerint – a bevétel 1/3-át kötelesek a kincstárnak beszolgáltatni, hamarosan azonban, a vállalkozók érdekeltségének fokozása érdekében a részesedést 1/4-ben, végül 1/5-ben állapítják meg, állandóan a királyi ötöd (quinto real vagy quinto to) fogalma. Spanyolországban az üzleti központ Sevilla, s csak a 18. századra zárkózik fel mellé Cádiz. A királyi jövedelmek kezelését, valamint a forgalom irányítását az erre a célra 1503-ban felállított Casa de Contratación de Indias, az Indiák ügyeivel foglalkozó kereskedőház végzi, amelyet a portugálok keleti és afrikai kereskedelmét és hajózását koordináló lisszaboni Casa de India (korábban Casa de Guiné e Mina) mintájára szerveznek meg, és székhelye előbb Sevillában, majd 1717-től Cádizban van. Amerika kincseit Veracruzban gyűjtik össze, kikötőjéből, Portobelo-ból évente indul útnak az „ezüstflotta” Sevilla felé, ahonnan pedig európai áruval látják el a gyarmatokat. Ez a szállítás egyetlen legális útja úgy két és fél évszázadon át. Az amerikai partokat a spanyol haditengerészet őrzi, a Mexikói-öböl és a karibi térség ellenőrzése a széloldali flotta (Armada de Barlovento), a perui vizek védelme pedig a déli flotta (Armada del Sur) feladata. III. Károly lesz az, aki liberalizálja a szigorú rendszert, és engedélyezi az amerikai spanyol területek közötti belső kereskedelmet: 1765-től még csak a karibi térségben, majd 1774-től már az egész szubkontinensen. 1778-ban Sevilla és Cádiz mellett más spanyol kikötőknek (pl. Barcelona, Cartagena, La Coruna, Málaga) is lehetővé válik az amerikai áruk fogadása, ahogy a tengerentúlon is számos város kap engedélyt az anyaországgal való kereskedésre. Más tengeri hatalmak példáját követve, már a 18. század első felében királyi kereskedőtársaságok létesülnek a monopólium fenntartására, és a jövedelmező vállalkozások nagy része továbbra is spanyol kézen marad. Azonban léteznek speciális magánszerződések (asiento), amelyekben a király idegen alattvalóknak is koncessziót adhat bizonyos üzletágakra, például a rabszolga-kereskedelmet a 18. század első felében francia, majd angol kereskedők bonyolítják. A kikötők korlátlan megnyitására 1795 után kerül sor.

Az első két alkirályság a spanyolok számára természeti kincseik és földrajzi fekvésük miatt legértékesebb amerikai területeken jött létre. Új-Spanyolország magját a Hernán Cortez által meghódított (1519-1521), a két óceán közötti fennsíkon lévő mexikói Azték Birodalom jelentette. Itt rendezték be a kormányzati központot is. A fel-fedezőutak és a konkvisztádorok vezette katonai expedíciók és hódítások eredményeképpen azonban a spanyolok – a birodalom extenzív korszakában – ennél mind északi, mind déli irányban jóval nagyobb területeket vettek birtokba. Idővel Új-Spanyolország észak felé mélyen a mai Egyesült Államok belsejéig húzódott, de a birodalomnak ezek a nyúlványai csupán formális függésben voltak az alkirályságtól, amelynek tényleges törzsterülete a kaliforniai és floridai földnyelv felső határáig terjedt, illetve a Río Grande mentén még északabbra, a 17. század közepére már spanyol városok az új-mexikói El Paso és Santa Fe. Dél felé az

alkirályság magában foglalta a maja civilizáció által meghatározott, 1525-ben leigázott guatemalai és az 1536-ban megszerzett yucatáni területeket és Hondurast. A spanyolok helyneveiket és hazájuk tagolásának elvét is magukkal vitték Amerikába. Az új földeket a korabeli terminológia szerint a félszigethez hasonlóan királyságokra, tartományokra, kormányzóságokra stb. osztották. Új-Spanyolország – vagy az indián szóból eredő névvel: Mexikó – központja, azaz az alkirály és az egyik királyi bíróság székhelye az Újspanyol Királyság. Ettől északra találjuk az Új-galíciai Királyságot, ahol szintén működik audiencia, előbb Compostelában, majd Guadalajarában. A kisebb igazgatási egységek közül érdemes megemlíteni a yucatáni főkapitányságot a félszigeten, valamint az alkirályság északi részén az új-vizcayai, új-mexikói és új-leóni kormányzóságokat. A Bourbon- reformok idején 12 felügyelői kerületet, tartományt alakítottak ki Mexikó területén, amelyeket a székvárosokról neveztek el például méridai, pueblai, veracruzai stb. provinciának. Új-Spanyolországba, egyben Amerika földjére az első alkirályi címet viselő személy, Antonio de Mendoza 1535-ben érkezett, és a gyarmati időszakban, tehát 1821-ig további 60 mexikói alkirályt tartanak számon.

Új-Kasztília, más néven Peru hivatalosan 1543-ban, I. Károly Új törvényei alapján jött létre, és a 18. századi reformig magában foglalta a dél-amerikai kontinens ismertté vált területeit, kivéve persze a portugál Brazíliát és a venezuelai partokat, ahol önálló főkapitányságot létesítettek. Az alkirályság magját a Csendes-óceán partvidékén húzódó Inka Birodalom képezte, amelyet társaival Francisco Pizarro hódított meg 1535-re, és ahol még ebben az évben megalapította Lima városát, amely a 16-17. században az Európából érkező áruk nagy elosztóközpontja és 1821-ig az alkirályság székhelye lett. Itt kezdte meg működését az első perui audiencia is. A terület kolonizációja és az adminisztráció megszervezése azonban lassan haladt, mert elhúzódó, több évtizedes háborúskodás robbant ki a riválisokká váló konkvisztádorok, Pizarro és Diego de Almagro hívei között. Az alkirályság déli, chilei területét, az araucan indiánok földjét Pedro de Valdivia hódította meg, és az 1540-es, 1550-es években fontos városokat alapított: Santiagót, Valparaísót, Concepciónt, Valdiviát. Itt is hosszú időn át fel-fellángoló harcok dúltak a 16-17. században. Előbb az indiánok, majd a kalózok voltak a spanyolok ellenfelei. Ezért a katonai vezetők mindig nagyobb hatalommal, befolyással rendelkeztek, mint az adminisztráció vagy a kereskedelem tisztviselői. Így a Chilei Királyság – ahogy nevezték – kezdetől fogva viszonylag független maradt a limai vezetéstől. Több eredménytelen kísérlet után 55 alkirály közül az első, aki képes volt érvényt szerezni I. Károly akaratának, és sikerrel látott hozzá Új-Kasztília megszervezéséhez, a korábban Mexikót irányító Antonio de Mendoza volt. Azonban Peru valódi alapítójának Francisco de Toledót nevezik, aki hosszú megbízatása alatt (1569-1581) igen jövedelmezővé tette a gyarmatot. A 18. századi reform során Új-Kasztíliát jelentős veszteségek érték. A kereskedelem liberalizációja folytán Lima központielosztó szerepe elhalványult, és az újonnan létesített alkirályságokat is nagyrészt a korábban Új-Kasztíliához tartozó területekből kanyarították ki, ráadásul a mindig is viszonylag független Chile hivatalosan is nagy autonómiát kapott 1778-ban.

Az Új-Granadának nevezett alkirályság a mai Ecuador, Kolumbia, Venezuela és Panama területén, 1717-től formálódik, de rangját véglegesen csak 1739-ben nyeri el. Élén 19 alkirály követi egymást. Tevékenységük nyomán a spanyol korona tekintélye megerősödését, a centralizáció és a katonai védelem hatékonyságának növekedését reméli, mivel ekkor már sorozatosak a gyarmatai elleni támadások. Ezért a frissen kinevezett alkirály, Sebastián de Eslava, miután megérkezik székhelyére, Cartagenába – a karibi térség stratégiai igen fontos pontja ez –, legfőképpen a város erősítésén dolgozik. Nemcsak a csempészekről, a hajókat és a kikötőket sarcoló kalózoktól kell tartania, de az időközben megerősödött tengeri hatalmaktól, Franciaországtól, Angliától és Hollandiától is, amelyek részesedést követelnek az Újvilág hasznából, és további területeket Amerika földjén. Az Európában meggyöngyült spanyol monarchia dél-atlanti pozíciói is veszélybe kerülnek, hiszen a tordesillasi szerződés kora véget ér, és az ibériai országok előjogai megkérdőjeleződnek. Már folyik a harc, hogy kié legyen az utóbbi évszázadban olyan jelentőssé vált Atlanti-óceán, a protestáns vagy a katolikus hatalmaké, az európai északé vagy délét? A spanyol gyarmatbirodalmat is egyre nehezebb védelmezni. A part mentén sorban idegenek birtokai, telepei ékelődnek Hispán-Amerika tömbjébe.

A haditengerészet tekintélyét alaposan megtépázza a Nagy Armada pusztulása (1588), bár – Fernand Braudel szerint – ez a veszteség még kiheverhető, és nem a birodalom vénses meggyengülésének a jele, pusztán szerencsétlen körülmények összjátékának eredménye. Egy néhány évtizeddel későbbi eseményt viszont a válság szimbolikus kezdetének kell tekintenünk: 1628 augusztusában a hollandok Havanna közelében elfogják Új-Spanyolország hadihajókkal biztosított kereskedelmi flottáját. Súlyos megaláztatás, amelyhez IV. Fülöp és II. Károly uralkodása idején több veszteség társul. A 17. század második felében már az angoloké Jamaica és a Kajmán-szigetek (madridi angol-spanyol egyezmény, 1670), a Bahama-szigeteken angliai puritán telepesek és kalózok rendezkednek be, Guyanában holland, angol és francia kereskedőtelepek létesülnek. Az 1630-1640-es évektől a franciáké Guadeloupe, Martinique és Cayenne, ahogy 1683-tól a hajdan spanyol expedíciók által felfedezett Louisiana is. Hispaniola szigetének a fele – az 1660-as évektől ténylegesen, az 1697-es rijswijki békeszerződés szerint pedig hivatalosan – is francia terület, a szigetet megosztó határt 1777-ben jelölik ki. Ezek a foglalások többnyire stratégiai fontos, de a spanyolok által nem hasznosított helyeken történnek. Sokkal

fájdalmasabb Madrid számára, ha az amerikai birodalomrész szívét érő támadásokkal kell számolnia. Például 1689-ben, mikor a panamai Dariénél partra szállnak a William Paterson vezette skótok, megpróbálnak berendezkedni, és a spanyolok csak 1700-ban tudják kiűzni onnan őket. Mindezek apró csetepatéknak tűnhetnek ahhoz képest, hogy a 18. században az európai nagyhatalmak konfliktusai, a szövetségesek hadiszerencséje, békealkudozások és nemzetközi szerződések rajzolgatják át újra meg újra a gyarmatok térképét.

II. Károly – aki, mint láttuk, igen nagy gondot fordít tengerentúli birtokaira, és nemhiába aggódik különösen a Mexikói-öböl védelme miatt – a fő ellenséggel, az angolokkal vívott háborúban nagyjából megőrzi pozícióit. Veszít, majd kárpótlást nyer. Az 1762-ben brit megszállás alá került Havannát (és Manilát) a hétéves háborút lezáró párizsi békében (1763) visszakapja, bár Floridáról le kell mondania, azonban – az 1762-es fontainebleau-i titkos egyezmény szerint – a franciáktól cserébe megszerzi a Mississippi-völgyi (a spanyolok Río del Espíritu Santónak nevezik a nagy folyót) Louisianát. Az amerikai függetlenségi háború, illetve az 1783-as versailles-i béke következménye, hogy Florida, a nicaraguai és a hondurasi partok és a Mexikói-öböl védelme szempontjából stratégiai jelentőségű Campeche visszatér a spanyol birodalomba, az angoloké marad viszont nemcsak Gibraltár, hanem a Bahamák, a karib-tengeri Providencia és Belize szigete és a Yucatán-félsziget délnyugati része.

A Río de la Plata Alkirályságot, amely nagyjából a mai Argentína, Uruguay, Paraguay, Bolívia területét, valamint Dél-Brazília és Chile egy részét foglalta magában, 1776-ban létesítették, leválasztva Peruról, III. Károly reformjainak keretében. Itt is a gazdasági és védelmi szempontok domináltak: jövedelmezőbbé tenni ezeket a gyarmatokat, megállítani a portugál terjeszkedést, illetve megakadályozni az angol és holland behatolást. A térség védelmére a spanyolok Montevideóban építenek ki katonai kikötőt (1726). Az alkirály székhelye Buenos Aires, és itt működik az audiencia is 1785-től, az alkirályságot az 1782-es rendelet szerint 8 intendatúrára osztják.

A La Plata folyó torkolatvidékét a spanyolok már 1536-ban birtokba vették Pedro de Mendoza vezetésével, első kikötőjüket azonban az indiánok támadásai miatt a telepesek hamarosan elhagyták. Buenos Aires újjáalapítására csak 1580-ban került sor. A szárazföld belsejének felderítése a Paraná és a Paraguay folyók mentén történt. Itt létesült a másik fontos város, Asunción is, bár ennek a régiónak a kolonizációja igen lassan haladt. A korai időszakban talán csak a jezsuiták paraguayi missziói körül letelepített, mezőgazdasággal foglalkozó keresztény indián közösségek (reducción) értek el gazdasági sikert, az igen közkedvelt matetea-termeszttel. Buenos Aires kikötőjét eleinte voltaképpen kizárólag a Brazíliával való kereskedelem éllette, amely a perszonálunió végével illegálissá vált ugyan, de nem szűnt meg. A terület valódi fellendülését geostratégiai helyzetének felértékelődése hozta, amikor a kereskedelmi útvonalak 1740-től már rutinszerűen érintették a Horn-fokot, illetve a Magellán-szorost, közvetlen kapcsolatot létesítve a Csendes- és az Atlanti-óceán, azaz Peru és Európa között. Ennek a jelentősége a kereskedelem 1778-as liberalizálását követően tovább nőtt. Segítette a gazdaság fellendülését és a további kolonizációt (a Pampákon, a Gran Chaco vidékén) a bőr- és szőrmefeldolgozás technológiai fejlődése is, ami könnyebben exportálhatóvá tette az alkirályság fő termékeit. A felvirágzó, korábban elhanyagolt terület egyre fontosabbá vált a spanyol korona számára, amely igyekezett szorosabb ellenőrzés alá vonni dél-atlanti birtokát. Annál is inkább, mert idegenek is élénken érdeklődtek iránta, megpróbálták itteni befolyásukat egyre jobban kiterjeszteni. A Brazíliával való szoros kapcsolatnak köszönhetően elsősorban a portugálok voltak a spanyolok riválisai, akik előretolt bástyákat létesítettek. Az uruguayi partvidéken például – a Rio de Janeiro-i kormányzó kezdeményezésére 1679-ben – a portugálok alapították meg Sacramentót, éppen az illegális kereskedelem kézben tartására. Egy év múlva ezt az erősséget Buenos Aires kormányzója leromboltatta ugyan, de még a 18. századi nemzetközi szerződések is árulkodnak a Sacramento körüli portugál-spanyol huzavonáról. A Río Grande déli folyásának vidéke szintén vitatott kérdés a két gyarmattartó között. A másik veszélyforrás az angolok megjelenése, akik az utrechti békemegállapodás alapján kapott rabszolgaszállítási koncessziójuk ürügyén jelen vannak a torkolatvidéken, és illegális manufaktúrákat is létesítenek Buenos Airesben. Valódi céljuk azonban a portugálokéhoz hasonlóan az, hogy részesedjenek a perui és chilei nemesfémek hasznából. Erődjük is van a közelben, a Falkland-szigeteken. Az itt kibörtant 1770-es spanyol-angol konfliktus anakronisztikus módon még a 20. században is érezteti hatását (falklandi háború, 1982). A Río de la Plata 13 alkirálya közül a leghíresebb egyébként szintén az angolok elleni küzdelemben tüntette ki magát. Santiago (Jacques) de Liniers, a spanyol katonai szolgálatban álló francia tiszt 1806-1807-ben sikerrel verte vissza a Buenost Airst ért brit támadást, majd alkirályi kinevezést kapott (1808-1809).

A 19. század küszöbén azonban sem III. Károly centralizációs törekvései és reformjai, sem egyes tisztviselők rátermettsége és helytállása nem volt képes feltartóztatni, sőt inkább siettetett a spanyol gyarmatbirodalom szétesését, amit számos tényező együttes hatása készít elő: az anyaország nagyhatalmi státusának elvesztése és belső válsága, ragaszkodása monopóliumaihoz; a külső támadásoktól szétzilált gyarmati kereskedelem; a felvilágosodás, az amerikai függetlenségi háború és a francia forradalom szellemi hatása; a kreolok emancipációs törekvéseit gátló spanyol politikai és gazdasági rendszer mind-mind az amerikai területek

elszakadása irányába hatottak. Közvetlen előzményének a napóleoni megszállást szokás tekinteni, amely az utolsó kapocstól, a király személyétől is megfosztotta az anyaországot és gyarmatait. A kreolok elutasították a francia uralmat, eredetileg éppen VII. Ferdinándhoz való hűségük ürügyén, utóbb aztán – önállóságuk védelmében – már az ő restaurált, abszolutista monarchiájából sem kértek. A feszült helyzet Amerika-szerte felkelésekhez vezetett, ezek élén általában a városok polgárai álltak, kivéve Mexikót, ahol a harcot a vidéki parasztság indította el papjai vezetésével. A spanyolok nem mondtak le egykönnyen tengerentúli birtokaikról, és elkezdődött a mindkét oldalon sok áldozatot követelő háború. Azonban az 1810-től 1824-ig tartó időszakban majdnem az összes amerikai gyarmat kivívta függetlenségét, és megalakultak az önálló köztársaságok. Kivételesen csupán Kuba és Puerto Rico volt, a század végéig. 1898-ban az egyre erősebbé és befolyásosabbá váló északi szomszéd, az Amerikai Egyesült Államok egy rövid fegyveres konfliktusban csúfos vereséget mért a spanyolokra, és a háború következtében ez a két sziget is elveszett.

2.4. Ázsiai, óceániai területek

A spanyol gyarmatbirodalom a Csendes-óceán térségére is kiterjedt. A szigetvilágban sporadikusan elhelyezkedő birtokok a Mexikói Alkirálysághoz tartoztak, de jelentőségük eleinte csekély volt. Misszióközpontok, kereskedelmi lerakatok, a hajók számára pihenőhelyül szolgáló kikötők létesültek itt, miután a kasztíliai szolgálatban álló portugál Magellán 1520-as felfedezése nyomán az európaiak rátaláltak az Atlanti-óceán és a Déli-tengert összekötő szorosra. Az expedíció 1519 és 1522 között körülhajózta a Földet, ennek nyomán bizonyossá vált, hogy létezik az egységes Világóceán, és hogy az a földgömb felszínének nagyobb részét foglalja el, mint a szárazföldek. A spanyol és a portugál érdekszféra kijelölésére egy újabb demarkációs vonalat kellett meghatározni (zaragozai egyezmény, 1529), ez a Maluku- (Fűszer-) szigetektől 17 fokkal keltre húzódott. Az Ázsia felé haladó spanyol hajósok Óceániában apróbb szigeteket (Guam, Palau) és több szigetcsoportot vettek birtokba a korona számára.

A Mexikóból induló Alvaro Saavedra 1528-ban Cortez megbízottjaként szervezett expedíciót a Kínába vagy a Fűszer-szigetekre vezető utat kutatva. Ő fedezte fel a Karolina-szigeteket (eredetileg „szakállas emberek szigeteinek” nevezték őket). Ez a kb. 600 szigetből álló szigetcsoport mintegy 3000 km hosszan húzódik Mikronéziában. A spanyolok jogait formálisan csak 1870-ben biztosították ebben a térségben, elsősorban német riválisaikkal szemben.

A Magellán-expedíció tagjai elsőként még korábban, 1521 márciusában bukkantak lakott településekre a Tolvajok szigetén, a területet később a régensnőről, Ausztriai Mária Annáról (Marianáról) nevezték el, így 1665-től a Mariana-szigetek nevet viseli.

Továbbhajózva, ugyancsak 1521 márciusában érték el azt a kelet-ázsiai szigetcsoportot, amelyet később, 1542-től a trónörökösről Fülöp-szigetnek neveztek el. Bár a szigetcsoport az új demarkációs vonal portugál oldalán feküdt, a spanyoloknak sikerült itt berendezkedniük. 1571-ben alapították meg a koloniális fővárost, Manilát, amely 300 évig fontos kikötőjük volt a Mexikó és Kína közötti kereskedelemben. A város a hétéves háború során, 1762-től 1764-ig angol megszállás alá került. Pedig ekkoriban már – az 1760 és 1820 közötti időszakban – a birodalomban korábban periferikus területek, mint Kuba, Puerto Rico vagy a Fülöp-szigetek, egyre inkább felértékelődtek, nagyobb intenzitással kerültek bele a birodalom gazdasági és politikai vérkeringésébe.

A spanyol gyarmatbirodalom számára az ázsiai, óceániai területeket a 19. század végéig sikerült megőrizni. Ekkor azonban véget ért egy nagy korszak: a spanyolamerikai háborút lezáró, Párizsban kötött békeszerződés értelmében a régens királynő, Mária Krisztina fia, XIII. Alfonz (1886-1931) nevében kénytelen volt elismerni Kuba függetlenségét, a Fülöp-szigeteket és Guamot pedig (Puerto Ricóval együtt) át kellett engednie az Amerikai Egyesült Államoknak. 1899-től a Mariana-szigetek, a Karolina-szigetek és Palau német fennhatóság alá kerültek. A spanyol szellemi életet, de a szélesebb közvéleményt is megrázta a hajdani birodalom végső összeomlása; eljött a szembenézés kiábrándító pillanata, a nemzeti múlt újraértékelésének kezdete.

2.5. SZAKIRODALOM

Aetas című folyóirat 1998/4. száma.

Anderle Ádám: Spanyolország története. Budapest, Pannonica Rt., 1999.

Artola, Miguel (szerk.): Enciclopedia de Historia de Espana. Madrid, Alianza Editorial, 1991.

Braudel, Fernand: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ 11. Fülöp korában*. Budapest, Osiris Kiadó, 1996.

Csejte Dezső – Juhász Anikó: Amerika felfedezése és az új globális rend. Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2004.

Eördögh István: Az egyház a gyarmati Latin-Amerikában. Szeged, Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 1998.

García de Cortázar, Fernando – González Vesga, José Manuel: Spanyolország története. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

Magidovics, I. P.: Nagy földrajzi felfedezések. Budapest, Gondolat, 1963.

Tandeter, Enrique (szerk.): Historia general de América. IV Madrid, Ediciones UNESCO/ Editorial Trotta, 2000.

Vincent, Mary – Stradling, R. A.: A spanyol és portugál világ atlasza. Budapest, Helikon Kiadó, 1997.

3. Papp 1mre | AZ ELSŐ FRANCIA GYARMATBIRODALOM

Franciaország a 16. században Portugáliához és Spanyolországhoz képest később kapcsolódott be a felfedezésekbe és a gyarmatosításba. Az országnak a 16. században nem volt olyan átfogó gyarmatpolitikája, birodalomalapító törekvése, mint az említett két államnak, s a társadalom sem volt még fogékony a gyarmatosításra. A francia gyarmatosítás nagy korszaka a 17. század volt. Az ország gyarmatainak területe ugyan sosem érte el a spanyol, a portugál, majd az angol gyarmatokét, de mégis jelentős vetélytársá vált. A francia társadalomban a 17-18. században lassan meghonosodott a gyarmatosító szellem, de sokkal szűkebb körben, mint Angliában és Hollandiában. A francia kevésbé volt tengerésznép, mint a holland vagy az angol. A 17. század közepén kb. 50 ezer, a francia forradalom korára kb. 60 ezer családot tartott el a tenger, vagyis 250-300 ezer főt, az össznépesség 1,1-1,2%-át. Ezzel szemben Hollandia népességének 10%-a szerezte jövedelmét a tengerről. Angliában a 17. század végén kb. 60 ezer tengerészcsalád élt, a 18. század végén már kb. 120 ezer, azaz kb. 600 ezer fő, amely a 9 milliós népesség 6,6%-át tette ki.

A francia gyarmati ideológia és politikája is sajátos volt. Az ország elnéptelenedésének téves eszméjéből kiindulva – Európa legnépesebb országa volt –, a francia állam sosem szorgalmazta a gyarmatokra való nagyobb mérvű kitelepedést, sőt Angliától eltérően a vallási kisebbségek kivándorlását tiltotta is. Csak annyi telepes kiköltözését támogatta, amennyit elégségesnek tartott a kereskedelem fenntartásához és a védelemhez. Ez elhibázott politikának bizonyult, mert a 18. század közepére a többi európai hatalom gyarmatain már sok millió európai és európai származású (kreol) telepes élt, döntő erőfölényben a franciákkal szemben. Míg a kora újkor 300 éve alatt Spanyolországból 2 millió, Angliából 1 millió 800 ezer, Portugáliából 1 millió 500 ezer, addig Franciaországból csak 200 ezer fő költözött ki az anyaország gyarmataira. Ez természetesen nem csupán a gyarmati politika műve volt. Az Antillákat kivéve a francia társadalom nem vonzódott a gyarmatokhoz.

Franciaország a gyarmatait a hazai társadalmi viszonyok és politikai berendezkedés áttünetével törekedett berendezni. A gazdaságpolitika a gyarmatoktól az anyaországban nem előállítható monokultúrák termelését, kereskedelmi haszon biztosítását, az ország lehető legnagyobb mérvű gazdagítását várta el. A gyarmatot inkább csak egy kereskedelmi létesítménynek tekintette, mint országnak, a gyarmatlakó franciát pedig alacsonyabb rendűnek. Az amerikai függetlenségi háború hatására született csak új felfogás, de egyelőre nem érvényesült. Eszerint a gyarmat nem gyarmat, hanem Franciaország egyenrangú szerves része, tengerentúli tartománya. A francia nagykereskedők is egyszerű merkantil szemlélettel viszonyultak a gyarmatokhoz, csupán a kereskedelmi haszon forrását látták bennük, az ültetvényesek pedig a gyors meggazdagodás és a mielőbbi hazatelepülés reményében fogtak vállalkozásba.

A francia külpolitika a kora újkorban a gyarmatok szerzését és megtartását a nagyhatalmi státus velejárójának tekintette: a gyarmat azért is szükséges, nehogy a másik nagyhatalomé legyen. Ehhez képest még az sem számított, ha egyes gyarmatok csupán a kiadásokat növelték, különösebb haszon nélkül. Franciaország sajátos szárazföldi gyarmattartó hatalom volt. Kontinentális fekvésénél fogva erőforrásait sosem csoportosíthatta át olyan mértékben a tengerekre, mint a szigetország Anglia. Európai vetélytársai szárazföldi határainál feküdtek, így nagy létszámú szárazföldi hadsereget volt kénytelen tartani. Kétffrontos politikára kényszerült, amely az európai színteret mindig előnyben részesítette a tengerekkel és a gyarmatokkal szemben. Fejletlenebb gazdasága mellett ez is a magyarázata annak, hogy a 18. században a gyarmati vetélkedésben alulmaradt Angliával szemben, és gyarmatainak jelentős részét elveszítette.

Az összezsugorodott gyarmatbirodalom gazdasági fellendülése viszont éppen a 18. században következett be. A 18. század a korai gyarmati kapitalizmus virágkora volt, amely az ültetvényes gazdálkodásra és termékeinek kereskedelmére épült. A francia gyarmati kereskedelem az angol mellett a másik legjelentősebb volt.

3.1. 16. századi kísérletek

A gyarmatosítás előtörténetét felfedező szellemű francia utazók és tengerészek teremtették meg, mint a normandiai születésű Jean de Béthencourt, aki 1402-ben a kasztíliai királynak birtokba vette a Kanári-szigeteket. Szintén vállalkozó szelleműek voltak azok a francia halászok, akik a 16. század elejétől rendszeresen látogatták a tőkehalban gazdag Új-Fundland (franciául Terre-Neuve) partvidékét. A szigeten csak szezonálisan laktak, a téli félévre hazaköltöztek, hosszabb távon azonban segítették Kanada francia gyarmatosítását. A dieppe-i hajótulajdonos, Jean Ango 1522 és 1531 között az észak-amerikai partvidékhez, Brazíliába és a Fűszer-szigetekre szervezett expedíciót.

I. Ferenc (1515-1547) korától némi változás következett. A reneszánsz uralkodó ugyan az itáliai háborúkkal volt elfoglalva, de felismerte, hogy a felfedezések és a gyarmatalapítás növelhetik országát tekintélyét és hatalmát, ellensúlyozhatják Spanyolország és Portugália vezető szerepét. Jelentős összeget azonban sem az uralkodó, sem a nemesség, sem pedig a gazdag kereskedők nem áldoztak rá. Így került sor az első hivatalos felfedezőútra 1524-ben: I. Ferenc felfogadta a firenzei származású felfedezőt, Giovanni da Verrazant, aki 1508-ban angol szolgálatban már járt Új-Fundlandon és a Hudson-öbölben. Verrazano feladata Észak-Amerika keleti partvidékének felfedezése és a Távol-Keletre vezető legrövidebb nyugati út megtalálása volt. Útját a király mellett lyoni bankárok is támogatták. Sokféle nemzetiségű legénységével 1524 márciusában kötött ki a mai Észak-Karolina partvidékénél, ahol a Pamlico-szorost a Csendes-óceánhoz vezető átjárónak vélte, vagyis az észak-amerikai kontinenst úgy képzelte el, hogy közepén egy átjáró kettészeli. Fivére, Girolamo ez alapján tett 1529-ben sikertelen kísérletet az átjáróba való behajózásra. Északabbra felfedezte a későbbi New York régióját, amelynek a Nouvelle-Angouleme nevet adta, majd kelet-északkelet felé hajózott, s a mai Új-Skócia és a Szent Lőrinc-folyó tölcserőszakolatától keletre fekvő területeket (a mai New Brunswick) elnevezte Acadie-nak. A név eredete bizonytalan: vagy az Acadie szóból származik, amely a költők számára idillikus helynek számító Peloponnészosz egy régiójára utal, vagy pedig az alगतig nevű indián táborhelyre.

Szintén I. Ferenc megbízásából indult felfedezőútra 1534-ben a gyakorlott saint-malo-i hajós, Jacques Cartier, aki francia halászokat kísérve, valószínűleg már járt Új-Fundland partjainál. Feladata az volt, hogy találja meg a korabeli legendában élő, aranyban és drágakövekben gazdag Saguenay Királyságot, és tárja fel az Ázsiába vezető északnyugati átjárót. Cartier 1534 júliusában kötött ki két hajójával a Szent Lőrinc-öbölben, ahol keresztet állíttatott, és az öböl környékét Franciaország tulajdonának nyilvánította. Ez a terület kapta az Új-Franciaország, a huron indiánok falu, település (kanata) szavából pedig a Kanada elnevezést. A későbbi gyarmatosítások során a Kanadán kívül szerzett területek (Acadie, a Hudson-öböl, Új-Fundland szigete és Louisiana) is Új-Franciaország részei lettek. Cartier békés kapcsolatot alakított ki az itt élő irokéz indiánokkal, s hazafelé indulva a törzsfőnök két fiát magával hozta, hogy elsajátítsák a francia nyelvet a következő utazáshoz.

Cartier második útjára 1535-1536-ban került sor. Eredményeként feltárta a Szent Lőrinc-folyó alsó szakaszát. Aranyat nem talált, de felismerte, hogy a vidék prémiben igen gazdag. Legénységével két ideiglenes települést hozott létre: az első a későbbi Québec városa helyén állt, a második, Mont Royal vagy Mons réal is a leendő Montreal előzménye volt. A tél sok emberáldozatot követelt a franciáktól, így Cartier 1536 áprilisában elrendelte a hazatérést tíz indián, köztük egy törzsfőnök kíséretében.

1541-ben I. Ferenc újabb utazást rendelt el, hogy Új-Franciaországban városokat, erődítményeket hozzanak létre, és elterjesszék a kereszténységet. Új-Franciaország kormányzójává a protestáns picardiai nemest, Jean-François de la Rocque-t nevezte ki, kísérőjéül pedig Cartier-t. Az expedíció tagjai között börtönből kiszabadított rabok is voltak, hogy Kanadában állandó telepet alapítsanak. A kettévált expedíció első része Cartier vezetésével 1541 augusztusában szállt partra a Szent Lőrinc-folyó torkolatában, és megalapította Charlesbourg-Royalt (később France-Roy). A téli hideg, a skorbut és a járványok miatt azonban mindkét település elpusztult, az expedíció megmaradt tagjai 1543 szeptemberében hazahajóztak. A tényleges gyarmatalapítás most sem sikerült, így Franciaország a 16. század végéig nem tett újabb kísérletet Kanada meghódítására.

A 16. század második felében a latin-amerikai portugál és spanyol gyarmatok felé fordult a figyelem. Az 1544-es crépyi békében I. Ferenc ugyan elismerte a latin-amerikai gyarmatok sérthetlenségét, valamint a spanyolok és a portugálok kereskedelmi monopóliumát, de a francia kalózkodókat és kereskedőket a brazil-fa-kereskedelem ezután is vonzotta a partvidékre, amely hosszúsága miatt védhetetlen volt. Ebből származott II. Henrik (1547-1559) uralkodása alatt az ötlet egy braziliai francia gyarmat létrehozására, ahová esetleg a protestánsok is

kitelepedhetnének. 1555-ben II. Henrik megbízta Nicolas Durand de Villegagnon altengernagyot, hogy alapítson kolóniát Brazíliában. Nagy szorgalmazója Gaspard de Coligny admirális volt, a hugenották egyik későbbi vezetője. Az admirális Franciaországban a gyarmatbirodalom-alapítás első képviselői közé tartozott. A gyarmatok kiépítésében a spanyolokkal és portugálokkal szemben katolikusok és hugenották foghatnának össze. A gyarmatok menedéket jelentenének az otthon üldözött protestánsoknak is. Az utóbbi gondolatot később sosem szorgalmazták Franciaországban. A francia állam vallási kisebbségeit nem kiteleülésre ösztönözte, hanem rekatolizációra próbálta kényszeríteni.

Villegagnon 1555 novemberében kötött ki a mai Rio de Janeiro közelében, a Gua- nabara-öbölben, ahol megalapította a Coligny-erődöt, a területet pedig France An- tarcitique-nak (Déltengeri Franciaországnak) nevezte el. A kolóniára kálvinisták és katolikusok egyaránt költöztek, az előbbiek azonban 1558-ban visszahajóztak Európába. A gyarmatot 1560-ban elfoglalták a portugálok. Coligny admirális gondolata volt a floridai hugenotta gyarmat alapítása is. Az első expedíció 1562 áprilisában kötött ki Floridában, ahol a dieppe-i Jean Ribault Charlesfort néven erődítményt és garnizont alapított. 1564-ben újabb telepesek érkeztek, akik az ellenséges indiánokkal szemben Fort Caroline néven másik erődítményt is építettek. A gyarmatalapítást azonban a túlerőben lévő spanyolok meggátolták: 1565 szeptemberében mindkét erődöt elfoglalták, a francia katonákat és telepeseket pedig mint eretnekeket lemészárolták. Ezt 1567-ben francia megtorlás követte. 1568-ban a gascogne-i katolikus nemes, Domi- nique de Gourgues vezetésével francia katonák több floridai spanyol helyőrséget feldúltak, és legénységét legyilkolták.

A 16. századi gyarmatalapítási kísérletek tehát kudarcra végződtek, csupán a felfedezéseknek volt jelentősége, amelyek előzményül szolgáltak a következő évszázad gyarmatosításának.

3.2. A gyarmatbirodalom kialakulása a 17. században

A 16-17. század fordulója és a 18. század eleje közötti bő évszázad a korai gyarmatosítás nagy korszaka volt Franciaország számára. A gyarmatosítás 17. századi kibontakozását a IV Henrik (1589-1610) korától kialakuló gyarmati politika és a külső feltételek tették lehetővé. A 17. században a két nagy gyarmattartó, Spanyolország és Portugália hatalma már hanyatlóban volt, Anglia és Hollandia gyarmati érdekeit pedig még alapvetően nem sértették a francia gyarmatszerzések. IV. Henrik, Richelieu bíboros, első miniszter, majd Jean-Baptiste Colbert pénzügyi főellenőr alakította ki a francia gyarmati politikát. A születő merkantilizmus egyik képviselője, Antoine de Montchrestien az Értekezés a gazdaságpolitikáról (Traité de l'économie politique) című művében azt fejtegette, hogy az országot a külkereskedelem és a gyarmatok gazdagítják.

Richelieu felismerte azt, amit a hollandok és az angolok már tudtak: aki a tengereken uralkodik, az a szárazföld felett is uralkodni fog. A gyarmatosításhoz igyekezett megfelelő háttérrel biztosítani: finanszírozta az utazásokat, a kereskedelmi társaságok alapítását, és ütöképes hadiflottát hozott létre, mivel enélkül sem megszerezni, sem megvédeni nem lehetett a gyarmatokat. Colbert folytatta és kiteljesítette ezt a politikát. Egységesítette a gyarmati intézményeket, továbbfejlesztette a hadiflottát, amely az 1680-1690-es évekre, ha rövid időre is, de megközelítette az angol kapacitását. A hollandok ázsiai kereskedelmi rendszerét tekintette mintának, amely sok kereskedelmi telepen, viszonylag kis gyarmati területen és jól működő kereskedelmi társaságokon nyugodott. Ez a szisztéma azonban Amerikában nem volt megfelelően alkalmazható. Egyik neves politikus sem vette eléggé figyelembe a gyarmatokat megjáró kereskedők és tisztségviselők véleményét, amely szerint a gyarmatokat be kell lakatni minél több telepessel, hogy civilizálják az Újvilágot. Csak a benépesített gyarmat képes sikeresen védekezni és fejletti, az anyaországot szolgáló gazdaságot létrehozni.

A gyarmati terjeszkedés fő iránya Észak-Amerika és a közép-amerikai szigetek voltak, de Franciaország alapított gyarmatot Dél-Amerikában és az Indiai-óceán szigetein, kereskedelmi telepeket pedig Nyugat-Afrikában és Indiában is.

3.2.1. KANADA

Kanada gyarmatosítása a 17. század elejétől vált valóra. Acadie egyik első gyarmatosítója Pierre du Gua de Monts kálvinista nemes volt. 1599-ben eladta birtokait, hogy a kanadai prémkereskedelemben fektesse a vagyonát. A jövedelmező tevékenységet ekkorra már több francia kereskedő választotta. Acadie-ba költözött, ahol a Szent Kereszt-szigeten 1604-ben kolóniát hozott létre. A telepet a következő évben kedvezőbb fekvésű védett helyre, a mai Fundy-öbölbe költöztette, amely 1607-ben a Port Royal nevet kapta. IV. Henriktől monopóliumot kapott a prémkereskedelemre, amelynek lebonyolítására társaságot alapított holland és francia kereskedőkből. A monopólium fejében a társaság köteles volt telepeseket toborozni és területeket szerezni a királynak. Acadie gyarmatosítását Jean de Poutrincourt folytatta, akit jezsuita térítők is követtek.

Kanada megalapítása Samuel de Champlain nevéhez fűződik. IV. Henrik támogatásával 1603-ban Észak-Amerikába utazott, ahol feltérképezte a Szent Lőrinc-folyó vidékét és Kanada tengerparti területeit, majd több expedíció során a Nagy-tavakig sikerült feltárnia Kanadát. 1608-ban 25 telepessel megalapította Québec városát, amely a prémkereskedelem egyik fontos központja lett. Champlain igyekezett tartós kapcsolatokat kiépíteni az indiánokkal. 1608-ban szövetségre lépett a huron és az algonkin indiánokkal, és ígéretet tett, hogy segíti őket az irokézekkel szemben. Politikája átmenetileg sikeresnek bizonyult.

1614-ben Champlain új társaságot alapított a prémkereskedelemben és telepesek toborzására. Neki tulajdonítható a Szent Lajos-erődítvány megépítése. 1627-ben Richelieu-nél szorgalmazta, hogy hatékonyabb társaság jöjjön létre. A megalapított Új-Franciaország Társaság az elkövetkező 15 évben 4 ezer telepet toborzott. 1629-ben Champlain Richelieu Kanada kormányzójává nevezte ki. Még ebben az évben sor került az első angol-francia gyarmati összecsapásra, s Québec és Acadie angol kézre került. A két terület 1632-től lett ismét francia tulajdon, amelyeken folytatódott a telepítés. 1634-ben alapították meg Québec városától délnyugatra, a Szent Lőrinc-folyó partján Trois Rivières-telepet, majd a folyó mentén felfelé haladva, Paul Chomedey de Maisonneuve 50 telepessel és hittérítővel 1642-ben lerakta Montreal alapjait. A telep kezdetben az indiánok térítését szolgálta – Ville-Marie-nak is hívták –, majd erődítvány lett az indiánokkal szembeni védekezésre. Száz éven át frontvárosa volt Kanadának, amely egyben a prémkereskedelem központjává és a további területszerzés bázisává is vált. A környékén alapításától kezdve területeket osztottak a földműves telepeseknek. 1660-ban már 400 lakosa volt.

1642-ben tört ki az első jelentős irokéz háború, amely 1667-ig tartott. 1648-1649-ben egy járvány felére csökkentette a franciákkal szövetséges huron indiánok lélekszámát, így elveszítették fölényüket az angolok által támogatott irokézekkel szemben, de a háborúban nem szenvedtek vereséget. 1684-ben kiújult a háború, amely egyre inkább az angolok és a franciák vetélkedésévé vált. A francia gyarmati hadsereg és milícia – indián csapatokkal kiegészítve – sikeresen védekezett, sőt ellentámadást indított: elfoglalta a Hudson-öbölben lévő három angol erődöt. Louis de Buade de Frontenac kormányzósága idején a franciák betörték Új-Angliába, majd kiűzték az angolokat Acadie-ből és Új-Fundland szigetéről, amelyre Franciaország is igényt tartott, annak ellenére, hogy 1583-ban Anglia a birtokának nyilvánította. A háborúnak a rijswijki béke vetett véget 1697-ben, amelynek értelmében a Hudson-öblöt és az Új-Angliából elfoglalt területeket Franciaország kénytelen volt visszaadni. 1701-ben Montrealban az indiánok is békét kötöttek.

A spanyol örökösödési háború alatt, 1703-tól a francia-angol gyarmati háború is kiújult. A tengeren elszenvedett francia vereségek (1702, 1704) következtében a flotta meggyengült. 1696-ban a francia flotta 135 hadihajójával még nem maradt el végzetesen Anglia mögött a tengereken, viszont 1713-ban már csupán 66 hajót tudott csatasorba állítani. Ez nem volt elegendő a gyarmatok ellátásához és a katonai utánpótlás biztosításához. Az erőviszonyok megváltozásához jelentősen hozzájárult, hogy az amerikai angol gyarmatok népessége (kb. 330 ezer fő) többszöröse volt Kanadának (kb. 18 ezer fő). 1710-re az amerikai telepesek és az angolok elfoglalták Acadie keleti részét (Új-Skóciát) és Új-Fundlandot. 1713-ban az utrechti béke értelmében mindkét terület végleg Angliáé lett. Franciaország csak az Új-Fundlandtól délre fekvő három kis szigetet, Saint-Pierre-t, Miquelont és Ile Royale-t (Breton-foki sziget), valamint a halászati jogot tarthatta meg.

A keleti partvidék veszteségeiért Franciaország a nyugatra és délre való terjeszkedéssel kárpótolhatta magát. A Szent Lőrinc-folyó felső folyását, a Nagy-tavak vidékét, az Illinois, az Ohio és a Mississippi folyó völgyét a földrajztudós Jean Nicolet ugyan már felfedezte, de beutazása és birtokbavétele az 1660-as években vett lendületet. Frontenac kormányzó felkérésére az egykori jezsuita, René Robert Cavalier de La Salle 1669-ben indított expedíciója az Ontario-tavat, az Erie-tavat és az Ohio folyót utazta be. Felfedezéseit Louis Jolliet és Marquette atya folytatta. 1674-ben La Salle az Ontario-tó partján erődítványt (Fort Frontenac) alapított, amely a prémkereskedelmet is szolgálta. 1678-ban a Huron- és a Michigan-tó beutazása következett. Egyik társa, Louis Hennepin az Illinois folyón leereszkedve eljutott a Mississippiig.

1682-ben La Salle népes expedícióval lehajózott a Mississippin a Mexikói-öbölig, és a Nagy-tavak vidékétől az Illinois folyó és a Mississippi mentén a Mexikói-öbölig terjedő hatalmas területet – XIV. Lajosról (1643-1715) – Louisianának nevezte el. Ezután még két expedíciót indított, és népességet toborzott, amelyet az említett folyók mentén erődített helyekre telepített le. La Salle-t több vállalkozó szellemű gyarmatos követte a 17. század végén és a 18. század elején, de az új gyarmatra igen kis létszámú francia telepedett. A rossz szervezés, az élelmiszerhiány és az indiánokkal folytatott csatározások miatt olykor egész telepek pusztultak el. A legjelentősebb települést a Mississippi deltájában Jean-Baptiste Le Moyne de Bienville alapította 1718-ban, amely a régensről (Orléans-i Fülöp) a Nouvelle-Orléans (New Orleans) nevet kapta. Louisianának megalapítása az angol-francia gyarmati ellentétek újabb forrásává vált, mivel az angolok elől lezárta az esetleges nyugatra terjeszkedés útját, a franciák pedig attól tartottak, hogy az angol gyarmatok nyugatra való terjeszkedése elvágná egymástól Kanadát és Louisianát.

3.2.2. A KÖZÉP-AMERIKAI SZIGETEK, DÉL-AMERIKA ÉS AZ AFRIKAI PARTOK

A termékeny talajú, ültetvényes gazdálkodásra kiválóan alkalmas Nagy-Antillák és Kis-Antillák jogilag a spanyol gyarmatbirodalom részei voltak, de a kisebb szigeteket ténylegesen nem vették birtokukba a spanyolok. Lakóik, a karibi indiánok viszonylag gyéren népesítették be őket. Így a szigetvilágba a kalózok költöztek be a 16. század folyamán. Mivel az Európa és Közép-Amerika közötti forgalom jelentős része itt bonyolódott, a hely a kalózok számára paradicsommá vált. Az első francia gyarmatosítók között is több kalóz volt, és szolgálataikat a későbbiek során is gyakorta igénybe vette Franciaország. Cserébe a francia gyarmati tisztségviselők törvényes kereskedőkké és tengerészekké nyilvánították őket.

Az első szigetek birtokba vevője Pierre Belain d'Esnambuc normandiai kisnemes volt, aki fiatalon tengerre szállt szerencsét próbálni, és kalózkapitány lett belőle. Ri- chelieu bíboros szolgálatába állt, és társaival együtt 1625-ben XIII. Lajos (1610-1643) nevében birtokba vette a Szent Kristóf-szigetet, ahol angol gyarmatosok laktak. A sziget területén megosztozott velük. Szintén 1625-ben szálltak partra a franciák His- paniola szigetének északnyugati részén. Ezt a szigetet – az Antillák második legnagyobb szigetét – a spanyolok ténylegesen birtokba vették, de népessége kicsi volt, a kalózoikon kívül csak marhahajcsárok laktak. A franciák 1659-től a kalózvezér Bert- rand d'Ogeron támogatásával fokozatosan kelet felé szorították a spanyolokat, mígnem a sziget nyugati harmada (Saint-Domingue) az övék nem lett. D'Ogeronnak Saint-Domingue betelepítésében és a jamaicai angolokkal szembeni védekezésben is jelentős szerepe volt, amiért a szomszédos Tortue-sziget kormányzója lett. A saját költségén 300 breton és anjoui családot telepített le. A francia hódítást Spanyolország csak az 1697-es rijswijki békében ismerte el. Saint-Domingue a 18. században a legjövödelmezőbb francia gyarmattá vált.

A gyarmatok csak Franciaországgal kereskedhettek, és a francia állam az Antillák hasznosítását kereskedelmi monopóliumot élvező részvénytársaságokra bízta. Így alapította meg d'Esnambuc 1626-ban Richelieu támogatásával a Szent Kristóf Társaságot, majd 1635-ben helyette az Amerikai Szigetek Társaságát Szent Kristóf- és a leendő többi sziget betelepítésére, valamint a kereskedelem megszervezésére. 1627-ben 500 telepest szállított a Szent Kristóf-szigetre, amelyet azonban 1629-ben megtámadtak az angolok és a spanyolok. Richelieu tíz hajót küldött a sziget visszafoglalására.

A Szent Kristóf gyarmatosítói d'Esnambuc és Jean Duplessis vezetésével – újabb anyaországi támogatással – 1635-ben először Martinique, majd Guadeloupe szigetét vették francia birtokba. Ezt követően sorra foglalták el a franciák a Kis-Antillák szigeteit: Sainte-Croix-t, Saint-Martint, Saint-Barthélemyt, Marie-Galante-ot, Dominikát, Saint-Vincent-t, Sainte-Lucie-t, Grenadát (ezt Mazarin vásárolta meg az angoloktól 1650-ben), Tobagót és Désidérade-ot. Franciaország összesen 14 közép-amerikai szigetet szerzett a 17. században, amely hódítás során a gyarmati vetélytársakon kívül a karibi indiánokkal is gyakori volt az összecsapás. A konfliktust a francia gyarmatosítók úgy oldották meg, hogy a kevés életben maradt karibi indiánt Saint-Vincent szigetére és Hispaniola Spanyolországhoz tartozó, ritkán lakott területeire száműzték.

A közép-amerikai szigetek éghajlatuk és a meggazdagodás lehetősége miatt jobban vonzották a telepeseket, mint Új-Franciaország. Főleg breton, normandiai és ile-de-France-i családokat sikerült toborozni. 1700-ban a Kis-Antillákon már 25 ezer, Saint-Domingue-n 30 ezer betelepült vagy már itt született francia élt. Fő megélhetési forrássá előbb a dohány és az indigó, majd a cukornád, a kávé és a gyapot termesztése vált, amit a portugáloktól és a hollandoktól sajátítottak el. A legfontosabb ipari növényt, a cukornádat az 1650-es évek elejétől kezdték termesztani Guadeloupe szigetén, amelynek kormányzója, Charles Houel 1654-ben Brazíliából 100, a nádcukor készítéséhez értő holland telepest hívott be. A cukornád termesztésében egyre inkább az afrikai rabszolga-munkaerő kezdett szerepet játszani. A gyarmatokat a francia kereskedelmi flotta a 18. századig nem tudta kielégítően ellátni rabszolgával. Legnagyobb beszállítói a hollandok voltak.

A 16. századi próbálkozások után Dél-Amerikában is sikerült területet szerezni. A Brazília északkeleti részén fekvő Guyana partvidékére, a Cayenne-szigetre 1503- ban érkeztek először francia hajósok, de telepük néhány év múlva elpusztult. 16. század végi leírások szerint Guyanában létezik egy csodásan gazdag birodalom, amely az igazi Eldorádó. Felkutatására a kísérletek a 17. század elején indultak meg, de a portugálok és az indián törzsek támadásai miatt nehézségekbe ütköztek, s az éghajlat is nehezen volt elviselhető. 1624-ben királyi megbízásból normandiai telepesek érkeztek a szigetre. 1638-ban Richelieu megbízta Bontemps kapitányt, hogy 1200 kivándorlót telepítsen le Guyanában. 1643-ban a roueni Charles Poncet de Brétigny a Cayenne folyó torkolatában megvásárolt az indiánoktól egy kis félszigetet, és 400 teleppel erősített falvat alapított. Az indiánokkal folytatott harcokban azonban jelentős részük elesett. Az 1656-os expedíciót is megtámadták az indiánok, s tagjai kénytelenek voltak a szomszédos holland telepekre menekülni. 1664-re sikerült a franciáknak megszilárdítani a helyzetüket. Colbert Guyanának is azt a szerepet szánta, mint a közép-amerikai szigeteknek, vagyis a Franciaországban nem honos növények termesztését rabszolga-munkaerővel. Az első cukormalmot

hollandiai zsidó gyarmatosok alapították 1656-ban. Guyanából azonban nem lett jelentős ültetvényes gazdálkodással rendelkező gyarmat. A szomszédos holland és angol gyarmatosok lehetetlenné tették a területi terjeszkedést. A gyarmatnak a 17. század végén csupán 5 ezer lakója volt.

Afrika területi gyarmatosítására nem került sor a kora újkorban. Az európaiak csak kereskedelmi telepek, erdők kiépítésére törekedtek a partvidéken az Ázsiába vezető út kiszolgálására és a rabszolgavásárlás megszervezéséhez. Ez utóbbi szerepe az ültetvényes gazdálkodás terjeszkedésével egyre jelentősebbé vált. Franciaország a többi gyarmattartóhoz képest később kezdte kiépíteni telepeit Fekete-Afrika nyugati partvidékén. 1624-ben alapították dieppe-i és roueni kereskedők az első társaságot (Szenegáli Társaság), amely az államtól monopóliumot kapott a kereskedésre. Egy Thomas Lambert nevű tengerész 1638-ban elfoglalta a Szenegál folyó egyik szigetét, Biffeche-t. A Szenegáli Társaság 1639-ben létrehozta az első szenegáli francia kereskedelmi telepet. Louis Caullier még ebben az évben elfoglalta Ndart, a Szenegál folyó másik jelentős szigetét, ahol erődöt épített a rabszolga-kereskedelem védelmére. Ezt keresztelték el Saint-Louis-du-Fort-nak, amelyből az egyik legjelentősebb afrikai francia kereskedelmi központ vált. Ide futottak be a Szahara és a Szudán felől érkező kereskedelmi utak, amelyeken elefántcsontot, aranyport és gumit szállítottak. A gyorsan fejlődő telep a 18. századra várossá vált, ahol kikeresztelkedett felszabadított rabszolgák is éltek, és megengedték a vegyes házasságot.

1677-ben Jean d'Estrées altengernagy elfoglalta a Gorée-t, amelyet 1595-ig a portugálok, 1617-től a hollandok birtokoltak. Ők adták a nevét is, Goe Ree, azaz jó kikötő. 1663-ban az angolok szállták meg, s hovatartozását a 19. századig vitatták. Az 1664-ben létrehozott Francia Nyugat-indiai Társaság negyven évre birtokba kapta, és az afrikai francia rabszolga-kereskedelem központjává építette ki. Rabszolga-kereskedelme az 1690-es évektől lendült fel, az említett társaságon kívül az 1673-ban létrehozott Francia Szenegáli Társaság és az 1684-ben alapított Francia Guineai Társaság is foglalkozott vele. A francia berendezkedés megszilárdításában André Brue-nek kiemelkedő szerepe volt. 1697 és 1723 között irányította az afrikai francia telepeket, jó viszonyt építve ki a környező néger királyságokkal. 1717-ben a holland Porten- dick-telep, 1728-ban pedig a szintén holland alapítású Arguin került francia kézre. A Guineai-öbölben a franciák 1669-ben alapították meg kereskedelmi telepüket, Ouidah-t. Több jelentős telepet a franciák a 18. század folyamán nem hoztak létre, de a rabszolgabeszerzéshez ideiglenes támaszpontként gyakorta használtak tengerparti néger településeket. Ilyen volt Angolában Kabinda, Malembe és Loango.

3.2.3. INDIA

Francia kereskedők, felfedezők és misszionáriusok már a 16. században is rendszeresen jártak Dél- és Délkelet-Ázsiába, de területeket és jelentősebb kereskedelmi érdekeltséget csak a 17. században szereztek. A legtöbb valós ismeret és legenda Európában Indiáról volt, amelynek különleges gazdagságot tulajdonítottak. Az indiai fűszer-, drágakő-, tea-, rizs- és textilereszkedelem különösen vonzó volt az európaiak szemében. Így a portugálok, a hollandok és az angolok mellett a francia gyarmatosítók is részesedni kívántak a szubkontinens kínálta lehetőségekből. Az Indiába vezető rendkívül hosszú tengeri út (kb. hét hónap) kikötőhelyek, kereskedelmi telepek, erdők kiépítését tette szükségessé, ahol élelmiszert, vizet lehet felvenni, a hajók karbantartása elvégezhető, és amelyek védelmet is nyújtanak. Ezekre a funkciókra az Indiai-óceán nyugati szigeteit találták alkalmasnak.

A legnagyobb szigetet, Madagaszkárt a portugálok fedezték fel 1500-ban, de birtokba sosem vették. 1620-ban a Francia Kelet-indiai Társaság megbízásából normandiai tengerészek kötöttek ki a szigeten, hogy ébenfát keressenek. 1638-ban újabb normandiai hajók érkeztek, és legénységük Madagaszkár keleti partjain telepedett le. A sziget kiaknázására alapított Madagaszkár Társaság hajói a Saint-Luce-öblöt vették birtokukba, ahol 1642-ben Richelieu bíboros megbízásából Jacques Pronis, La Rochelle-i hugenotta tengerész Fort Dauphin néven erődített telepet alapított, a szigetet pedig elnevezték ile Dauphinnak.

A keleti partvidéken az elkövetkező években több kisebb szigetet (Sainte-Luce, Sainte-Marie) szállták meg a franciák, telepeket létesítve. 1648-1653 között a malájafrikai eredetű öslakossággal keveredtek háborúba. A viszonyt úgy konszolidálták, hogy több francia tiszt feleségül vette a helyi előkelőségek lányait. Nicolas Fouquet pénzügyi főintendáns idején, 1654-ben Meilleraye herceg a sziget teljes elfoglalását vette tervbe, ennek azonban nem volt valós alapja a helyi erőviszonyok miatt. Fouquet bukásával a terv is feledésbe merült, viszont kereskedelmi telepek és tengerészeti támaszpontok építését Colbert is szorgalmazta. Az ázsiai francia kereskedelem és gyarmatosítás fellendítésére alapította meg a korábbi társaságokhoz képest sokkal tőkeerősebb új Francia Kelet-indiai Társaságot 1664-ben, amelynek részvényeiből még XIV Lajos is vásárolt. Colbert 1669-ben kilenc hadihajóval és 2500 katonával nagyszabású expedíciót indított, hogy a hollandokat kiszorítsa az Indiai-óceán nyugati részéből és Indiából. A hollandok azonban 1672-1674 között fellázították az öslakosságot a franciák ellen, akik vereséget szenvedtek, a ceyloni partraszállást pedig a holland flotta megakadályozta. 1674-

ben a franciák kénytelenek voltak Madagaszkárt elhagyni és a közeli île Bourbonra (Réunion sziget) költözni, amelyet Franciaország ezután is a gyarmatának tekintett. 1686-ban XIV Lajos a koronához tartozó szigetnek nyilvánította, de a 18. században sem vették ténylegesen birtokba. A sziget keleti partvidéke angol és francia kalózok vadászterülete lett.

A szomszédos két kis sziget meghódítása viszont sikeres volt. Réuniont és Mauritiust (île de France) szintén a portugálok fedezték fel, de egyiket sem vették birtokba. Réunion szigete a 17. század elején holland és angol hajók pihenőhelye volt, de egyik országhoz sem tartozott. Birtokbavétele a franciákra maradt, akik 1638-ban kötöttek ki a szigeten. 1646-ban 12 madagaszkári francia lázadót száműzött ide a kormányzó. Betelepítését François Chatelain de Cressy kezdte meg az 1660-as években: a kivándorlók mellé párizsi menhelyekről lányokat is toborzott. 1663-ban alapították meg Saint-Pault, amely az Indiába vezető út legfontosabb francia támaszpontjává vált. Gazdaságilag a 18. században lett jelentősége, ahogy Mauritiusnak is.

Mauritius 1598-tól a Jáva szigetéről jövő holland hajók kikötőhelye lett, s Orániai Vilmos elsőszülött fiáról, Nassaui Móricról nevezték el. Többször is megkísérelték gyarmatosítani, de a trópusi viharok és a járványok ezt megakadályozták, így 1710-ben elhagyták a szigetet. 1715-ben a szomszédos Réunionról érkező Guillaume Dufraisne kapitány vezetésével a franciák vették birtokba. Betelepítése az 1720-as években indult meg.

Az Indiai-óceán nyugati medencéjében a 18. század közepén nyert további teret Franciaország. Szintén az Indiába és Délkelet-Ázsiába vezető utat szolgálta a sok kis területből álló Séchelles-szigetek elfoglalása. Az arabok, az indiaiak és a portugálok által régóta ismert szigeteket Lazare Picault tengerész fedezte fel 1742-ben Franciaország számára. 1744-ben vette jogilag birtokba, s 1756-ban átengedte használatra a Francia Kelet-indiai Társaságnak. Nevüket Jean Moreau de Séchelles pénzügyi főellenőrrel kapták. Az 1770-es években telepítették be, többnyire Réunionról deportáltakkal, akik megépítették Mahé kikötőjét.

A 17. században Indiában viszonylag kevés érdekeltséget szerzett Franciaország. Mivel India fejlett civilizációval rendelkezett, és ázsiai nagyhatalom volt, egyszerű meghódításáról nem lehetett szó. Az angolokat és a hollandokat követve, a nagymogul uralkodóval és a helyi tartományurakkal való egyezkedésekkel, egymás elleni kijátszásukkal lehetett bekapcsolódni az indiai kereskedelembe és kereskedelmi központokat kiépíteni. A Mogul Birodalom utolsó nagy uralkodója, Aurangzeb vallási türelmetlensége a 17. század második felében felkelések sorát váltotta ki, amit a franciák igyekeztek a maguk javára kihasználni. A helyzetet tovább bonyolította, hogy a 17. században elsősorban a hollandokkal, a 18. században pedig az angolokkal kellett versenyezniük.

Az indiai partvidéket a francia tengerészek már a 16. században megismerték, és magánkezdeményezésként – a portugálok mintájára – kereskedelmi kapcsolatokat is próbáltak létrehozni. Jean Ango gazdag dieppe-i hajótulajdonos az indiai fűszer-kereskedelemből szándékozott bekapcsolódni. 1527-ben expedíciót küldött Indiába, de a delhi szultán ellenségesen viselkedett a franciákkal szemben. A sikertelen kísérleteket követően Colbert karolta fel az indiai és a délkelet-ázsiai kereskedelem fejlesztését. Az indiai francia telepek és ügynökségek kiépítését François Caron hugenotta nagykereskedő tervezte meg, aki 1641-1651 között a Holland Kelet-indiai Társaság ügynöke volt. Colbert felkérésére hazatért, és a Francia Kelet-indiai Társaság szolgálatába állt.

Az első kereskedelmi telepet és ügynökséget, Szúratot a Francia Kelet-indiai Társaság megbízottjaként François Martin párizsi nagykereskedő (később a társaság igazgatója) alapította 1668-ban az indiai szubkontinens északnyugati partvidékén. A második kereskedelmi telep, Macsilipatnam területét a Koromandel-parton François Caron vette 1669-ben a golkondai szultántól. A kereskedőtelep a szultán fennhatósága alá tartozó területen kereskedelmi monopóliumot élvezett, amelynek jogát szintén meg kellett vásárolnia a társaságnak.

Annak ellenére, hogy az 1670-es évek elején a franciák vereséget szenvedtek a hollandoktól, 1673-ban sikerült újabb kis területet szerezni a kereskedelmi ügynökségnek. A Francia Kelet-indiai Társaság a Koromandel-part déli részén egy Pondichéry nevű falvat vásárolt a bidzsapuri szultántól, és rövid idő alatt az indiai francia kereskedelem egyik központjává tette. Itt székelte a társaság indiai igazgatósága is.

François Martin tevékenysége révén az 1680-as évektől felvirágzott, bár átmenetileg a hollandok elfoglalták az augsburgi liga (1686) háborúja idején. A 18. század elején már 50 ezer – többségében hindu – lakosa volt, saját (francia tisztokból és hindu legénységből álló) hadsereggel, pénzzel és adóbevétellel.

A Francia Kelet-indiai Társaság utolsó nagy 17. századi szerzeménye a bengáliai Csandarnagar volt, amely a francia indiai kereskedelem másik legfontosabb központja lett. A társaság megbízásából egy Duplessis nevű nemes 1674-ben Bengália nababjától (helytartó) kb. 10 hektár területet vásárolt 401 rúpiáért. Ekkor azonban a

franciák csupán egy házat építettek rá, mert a kereskedelmet a hollandok tartották a kezükben. 1686-ban François Martin vezetésével rendezkedtek be ténylegesen, majd 40 ezer rúpiáért megvásárolták Bengália, Bihar és Orissza tartományokra a kereskedés jogát, amelyet Aurangzeb is elismert. A 18. század elején az ügynökség kereskedelme már évi 1 millió rúpia hasznot hozott.

3.2.4. A gyarmatok igazgatása

A gyarmatok irányításának és intézményeinek kiépítése Richelieu korában kezdődött, de döntően a 17. század második felétől teljesedett ki. A gyarmatok feletti felügyeletet Richelieu a külügyi államtitkárságra bízta, a gyarmatok élére pedig 1638-tól helytartókat állított. A gyarmatok gyarapodása új rendszert követelt meg. 1669-től Colbert a tengerészeti államtitkárságra bízta a gyarmatok igazgatását. A 18. század elejétől több osztállyal működő Gyarmatügyi Irodát állítottak fel. A 18. század második felében két részre oszlott, Amerikai Gyarmatok és Indiai Gyarmatok Irodájára, és az élére gyarmatügyi főintendáns került.

A tengerészeti államtitkár azonban nem minden esetben gyakorolt teljes jogkört a gyarmatok felett, mert azt gyakran részlegesen, meghatározott időre megosztotta a kereskedelmi társaságokkal, amelyek igazgatóit viszont ő nevezte ki. Louisianát 1732-ig a Francia Nyugat-indiai Társaság, az indiai területeket, Réuniont és Mauri-tiust 1764-ig a Francia Kelet-indiai Társaság igazgatta, a tengerészeti államtitkárság csupán felügyeleti jogot gyakorolt. Ezzel szemben Kanada és az Antillák kormányzása közvetlenül az állam feladata volt. A gyarmatokon szolgáló szárazföldi katonai egységek a hadügyi államtitkárhoz tartoztak. Mindebből súrlódások keletkeztek az állam helyi tisztségviselői és a kereskedelmi társaságok igazgatói, a tengeri és a szárazföldi erők parancsnokai között.

Colbert a gyarmati intézményeket az anyaország mintájára alakította ki. 1671-től a korábbi helytartói tisztséget felváltotta a kormányzó, amelynek betöltője az adott gyarmat katonai ügyeiért volt felelős, és képviselte a királyi hatalmat. A kormányzó mellé, hatalmától függetlenül, a polgári ügyek irányítására intendánst neveztek ki. A két hatáskör sosem volt teljesen pontosan megszabva, ezért ebből gyakorta adódtak nézetkülönbségek, akárcsak az anyaországban. A bíráskodást a parlamentek mintájára kialakított legfelsőbb tanácsoknak nevezett királyi bíróságok végezték. A magánjogban (örökösödés, adásvétel stb.) a párizsi szokásjogot alkalmazták. A kormányzók és az intendánsok mellett a 18. század folyamán a helyi előkelő réteg tagjaiból gyarmati tanácsok és mezőgazdasági kereskedelmi kamarák alakultak. 1685-ben kiadták a Néger törvénykönyvet (Code noir), amely a gyarmati rabszolgatartást szabályozta.

A gyarmatokat a királyság hadserege volt hivatott védelmezni. A gyarmati katonai különítmény felállításának gondolata Richelieu korában született, de a kivitelezést

Colbert hajtotta végre. 1669-ben 20-20 századból két tengerészeti ezredet állítottak fel. Ezenkívül a két indiai társaságnak is volt joga katonákat toborozni. A 17. század végén kb. 4 ezer, 1789-ben kb. 9 ezer fős volt a gyarmati hadsereg. 1761-ben a hét tengerészeti ezredet légiókká szervezték át. A reguláris csapatokat Kanadában indián törzsekkel próbálták kiegészíteni, Indiában pedig helyben toborzott és kiképzett szíj- és pojhadsereget alkalmaztak. Az Antillákon a gyarmati berendezkedés kiépítésével milíciát is állítottak fel a helybeli franciákból (kreolok), hogy védekezzenek a kisebb támadásokkal szemben (idegen kalózkodók), és fenntartsák a belső rendet.

Az anyaország a gyarmatokon adó- és vámrendszerét is bevezette, a helyi viszonyokhoz igazítva. Az Antillákon ötféle bevétele volt az anyaországnak: fejadó, rab- szolgafejadó, italforgalmi adó, élelmiszerekre kivetett export- és importvám. A bevételeket pénztárak kezelték. A francia államnak a gyarmatok mindig többet kerültek, mint az onnan származó adók és vámok. Általában csak a leggazdagabb sziget, Saint-Domingue nem volt deficitese. 1789-ben az összes gyarmatról 7,1 millió livre adó- és vámbevétel származott, míg a rájuk költött összeg 17,9 millió livre volt. A deficitet azonban a francia külkereskedelmet fellendítő gyarmatárúkból befolyt vámok és a dél-amerikai ezüst bőségesen kiegyenlítették.

A colbert-izmus gyarmati pénzügyi rendszert alakított ki. Királyi rendelkezések tiltották a francia ezüsttallér és a Lajos-arany kivitelét a gyarmatokra. 1670-ben számolópenzként bevezették a gyarmati livre-t, amely 30%-kal kisebb értékű volt, mint a hazai livre. Tényleges fizetőeszközként réz- és bronzsout és -dénárt használtak. Az amerikai gyarmatokon a nemzetközi fizetőeszköz a spanyol ezüstpiaszter és a -reál volt, amelyekből több forgott, mint francia pénzből. A nemesfém pénz a spanyol gyarmatokkal folytatott legális és illegális kereskedelemről származott, és döntő része Franciaországba került. A 18. század második feléből ismert adatok szerint évi 60-80 millió livre értékű spanyol ezüstpénz folyt be az anyaországba. Java része azonban tovább is áramlott az indiai és a délkelet-ázsiai francia kereskedelembe.

A merkantil gazdaságpolitika a kereskedelmi kizárólagosság gyakorlatát alkalmazta, vagyis gyarmataival csak Franciaország kereskedhetett, többnyire monopolizált társaságokon keresztül. Az amerikai – francia és nem francia – gyarmatokon belüli kereskedelmet is csak az anyaország bonyolíhatta le. A gyarmatokkal csak az a kereskedőház vagy társaság kereskedhetett, amely kiváltságlevelet szerzett az uralkodótól. 1717-ben 13, 1776-ban 23 gyarmati – javarészt az Antillákon lévő – kikötőnek volt joga az anyaországgal kereskedni. A 18. századi kereskedelmi fellendülés és a gyarmati háborúk azonban kikezdték ezt a rendszert. A fellendülés a csempészetnek is kedvezett, ami az anyaország vámbevételét károsította. Az osztrák örökösödési és a hétéves háború idején a fölényben lévő angol flotta gyakorta zavarta meg a francia gyarmati kereskedelmet, s a francia kereskedelmi flotta képtelen volt a forgalmat egyedül lebonyolítani. A 18. század második felétől a gyarmaton élő franciák is egyre inkább a rendszer megváltoztatását szorgalmazták.

Az első repedés 1727-ben keletkezett, amikor engedélyezték, hogy az Antillák egyes kikötői a spanyol gyarmatokkal alkalmoszerűen kereskedhetnek ezüst és élelmiszer fejében. Ezt követően, amikor a cukorszigetek élelmiszerhiány lépett fel, bizonyos kikötők vásárolhattak a spanyoloktól. A kizárólagosság azonban ezután is érvényben maradt. Áttörés a hétéves háború után következett be: 1767-ben például Carénage (Sainte-Lucie), 1784-ben Port-au-Prince, Les Cayes (Saint-Domingue), Saint-Pierre (Martinique), Pointe-a-Pitre (Guadeloupe) és Scarborough (Tobago) szabad kikötővé vált. 1768-tól Guyana is szabadon kereskedhetett a külfölddel.

3.3. A gyarmatbirodalom összeomlása és a gyarmati kapitalizmus virágzása a 18. században

3.3.1. AZ ÉSZAK-AMERIKAI GYARMATOK

Kanada és Louisiana történetében 1713 után viszonylag békés korszak következett, amely mind a népesség, mind pedig a gazdaság gyarapodásának kedvezett. Kanadában 1661-ben csupán 2,5 ezer francia telepes élt, 1706-ban már 16 ezer, 1765-ben 70 ezer, kb. 600 ezer indián mellett. A 28-szoros növekedés ellenére is a hatalmas területű gyarmat rendkívül ritkán lakottnak számított. A szomszédos 13 angol gyarmaton 1700-ban 250 ezer, 1760-ban 1 millió 600 ezer európai származású telepes élt.

Az anyaország számára a gazdaság legfontosabb ágazata továbbra is a prém- és bórkereskedelem maradt. Az indiánok évente jelentős mennyiségű hódprémet szállítottak Montrealba, ahol a Francia Nyugat-indiai Társaság ügynökei fegyvert, szeszes italt és textiliát adtak cserébe, majd csónakokon – egy-egy csónakban 20 ezer livre értékű prém is elfért – leereszkedtek a Szent Lőrinc-folyó torkolatába, hogy többszörös áron adják tovább. Franciaország az 1760-as évekig a világ legnagyobb prém- és szőrmekereskedője volt.

A népesség növekedése a 18. század elejétől lehetővé tette az extenzív gabonatermelés elterjedését. A hosszú, hideg telek miatt csak tavaszi gabonaféléket lehetett vetni. A földbőség miatt a talajváltó és a kétnyomós rendszer terjedt el. A francia gyarmatosítók az otthoni járadékszedő nagybirtokot, a seigneurie-t honosították meg, de sokkal kevesebb urasági joggal, lényegében csak cenzust volt köteles fizetni a telepes, aki telkén birtoklási jogot élvezett. A 18. század elején kb. 90, a század közepén 180 seigneurie volt. Ez utóbbin 8 ezer cenzusos telek alakult ki, amelyek átlagnagysága bőségesen elegendő volt egy család fenntartására, a cenzus beszolgáltatására és a nem mezőgazdasági népesség – az össznépesség kb. 20%-a – ellátására. Az 1730-as évektől a művelt terület bővülésével rendszeressé vált a gabonaexport az Antillákra, Louisianába és a halászat központjába, ile Royalra. 1696-ban a 13 ezer gyarmatlakóra 9600 hektár termőterület (740 hektár/fő), 1734-ben a 37 700 főre 55 800 hektár (1480 hektár/fő) jutott. Az ipar is az 1730-as évektől bontakozott ki: meghonosodott a vas- és acélgéártás, a hajóépítés, a városi kézműipar.

A hódprém, a bór és a gabona mellett a hal volt a legfontosabb terméke Kanadának. Az Új-Fundland környéki halászatot azonban zömmel anyaországiak folytatták, de tevékenységükkel ile Royalt is fellendítették, ahol Louisbourg fontos kikötővé vált. A sziget népessége egy fél évszázad alatt néhány százról 2200 főre növekedett. A francia kereskedők a halat – Franciaországon kívül – a kanadai szárazföldön és az Antillákon adták el gabonáért, cukorért és italért.

A fellendülés ellenére a kanadai gazdaság kis szerepet játszott a francia gyarmati kapitalizmusban, mivel nem volt olyan nagy tömegű terméke, amely az európai piacra kerülhetett volna. Az 1730-1740-es években Kanada évente átlagban csupán 2,3-2,5 millió livre értékű terméket exportált Franciaországba, ahonnan hasonló értékű import érkezett. Az export 70%-a prém és bór, 18%-a mezőgazdasági termék, 9%-a hal, a fennmaradó 3% vas és fa volt. Kereskedelmi értékéhez képest – ahogy a korban nevezték – viszont az államnak sokba került a

fenntartása: békeidőben évi 500 ezer, háborúban 1 millió livre-be. Az angolok mellett az indiánok is állandó veszélyt jelentettek, a békességet gyakorta csak pénzért lehetett megvásárolni tőlük.

A másik nagy gyarmaton, Louisianában lényegében csak a 18. századtól kezdtek berendezkedni a franciák. Hasznosítás céljából 1712-ben Antoine Crozat pénzembernek engedte át az állam, aki 1718-ban a John Law bankár, majd pénzügyi főellenőr által újjászervezett Francia Nyugat-indiai Társaságnak adta tovább. A gyarmat gazdagságáról keringő mesés történeteket Law használta ki. Ennek kiaknázására részvényeket és papírpénzt bocsátott ki, amelyeknek a fedezetét azonban nem tudta előteremteni. Louisiana egyelőre nem hozott hasznot, csupán befektetést igényelt. A spekuláció 1720-ban összeomlott, a gyarmati meggazdagodásba vetett hit pedig megingott.

A spekulációnak mégis volt eredménye, mert 1718-1721 között 7 ezer telepest és 3 ezer rabszolgát szállítottak az addig kb. 500 franciát számláló Louisianába. A letelepítést azonban rosszul szervezték, s a helyi indiánokkal szemben sem tudott hatékonyan védekezni a mindössze ezerfőnyi katonaság. A lakók jó fele vagy elhagyta a gyarmatot, vagy járványnak és az indiánoknak esett áldozatul. A gyarmat az 1730- 1740-es években kezdett fejlődni, miután 1732-ben lejárt a társaság monopóliuma, s közvetlen állami irányítás alá került. Az 1750-es évek elején 5 ezer fehér és 8 ezer néger lakosa volt a kb. 200 ezer főnyi indián népesség mellett. Természeti adottságai miatt ültetvényes és vegyes élelmiszer-termelő gazdálkodásra egyaránt alkalmas volt. A század közepén kb. 2 millió livre értékű terméket állított elő: az anyaországnak indigót, az Antilláknak rizst, kukoricát, húst és fát.

A két gyarmat fejlődését a kiújuló angol-francia háborúk szakították meg 1741-től, amelyek csak az 1763-as párizsi békével zárultak le. Az első konfliktus Új-Skócia (Aca- die orientale) miatt robbant ki, amelyet a franciák szerettek volna visszaszerezni, az amerikai angol gyarmatok viszont a Szent Lőrinc-torkolattól keletre fekvő területre (Acadie occidentale vagy később New Brunswick) tartottak igényt, hogy Új-Anglia lakói ne érezzék magukat állandó veszélyben a franciáktól. A feszültséget növelte, hogy Új-Skócia francia népességét erőszakkal feleskették az angol királyra, az ezt megtagadókat pedig lemészárolták. A másik ütköző terület 1744-től az Ohio folyó völgye volt, ahol a franciák attól tartottak, hogy az angolok nyugatra történő terjeszkedésükkel elvágják Kanadától Louisianát, ezért megerősítették védelmüket, s az indiánoktól eltanult harcmóddal, szórt alakzatokban sikeresen védekeztek az angolokkal szemben. Az angolok a keleti partvidéken először Ile Royale támadták meg, és 1745-ben elfoglalták a Szent Lőrinc-folyó torkolatát őrző Louisbourg erődítményét. A sziget visszafoglalására 1746-1747-ben tett francia erőfeszítések kudarcra végződtek, így nem lehetett azt sem megakadályozni, hogy 1755-ben az angolok deportálják Acadie kb. 7 ezer fős francia ajkú népességét, amelynek kis része hazaköltözött, a többi pedig szétszóródott a francia és az angol amerikai gyarmatokon. Az osztrák örökösödési háborút lezáró 1748-as aacheni béke részleges angol sikert hozott, de az erőviszonyokat nem változtatta meg.

1749-ben az angolok és az amerikai gyarmatok létrehozták az Ohio Társaságot, hogy visszaszorítsák a franciákat. Megbízásából George Washington 1754 nyarán hadjáratot indított, de vereséget szenvedett. Ebben az évben tört ki a két hatalmat támogató indiánok közötti háború is. 1756-tól a kb. 6 ezer fős kanadai francia csapatok főparancsnoka Louis-Joseph de Montcalm márki lett, aki három éven át sikeresen védte az Ohio-völgyet. 1756-ban Oswego erődítményét, 1757-ben a William Henry- erődöt foglalta el az angol-amerikai csapatoktól. 1758-ban a Champlain-tó mellett fekvő Carillon- (Ticonderoga-) erődnél, 1759 nyarán a Montmorency-vízesésnél aratott győzelmet.

A kétfrontos védekezést – az Ohio-völgy és a Szent Lőrinc-folyó völgyének védelmét – azonban nem bírták sokáig a franciák a többszörös túlerőben lévő angol-amerikai csapatokkal szemben, és a jelentősebb hazai utánpótlás sem volt lehetséges az angol flotta fölénye miatt. Az angolok a Francia-Antillákat is támadták, ahol elfoglalták Tobago, Saint-Vincent és Dominika szigetét, Afrika nyugati partján, Szenegálban pedig Saint-Louis-t. Így a hétéves háborúban elszenvedett vereségek után megmaradt francia flotta ereje felaprózódott. 1758 nyarán Kanada fővárosát, Québecet az angolok ostrom alá vették, és Montcalm márki csapatai sem tudták megvédeni: szeptember 13-án az Abraham-síkságon súlyos vereséget szenvedtek. A francia városok és erődök ezután sorra estek el. A hétéves háború végére Franciaország összes észak-amerikai területe – Saint-Pierre és Miquelon szigetét kivéve – angol birtokba került. Az 1763-as párizsi békében Franciaország lemondott Kanadáról és Louisianá- ról is. A Mississippitől keletre fekvő rész angol gyarmat lett, a nyugatra fekvő viszont Spanyolország birtokába került az angolok által elfoglalt Florida ellenében. Spanyolország 1800-ban Louisiana nyugati részét ugyan visszaadta Franciaországnak, de Bonaparte Napóleon 1803-ban eladta az Egyesült Államoknak.

3.3.2. INDIA

Aurangzeb halála (1707) után a Mogul Birodalom fejedelemségekre hullott szét, minden eddiginél kedvezőbb lehetőségeket teremtve az európaiaknak. A 18. század első fele a Francia Kelet-indiai Társaságnak is újabb kereskedelmi központok kiépítésével térnyerést hozott. 1721-ben a Malabár-parton sikerült telepet létrehozni, amely 1741-ben a Mahé nevet kapta a Réunionról érkezett kormányzó, Mahé de la Bourdonnais után. 1723-ban Yanaonban kaptak engedélyt a franciák kereskedelmi telep létrehozására, amelyet kezdetben csak béreltek, majd 1750-től ténylegesen birtokba vették. A só- és a gyapotkereskedelem központja lett. 1738-ban Benoit Dumas indiai francia kormányzó a nagymogullal kötött egyezség alapján a Koromandel-part déli részén megszerezte Karikal városát a hozzá tartozó öt faluval, ahol erődítményt építhetett.

Az 1740-es évektől India belpolitikai eseményei arra bátorították a franciákat, hogy a kereskedelmi telepek mellett megkíséreljenek nagyobb területeket szerezni, ahogy az angolok már megkezdték Bengáliában. A francia társaságnak a Dekkán megszerzésére nyílt lehetősége, amelyet azonban az angolok jelenléte Madrászban akadályozott. Pondichéry új francia kormányzója, Joseph François Dupleix az expanzív gyarmati politika híve volt. Az osztrák örökösödési háború idején, 1746-ban a jól szervezett francia-szipoj hadsereg Mahé de la Bourdonnais parancsnoksága alatt elfoglalta Madrászt. A francia flotta egységeit azonban hazarendelték, így a további háború Angliával nem volt folytatható. Az aacheni békében Franciaország visszaadta Madrászt Angliának.

Dupleix ezután 1748-tól a Dekkán belső területein terjeszkedett. Beavatkozott a Haidarábádi Fejedelemség örökösödési háborújába, katonai segítséget nyújtva a lehetséges győztesnek. Az angolok természetesen a másik trónkövetelőt támogatták. Most a franciák bizonyultak szerencsésebbnek. A haidarábádi francia seregek parancsnoka, Patissier de Bussy-Castelnau az általa trónra juttatott új fejedelemtől a segítség fejében kikényszerítette, hogy a hadsereg fenntartására négy gazdag Ko-romandel-parti terület átadjon a franciáknak. A szerződéssel a franciák a Dekkán jelentős részének uraivá váltak, kiszorítva az angolokat. A háború miatt azonban visz-szaesett a kereskedelem, és a Francia Kelet-indiai Társaság részvényeseinek nyomására Dupleix-t a francia kormány hazarendelte, a háborút pedig 1754-ben befejezte.

A hétéves háború idején a gyarmati vetélkedés Indiában is kiújult az angolok és a franciák között. Az erőviszonyok azonban néhány év alatt jelentősen eltolódtak az angolok javára. 1757 júniusában a palászi (Plassey) csatában az angol-szipoj seregek döntő vereséget mértek a bengáliai uralkodóra. Ezzel India egyik legértékesebb tartománya az angoloké lett, akik Bengália erőforrásainak birtokában fordulhattak a franciák ellen. 1756-ban Francia-India kormányzója egy ír származású tábornok, Arthur de Lally-Tollendal lett. Bussy-Castelnau csapataival egyesülve 1758-ban ostrom alá vette Madrászt, de a francia flotta parancsnokával és Pondichéry befolyásos vezetőivel nem tudott kijönni, így azok beszüntették a francia csapatok utánpótlását. Közben az angolok elfoglalták a védtelenül hagyott Haidarábádot, és Madrász felmentésére indultak. 1759-ben két ütközetben Vandivas mellett a franciák vereséget szenvedtek. 1761-ben Pondichéry is elesett.

A párizsi béke (1763) értelmében öt kereskedelmi központját (Csandarnagar, Pondichéry, Mahé, Karikal, Yanaon) kivéve Franciaország az összes indiai területét elveszítette, s a szubkontinens gyarmatosítására többé nem volt esélye. A vesztes háborúk miatt a Francia Kelet-indiai Társaság befolyása megingott, és 1769-ben felszámolták, az indiai-francia kereskedelmet 1785-ig magánkereskedők bonyolították, ekkor azonban új társaság szerveződött. A jövő lehetőségeit illetően nagy veszteség volt, akárcsak Kanada, viszont az indiai és a távol-keleti francia kereskedelmet nem tette tönkre. Az indiai kereskedelem sosem volt meghatározó a francia külkereskedelemben. 1715-ben a francia import 6,7%-a (6 368 000 livre) származott Indiából, az exportnak pedig csupán 2,5%-a (2 852 000 livre) irányult oda. 1787-ben ugyan sokkal nagyobb volt a forgalom, de az arányok csökkentek: az import 4,3%-kal (25 141 000 livre), az export 1,9%-kal (9 955 000 livre) részesedett a francia külkereskedelemből. A behozott indiai áruk 70-80%-a tea, a többi textil, rizs, fűszer és drágakő volt. Zömét Franciaországban vásárolták meg, a nagy hasznot hozó reexportból szerény volt a részesedésük. A francia gyarmatbirodalomból 1763 után tehát csak szigetek és kereskedelmi telepek maradtak.

3.3.3. AZ ÜLTETVÉNYES GYARMATOK VIRÁGZÁSA

A francia gyarmatok gyöngyszemei a 18. században az ültetvényes gyarmatok (Antillák, Réunion, Mauritius, Guyana) voltak, amelyek az angol gyarmatok mellett a korabeli világ legnagyobb kereskedelmi hasznát hozták. Szemben Kanadával és Louisianával, a 18. század folyamán viszonylag sűrűn lakottakká váltak. Összterületük alig haladta meg a 40 ezer km²-t, de népességük 1788-ban 800 132 lelket számlált: 73 816 fő (9,22%) francia származású, 35 501 fő (4,44%) mulatt és felszabadított rabszolga, 690 815 fő (86,34%) rabszolga volt. Ebből 455 089 fő (56,87%) Saint-Domingue-n élt, a korabeli világ legjelentősebb cukortermelő szigetén. A szabad és a rabszolga népesség aránya egyértelműen az ültetvények uralkodó szerepére utalt.

A monokultúrák gazdálkodás az anyaországban nem honos növényeket (cukornád, kávé, dohány, indigó, gyapot, kakaó) termesztett európai tőkével és afrikai eredetű rabszolga-munkaerővel, kereskedelmi célból. Az ültetvényes gazdálkodás a gyarmati kapitalizmus megtestesítője volt. A vállalkozás feltételeit a helyi talaj- és éghajlati adottságokon túl az európai központú világkereskedelem szükségletei szabták meg. Maga a vállalkozás is Franciaországból került a gyarmatokra az ültetvényesek és a kereskedelmi társaságok révén, kiválasztva a szubtrópusi-trópusi kultúráknak legmegfelelőbb körülményeket, és kihasználva a rabszolgaszolgáltatás lehetőségeit. Így született meg az ún. háromszög-kereskedelem az anyaország, a nyugat-afrikai partvidék és az ültetvényes gyarmatok között.

Az 1660-1670-es évekig az Antillákat jórészt kisbirtokos telepesek népesítették be, szerződést kötve termékeik felvásárlására a kereskedőtársasággal. A szerződéses telepesek többnyire családi gazdaságként működtek. Legfontosabb árujuk a dohány volt, de cukrot, indigót, kávé is termesztettek. 1681-ben Saint-Domingue népességének még 65%-a fehér telepes volt. A 18. századra azonban a dohány ára Európában visszaesett, a rabszolga-kereskedelem pedig kiszélesedett, így a kisgazdaságok tönkrementek, és helyüket ültetvényes nagyüzemek foglalták el.

A legnagyobb üzemméretet és a legnagyobb befektetést a cukornád igényelte. Martinique szigetén csupán 60-70 hektár volt az üzem átlagnagysága, viszont Saint-Domingue-n 100-200 hektár, sőt 1500 hektáros óriás üzem is működött. Az ültetvény sajátos településsé formálódott a tulajdonos palotájával, a gazdasági épületekkel, az üzemet karbantartó fehér mesterekkel és a 100-300 rabszolga kunyhóival. Egy-egy ültetvény 20-30 évig termelt, majd újra kellett telepíteni, ami nagy költséggel járt. A palántákat indián ásóbotokkal ültették el a nedves évszakban. Amikor megnőttek, nyolcnaponként nyésni kellett őket. Évente kétszer lehetett vágni. Mivel csak a nyerscukor kerülhetett eladásra, az ültetvényen malmot, főzdét, desztillálót, szárítót és raktárakat is kellett építeni, s évente meg kellett újítani a hordóállományt. A felaprított nádat beáztatták, majd vízi vagy ökrökkel hajtott hengermalmokban kiperéselték. Ezután főzték és szárították, s e műveletek eredményeként eladásra szánt nyerscukrot kaptak. A 18. század közepétől – a nagyobb haszon reményében – sok ültetvényen cukorfinomító is épült, de ezek nagyobb hányada továbbra is az anyaországban (Bordeaux, La Rochelle, Orléans, Marseille) volt. Saint-Domingue-n 1720-ban a megtermelt nyerscukornak csupán 6-7%-át finomították, míg 1789-ben már kb. 33%-át. A legtöbb ültetvény mezőgazdasági és manufaktúráis vállalkozás volt. Az ültetvénytulajdonosnak vagy a gazdatisztjének ildomos volt értenie az ültetvényhez, a cukorkészítéshez és az üzlethez is.

Az ültetvény jelentős tőkét koncentrált. A La Barre ültetvény piaci értéke Saint-Domingue-n a 18. század közepén 432 ezer livre volt. A 130 hektár föld 120 ezer, az épületek, a gazdasági berendezés 65 ezer, a 115 rabszolga 207 ezer, a haszonállatok 40 ezer livre-t értek. Foache de Jean Rabel ültetvénye 300 hektáros volt, a föld 1 millió livre-t, az épületek és a felszerelések 850 ezret, az 512 rabszolga 1,6 milliót ért. Az ültetvény értéke összesen 3,45 millió livre volt. A gazdálkodásban a haszonelvűség érvényesült. Magas volt a bevétel, de a kiadás is. Az ültetvényes szigetek kénytelenek voltak mindent importálni, a munkaerőt, a felszereléseket, a haszonállatokat és az élelmiszert is. Legfeljebb kevés babot és kukoricát termeltek, mert az értékes területeket az ültetvények foglalták el. Az élelmiszer java része is Franciaországból érkezett, de a 18. század folyamán nőtt az amerikai kontinensről vásárolt aránya.

A rentabilitás a gazdálkodás színvonalán és az időjárásán túl – a szubtrópusi viharok zónája – az ültetvényes árak, a rabszolga, az élelmiszer és az egyéb szükséges termékek európai áraitól függött. Korabeli becslések szerint egy ültetvény tiszta hozadéka piaci értékéhez viszonyítva leggyakrabban 5-10% között ingadozott, míg a cukormanufaktúráké 12-14% között. Minél magasabb volt a gyarmatáru feldolgozottsága, annál magasabb áron vásárolták fel a kereskedelmi társaságok, növelve az ültetvény tiszta hozadékát. Az 1780-as években Saint-Domingue 27 ezer fős fehér népességéből 5 ezer ültetvényes, ún. kövér fehér volt. Közülük néhány tucat jövedelme vetekedett az otthoni arisztokrácia birtokjövedelmével. Egy nagy, 1-2 millió livre értékű ültetvény évi tiszta hozadéka 50-100 ezer livre volt. Ekkora jövedelem Párizsban arisztokrata életmódot biztosított. Sok sikeres ültetvényes nemes volt, aki gyarmati vállalkozással konszolidálta a család anyagi helyzetét, majd hazatelepedett, a következő nemzedékre hagyva ültetvényét. A kereskedőkből, katonatisztekből, tengerészekből, kalózból lett ültetvényesek második és harmadik generációiból is szármogosan települtek haza, hogy birtok, kastély és hivatal vásárlásával nemessé váljanak.

A monokultúra nem jelentette szó szerint azt, hogy egy ültetvényen csak egy haszonnövényt termesztettek. 1789-ben Saint-Domingue-n az alábbi volt az ültetvények megoszlása a főbb termékek között:

4.1. táblázat -

	Cukornád	Kávé	Indigó	Gyapot
--	----------	------	--------	--------

GYARMATTARTÓK ÉS
GYARMATOK

Ültetvények ültetvényrészek száma	vagy 793	3177	3151	789
---	----------	------	------	-----

A legkoncentráltabb a cukornád volt, a többi növényt kisebb méretű ültetvényen is kifizetődő volt termesztani. Sok olyan ültetvény volt, amelyen két-három kultúrával is foglalkoztak, hogy igazodni tudjanak az árak változásához. Az ötödik, még kevésbé fontos gyarmati növényt, a kakaót, amelynek cserjéje igen érzékeny volt, és sok törődést igényelt, kisebb ültetvényeken termesztették, leggyakrabban szabad néger és mulatt munkaerővel.

Az ültetvényes az európai árak alakulásának megfelelően próbálta a termelés szerkezetét módosítani. A cukor mindig meghatározó maradt, a 18. század második felében azonban csökkent az aránya a kávé javára, de úgy, hogy a termelés volumene tovább nőtt, vagyis a kávé terjeszkedése gyorsabb ütemű volt, különösen az 1740-1770-es évek között, amikor az ára közel megduplázódott. Az 1770-es évek közepén viszont rövid túltermelési válság következett. 1750-ben a francia gyarmatokon még csak 4,5 ezer tonna kávé termett, míg 1787-ben 38 ezer. 1740-ben az Antillákon 1 font (48,95 dkg) kávé 12 solért, 1770-ben 20 solért, vagyis 1 livre-ért vásároltak fel, 1775-ben viszont csak 9 solért. Franciaországban a nagykereskedelmi eladási ára kb. 67%-kal volt magasabb, ha reexportálták, ismét legalább ugyanekkora felár keletkezett. 1789-ben Párizsban 1 kg cukor nagykereskedelmi ára 2 livre 8 sol, 1 kg kávéé 2 livre 10 sol volt. Az árak kevésbé tükrözték, hogy a kávé termelési költsége valamelyest alacsonyabb volt a cukorénál.

4.2. táblázat - A főbb gyarmati termékek százalékos megoszlása érték alapján

	Cukor	Kávé	Gyapot	Indigó	Kakaó
1765	83	12,5	2,5	1,2	0,8
1788	70	26,6	2,7	0,3	0,4

A két indiai-óceáni sziget, Réunion és Mauritius gazdálkodási szerkezete valamelyest eltért az Antillákétól. A 18. század második felére az ültetvényes rendszer itt is elterjedt, de többféle termékkel, többek között az élelmiszer-termelés is kifejlődött. Mauritius az indiai francia kereskedelem legfontosabb állomása volt, s a francia hajók élelmiszer-ellátását is biztosítani kellett. A hosszú tengeri út miatt az ipari termékeken kívül csak gabonát szállítottak a két szigetre a franciák. A szokványos ültetvényes termékeken kívül meghonosították a maniókát, a kukoricát, a burgonyát és a rizst. Az 1770-es évektől vaníliát, fahéjat és egyéb fűszerféléket is termelni kezdtek. A 18. század végére a két kis sziget benépesült (a népesség megoszlásáról lásd a táblázatot). Az ültetvényesek a kelet-afrikai partvidékről szereztek be a rabszolgákat.

4.3. táblázat - Réunion és Mauritius népességének megoszlása 1788-ban

Népesség	Réunion		Mauritius	
	fő	%	fő	%
Francia telepesek	8 182	14,5	4 457	9,9
Mulattok és felszabadított rabszolgák	1 029	1,8	2 456	5,5
Rabszolgák	47 195	83,7	37 915	84,6
Összesen	56 406	100,0	44 828	100,0

A nagyüzemi ültetvényes gazdálkodás munkaigényes volt, s a termelés bővítésének a munkaerő növelése volt az egyetlen lehetséges útja. Az indián őslakosság alkalmatlan volt az ültetvényes munkákra, európai telepes pedig kevés volt, másrészt a szubtrópusi éghajlatot rosszul bírta. Csak az afrikai munkaerő bizonyult megfelelőnek. A 17. század közepe és a 18. század vége között kb. 2 millió rabszolgát szállítottak a francia gyarmatokra. Ezzel Franciaország Anglia és Portugália után a harmadik legnagyobb rabszolgabeszerző volt. A gyarmatokon munkaerőjük csak részben termelődött újjá, mert alacsony volt a nők aránya. 1780-ban a Saint-Domingue-n élő rabszolgák 46%-a férfi, 35%-a nő, 10%-a fiú, 9%-a lány volt. (A nemek közötti torz arány a fehér népességen belül is megvolt, mert elsődlegesen férfiak vándoroltak ki.) Ehhez magas – a fehérekéhez képest 2-3-szoros –, 80-110%-os halálozási ráta is párosult a gyarmaton eltöltött első három évben. Évente átlagban 5% körüli volt a munkaerő-vesztés, így a gazdálkodás nem nélkülözhetette a rendszeres utánpótlást. 1707 és 1793 között a rabszolga-kereskedelem 80%-át négy francia kikötőváros (Nantes, La Rochelle, Le Havre, Bordeaux) bonyolította le. Nantes maga 43%-kal részesedett belőle.

A háromszög-kereskedelem egy fordulója átlagban 16 hónapot vett igénybe. A kereskedők nyugat-afrikai telepeikre utaztak, ahol hónapokat eltöltve, többféle módszerrel szereztek be a rabszolgát. Leggyakrabban a nyugat-afrikai királyságoktól vásárolták indiai pamutszövetért, az Antillákról hozott alkoholért, dohányért, tűzfegyverért és különböző francia ipari termékekért. Az európai kereslet állandó növekedése rabszolga-kereskedő államok (Ashanti, Dahomey, Oyo stb.) kialakulásához vezetett, amelyek saját társadalmukból és a környező néger királyságokból szereztek be az eladandó rabszolgát. A tűzfegyver átvételével katonai fölénybe kerültek a környező néger népekkel szemben. A másik módszer zsoldosok fogadása volt, akik a part menti törzsek tagjaiból fogdoszták össze a négereket. Ismert volt az az eljárás is, hogy rabszolgával szereztek rabszolgát: négy rabszolga fejében a beszerző szabaddá vált. A 18. század elején a rabszolgák kb. 90%-a Dahomey-ből, Elefántcsontpartról, Szenegálból és Gambiából származott. A század végére Dahomey-ből, Szenegálból és Gambiából a szükségleteknek már csak kis részét tudták beszerezni. Helyüket Angola vette át, amely hosszabb hajóutat igényelt, vagyis emelkedtek a költségek.

Afrikából az út jó két hónapig tartott. A hajókra és a rabszolgákra az érték 2-4%-ával biztosítást kötöttek az erre szakosodott társaságokkal. Egy hajó általában 30-40 rabszolgát vitt, akiket babbal, rizzsel, szárított hússal és afrikai banánnal tápláltak. A viszonylag jó ellátás ellenére a rabszolgák 10-15%-a útközben meghalt. Az Antillákon a rabszolgák nagyobb hányada előzetes megrendelés alapján lett vevőre, de gyakori volt az árverés is. A huzamosan növekvő kereslet és a beszerzés költségeinek tartós emelkedése megnövelte a rabszolga árát. Másfél évszázad alatt az ötszörösére nőtt. Az 1650-es években 400 livre körül volt egy rabszolga átlagára, az 1780-as évek végén 2 ezer livre. A kereskedő számára az üzlet tiszta haszna átlagban 6% körüli volt.

Az ültetvényes esetében nehéz meghatározni, hogy mennyire volt jövedelmező a rabszolgamunka. Egy rabszolga évi eltartása átlagban kb. 200 livre-be, árának 10%-ába került az 1780-as években. A szigeteken viszonylag drága volt az élelmiszer, s a munkaerő megfelelő fizikai szintjének megtartásához a fogyasztást nem nagyon lehetett csökkenteni. Egy rabszolga évente átlagban kb. 500 kg kávé termelt. A költségek a kávé állandóan ingadozó felvásárlási áráról függtek: amennyiben 1 livre-t fizettek 1 kg-ért, a rabszolga 300 livre-t hozott az ültetvényesnek.

Az üzletet ritkán bonyolították készpénzben. Helyette a váltó terjedt el. A váltó a kereskedelmi kapitalizmus jelentős találmánya volt az üzleti forgalom gyorsítására. Gyakori volt, hogy az ültetvényesek a betakarítandó termésre vásároltak rabszolgát, ami a kereskedőt előnyös helyzetbe hozta a gyarmatárú felvásárlási árának megszabásában, és az ültetvényes eladósodásához vezetett. A jelentősebb forgalmú gyarmatokon a 18. század második felében leszámítoló bankok is nyíltak. Bármilyen formájú is volt az üzlet, a livre-nek mint számoló pénznek a névértékét mindig használták.

A rabszolga-kereskedők gyarmatárúkkal tértek vissza Franciaországba, ahol a nagykereskedelem újabb láncolata következett. A gyarmatárúk jelentős részét azonban nem a háromszög-kereskedelem keretében hozták be az anyaországba. Egyrészt a rabszolgaszállító flotta kapacitása erre nem volt elegendő, másrészt Franciaország textíliákat, egyéb iparcikkeket és élelmiszert adott el a gyarmatoknak, s visszafelé a hajók gyarmatárúkat szállítottak. 1777-ben 570, 1788-ban 782 hajó fordult meg az anyaország és az ültetvényes gyarmatok vagy az anyaország, Afrika és a gyarmatok között.

A 18. század elején Franciaország csak egyike volt a gyarmatárúk termelőinek és forgalmazóinak, Angliát, Hollandiát és Portugáliát követve. Az 1770-1780-as évekre átmenetileg a legjelentősebbé vált. 1789-ben az angol gyarmatok 89 ezer, a franciák 100 ezer tonna cukrot állítottak elő. A kávé esetében volt a legnagyobb különbség: a francia gyarmatokon 38 ezer tonna, az Angol-Antillákon 1600 tonna termelt. Kakaóból és indigóból is nagyobb volt valamelyest a francia gyarmatok kapacitása. Egyedül gyapotból volt nagyjából egyforma az évi termés, kb. 6-6 ezer tonnával. A francia ültetvényes gyarmatok azonban az 1790-es évek elején

GYARMATTARTÓK ÉS
GYARMATOK

elérték kapacitásuk csúcsát, elfogyott a termőterületük, a hétéves háború utáni gyarmatszerzési kísérletek (újabb guyanai területek betelepítése, Madagaszkár keleti partvidékének ismételt meghódítása, az indiai befolyás visszaállítása stb.) pedig nem jártak sikerrel. Ezzel szemben az angol gyarmatok bővítési lehetőségei – a tizenhárom észak-amerikai gyarmat elvesztése ellenére is – sokkal nagyobbak voltak.

Az ültetvényes gazdálkodás haszna javarészt az anyaországba vándorolt a kereskedelem révén. A gyarmatárúk termelésének bővülése jelentősen hozzájárult a francia külkereskedelem fellendüléséhez és szerkezetének átalakulásához, a gyarmati kikötők fejlődéséhez (lásd a táblázatokat).

4.4. táblázat - Franciaország külkereskedelme 1716-ban (millió livre)

Kereskedés	Import		Export		Külkereskedelmi forgalom összértéke (millió livre)
	millió livre	%	millió livre	%	
Európával	67,702	70,1	85,840	72,6	153,542
Gyarmatárúk reexportja			17,816	15,0	17,816
Közel-Kelettel, Észak-Afrikával	3,342	3,4	2,016	1,7	5,358
Ázsiával	6,368	6,6	2,852	2,4	9,220
Amerikával	16,711	17,3	9,164	7,8	25,875
Afrikával	2,500	2,6	0,650	0,5	3,150
Összesen	96,623	100,0	118,338	100,0	214,961

4.5. táblázat - Franciaország külkereskedelme 1787-ben (millió livre)

Kereskedés	Import		Export		Külkereskedelmi forgalom összértéke (millió livre)
	millió livre	%	millió livre	%	
Európával	342,193	52,7	242,451	44,8	584,644
Gyarmatárúk reexportja			156,369	28,8	156,369
Közel-Kelettel, Észak-Afrikával	37,725	5,8	25,609	4,7	63,334
Ázsiával	34,726	5,3	17,429	3,2	52,155
Amerikával	192,107	29,6	77,913	14,3	270,020
Afrikával	43,252	6,6	22,833	4,2	66,085
Összesen	650,003	100,0	542,604	100,0	1192,607

A külkereskedelmi forgalom a 1716 és 1787 között 5,5-szeresére (450%-kal) növekedett, viszont ezen belül az Európával folytatott kereskedelem csupán 4,3-szeresére (330%-kal) bővült. A dinamikus növekedést az Európán kívüli világgal – zömmel a gyarmatokkal – folytatott kereskedelem 9,9-szeres (890%-os) bővülése táplálta. 1716-ban a kereskedelmi forgalomból az Európán kívüli világ 28,6%-kal, 1787-ben 51%-kal részesedett. A 18. század második felétől Franciaország európai kereskedelmi forgalmának mérlege csak a gyarmatárúk reexportjával volt pozitív. Gyarmatárúinak csupán 28%-át fogyasztotta el, 72%-ára döntőrészt Európában talált vevőkre. 1787-ben az európai államokból importált 342,193 millió livre értékű áruval szemben a hazai gazdasága csak 242,451 milliót exportált, vagyis a hiány 99,742 millió livre-t (29%) tett ki, viszont a reexport értéke 156,369 millió livre volt. Így a mérleg 56,627 millió livre (16,5%) többletet mutatott.

A gyarmati kereskedelem felfutásával a 18. század közepétől a francia külkereskedelem formailag deficitessé lett: az import meghaladta az exportot. 1787-ben ez a deficit 107,399 millió livre volt, amely abból keletkezett, hogy a gyarmatokról legalább kétszer akkora értékű árumennyiség került Franciaországba, mint onnét a gyarmatokra. A gyarmatok azonban nem voltak külön gazdasággal rendelkező államok, csupán az anyaország függelékei, így a deficit nem szívta ki a pénzt, sőt ellenkezőleg, az anyaországot gazdagította a gyarmatárúk forgalmazásán keresztül.

Európán belül a francia külkereskedelem az 1780-as években csak Angliával szemben mutatott jelentősebb hiányt, amelyet nem lehetett gyarmatárúkkal pótolni, mivel azokból a szigetországnak is bőségesen volt. A gyarmatárúk 42%-a Észak-Európában és Oroszországban, 21%-a Hollandiában – ahol átdolgozták és ismét eladták külföldre –, 15%-a Itáliában, 14%-a a Német-római Birodalomban, 4%-a az Oszmán Birodalomban, 3%-a – döntően gyapot – Angliában, 1%-a az Amerikai Egyesült Államokban kelt el. 1787-ben érték alapján az Antillákkal folytatott kereskedelem 41,7%-át Bordeaux, 18,5%-át Marseille, 18,1%-át Le Havre, 15%-át Nantes bonyolította le. A fennmaradó 6,7%-on kb. 15 kisebb kikötő osztozkodott.

A gyarmati kereskedelem virágzása az ipari termelés pezsdítője volt, a tengerparti tartományokban nyitottabbá tette a gazdaságot, ösztönözte a vállalkozói szellem terjedését, és meghonosította a gyarmati termékek fogyasztását. 1787-ben a francia manufaktúra- és kézműipar exportjának 32%-át, az élelmiszerexport (ital nélkül) 40%-át a gyarmatok és az észak-amerikai kontinens vették fel. Az Antillák olcsó gyapotja a francia pamutipar fellendüléséhez járult hozzá. A jelentős gyarmati kikötők (Bordeaux, Nantes, Marseille, Le Havre) népessége a század folyamán 90%-kal növekedett, ami meghaladta a franciaországi városok népességgyarapodásának átlagát (kb. 60%). A társadalom felsőbb köreiben a cukor és a kávé fogyasztása megszokottá vált a 18. század második felében. 1789-ben Párizsban az egy főre jutó cukorfogyasztás meghaladta az 5 kg-ot. A városban kb. 800 kávéház üzemelt, s egy lakosra évente 2 kg kávé jutott.

A gyarmati rendszer virágzásának a francia forradalom és a napóleoni háborúk vetettek véget. 1791-ben Saint-Domingue-n rabszolgafelkelés tört ki, majd 1793-ban az angolok megszállták a szigetet, és csak 1798-ban vonultak ki. 1794-ben a francia Konvent eltörölte a rabszolgaságot, ez a döntés válságba sodorta az ültetvényes gazdálkodást. 1802-ben Napóleon visszaállította, de ekkorra még a kis szigetektől is alig maradt gyarmat francia kézen. 1803-ban Saint-Domingue Haiti néven függetlenné vált. A napóleoni háborúk idején az angol tengeri blokád szétfelbontotta a francia gyarmati kereskedelmet. 1809-1810-ben Anglia a maradék francia gyarmatokat is elfoglalta, s az 1814-es békében csak Guyanát, Martinique-ot, Guadeloupe-ot, Szenegált, Réuniont és indiai telepítést kapta vissza Franciaország. Az első francia gyarmatbirodalom összeomlott, a gyarmati kereskedelem visszaesett. A francia külkereskedelem csak 1825-ben érte el ismét a forradalmi háborúk előtti szintjét.

3.4. SZAKIRODALOM

Brunet, Michel – Frégault, Guy – Trudel, Marcel: *Histoire du Canada par les textes*. Montreal – Paris, Fides, 1952.

Glachant, Roger: *Les pluies et la poussière. Histoire de l'Inde des Français*. Paris, Plon, 1965.

Law de Lauriston, Jacques-François: *État politique de l'Inde en 1777. Avec une introduction de A.*

Martineau. Paris, H. Champion, 1913.

Lemesle, Raymond-Marin: *Le commerce colonial triangulaire au XVIIIe et XIXe siècle*. Paris, PUF, 1998.

Levasseur, Émile: *Histoire du commerce de la France. Premier partie: avant 1789*. Paris, A. Rousseau, 1911.

Meyer, Jean – Tarrade, Jean – Rey-Goldzeiguer, Annie – Thobie, Jacques: Histoire de la France co- loniale. Des origines a 1914. Paris, A. Colin, 1991.

Pluchon, Pierre: Histoire des Antilles et de la Guyane. Toulouse, Privat, 1982.

Pluchon, Pierre: *Histoire de la colonisation frangaise. 1. La premier empire colonial. Des origines a la Restauration.* Paris, Fayard, 1991.

Poussou, Jean-Pierre – Bonnichon, Philippe – Huetz de Lempis, Xavier: *Espaces coloniaux et es- paces maritimes au XVIIIe siecle. Les deux Ameriques et la Pacifique.* Paris, SEDES, 1998.

Tolozan, Jean-Francois de: Mémoire sur le commerce de la France et ses colonies. Paris, Moutard, 1789. (München, Kraus Reprint, 1980.)

4. Szántó György Tibor | ADALÉKOK A BRIT GYARMATBIRODALOM ELŐTÖRTENETHEZ

Brit gyarmatbirodalom. Hogyan is tuszkolhatnánk ezt a térben és időben is mérhetetlen tárgykört egyetlen rövid tanulmány korlátai közé? Ezért inkább kiragadtam általam fontosnak ítélt, de viszonylag ritkábban taglalt mozzanatokot, és ezeket állítottam oksági sorrendbe. Földrajzi értelemben a fejlemények a térképről követhetők. A nagy és tartalmi kérdésekre – ilyen egyebek között a britek gyarmatszerzésének megkésetttsége, a józan ésszel alig felérhető rabszolga-problematika, az észak-amerikai indiánokkal szembeni döbbenetes kiméletlenség, az indiai külbirtokok pedáns kifosztása, a navigáció dolga stb. – külön-külön kitérek. Abban reménykedem, hogy e témák komplexitása további és mélyebb vizsgálatokra ösztönöz.

4.1. Brit Birodalom – tervezőasztalon

A tematika végtelen dimenzióihoz képest vázaltszerű írásomnak még kezdő időpontot sem tudnék adni. Angolok, írek, skótok, walesiek: egyenként is csupa régi hajós társadalom. ismerték a normann ősök tengerészeti legendáit. Bristol környékének halászaíról tudjuk, hogy már a középkorban rendszeresen felvitorláztak izlandig. Ugyanezen a vidéken szentül meg vannak róla győződve, hogy 1481-ben a város tengerészei eljutottak Új-Fundland partjaira, vagyis 11 esztendővel megelőzték Kolumbusz Kristófot Amerika felfedezésében. A dolog nagyon is hihető, de bizonyítására még várni kell.

Ami azonban a gyarmatszerzés ellenállhatatlan erejű késztetését, a kereskedést és a birtokszerzést illeti, az angolok és a skótok inkább csak az európai kontinens piacain üzleteltek, az írek pedig Angliával. Európába még a 15. században is szárazföldi karavánutakon érkeztek a mesés Kelet luxusáruí, a drága fűszerek, ezeket levantei és velencei viszonteladók továbbították a perifériákon élő országokba. A genovai-velen- cei-angol John Cabot 1497-ben és 1498-ban ugyan Észak-Amerikát illetően egyetemes jelentőségű felfedezésekre jutott, de a szigetország népei még a 17. század folyamán sem ébredtek tudatára annak, hogy rövidesen világbirodalom urai lesznek.

A 16. és a 17. században két, éppenséggel nagyon is tárgyunkkal kapcsolatos kifejezés létezett, amelyet kizárólag az angol-skót politikai elit értett, de használatától óvakodott. Az egyik kifejezés: a brit. Kora újkori értelemben ez a régi népnév arra utalt volna, hogy a walesiek, angolok, skótok és írek voltaképpen közös érdekek révén, tehát nem etnikai, hanem politikai értelemben alkotnak népcsaládot. De az érintettek mind a mai napig számon tartják különbségeiket, a családok pedig büszkéek walesi, angol, skót vagy ír eredetükre. Komplikáltabb fogalom a birodalom (empire).

A latin eredetű szó angol átvételére VIII. Henrik (1509-1547) Róma-ellenes propaganda-hadjáratában került sor. Születésekor tehát jelentése még nem azonos a majdanival, amely egyelőre nem is létezett. Megalkotói azt próbálták sugalmazni, hogy a protestantizmus útjára lépő Anglia ősi állapota a teljes függetlenség, ezért külső hatalomnak az ország belügyeibe nincs beleszólása. A pápának sincs. I. Jakab (1603-1625) volt az első olyan angol uralkodó, akit a politikai véletlenek a szigetország minden államának élére emeltek. A szívesen filozofálgató Stuart fejedelem sűrűn magyarázta környezetének Britannia, Nagy-Britannia és a Brit Birodalom értelmezését, de továbbra sem a később létrejövő világbirodalomról volt szó, csupán arról, hogy 1603- ban – a Tudor-ház kihalásának következtében – a Stuart-dinasztia lett Anglia, Skócia, Wales és Írország – ti. Nagy-Britannia – uralkodóháza.

Jakab a kifejezést a szeretet egységeként (Union of Love) igyekezett definiálni, nehogy egymásra féltékeny alattvalói úgy képzeljék, hogy bármelyik birodalomalkotó nép fölötté állana a másíknak. Mindössze egyetlen szempontból tekinthető a brit népnév hegemonisztikus jellegűnek. Az írek viszonylatában a protestáns angolok, skótok és a walesiek szinte már modern értelemben vett gyarmatosítóknak minősülhetnek. Am amikor Samuel Purchas essexi születésű filozófus, a brit birodalmi gondolat egyik első teoretikusa, Richard Hakluyt földrajztudós jó barátja és munkatársa a gyarmatszerzés előnyeit ecseteli, még külön-külön említi a Skót Királyságot és a Walesi Hercegséget, sőt Írországot is Angliától független királyságnak tekinti. Purchas is, Hakluyt is a harcos protestantizmus térítő propagandistái, akik a gyarmatosítás céljának a katolikus spanyol uralkodó stratégiai sakkban tartását, továbbá az igaz keresztyén hitelvek hirdetését tekintették. Íme, Purchas alapítétele: „A Gondviselés azokhoz jóindulatú, akiket nem az ostoba szerzésvágy, hanem az Isten dicsőségében való osztozás reménye sarkall.”

Kiváló naplóíró kortársa, Adam Winthrop 1586-ban kezdte feljegyezni élete eseményeit. A művelt suffolki nemes egyetlen szóval sem említi a gyarmatok kérdését. Más foglalkoztatta. A vallás dolgát mindennél előrébb valónak tartotta, még családi ügyeinél is fontosabbnak találta. Pedig a széles látókörű Winthrop nemzetsége rövidesen főszerepet játszik az amerikai gyarmatosítás megszervezésében. Fia, John Winthrop, aki kezdetben Írországbán szeretett volna letelepedni, végül Massachusetts kormányzója lett 1629-ben, unokáját, ifj. John Winthropot pedig Connecticut kormányzójává emelték, ő vezette be a papírpénz használatát is az amerikai gyarmatokon. A connecticuti Winthrop fia, Fitz-John már brit-amerikai: harcolt az indiánok, hollandok és franciák ellen, sőt őt is connecticuti kormányzóvá választották. A Winthropok ma is az Egyesült Államok „arisztokráciájának” nevezetes tagjai.

Oliver Cromwell protektorátusáé – lévén a köztársaság: katonai állam – az első kormányzat, amely a gyarmatszerzést állami prioritásként kezelte. Cromwell egyik kedvenc terve – vallási és stratégiai megfontolásból – Gibraltár meghódítása volt. Ez egyelőre nem sikerülhetett, helyette viszont hadiflottája megkaparintotta Jamaicát és Barbadoszt. A fűszerüzlet monopóliumáért a britek háborúba keveredtek a testvérhitű protestáns hollandokkal. A véres háború hivatalos propagandájában azonban csakis vallási indokokat találunk: a hollandokat azért kell megbüntetni, mert elfordultak a tiszta hit szent elveitől. A cromwelli köztársaság bukása után a restaurált monarchia külpolitikája szégyenkezés nélkül folytatta a puritán katonaiállam expanziós törekvéseit. II. Károly (1660-1685) egyik fő bevételi forrását éppen a vámbevételek képezték. A korona lett az ezredesek uralma idején meghódított és átszervezett karibi szigetek haszonélvezője. A Stuart-restauráció nemzedéke már tudatára ébredt annak, hogy a távoli gyarmatok és az anyaország gazdasági felvirágoztatása között szoros oksági összefüggés létezik.

A 17. század végére a gyarmatszerzés új és merőben világi jellegű koncepciója jött létre. Az angol stratégiák a földgömböt forgatva mind körületekintőbben jelölték ki azokat a térségeket, amelyek a birodalomépítés sarokkövei lehetnének. Ekkoriban született meg a felismerés, hogy a gyarmatokon állandó népességet kell letelepíteni. Fekete rabszolgákat az ültetvények megművelésére, fehér birtokosokat a gazdaságok igazgatására és hivatalnoki réteget a londoni kormányzat érdekeinek érvényesítésére. E gondolatmenet elsőként Nathaniel Crouch 1685-ben megjelent tanulmányában fogalmazódott meg (The English Empire in America). Az R. B. szígnő mögé rejtőző szerző már meg sem említi Hakluyt vagy Purchas vallási téziseit. Számára az amerikai gyarmatok vagy a karibi szigetek kolonizációjának sikerét a gazdasági hozam mértéke határozta meg. Britanniáról, britekről többé szót sem ejtett. Hősei kizárólag angolok, abból kiindulva, hogy a felfedezések és hódítások csakis az angol nemzet fiainak tulajdoníthatók, holott ez messze nem felelt meg a valóságnak. Számos walesi és skót protestáns, sőt ír katolikus is letelepedett az angolok gyarmatain, Cromwell pedig eleve az új gyarmatokra deportáltatta épkézláb ír és skót hadifoglyainak ezreit.

4.2. Késésben

A brit gyarmatosítás az ibériai államokéhoz, sőt a hollandokéhoz képest is mintegy évszázadnyi késést szenvedett. Ennek a kétségtelen ténynek több okát ismerjük. Anglia még az 1560-as években is a spanyolok szövetségese. II. Fülöp (1556-1598) I. (Véres) Mária (1553-1558) férjeként Anglia régense, így a szigetország flottája egyelőre inkább volt szövetségese a hatalmas katolikus birodalomnak, mint ellenfele. Az angol hajók az Azori- és a Kanári-szigetek vonalán nemigen merészkedhettek túl. Navigációs készségek dolgában az angolokat nemcsak a spanyolok és a portugálok, de a skótok, hollandok és franciák is messze megelőzték. Nem arról van szó, hogy az angol tengerészek ne lettek volna mesterségük virtuózai. De inkább az észak-atlanti vagy a levantei vizeken cirkáltak, a távoli, ismeretlen tájakra ritkán vetődtek el. Az óceán átszelésére sem tudásuk, sem felszerelésük nem volt elégséges. Néhány évtizedbe telt, míg I. Erzsébet (1558-1603) tengerészei is olyan képzetek lettek, mint ellenfeleik.

A 17. század elején vízre bocsátották az új mintájú angol csatahajókat. Közvetlenül a merülési vonal fölött hosszú ágyúsort rejtettek a felcsapható védőlemezek. Sok hajót két tűzérési fedélzettel építettek. Az ágyúk egymás után dördültek el, miközben a hajót az ügyes matrózok függő oldalirányba forgatták. A sortüzet követően a hajó kicsiny célpontot kínáló orrát mutatta az ellenségnek. Az ágyúmesterek szaporán megtöltötték a vasból öntött ágyúkat. Ezek a drága bronzágyúk tizedébe kerültek, így az angolok tűzereje rövidesen sokszorosan felülmúlta riválisaiét. Az angol hajók mindkét oldalán ágyúkat helyeztek el. A pusztító sortüzek megkönnyítették a tűzérési előkészítést követő kézítusát. E taktika akkor mondott csődöt, ha az ellenfél közelébe kellett férközniük. Így már nem nyílt elegendő tér a széles fordulatok számára, és a veszedelmes broadside tűzérési tehetetlen nézője maradt a küzdelemnek. A rögzített ágyúkkal egyébként sem lehetett pontosan célozni, az irányba állást az ügyes vitorlamesterek manőverei segítették.

Két további tengerészeti tényező hátráltatta az angolok gyarmatépítését. A hajók személyzetének ellátására egyedül London volt képes, a kicsiny parti városok piacai komolyabb hajórajok raktárainak feltöltésére alkalmatlanok voltak. A bevásárlásra télen kellett sort keríteni, a csomagolás, az áru elhelyezése rendkívüli körülményt igényelt. A sózott marha- és disznóhús, a sör, a sajt, a vaj, a bab, de a sós hering és a kétszersült is zárt hordókban került a fedélzetre. Ha az élelmiszereket gondatlanul rakodták be és helytelenül tárolták – ami sűrűn előfordult –, gyorsan megromlottak. Ez a hanyagság a tengerészek éhhalálát, a misszió kudarcát okozta. Optimális esetben egy-egy hajó három hónapra elegendő ellátmányt vihetett magával. Ez a tény jelölte ki az úti cél távolságát.

A spanyol és portugál gályákat az atlanti széljárás az angolokkal szemben több hónapi előnyhöz juttatta. Az óceán középső térségében az uralkodó szél az óra járását követi. A portugál partoktól a Kanári-szigetek felé rendszerint dagasztja a vitorlákat, onnan a karibi szigetek irányába, majd fel északra, az amerikai partok mentén segíti őket. Visszafelé a Floridai-öböl felől a Csatorna felé a Golf-áramlat is kedvében jár a hajósoknak. A Karib-tengeren kelet-nyugati szél uralkodik, így egy Sevilából tavasszal kifutó spanyol hajó két hónap múltán horgonyt vethetett Havannában. Augusztusban, még a hurrikánok szezonja előtt visszaindulhatott, ez esetben a nyugati szél az Azori-szigetekig segítette, ahol kiegészíthették a raktárkészleteket.

Ez a szélrendszer viszont az észak-atlanti zónában a kikötőkben marasztalta az angol hajókat. Számukra hetekig, hónapokig is eltarthatott, míg elvergődtek a Biscayai-öböl felé, ahol immár kedvező szelek támogatták az angol matrózokat is. Íme, ez a fő oka annak, hogy Francis Drake és társai a birodalomépítési késedelmeket kalózkodással orvosolták. Karolina öbleiben várták a nehéz kincses gályákat, hogy könnyen nyítsanak rakományukon.

Idővel az angol tengerészet lett a világon a legütőképesebb, pedig a magántulajdonú és az uralkodói (állami) flották között a különbség szinte elmosódott. Az állami és a magánvállalkozás a messzi tengereken szinte összeforrott. A király admirálisa gyakran – civilben – maga is kereskedő volt, vagy kalóz, vállalkozó, hajóépítő üzletember, gyapot- vagy dohányültetvények tulajdonosa. A hajókat ugyanazokban a műhelyekben ácsolták. A korona haditengerészete nem létezhetett volna a privát flották segítségével. A fejedelmi lobogó alatt szorgoskodó, toborzott tengerészek éppúgy a haszon reményében szálltak tengerre, mint az állig felfegyverzett önkéntes civilek.

A spanyol admirális nem ezt az utat követte. A kereskedelmi hajók királyi parancsra alárendeltként szolgáltak az uralkodó flottájában, ezért tulajdonosaik vonakodva vettek részt az „állami” feladatokban. A brit birodalomépítésre ugyan még kevésbé voltak képesek, de a spanyol és portugál gyarmatokról hazafelé tartó gályák kifosztásának tudományát tökélyre fejlesztették.

1650 körül annyiban módosult a fenti képlet, hogy a brit admirális alá tartozó flotta ugyan továbbra is Európa vizein cirkált, ám a szintén félelmetes tűzerejű kereskedőhajók immár egyre távolabbra merészkedtek. A spanyol és portugál kapitányokat olykor már a két angol hajóból álló konvojok látványa is rettegéssel töltötte el. Az angol tengerészet behozta lemaradását.

4.3. Kereskedő kalandorok kora

Aki járt már Londonban, Liverpoolban vagy Bristolban, bizonyára elképedve szemlélte a kikötők melletti irtatlan raktárépületeket. Ezekhez (a mai napig) csatornák vezetnek, így a tengerentúlról érkező áru továbbra is vízen folytathatta útját. A gyarmatbirodalom 1920-ban érte el kiterjedése csúcspontját. Ilyen méretű egységes, egy központú gazdasági-politikai-társadalmi konglomerációt sem azelőtt, sem később nem ismer az egyetemes történet. Pedig a kezdetek egyáltalán nem ebbe az irányba mutattak. Sőt. Kolumbusz megnyitotta az utat a spanyolok világbirodalmának kiépítéséhez, amelynek rövidesen része lett Mexikó és Peru, az amerikai kontinens két legnépesebb és legfejlettebb térsége. A portugálok megvetették a lábukat Madeirán, innen pedig

meghódították maguknak Brazíliát, Nyugat-Afrikát, Indonéziát, hídőállásokat telepítettek Indiában, sőt Japánban és Kínában is. Kezükre került a cukor-, a fűszer- és a rabszolgauzet. A spanyolok gályái aranyat és ezüstöt szállítottak az anyaországba.

Az angolok ezalatt inkább csak álmodoztak a mesés Eldorádóról, ahol a kincseket csak be kell lapátolni a teherhajók gyomrába. VII. Henrik (1485-1509) az elangolo- sodott velencei utazót, a már említett John Cabotot bízta meg azzal, hogy Anglia számára távoli területeket szerezzen. Cabot Bristolban telepedett le. Az angol uralkodó pártensével felszerelve 52 viszontagságos nap után 1497-ben eljutott Észak- Amerikába, és a földet, amelyet megpillantott, azonnal Anglia részévé nyilvánította. Cabot másodszülött fia, Sebastian apjával együtt hajózott, és kora legkiválóbb térképésének számított. Hol a Tudorok, hol a spanyolok szolgálatában járta a tengereket. 1544-ben elkészítette nevezetes világtérképét. 1548-ban ő is Angliában telepedett le, és a flotta főfelügyelője lett. 1551-ben Londonban megalapította azt a tengeri fuvaroskereskedő céhet (Merchant Adventurers), amely később mintául szolgált a majdani Brit Kelet-indiai Társaság szervezői számára.

Az angol tengerészet első nagy hasznát bezsebelő alakja a hajósinasból lett devoni rabszolga-kereskedő és martalóc, Sir Francis Drake. Lovagi címét vakmerő kalózakcióinak köszönhette. Honfitársai közül először ő pillantotta meg a Csendes-óceánt. Magellán után másodikként hajózta körül a Földet, és élve tért haza (1580). Két kicsiny vitorlásával, a Pasával és a Hattyúval 1572-ben Panama partjainál portyázva elrabolta a spanyol kincstár aranyrúdszállítmányát. Tettét a protestáns ügy diadalának nyilvánította. Magánakcióinak elképesztő sikere révén a „hét tenger ördöge” az angol ifjak bálványa és a spanyolok réme lett. Amikor Drake a Jóreménység fokát megkerülve körbehajózta a Földet, I. Erzsébet a spanyol követ lármás tiltakozása ellenére hajóján tisztelgett Drake teljesítménye előtt. Kalózakcióit a korona osztalékért finanszírozta. Mindkét üzlettárs igen-igen jól járt. Drake rövidesen szabályos magánflottával rendelkezett. Ez a hajóhad főszerepet játszott 1588-ban, amikor az angolok legyőzték a Nagy Armadát. Drake pályafutása bebizonyította, hogy a spanyolok ellen harcoló protestáns tengeri kalandor egyszerre szolgálja hazáját, építi lelkének üdvét, és gyarapítja vagyonát. Drake mintegy 30 hajót szerelt fel, végigfosztogatta Spanyolország északnyugati partjait, és rommá lőtte a cádizi hadikikötőt. otthonosan mozgott a karib világban, ahol Santo Domingo és Cartagena városát rabolta ki. Drake-nek is köszönhető, hogy a spanyolok még hatalmuk csúcsán sem mertek vállalkozni Anglia inváziójára. Drake rokonát, Sir John Hawkinst kalózból egyenesen a királyi flotta kincstárnokává léptették elő. Hawkins és fia (Richard) lesznek majd az első angolok, akik intenzíven is bekapcsolódtak a rabszolgabizniszbe, igaz, az Afrikában beszerzett eleven árut éppen a spanyoloknak adták el. Hawkins és Drake végül közös rabló hadjáratuk során halt meg. Az ifjabb Hawkins, Sir Richard, ha lehet, még apjánál is tervszerűbben kalózkodott. 1593-ban Peru mellett azonban spanyol fogságba esett. Tízévnnyi raboskodás után kiszabadult, kalandjait könyvben adta közre (Observations on His Voyage into the South Seas, 1622).

Az angol térképészet első nemzetközi rangú képviselőjének a más összefüggésben már említett, hertfordshire-i születésű Richard Hakluytot tekinthetjük. Ő volt az első oxfordi földrajzprofesszor. Tanácsára terjedtek el az angol iskolákban a lábon álló, forgatható földgömbök mint szemléltetőeszközök. Hakluyt ötlete volt, hogy az angolok inkább Észak-Amerikára koncentráljanak, hiszen a kincses Dél-Amerika már, úgymond, foglalt. Hakluyt háromkötetes munkát szentelt honfitársai tengerészeti tevékenységének (Principal Navigations, Voyages and Discoveries of the English Nation, 1598, 1600). Könyve hatására az angolok közgondolkodásában a tengerentúli próbálkozások igénye elmélyült, a fiatalok szemében pedig a bátor tengeri rabló alakja lett a követendő példa, aki túljár a pápisták eszén, megszabadítja őket aranyuktól, így rombolva a protestánsok ellen ármánykodó hatalmak katonai potenciálját.

A nagy angol kalózok legkülönösebb személyisége Sir Walter Raleigh. A költő, udvaronc és felfedező az oxfordi Oriel College-ot hagyta ott, hogy felcsapjon tengeri rablónak. Észak-Amerika volt a vadászterülete, a mai Virginiát is ő ajánlotta fel a szűz királynőnek, I. Erzsébetnek. Raleigh mutatta be az angoloknak a pipázás tudományát, ő tette asztalukra az első burgonyát. 1595-ben épp a trinidad partoknál kalóz- kodott. Olyan gyűlöltté tette magát a spanyolok körében, hogy még Erzsébet sem tudta megmenteni a kivégzéstől, pedig a királynő ki-kiengedte a Towerből, hogy számára aranybányát keressen az Atlanti-óceán túloldalán. Raleigh azonban nem talált aranybányát, ezért átmenetileg felfüggesztett halálbüntetését végül nem kerülhette el. Raleigh abban különbözött Drake-től és társaitól, hogy állandó gyarmattulajdon megszerzésére törekedett. Megértette, hogy a távoli támaszpontok, hídők kiépítése nélkül a birodalomépítés csupán vágyalom lehet.

4.4. A hosszúsági fok

Az angol gyarmatbirodalmi ambíciók a gyakorlatban mindaddig nem léphettek túl az államilag támogatott kalózkodás szintjén, amíg a tengereken való tájékozódás nagy kérdéseire nem születtek megbízható válaszok. Évente ezrek és ezrek lelték halálukat az óceánokon, a drága hajókat egymás után nyelte el a tenger. Valamit tenni kellett.

Elálmélkodhatunk azon, hogy a 15., 16., sőt a 17. században is a tengeri úti célok kijelölése az isteni gondviselésre hagyatkozó művelet volt. Lutri. A korszak tudós térképészei, csillagásza, hajóskapitányai és a másodtiszt navigátorok természetesen többé-kevésbé ismerték a szélességi fokokat. Tiszta időben a csillagok állásából tájékozódtak. Ptolemaiosz nyomán nulladik szélességi foknak tekintették az Egyenlítőt, mert tapasztalati tények alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a Nap és a Hold, a tengerészek e két vezérlő csillaga éppen az Egyenlítő fölött halad tova. A Nap látszólagos évi mozgásának északi és déli határvonalát az Egyenlítővel párhuzamos Baktérítő és Ráktérítő jelezte. A szélességi fokot tehát az égitestek állásából és a Nap égi útjának szakaszaiból ki lehetett következtetni, természetesen tág hibahatáron belül. Kolumbusz például elvben egyenes vonalon (szélességi fok mentén) haladt keresztül az Atlanti-óceánon, csak azt nem tudta, hogy valójában merre tart.

A szélességi fokot átmetsző hosszúsági fok azonban a tér és az idő absztrakciója. Meghatározásához az utazónak folyamatosan ismernie kellett a messze mögötte maradó kiindulóponton mért időt, és össze kellett vetnie a fedélzeten eltelt idővel. A kettő különbségéből számolták ki a megtett utat, ebből pedig a földrajzi távolságot. A Föld 24 óra alatt kört ír le. 1 óra alatt bolygónk a fordulat 1/24 részét ($360/24 = 15$ fok) teszi meg. A tatfedélzeten hanyatt fekvő navigátor nap mint nap beállította az órát. Délben mért, amikor a horizonthoz képest a Nap pályája legmagasabb pontjára hágott. Ezt az állást mérőpálcával határozták meg, így az évekig tartó rendszeres Napba nézéstől a navigátorok többsége megvakult. Az otthoni és a helyi idő különbsége elvben óránként 15 hosszúsági fokot jelent, de csak az Egyenlítőnél, ahol a Föld kerülete a leghosszabb. Csakhogy az Egyenlítő vonalától északra és délre a hosszúságban kifejezett értékek csökkennek: a pólusokon értelemszerűen semmivé lesznek. Csupa hibalehetőség, márpedig a hosszúsági fok pontos meghatározásától függött a hajó cél felé navigálása. A nyílt vizeken a hosszúsági fokot csak a 18. században sikerült megbízhatóan rögzíteni. A történelem minden nagy hajósa valójában állandóan eltévedt a tengeren. Magellán, Vasco da Gama, Drake vagy éppen Kolumbusz merő véletlen-ségből jutott el céljához, hiszen a hosszúsági foktól akár egy szögpercenyi eltérés is végzetes hibának bizonyulhatott. Angliában – a sok-sok katasztrófa hatására – 1714 nyarán született meg a nevezetes Longitude Act, a törvény, amelynek értelmében pontosan annyi jutalom illette meg a hosszúsági fok meghatározóját, mint amekkora összeget a londoni parlament a netán fogságba eső angol uralkodó váltságdíjaként fizetett volna. Lement tehát az ára az angol uralkodónak: potom 20 ezer fontba került volna a kiváltása. Ekkora összegért persze akkoriban szép birtokot lehetett vásárolni oxford vagy Cambridge Grófságban, hozzá csinos kúriát. Minden valamirevaló gentryfamília vagy ügyes vállalkozó a hosszúsági fok titkának felfedezése nélkül is szert tett ilyesféle ingatlanra, olykor nem is csupán egyre.

A hosszúsági fok törvényalkotói fél fok hibahatárt engedélyeztek. Ez a fél fok az Egyenlítő mentén, ahol 1 fok 109 km (60 tengeri mérföld), kb. 50 kilométeres tévedést jelentett. Egy zseni, John Harrison ácsmester és műkedvelő órák alkotta meg azt a ma is működő kronométert, amely a legmostohább feltételek között is mérte a pontos otthoni időt. Szerkezete révén Anglia hajóskapitányai elsőként igazodtak el a világtengereken. Nem kis részben Harrison elképesztően precíz, napi 1/3 másodpercet tévedő szerkezete tette lehetővé a brit világbirodalom megszületését. Ezért az is természetes, hogy az első számú meridián, az egész világ igazodási pontja éppen a greenwichi Királyi Obszervatórium udvarán vonul végig. A tér-idő képzeletbeli metszésvonalán kelet és nyugat szimbolikusan találkozik. Ma is a greenwichi középideőhöz (mean time) viszonyít a világ.

4.5. Angol gyarmatok a mai Egyesült Államok területén

Az otthonaikat tudatosan hátrahagyó első angol gyarmatosítók fanatikus zárandokok. Vallási, lelkiismereti okokból vállalták, hogy búcsút mondanak a szülőföldnek, mert ott a politikai hatalom megfosztja őket a számukra üdváni értelemben egyedül elfogadható vallásgyakorlási módszertől. A szabadság és az önálló értékrendjük szerint berendezett élet vágya sarkallta azokat a pionírokat, akik 1586-ban a mai Észak-Karolinában hoztak létre kicsiny telepet. Az indiánok lemészárolták őket. A következő esztendőben mégis újabb 150 angol szállt partra Roanoke szigetén. Vállalkozásukat Sir Walter Raleigh szervezte. A telepesek mind egy szálig elpusztultak, de a szellemet már nem lehetett visszaparancsolni a palackba.

1607-ben három angol hajó vetett horgonyt a Chesapeake-öbölben. A Sarah Constant, a Godspeed és a Discovery fedélzetéről 120 angol evezett fel a James folyón, és megalapították Jamestownt. I. Jakabot tehát továbbra is világi uralkodójuknak tekintették. Az első tél megtizedelte a kicsiny közösséget. „Láz és járványok pusztítják sorainkat, de legtöbbünket az éhhalál visz el” – írta egyikük. Ezen a telepen az emberevés sem ment ritkaságszámba. Bár újabb és újabb családok érkeztek ide, még 1622-ben is csupán 1200-an laktak Jamestown viskóiban. Mégis végül ez a puritán gyülekezet alapította Virginiát, innen indul majd George Washington, Thomas Jefferson, James Madison, James Monroe és az önálló amerikai történelem megannyi majdani meghatározó alakja.

1620. szeptember 6-án apró, mindössze 180 tonnás hajó, a Mayflower az angliai Plymouthban bontott vitorlát. 102 telepest szállított. November 10-én, 66 napi utazás után pillantották meg a mai Cape Codot. A zarándok atyáknak alig fele vészelt át a kritikus első telet. „Az élők alig képesek eltemetni a holtakat” – jegyezte fel egyikük. A parányi telepnek 1624-ben azonban már 180 lakosa volt. 32 faházat ácsoltak maguknak. Ok alapították az északi partvidék majdani legbefolyásosabb államát, Massachusettset.

Ma is sűrűn elhangzik, hogy Európa söpredéke alapította a későbbi Egyesült Államokat. Ennek az állításnak az ellenkezője igaz. Francia hugenották, angol puritánok, ír katolikusok, holland, német, svéd és dán protestánsok erős hittel, iszonyú, számunkra szinte felfoghatatlan szenvedések árán vették birtokba a végtelennek látszó Észak-Amerikát. Mocsarak, sivatagok, malária, indiánok, őserdő, pókok és mérges kígyók, a szokatlan klíma akadályozta őket az otthonteremtésben. Csoda-e, hogy sem a földszerzésben, sem javaik megtartásában nem ismernek majd önkorlátozást? Virginia (1607) és Massachusetts (1629) után 1650-ig megszületik Maryland, Connecticut, New Hampshire, Rhode Island, a század második felében pedig New York, New Jersey, Észak-Karolina, Dél-Karolina, Pennsylvania és Delaware. A 12 gyarmathoz később kapcsolódott Georgia. A gyarmati élet ugyan fokról fokra elviselhetőbb lett, ám 1630-ban még mindössze 7 ezer telepes élt az amerikai partokon. 1650-ben viszont már 30 ezren, a század végére 260 ezren szorgoskodtak e távoli tájon. Szilárdan kezükben tartották a földrészt Maine-től Floridáig, ahol a spanyolok felségterülete, Új-Spanyolország kezdődött. A franciáké volt a Mississippi völgyében elterülő Louisiana. A hollandok 1623-ban gyarmatot alapítottak a mai Manhattan szigetén, 1655-ben pedig elfoglalták a svédek delaware-i földjét, Nya Sverigét.

Az angolokat zavarta, hogy összefüggő térségükbe holland birtok ékelődött. II. Károly 1664-ben testvérének, Jakab yorki hercegnek (a későbbi II. Jakabnak: 1685-1688) ajándékozta Nieuw-Amsterdamot. A hollandok az angol túlerővel szemben hiába is védekeztek volna, így lett támaszpontjukból New York, Orange erődjéből pedig Albany. Az atlanti part nyugati irányban az Appalache-hegységig összefüggő angol gyarmattá alakult.

Az észak-amerikai angol hegemonia maradandóvá válása mindenekelőtt az európai konfliktusok alakulásán múlt. A spanyol örökösödési háború szembefordította Angliát Franciaországgal és Spanyolországgal. A diadalmaskodó angolok Utrechtben előnyös békét kötöttek. A Napkirálynak (1643-1715) le kellett mondania észak-amerikai szerzeményeiről. 1704-től Gibraltáron is angol zászló lobog.

Az osztrák örökösödési háború és az azt lezáró aacheni béke angol szempontból csekély mértékben módosítja az amerikai foglalások térképét, annál inkább a hétéves háború, amelynek az óceán túlszélén főként Kanada a tétje. 1760-ban a franciák földjék Montrealt, ezzel az észak-amerikai francia gyarmatok sorsa megpecsételődött. Es nem is csak ott. Angol kézre kerül Guadeloupe, Szenegál és Gorée, sőt a franciák Indiából is kiszorulnak. 1763-ban a párizsi béke rögzíti, hogy Angliáé Kanada, a Breton-fok, övé lett a Mississippitől keletre fekvő hatalmas tájegység is, csakúgy, mint a Spanyolországtól elhódított Florida. Angol fennhatóság alá kerül Tobago, Dominika, Grenada és Saint-Vincent, a mesés hasznot hozó nyugat-indiai szigetek. Louisiana viszont átmenetileg a spanyoloké lett, mert a franciák sokallták az évi 300 ezer livre-t. Párizs a gyarmat fenntartására ennyi pénzt pazarolt el anélkül, hogy bármiféle bevétele származott volna innen. Anglia tehát a hollandok után a nagy riválist, a franciákat is kiüzte Észak-Amerikából. A Mississippitől keletre fekvő föld a Mexikóiöböltől fel az ekkor még fehér foltnak számító északi tájakig angol uralom alá került. Három új gyarmat csatlakozott a meglévőkhöz: Québec, amely megőrizhette francia nyelvét és katolikus vallását, továbbá Nyugat- és Kelet-Florida. 1763 után az angolok már csak a spanyolokkal osztozkodtak. Ezt a szomszédságot azonban már a formálódó Egyesült Államok, nem pedig az anyaország szünteti majd meg.

4.6. Az indiánok kiirtása

Az észak-amerikai földrészt birtoklásáért egymással párhuzamosan két szinten zajlott az öldöklő küzdelem. Az egyik szinten a britek az európai hatalmakat kényszerítették távozásra érdekszféráikból. A másik – helyi – szinten azonban a nyugat felé húzódó földfoglaló telepescsoportok likvidálták a kontinens lakóit, az indiánokat. A rézbőrű Pocahontas és az angol tengerésztiszt szép románcja a kevés kivétel egyike.

Az újkor elején a nemzetközi jog felfogása szerint a felfedezés önmagában is tulajdonszerző hatállyal bírt a világtérkép fehér foltjain. Spanyolország, Franciaország, Hollandia, Portugália és Anglia ezt a jogcímet egymással szemben elismerték. Az őslakosság tulajdonjoga sokáig fel sem vetődött. Az indiánok csupán a természeti viszontagságok egyikét jelentették, éppúgy, mint a mocsárláz vagy az alligátorok. A messzi Angliából érkező első telepeseket vallási fundamentalistáknak minősíthetjük. A puritán közösségek életét az őszövétségi törvények szelleme hatotta át, ugyanúgy, mint Cromwell köztársaságát. Az amerikai telepes új Izraelt épített a rettenetes pogányok között, szent harcot vívott az Ígéret földjének birtoklásáért. Az útjába kerülő népeket – csakúgy, mint Cromwell a katolikus íreket – megsemmisítendő vadaknak tételezte. Amikor I. Károly (1625-1649) Marylandet Lord Baltimore-ra ruházta, adománylevelében egyenesen utasítja, hogy „üldözze őket [ti. az

őslakosokat] a tartomány határain túlra, ha pedig Isten engedi, pusztítsa el vagy ejtse őket fogságba, a foglyokat pedig belátása szerint ölje le vagy tartsa meg". Csak amikor az indiánok többsége elpusztult, akkor vált gyakorlattá, hogy az indiánokat korlátozott föld-haszonélvezeti joggal ruházták fel, és ezt a jogot szerződésbe is foglalták. Az angolok 1763-tól kezdve ugyan módosítottak a népiertás módszerein, de szerződéseik éppúgy az indiánok vesztét siettetették, mint korábban a „piros kabátos katonák” ágyúzása.

Az Egyesült Államok mai területén becslések szerint 846 ezer indián élt Amerika felfedezése idején. A 19. század végére ez a szám a harmadára apadt. Pedig a hat nemzet (a mohawk, oneida, onondaga, cayuga, seneca és tuscarora törzs) szövetsége kezdetben félelmetes harci potenciált képezett. A mai New York állam, valamint az

Erie- és az Ontario-tó környékén az angolok évtizedekig nem is boldogultak ellenük. Ugyanúgy túl kemény dió volt számukra az algonkin nemzet, amelynek törzsei a franciákat támogatták. Délen a dakota, iowa, omaha, kansas és missouri törzsek – ők a szíu nemzethez tartoztak – fejtették ki sikeres ellenállást.

Az angolok a törzsek egymás közti feszültségeit használták ki. Sorra végeztek velük. Az északnyugati indiánok túl későn ébredtek helyzetükre. Az ottawa törzsfőnök, Pontiac vezérlete alatt ütöképes szövetség kovácsolódott. 1763-ban az indiánok egyesült erői megtámadták a sok száz kilométer hosszúságú angol erődvonalat, de áttörni nem tudták. Visszaszorultak az Ohio völgyébe, magát Pontiacot 1769-ben az angolok bérgyilkossal tették el láb alól. Mivel a bérgyilkos az illinois törzsből származott, a többiek kiirtották őket, de ezzel is csak az angolok helyzetét könnyítették meg. Pontiac halála után az indiánok már szinte nem is kíséreltek a fehérek kiűzésével. Az angolok ettől kezdve lényegében zavartalanul birtokolták az atlanti partok és az Ap- palache-hegység közötti területet, majd felkészültek a Vadnyugat meghódítására.

4.7. Az angol gyarmatok elszakadása

A hétéves háború idején az angol államadósság 40 millió fontról 148 millió fontra emelkedett. A londoni kormányzat nem alaptalanul vélekedett úgy, hogy a véres európai háborút a korona nem kis részben éppen a tengerentúli gyarmatok érdekében vívta. El is határozták, hogy megadóztatják a telepeseiket. A gyarmatlakók azonban nem óhajtottak a távoli anyaország számára adót fizetni. Azt hangoztatták, hogy képviselőik nincsenek jelen az angol parlamentben, tehát érdekeiket sem tudják megszólaltatni, ilyen körülmények között az adókiivetésnek nincs jogalapja. Westminsterben nem törődtek az ellenvetésekkel. 1764-ben bevezették a Cukortörvényt (Sugar Act), 1765-ben pedig a helyőrségek költségeinek fedezésére szolgáló II- letéktörvényt (Stamp Act). A gyarmatokon elszabadult a pokol. Angliát zsarnokságnak nyilvánították. New Yorkban összeültek a gyarmatok küldöttei, és határozatot fogadtak el: „E gyarmatok népére semmiféle adó nem vethető ki másképp, mint saját képviselőik által.”

Londonban alábecsülték a gyarmatok népét, semmibe vették azt az önérzetet is, amelynek motivációjára a „vasbordájú szentek” utódai átkeltek az óceánon. Amidőn az angol kormány engedélyt adott a Brit Kelet-indiai Társaságnak, hogy eladhatatlan teáját az amerikai gyarmatokra is bevihesse, a bostoniak 342 láda teát a tengerbe szórtak. 1773. december 16. a bostoni teadélután dátuma. Ezen a napon kitört az a forradalom, amelynek során Anglia végül elvesztette amerikai kolóniáit. Lord Cornwallis brit főparancsnok 1781. október 19-én az egyesült amerikai-francia hadak előtt Yorktownnál letette a fegyvert. A következő esztendőben Párizsban megkezdődtek a béketárgyalások. A szerződés legelső cikkelyében az angolok elismerték az Amerikai Egyesült Államok függetlenségét. Az új államhatárok révén a brit-amerikaiak óriási kiterjedésű országot vehettek birtokukba. Anglia csak Kanadát tarthatta meg. Spanyolországé lett Nyugat- és Kelet-Florida, viszont elvesztették a mai Mississippi, Alabama és Tennessee területeit. Az új észak-amerikai köztársaság természetesen ott folytatta a birodalomépítést, ahol az anyaország abbahagyta. Néhány évtized múltán mind a kontinens csendes-óceáni partján, mind a Bering-szorosnál, majd a Karib-tengeren és a Csendes-óceán ázsiai partjainál is a csillagsávós lobogó lengett.

4.8. A rabszolgaüzlet

Vitathatatlan, hogy a Brit Birodalom gazdasági sikereinek alapja a kiterjedt és szervezett rabszolga-kereskedelem volt. A rabszolgamunkára épülő gazdasági tevékenység természetesen ősi múltra tekinthet vissza. A Földközi-tenger medencéjében az ókori civilizációk pusztulása után is virágzott a rabszolgatartás. A 16. és a 17. század folyamán azonban aprócska nyugat-afrikai halászfalvak alakultak át a rabszolga-kereskedelem nyüzsgő centrumaivá. Az újkorban a fűszerek, a fegyverek, a selyem és az elefántcsont mellett a beszélő szerszám volt a legkeresettebb árucikk.

Az atlanti rabszolga-kereskedelem két szempontból alapvetően különbözött korabeli török, perzsa vagy arab variánsaitól. Egyrészt a fekete rabszolga bőrszíne alapján különül el, így jószerivel még utódaik sem álmodhattak arról, hogy a fehérek világa idővel befogadja őket. A második jellegzetes és megkülönböztető vonás, hogy a rabszolgákat szinte kizárólag jól őrzött monokultúras ültetvényeken dolgoztatták, egyéb tevékenységet nem folytathattak. Cukrot, gyapotot, kávé, teát és dohányt termesztettek. A szisztematikus, modern rabszolga-kereskedelem már az 1500-as években megszerveződött, de – kétszáz esztendei fokozatos bővülés után – csak a 18. században indult robbanásszerű fejlődésnek. Becslések szerint 250 év alatt összesen 12 millió embert hurcoltak el Afrikából az Atlanti-óceán túlsó partjára, ennek a tömegnek a felét azonban 1740 és 1800 között. (Szállítás közben meghalt kb. 5 millió.) Ebben az időszakban évente átlagban 60 ezer rabszolgát hajóztak be, majd ki. Átrajzolódtak Észak- és Dél-Amerika, valamint a karib térség etnográfiai térképe. A brit gyarmatokon a fehér munkaerő átmenetileg szinte eltűnt, pedig hosszú ideig az ún. szerződésesek tízezreit foglalkoztatták az ültetvényeken. Ezek a fehér munkavállalók meghatározott ideig szolgáltak, mert csak így fizethették ki a viteldíjat és egyéb költségeiket. Ha megérték, földet kaphattak az Újvilágban. Cromwell idején tömeges deportálásokra is sor került, de például a Massachusettsbe hurcolt protestáns skót hadifoglyok rövid időn belül emancipálódtak. A szinkódolt beszélő szerszámoknak viszont erre semmilyen esélyük nem adódhatott. A rabszolgának szánt emberek 20-40%-a még útközben elpusztult, ezt a körülményt a kereskedők eleve bekalkulálták üzleti terveikbe. Új életüket a feketék azzal kezdték, hogy felépítették deszkaviskóikat, és művelés alá vették a zsebkendőnyi földecskét, amelyet ellátmányként kaptak. Heti hat napon át virradattól napnyugtáig dolgoztatták őket, csak ezután foglalkozhattak a háztájival. Még ruházatról is maguknak kellett gondoskodniuk. Társadalmi presztízs dolgában az igásló is megelőzte őket.

Az angol parlament által meghozott precíz törvények értelmében a brit gyarmatokon foglalkoztatott rabszolgákat jogi értelemben ingóságnak tekintették. Adni-venni és örökölni lehetett őket, kölcsönözni és bérelni, jelzáloggal terhelni. Csak a 18. század derekán született meg első kedvezményük: kéthetente kaphattak egy szabadnapot, amely azonban nem eshetett vasárnapra, aratási időben pedig nem járt.

Az angolok Cromwell idején, 1655-ben szerezték meg Jamaicát. Ettől kezdve minden más rivális gyarmatosító nemzetnél több rabszolgát szállítottak el Afrikából és foglalkoztattak külbirtokaikon. Jamaica látta el a torkos briteket cukorral. A szigetország volt a világ legnagyobb cukorpiaca. Gazdaságtörténészek szerint a cukornádültetvény átlagosan kétszer több rabszolgát igényelt, mint akár a dohányé, akár a kávéé. Becslések szerint egy közepes méretű jamaicai cukornádültetvényen a 18. században 223 rabszolgát foglalkoztattak. A kávécserje-ültetvényen átlagosan 128 feketére, az állattenyésztésben gazdaságként csupán 100 beszélő szerszámra volt szükség.

A cukornád nagyobb üzlet 1770 és 1850 között nem is létezett. A Nagy-Britanniába külföldről behozott áruk értékének felét egyedül a cukor tette ki. Cukornádat csak rabszolgákkal termesztettek.

Szemben a szerződéses fehér koldussal, a rabszolgának az utóda is rabszolgának született. A vonatkozó törvény szerint a gyermek az anya jogállását követte, nehogy az angol rabszolgatartótól származó félvér gyermek – a brit családjognak megfelelő módon – szintén örökölhessen apja társadalmi státusát. Thomas Jefferson, a Függetlenségi nyilatkozat (1776) egyik alkotója, a felvilágosodás kiváló filozófusa, az Amerikai Egyesült Államok harmadik elnöke (1801-1809) fejtette ki, hogy Virginiában a legjobb befektetés az a rabszolganő, aki termékeny periódusában kétfévente gyermeket szül. Jefferson egyébként valláserkölcsei alapon ellenezte a rabszolgatartást. Az amerikai gyarmatokon a rabszolgatartók különböző kedvezményekkel is serkentették a szülési kedvet, de a munkavégzés alól a terhes anyának sem járt felmentés. Számítások szerint a legfelvilágosultabbnak tekinthető észak-amerikai brit gyarmatokon a rabszolgák körében a halva születések aránya még a 19. században is meghaladta az 50%-ot. A csecsemő- és kisgyermeki halandóság is magasabb volt, mint Afrikában. Nem túl merész következtetés, ha feltételezzük, hogy korábban ez az arány sokkal kedvezőtlenebb lehetett. A legtöbb vetélést a túl nehéz fizikai munka, illetve az alultápláltság, korbácsolás, verés, rugdosás és nemi erőszak okozta. A modern rabszolgatartó gazdálkodás fenntartásának az eszköze a legbrutálisabb fizikai kényszerítés volt.

A 18. század második felében Európában erősödni kezdtek a rabszolgatartással kapcsolatos ellenérzések. A nagy skót moralista közgazdász, Adam Smith a szabad akarat gazdasági ösztönzőerejének, a kereslet-kínálat értékképző kapcsolatának teoretikusa főként jövedelmezőségi szempontból kárhoztatta a rabszolgaság intézményét. Befolyásos baptista és kvéker gyülekezetek etikai platformról is elítélték a rabszolgatartást, noha a fekete rabszolgában korántsem láttak a fehér emberrel egyenértékű lényt. A yorkshire-i Hull város polgármesterének fia, William Wilberforce képviselő 1789-ben a londoni parlamentben kifejtette, hogy a rabszolgát torzíttja a jellemet, és az állatok szintjénél is mélyebbre taszítja az emberi elmét. Esméit a templomi szószékekről is hirdette. Az 1770-es években a kvékerok Wilberforce hatására bojkottálni kezdték a rabszolgamunkával előállított termékeket is. 1772-ben egy angol bíróságon fontos ítélet született: az angol

földre lépő rabszolga automatikusan szabaddá válik, ezért még visszatoloncolása esetén sem kerülhet újra rabszolgasorba.

1787-ben Angliában létrejött a rabszolgaság eltörléséért küzdők társasága (Society for the Abolition of the Slave Trade). Aktivisták kérvényekkel járták Nagy-Britanniát. Előfordult, hogy 60 ezer aláírást gyűjtöttek. 1803-ban Dánia – a világon elsőként – megtiltotta, hogy dán alattvalók rabszolgával kereskedjenek, és hogy rabszolgát tarthassanak. Példáját Anglia 1807-ben követte. 1834 augusztusában azután Londonban is megszületett a rabszolgák emancipációját kimondó törvény. A tulajdonosokat készpénzzel és azzal igyekeztek kárpótolni, hogy a törvény hatálybalépését követő hét esztendőn keresztül a felszabadított rabszolgák munkaidejük háromnegyedével továbbra is egykori gazdáiknak tartoztak. 1840-re a Brit Birodalom területén mintegy 800 ezer felszabadított rabszolgát vettek számba. A latens rabszolgatartás azonban mindenütt tovább virult. A nincstelen, iskolázatlan feketéket bőrük színe rekesztette ki a modern, európai jellegű társadalmakból. 1787-ben ezért az angolok kísérleti jelleggel létrehozott szabad gyarmatára, Sierra Leonéba költözhettek. Noha az 1808-ban a brit koronához csatolt afrikai ország máig sem tudta megteremteni önfenntartó gazdasági rendszerét, megszületésével azt példázta, hogy a Brit Birodalomban a szűkkeblű merkantil szemlélet mellé új eszmék zárkóztak föl, közöttük az emberiség tiszteletben tartásának gondolata.

4.9. India, a korona legszebb gyémántja

A portugálok, hollandok, angolok és franciák indiai fellépése idején ez a hatalmas ország soknemzetiségű és soknyelvű, képlékeny és kaleidoszkópszerű államalakulat. Jövevény perzsák, afgánok, mongolok, türkmének, arabok és az őshonos népek folyamatos és intenzív torzszalkodásban éltek. A mogulok kormányzata erős állami centralizációval kísérletezett, de csak átmeneti sikereket mutathatott föl. A birodalom óriási tartományokra tagolódott, ezek kerületekből, utóbbiak körzetekből épültek közigazgatási egységekké. Mindegyik szintet katonai és pénzügyi előljárásságok irányították. A tartományok fölött a pénzügyminiszter gyakorolta a felügyeletet, aki a mogul nevében járt el. Az egyes szintek napi életét az egyháziügyi hivatalok (szadarat) szervezték, de ezek feladata volt az igazságügyi adminisztráció is. A bírák is innen kapták kinevezésüket.

A moguldinasztia a főúri osztályra építette hatalmát. Hűbéri birtokait (dzságir) haszonélvezetre kapták, és nem lehetett örökíteni őket. A főúri hűbéres katonai vagy civil hivatalt viselt, a beszedett adóból megadott kvóták szerint hadinépét kellett állítania. Az indiai társadalom tehát nem az európai feudális hierarchia, hanem az állami tisztségek rangsora alapján szerveződött. A mogul halála után automatikusan egyetlen család sem tarthatta meg javait.

A nemesség alsó rétegét a mogulnak behódolt helyi tartományurak, a zamindárok képezték. Saját vazallusaikra támaszkodhattak, birtokaik örökletesek voltak. A majdani angol fennhatóságú vidékeken, így Rádzsaputánában, Biharban, Bengáliában ez a birtoktípus honosodott meg.

A birodalom kormányzata jellegzetesen katonai elveket mutat. A fegyveres erők döntő hányadát a hivatalnoki kar és a zamindárok lovasszázadai alkották. Az udvar csak a tüzéséget mint elit fegyvernemet tartotta meg magának. A mogulok hadiflottával nem rendelkeztek, ellenben szárazföldi csapataik számát az ideérkező angolok többmillióra becsülték. Az állami bevételek oroszlánrészét a földadó képezte, ezt elvben tízéves termésátlagok alapján kalkulálták. A gyakorlatban az adószedők szinte minden értéküktől megfosztották a termelőket, mert az egymásra épülő hivatali szintek az uralkodói udvarig bezárólag jutalékbevételelben részesedtek.

Az indai parasztok életének keretét a faluközösség (rájativár) képezte. Ez volt a legalsó szint. A falufőnök, az írnök és a rendőr felügyelte a munkát. Ismerték a családokat, ők rótták ki a személyre szabott adót, ők is szedték be. Tisztségeik örökletesek voltak. Az átlagos indiai család mindössze 1-3 holdon gazdálkodott. A magas adóterhek európai számára szinte elképzelhetetlen nyomort állandósítottak. A családok viskói sárból épültek, zsúptetűvel. Bútoruk nem volt, csupán priccek. Ha fáztak, tehéntrágyával tüzeltek. A faluközösségekben foglalatostkodtak India világhírű kézművesei, a takácsok, kőfaragók, selyem- és brokátszővők, az elefántcsontművesek, kovácsok, ötvösök, de ők is éhbérségi jövedelmekből tengődtek. A faluközösség látta el őket ennivalóval. Termékeiket a kereskedők szinte ingyen kaparintották meg. A kézművesek a hatalmas falusi műhelyben (kárkhána) felügyelők irányításával robotoltak.

A kereskedőkaszt tagjai arra törekedtek, hogy beolvadjanak a vér szerinti, tehát örökletes zamindárisztokráciába, hogy előbb adóbérletet, utóbb birtokot szerezzenek, és saját lovascsapatot tarthassanak. India nyugatias jellegű polgárosodása előtt nem nyílt út.

Ez hát az a rendszer, amely a céltudatos hódító számára védtelenné tette Indiát. Elsőként a portugálok érkeztek, akiket az az egyszerű tény csábított Indiába, hogy a finom selymek, a ritka fűszerek Európában csillagászati összegekbe kerültek, mégis hiánycikknek számítottak. A luxusáruk ugyanis szárazföldi karavánútvonalakon jutottak el Itáliába, onnan szerte Európába. Arab és török kereskedők ellenőrizték az indiai gyarmatárúüzletet.

A portugálok azonban Vasco da Gama révén megkerülték Afrikát, és 1498. május 17-én partot értek Indiában. Sebtiben kereszténynek minősítették az itteni hindu fejedelmeket. A portugál flotta fedezete alatt sorra alapították parti támaszpontjaikat. Lassan beszivárogtak a kontinensre is, de nem háborgatták a faluközösségi rendszert, sem a mogulok államszervezetét. Miért is tették volna? Inkább az egymással viszálykodó tartományurak folyamatos konfliktusaiból húztak busás hasznot. Nem nélkülözi az iróniát, hogy a portugál idillnek a lisszaboni inkvizíció indiai megjelenése vetett véget. A buzgó jezsuiták nekiláttak az ázsiai pogányok térítésének, ezzel viszont szinte aláásták a világi gyarmati berendezkedés alapjait.

1580-ban Portugália és Spanyolország perszonálunióra lépett. Az Európában jelentéktelen, de gyarmattartóként egyre félelmetesebb középhatalom ezért kényszerült osztozni Spanyolország bajaiban. A holland és angol hadihajók indiai megjelenése, továbbá az európai hadszíntereken elszenvedett megalázó kudarcok véget vetettek a portugálok indiai hegemoniájának. Megkezdődött a tülekedés a húsosfazék körül.

4.10. „A cég”

A Brit Kelet-indiai Társaság 1600-ban alakult meg Londonban. Kezdetben csupán az volt a cél, hogy részt hasíthassanak a hollandusok kezére jutott fűszer-kereskedelemből. Felvették a diplomáciai kapcsolatot az indiai mogul udvarával, mert szinte azonnal megértették, hogy a sikeres gyarmatosítás kulcsa, ha integrálódhatnak a sajátos állami hierarchiába. Manufaktúrákat és kereskedőtelepeket létesítettek a partvidéken.

1639-ben formálisan is bekebelezték Madrász körzetét, 1650 körül övék lett Kalkutta, 1665-ben pedig Bombay. Ez a három övezet lett az indiai angol uralom vázrendszere.

Cromwell protektorátusa háborút viselt a hollandokkal, ezért kormányzata stratégiai szövetséget kötött a dúsgazdag Brit Kelet-indiai Társasággal. Egy magáncéggel. Ugyanezt a politikát követte II. Károly is. Rendkívüli és statáriális kiváltságai és monopóliumai révén ez a magánvállalkozás valóságos önálló államként épült ki. A részvénytársaság saját flottát és szárazföldi haderőt tartott fenn, területein önálló pénzt veretett, nem keresztyén uralkodók ellenében háborúkat vívhatott, békéket köthetett, indiai érdekeltségei fölött teljhatalmat gyakorolhatott. Nem meglepő, hogy a 17. század közepétől rohamosan nőtt az Indiában szerencsét próbáló angolok létszáma. Aki túlélte a tengeri utakat, a rettenetes betegségeket, az állandó háborúkat és a klímát, alig néhány év alatt meggazdagodhatott. Az indiai angol kereskedőtelepek és manufaktúrák környéke idővel metropolisszá duzzadt. Bombaynek már 1674-ben 60 ezer lakosa volt, Kalkutta a 18. század derekára hatalmas városi dzsungellé növekedett, 400 ezer lakosa immár angol fennhatóság alatt élt.

Ahogy a portugálok indiai térnyerését az európai fejlemények, nem pedig a helyiek ellenállása gátolta meg, ugyanúgy az angolok indiai sikere is az ország európai pozícióinak függvényévé vált.

Az angolok a hétéves háború végére megtörték a franciák indiai befolyását. Fokozatosan megkaparintották India leggazdagabb tartományát, Bengáliát. A Brit Keletindiai Társaság a helyi háborúban ügyesen manőverezve hol az egyik, hol a másik rivális helyi fejedelmet támogatta. A társaság sorra szerezte az örökletes földbirtokokat. Dőlt a pénz a cég kalkuttai pénztárába. A társaság kölcsönüzletek és adószedői monopóliumok révén érte el, hogy India maga fizette önnön gyarmatosítása költségeit az angoloknak. Kettős közigazgatás jött létre, a helyi és az angol. A társaság – látszólag – érintetlenül hagyta az itt talált tradicionális hadszervezetet és büntetőjogot, sőt az egyházügyi hivatalokat is, viszont kenőpénzekkel elérte, hogy csakis angolbarát indiaiak juthattak kulcspozíciókba. Az angolok szárazföldi csapataiban is helybéliek szolgáltak angol tisztek vezetése alatt.

Talán fogalmat alkothatunk az angolok indiai részvényes államának jövedelmeiről, ha tekintetbe vesszük, hogy a londoni City legbefolyásosabb körei már 1700 táján megrettentek az indiai lobbizás pénzügyi és politikai hatalmának mértékétől. A Brit Kelet-indiai Társaság oly mértékben beágyazódott a korrupcióra épülő ázsiai adóparadicsomba, hogy végül saját kapzsisága lett a vesztesége. Példátlan sikkasztásokat követően az 1770-es évek elejére a cég fizetéseképtelenné vált, az elkényeztetett részvényesek első ízben nem kaptak osztalékot. 1773-ban az angol parlament törvényt fogadott el, ennek értelmében a társaság felügyeletét külön szerv, a Bengáliai Tanács alá rendelték. A westminsteri parlamentnek alárendelt tanács élén öt évre kinevezett főkormányzó állt, aki négy tanácsosával szótöbbségi határozatok útján kormányozta a hatalmas térséget. Már az első bengáli főkormányzó, Warren Hastings megtiltotta a társaság alkalmazottainak, hogy magánkereskedelmet folytathassanak. Szerződéseket kötött a marakodó indiai tartományurakkal, akiket az angolok fegyveres

szövetsége fejében angolbarát politikára kényszerített. A fejedelmi régiók sorban eladósodtak a társaságnak, mert csak örökletes birtokok átengedésével tudtak fizetni. A parlament által „államosított” cég hihetetlen bevételekhez juttatta Londont. A gyarmati lét az egykor virágzó Indiát végső nyomorba taszította. A termőterület nagy részén mákot takarítottak be. Bengáliában 1770-ben éhínség tört ki, a lakosság fele – sok-sok millió ember – elpusztult. Az éhséglázadásokat Hastings katonái verték le.

Az angolok tapintatosnak képzelt indiai újítása az ópiumkereskedelem monopoli- zálása mellett abban állt, hogy fokról fokra az anyaországi nemzetgazdaságba illesztették az ázsiai birodalom erőforrásait. A helyi őstermelőket helyi adószedőik révén arra kényszerítették, hogy immár csakis nekik értékesítsék a cukrot, rizst, ópiumot, gyapotot, selymet, fűszereket, salétromot, elefántcsontot. Indiai ügynökeik, a gómasz- ták pontos nyilvántartás szerint alkalmazták a kézművesek millióit, akiket megkorbácsoltak, ha a helyi bazárban próbálták eladni áruikat. Indiai közgazdászok becslései szerint az angolok csupán 1757 és 1780 között 38 millió fontot vittek ki az országból minden ellenszolgáltatás nélkül. És ez csupán a kezdet volt, a hőskor. Mert rövidesen Indiában is feltűntek az angol ipari forradalom korszakos eszközei, a gyorsvetelő, a gépi szövőszék, majd a gőzgép. Az ősi indiai háziipar elsorvadt.

Az indiai parasztok milliói az angolok gyapot-, indigó- és ópiumültetvényein verejtékeztek, az ország csupán fonalat exportálhatott, kész szövetet többé nem. Védni kellett az angol textilipart az indiai dömpingárakkal szemben.

1784-ben London a parlament teljes ellenőrzése alá vonta a társaságot, de megmaradhatott a részvényesekből választott Igazgatói Tanács. Ettől kezdve a tartományok, körzetek és járások élére brit hivatalnokok léptek, akik brit igazságszolgáltatást honosítottak meg. Az állami (fejedelmi) földek sorra magánbirtokká alakultak. Tulajdonosaik az „új mogul”, a társaság számára buzgón beszédtek az adókat, cserében az angol fegyverek védelmében viszonylagos biztonságban érezhették magukat. Kialakult az az indiai földbirtokosréteg, amely immár egyenesen az angol uralom fenntartásában volt érdekelt. A britek parazita gyarmatpolitikája néhány évtized alatt ki- és elszívta India gazdasági életerejét. 1944-ben Dzsaváharlál Nehru szögezte le, hogy éppen azok a legszerencsétlenebb vidékek Indiában, amelyek hajdan a leggazdagabbak voltak, ezért a leghosszabb időt töltötték brit uralom alatt.

4.11. Kitekintés

„Ha tudnád, micsoda gazdagságban élsz, naponta hétszer hasra vágódnál, hogy hálát adj Istennek, amiért angolnak születted, és nem francia, olasz vagy német parasztnak.” Így csitította türelmetlen és telhetetlenül mohó honfitársait John Aylmer puritán lelkész 1559-ben. Az angolságtudat a Brit Birodalom kovászának bizonyult. A Union Jack lobogott szerte Fekete-Afrikában, Óceániában, Indiában, Ausztráliában, Új-Zélandon, Máltán, Cipruson, ma is lobog Gibraltáron. Az átlag angol a legutóbbi időig úgy tartotta, hogy ez a zászló határozza meg a szélirányt, nem pedig fordítva. A brit gyarmatpolitikát fokozatosan az ún. Manchester közgazdasági iskola tanai hatották át. A manchesteriánus gondolkodók szerint a gyarmat és az anyaország közötti igen költséges kapcsolattartás jellegét a profit mértéke határozza meg. Londonban csak India és Írország számíthatott kivételes bánásmódra. Másutt a haszonelv döntött: ha a londoni kincstárhoz jutó profit (vagy adó- és vámbevétel) egy adott küszöböt nem ért el, a gyarmatot sorsára hagyták. A brit telepeseknek meg kellett tanulniuk, hogy együtt kell élniük a helyi lakossággal, és hogy elsősorban saját magukra számíthatnak. A Robinson és Péntek modellhelyzet – sokszereplős változatokban – újra és újra megismétlődött. Az anyaországot és a gyarmatot azonban eltéphetetlen informális és érzelmi kötelékek fűzték egymáshoz. A Londonban született John Har- vard a róla elnevezett amerikai egyetem donátora. Szüleinek stratfordi háza ma is valóságos zarándokhely a Harvardon végzett amerikaiak számára.

Benjamin Disraeli konzervatív angol miniszterelnököt (1874-1880) megkérdezték, szerinte vajon meddig állhat fenn a brit világbirodalom. Disraeli leszögezte, hogy Anglia soha nem juthat a birodalmukat elvesztő államok sorsára. „Az angol nemzet – fejtegette – arra készül, hogy birodalmakat építsen, nem pedig arra, hogy lemondjon róluk. Ez a nép méltó a nagy elődökhöz, ezért hatalma sem csökken soha.” Nézetét a britek többsége osztotta. Nemzeti küldetésnek tartották a gyarmattartást, civilizatorikus kötelességnek, a fehér (angolszász és protestáns) ember gondviselői feladatának, amelynek vállalása nemcsak gazdasági, hanem erkölcsi parancs is. A 20. század elejére a Föld 47 térségét britek kormányozták, közülük mindössze 12 élvezett részleges vagy teljes autonómiát. A birodalom 400 millió lakója etnikai, nyelvi, gazdasági, vallási és kulturális szempontból is kaleidoszkopikus képet mutatott. Dis- raeli nem volt jó látnok: idővel természetesen a britek is elveszítették sok- sok millió négyzetkilométeres birodalmukat. Gyarmatok híján is létezhet azonban gyarmattartói öntudat. A rabszolgatartáson, népiirtáson, ópiumra szoktatáson és nyílt erőszakon nyugvó Brit Birodalom nem kis részben éppen a kollektív brit lelkiismeret-furdalás- nak köszönhetette folyamatos erőzóját. Napjaink globalizálódott világában gyakran hallható nézet, hogy az imperializmus, úgymond, túlélte a dekolonizációt, és tovább virul. A

Brit Birodalom esetében sokkal összetettebb a képlet. 1982-ben hazarendelték a Falkland-szigetéről a katonákat, mert Londonban voltaképpen már senki sem tudta, hogy mit is keresnek arról. Hanem amikor Argentína megszállta a térséget, amelyre jogot formált, Margaret Thatcher miniszterelnök (1979-1990) és a Királyi Flotta keményen megleckéztette. Anglia örömmámorban úszott. Az eset rávilágított arra, hogy Nagy-Britanniában elevenen él a gyarmati idők gögje. Vagy büszkesége. Azoké az idők, amikor britek uralták a tengereket, a szárazföldek jó részét és a világ népességének óriási hányadát. Mindez ugyan már történelem, de a Brit Birodalom politikai, gazdasági és kulturális öröksége ezernyi módon kötődik a jelenhez.

4.12. SZAKIRODALOM

Canny, Nicholas: *The Origins of Empire*. I-V Oxford, Oxford University Press, 1998.

Ferguson, Niall: *Empire: How Britain Made the Modern World*. London, Penguin, 2004.

Keay, John: *The Spice Route*. London, The Folio Society, 2005.

Kiple, Kenneth (szerk.): *African Exchange Towards a Biological History of Black People*. Durham, N. C., Duke University Press, 1998.

Levine, Philippa: *The British Empire: Sunrise to Sunset*. Harlow, Pearson – Longman, 2007. Lloyd, Trevor: *Empire: The History of the British Empire*. London, Hambledon & London, 2001. Sobel, Dava: *Hosszúsági fok*. Pécs, Alexandra, 1995.

Spavens, William: *The Narrative of William Spavens Written by Himself (1796)*. London, Folio Society, 2003.

Vecseklőy József: *A csillagsávós lobogó nyomában*. I-II. Budapest, Magvető, 1985.

Walwin, James: *A Short History of Slavery*. London, Penguin, 2007.

